

MICHAEL MANN

Az állam autonóm hatalmának eredete, mechanizmusai és következményei

Bevezető

Ebben a fejezetben¹ annak az autonóm hatalomnak a forrásait, mechanizmusait és következményeit próbáljuk felvázolni, amellyel az állam a „civil társadalom” hatalmi csoportosulásaival szemben rendelkezik. Érvelésünk általános, ám egy széleskörű, folyamatban levő empirikus kutatáson alapszik, mely a hatalom kialakulását vizsgálja az emberi társadalmakban.² Pillanatnyilag az agrártársadalmakra vonatkozó általánosításaink merészebbek; az ipari társadalmakra vonatkozó állítások inkább kísérleti jellegűek lesznek. Elemzésemben az állam meghatározását a definícióból származó következmények kibontása követi. A meghatározás két lényegi elemét, a központiságot és területiséget az államhatalom két, itt *despotikus* illetve *infrastrukturális* hatalomnak nevezett formájához viszonyítva tárgyaljuk. Az állam autonómiája, a despotikus és infrastrukturális formák esetében egyaránt, elsősorban az államnak abból az egyedi képességéből ered, hogy egy *területileg központosított* szervezeti formát tud létrehozni.

Ma már fölösleges amellett érvelni, hogy a legtöbb az államot előzetes civil társadalmi struktúrára visszavezető államelmélet redukcionizmusa miatt

- 1 Eredetileg megjelent: *The Autonomous Power of the State: its Origins, Mechanisms and Results*. In: *States, War and Capitalism*. Oxford UK & Cambridge USA, Blackwell, 1988.
- 2 A kutatás eredményeit egy háromkötetes munka tartalmazza: *The Sources of Social Power (A társadalmi hatalom forrásai)*, I. kötet: *A History of Power from the Beginnings to 1760 AD*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986; II. kötet: *A History of Power in Industrial Societies*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987; ezeket követi a III. kötet: *The Theory of Power*, mely céljaiban és stílusában a jelen íráshoz hasonló tanulmányokat tartalmaz.

hamisnak bizonyult. Ezek az elméletek az államot a civil társadalom előzetesen létező struktúráira egyszerűsítették. Ez nyilvánvalóan érvényes az államelmélet marxista, liberális és funkcionista hagyományaira, melyek mindegyike az államot elsősorban olyan arénának látta, amelyben az osztályok, érdekcsoportok és egyének harca kifejeződik és intézményesül, illetve amelyben – a funkcionista változatok szerint – a közakarat (modernebb szóhasználatnál élve: a központi értékek vagy normatív konszenzus) kifejezést nyer és megvalósul. Noha ezek az elméletek sok ponton eltérnek egymástól, mindegyikük tagadja azt, hogy az állam jelentős autonóm hatalommal rendelkezik. Ám az ilyen típusú redukcionizmus kitűnő bírálata,³ valamint a legújabb marxisták által használt „relatív autonómia”⁴ terminus sugallta önkritika ellenére érdekes módon kevés hajlandóság mutatkozott ennek az autonómiának az elemzésére.

Ennek egyik legnagyobb akadályja politikai jellegű. Az állam autonómiája mellett *látszólag* állást foglaló legfontosabb alternatív elmülethez egy eléggé kellemetlen politikai gyakorlat társult. Az államelmélet militarista tradíciójára gondolunk, mely főként olyan német szerzők munkásságában testesült meg a századelőn, mint Gumplowicz,⁵ Ratzenhofer és Schmitt. Ők az államot fizikai erőnek tekintették, és ez lévén a társadalom első mozgatója, a militarista állam felsőbbrendű volt a redukcionista elméletek által leírt gazdasági és ideológiai struktúrákhoz képest. Ám ezen elméletek tudományos érdemeit csakhamar aláásták a hozzájuk fűződő politikai asszociációk, a szociál-darwinizmus, a rasszizmus, az államhatalom dicsőítése és végül a fasizmus. A végső (mélyen ironikus) eredmény pedig az lett, hogy a militarista elméletet (a marxista) Oroszország és a (liberális-demokrata és funkcionista) nyugati szövetségesek egyesült erői legyőzték a csatatéren. Azóta közvetlen módon keveset hallottunk róla. Ám közvetett befolyása érezhető volt, különösen az újabb irodalomban, az olyan „jó németek” munkáiban mint Weber, Hintze, Rüstow és az anarchista Oppenheimer, akikre bizonyos mértékben hatott a német militarista tradíció, és akiknek legfőbb művei már angolul is olvashatók.⁶

Nem ezen alternatív hagyományhoz való visszanyúlás mellett érvelünk itt, még tudományos szinten sem. Mert ha közelebről megvizsgáljuk, látnunk kell,

3 S. Wolin: *Politics and Vision*. Boston, Little, Brown, 1961.

4 N. Poulantzas: *Pouvoir politique et classes sociales*. Paris, Maspero, 1972; G. Therborn: *What does the ruling class do when it rules?* London, New Left Books, 1978.

5 L. Gumplowicz: *The Outlines of Sociology*. Philadelphia, American Academy of Political and Social Science, 1899.

hogyan ez a megközelítés is redukcionista. Az önmagában tekintett állam semmi: pusztán a fizikai erő megtestesülése a társadalomban. Az állam nem egy aréna, melyen a belső gazdasági-ideológiai kérdések megoldást nyernek, inkább az a tér, ahol a katonai erőt belső úton mobilizálják, és belügyekben, de mindenképp nemzetközi viszonyokban felhasználják.

Mindkét elméletnek vannak érdemei, ám mindkettő részleges. Mi történne, ha egyetlen elméletté olvasztanánk össze őket? Egy alapvetően duális államelméletet állítanánk fel, mely az állam két dimenzióját azonosítaná: azaz a belső gazdasági-ideológiai és nemzetközi, katonai aspektusát. Az összehasonlító szociológia mai, marxizált weberianizmus dominálta légkörében a belső viszonyok elemzése valószínűleg az osztályviszonyokra összpontosítana. Mivel így az állam kétféle akaratervényesítési szándékkal és érdekcsoporttal szembesülne, kialakulna egy bizonyos „tér”, ahol egy – az osztályokat a háborús pártok és más államok ellen kijátszó – államvezetési elit manőverezhetne, ily módon kihatva magának az erőszak-autonómia bizonyos szeletét és fokát. A két elmélet összekapcsolása az állam autonómiájának kezdetleges leírását adná.

Pontosan ez az a pont, ahová napjainkban a leginkább kidolgozott államelméletek eljutottak. Ezt példázza Theda Skocpol kiváló műve, a *States and Social Revolutions* is. Skocpol nagyjából egyenlő mértékben támaszkodik Marxra és Weberre. Lelkesen idézi Otto Hintze kétdimenziós államszerveződési modelljét, mely „egyrészt a társadalmi osztályok szerkezetéből, másrészt az államok külső elrendezéséből – egymás ellenében elfoglalt viszonylagos helyzetükből, és általában a világban elfoglalt helyükből” áll, majd az utóbbit katonai viszonyként terjeszti ki. E két „alapvető feladatcsoport” végrehajtója „egy sor adminisztratív, rendőri és katonai szervezet, melyeket jól-rosszul egy olyan végrehajtó hatalom vezet és koordinál”, mely erőforrásait a társadalomból méríti. Ezek az erőforrás-alapú adminisztratív és korlátozó szervezetek „az államhatalom mint olyan alapjai”. Ez a hatalom azután bizonyos fokú autonómiával használható fel az uralkodó osztály, illetve a belháború vagy a béke állapotának fenntartása érdekében tevékenykedő csoportosulások és idegen államok ellen.⁷ Hasonló elképzelésre épül Charles Tilly legutóbbi munkája⁸ és Anthony Giddens érvelése is.⁹

6 O. Hintze: *The Historical Essays of Otto Hintze*. Szerk. F. Gilbert, New York, Oxford University Press, 1975; F. Oppenheimer: *The State*. New York, Free Life Editions, 1975 edn; A. Rustow: *Freedom and Domination: An Historical Critique of Civilisation*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1975.

Nem szeretnénk teljesen elvetni az állam e „két-dimenziós” modelljét, mivel magunk is egy ilyen modellből kiindulva elemeztük az 1130–1815 közötti angol állami pénzügyeket.¹⁰ Mindezek a munkák túl vannak a redukcionizmuson. Meglátásaik jelentős mértékben továbbgondolhatók, és általuk megragadható az állam autonómiájának lényege, jellege, foka és következményei. Ám ennek érdekében jóval radikálisabban, mégis bizonyos értelemben sajátos és paradox módon szakítanunk kell a redukcionizmussal. Ebben a tanulmányban azt próbáljuk bizonyítani, hogy az állam alapvetően nem több mint egy aréna, egy *tér*, és mégis *ez* autonómiájának a forrása.

Az állam meghatározása

Az állam fogalma kétségtelenül problematikus. A legnagyobb nehézséget az jelenti, hogy a legtöbb meghatározás két elemzési szintet foglal magába, az „institucionálisat” és a „funkcionálisat”. Azaz az állam meghatározható aszerint, hogy milyennek mutatkozik intézményesített formájában, és aszerint, hogy mit tesz, milyen funkciókkal bír. Az uralkodó nézet az eredetileg Weber által megfogalmazott, vegyes, de alapvetően institucionális álláspont. Eszerint az állam négy elemet foglal magában: éspedig az intézmények és alkalmazottaik *differenciált* összességét (1), mely a *központot* képezi, és ahonnan a politikai viszonyok kihatnak (2), ugyanakkor leföd egy *meghatározott területet* (3), mely fölött az állam *autoritatív és kötelező erejű szabályalkotó* monopóliumát gyakorolja, amit a fizikai erőszak eszközei fölötti monopóliuma támogat(4).¹¹

Az államot a katonai erővel azonosító utolsó összetevő kivételével (erről lásd később) ez a meghatározás lesz kiindulópontunk. Ám ez a definíció még mindig különböző elemeket elegyít. Tartalmaz egy hangsúlyosan intézményes elemet: az állam differenciált intézményeinek központi elhelyezkedésé-

7 T. Skocpol: *States and Social Revolutions*. Cambridge, Cambridge University Press, 1979, 29–31.

8 C. Tilly: *As Sociology Meets History*. New York, Academic Press, 1981, 5. és 8. fejezetek.

9 A. Giddens: *A contemporary Critique of Historical Materialism*. London, Macmillan, 1981.

10 M. Mann: „State and Society, 1130–1815: angol állami pénzügyek,” in M. Zeitlin, ed.: *Political Power and Social Theory*, vol. I., Connecticut, J.A.I. Press, 1980.

11 Lásd például a következő művek definícióit: S. Eisenstadt: *The Political System of Empires*. New York, The Free Press, 1969, 5.; R. N. MacIver: *The Modern State*. Oxford, Clarendon, 1926, 22.; C. Tilly: „Reflections on the History of European State-Making,” in C. Tilly, ed.: *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton, Princeton University Press, 1975, 27.; és Max Weber: *Economy and Society*. New York, Bedminster Press, 1968, vol. I. 64.

ről ismerhető meg. Ugyanakkor van egy „funkcionális” alkotója is: az állam funkciójának lényege a kötelező érvényű szabályalkotás fölötti monopóliuma. Ennek ellenére elemzésünk középpontjában az „államnak” nevezett, központosított intézmények állnak, valamint ezek irányítóinak, illetve a legfelső, „állami elitnek” nevezett réteg hatalma. Központi kérdésünk tehát, hogy mi a természete az állam és állami elitek hatalmának. Ennek megválaszolásában szembe fogjuk állítani az állami eliteket a hatalmi csoportokkal, melyek bázisa az államon kívül, a „civil társadalomban” van. Az alapul vett hatalom-modellnek megfelelően utóbbiakat ideológiai, gazdasági és katonai csoportokra osztjuk. Központi kérdésünk tehát az, miben áll az állam és állami elitek hatalma az ideológiai mozgalmak, gazdasági osztályok és katonai elitek hatalmával szemben?

Az állam hatalmának két jelentése

Mit értünk az „állam hatalma” alatt? Amint elkezdünk ezen az elkoptatott kifejezésünkön gondolkodni, azt találjuk, hogy az állam és az állami elitek két igencsak különböző értelemben tekinthetők hatalommal bírónak. E kettőt meg kell különböztetnünk. A kifejezés első értelme arra vonatkozik, amit az állami elit *despotikus hatalmának* nevezhetnénk, azaz mindazokat a cselekvéseket jelenti, amelyeket az állami elit a civil társadalmi csoportokkal való rendszeres, intézményesített egyeztetés nélkül végrehajthat. A hatalom e típusának történelmi változatai olyan széles skálán helyezkednek el, hogy nyugodtan eltekinthetünk mérhetőségének fogós kérdésétől. Számos történelmi állam despotikus hatalma gyakorlatilag határtalan volt. A kínai császár, mint a mennyek fia „birtokolta” egész Kínát, és tetszése szerint rendelkezhetett birodalmának bármely egyede vagy csoportja fölött. A római császár, aki csak egy kisebbfajta isten, elvileg ugyancsak végtelen hatalomra tett szert, leszámítva az államügyek egy szűk, névlegesen a szenátus fennhatósága alatt álló körét. A modernkori Európa kezdetén néhány uralkodó a hatalmát szintén isteni eredetűnek és korlátlannak tekintette annak ellenére, hogy ő maga nem volt isteni eredetű. A modern szovjet állam/párt elitje, mint a tömegek érdekeinek „leteteményese”, ugyancsak jelentős despotikus (noha gyakran kimondottan alkotmányellenes) hatalom birtokosa. E hatalom legkifejezőbbben mindezeknek a véreskezű uralkodóknak azon a képességén „mérhető le”, hogy minden további nélkül fejét vehetik bárkinek, és kielégíthetik szeszélyeiket – feltéve, hogy az illető kéznél van. A despotikus hatalom általában azonos azzal, amit a szakirodalom „a hatalom autonómiájának” nevez.

Ám az „állam hatalma” kifejezés egy második értelemben is használatos – különösen a mai kapitalista demokráciákban. Ez utóbbit *infrastrukturális hatalomnak* nevezhetnénk, vagyis az állam azon képességének, hogy valóban áthassa a civil társadalmat, és logisztikai eszközök révén politikai döntéseket léptessen életbe a fennhatósága alatt álló egész területen. Ez a fajta hatalom viszonylag gyenge volt a fent említett hagyományos társadalmakban; aki nem volt a véreskezű uralkodó szeme előtt, ahhoz már nehezen tudott eljutni. Ám ez erősen fejlett valamennyi ipari társadalomban. Amikor ma a nyugatiak az állam növekvő hatalmára panaszkodnak, akkor igazából nem hivatkozhatnak az állami elit despotikus hatalmára magára, hisz ha valami, akkor ez még mindig hanyatlak. Végül is csak negyven év telt el azóta, hogy több fejlett kapitalista országban bevezették az általános választójogot, és a nemzeti kisebbségek és nők alapvető politikai jogai még mindig bővülnek. Jogosabbnak tekinthető panaszuk az állam infrastrukturális túlkapásaira. Ez a hatalom ma óriási. Az állam forrásainál becsülheti fel és adóztathatja meg jövedelmünket, saját vagy szomszédaink és rokonaink jóváhagyása nélkül (amit az 1850 előtti államoknak soha nem sikerült elérni); hatalmas mennyiségű információt tárol és képes előhívni valamennyiünkről; akaratát azonnal meg tudja valósítani szinte bármely fennhatósági területén; befolyása a teljes gazdaságra óriási; sőt legtöbbször megélhetéséről is közvetlenül gondoskodik (állami munkahelyek biztosítása, nyugdíjak, családtámogatás által). A mai állam jobban áthatja a mindennapi életet, mint bármely történelmi változata. Infrastrukturális hatalma óriásit nőtt. Ha volnának véreskezű uralkodók, valamennyien rettegnénk szavait – mert Alaszkától Floridáig, Shetlandtól Cornwallig nincs hely, ahová a modern állam infrastruktúrája ne érne el.

Ám ki kontrollálja ezeket az államokat? Anélkül hogy rövidre zárnánk egy ilyen bonyolult kérdést, elmondható: ellentétben a legtöbb történelmi társadalommal a kapitalista demokráciákban kevésbé valószínű válasz egy „autonóm állami elit” megléte. Ezekben az államokban a formális politikai vezetők legtöbbször választott és visszahívható. Akár valódinak, akár hamisnak tekintjük a demokráciát, kevesen vitatnák, hogy a politikusok fölött nagymértékű ellenőrzést gyakorolnak a külső, civil társadalmi csoportok (pénzügyi vagy választói úton), valamint a törvény. Nixon elnök vagy M. Chaban–Delmas kivonhatta magát az adófizetés terhe alól; a politikai vezetők felhalmozhatnak törvénytelen vagyonokat, megsérthetik ellenfeleik polgári szabadságjogait, és hatalmon maradhatnak al-

tomos, antidemokratikus módokon. Ám nem sajátíthatják ki nyíltan ellenfeleik vagyonát, nem ölhetik meg őket, nem forgatják fel a jogi hagyományokat az alkotmányos rend, a magántulajdon vagy az egyéni szabadságjogok megsértésével. Ezek ritka előfordulásait puccsoknak vagy forradalomnak nevezzük, ami a szabályok felforgatásával jár. A választott politikusoktól az állandó hivatalnokok felé fordulva sem találjuk azt, hogy utóbbiak jelentős autonóm hatalmat gyakorolnának a civil társadalom fölött. Ezt a kijelentést talán árnyalnunk kellene, mert a hivatalnokok és politikusok titkos döntései gyakran felháborító módon hatnak ki mindennapi életünkre, eldöntve, hogy nem vagyunk jogosultak erre vagy arra a járulékra, beleértve egyes személyek esetén az állampolgárságot is. Ám – erős társadalmi mozgalmak támogatása nélkül – az alaptörvények és a civil társadalom belüli hatalommegosztás megváltoztatására nincs elegendő hatalmuk.

Így tehát a kapitalista demokráciákban az államok bizonyos értelemben gyengék, más értelemben erősek. „Despotikusan gyengék”, ám „infrastrukturális erősek”. Világosan különítsük el az államhatalom e két típusát. Az első jelentés az állami elitnek a civil társadalom *fölötti* hatalmára vonatkozik. A második az államnak a civil társadalom tevékenységeibe beavatkozó és azokat saját infrastruktúráján keresztül központilag irányító hatalmát jelenti. Ez utóbbi értelmében lehetséges marad az, hogy az állam pusztán a civil társadalmi erők eszköze legyen, azaz egyáltalán ne legyen despotikus hatalma. E két típus egyben a hatalom analitikusan autonóm dimenzióit képezi. A gyakorlatban természetesen kapcsolatban állhatnak egymással. Például minél nagyobb az állam infrastrukturális hatalma, annál több kötelező érvényű szabályt alkot, következésképpen annál nagyobb az egyének, és talán a marginális kisebbségi csoportok fölötti despotikus hatalom megjelenésének valószínűsége. Valamennyi infrastrukturális erő állam, beleértve a kapitalista demokráciákat is, erős az egyénnel és a civil társadalom gyengébb csoportjaival, ám erőtlen, legalábbis a legtöbb történelmi államhoz képest, a domináns csoportokkal szemben.

A *feudális* állam a leggyengébb, mert despotikus és infrastrukturális hatalma egyaránt alacsony. Ehhez az ideáltípushoz állt közel a középkori európai állam, mely nagymértékben közvetett úton, a jelentős és független mágnások, egyházi rendek és városok által szabadon és szerződéses alapon biztosított és ellenőrzött infrastruktúra segítségével kormányzott. A *birodalmi* állam rendelkezik saját kormányzati szervekkel, ám a civil társadalomba való beavatkozásra és annak irányítására való beavatkozásra kevés lehetősége van a többi hatalmi csoport segítségével. Ez megfelel a bizonyos szerzők, például Weber

Az államhatalom e két független dimenziója alapján négy, az 1. ábrán látható ideáltípust állíthatunk fel.

1. ábra. Az állam hatalmának két dimenziója

	INFRASTRUKTURÁLIS KOORDINÁCIÓ	
DESPOTIKUS HATALOM	Alacsony	Magas
Alacsony	<i>Feudális</i>	<i>Bürokratikus</i>

és Bendix által „patrimoniális államnak” nevezett típusnak¹², és ősi, például az akkád, egyiptomi, asszír, római államok közelítették meg. A *bürokratikus* terminus használata kapcsán sokat haboztunk negatív konnotációi miatt. Ám a bürokrácia magas szervezési képességekkel rendelkezik, mégsem határozhatja meg saját céljait; emellett a bürokratikus állam fölött mások gyakorolnak ellenőrzést – a civil társadalmi csoportok –, ám döntéseik az állami infrastruktúra segítségével léptethetők életbe. Ezt a típust a mai kapitalista demokráciák közelítik meg, valamint a radikálisok és szocialisták többsége által remélt eljövendő állam. Az *autoritárius* terminus a despotizmus egy intézményesítettebb formáját hivatott jelölni, melyben a rivális hatalmi csoportok nem bújhatnak ki az állam infrastrukturális hatalma alól, és strukturálisan nem különböznek el az államtól, mint a bürokratikus típus esetén. Valamennyi jelentős társadalmi erőnek át kell szűrődnie az állam autoritatív rendszerén. Így e típus mindkét dimenziójában nagy hatalommal rendelkezik: egyrészt jelentős despotikus hatalma van a civil társadalmi csoportok fölött, másrészt rendelkezik az ennek gyakorlásához szükséges infrastruktúrával. A maguk különböző módján a náci Németország és a Szovjetunió közelít e típushoz. Ám ők – magas despotikus hatalmukért cserébe – feltehetően lemondtak infrastrukturális beavatkozási lehetőségeik egy részéről (így egyikük sem ért el olyan mértékű társadalmi mobilizációt a második világháborúban, mint a „despotikusan gyenge”, ám részvételelvű Nagy-Britannia). Ez nem jelenti azt, hogy az ilyen államokban ne léteznének különböző, civil társadalmi bázissal rendelkező, versengő érdekcsoportok. Sőt egy autoritárius államban a hatalomátvitel utasításokkal történik, és így ezek a csoportok az állam közvetlen uralásáért versengenek.

12 M. Weber: *Economy and Society*; R. Bendix: *Kings or People*. Berkeley, University of California Press, 1978.

A kapitalista demokráciákban ez másképp történik, ott a tőkés osztály hatalma például áthatja az egész társadalmat, és az államok általában elfogadják az őket körülvevő kapitalista gazdaság törvényeit és racionalitását.

Ezek természetesen ideáltípusok. Ám nagyjából megközelítő, valós történelmi példákkal illusztrálva őket, két fő tendenciát figyelhetünk meg, melyeket érdemes megvizsgálni. Először is az állam infrastrukturális hatalmának hosszú távú megerősödése tapasztalható, amely látszólag az ipari társadalmakban gyorsult fel igazán, ám a preindusztriális és indusztriális társadalmakban egyaránt megfigyelhető. Másrészt viszont valamennyi történelmi korban a despotikus hatalom számos variációja tűnik fel. Ezek esetében nem fedezhető fel egy általános megerősödési tendencia: nem despotikus államokkal találkozhatunk Mezopotámiában a Kr. előtti negyedik évezred végén (a korai városállamok „primitív demokráciája”), Föníciában, Görögországban és Rómában a Kr. előtti első évezredben, a középkori köztársaságokban és városállamokban, valamint a modern világban egyaránt. Történetileg tekintve a despotizmus tehát inkább ingadozott, mintsem folyamatosan megerősödött volna. Mivel magyarázhatók e nagy ingadozások az egyik dimenzióban, szemben a másikban tapasztalható megerősödési tendenciával?

Az állam infrastrukturális hatalmának megerősödése

Az állam infrastrukturális hatalmának megerősödése a politikai kontroll egyik logisztikai eszköze. Nem fogjuk itt felsorolni e fejlődés fő történelmi szakaszait. Lássunk ehelyett néhány olyan, hosszú történelmi fejlődésen átment logisztikai eszközt és technikát, amelyek hatékonyan hozzájárultak ahhoz, hogy az állam egyre jobban áthassa a társadalmat.

1. Az állam legfontosabb tevékenységei közötti munkamegosztás, melyeket központilag irányított. Ennek egy mikrokozmosza figyelhető meg a történelem csataterein, ahol egy a gyalogság, lovasság és tüzérség közötti – általában az állam által – összehangolt adminisztratív munkamegosztás többnyire legyőzi azokat a haderőket, melyekben ezek a tevékenységek (legalábbis az „intenzív” hadviselés során) összekeveredtek.

2. Az írásbeliség, amely lehetővé tette írásos üzenetek¹³ közvetítők általi továbbítását az állam területén, valamint a törvény szerinti köteleességek

13 Az eredetiben: *stabilized messages* (ford. megj.)

kodifikálását és megőrzését. Az államhatalom e „megőrző” aspektusát Giddens hangsúlyozta.¹⁴

3. A pénzverés, a súly- és mértékegységek megállapítása, ami lehetővé tette az állam mint az értékvégső biztosítója felügyelete alatt a javak cseréjét.

4. Az üzenetközvetítés, a személy- és erőforrás-szállítás gyorsasága jobb utak, hajók, távíró segítségével.

Azok az államok, amelyek e technikák viszonylag magasan fejlett formáival rendelkeztek, nagyobb mértékű infrastrukturális beavatkozásra voltak képesek. Ez eléggé magától értetődik, akárcsak az a tény, hogy a történelemben a világi infrastrukturális eszközök fejlődése figyelhető meg.

Ám e technikák egyike sem tekinthető jellegzetesen az államhoz tartozónak, hanem egy általános társadalmi fejlődésnek, az embernek az erőforrások kollektív társadalmi mobilizálására irányuló növekvő képességének a részét képezi. Általában a társadalmak, és nem csak államaik fokozták hatalmukat. Ezért e technikák egyike sem változtatja meg szükségszerűen az állam és civil társadalma közötti viszonyt; és egyiket sem támogatja szükségszerűen az állam vagy a civil társadalom.

Így az állam hatalma (mindkét értelmében) nem specifikus technikákból vagy hatalmi eszközökből származik. A hatalmi technikák változatai három fő csoportba sorolhatók: katonai, gazdasági és ideológiai. Ezek valamennyi társadalmi viszony sajátjai. Az állam mindegyikkkel él, de nem egészíti ki őket egy saját, specifikus technikával. Ez elfogadhatóbbá tette az állam redukcionista elméleteit, mivel úgy tűnik, hogy az állam a civil társadalomban általánosan hozzáférhető erőforrásoktól függ. Amennyiben tévesek, ez nem azért van, mert az állam manipulálná a más csoportok számára nem hozzáférhető hatalmat. Az állam nem ebben az értelemben autonóm.

Valójában az, hogy az állam technikai eszközei lényegében minden társadalmi viszonyban használatosak, az államok és civil társadalmak közötti legfeljebb kismértékű eltérést biztosítja. Vizsgáljuk meg, mi történik abban az esetben, ha egy állam technikai eszközei által biztosított hatalmának növelésére tör. Ennek tipikus, noha időben lassan kibontakozó példáját képezi az írásbeliség.

Mezopotámiában, és valószínűleg a civilizáció kialakulásának jelentősebb példái esetében is, az írásbeliség az állam keretein belül alakult ki. Ebben az értelemben az állam két kialakulóban levő normát kodifikált és rögzített széles körben, a „saját” tulajdonhoz való jogot, valamint a közösségi jogokat és

14 A. Giddens: *A Contemporary Critique of Historical Materialism*.

kötelességeket. Az első piktogrammok és logogrammok lehetővé tették a város-államok templomi raktárainak őrökai számára nyilvántartó rendszereik továbbfejlesztését és annak állandó nyilvántartását, hogy ki mit birtokol, illetve mivel tarozik a közösségnek. Megszilárdította a szomszédos területekre is kiterjedő viszonyokat és központosította azokat. Ezt követően, az állami bürokrácia keretében maradvá, az ékírás szótagírássá egyszerűsödött, és ugyanazt a kettős szerepet töltötte be. Az írás fontos tényező volt az első birodalmi államok kialakulásában, azaz az akkád, illetve a szintén Kr. e. harmadik és második évezredben megjelenő későbbi birodalmakban. Az írástudás a bürokráciára korlátozódott, megszilárdította annak jogi és kommunikációs rendszerét, és így infrastrukturális támogatást nyújtott az állami despotizmusnak, noha úgy tűnik egyfajta együttműködésben a saját tulajdonnal rendelkező gazdasági osztályokkal.

Ám az írásbeliség hasznosságát ekkorra a civil társadalmi csoportok is felismerték. Mire a következő egyszerűsítések, az alfabetikus írásmód és a pergamen általánossá váltak (a Kr.e. első évezred kezdete körül), az állami dominancia véget ért. A fejlődés előmozdítói többé nem a despotikus államok, hanem a paraszt-kereskedők nem megszervezett csoportjai, a falusi papok, és a kis város- vagy törzsi államok laza szövetségeibe szerveződő kereskedőnépek, mint például az arameusok, föníciaiak, görögök voltak. Ettől fogva az ilyen, általában nem despotikus államokkal rendelkező csoportok hatalma vetekedett a despotikus birodalmakéval. A despotizmus támaszaként induló technika aláásta azt, amint áttért az állam határain túlra. Az államok nem tudták ellenőrzésük alatt tartani saját eszközeiket. És általában ez a sorsa valamennyi hasonló találmánynak, a történelem bármely szakaszában. Ma ezt példázza a statisztika, ami eredetileg olyan dolgokat jelentett, amelyek az állam tulajdonában voltak, később viszont a rendszeres információgyűjtés hasznos eszközévé vált bármely hatalmi szervezet, és különösen a nagy kapitalista vállalkozások számára.

Ugyanakkor könnyen találhatnánk ellenkező példákat is, amikor az állam sajátítja ki a civil társadalmi csoportok által kifejlesztett technikákat. Számos ilyen esetet hozhatnánk fel a Szovjetunióban tetőző iparosítás történetéből, ahol az állami kommunikációs, felügyeleti és nyilvántartási rendszerek hasonlóak a nyugati kapitalista vállalkozásokéihoz (melyekben az állam a kisebbik partner). Ebben a példában ami a civil társadalomban alakult ki, az állami despotizmusban élt tovább. Az infrastrukturális technikák kiáramlanak azoknak a sajátos hatalmi szervezeteknek a keretei közül, melyek feltalálták őket.

Ebből két következtetés adódik. Először, hogy a hatalom infrastruktúrája kialakulásának egész története során gyakorlatilag nem találunk egyetlen, szükségszerűen az állam, vagy fordítva, a civil társadalom birtokolta technikát sem. Másodszor megállapíthatjuk azt is, hogy némi oszcillálás tapasztalható e kettőnek a társadalmi fejlődésben játszott szerepében. Később megkíséreljük bebizonyítani, hogy nem egyszerűen ingadozásról, hanem egy dialektikáról van szó.

Felvetődik a kérdés: ha az infrastrukturális hatalmak a társadalom egyik általános jellemzőjét képezik, milyen körülmények között sajátítja ki őket az állam? Hogyan tesz szert az állam csak meghatározott körülmények között despotikus hatalomra? Melyek az állam autonóm hatalmának gyökerei? Válaszunk három szakaszban foglalható össze, amelyek érintik az állam *szükségességét, funkcióinak sokféleségét és territorializált központosságát*. Az első két szempontot az újabb elméletek gyakran felvetették már; a harmadik vélhetően új.

Az állam hatalmának eredete

1. AZ ÁLLAM SZÜKSÉGESSÉGE

Egyedül a primitív társadalmak esetében nem beszélhetünk államról. Egy bármilyen szűk hatáskörű központi, kötelező érvényű szabályalkotó szerv nélkül nincs komplex, civilizált társadalom. A gyenge hatalommal rendelkező feudális államok esetében is megfigyelhetjük, hogy ezek egy inkább állami központú történelmi múlttal rendelkeznek, melynek normái most az új, gyengébb államokat próbálják megerősíteni. A feudális államok vagy egy valamikor egységes, nagyobb állam széthullását megakadályozni hivatott fékeként (mint Kína és Japán), vagy a préda hódítás utáni, a győztes és nyilvánvalóan szövetséges hódítók közötti szétosztásának eredményeként jelennek meg.¹⁵ A nyugat-európai feudalizmusban mindkét példa megtalálható, noha azok különböző régiókban különböző módon keverednek. Az európai feudális államok törvényeit a római jogból származó normák (különösen a tulajdonjog esetében), valamint keresztény magatartásminták és germán lojalitás- és becsületfogalmak erősítették. Ez már egy mélyebb betekintés egy olyan folyamatba, amelyre később még visszatérek: az állam és civil társadalom állandó dialektikus mozgásába.

15 O. Lattimore: „Feudalism in history: a review essay”, *Past and Present*, 1957, 12. sz.

Így az állammal rendelkező társadalmaknak nagyobb esélyük volt a túlélésre, mint azoknak, amelyek nem rendelkeztek állammal. Hosszútávon nem tudunk példákat egy adott primitív fejlődési fok fölött fennmaradó, állam nélküli társadalmakra, ugyanakkor számos példa van ezeknek más állammal rendelkező társadalmak általi beolvasztására vagy felszámolására. Mikor állammal nem rendelkező társadalmak hódítanak meg egy államot, akkor vagy maguk is létrehozhatnak egy államot, vagy társadalmi visszafejlődést okoznak a meghódítottban. Ennek alapos szociológiai okai vannak. A rendnek mindössze három alternatív alapja van, az erő, a csere és a szokás, és hosszú távon ezek egyike sem elégséges. Előbb-utóbb új igények jelennek meg, melyeket a hagyomány nem tud kielégíteni; előbb-utóbb eredménytelennek és bomlasztónak bizonyul a cserekapcsolatokban való állandó alkudozás, míg az erő önmagában, ahogyan azt Parsons hangsúlyozta, hamar „lelohad”. Hosszútávon általánosan természetesnek tekintett, ám érvényesíthető szabályokra van szükség az idegen vagy félig idegen emberek összetartására. Nem feltétlenül szükséges, hogy mindezeket a szabályokat egyetlen, monopolisztikus állam állítsa fel. Sőt, noha a feudalizmus szélsőséges példa, a legtöbb állam egy több államot magába foglaló civilizációban létezik, amely saját normatív magatartási szabályokkal rendelkezik. Ennek ellenére, úgy tűnik, a legtöbb társadalom megkövetelte bizonyos – különösen az élet és a tulajdon védelme szempontjából fontos – szabályok monopolisztikus meghatározását, és ez került az állam fennhatósága alá.

Ebből a szükségszerűségből született meg végül az állam autonóm hatalma. Az állami apparátus tevékenysége szükséges a társadalom egésze, és/vagy a különböző, az állam által érvényesített szabályok létező rendjéből hasznot húzó csoportok számára. Ebből a potencialitásból származik a kizsákmányolás lehetősége, amely az állam eszköze saját érdekei megvalósítására. Vajon mindaddig, amíg még meg sem állapítottuk az állandó, azonosítható érdekekkel rendelkező állami keret létét, ezen eszköz használata függ-e más feltételektől is? A szükség ugyanis az állam hatalmának szülőanyja.

2. AZ ÁLLAM FUNKCIÓINAK SOKRÉTŰSÉGE

A redukcionista állításai ellenére a legtöbb állam a gyakorlatban nem egyetlen funkciót töltött be. A „kötelező érvényű szabályok alkotása” csak egy összefoglaló terminus. A funkciók és szabályok igen sokfélék. Ahogyan a két-dimenziós modellek elismerik, megkülönböztethetünk belpolitikai és nemzetközi, illetve gazdasági, ideológiai és katonai funkciókat. Ám sokféle

tevékenység létezik, melyek különböző társadalmi összetevők számára funkcionálisak. Ez az állam négy, valószínűleg legállandóbb tevékenységi köre kapcsán illusztrálható.

1. *A belső rend fenntartása.* Ez az állam valamennyi, vagy valamennyi törvényisztelő alattvalója javát szolgálhatja. Ugyanakkor megvédheti a többséget azoknak az erős társadalmi és gazdasági csoportoknak az önkényeskedéseitől, amelyek nem szövetkeznek az állammal. Ám valószínűleg legnagyobb előnye, hogy megvédi a fennálló tulajdonviszonyokat a nincstelének tömegétől. Ez a funkció valószínűleg leginkább a domináns gazdasági osztályok körének érdekeit szolgálja.

2. *Az idegen ellenségekkel szembeni katonai védelem/agresszió.* A „háborús pártok” ritkán esnek egybe az egész társadalommal vagy annak egy bizonyos osztályával. A védelem lehet valódi közösségi cselekvés; az agresszió mögött általában sajátosabb érdekek állnak. Ezeket az érdekeket széles körben oszthatják a fiatalabb, örökösödési joggal nem rendelkező fiúk vagy a terjeszkedés-pártiak; vagy lehetnek egy szűk arisztokrata, kereskedői vagy kapitalista csoport érdekei. A több államból álló rendszerekben a háború általában más államokkal való háborút jelent, amelyeknek lehetnek közös vallású, etnikumú vagy politikai filozófiájú belső társadalmi komponenseik. Ezek ritkán redukálhatók a gazdasági osztályokra, ezért a háború- és békepártok bizonyos sajátossággal rendelkeznek.

3. *A kommunikációs infrastruktúra fenntartása:* utak, folyók, üzenettovábbítási rendszerek, pénzkibocsátás, súlyok és mértékegységek, piaci szabályozások. Noha kevés állam monopolizálta valamennyiüket, valamennyi állam biztosította néhányukat, mert az államoknak területi alapjuk van, amelyet gyakran egy központból lehet a legkönnyebben megszervezni. Az ebben érdekelt fő társadalmi csoportokat itt a „köz javában” érdekelt, illetve sajátosabb, kereskedelem-központú csoportok jelentik.

4. *Gazdasági újraelosztás:* a szűkös anyagi erőforrások autoritatív elosztása a különböző környezeti, életkori, nemi, regionális, osztályalapú csoport között. Ennek a funkciónak van egy, a többinél jóval erősebb kollektív összetevője. Ugyanakkor az újraelosztás gyakran vonatkozik sajátos csoportokra, különösen a gazdasági tevékenységet nem folytatókéra, akiknek megélhetését így az állam biztosítja. A gazdasági újraelosztásnak nemzetközi dimenzióval is rendelkezik, mivel az állam, egyoldalúan vagy más államokkal együtt, általában határain túl is szabályozza a kereskedelmi viszonyokat és árfolyamokat. Ez biztosít az állam számára egy kereskedőkből és nemzetközi gazdasági

szereplőkből álló támogató csoportot, noha ezek ritkán értenek egyet a kívánatos kereskedelmi politika kérdéseiben.

E négy funkció szükséges a társadalom egésze vagy bizonyos érdekcsoportjai számára. Leghatékonyabban egy központi állam nélkülözhetetlenné vált személyzete tudja ellátni őket. Az államot különböző, érdekeikben néha egymást keresztező csoportokkal hozzák funkcionális kapcsolatba, melyek mintegy mozgásteret nyitnak számára. E mozgástér adta lehetőségek kiaknázhatók. Bármely, sokrétű hatalmi viszonyokba implikálódott állam ki tudja játszani egymás ellen a különböző érdekcsoportokat.

Érdemes megjegyezni, hogy az „oszd meg és uralkodj” stratégia egyik példája a szociológiai elemzések állandó témájává vált. A „átalakulóban levő állam” esetéről van szó, amely az egyik termelési módról a másikra való áttérést jelentette mély gazdasági átalakulás közepette. Nincs egyetlen domináns gazdasági osztály sem, és az állam kijátszhatja a hagyományos hatalmi csoportokat a kialakulóban levők ellen. Ezeket az eseteket mindkét klasszikus rétegződés-elmélet tárgyalta. Marx Louis Bonaparte kísérletét elemezte és szatirizálta, aki megpróbálta kijátszani az ipari és pénzügyi tőkéseket, kispolgárságot, parasztságot és munkásosztályt, hogy növelje saját független hatalmát. Ez a Poulantzas kiemelte „bonapartista egyensúlytörvény”,¹⁶ noha Marx (és Poulantzas) jócskán alábecsülte Bonaparte sikerességét.¹⁷ Weber bámulatossá tartotta a porosz államnak azt a képességét, hogy egy hanyatló gazdasági osztályt, a „junkereket” használja fel autokrata hatalmának megtartására abban a hatalmi űrben, amelyet a felemelkedő polgárság és munkásosztály politikai esetlensége teremtett.¹⁸ Mindkét példában a különböző csoportok igényt tartottak az államra, de egyikük sem tudta megszerezni azt. Egy másik példa az abszolutizmus kialakulása a korai modern kori Európában. Az uralkodók egymás ellen játszották ki (vagy nem tudtak választani közülük) a feudális és polgári, vidéki és városi csoportokat. Különösen a katonai, illetve a domináns gazdasági csoportokkal kapcsolatos funkciók különböztek. Az államok a háború eszközet használták osztályfüggőségük csökkentésére.¹⁹

16 N. Poulantzas: *Pouvoir politique et classes sociales*.

17 V. Perez-Diaz: *State, Bureaucracy and Civil Society: A Critical Discussion of the Political Theory of Karl Marx*. London, Macmillan, 1979.

18 L. Lachman: *The Legacy of Max Weber*. London, Heinemann Educational Books, 1970.

19 T. Skocpol: *States and Social Revolutions*; E. Trimberger: *Revolution from Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru*. New Brunswick, Transaction Books, 1978.

Ezek az uralkodó osztályok vagy pártok között egyensúlyozó állam ismert példái. Ám az egyensúlyozási lehetőségek jóval nagyobbak, ha az állam többféle viszonyban áll különböző csoportokkal, melyek bizonyos kérdések esetén egy társadalmi osztálynál szűkebbekké, illetve tágabbakká válhatnak. Mivel a legtöbb állam sokrétű funkciókat lát el, sokrétű mozgástere is van. A „bonapartista egyensúlytörvény” olyan képesség, melyet számos ország el-sajátított. Ez a mozgástér az állam hatalmának bölcsője.

A jelenlegi kétdimenziós elmélet belátásai eddig a pontig terjeszthetők ki. Noha ez is már előrelépés, ez még mindig nem elégséges. Itt még nem ragadhatók meg igazán az állam mint társadalmi szervezet sajátosságai. Végül is a funkció szükségszerűsége és összetettsége, valamint az egyensúlyban tartás aktusa bármely romlott elnökségi tag hatalmának forrását és eszközét is képezheti. Az állam pusztán egy felnagyított bizottság lenne? Nem, ahogyan azt a következőkben látni fogjuk.

3. AZ ÁLLAM TERÜLETI CENTRALITÁSA

Az állam definíciója annak intézményi, területi, központosított jellegére összpontosít. Ez az államhatalom harmadik, legfontosabb előfeltétele. Amint már megjegyeztük, az állam nem rendelkezik saját, a gazdasági, katonai és ideológiai hatalomtól független és azokkal analóg hatalommal. Az állam eszközei pusztán ezek kombinációi, és e konstruktumok egyben valamennyi társadalmi viszony eszközei is! Mindazonáltal az állam hatalma egy, a társadalmi tér és szervezettség szempontjából teljesen különböző értelemben irreduk-tibilis. Az állam az egyetlen lényegileg központosított alakulat, amely egy körülhatárolt területen autoritatív hatalmat gyakorol. A civil társadalom gazdasági, ideológiai és katonai csoportjaival ellentétben az állami elit erőforrásai-nak kiáramlása egy adott központból történik, ám hatósugaruk nem terjed a körülhatárolt területen túl. Az állam valóban egy tér – központi terület és egységes területi kiterjedés egyidőben. Mivel az állam megkülönböztető for-mája, az autonóm hatalom az államnak ebből a sajátosságából ered, fontos megmutatnunk, hogy az állam a társadalmi tér és a szervezettség tekintetében egyaránt különbözik a civil társadalom fő hatalmi csoportjaitól.

A gazdasági hatalmi csoportok – osztályok, vállalatok, kereskedőházak, uradalmak, ültetvények, az *oikos* stb. – egymáshoz való viszonyai decentralizáltak, versengés és konfliktusok uralják őket. Igaz, egyesek belső szervezettsége (pl. a modern vállalatoké, a feudális nagyúr háztartásáé és uradalmáé) viszonylag központosított lehet. Ám először is ezek kifele, további területileg

behatárolatlan és a terjeszkedést szabályozó autoritatív szabályoknak (leszámtíva az államot) nem alárendelt gazdasági előnyök megszerzésére irányulnak. A gazdasági hatalom expanziója nem autoritatív és irányított, hanem informálisan „szétszór”. Másodsor, a modern és egyes történelmi gazdasági intézmények hatásköre nem területi. Nem egy bizonyos terület fölött gyakorolnak általános ellenőrzést, hanem egy bizonyos funkciót uralnak, és próbálják transznacionálisan kiterjeszteni bárhova, ahol az illető funkcióra igény van és kihasználható. A General Motors nem Detroit környékét uralja, hanem a gépkocsik szerelését és alkalmazottai, részvényesei, illetve fogyasztói gazdasági életéselyeinek bizonyos aspektusait. Harmadsor, az autoritatív, központosított és területi gazdasági intézmények (mint például a történelmi nemesség feudális háztartása/uradalma) vagy a (birodalmi) állam magasabb szintű területi és központi ellenőrzésének voltak alávétve, vagy politikai funkciókat is szereztek (igazságszolgáltatás, sorozás) a gyenge (feudális) államtól, és így maguk is „mini-államokká” váltak. Így az államok nem lehetnek egyszerűen az osztályok eszközei, mert más területi hatáskörrel rendelkeznek.

Hasonló megállapításokra juthatunk az ideológiai mozgalmak, mint például a vallások kapcsán is. Az ideológiák (kivéve az államiakat) általában még a gazdasági viszonyoknál is szórtabbak. Szórtan és „intervallumokban” terjednek az állam területein belül, a lakosság szegmensei (pl. osztályok, életkori csoportok, nemi szerepek, városi/vidéki lakosok) közötti kommunikációs hálózatokon; gyakran túllépi az államhatárokat és így a nemzeti határokat is. Az ideológiák kialakíthatják központi, autoritatív, egyházszerű intézményeiket, ám ezek általában inkább funkcionálisan, mint területileg szervezettek: például a szekuláris helyett a szenttel foglalkoznak. Az ideológiai mozgalmak rendelkeznek egy bizonyos társadalmi-területi és szellemi „transzcendenciával”, amely teljes ellentéte az állam területi határoltságának.

Igaz azonban, hogy a katonai hatalom és az állam hatásköre jelentős mértékben egybeesik, különösen a modern államok esetében, amelyek általában monopóliummal rendelkeznek a szervezett erőszak eszközei fölött. Ám hasznos lehet a kettőt mint a hatalom két különböző forrását kezelni. Ennek alapos indoklására nincs itt terünk.²⁰ Hadd mutassunk rá ehelyett két egyszerű tényre. Először is, nem minden hadakozás legjobb szervezési formája a területi központosítás – a gerillák, a katonai feudalizmus és a harci csapatok viszonylag decentralizált, számos történelmi korban igen hatékony katonai

20 Az alapos indokláshoz lásd M. Mann: *The Sources of Social Power*. I. kötet, 1. fejezet.

szervezetek. Másodsor, a katonai hatalom gyakorlati hatóköre nem egyetlen, egységes területet fed le. Tulajdonképpen a hatékony ellenőrzésnek két igen különböző területét fedi le.

A mindennapi élet katonai ellenőrzése az erőszakkal gyakorolt kényszer olyan magas szintű szervezettségét, logisztikai hátterét és tartalékelvonását jelenti, hogy csak azokon a nagy tartalékokkal rendelkező területeken célszerű alkalmazni, ahol a katonai erővel való szoros kapcsolattartás biztosítva van. Ez az ellenőrzés nem egységesen terjed ki az állam egész területére, hanem a kommunikációs útvonalak mentén, góccokba koncentrálódik. A paraszti földművelés ellenőrzésében például eléggé eredménytelen.

A katonai hatalom második hatáskörzete nem a mindennapi ellenőrzés, hanem a külső engedelmesség általánosabb biztosítása jóval nagyobb területeken. Ez esetben az olyan kötelezettségek elmulasztása, mint az adó beszedése, az alávettség rituális gesztusainak végrehajtása, az időközönkénti katonai segítségnyújtás (vagy legalább a lázadástól való tartózkodás) büntetőhadjáratokhoz vezethet, és ezért inkább kerülendő magatartásmód. A katonai csapások e hatásköre általában jóval nagyobb volt, mint az állam politikai kontrolljéé, amint azt Owen Lattimore ragyogóan bizonyította.²¹ Ez nyilvánvalóan így van a mai világban is, tekintve a modern fegyverzetek képességeit. Árnyaltabb értelemben ez a szuperhatalmakra is érvényes: az őket kiszolgáló katonai éliték és saját, titkos paramilitáris szervezeteik segítségével „baráti” rendszereket juttathatnak hatalomra, és alááshatják az ellenségeseket, ám nem vehetik rá e rendszereket arra, hogy szigorúan alkalmazkodjanak politikai diktátumaikhoz. Ennek tradicionálisabb példája Nagy-Britannia falklandi büntetőhadjárata, amely le tudta győzni, és ezáltal meg tudta legitimitásától fosztani az argentin rendszert, és képes bármikor megismételni a büntetést, ám képtelen volt politikai jövőt kínálni a szigeteknek. A „koncentrált erőszakos kényszer” – azaz a katonai erő – eszközei különböznek a területileg centralizált állam eszközeitől. Meg kell tehát különböztetnünk a kettőt mint hatalmi szervezetet. Az állam militarista elmélete téves, és ennek egyik oka, hogy az állam szervezettsége nem esik egybe a katonai szervezettséggel.

Az állam szervezeti autonómiája csak részleges: sőt számos egyedi esetben igen alacsony lehet. A General Motors és általában a kapitalista osztály, vagy a katolikus egyház, vagy a feudális urak és lovagok, vagy az Egyesült Államok hadserege képesek vagy képesek voltak ellenőrizni az általuk támogatott

21 O. Lattimore: *Studies in Frontier History*. London, Oxford University Press, 1982.

államokat. Ám nem láthatták el maguk az államok feladatát, hacsak meg nem változtatták saját társadalmi-területi és szervezeti felépítésüket. Ez a különbség maga után vonja az autonóm államhatalom létét. Még ha egy állam csak azért jött is létre vagy erősödött meg, hogy bizonyos társadalmi csoportok viszonyait intézményesítse, ezt úgy hajtja végre, hogy egy olyan intézmény kezébe csoportosít erőforrásokat és infrastruktúrát, melynek társadalmi-területi és intézményes körvonalai különböznek az adott csoportokéitól. Rugalmassága és válaszadási sebessége elősegítik a döntéshozás központosítását és személyzetének állandóságát. Az államot létrehozó központosítatlan, nem területi érdekcsoportok így kevésbé képesek azt uralni. A területi központosítás potenciálisan független bázist biztosít az állam számára hatalmának mozgósítására, amely szükséges a társadalmi fejlődéshez és egyedüli birtokosa az államnak magának.

Az állam szükségessége, sokrétűsége és területi központosítása együttesen magyarázza annak autonóm hatalmát. Segítségükkel az állami elit szert tesz a civil társadalommal szembeni függetlenségre, amely noha nem abszolút, elvileg semmivel sem kevésbé abszolút, mint bármely más főbb csoport hatalma. Az elit hatalma nem vezethető vissza az utóbbiakéra sem közvetlenül, sem „végső soron” vagy „végső esetben”. Az állam nem egyszerűen az osztályharc tere, az osztályuralom eszköze, a társadalom összetartó ereje, a központi értékek kifejeződése, a szociális juttatások központja, a katonai erő intézményesülése (mint a különböző redukcionista elméletekben); az állam egy más természetű társadalmi-területi szerveződés. Következésképpen az államokat az állami eliteken keresztül cselekvő, hatalomra törő aktoroknak tekinthetjük, és az államérdekeket a Levi által képviselt „racionális cselekvéseméleti” keretben értelmezhetjük.²²

Az autonóm állami hatalom megszerzésének mechanizmusai

Természetesen ez önmagában nem biztosít jelentős mértékű tulajdonképpeni hatalmat az állami elit számára, mivel a civil társadalmi, noha kissé másképp szerveződő csoportok még mindig képesek jelentős kontrollt gyakorolni fölötté. Ám ezek az elvek két hipotézist is szolgáltatnak a hatalom változásainak magyarázatára: (1) Az állam infrastrukturális hatalma bárhol és bármikor a területi központosítás formáinak társadalmi hasznosságából származik, amellyel a civil társadalom önmagában nem rendelkezhet; (2) Az állam

22 M. Levi: „The predatory theory of rule”. *Politics and Society*, 1981, 10.sz.

despotikus hatalmának mértéke a civil társadalom által a területi központosítás érdekében létrehozott formáinak uralására való képtelenségéből származik. Így a despotizmus kialakulásának két szakasza van: a területi központosítás növekedése és a fölötte való kontroll elvesztése. Előbb létrejön a funkció, azután pedig kiaknázása – vizsgáljuk meg őket.

Mivel az államok a társadalmi tevékenységek igen széles körét vonták ellenőrzésük alá, több alkalommal és sokféleképpen sajátították ki a társadalom infrastrukturális irányító képességeinek aránytalanul nagy részét. Ennek hasznosságát három, problémamentesnek tekinthető példán mutatjuk be: a redisztributív gazdaság, a hadsereg védekezés és támadás esetén összehangolt vezetése, valamint a „megkésett fejlődéssel” járó lemaradások központilag irányított válaszlépése. Ezek mind a társadalmi erőforrások területi központosítását elősegítő feltételeket képezik.

Ahogy az antropológusok és a régészek állítják, a redisztributív állam a társadalmak korai szakaszában – mielőtt az árucserre lehetséges lett volna – különösen alkalmas volt a központosításra. A különböző csoportok átadták fölöslegüket egy központi raktárnak, melyből végül kialakult a modern értelemben vett állam. Bár ez a folyamat nagyon ismert,²³ archeológiai szempontból mégis gyakran hasznosnak bizonyult.²⁴

A tizenkilencedik és kora huszadik század teoretikusai, mint például Spencer, Gumpłowicz és Oppenheimer számára talán a hadászati úton történő kialakulás volt a legismertebb.²⁵ Noha jelentőségét eltúlozták, kétségtelen, hogy a jól ismert ősi birodalmak infrastrukturális erejét központosított, szervezett, fegyelmezett és jól felszerelt, védelemre és támadásra egyaránt képes hadsereg növelte; ennek számunkra legismertebb példája a római birodalom.²⁶

Harmadsorban jól ismert az iparosodásban megkésett országok reakciója a 19. és 20. században a rivális, az iparosodás magasabb fokán álló államok beavatkozására: Franciaországban, Poroszországban, Japánban vagy Oroszországban a gazdasági erőforrások egyre központosítottabb és területileg leszűkítettebb mozgósítása alakult ki, vámsorompókkal védett, állami vagy állami tőkével működő vállalatokkal.²⁷ Am e stratégia korábbi példái is ismertek – például AsszírIA vagy a Római Köztársaság korai

23 E. Service: *Origins of the State and Civilization*. New York, W.W. Norton, 1975.

24 C. Renfrew: *The Emergence of Civilization: the Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* London, Methuen, 1972.

25 H. Spencer: *Principles of Sociology*. I., rövidített kötet, London, Macmillan, 1969; Gumpłowicz: *The Outlines of Sociology*; F. Oppenheimer: *The State*.

26 K. Hopkins: *Conquerors and Slaves*. Cambridge, Cambridge University Press, 1978.

szakaszának történelméből, amelyek korábbi civilizációkat imitáltak – jóval központosítottabb formában.

Meg kell jegyeznünk, hogy egyetlen esetben sem az önmagában vett gazdasági vagy katonai szükségesség növeli az állam hatalmát, hiszen így valójában a civil társadalmi osztályok vagy katonai csoportok kezébe adhatná irányítását, hanem inkább a gazdasági vagy katonai *területi központosítás* sajátos hasznosítása az adott helyzetben. A gazdaság és katonai szervezettség más típusai (pl. a piaci csere, illetve a „feudális” lovas- vagy harci szekeres egységek, a kastélyok védői) a decentralizációt támogatják, csökkentve ezáltal az állam hatalmát. A fenti példák mindegyikében a civil társadalom fő hatalmi csoportjai *szabadon* ruháztak államaikra infrastrukturális hatalmat. Így értelmezésünk a funkcionalizmus felől indít. A funkciókat azonban később kihasználják, és létrejön a despotizmus. Hipotézisünk az, hogy a civil társadalom szabadon enged át erőforrásokat az államnak, majd elveszti hatalmát fölöttük, és az állam elnyomottjává válik. Miként történik mindez?

Vizsgáljuk meg először az állam eredetének agyoncsépeelt problémáját. Az állam kialakulásának egyes elméleteiben az ellenőrzés civilek általi elvesztése gyakorlatilag automatikus. A militarista megközelítés szerint például a vezető harcosok a háborús időkben birtokolt ideiglenes, legitim hatalmukat automatikusan állandó, békeidőkben is gyakorolt kényszerítő hatalomra váltják. Ám amint arra Clastres rámutatott, a primitív társadalmak komoly óvintézkedéseket hoznak a katonai vezetők állandó elnyomókká válásának megakadályozására.²⁸ Hasonlóképpen az antropológusok redisztributív állama magában foglalt bizonyos akadályokat a főnökök visszaéléseivel szemben, és megnehezítette azok elkövetését. Tulajdonképpen a permanens, kényszerelvű államok általában *nem* a kései prehistorikus korban jöttek létre. Belső fejlődés eredményeként létrejött „ősi” államok csak néhány rendhagyó esetben alakultak ki (többnyire az alluviális mezőgazdaság helyi hatásaival összefüggésben), és ezek befolyásolták az összes többi esetet.²⁹ Úgy tűnik, a problémát az jelenti, hogy a központosított funkciók kizsákmányolássá való átalakításához olyan szervezeti erőforrások szükségesek, melyek csak a civilizált, rétegzett, állammal rendelkező társadalmakban jelentek meg, azaz a folyamat körkörös.

27 A stratégia klasszikus leírását lásd A. Gershenkron: *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge, Mass, Belknap Press, 1962.

28 P. Clastres: *Society against the State*. Oxford, Blackwell, 1977.

29 Ezt a gondolatot bővebben kifejtem *The Sources of Social Power* című könyvemben (I. köt. 2–4. fejt.)

A már létrejött, rétegzett, civilizált, állammal rendelkező társadalmak esetében azonban az államhatalom megnövekedésének folyamata valamivel világosabb, és leginkább annak mondható a katonai hódítás eredményeként kialakult államoknál. Eleget tudunk a korai Rómáról és más, korábbi esetekről, hogy kiterjesszük Spencer „kötelező együttműködés”-fogalmát.³⁰ Spencer szerint a hódítás olyan új erőforrásokat biztosított a hódító, központosított parancsnokság számára, melynek segítségével ez bizonyos mértékű függetlenségre tehetett szert azokkal a csoportokkal szemben, amelyek mozgásba lendítették. Ám Spencer gondolatmenete kiterjeszthető a mezőgazdaság területére is. Az iparosodás előtt a munka termelékenységének növelése általában az erőfeszítések növelését jelentette. Ezt a legkönnyebben kényszerrel lehetett elérni. Egy militarizált gazdaság növelhette a termelést, és hasznára válhatott a civil társadalomnak általában, vagy legalábbis uralkodó csoportjainak. Nyilvánvalóan a mezőgazdasági feltételek többsége a rendszeres kényszergyakorlást nem tette lehetővé. De lehetséges volt ott, ahol a munka koncentráldott – mondjuk az öntözéses mezőgazdaságban, az ültetvényeken, bányákban és építkezéseknél. Ez azonban megkövetelte egy központosított hadsereg fenntartását, mivel a központosított rendszer a katonai erőforrások minimumának maximális hatékonysággal való kihasználásában volt a legeredményesebb.

Ez a tézis alapos kifejtést igényel. Másutt e jelenséget „katonai keynesizmusnak” neveztem, a katonai erő által létrehozott multiplifikáló hatások miatt.³¹ Ezek a hatások megerősítik az állam despotikus hatalmát a civil társadalommal szemben, mert hasznossá teszik a központosított kötelező együttműködés fenntartását, amelyet a civil társadalom önmagában nem biztosíthatott. Jól példázza ez, hogyan növeli a központosítás az általános társadalmi erőforrásokat – minek következtében egyetlen jelentős civil társadalmi csoport sem akarja felszámolni az államot –, és ezzel egyidőben növeli az állami elit saját hatalmi erőforrásait, amelyeket most már despotikusan használhat fel a civil társadalom ellen.

Ha az állam tevékenysége további erőforrásokat hoz létre, akkor sajátos logisztikai előnyhöz jut. Területi központosítása a hatékony mozgósítás képességét is maga után vonja, képes lévén ezeket az erőforrásokat bármely egyedi civil társadalmi csoport ellen összpontosítani, még ha valamennyi erő-

30 E folyamatot „States, ancient and modern” c. tanulmányomban vázoló fel (*Archives européennes de sociologie*, 1977, 18.sz.)

31 *The Sources of Social Power*, I. kötet, 9. fejt.

forrása tekintetében alul is marad vele szemben. A civil társadalmi csoportok még támogathatják is az államhatalmat. Ha az állam fenntartja az adott termelési viszonyokat, az uralkodó gazdasági osztálynak érdekében áll a hatékony állami központosítás. Ha az állam megvédi a társadalmat a külső támadásoktól, vagy visszafogja a bűnözést, akkor központi jellegét a társadalom széles körben fogja támogatni. Természetesen a központosítás e civil társadalmi érdekeknek megfelelő mértéke a fennálló termelési viszonyok vagy hadviselési módok függvénye. Eisenstadt fejtegetése szerint a központi jelleg ideológiai szempontból is vizsgálható.³² Az állam és az általa kiszolgált érdekek mindig a területei fölötti „egyetemességét”, a rokonsági, helyi, egyházi vagy osztályérdekektől való függetlenségét hangoztatva próbálták autoritását fenntartani. Természetesen a gyakorlatban az államok egyedi rokoni, helyi, osztályalapú stb. csoportok érdekeit képviselik, ám ha szerepük látszólag ennyiben ki is merülne, akkor megkülönböztettségük és legitimitásuk alapját elvesztenék. Az államok így kisajátítják azt, amit Eisenstadt „kötetlen erőforrásoknak” nevezett: ezek nem kötődnek egyetlen érdekcsoporthoz sem és az egész, területileg meghatározott társadalomban jelen lehetnek.

Mindez az állam hatalma nagyszerű tárházának tűnhet. Ám a 20. század előtti történelmi államok által megszerzett autonóm hatalom nagyon korlátozott és ingatag volt. Itt kell számot vetnünk az extenzív agrártársadalmakban működő központosított rendszerek alapvető infrastrukturális és logisztikai kényszerével. Visszatérünk a katonai büntetőakcióknak a gyakorlati politikai kormányzásánál jóval nagyobb hatóköréhez. Részletes számításokba való bocsátkozás nélkül, Engel és van Creveld úttörő munkájára támaszkodva, úgy gondolhatjuk, hogy a Nagy Sándor előtti közel-keleti birodalmi társadalmakban egy hadsereg 60 és 75 mérföld közötti távolságot tudott logisztikai támogatás nélkül megtenni. Nagy Sándor és a rómaiak ezt 100 mérföldre növelték ugyan, és Európában ez így is maradt a tizennyolcadik századig, amikor a mezőgazdaság termelékenységének jelentős megnövekedése szélesebb körű hadműveletek számára tudott logisztikai hátteret biztosítani.³³ Azelőtt azonban a nagyobb távolságok vagy többszakaszos hadjáratokat, vagy a hadsereg ellátásáról a helyi szövetségesekkel való hosszadalmas tárgyalásokat kívántak meg, főleg ha bizonyos mértékű politikai ellenőrzés is kívánatos volt. A tár-

32 Eisenstadt: *The Political Systems of Empires*. New York, The Free Press, 1969.

33 D. W. Engel: *Alexander the Great and the Logistics of Macedonian Army*. Berkeley, University of California Press, 1978; M. van Creveld: *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton*. Cambridge, Cambridge University Press, 1977.

gyalásokat megkönnyítette, ha a mindennapi politikai ellenőrzést a központi hadsereg jelenléte nélkül kívánták megszerezni. Így a legnagyobb despotikus uralkodók is gyakorlatilag a helyi eliten keresztül kormányoztak. Valamennyi extenzív társadalom a valóságban „területi szempontból föderatív” volt. Birodalmi kormányzatuk jóval gyengébb volt, mint ahogyan azt hagyományos képük sugallja.³⁴

Ebben a példában tehát két ellentétes jelenséget figyelhetünk meg: a militarista központosítást, illetve az ezt széttagoló föderalizmust. A kettő összekapcsolása dialektikát eredményez. A kényszerű együttműködés, sikeressége esetén, megnöveli az állam infrastrukturális és despotikus hatalmát, ugyanakkor megnöveli a társadalom infrastrukturális forrásait is. A logisztikai megszorítások azt jelentik, hogy az új infrastruktúrák nem korlátozódhatnak a politikumra. Szereplői állandóan „belevesznek” a civil társadalomba, maguk után vonva az állam erőforrásait. Ez a jelenség folyamatosan lejátszódik az ilyen rendszerekben. A zsákmányok, a katonai elitnek juttatott földek, a tisztségviselés gyümölcsei, az adók, az írástudás, a pénzkibocsátás mind-mind egy két-fázisos cikluson mennek keresztül: az állam tulajdonából magán- (azaz „rejtett”) tulajdonná válnak. Bizonyos esetekben azonban a széttagolódás társadalmi összeomláshoz vezet, más esetekben viszont a civil társadalom anélkül élhet a despotikus állam által intézményesített erőforrásokkal, hogy erős államra lenne szüksége. Az arameusok, a föníciaiak és a görögök elsajátították és továbbfejlesztették a közel-keleti despotikus államokban kidolgozott technikákat, a keresztény Európa pedig Róma örökségét.

Az általam felhozott példák csupán azért korlátozódnak a katonai szférára, mert ez a folyamat itt írható le a legegyszerűbben. Ám e dialektika általánosan jellemző volt az agrártársadalmakra. Más szavakkal a birodalmi és feudális rendszerek nemcsak oszcillálnak (amint azt Weber, Kautsky és mások állították), hanem egy dialektikus folyamatban fonódnak össze. A despotikus állam egy sor infrastrukturális technikát dolgoz ki, melyeket a civil társadalmak később alkalmaznak (vagy fordítva); majd a központi irányítás újabb helyeitei jelennek meg, és a folyamat kezdődik elölről. Ezek a tendenciák a példáinkat szolgáltató ősi társadalmakban csakúgy megfigyelhetők, mint a modernitás kezdetének társadalmában.

34 Ezt ma már számos szerző világosan látja, mint például J. H. Kautsky: *The Politics of Aristocratic Empires*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1982; E. Gellner: *Nations and Nationalism*. Oxford, Basil Blackwell, 1983; és A. Giddens: *Contemporary Critique of Historical Materialism*, 103–104.

Ez a felfogás elutasítja az államnak és a civil társadalomnak, a magán- és köztulajdonnak a jelenkori ideológiákban képviselt egyszerűsítő antitézisét. E pólusokat folyamatjellegükben időben összefonódottaknak tekinti. Pontosabban a magántulajdon felhalmozódását – és így az uralkodó osztályok hatalmát – nem pusztán a civil társadalom teljesítményének, hanem általában a sikeres, despotikus államok széttagolódása eredményének látja. Így az állam és a társadalmi osztályok hatalmi autonómiája az idő folyamán dialektikus mozgásban volt. Lehetetlen az állam autonóm hatalma valamely „időfölötti” fokának általános szabályban való rögzítése (a hatalom despotikus értelmében).

A jelenlegi helyzet azonban viszonylag homályos. Az ipari forradalom következtében az infrastruktúrák hatalma is megnőtt. Az ipari kapitalizmus felszámolta a „területileg föderatív” társadalmakat, helyettük nemzetállamokat hozott létre, melyeknek területét átfogják az egységes uralmi és felügyeleti struktúrák.³⁵ Az utóbbi másfél évszázadban exponenciálisan megnőtt a területek logisztikai áthatásának mértéke.

Mi történik, ha egy állam mindazon hatalmi intézmények fölött megszerzi az uralmat, amelyek a történelem folyamán, illetve más helyeken az államok, a kapitalista vállalkozások, az egyházak, a jólékonysági intézmények stb. között oszlanak meg? Vajon a dialektika végéről kell beszélnünk ebben az esetben, mivel így az állam mindazt megtarthatná, amit megszerzett? Világos, hogy makrotörténelmi terminusokban a Szovjetunió területi képviselői, és ez által a területek fölött is olyan ellenőrzést gyakorolt, ami a korábbi államok számára teljességgel lehetetlen volt. Sőt, noha gyakorlati autoritarizmusának mértéke könnyen eltúlozható (mint például a „totalitárius” elméletekben), központosító tendenciái mind formájukban, mind kiterjedésükben újszerűek. A csoportok közötti harcok nem is decentralizáltak, eltérően a kapitalista demokráciáktól, ahol hangsúlyosan azok voltak, nem is tagolódnak részekre, mint az agrártársadalmakban. Maga a harc centralizált: egy meghatározatlan valami a Prezídium felé vonzza a legnagyobb versengő erőket, a „liberálisokat”, a „technokratákat”, a „katonai/nehézipari komplexumokat”. Nem játszhatják ki az államot, mint az agrártársadalmak lázadói; nem harcolhatnak az államon kívül, mint ahogyan azt a kapitalisták és a munkások oly gyakran tették. Vajon a társadalom „fölött” létezik ez az állam, mintegy saját autonóm hatalmi erőforrásaival összetartva azt? Vagy autoritatív despotizmusa enyhébb formában működik, egyrészt mint a legerősebb társadalmi erők

35 Ezt nemrégiben Giddens fejtette ki *A Contemporary Critique of Historical Materialism* című művében.

ütközésének és kompromisszumkötéseinek tere, másrészt mint olyan kényszerítő apparátusok összessége, amely mindenkire ráerőlteti a kompromisszumot? A Szovjetunióval foglalkozó teoretikusok sokat vitatták e kérdéseket. Nem állítjuk, hogy ismerjük a választ.

A Nyugat bürokratikus államaival kapcsolatban számos kérdés fogalmazódik meg. Relatív hatalmukat tekintve nem sokat változtak a logisztikai hatalom exponenciális bővülését megelőző időkhöz képest. Bármennyire is megnövekedett infrastrukturális hatékonyságuk, ez nem korlátozta legnagyobb hatalmi riválisuk, a kapitalista osztály decentralizált hatalmát. A mai multinacionális vállalkozások vagy nemzetközi bankok a kapitalizmus logikájának hasonló szabályszerűségeit kényszerítik rájuk, mint száz évvel korábbi elődeik. Az állami elitek infrastrukturális erejük megnövekedése ellenére sem szereztek nagyobb autonómiát hatalmuk számára. Ugyanakkor ismét a kortárs társadalom elméleteinek központi, megoldatlan kérdéseire jutotunk. És a megoldás ismételen elmarad. Valóban, e kérdések megválaszolása, és annak megállapítása, hogy az ipari forradalom felszámolta-e az agrártársadalmat, jóval nagyobb történelmi háttérrel igényelne, mint jelen generációnké.

Így az állam autonómiájának a despotikus hatalomra gyakorolt hatása homályos maradt. A hagyományos elméletek felől nézve eredményeink csalódást okozhatnak: az állam nem rendelkezett folyamatosan nagy hatalommal – vagy a hatalom bármely rögzített fokával. Ugyanakkor érdekes, más természetű hatalmi folyamatokat tárgyaltunk. Az agrártársadalmakban az államok ki tudták használni területi centralitásukat, ám többnyire csak elővigyázatosan és ideiglenesen, mert a despotikus hatalom kitermelte antitezisét a civil társadalomban. Az ipari társadalmakban az autoritárius államok kialakulása a despotizmus jóval nagyobb lehetőségeit jelzi, ám ez még mindig vitatható és homályos. A kapitalista demokráciákban az állam autonóm – despotikus jellegű – hatalmának kevés jele van.

Ám, valószínűleg, mindvégig a hagyományos elméletek keretei közt maradvá, rossz helyen kerestük az állam hatalmának gyökereit. A következőkben az infrastrukturális hatalmat vizsgálva, megvilágítjuk, miért.

Az következmény: infrastrukturális hatalom

Bármely társadalmi hasznosságra szert tevő vagy azt kihasználó állam infrastrukturális támogatást fog kapni. Ez lehetővé teszi számára a társadalmi és területi viszonyok adott csoportjának normatív és kényszer általi irányítását,

valamint határok felállítását a külvilággal szemben. A korábbi társadalmi interakciók által felállított új, ideiglenes határokat stabilizálja, szabályozza és megerősíti az állam egyetemesség-igényű, monopolisztikus törvényei által. Ebben az értelemben az állam területi határokat szab azoknak a társadalmi viszonyoknak, melyek dinamikáját nem ő határozza meg. Az állam egy aréna, a területéhez tartozó társadalmi viszonyok összessége, sűrűsödése, kikristályosodása, amint arra Poulantzas gyakran rámutat.³⁶ Ám a látszat ellenére ez nem támasztja alá Poulantzasnak az államról alkotott redukcionista nézeteit, mivel figyelmen kívül hagyja az állam aktív szerepét. Területiségének megerősödésével az állam nagy társadalmi változásokat idézhet elő, melyek nélküle nem történnének meg. Aktív jellegének fontossága arányos infrastrukturális hatalmával: ennek növekedésével nő a társadalmi viszonyok területisége. Így, akkor is masszív, államilag irányított infrastrukturális átrendeződés következhet be, ha a civil társadalmi csoportok sikeresen ellene szegülnek az állam despotizmusra törő kísérleteinek. A civil társadalom elemei és az állami elit közti valamennyi vita, valamint minden, az előbbin belüli, általában állami intézményeken keresztül szabályozott konfliktus a civil társadalom viszonyait és harcait az állam területi síkjára összpontosítja, megszilárdítva az illető terület társadalmi interakcióit, létrehozva a harc elfojtásának vagy a kompromisszumok kikényszerítésének területi mechanizmusait, és megtörve mind a kisebb, helyi és a nagyobb, nemzetfölötti viszonyokat.

Hadd hozzunk egy példát erre.³⁷ A tizenharmadik századtól Európában két fő társadalmi folyamat segítette elő a nagyobb mérvű területi centralizációt. Az első a háború, mely szakosodott gyalogság, lovasság és tüzérség komplex és állandó koordinációjára tette képessé a katonai parancsnoki szervezetet. A lazább, lovagokból, csatlósaikból és néhány zsoldosból álló feudális csapatok fokozatosan elavulttá váltak. Ez viszont egy állandó „előállítás-kényszer ciklus” létrehozását előfeltételezte a seregek emberrel, pénzzel és utánpótlással való ellátására.³⁸ Végül csak a területi központú államok voltak képesek ezen erőforrások biztosítására, és a nagyhercegségek, herceg-püspökök, a városok ligái elveszítették hatalmukat a kialakulóban levő „nemzeti” államokkal szemben. A második az európai, különösen az egyre inkább kapitalista for-

36 N. Poulantzas: *Pouvoir politique et classes sociales*. Paris: Maspero, 1972.

37 Erről bővebben lásd „State and society, 1130–1815”

38 A kérdés kiváló tárgyalására lásd S. Finer: „State and nation building in Europe: the role of the military”. In Tilly: *Formation of National States in Western Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1975.

mát öltő gazdasági terjeszkedés, mely nagyobb külföldi katonai védelmet, valamint a tulajdonra és a piaci ügyletekre vonatkozó összetettebb jogi szabályozást tett szükségessé (mint például a köztulajdonban levő földekhez való jog). A kapitalista tulajdonosok területi államok segítségéért folyamodtak e kérdésekben. Így az európai államok folyamatosan jóval nagyobb infrastrukturális hatalomra tettek szert: rendszeres adózásra, a katonai mozgósítás monopóliumára, állandó bürokratikus adminisztrációra, a törvényhozás és -alkalmazás monopóliumára. Abszolutisztikus kísérleteik ellenére, hosszú távon az államoknak azért nem sikerült általuk despotikus hatalomra is szert tenniük, mert ezek a civil társadalmi csoportok, különösen a kapitalista tulajdonosok infrastrukturális erejét is növelték. Mindenekelőtt áll ez Nyugat-Európára, ahol, amint a geopolitikai hatalmi egyensúly nyugat – és különösen Nagy-Britannia – felé tolódott, a modernkor államainak modelljévé a despotikusan gyenge állam vált. Ezek a kapitalista osztály segítségével, és többnyire annak érdekei szerint kormányozott államok.

Ám e folyamat és szövetség az államhatalom egy teljesen különböző, természetét tekintve infrastrukturális típusának kialakulásához vezetett. A kapitalizmus területi szegmensek sorozataként vált uralkodó renddé – számos, nagymértékben (noha nem teljesen) valamely államtól és annak befolyási övezetétől függő termelési és kereskedelmi rendszer összességéként. Korunk nemzetállami rendszere nem a kapitalizmus (sem a feudalizmus) mint pusztá termelési forma eredménye. Ebben az értelemben „autonóm”. Ám eredménye annak a módnak, ahogyan a kialakulóban levő és terjeszkedő kapitalista viszonyokat az azokat megelőző államok szabályozó határokkal látták el. Ezek az államok eredetileg a feudális Európa kezdetben despotikusan és infrastrukturálisan egyaránt gyenge államai voltak. A tizenkettedik században még legerősebbjeik is a GNP kevesebb mint két százalékát szerezhették meg (ha ez mérhető lenne); hadviselési rendszerükbe évente legtöbb 10-20 000 embert hívtak be, néha nem több mint 30 napra; semmilyen módon nem adóztathattak rendszeresen; a társadalmat érintő viták összességének igen kis hányadát szabályozhatták – tulajdonképpen marginális jelentőségűek voltak a legtöbb európai ember társadalmi életében. És mégis ezek az aprócska államok döntő fontosságúak lettek mai világunk kialakításában. A területi központosítás szükségessége először Európa, majd a világ társadalmának újjászervezéséhez vezetett. A nukleáris fenyegetés egyensúlya ezek között az apró európai államok között keresendő.

A mai nemzetközi gazdasági rendszerben a nemzetállamok kollektív gazdasági szereplőkként lépnek fel. A legtöbb politikai gazdaságtani munka oldalain olyan szereplők nyüzsögnek, mint „az Egyesült Államok”, „Japán” vagy az „Egyesült Királyság”. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy létezne egy közös „nemzeti érdek”, csak azt, hogy a nemzetközi arénában egy sor kollektív szervezettségű hatalmi szereplőt találunk, a nemzetállamokat. Ezek gazdasági szerepéhez nem fér kétség: a nemzetközi piacról bizonyos mértékben elválasztott belső piac léte, a nemzeti valuta értéke, adóinak és behozatali kvótáinak szintje, a belső tőkének és munkaerőnek nyújtott támogatása, tulajdonképpen egész politikai gazdasága át van itatva azzal az elvvel, hogy a „civil társadalom” szférája területi. Az állam területisége saját életet élő társadalmi erőket teremtett.

Ebben a példában a területiség fokozódása nem növelte a despotikus hatalmat. A nyugati államok a tizenkettedik században despotikusan gyengék voltak, és máig azok maradtak. Ám az infrastrukturális áthatolhatóság drámaian megnövelte a társadalmi érintkezés területi kötöttségét. Úgy tűnik, a társadalmi fejlődés általános jellemzője ez: az állam infrastrukturális hatalmának erősödése a társadalmi érintkezés területi kötöttségéhez vezet. Ugyanez a tendencia érvényesül a despotikus hatalom esetében is, noha jóval gyengébben. Az erős infrastrukturális háttér nélküli despotikus állam csak területiséget fog magának követelni. Rómához és Kínához hasonlóan megépítheti falait, a barbárok kívül, valamint az alattvalók belül tartására egyaránt. Ám sikere korlátozott és ingatag. Így ismét felállíthatunk egy történelmi dialektikát. Az infrastrukturális államhatalom növekedése területivé teszi a társadalmi viszonyokat. Ha ezután az állam elveszti erőforrásai feletti uralmát, azok szétszóródnak a civil társadalomba, decentralizálva és deterritorializálva azt. Hogy ez van-e éppen folyamatban a mai kapitalista világban, a két egymást követő hegemón állam, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok hanyatlásával, az a kortárs politikai gazdaságtan legvitatottabb kérdéseinek egyike, amelyet nekünk is nyitva kell hagynunk.

Ebben a tanulmányban arra mutattunk rá, hogy az állam alapvetően egy hely, egy aréna, ahogyan azt a redukcionista elméletek állítják, és mégis itt keresendők autonóm hatalmának forrásai és mechanizmusai. A civil társadalom fő hatalmi szereplőivel ellentétben az állam területhez kötött és központosított. A társadalmaknak szükségük van arra, hogy tevékenységeik egy részét egy központosított területen szabályozzák. Szükségük van erre az uralkodó gazdasági osztályoknak, egyházaknak és más ideológiai hatalmi mozgalmaknak,

valamint a katonai eliteknek is. Ezért hatalmi erőforrásokat ruháznak az állami elitekre, amelyeket pontosan azért nem tudnak teljesen visszaszerezni, mert saját szervezettségük társadalmi-területi alapja nem központosított és nem területi. Az államhatalom e forrásai és az általuk biztosított autonómia eléggé jelentéktelenek lehetnek. Ám ha az állam által használatba vett erőforrások további hatalmi erőforrásokat termelnek – amit maguk a civil társadalmi csoportok is használnak –, akkor ezek többnyire az állam kezén mennek keresztül, és így a hatalmi autonómia megnövekedéséhez vezetnek. Így az *autonóm államhatalom a támogatott területi központosítás általános társadalmi hasznosságának terméke*. Ez sokat változott a társadalmak története során, és ezzel egyidőben változott az állam hatalma is.

Az államhatalomnak két formáját különböztettük meg, a despotikusát és az infrastrukturálisát. Az előbbi, az állami elit hatalma a civil társadalom osztályainak elitjei fölött, azonos azzal, amit az irodalom általában az államhatalom alatt ért. Példákat hoztunk arra, ahogyan a gazdasági, ideológiai és katonai erőforrások területi központosítása hozzájárult az állam despotikus hatalmának növekedéséhez. Ám az államok ritkán tudták hosszú távon megtartani e hatalmukat. A történelmi államok despotikus megvalósításai ingatagnak bizonyultak, mert nem rendelkeztek a társadalmi életbe való behatoláshoz és annak koordinálásához szükséges logisztikai infrastruktúrával. Így amikor az államok meg is növelték saját erőforrásaikat, ezeket hamarosan saját személyzete hordta szét a civil társadalomba. Innen adódik a birodalmi/patrimoniális és feudális rendszerek közötti, először Max Weber elemezte ingadozás.

Az infrastrukturális hatalomra koncentráva azonban beláthatjuk, hogy ez az ingadozás tulajdonképpen nem más, mint a társadalmi fejlődés dialektikája. A despotikus államok a hatalmi infrastruktúrák nagy számát állították elő. Ahogy ezek „szétszóródnak” a civil társadalomban, az általános társadalmi erők megnövekednek. Azt a tételt állítottuk fel, hogy az agrártársadalmakban lezajlott társadalmi fejlődés a leginkább az uralom-elvű birodalmakkal példázható, autoritatív hatalmi struktúrák, és a „Sokréttű Hatalmi Aktorok Civilizációival” jellemezhető, decentralizált, szétszórt hatalmi struktúrák dialektikájának eredménye. Így az erős államoknak a fejlődésben betöltött szerepe alapvetően ingadozott – néha elősegítve, néha késleltetve azt.

Ugyanakkor hangsúlyoztuk az infrastrukturális államhatalom egy másik következményét is. E hatalom megerősödésével nőtt a társadalmi élet területisége is. Ez többnyire észrevétlen maradt a szociológiában, a szociológia vezérfogalmának, a „társadalomnak” kikezdetlensége miatt. A szociológusok, sőt

a fogalmat használó legtöbb ember „társadalom” alatt az állam területét érti: „amerikai társadalom”, „brit társadalom”, „római társadalom” stb. Ugyanez áll az olyan rokon értelmű kifejezései esetén is, mint a „társadalmi alakulat”, vagy (kisebb mértékben) „társadalmi rend”. Ám az államhatárok relevanciája annak szempontjából, amit társadalmak alatt értünk mindig részleges és sokat változott. A középkor-kutatók általában saját periódusuk társadalmait nem tekintik az állam által meghatározottnak; gyakoribbak köztük az olyan tágabb, nemzetfölötti terminusok, mint a „kereszténység” vagy az „európai társadalom”. Ám ez a középkor és modernitás közötti változás a nagy modernizációs átalakulások egyik döntő aspektusa; ugyanúgy, ahogyan a késő huszadik századi társadalomról alkotott felfogásunk számára központi jelentőségű a „világrend” és a nemzetállamok mai viszonya. Mennyire területiek és központosítottak a társadalmak? Ez az egyik legfontosabb elméleti probléma a társadalmi élet fölött masszív ellenőrzést gyakorló államok kapcsán, *nem* a viták hagyományosabb terépe, az állami elitek osztályok és más elitek fölötti despotikus hatalma. Az állam központi jelentőségű társadalom-felfogásunk számára. Ahol az államok erősek, a társadalmak viszonylag területiek és központosítottak. Ez a legáltalánosabb állítás, amelyet az állam autonóm hatalmáról tehetünk.

Fordította: *Vincze Hanna Orsolya*

INTERJÚ

„A többség kisebbségekből áll”¹

Beszélgetés Örkény Antal szociológussal

Papp Z. Attila (PZA): – Ennek az interjúnak az ötlete szeptemberben vetődött fel. A Téleki Intézet őszi konferenciáján egyikünk (Bárdi Nándor) a magyar kisebbségkutatás historiográfiáját áttekintve előadásában meg sem említette az általad vezetett Kisebbségkutatás Tanszékét. Ekkor Te ezt számon kérted. Az udvarias kitérő (időkeret, köztudott dolgok stb.) helyett az hangzott el, hogy – az előadásban is elismert szakmai erényeitek ellenére – nem vagytok benne a határon túli magyarságot kutató szakmai közegekben. Ezt természetesen át lehetne politizálni, és ilyen úton-módon eljutnánk a szokványos értelmiségi stigmákhoz, de ezzel nem jutunk előre.

Bárdi Nándor (BN): – Sokat töprengtem a dolgon és az akkori talán aprónak tűnő „problémát” három dologra vezettem vissza. Egyrészt arra, hogy a magyar kisebbségkutatás szakirodalma alapvetően elválik egy történeti-honismereti-néprajzi-kisebbségpolitikai, tehát identitáspolitikai tudástermelésre, valamint egyfajta helyzetfeltáró, a mérésre koncentráló szociológiai-statisztikai-antropológiai megközelítésre. Jómagam elsősorban az előbbiben élek. Másrészt én a kisebbségkutatás mai intézményeit a magyar-magyar kapcsolatok (magyarországi-határon túli kutatók) viszonyainak problematikus alakulása alapján vázoltam fel. S ebből a szempontból a Ti kutatásaitok körül nem voltak konfliktusok.

PZA: – Bár azt érdemes megjegyezni, hogy a REPLIKÁban a nyugati – keleti kutatók viszonyáról általatok elmondott, a gyarmatosításról kifejtett gondolatokat tovább lehetne értelmezni budapesti-kolozsvári kutató relációban, vagy például a kolozsvári tanszéken belül ez a mozzanat tetten érhető a témából szakdolgozók, illetve a kérdezőbiztosok esetében is.

1 A Minoritas könyvek hátoldalán található „fülszöveg”.

BN: – Harmadrészt az őszi előadás egyik fő mondanivalója az volt, hogy e kutatási témakörnek, amelyet általában kisebbségkutatásnak nevezünk, a saját útját kellene járnia, és el kellene szakadnia a nyolcvan éve több-kevesebb súllyal „rá támaszkodó” politikai kényszerektől. Saját tudományos modellt és a korszerű társadalomtudományok számára is kompatibilis fogalmi nyelvet kellene megteremteni ehhez. Nos, ebből a szempontból is védettebb helyzetben vagytok, hisz a kilencvenes évek elejétől nemzetközi összehasonlító kutatásokban vettetek részt, és ezek a problémák kevésbé érintettek.

Örkény Antal (ÖA): – Mindenekelőtt szeretném elmondani, hogy nagy öröömre szolgált, amikor megkerestetek és felkértetek erre a beszélgetésre. Azt gondolom, hogy pont az ilyen jellegű véleménycserére van a legnagyobb szükség ma Magyarországon, amikor lehetőség nyílik akár az ellentétes nézetek ütköztetésére is. Ennek hiányában minden elképzelés vagy elmélet beteljesse, egyoldalúvá torzul, ami szükségképpen vezet el a doktrinerséghez.

Rátérve az érdemi felvetéseitekre, azt hiszem azzal érdemes kezdeni, hogy a magyar szociológiának nagyon sajátos a fejlődéstörténete. Amikor te azt mondd, hogy Magyarországon nagyon markánsan megkülönböztethetők, vagy csoportosíthatók az etnikai kérdésekkel foglalkozó munkák, akkor szerintem e mögött a meglátás mögött az van, hogy az identitáspolitikával érintett tudományos megközelítéseket nálunk nagyon erősen áthatja egy történeti látásmód. Van egy nagyon erőteljes történettudományi hagyomány: hogyan kell kezelni a nemzetiségeket és a határon kívülre került magyarság problémáját. Ez a nézőpont aztán leginkább a politológiával került szellemi interakcióba, és integrálta magába a geopolitikai és regionális megközelítéseket, miközben alapvetően mindvégig a „magyarságtudomány” szigorú határain belül maradt, nem törődve a kurrens nemzetközi trendekkel és paradigmákkal. Ehhez képest a szociológia eléggé önálló utat járt be. A magyar szociológiában már a hetvenes évektől megfigyelhető egy nagyon erőteljes szándék és akarat arra, hogy megpróbálja a kutatásait valamilyen szinten integrálni a nemzetközi tudományos életbe. Emiatt úgy gondolom, a szociológiában sokkal több olyan nyugat-európai és tengeren túli hatás mutatható ki, ami a hagyományos történetírásban kevésbé fedezhető fel. Napjainkra persze már ez sem igaz teljesen, gondoljunk csak a CEU környékén formálódó új megközelítésekre, vagy a csíkszeredai antropológiai műhely kiváló teljesítményére. A mi, akár hiányolt jelenlétünket ebben az egész nagy halmazban tehát nemcsak politikai okból érdemes tárgyalni, de van egy szakmai oldala is, nevezetesen, hogy az a fajta szociológiai, szociálpszichológiai megközelítés, amit mi használunk eléggé más alapokról indult.

Az ELTÉ-n működik egy tudományos csoport, amelyik belekerült ebbe a kisebbségkutatásnak tekintett halmazba. Csepeli György volt az első, akinek bizonyos munkái már a nyolcvanas években szorosan kapcsolódtak a kérdéskörhöz, bár ő szorosabban a nemzeti identitás problematikájával foglalkozott.² Ez akkoriban a magyarországi nemzeti identitás tudáskészletének a rekonstrukcióját jelentette. Ezt vetette össze ő más, nyugat-európai típusú identitás-építő történetekkel és konstrukciókkal. Csepelit a könyvében többek között az foglalkoztatta, hogy a Bibó által felvetett államnemzeti és kultúrnemzeti megközelítést hogyan lehet ma (azaz a nyolcvanas években) értelmezni. Bibó nyomán vajon mondhatjuk-e, hogy Közép-Kelet-Európát egy ilyen kultúrnemzeti identitásépítés jellemez, vagy ez már a nyolcvanas években sem volt igaz? Csepeli munkáiban oda lyukadt ki, hogy a nemzeti identitás szerkezetében nem lehet tiszta keleti-nyugati megkülönböztetéseket tenni, ez a kép ugyanis sokkal bonyolultabb és sokszínűbb Nyugaton és Keleten egyaránt, bár ekkor még neki kevésbé voltak erre empirikus adatai. Leszűkítettebb volt az az empirikus váz, amiben a problémát elemezni próbálta.

Később, a 90-es évek elején jött el az a pillanat, amikor a szociológia tanszékről néhányan (jelesül Csepeli György, Székelyi Mária, Kovács András vagy Jómagam) különböző nagy empirikus kutatásokba kapcsolódhattunk be. Én így kerültem ebbe a történetbe. Nekem az első ilyen jellegű nemzetközi összehasonlító vizsgálatom a társadalmi igazságosság kérdésével, az igazságosság értelmezésével és értékelésével foglalkozott,³ a másik pedig az ISSP keretében a nemzeti identitást kutatta.⁴ Már az első összehasonlító vizsgálatban rájöttünk, hogy itt valami egészen különös új lehetőséggel kerültünk szembe, és hogy nemzetközi összehasonlításban nem egyszerűen úgy kell kezelni a szociológiát, ahogy addig hagyományosan kezelték. A szociológia ugyanis hagyományosan egy adott zárt társadalmon belül képzelte el a társadalmi viszonyok rekonstrukcióját és a társadalmi jelenségek feltárását, míg a nemzetközi összehasonlítás optikája lehetőséget nyújt arra, hogy valamilyen értelemben megpróbáljuk az országhatásokat, a makroszintű kulturális hatásokat és a szimbolikus szférát is beemelni a történetbe. A nemzetközi kontextusba emelés révén a társadalmi igazságosság tekintetében nem csak azt lehetett vizsgálni már, hogy a társadalmi státus, a társadalmi helyzet és az ebből következő attitűdök ho-

2 v.ö. Csepeli György *Nemzet által homályosan*, Budapest: Századvég, 1992.

3 Lásd Örkény Antal *Hétköznapok igazsága. Igazságossági felfogások egy nemzetközi összehasonlítás tükrében*, Budapest: Új Mandátum Kiadó, 1997.

4 Csepeli György, Örkény Antal „Nemzetközi összehasonlító szociológiai vizsgálat a nemzeti identitásról”, *Szociológiai Szemle* 1998/3, pp. 3-36.

gyan vezethetnek el különböző társadalomképekhez és igazságosság-felfogásokhoz, hanem olyan kérdést is föl lehetett vetni, hogy egyáltalában Magyarország más közép-európai országokkal együtt markánsan megkülönböztethető-e Nyugat-Európától? Ez pedig a rendszerváltással különösen fontos kérdéssé vált.

Másfelől, tulajdonképpen a szociológián belül is lezajlott az a folyamat, ami az egész régióban jellemző volt, nevezetesen, hogy a tudománynak is meg kellett találnia az új identitását a megváltozott körülmények között. A tudomány megpróbálta saját identitását újratemetni, amely azt is jelentett: e valamit hozzá akart adni azokhoz az értelmezésekhez, hogy ezek az országok '90 után vajon milyen forrásokra építsék fel az identitásukat és mindez milyen gyökerekből táplálkozzon. Ebből a szempontból döntő fontosságúak az országok közötti különbségek, a nemzetközi összehasonlítás és a regionális megközelítés. De még ezen a téren is voltak konfliktusaink, ami a nyilvánosságban az adataink „megkeményítésében” mutatkozott: nevezetesen abban, hogy a nemzeti identitás értelmezése tekintetében két fő vonulat különböztethető meg. Az egyik egy *esszencialista* irányzat, mely a folytonosságra, a történeti hagyományokra, a „szerves” fejlődésre helyezi a hangsúlyt. A másik, ezzel szemben, egy *konstruktivista* megközelítés, ami azt jelenti, hogy a társadalmak maguk konstruálják a saját identitásukat, és ezek a konstrukciók egymással összehasonlíthatók. Ha az elsőre fókuszál az ember, akkor a nagy nemzetközi összehasonlítások vonatkozásában a lehetőségek sokkal korlátozottabbak. Ha a másodikra, akkor viszont teljesen releváns a kérdés, hogy miképpen konstruálódik a nemzeti identitás Magyarországon, Hollandiában, az Amerikai Egyesült Államokban, hiszen az identitás szerveződésében hasonlóságok és különbségek egyaránt vannak. Ehhez még hozzá kell tenni, hogy én mint empirikus szociológus, Csepeli György viszont alapvetően mint szociálpszichológus vett részt ezekben a kutatásokban. A szociológia adta a mérés és elemzés módszerét, míg a másik oldalon a szociálpszichológia szolgáltatja azt a tudást és szempontrendszert, amellyel meg lehetett konstruálni a nemzeti identitás bonyolult dimenzionális hátterét, vagy azokat a magyarázó modelleket, melyek segítségével közelebb kerülhettünk a konfliktusok mélyebb megértéséhez. És nem csupán Magyarországon vagy Közép-Kelet-Európában, hanem egy sokkal színesebb és bonyolultabb nemzetközi térben. Ezekben a kérdésekben, a nemzet kérdésében, az identitás kérdésében és az etnikai együttélés kérdésében ugyanis hihetetlen feszültségek mutatkoznak a világ legkülönbözőbb országaiban, és ezt viszonylag sikeresen lehet a szociálpszi-

chológia szempontrendszerével megragadni és elrendezni. Mi tehát innen érkezünk a beszélgetés elején felvetett történetbe, ami nagyon markánsan elkülönül attól, ahogy ezt hagyományosan, mondjuk a történettudomány, vagy a politikatörténet látja.

BN: – *Vizsgálataitok során – az Alkonyban mint értelmiségi elitvizsgálatban, a Szabó Ildikóval közösen készített, a középiskolások politikai kultúráját feltáró munkákban, az egyetemista vizsgálatban – nyomon lehet azt követni, hogy míg '89 előtt mégiscsak egy államilag szervezett társadalom képe volt nálunk a meghatározó, addig '89 után ha tetszik, ha nem, európai értelemben vett nemzetileg szervezett társadalom-má kezdett ez átalakulni. De milyen is ez a nemzetkép, amely a „szocialista társadalom” váltja fel? Ennek is két oldala lehet, egyrészt az, amit mértek a tudáskészletben, másrészt pedig az, hogy Te mit tekintesz fontosnak, azaz van, amit mértek, és van az, amit szeretnétek. A konzervatív és liberális értékeket, az etnocentrizmust és a multikulturális beállítódásokat, illetve az államhoz való viszonyt mérve milyen paradoxonokat látsz itt? Szerinted mennyiben volt etnikus a magyarság honpolgári fogalma, és kiknél, mennyiben változott ez meg?*

ÖA: – Úgy látom, hogy ebben a régióban történeti okoknál fogva a politika szerepe a nemzet építkezésének minden szintjén különösen erőteljes. Itt persze meg kell különböztetni a mindennapi vagy hétköznapi szintet a nacionalizmustól, mint ideológiai szinttől. Az egyes szintekre a politika különbözőképpen szivárog be, vagy különbözőképpen foglalja el ezeket a szinteket, amelyből végül is a nemzeti tudáskészlet és érzésvilág összejön. Minden szinten és különösen a legfelsőbb szinten, tehát az ideológiák szintjén a politikának döntő a jelentősége, sőt az maga a politika. Ki is lehet fordítani ezt: az ideológia azért olyan fontos, mert a nemzet öndefiníciója és a nemzetnek más nemzetekkel szemben való definíciója és konfrontációja, ami egyébként történelmi szükségesség, folyamatosan centrális politikai kérdés mifelénk. A mi érdeklődésünk végig abból a feltevésből indult ki, hogy miközben léteznek ezek a domináns ideológiák – és ennek lehet tekinteni akár a szocialista ideológiát, akár a 90-től újjászülető közép-kelet-európai nacionalizmust is –, nézzük meg ezeknek az értékeknek és ideologikus elemeknek a mindennapi gondolkodásban való megjelenését és transzformációját. Azt gondoltuk, hogy különösen 90 után – szemben a korábbi idősakkal, amikor tulajdonképpen az alsó szintnek a megjelenése a társadalomban nagyon korlátozott volt, hiszen a politika uralta egészen a mindennapok szintjéig az embereknek nemcsak az életét, de a gondolkodását is – a társadalmak alapvetően a szabadság elvére, élményére és egyben „veszélyére” épülnek fel. Ezért nem lehet teljes

mértékben még a politikai harcok során sem figyelmen kívül hagyni azt, hogy az átlagpolgár vagy a különféle társadalmi csoportok és rétegek miképpen gondolkodnak egy adott kérdéstről. Tehát az empirikus szociológia a társadalom tagjainak az attitűdjeiből, vélekedéseiből próbálja rekonstruálni a társadalmi mindennapoknak a tudáskészletét. Erről természetesen a politika elfelejtezhető, csak azt hiszem, hogy 90 óta a politikának már nincsenek meg azok az eszközei – plurális és demokratikus rendszerekről lévén szó –, amelyekkel mindezt egyszerűen negligálni lehetne.

Ha a nemzeti identitás nem pusztán egy történeti hagyományból és tudáskészletből építkező politikai konstrukció, hanem egy adott pillanatban, egy adott társadalmat alkotó embercsoportnak az érdekeiből és a vélekedéseiből konstruált valami – és mi inkább efelé hajlunk –, akkor ennek megragadása és leírása feltétlenül szükséges ahhoz, hogy megérthessük a mai nemzetnek, a mai magyar nemzetnek, a mai magyar politikai nemzetnek az integrálódását, önképét és identitását. A mi megközelítésünk ennyiben folyamatosan jelenkori megközelítés. Miközben az ideológia folyamatosan hatni próbál az emberekre Magyarországon épp úgy, mint Erdélyben vagy Dél-Szlovákiában. Ez a háttere annak, amikor a Kárpát-projektben azt vizsgáltuk, hogy a különböző ideologikus állítások és sémák milyen fajta fogadtatásra találnak az emberekben és milyen reakciókat váltanak ki bennük.

PZA: – A Kárpát-projektben kimutatták, hogy Magyarországon az iskolai végzettség növekedésével az etnocentrikus kötődések csökkennek, és minél magasabb az iskolai végzettség ill. a politikai kultúra szintje, annál differenciáltabb a toleranciaküszöb. Ezzel szemben a határon túli elitnél ugyanez nem következik be, hanem ezzel ellenkező tendenciát mutattok ki. Ehhez hasonlóan a dél-szlovákiai és az erdélyi vizsgálatok – a történeti, identitáspolitikai megközelítésekhez hasonlóan – két külön, etnikai törésvonallal elválasztott társadalmat mutattak be. Az induláshoz képest neked miben hozott újat ez a kutatás?

ÖA: – Amikor a szociológia olyan problémákat közelít, mint a nemzet, a nemzethez való tartozás, a nemzeti identitás szerkezete és jelentősége, akkor mindig egy csoportból indul ki. Ez a csoport lehet egy virtuális csoport – a politikai ideológia számára és különösen a történelmi normatívából építkező ideologikus megközelítés számára ez egy ilyen csoport: ezer éven átnyúló, gyakorlatilag egy lelki közösséget kifejező csoport –, az empirikus szociológia azonban kénytelen létező csoportokat megragadni. Így számunkra a nemzeti közösség problémája mint létező csoport merült föl, és a kutatásnak az egyik alaptanulása az, hogy a magyar nemzet az ideológiai definíció szerint

mérve nem létezik. Vannak csoportok, amelyek bizonyos szempontból összetartozónak érzik magukat, és talán együttesen definiálhatók is lehetnének egy nemzetnek, és mégsem. Ilyen szempontból a Kárpát-projektben megrázó élmény volt, hogy mennyire eltér mondjuk a magyarországi válaszdói magatartás és nemzeti-etnikai identitáskészlet a dél-szlovákiaitól. Vagy akár a dél-szlovákiai mennyire eltér az erdélyitől. Ezt egyszerűen nem lehet úgy félresöpörni, mint szimpla deviációt. Nem lehet figyelmen kívül hagyni egy adott csoport által magáénak vallott értékrendszert. Meg kell magyarázni, mi-ből fakad az, hogy Magyarországon egészen másfajta magyarázó modellek és hatások építhetők föl, mint Erdélyben és Dél-Szlovákiában. Miközben mind- ezt keresztül metszi a modernizáció problémája. Hogyan férnek meg egymással a modernizációs értékek és a nemzethez kapcsolódó értékek? Mikor kerülnek konfliktusba, és ebből a konfliktusból végül hogyan jön létre egyfajta egyensúly, amely azért mégis a csoport és a közösség fennmaradását biztosítja?

Ugyanezt példázza az etnocentrizmus, amely egészen másképp jelenik meg Erdélyben, mint Magyarországon. Mindkét helyen lehet valaki etnocentrista beállítódású, de a mögöttes tudáskészlet és mindazok a lélektani és társadalomlélektani folyamatok, amelyekkel az etnocentrizmus végül is hozzásegíti a csoport tagjait, hogy azonosuljanak azzal a csoporttal, amit nemzetnek hívnak, nagyon-nagyon különböznek. Ez tulajdonképpen relativizálja az ideológiai premisszákat. A hagyományos történeti és politológiai munkák ugyanis nagyon erős premisszával élnek, nevezetesen azzal, hogy a nemzethez nagyon-nagyon pozitív lelki tartalmat, feltétlen közösségi azonosulást, pozitív érzelmi töltésű tudást és megerősítést kapcsolnak, amellyel bizonyítani akarják azt is, hogy a nemzetre szükség van. A szociológia ilyen értelemben sokkal inkább relativizálja a történetet, sokkal inkább megpróbálja föltárni a létező oksági összefüggéseket, és ez a fajta ideológiai komponens nemigen jelentkezik.

Még markánsabbak a különbségek ha az önmagunkra és másokra vonatkoztatott sztereotípiákat vizsgáljuk. Elemzésünkben megkülönböztettük a kompetenciára (mint *gessellschaft* értékre) és a moralitásra (mint *gemeinschaft* értékre) vonatkozó sztereotípiákat, és kimutattuk, hogy a magyarság különféle csoportjai a Kárpát-medence egyes régióiban (illetve országaiban) amikor önmagukat értékelik vagy amikor a többi magyar csoporttal hasonlítják össze magukat, tökéletesen eltérő értékeléseket adnak, és akkor még nem is beszéltünk arról a képről, ahogy más, többnyire velük együttélő etnikai csoportokat látnak.

BN: – *Itt nem ugyanarról van szó, amit Szarka László a magyar kisebbségek szétfeljlődése alatt ért, vagy Kontra Miklós a magyar nyelv többközpontúságának nevez?*

ÖA: – Azt kell mondanom, hogy mindazok a konfliktusok, amelyek a Kárpát-medencében a magyarság vonatkozásában a többségi etnikai csoport és a magyar diaszpóra között léteznek – évtizedekben gondolkodva – el fognak tűnni. Szemben egy másik konfliktussal, ahol viszont nagyon súlyos morális problémák vetődnek föl, és ez pedig a romakérdés. Ez az a probléma, amelyben nem látok jelenleg ebben a régióban – és nemcsak ebben a régióban nem, hanem tulajdonképpen egész Európában – megnyugtató megoldást, és amely valóban morális dilemmákat vet föl a politikus és a tudós számára egyaránt, mármint, hogy kötelezettségeink vannak, akár abban, hogy föltárjuk az összefüggéseket és a konfliktusokat, akár pedig úgy, hogy megfelelő politikai megoldást találjunk. A cigányság kérdése pont ilyen.

BN: – *A kutatás és az összehasonlító vizsgálat során mennyiben jelentett problémát a fogalomhasználat?*

ÖA: – Az empirikus szociológia – szemben a várakozásokkal – szerintem nagyon lehatárolt kompetenciájú tudomány, és nagyon leszűkíti a problémákat. Elemi dolgokra kell szűkíteni egy történetet, és mindazok a tényezők, amelyek bár nagyon fontos szerepet játszhatnak vagy játszanak egy probléma magyarázatában, de nem illeszkednek feltétlenül egy értelmezési modellre, azokat semlegesíteni kell. Ez az empirikus szociológiának egy olyan adottsága, amely nem tud vetekedni például az antropológia sokszínű és finoman árnyalható megközelítésével. Az antropológiának azonban szintén megvannak a maga korlátai. És ilyen értelemben minden tudománynak megvannak a korlátai, és megvannak a profitjai. Tehát ezek a tudományok csak egymással interakcióban képesek bármit is elmondani.

Ha nemzetközi összehasonlító vizsgálatokat csinál az ember, akkor vannak olyan kérdéskörök, ahol a fogalmi készlet eléggé hasonló a különböző országokban és kultúrákban. Bár hozzá kell tennie: még akár egy modernizációs probléma esetében nehezen tudnám elképzelni, hogy azonosan lehet operacionalizálni a kérdéseket mondjuk Ázsiában, vagy például Magyarországon, illetve Németországban. De ha mondjuk egy magyarnak és egy franciának felteszek egy ilyen jellegű kérdést, ez ugyanúgy fog szólni. Mindez azonban a nemzeti problémakörben és az identitáskonstrukciókban már nem működik. Itt válik különösen fontossá az, hogy mennyire vagyunk képesek lefordítani egy problémát egymástól eltérő kulturális kódrendszerekre. Tudjuk, hogy ha etnocentrizmust akarunk mérni, akkor nagyon nehéz olyan

állítást találni, amely egyaránt jól működik Belgiumban, Angliában és Magyarországon. Az etnocentrizmus a lényegét tekintve kultúrák feletti jelenség, tartalmát tekintve viszont kultúrafüggő, kultúrába és a történelembé ágyazott, hiszen ebből építkezik az ilyen jellegű világlátás. Itt tehát már a fordításnak és az átfordításnak is nagyon nagy a jelentősége. Egy empirikus vizsgálatban a diaszpóra fogalmával valószínűleg a magyar válaszadó nem tud mit kezdeni, nem része ugyanis hétköznapi nyelvi közegünknek. Tudományos interpretációban persze lehet használni a diaszpóra fogalmát, de amikor az embereket kérdezem, akkor csak olyan dolgot kérdezhetek tőlük – legalábbis erre kell törekednem –, ami az adott kulturális közegben nyelviileg releváns.

BN: – *Mennyiben tudtatok a Kárpát-projektben szlovák és román kutatókkal együttműködni? Sikerült ott a kérdőívet „lefordítani”?*

ÖA: – Romániában a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológia Tanszékével működöttünk együtt, román és magyar kutatókkal egyaránt. Szlovákiában a Márai Sándor Alapítvánnyal, Huncik Péterrel és Bordás Sándorral. A kolozsvári kutatók a kérdőív alapstruktúrájába és az elemzés dimenzióalásába nem szóltak bele, viszont hozzátettek kérdéseket. Voltak önálló problémáik, extra kívánságaik és ezt teljesítettük. Szlovákiában ez azért sem merült fel így, mivel Huncikék szoros partnerként dolgoztak velünk együtt a projektben. Mivel a mi pénzügyi forrásaink korlátozottak voltak, és mivel a szlovák cégek árajánlatai messze meghaladták a lehetőségeinket, végül a szlovákiai vizsgálatot egy magyar közvéleménykutató cég végezte el, amelynek volt szlovákiai hálózata. Erdélyben viszont valóban arról volt szó, hogy mi mint egy tudományos csoport, kooperációba kezdünk egy másik tudományos csoporttal, és azt kell mondanom, hogy nagyon pozitív élmények értek bennünket, magas szakmai színvonalat találtunk. Bár hozzá kell tennem, hogy minden ilyen történet bizalmon alapul, mert az egész mintavétel problematikája annyira bonyolult és annyira sikamlós, hogy itt nagyon nagy szerepe van a bizalmi szempontoknak. Mi nagyon megbízunk az erdélyi kollégákban, és meg vagyunk győződve arról, hogy jól csinálták a dolgot.

BN: – *Nem okozott gondot, hogy a szlovákiai munkát a kódolással bezárólag egy külön cég végezte el? A kérdőív hosszúsága sem jelentett problémát?*

ÖA: – Ehhez azt kell tudni, hogy Magyarországon már az egy órás kérdés sem megy, a 45 perces kérdőív az, ami még elbírja azt a toleranciaküszöböt, ameddig nem dobják ki a kérdezőt. Ez a másfél óra tűrőképesség arra em-

lékeztetett engem – és ezt erősítették meg a kollégák Erdélyben is –, mint amikor még Magyarországon 20–30 évvel ezelőtt az embereket nem öntötték el a különböző vizsgálatok, és a szociológus mint a Messiás, a Megváltó, egy sámán-szerű tünemény jelent meg előttük. Akkor lehetett utoljára kétórás kérdőíveket lekérdezni. Erdélyben talán még úgy működik a szociológia, mint a csodavárás egyik ágense, aki majd meghozza az emberek számára a boldogságot. Mindez Szlovákiában azért sem jelentett gondot, mert ott csak az eredeti, rövidebb kérdőívet használtuk.

BN: – *Ván egy olyan általában antropológusok, néprajzosok által képviselt vélemény is, hogy bizonyos társadalmakban nem is lehet kérdőíves vizsgálatokat végezni, mert az emberek nem tudnak mit kezdeni a kérdezőbiztossal és a standardizált kérdésekkel?*

ÖA: – Bármelyik kutató megindokolhatja, hogy miért nem érdemes és ő maga miért nem csinál szociológiát, de hát valószínűleg ettől még kell csinálni szociológiát. Meg kell találni a megfelelő módszereket. Ilyen alapon lehetetlen lenne bármiféle empirikus vizsgálatot is csinálni, amely valamilyen kulturális dimenzió mentén próbálja a társadalmat megragadni és definiálni. Az tény, hogy a kulturális dimenziók esetében nagyon nehéz egyáltalán tiszta fogalmakat és tiszta kategóriákat találni, amely mentén mondjuk egy hagyományos strukturális, szociodemográfiai alapú megközelítés felépíthető. Léteznek azonban megfelelő háttérstatisztikák, és súlyozásokkal minden olyan korrekció megtehető, melyekkel a konkrét terepmunka csúszásai korrigálhatók. Másfelől az ilyen jellegű problémák kutatásakor az antropológia ugyanazokkal a dilemmákkal találja magát szembe mint a szociológia: az identitásprobléma szorosan összefügg a kategorizáció kérdésével, legyen az önbesorolás, vagy külső besorolás, és valóban, ebből a szempontból az antropológia sem tud mit kezdeni azzal, hogy nem világosak a besorolás kritériumai, puhák a csoporthatárok, gyakori a keresztkategORIZÁCIÓ. Jó példa erre az a vizsgálat, amelyet jelenleg folytatunk Magyarországon sikeres romák körében. Ez a vizsgálat nem lesz reprezentatív, hiszen nem lehet tudni, hogy mi az a kör, amiből mi egy reprezentatív mintát tudnánk venni. De úgy gondolom, ha mégis van egy 600 fős mintánk, amiben bizonyos kritériumok szerint a bekerültek sikeresnek is és romáknak is tekinthetők, akkor amit elmondunk, annak van értelme. Csak legfeljebb úgy kell fogalmazni, hogy nehogy valaki azt gondolja: ez reprezentálja a Magyarországon sikeres életutat és karriert elért romákat. Mert ez a kör jelenleg nem írható körül pontosan. A határt abban látom, hogy szerintem 90 után nem nagyon volt értelme, és

mindmáig nincs is igazából értelme nagy statifikációs vizsgálatokat lebonyolítani sem Magyarországon, sem a régióban, hiszen a régió általános jellemzője a folyamatos átalakulás. Egy állandó átalakulási folyamatban nem érdemes keresni kristályosodó csoportokat, a csoportok tiszta struktúráját. Ezzel szemben viszont érdemes keresni olyan folyamatokat, amelyek mentén ezek a társadalmi változások bekövetkeznek.

PZA: – A határon túli magyarok körében végzett szociológiai vizsgálatokkal szemben az egyik leggyakoribb kritika a mintavétel problémája. Most nem ezzel akarok előhozakodni, de Te mivel magyarázod, hogy ezek a határon túli magyarokra vonatkozó kutatások szinte kizárólag értékszociológiai, interetnikus vizsgálatok? Miközben arról, hogy miként rétegződnek ezek a társadalmi csoportok alig tudunk valamit. Nem tartod szükségesnek a rétegződés vizsgálatokat?

ÖA: – Döntőnek tartom. Nem a környező országok szociológiai tudományának a minősítése, amit mondok, de a struktúrakutatás az egy nagyon markáns irányzata a szociológiának, és arra specialisták kelleneek. A magyar szociológia ebből a szempontból nagyon sikeres volt. A hatvanas évek közepétől pont a struktúrakutatás volt az egyik leginkább kultivált irányzat a magyar szociológiában, és kinevelte, előhozta azokat a szociológusokat, akik ezzel foglalkoztak: a mobilitással, a társadalmi rétegződéssel, a társadalmi változásokkal. Az ehhez kapcsolódó kutatói módszertan Magyarországon tényleg erős. Ez ugyan közvetlenül nem segíti az értékek, az attitűdök vagy az identitás vizsgálatát, de olyan alapvető tudáskészlet a szociológián belül, ami nagyon nagy elméleti és módszertani segítség számunkra a társadalom sokkal puhább, nehezebben definiálható és megragadható aspektusainak a megközelítésére. Ez azért is hiányzik a környező országokban – kivéve természetesen hagyományosan Lengyelországot és mára már Csehországot is –, mert az ilyen típusú szociológusok hiányoznak és – amennyire meg tudom ítélni – nem az ilyen típusú látásmód az, amelyik dominálna ezen az országok szociológiájában.

A másik, ami ugyancsak fontos tényező, hogy ezek a kutatások költségesek. Egy jó struktúrakutatást csak nagy mintán érdemes csinálni. Pont arról van szó, hogy hacsak nem klasszikus osztályformációkat próbálsz rekonstruálni, aminek a relevanciája egyre kevésbé érdekes napjainkban, minél finomabb tagoltságot akarsz megmutatni, annál több embert kell megkérdezned. Hagyomány, káderállomány és költségproblematika. Hozzá kell tennem, hogy 1990 óta Magyarországon sem nagyon készült struktúrakutatás. Ez azonban nem feltétlenül rossz, mert – ahogy már említettem – nagyon

nagy értelme jelenleg nincs. Csak Szelényi Iván próbálkozott hasonló dolgokkal, főleg amerikai pénzen, egy elitkutatáson belül, amely egyben regionális kutatás is volt.⁵ Most szintén ő végez egy underclass kutatást, ami ismét több országra kiterjedő stratifikációs vizsgálat.⁶ Ezek azonban nagyon költséges vizsgálatok, és csak külső pénzügyi forrásokkal oldhatók meg.

Végül arra a kérdésre, hogy vajon érdemes-e a magyar diaszpórán belül struktúrát kutatni, a válaszom egyértelműen nem. A határon túli magyar csoportok integritása alapvetően kulturális gyökerű és a szimbolikus szférában zajlik. Társadalmi helyzetüket tekintve azonban nem ragadhatók ki abból a millióból, melynek egyaránt részesei a többi, ráadásul egyes esetekben többségi helyzetben lévő más etnikai csoportok. Nehéz lenne az illető országokban csak a magyarokat nézni, mert a struktúrát az ország egészében kell vizsgálni. A határon túli magyar diaszpórák társadalmi szerkezete és jellemzői nem Magyarország, hanem csakis a befogadó ország kontextusában értelmezhetők. Így feltétlenül Pozsonyból meg Bukarestből kellene elkezdeni és menedzselni ezeket a vizsgálatokat.

PZA: – *Most roma kutatásokkal foglalkoztok. Mennyiben lehet ezt elvlasztani az eddigi interetnikus kutatásoktól? Vannak-e közös folyamatok, jelenségek?*

ÖA: – A romakutatás területén⁷ minket ugyanazok a szakmai szempontok vezetnek, mint ami a Kárpát-projektet jellemezte. A magyarországi cigányság, mely a 60-as évektől a kötelező iskoláztatás és a teljes foglalkoztatás politikájának következtében történetében először képes volt integrálódni a többségi társadalomba, a 90-es évektől egyik pillanatról a másikra elvesztette munkáját, tudástőkéje leértékelődött, elvesztette a mindennapi megélhetéshez szükséges legalapvetőbb forrásokat, és megtapasztalta a többségi társadalom etnikai előítéleteit és rasszizmusát. A romakérdésben is az érdekelt bennünket, hogy milyen társadalomlélektani folyamatok vezettek ehhez a tragikus helyzethez, illetve, hogy merre lehet keresni a kiút lehetséges megoldásait, melyek a sikeres életutakat magyarázó egyéni és társadalmi tőkék, vannak-e

5 *Making Capitalism without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*, szerk. Szelényi Iván és többen mások, Verso Books, 2001.

6 Research Project on Poverty, Ethnicity, and Gender in Market Transition, Yale Egyetem, USA.

7 Lásd erről: Csepeli György, Ökény Antal, Székely Mária „Ambíciók iskolája; A család, az iskola, és a barátok szerepe a sikeres roma életpályák alakulásában”, in. Pál, E. (szerk.) *Útközben*; Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára, Budapest: Új Mandátum Kiadó, pp. 61-74.

Továbbá: Csepeli György, Ökény Antal, Székely Mária „Romakép a mai magyar társadalomban”, *Szociológiai Szemle*, 2001/3, pp. 19-46.

speciális színterei a sikernek, és adottak-e mindazok a pályák a cigányoknak, melyek a többségi társadalom polgárai számára elérhetők; vagy éppen ellenkezőleg, bizonyos munkák és munkahelyek „elcigányosodásáról” beszélhetünk. Milyen mértékben játszik szerepet a kibocsájtó csoport – a környezet és legfőképpen a család – a sikeres egyéni életutakban, és végül, hogy milyen identitásalakzatok kísérik ezeket a folyamatokat. A kérdés egy másik leágazása annak szociálpszichológiai és szociológiai magyarázata, hogy miből ered a többségi társadalom egyértelmű intoleranciája, esetenként gyűlölete a magyarországi romákkal szemben. A gyűlölet, a gyűlöletbeszéd és a rasszista attitűdök amúgy is fájó velejárái a közép-kelet-európai rendszerváltásoknak, amit épp most szeretnék dokumentálni egy megjelenő szociológiai tanulmánykötettel.⁸

Amit közösnek érzek a romakérdés politikai reprezentációjában és a magyar nemzetpolitizálás jelenségében az az, ahogyan a politika ezeket a kérdéseket kezeli, aminek egyébként nincs sok köze ahhoz, amit az emberek tényleg gondolnak, illetve ahogy az emberek tényleg viselkednek. Mindkettőt súlyosan áthatja a szimbolikus politizálás. Ez persze nem jelenti azt, hogy az emberek már pozitívan látnák a megoldást, és már megoldanák a problémákat, ha a politika hagyná őket. A romák esetében arról van szó, hogy létezik a roma politikusok közötti és a roma, illetve nem roma értelmiség diskurzusa, ami láthatóan nem nagyon találkozik a roma társadalom tényleges helyzetével és problémáival. Ugyanígy létezik egy diskurzus a határon túli magyar politika és a magyarországi politikai elit között, ami szerintem szociológiailag ugyancsak eléggé távol esik a társadalmi közhangulattól és diskurzusoktól, legyen az akár Magyarországon, akár a határon túl. Ez különben markánsan megmutatkozott a Kárpát-projektben is, mégpedig abban a blokkban, amikor azt vizsgáltuk, hogy milyen problémákat tartanak fontosnak az emberek megoldani, és hogy látják, mit tart fontosnak az az etnikai politikai párt, amely őket képviseli. A dolog abszolút ellentétes volt. Ebből nem következik – és ez a döntő, mert logikusan azt mondanám, egy hatékony politikai rendszerben ez bekövetkezne –, hogy a párt elveszti teljes politikai támogatottságát. Egy olyan pártra, amely pont az ellenkezőjét mondja vagy preferálja annak, amit én preferálok, nincs szükségem. De nem ez következik be, a pártnak igenis van egy ilyen egészen más, ideologikus alapokon nyugvó és főképp szimbolikus dimenziókban megragadható jelentősége a közember számára is. Az embereknek Erdélyben pozitív az attitűdje az

8 *Gyűlölet és politika*, Budapest: Minoritás Alapítvány, 2002.

RMDSZ-szel kapcsolatban, miközben a problémái egészen mások: a munkanélküliség, a szociális helyzet stb.

Visszatérve egy korábbi kérdésre, az etnocentrizmus Magyarországon egészen más súlyú (és tartalmú) a mindennapi életben, mint ahogy azt a politika látni és láttatni szeretné. Magyarországon is áthatja az emberek gondolkodását egyfajta etnocentrizmus, sőt Nyugat-Európához képest ez kifejezetten erős és agresszív, de egészen más súllyal, mint ahogy az a diaszpórában megjelenik. Ilyen értelemben az etnopolitika jelentősége és fogadtatása is egészen más Magyarországon, mint amilyen Erdélyben. Ez teljesen érthető. Magyarországon azt hiszem, nagyon erőteljes a szolidaritás mindazokkal a sérelmekkel és megkülönböztetésekkel kapcsolatban, amelyek az erdélyi magyarokat, a dél-szlovákiai magyarokat, vagy a kárpátaljai magyarokat érik, de ugyanakkor ennek a fontossága az emberek mindennapi életében nem olyan nagy, mint ahogy azt a politikai elit sugallja. Ez érthető is, hiszen egészen más problémák kötik le az emberek figyelmét, például megélhetési gondokkal küszködnek, az állásukat féltik, korrekt és hatékony egészségügyi ellátásra vágnak, gyerekeiket szakmailag jó színvonalú iskolákba akarják járatni, és ha megöregednek, emberhez méltó életet akarnak élni. Tehát erről nem lehet elfelejtkezni.

Egy másik fontos kérdés a roma és interetnikus kutatások kapcsán a másság témája. A határon túli magyar diaszpóra ügye nem önmagában álló kérdés, hanem ezernyi szálon a másság kérdéséhez kapcsolódik. Miközben a régió az Európai Unióhoz való csatlakozás lázában ég, nem hihetjük, hogy a közös Európa és a hagyományos politikai nemzetállam lebontása rögvest megoldaná a többség vs. másság problematikáját. Sőt. A másság problematikája és a másság elfogadása, a többségnek a kisebbséghez való viszonya szerintem döntő kérdés. Ez nyilvánul meg a térség majd minden országában a romakérdésben, Erdélyben a román-magyar viszonyban, de megnyilvánulhat a fogyatékosokkal szembeni társadalmi viselkedésben, vagy megnyilvánulhat a nők társadalmi helyzetében is. Lényegében ez volt a kiindulópontunk, amikor megpróbáltunk egy etnikai tanulmányi programot létrehozni Budapesten. Megpróbáltuk a kisebbségi létet a legkülönbözőbb oldalairól körüljárni, és a kisebbség-többség viszonyának konfliktusából valamiféle olyan közös tudást fabrikálni, amelyet a nálunk végzett hallgatók a politikában, a médiában vagy bárhol az életben, a munkában, a kapcsolataikban alkalmazhatnak.

BN: – *Itt az ELTE Kisebbségsszociológiai Tanszékéről van szó, amelyet Te vezetsz. Az előbbi koncepcionális elhatározáson túl, miként jött ez létre?*

ÖA: – Volt a Szociológiai Intézet az ELTE-n belül, aztán létezett egy tanzéki struktúra egy alapvetően szociológiai oktatási profillal. Ezen belül kialakultak olyan munkakapcsolatok, amelyekben a szereplők érzékelték, hogy valamit újítani kellene az oktatáson belül. S akkor kezdtük el, minden tanszéktől függetlenül, a *Minority Studies* angol nyelvű képzési programot 1992-ben. A háttérben a rendszerváltás rácsodálkozásélménye is ott lehetett. Amikor érzékeltük, hogy nem pusztán személyek közötti kapcsolatban és előnyökben merülhet ki a nemzetközi tudományos életbe való integráció, hanem akár intézményes szinten is megvalósulhat, arra gondoltunk miért ne legyen az ELTE-n olyan típusú képzés, amely képes a nemzetközi piacon megjelenni, és diákokat, tanárokat fogadni. Ezt mi egy nyugat-európai *masters* képzésnek képeztük el, ahol a legkülönbébb kisebbségi helyzet vonatkozásában felmerülő elméleti és praktikus tudást tekintettük a program alaptematikájának. Szerintünk ez alapvetően a régiót célozta volna meg. A régió diákságát akartuk megszólítani, begyűjteni és kvázi közel hozni hozzájuk azokat a diskurzusokat, amelyek e régió hagyományos etnopolitikai diskurzusára nem jellemzőek. Alapvetően multikulturális programnak indult, aztán nagyjából az is maradt. Akkor még hozzáférhetőek voltak nagyon komoly grant-ek. A Világbanknak volt egy nagy felsőoktatási reformprogramja a '90-es évek elején, és mi jelentős támogatáshoz jutottunk hozzá, hiszen nagyon jó pozícióban voltunk, mert angol nyelvű képzéssel nem sokan virítottak Budapesten. Közben az UNESCO is fantáziát látott a programunkban, és bevette azt a saját oktatási hálózatába. Így született meg az ELTE-UNESCO Kisebbségsszociológiai Tanszék.

PZA: – *Időben mikor történt ez?*

ÖA: – 1996 körül. A tanszék azonban a néven kívül semmiféle extra forrást nem kapott. Csepeli György továbbra is vezette a Szociálpszichológiai Tanszékot, így végül a Kisebbségsszociológia Tanszékot Kovács András, Székelyi Mária és én alkottuk. De ez a kis létszám soha nem jelentett problémát, hiszen már eredetileg is az volt az elképzelésünk, hogy a kisebbségek tanulmányozása – angol vagy magyar nyelven – alapvetően interdiszciplináris probléma. Így nem volt érdemes egy nagy tanszékot felépíteni minden területen külön tanárral, ehelyett inkább vendégelőadókat hívtunk, legyen az jogász, történész, antropológus, policy szakértő vagy éppen szociológus.

BN: – *Mennyire sikerült a gyakorlat? A volt diákokkal folytatott beszélgetésekből kiderült, hogy sokan „ugródeszkának” használták a képzést a CEU, illetve a szociológus diploma felé. Az is többször fölmerült, hogy a programban a 20–25 fős évfolyamok*

össze voltak kapcsolva, a hallgatók nem tudták, hogy mi, miért következik, az írásbeli munkájukra érdemben nem kaptak visszajelzést. Tè ezt a másik oldalról hogyan látod?

ÖA: – Sok kritikát el tudok fogadni, amiben feltételezem, mi hibázunk. A problémák fő okát azonban mégis abban látom, hogy semmilyen komolyabb és folyamatos támogatást nem kaptunk, sem állami, sem egyetemi szinten. A kezdeti forrásbőség egyre inkább beszűkült, egyre kevésbé találunk újakat, ezért egyre kevésbé tudtunk tervezni, egyre esetlegesebbé vált, hogy éppen milyen tanárokat tudunk felkérni. És nem is annyira a magyarokra gondolok, hanem a külföldiekre. Az első években rengeteg külföldi tanárunk volt, ami igazán izgalmassá tette a képzésünket, de ez később egyre inkább elmaradt. Még ennél is fájóbb volt, hogy egyre kevésbé tudtunk magas szakmai kritériumok mentén kiválasztott diákokat fogadni. Az első néhány évben ösztöndíjat fizettünk – ahogy ez a CEU-ban mindmáig történik –, de ez később megváltozott. Emiatt elvesztettünk egy csomó jelentkező közép-kelet-európai diákot, akik nem voltak képesek önállóan finanszírozni a két éves magyarországi tartózkodást. Másfelől egyre több határon túli magyar diák kezdett hozzánk járni, és ők kezdték dominálni a programot. Ez önmagában persze még akár jó is lehetett volna, de az eredeti koncepció mégsem ez volt, hanem az, hogy a különböző országokból érkező különböző etnikai csoportokat és élethelyzeteket reprezentáló diákság a maga élményeivel és tapasztalataival, az oktató magyar és nemzetközi szakértőtanárokkal együtt valami különleges és sokszínű tudást rakjon össze. Ez szűkült be, és az utolsó három-négy év már valóban úgy alakult, hogy a határon túli magyar diákok számára egyfajta dobantó hely lettünk. Ezt azonban büszkén vállalom, hiszen ezeket a diákokat mind felvették a CEU-ba, ami azért minősít. Ha csak annyit csináltunk volna, hogy hozzásegítettük őket bizonyos alapismeretekhez, melyek birtokában simán verték a máshonnan jövő és a CEU-ra pályázó diákokat, már ez is nagy tett.

Átalakult a diákcsoport, szűkültek az anyagi források és emiatt nem tudtuk a programot rendszeres alapon működtetni. Két évente indítottunk új évfolyamokat, de jöttek közben is diákok, akiket befogadtunk. Ennek nyomán kialakultak a keresztfélévek, a program pedig „kellően” kaotikussá vált. A dobantó diákokon túl büszke vagyok arra is, hogy nagyon sokan tanítottak a programunkon az eltelt kilenc éve alatt, és nagyjából összeállt az a stáb – külső emberekről van szó –, akikkel bármikor színvonalas képzést tudnánk csinálni. Ha minket „megdobnának” egy komolyabb pénzzel (ami ráadásul nem is olyan sok, sőt nyugatról nézve szinte semmi egy piacképes, angol nyelvű oktatási programért), s azt mon-

danák, hogy ez csak arra van, hogy a tanárokat fizessük és a diákoknak ösztöndíjat adjunk, akkor továbbra is működtetni tudnánk egy ilyen programot. Jelenleg ebben nemigen reménykedhetünk. A korábban meglévő források is megszűntek. Egyfelől ez nem nekünk szólt személy szerint, hiszen mindazokat a programfinanszírozási forrásokat radikálisan felszámolták, amelyeket néhány éve még Magyar Bálint mint oktatási és kulturális miniszter állított fel. Megszüntették pusztán azért, mert ő találta ki. Másfelől persze nekünk is szól, mert az elmúlt közel négy év nem a mi időszakunk volt, nem azokat az értékeket és célokat preferálta, amelyeket mi osztunk. De ha az ember hisz a plurális demokráciákban, hisz a jövőben is.

PZA: – *Most meg is szűnt a képzés?*

ÓA: – Igen is, meg nem is. Mi mindig abban gondolkodtunk, hogy ha nem úgy mennek a dolgok, ahogyan szeretnénk, akkor próbáljunk meg egy lépést előre menni. Tehát amikor láttuk, hogy az angol nyelvű képzéshez nincs elegendő forrás, kitaláltuk, hogy legyen magyar nyelvű képzés. 1997/98-ban indult kisebbségpszichológus szakirány a másoddiplomás esti szociológusképzésen belül, szerkesztettünk egy kisebbségpszichológiai szöveggyűjteményt, 2000 őszén pedig egy kísérleti romológus szakirányt indítottunk a Soros Alapítvány felkérésére, eredeti elképzelésünk szerint főiskolai tanárok számára, akik főiskoláikon később romológiát oktathatnak, illetve ha más a speciális szakterületük, akkor a megszerzett tudás segíthet nekik a főiskolát végző diákok előítéletes gondolkodásának csökkentésében. Jelenleg újabb nagy lépést tettünk előre: új szakot akarunk alapítani, mégpedig kisebbségpolitika szakot. Az utóbbi időben ez volt a legidőigényesebb és legsziszifuszibb munka, amit csináltunk.

PZA: – *Mit lehet erről tudni?*

ÓA: – Ötéves szak lenne. Az ELTE-n belül létrejön egy új kar, az úgynevezett Társadalomtudományi Kar. Ide kellene olyan szakok, amitől egy „Kar” karnak nevezhető. Mi ehhez a kisebbségpolitikus képzést tudjuk hozzatenni. Ennek is van értelme, ha az ember megcsinálja, főleg hogyha értelmesen csinálja.

PZA: – *Ezt, mi is így gondoljuk!*

MAGYAR KISEBBSÉGEK HUMÁN ERŐFORRÁSAI A SZOMSZÉDOS ORSZÁGOKBAN

FÁBRI GYÖRGY – HORVÁTH TAMÁS

Befektetői igények és szakképzettségi realitás a Kárpát-medencében

Gazdaságfejlesztési koncepció és képzési stratégia a szomszédos országok magyar közösségei számára – még néhány évvel ezelőtt is külön vizsgálatok tárgya lett volna ez a két kérdés. Mostanra azonban az oktatás és gazdaság világa közötti kapcsolatok olyannyira szorossá váltak, hogy éppen a szétválasztás volna értelmetlen. A jelen tanulmány alapjául szolgáló kutatás elméleti és empirikus része egyaránt azt mutatja: mindez nem csupán a fejlett világ tendenciája, hanem a kelet-közép-európai régióban ugyanúgy napi ügy és kihívás. Természetesen az itteni, versenyképességüket erősíteni ösztönzött vállalkozások és a gazdasági igényekre reagálni kénytelen képző intézmények számára ez jelenleg inkább csak megoldandó feladat, mintsem kiépült működési mód.

Elemzésünk tehát a szomszédos országokban élő kisebbségi magyarok oktatási igényeinek egy eddig nem vizsgált feltételrendszerét tárja fel. Általában ugyanis a határon túli magyarság anyanyelvi képzésének kulturális és identitás-politikai tényezőit szokás hangsúlyozni. Mi ezeknek az elengedhetetlenül fontos szemléleti kereteknek a felhasználásával *arra kérdezzük rá, hogy a magyar oktatás miképpen értelmezhető a képzés gyakorlati közegében.* Vagyis, a munkaerőpiac és általában az oktatás felhasználói szférája hogyan értékeli a speciálisan magyar képzéseket? Tovább árnyalja a képet, hogy célzottan a magyarországi tőkeexportőrök szemszögéből vizsgáljuk a képzések munkaerőpiaci értékét, a középfokú és felsőoktatási szakképző intézmények szolgáltatásait.

A kutatás módszertana részint az empirikus szociológia eszköztárát használta – azonban a kérdések sajátossága miatt elméleti háttérmunkát is

tartalmaz. Ugyanis a felhasználói szféra és az oktatás kapcsolatrendszere az elmúlt évtizedben lényegileg átalakult, ami világszerte új szemléletet hozott az oktatási rendszerek kutatásába, értelmezésébe. Ezt a szaktudományos paradigmaváltást a kutatás elméleti megfontolásainak és módszertani megalapozásának kidolgozásában elkerülhetetlenül érvényesítenünk kellett. Enélkül szakmailag üres általánosságokon túl ma már nem sokat lehet mondani a képzésről – de gyakorlati okok is erre ösztönöznek. Kutatásunk végeredménye ugyanis nem pusztán egy elvont leírás: olyan együttgondolkodás tényezőjeként fogalmazzuk meg tapasztalatainkat, amely szándékaink szerint előrelendítheti a határon túli magyar oktatásról zajló diskurzust mind a szomszéd országok politikai-oktatáspolitikai elitjében, mind a magyar nemzetpolitika fórumain. Ehhez azonban célszerű előítéletektől, mögöttes ideológiai és történeti motívumoktól kevésbé megterhelt érveléseket is alkalmazni – márpedig a felhasználók közegeben értelmezett képzés módszertani és elméleti oldalról egyaránt kellően szaktudományos és interkulturális megközelítést jelent.

I. MÓDSZERTANI HÁTTÉR

A fejlett világ oktatáspolitikai gondolkodásában évtizedes viták, elméleti és gyakorlati útkeresések vezettek a felhasználói szféra szempontjainak kiemelt érvényesítésének paradigmájához. Kelet-Közép-Európában ezt a hiányzó elméleti nyitottságot sokkolóan pótolta a kilencvenes évek elején nyílttá vált gazdasági összeomlás.

Azok az interjúk, amelyeket kutatásunk¹ során a szakképző intézményekben készítettünk, érzékletesen dokumentálják ezt a váltást. A korábban többnyire hagyományos ipari struktúrára épült közép- és felsőfokú képző helyek képviselői mindenütt beszámoltak az ilyen irányú törekvésekről. Az interjúk (megfelelő nyilvántartási bázis híján) ugyan nem tekinthetők szociológiai értelemben reprezentatív mintának, azonban számosságuk kellő mértékben alátámasztja, hogy nincsenek ilyen rendszerek, általánosan elterjedt megoldások, illetve elegendően sokszínű példákkal és esetleírásokkal mutatja meg a próbálkozások formáit, sikerességükkel és kudarcaikkal együtt. Ugyanezzel a módszertani értelmezéssel kapunk kevésbé derűs képet a magyar érdekeltsgű gazdálkodói kör képzési affinitásának hiányáról. A vállalkozások menedzsmentje számára az oktatás még mindig távoli, az érdeklődési körön kívül eső területnek mutatkozik.

¹

Ezeknek a folyamatoknak az értelmezéséhez mind az adott régiók gazdaság-szociológiai helyzetét, mind a munkaerőpiaci szempontok általános sajátosságait figyelembe vettük. Tájékoztató beszélgetéseket folytattunk a határon túli vállalkozásokat segítő szervezetek vezetőivel, illetve elemző szakemberekkel is.

A kutatás megvalósítását döntő mértékben meghatározta, hogy olyan kérdésekre kereste a választ, amelyek alapjaiban érintik a képzési rendszer szerveződési logikáját, definícióját. Ezért nem pusztán módszertani szempontból volt szükséges az elméleti szakirodalom feldolgozása, hanem ebből érdemi válaszokat fogalmaztunk meg a gazdasági-felhasználói környezet és képzési átalakulások kapcsolatának kérdéseire. Ezt az elméleti innovációt igénybe véve tudtuk célirányosan áttekinteni négy környező ország (Románia, Ukrajna, Szlovákia, Szerbia) gazdaság-szociológiai és oktatási viszonyait, aminek nyomán már célirányosan megfogalmazhatóak voltak az empirikus felmérés szempontjai. Ez a megközelítés alkalmasnak bizonyult a felhasználókkal készített interjúk feldolgozása után a fentebb vázolt újszerű és gyakorlati érvelés megalapozására, hitelesítésére és érvényesítésére.

A gazdaság és képzés, felsőoktatás kapcsolatának vizsgálatakor a legfontosabb sajátosság, ami alapjaiban határozza meg a feldolgozás szempontjait és eszközrendszerét, az a kérdéskör újdonsága. Ugyanis nem egy lezárt, letisztult jelenségréől van szó, hanem e két szféra találkozása, egymáshoz való viszonyának formálódása *in statu nascendi* áll előttünk. Vagyis még a legfejlettebb országokban is most formálódnak a gazdasági környezet szempontjait érvényesítő mechanizmusok s ezek szerveződési-tartalmi következményei. Ennek következtében inkább a fő tendenciák és nem a letisztult standardok vehetők figyelembe.

Az is egyértelművé vált, hogy itt egy olyan folyamatról van szó, amelyben mind a gazdálkodóknak, mind a képző intézményeknek sok belső akadályt leküzdvé kell egymás irányába az első lépéseket megtenniük. Ezért kutatásunknak nem kritikainak, sokkal inkább segítő jellegűnek kell lennie. Vagyis, nem

A kutatás a Márton Áron Szakkollégium és a Pro Professione Kht közreműködésében zajlott. További magyarországi szakmai közreműködő intézmény: Universitas Press Képzési és Tudományos Információs Ügynökség. A mélyinterjúk és kérdőíves adatfelvétel a következő határon túli kutató műhelyek végezték: Fórum Társadalomtudományi Intézet (Szlovákia), Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége (Ukrajna), KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja (Románia), Magyarországi Kutató Tudományos Társaság (Jugoszlávia). A kutatást az Apáczai Közalapítvány a Határon Túli Magyar Oktatásért támogatta.

a számonkérés attitűdjével fordulunk a két szféra felé, hanem az információ-cserét kell segítenünk a vizsgálat során.

Ennek a kutatási attitűd-választásnak konkrét következménye, hogy mind a felhasználói kör, mind a képzési szféra jelenségeit belülről megértve dolgozzuk fel. Az érveket és érdekeket-értékeket mindkét intézményi kör számára először saját logikája szerint tárjuk fel és mutatjuk be. Ezután kerülhet sor azoknak az új elemeknek a megfogalmazására, amelyek a kapcsolatok kibontakoztatása során elkerülhetetlenül be kell épüljenek a jelenlegi működési mechanizmusok átalakulásába.

II. AZ OKTATÁS-GAZDASÁG KAPCSOLATOK ELMÉLETI HÁTTERE

1. A nemzetközi szakirodalom tapasztalatai

A képzési tendenciák világszerte egyértelműen a felhasználói környezet (gazdaság, munkaadók, önkormányzatok, régiók) szerepének jelentős növekedéséről tanúskodnak. Ez mind a képző intézmények irányításának, stratégiai vezetésének és tervezésének, finanszírozásának területén, mind a képzési tartalmak kialakulásában érvényesül. A folyamat közvetlen szervezeti és tartalmi konzekvenciái szorosan összefüggnek egymással. Például az egyetemek-főiskolák irányításában azért vesznek részt a felhasználók képviselői, hogy a tantervekben érvényesítsék igényeiket, illetve, hogy a diákok szakmai gyakorlati lehetőségeit a tantervekhez igazítsák.

A központi-állami források aránya mindenütt visszaszorulóban van, amit az ilyen kapcsolati hálók kiaknázása és a felsőoktatási intézmények innovációs, illetve bevételtermelő aktivitása pótol. Ehhez hozzájárulnak azok a központi alapok is, amelyek finansiális eszközökkel (adójóváírás, pályázatok) ösztönzik a cégek oktatási és fejlesztési szerepvállalását.

Újraformálódik az oktatási intézmények megítélésének szempont-rendszere. Egyre inkább meghatározóvá válik ebben a regionális és ágazati teljesítmény, aminek megítélésében természetesen megnő a felhasználók véleményalkotásának jelentősége. Külön hangsúlyozandó az élethosszig tanulás általánossá válásának fejleménye. Ez az egy életszakaszra és életterre korlátozódó felsőfokú képzés helyett a folyamatos és széles körben elérhető, mobil képzési szolgáltatás igényének való megfelelést követeli meg az oktatási rendszertől.

Mindezek alapján ma az Egyesült Államokban, és kisebb mértékben Nyugat-Európában is, a kutatók, politikai tanácsadók és intézményvezetők a felsőoktatás és a tágabb társadalom, s ezen belül a gazdasági szervezetek viszonyának átfogó újragondolását szorgalmazzák. Ennek alternatívája, amint azt a sok helyütt idézett futurológus, Peter Drucker állította a Forbes magazinnak még 1997-ben adott interjújában, hogy a felsőoktatási intézményeknek nem lesz helyük a „jövőben”, feladatukat decentralizált, skill-orientált tanfolyamok veszik majd át, amelyek közvetlenül táplálják a munkaerőpiacot.

Nyilvánvaló, hogy a hagyományos kutatóegyetem funkcióit és finanszírozását kétfelől is kikezdté az idő: egyfelől változni látszanak a munkaerőpiaci igények, másfelől tarthatatlannak tűnik, még az egyre növekvő tandíjak mellett is, az egyetemi oktatás további finanszírozása, legyen szó állami vagy magánegyetemről.

Az egyetemek az euro-atlanti kultúra leghosszabb múltú, legtartósabb intézményei közé tartoznak, és még a piaci nyomásra érzékenyebb országokban is notóriusan nehezen mozdulnak. Az újfajta megközelítések azonban nem elégednek meg azzal, hogy – fenntartva az oktató- és intézmény-centrikus gondolkodást – megnézik, miként lehetne az egyetem „egyéb” jellemzőit, például a felvételi arányszámokat, az oktatói óraterhelést vagy a tandíjat úgy megváltoztatni, hogy az egyetem intézménye és eszméje ne csorbuljon. Ellenkezőleg, a felsőoktatás „ökológiájának” (Berdahl, Altbach, Gumpert, 1999), a „tudásipar” (James D. Duderstadt in: Hirsch és Weber, 1999, 1. fejezet) gazdasági elemzésére van szükség. A felsőoktatásnak alkalmazkodnia kell új környezetéhez, s ha el akarja kerülni, hogy multinacionális vállalatok vegyék át a helyét egy háromezilliárd dollárosra becsült globális piacon, lépnie kell, akár a hagyományos intézmény-elvű identitás feladása árán, az autonómia elvének újrafogalmazásával.

Ennek az ártértelelésnek, amit a „tudásökológia” terminus alkalmazása fejez ki, kiindulópontja az általunk áttekintett irodalomban szinte mindig a „tanuló társadalom” modellje. A „tanuló társadalom” tagjai újra és újra belépnek a tudásiparba, hogy újabb készségeket és szakismereteket szerezzenek, így egyes becslések szerint (Duderstadt, i.m.) a huszonegyedik század első évtizedeiben a diáknépesség felét már dolgozó felnőttek alkothatják, akik tovább-, át- vagy újraképzéséért a legkülönbözőbb gazdasági szereplők fizetnek, az alkalmazóktól az államon át a munkavállalóig. Az egyetem a maga kapacitásait szolgáltatással alakítja, s úgy jelenik meg szereplőként az oktatási piacon, hogy igyekszik kompetitív hátrányait – például az egyetemi autonómia elvéből

adódó vezetési és szervezeti nehézkességet – leküzdeni. A jelszó itt az „outsourcing”: együttműködés olyan gazdasági szereplőkkel, amelyek az egyetem presztízse és hagyományai által fémjelzett tartalmat „processzálják” és „értékesítik” az oktatási piacon – például megvásárolják a tananyagok szerzői jogait, közvetítő szerepet töltenek be a távoktatási piacon, különösen az internetes oktatásban, vagy finanszírozóként vesznek részt az átképzés költségeinek fedezésében vagy az egyetem által folytatott kutatásokban.

További problémákat vet fel a diákcentrikus, szolgáltató jellegű egyetem gondolata a kontinentális európai hagyományú, különösen pedig annak konzervatívabb vonulatában évtizedekre megrekedt kelet-európai felsőoktatásban. Mi lenne a minőséggel? A kutató szabadságával? Az igazság presztízszével? Egyetlen kormányzat sem fordulhat szembe az egyetemi oktatás kiszélesítésével – mondhatjuk persze azt is, hogy eltömegesítésével –, hiszen a munkaerőpiacon a „középosztályi” címkét kiérdemlő pozíciók ma már többnyire felsőoktatási végzettséghez, vagy azzal egyenértékű tudáshoz vannak kötve.

E tekintetben az európai, s különösen a francia vagy a német állam által működtetett felsőoktatási rendszerek éppúgy lépéshátrányban vannak, mint Magyarország és Kelet-Európa – míg az angolszász országokban az *endowment*ből gazdálkodó, privát vagy alapítványi egyetemnek és a különböző vegyes oktatási formáknak nagy hagyományai vannak. A tizenkilencedik század végén az amerikai egyetemek kétségbeesetten próbálták utolérni a német kutatóegyetem elérhetetlennek tűnő ideálját, most azonban sokak szerint (ld. pl. Harold M. Williams, in: Hirsch és Weber, Part II.) megfordulni látszik a tendencia. Az államilag fenntartott rendszerek aligha viselnek el egy olyan növekedési pályát, amelynek során az egy főre vetített költségek 30 százalékkal, s a diákok száma nagyjából ugyanennyivel nőhet egy évtizeden belül (Williams, i.m.). A rendszert „termelékenyebbé” kell tenni – de hogyan?

Werner Z. Hirsch az általa szerkesztett kötetben néhány amerikai kísérletről számol be, amelyek a hagyományos, „elsőgenerációs” finanszírozási technikák helyett – állami és magánadományok – „másodgenerációs” technikákat igyekeznek kiaknázni. E másodgenerációs technikák szinte mindig az egyetem és a piac, az ismeretek forrásai és felhasználói közti együttműködésen alapulnak. Egy 173 kutatóegyetemet átfogó 1996-os kutatás szerint például az egyetemek kutatási költségvetésüknek mintegy negyedét (597 milliárd dollárt) licenstdíjakból és találmányok patentjeiből szedték össze, s ez az öt évvel korábbi költségvetéshez képest 167 százalékos emelkedést jelent.

Közvetlen kapcsolat is létrejött ipari vállalatok és egyetemek között, például a CONNECT program a Kaliforniai Egyetem San Diego-I campusán, amelynek keretében az egyetem új csúcstechnológiai vállalkozásokat támogatott meg kutatással és egyéb segítséggel. A program mintegy 120 új vállalatot, 15.000 új munkahelyet, az egyetemnek pedig évi 2 milliárd dolláros bevételt hozott (Hirsch, i.m.).

Az egyetemek természetesen joggal tartanak attól, hogy az állami túlszabályozás Kharübdiszétől menekülve az azonnal realizálható nyereséget követelő ipari vállalatok Szkhüllájának ölében köthetnek ki. Hirsch szerint azonban a páatens- és licenzsjogok megfelelő szabályozása, valamint az oktatók és kutatók szerzői jogainak átgondolása révén kialakítható az a belső szerkezet, amely a piaci partnerek felé a kompetitív vállalat arcát mutatja, befelé azonban védelmezi saját szabadságát és sajátos küldetését. Ennek legjobb módja talán specializált közvetítő szervezetek felállítása, miközben az egyetem a maga komótos és nem túl piackonform módján halad, szellemi termékeinek értékesítését és hasznosítását általa felállított szolgáltató vállalatokra és beruházási alapokra bízva, amelyek élére harcedzett menedzsereket állít.

2. Elméleti következtetések

a) gazdasági változások – képzési átalakulás

A fejlett világ oktatási rendszereinek mostani átalakulása egybeesik a változó világgazdaság új tendenciáinak formálódásával. Ezek hatásai elsősorban a képzési elvárások átalakulásban és a felsőoktatási intézmények esetében a felhasználók számára való kutatási-szolgáltató funkció erősödésében jelennek meg.

A munkaerőpiac legfontosabb fejleménye a nemzetközivé válás. Ez nem csak a multinacionális cégek korlátlan nemzetközi mobilitású vezető munkatársaira hat közvetlenül, hanem következményeiben végiggyűrűzik a teljes munkaerő-vertikumon. Standardizálódnak a követelmények, az elvárások, egységesül a munkakultúra. Egyáltalában: a termelési kultúra szerepe felértékelődik, ami a képzettség szakíránya mellett annak általános kulturális elemeit is előtérbe hozza.

A politikai-társadalmi közeg kiegyensúlyozottsága elsődlegessé válik a töke-mozgásban. Ez különösen azért fontos szempont, mert a szellemi hozzáadott érték termelése átlépi a nemzeti határokat, vagyis az innovációs és az ehhez szintén kötődő termelési kulturális igények általános követelménnyé válnak.

A munkahelyek nagy többsége új igényeket fogalmaz meg a szaktudások területén is. Elsősorban gyakorlatias és rugalmas tudáselemeket igényel a termelés, azonban ez nem jelenti a szűk munkafolyamatokra fókuszáló képzettségek előtérbe kerülését. Ugyanis általánossá válik a folyamatos átképzési igény, amihez nem pusztán egy praktikus célra irányult készség, hanem elsősorban tanulási-elsajátítási alkalmasság és a tanulásra való képzettség szükséges. Ez a felsőfokú oktatásban a diploma iránti elvárások módosulását is magával hozta, megnőtt ugyanis az általános képzési tartalmak szerepe.

A munkaerőpiacon belüli változás emellett a diplomások versenylőnyének növekedése. A munkanélküliségi és különösen mobilitási statisztikák egyértelműen a felsőfokú képzés értékének emelkedését mutatják, ami tovább erősíti a fiatalok képzési igényének növekedését.

A felsőfokú oktatás intézményei és elsősorban az egyetemek azonban nem pusztán a munkaerőpiacon keresztül kötődnek szorosabban a gazdasághoz. A termékekben egyre nagyobb arányt kitevő szellemi hozzáadott érték az innovációs igényeket növeli. Ezt a megnövekedett keresletet Nyugat-Európában a felsőoktatási kutatóhelyek jól használták ki, technológiai fejlesztő helyként jutottak kiegészítő forrásokhoz és szakmai impulzusokhoz. Bekapcsolódásuk a gazdasági innovációba ugyanakkor megváltoztatta intézményi működésüket, közelebb vitte azt a versenyszféra menedzsmentjének kultúrájához.

b) változó felsőoktatási működés a felhasználói közeg tükrében

Az európai egyetemnek, mint kulturális és társadalmi jelenségnek a története időről-időre magával hozta a praktikus tudás és elméleti képzés viszonyának változásait. A kora-középkor, tehát a klasszikus egyetemi modell kialakulása is a gyakorlati igények (kancelláriák, dokumentációk) és a teológiai-filozófiai ismeretek viszonyrendszerében történt. Az erős tudományos-értelmiségi lobbik kiegyezése az állami elvárásokkal és ehhez rendelve a kutatás öntörvényűségét garantáló források megszerzése a humboldt-i napoleoni egyetemi modellben mindegyik egy kikristályosodott megoldást hozott, ami az elmúlt évtizedben látszik felbomlani.

Ezzel együtt jár az is, hogy a felsőoktatás társadalmi funkciói közül a kulturális jelleg csökken a tudástőkét adóhoz képest. Ugyanakkor a nemzeti funkció a nemzetköziesedés hatására átalakul, vagyis a felsőoktatás produktuma számára kínáló versenyteret részben nemzetközivé válik. Ez kiterjed a hallgatói rekrutációs bázisra, erőteljesebben az oktatói mobilitásra, de mindenképp a szakmai kánonok viharos gyorsaságú szétterjedésére

a kutatási kooperációk és kizárólagos primátusra jutott nemzetközi értékelési szempontok következtében. Mindezt erősíti a pályázati források ugyancsak nemzetközi kiterjedése, elsősorban az uniós programokban.

Ezt a folyamatot erősítette, hogy az egyetemek és az oktatók finanszírozásában csökken az állami felelősségvállalás, ezzel pedig a nemzetállami korlátozás is. A finanszírozás kedvezményezettjeinek megoszlása is módosult: az egyes elitcsoportok érdekérvényesítő erejének súlypont-eltolódása, a szakterületi presztízsek elmozdulása átstrukturálta a finanszírozást. És ezen a ponton megintcsak közvetlenül a felhasználók szempontjainak megjelenését tapasztaljuk: a szakmai érdekcsoportok, közösségek horizontálisan járnak át az állami és gazdasági döntéshozatal, a nyilvánosság és az egyetemi szféra intézményeit.

c) az együttműködések következményei

Mindez alapjaiban érintett felsőoktatási szerveződési elveket. Elsőként átértékelődött az intézményi autonómia. Ez korábban az állammal szemben fogalmazódott meg progresszív eszmeként; mára retrográddá vált a gazdasággal, a felhasználókkal, a hallgatókkal és családjaikkal szembeni privilégiumörzés formájában. (A probléma különösen ott összetett, amikor felhasználói igényeket az állam közvetít...)

A belső működés sem maradt érintetlenül: az intézményi döntési központok eltolódása, tanszékek-intézetek felértékelődése következett be a nagyfokú külső finanszírozás miatt, ami alapvetően a konkrét kutató-oktató helynek szólt. Mindezt nem lehetett a régi intézményvezetési módszerekkel kezelni. Az egyetemi menedzsment funkciói megváltoztak, a tudományos reprezentáció mellé legalábbis egyenrangúan felnőtt a gazdasági-társadalmi érdekek és kapcsolatok közötti menedzselés, valamint az intézmény menedzsment-jellegű átszervezése is. Mindezt indokolja az intézményi struktúra megváltozása is. Új képzési formák jelennek meg, a távtanulással és rövid idejű képzéssel pedig más oktatói-szervezési követelmények járnak együtt. Az intézményeket vezető grémiumokban, fontos bizottságokban felkért képviselőik révén a regionális és ágazati szereplők is megjelennek, részt vesznek a felügyeletben és a vezetésben.

III. MAGYAR NYELVŰ KÉPZÉS ÉS A HATÁRON TÚLI MAGYAR VÁLLALKOZÁSOK HUMÁN ERŐFORRÁS-FEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJA

1. *Általános tendenciák*

A régió munkaerőpiaci tendenciái az ismert gazdasági körülmények (késlekedő privatizáció, fokozódó lemaradás, politikai bizonytalanságok, a rendezett piaci viszonyok és intézményrendszer hiánya) miatt az elmúlt évtizedben nem mutattak javuló irányba. Összességében megállapítható, hogy a képzettség természetesen ezekben az országokban is esélynövelő tényező, de a piacgazdasági értelemben vett munkaerőpiaci mozgástér jóval korlátozottabb.

Ennek következtében a munkaerőpiacon a képzettségek szakmai tartalma önmagában alig érvényesülő értékképző tényező. A rejtett vagy ki nem mutatott munkanélküliség, a jelentős cégek fennmaradt mesterséges életben tartása már önmagában is fellazítja a képzéssel szembeni elvárásokat. Ehhez járul a szakképesítéseknek megfelelő munkakörökben érdemi elhelyezkedési esélyekkel nem bíró szakemberek negatív tapasztalata.

Az információs horizont kitágulásával a magasan képzett értelmiségiek igény szintje nem a hazai standardokból, hanem a nemzetközi lehetőségekből indul ki. Ezért az elsődleges perspektíva ezekben az országokban is a multinacionális gazdasági egységek körébe való bekerülés. A tőkeinvestíció alacsonyabb mértéke miatt erre kicsi az esély, így jellemző a gazdasági emigráció.

A képzettségi elvárások területén még nem dőlt el, hogy a magasabb hozzáadott szellemi értékű termelés vagy a bedolgozói szintű alacsonyabb kvalifikáltság lesz a jellemző. Mutatkoznak ugyanis jelek a túlképzettségre, a munkaerőpiac diplomásokkal szembeni felvevőképességének szűkösségére is. Ez közvetlenül hat a szakképzésre is, hiszen egy ilyen helyzetben a diplomás és középfokú végzettségűek között ugyanazon a terepen jelenik meg a konkurencia.

2. *Az empirikus kutatás általános tapasztalatai*

a) a képző intézmények az új gazdasági helyzetben

A szakképző intézmények mögül eltűntek a támogatói háttérrel, valamint a végzettek számára ágazati és regionális felvevőbizist jelentő vállalatok. A képzési profil kényszerű átgondolása ezért a piac igényeit gyorsan bevitte az iskolába – elsősorban azzal, hogy a hagyományos ipari szakmák helyett

a humánszolgáltató szakok felé fordulnak, valamint bevezették az informatikai és közgazdasági képzést. Ez azonban sok esetben azt eredményezte, hogy a képzés képzeletbeli ingája átlendült a másik oldalra, így ma már hiány van az ipari szakmunkásokban. A reagálás másik útja az volt, hogy a korábban adminisztratív úton megszüntetett szakokat újraindítva olyannyira csak erre koncentráltak, hogy nem vezettek be semmilyen újítást a képzési rendszerben („intézményi rehabilitáció”). Így mostanra már jelentős hátrányba kerültek.

Az adott helyi közösség általában elismeri a törekvéseiket, persze az adott régióban elfoglalt presztízst éppen úgy befolyásolja a felvételi arányszám és a technikai felszereltség, mint az örökölt múlt. A szakképző intézmények számára nem lehet közömbös, hogyan vélekednek a gyerekeik szaktudásáról – és ezáltal az iskolában folyó szakképzési-pedagógiai munkáról – a helyi cégek és vállalkozások. Erről nem szívesen nyilatkoztak az intézmények vezetői, de akad olyan igazgató, aki tudatosan igyekszik megismerni a potenciális munkáltatók véleményét. Ugyanígy azt is vizsgálják, hogyan ítélik meg a gyerekek az egyes szakmákat. Romániában mindezt segítheti az elfogadott „humán források nemzeti fejlesztésének stratégiája”, aminek nyomán a jövőben várhatóan még jobban közeledni fognak a munkaerőpiac által várt és az iskolák által nyújtott szakmák formai és tartalmi elemei.

Az iskolák természetesen érzékelik a szülői igényeket, ám mivel itt elvileg összefut a szülői és a munkaadói igény is, látják a kettő között feszülő ellentmondásokat. Ez részben arról szól, hogy nincsenek olyan nagyobb cégek, amelyek felszívják az adott szakmában kiképzett munkaerőt, másrészt pedig arra enged következtetni, hogy családi vállalkozásokba kerülve ezek a fiatalok igen gyorsan egymás konkurenciái lesznek, ráadásul sokszor olyan helyen, amely ennél szűkebb kereslettel rendelkezik. Több iskolában a vezetők – az utóbbi két-három évben – gyakorlattá tették, hogy megkeresik a kisvállalkozókat, és évente felméri a közvetlen szükségletet; ezekkel a szakemberekkel, illetve a nagyobb vállalatok menedzsereivel tárgyalásokba bocsátkoznak, mielőtt az iskola jóváhagyja a beiskolázási tervét. Ennek szükségességét az oktatás-igazgatási irányítók, vezetők különösképpen hangsúlyozzák, hiszen érzékelhető folyamat, hogy az az iskola, mely nem képes évről évre megújulni, elesik a jobb képességű „gyerekektől”. Például a Babeş-Bolyai Tudományegyetem sepsiszentgyörgyi főiskolai karán, ahol menedzsment ismereteket oktatnak, saját maguk térképezték fel az intézmény indulása előtt, hogy a régióban mire van igény. Ebből viszont az következik, hogy a hallgatók elhelyezkedésével nincs különösebb gond.

Az iskolák rugalmas piaci alkalmazkodásának figyelembe veendő korlátja a stabil anyagi háttér, hiszen az új szakmákhoz szükséges eszközök, infrastruktúra és oktatók biztosítása többletköltséggel jár.

A cégek ezzel szemben nem mutatnak igazi érdeklődést az oktatási intézmények iránt. A posztliceális oktatás területén figyelhető meg a gazdasági cégek aktívabb jelenléte, itt főleg gazdasági szakemberekre van szükség, és sok ilyen osztály indult be.

b) kapcsolatépítés a spontaneitás jegyében

Valamennyi vizsgált régióban azt tapasztaltuk, hogy az oktatás és a gazdaság közti kapcsolatépítés nem szervezeten, hanem spontán és/vagy informális módon, egyéb személyes ismeretségeken keresztül történik, személyhez kötött. Jelenleg az intézmények mindennapi életében a munkaerőpiac csak minimális szinten van jelen (kihelyezett gyakorlat, esetleges kapcsolatok), s ennek egyik oka abban rejlik, hogy az iskolák felének még helyi gazdasági, munkaügyi szervezettel sincs kapcsolata. A munkaügyi igazgatással való kapcsolat csak ritkán mutat túl a kötelező adatszolgáltatáson, érdemi együttműködésre nehéz példát találni.

Országos munkaerőpiaci és gazdasági szervezetekkel már senki sem áll kapcsolatban (ez alól csak a munkaügyi hivatal és az iskolaügyben működő munkáltatók egyesületével való kapcsolat képez kivételt néhány iskolánál). Nemzetközi, multinacionális vállalattal való kapcsolatról csak egyetlen (felvidéki) iskola nyilatkozott a Nokiát megjelölve. A Leonardo program egyébként nem ismeretlen a szakképzők előtt, van olyan iskola, amelyiknek már sikerült is bekapcsolódnia, és ez bizonyos szintű nemzetközi kitekintésre és összehasonlításra teremt lehetőséget egy-két helyen, de inkább csak az egyén szintjén. A határon túli magyar középiskolák közül gyakorlatilag egyik sem tud felmutatni partneri kapcsolatot magyarországi munkaerőpiaci, gazdasági szervezettel.

Szakmacsoportok szerint jellemző, hogy a mezőgazdasági iskolák, illetve az építőipari, építészeti szakiskolák vallottak a legmagasabb arányban a helyi gazdasági szereplővel való kapcsolatról. Bizonyos szakmáknál az üzemi, szakmai gyakorlat során kialakult kapcsolatok révén a helyi kis- és középvállalatokkal állnak kapcsolatban az iskolák. Vagyis azokban a szakmákban, amelyekben az iskola nem tudja biztosítani a gyakorlati képzést, szerződés alapján külső cégek teszik ezt. Ez azonban nem feltétlenül jelenti a diákok munkaerőpiacra lépésének direkt elősegítését.

A felsőoktatásban is hasonló együttműködési példákat találunk: a Modern Üzleti Tudományok Főiskolájának székelyudvarhelyi kihelyezett tagozata – saját bevallásuk szerint – jó kapcsolatokkal rendelkezik mind a helyi középvállalatok, mind az olyan magyarországi, de Erdélyben is jelen lévő cégekkel, mint például a MOL vagy a Dunapack. A hallottak alapján azonban ez is valószínűsíthetően egyedi viszonyokra épül és kevésbé rendszerszerű, a céges interjúkban nem is igazolódik vissza.

Ezt igazolja, hogy a megkeresett magyarországi cégek alig felének van közvetlen kapcsolata felsőoktatási intézményekkel, ebből csak 3-nak rendszeres. Vannak persze itt is jó példák, például az egyik cég vezetője tagja a BME tanácsának, a BME-re járó doktoranduszoknak külföldi ösztöndíjakat adnak. Kutatóintézetükben szakmai gyakorlatra hallgatókat fogadnak. Cégük adja a Kecskeméti Főiskola egyik tanszékvezetőjét.

c) legnagyobb gond: az információhiány

A gazdasági információkhoz való hozzáférést, és ezen keresztül a piaci igényekre való rugalmas reagálást nagymértékben megnehezíti, hogy ezekben az országokban gyakran maguk a központi állami szervek sem rendelkeznek információkkal a makrogazdaság állapotának alakulásáról, például az elkövetkező öt-tíz év tekintetében, így nem is tudnak olyan információkkal szolgálni, amelyek a tanügyi intézményeknek segítséget jelentenének a képzési struktúra megtervezésében és/vagy megváltoztatásában.

A statisztikai nyilvántartó rendszer Magyarországról is jól ismert hiányosságai szintén nehezítik a hatékony és gyors struktúra mobilitást. A hivatalos tanügyigazgatási és egyéb szakmai statisztikák csak késve és hosszútávon adhatnak fontos döntéseket megalapozó adatokat (ráadásul ezeknek a statisztikáknak a megbízhatósága egyik régióban sem feltétlenül adott), ezért ezek csak korlátozottan használhatók a piaci igények felmérésére. A felsőoktatásban éppen úgy, mint a középfokú szakképzésben hiányoznak azok az alapvető és naprakész statisztikák, melyek lehetővé tennék a gyors alkalmazkodást a piaci viszonyokhoz.

Ezt a hiányt az anyaországi intézmények kihelyezett tagozatainál pótolja, hogy a képzés rendszere igen közel áll a magyarországi anyaintézményben tapasztaltakhoz. Itt tágabb lehetőségek adódtak a piaci szempontból is kurrens szakmák oktatására, és így olyan képzettség biztosítására, amely az átala-
kuló munkaerőpiacon is keresettnek mondható

Természetesen a gyakorlati helyektől közvetlenül is érkeznek információk, s talán ez az a forrás, ami a leghatékonyabbnak tűnik. Mindez azzal is járt,

hogy az iskolák filozófiája gyökeresen megváltozott, a képzési struktúrában egyre nagyobb szerepet kapnak a pragmatikus ismeretek az elméleti jellegű információk rovására, a munkaerőpiac változásának függvényében.

További probléma, hogy ha lennének is ilyen információk, megfelelő humán erőforrások hiányában sok szakképző intézet egyszerűen nem tudna mit kezdeni a helyzettel, mert nemcsak az új, keresett szakmákban jártas oktatók hiányoznak, hanem az átalakulást levezénylő, az új profilt megtervező és kivitelező menedzser-oktatók is.

Az információhiányt valamelyest csökkentheti az az adatbázis, amivel az OSZT rendelkezik. Ugyanis a pályázatok mellé az OSZT mindig kér egy felmérést arról, hogy az adott területen, régióban milyenek az elhelyezkedési esélyek az adott szakmában. Továbbá a felmérés kiterjed arra is, hogy eddig mennyire tudtak elhelyezkedni az adott támogatásban részt vett pályázók diákjai, miután elvégezték a képzést a pályázónál. A regionális munkaügyi központoktól is kérnek igazolást arra vonatkozóan, hogy az adott szakmára a térségben van-e igény illetve kereslet vagy sem. Már a pályázat feltételrendszereibe bele kell venni azt, hogy a pályázó hogyan tudja majd hasznosítani a kért támogatást. Ki kell térni a pályázatnak a támogatás munkaerő-piaci szegmensére is. A pályázónak a társadalmi környezetéből hoznia kell együttléti nyilatkozatot, hogy a térségben működő vállalatok, intézmények alkalmazni fogják a kiképzett munkaerő egy részét. Ezen együttléti nyilatkozatok megléte egy pályázati anyagban általában nem kötelező, azonban az elbíráláskor növeli az adott értékelési kategória pontszámát.

d) a felhasználói szféra vélekedése a képző intézményekről

A gazdasági szférának nem érzékelhető a humán erőforrás-gazdálkodási jövőképe. Láthatóan az ad hoc piaci kihívások érvényesülnek a megalapozott stratégiák helyett.

A gazdasági szféra oktatással kapcsolatos attitűdjére és informáltságára két típusú megnyilvánulásaikból következtethetünk: egyrészt a képzés színvonalának megítéléséből, másrészt a diplomás munkaerővel szemben támasztott követelmények megfogalmazásából. Ezeket a megfogalmazásokat vetettük alá mélyanalízisnek, összehasonlítva az ellenőrző kérdésekkel.

Az oktatási rendszerről alkotott kép meglehetősen vegyes. Teljességgel hektikus, milyen véleményt fogalmaznak meg a képzés színvonaláról. Országoként ugyan találunk szignifikáns különbségeket: Romániában feleannyian mondják, hogy jó az oktatás, mint amennyien ennek ellenkezőjét állítják.

Jugoszláviában megegyezik a jó véleménnyel bírók száma azokéval, akik inkább a hiányosságokra hívják fel a figyelmet. Szlovákiában minden megkérdezett pozitívan vélekedett hazája felsőoktatásáról. Mivel azonban érdemi érveket alig találtunk, ez azt valószínűsíti, hogy nincsenek olyan standardok, amelyek benne lennének a gazdasági szféra közgondolkodásban, vagyis az oktatási teljesítmény alig játszik szerepet a humán erőforrás-gazdálkodásban.

Ugyanez jelenik meg a diplomások munkaerőpiaci esélyeiről alkotott egyes képből. Az egyik markáns vélemény, hogy keresett a diplomás munkaerő, a másik viszont azt állítja, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkező szakemberek sokszor kénytelenek nem a végzettségüknek megfelelő állást vállalni. Természetesen ebben szerepet játszik a gazdaságok kétarcúsága ugyanúgy, mint a különbségek az egyes térségek ipari fejlettségében, az elmúlt évek beruházásainak nagyságában, és az, hogy az adott kistérségbe mennyi működő tőke áramlott. Ugyanakkor feltűnő, hogy az interjúalanyok nem mertek – vagy csak nagyon ritkán – vállalkozni az általános helyzet értékelésére, csak a közvetlen környezetükben tapasztaltaknál, a legtöbb esetben kizárólag saját cégüknek a diplomás munkaerő alkalmazásával kapcsolatos gyakorlatát említették. A legkevésbé stagnáló gazdasággal rendelkező Szlovákiában pedig a megkérdezettek kivétel nélkül megkerülték a kérdést. Mindez a fentebb említett általános hozzáállást igazolja.

A munkaerő-gazdálkodás szempontjainál kapott válaszok bőségebbek voltak. A leggyakrabban emlegetett tényezők: a szaktudás, a gyakorlat, a modern technológiák ismerete; diploma idegennyelvtudással, gyakorlattal; nyelvtudás és informatikai ismeretek. Mindezek között feltűnően gyakori volt az a vélemény, hogy kevésbé érdekli őket a végzettséget igazoló papír, ellenben a szaktudást és a gyakorlatot kiemelten kezelték. A képző helyekkel szembeni általános kritika (túlságosan elméleti a képzés) olyannyira közheles, hogy vélhetőleg az érdeklődés és informáltság teljes hiányát leplezi. Ugyanakkor a referenciák és a gyakorlat primátusában a multinacionális cégek magyarországi vállalatainál tapasztalt toposza játszhat még szerepet. Az itt készült interjúk egybehangzóan állították, hogy a diplomások felvételénél az esik a legnagyobb súllyal a latba, hogy más, hasonló nagyságú és árbevételű cégnél dolgozott-e már hasonló munkakörben a jelentkező.

Mindez egyfajta semlegességet is eredményez a diplomákat kibocsátó helyek státusza iránt. Azok, akik nem tartják fontosnak, hogy ki a diploma kibocsátója (ez a válaszolóké fele), szinte kivétel nélkül arra hivatkoznak, hogy a tudás számít, nem a papír és főleg nem annak az eredete.

e) a magyarországi szerepvállalás megítélése

Eközben jelentős források áramlanak ilyen célokkal a régióba, amit a cégek és képző intézmények képviselői szónvá is tesznek. Ismerik és elismerik az olyan forrásokat, mint a az Illyés és az Apáczai Közalapítványok, azonban a támogatás rendszerében alapvető problémák körvonalazódnak. Jellegzetes példa erre a szakképzési hozzájárulás forrásaiból való határon túli támogatások sorsa. Az ezzel foglalkozó OSZT körében út tartják, senkinek nincs teljes körű rálátása a határon túli helyzetre. Régebben főleg könyvek, szakkönyvek megírását, kiadását támogatta az OSZT a határon túli térségben, a konkrét fejlesztési célokhoz azonban ma sem rendelkezik megfelelő informáltsággal. Még abban sem volt egyetértés az OSZT tagjainak ötödét érintő interjúkban, hogy egyáltalán írtak-e ki pályázatot ilyen céllal. A résztvevők nem érzik azt, hogy bármi szerepük lenne abban, ha nem fogadnak el egy adott felhasználást célzó beszámolást.

Nem magától értetődően elfogadott, hogy a magyar szakképzési alpból határon túli támogatások finanszírozandók. Az OSZT körében úgy vélekednek, hogy ez nem alulról, a befizető cégek oldaláról induló kezdeményezése, hanem kormányzati-politikai döntés. Ugyanakkor a humán erőforrás-fejlesztési célú támogatásokhoz a hazai források használatával a döntésben résztvevők egyetértettek, amiben az is szerepet játszott, hogy közvetetten a magyar tulajdonos is húzhat abból hasznot, ha a határon túli befektetések ott megfelelő szakképzetséggű munkaerő áll rendelkezésére. A probléma az, hogy a támogatás felhasználtsága – többek szerint – nincs igazán szoros kapcsolatban a szakképzéssel.

A válaszadók közül többen kifogásolták az Apáczai Közalapítvány beszámolójának tartalmát. Az alapítvány információk szerint határon túli pedagógusoknak lakásokat építtetett, kollégiumi fejlesztésekbe kezdett, valamint a pedagógusoknak fizetési kiegészítést adott a támogatásból. Ezzel szemben a szakképzési hozzájárulást a magyar munkaadók fizetik be abból a célból, hogy több és jobb munkaerőt lehessen kiképezni. Ezért elengedhetetlennek tartják a szakmai kontrollt, egyebek között a kuratóriumban a vállalkozások súlyának növelésével.

Többször is felbukkan az a vélekedés, hogy szétforgácsolódnak a határon túli támogatási források, és nem fedik időben egy képzés előkészítésének és beindításának intervallumát (szeptemberi kezdés, szorgalmi időszak, vizsgaidőszak stb.). Erre megoldást kínálhat a régióközpontok szerepének növelése. Szakmai kritika is megfogalmazódott azzal szemben, hogy kevés

anyaországi támogatást kapnak a „profitorientáltak” tekintett, tandíjas képzések. Itt az ellenvetés az volt, hogy profitról szó sincs, a tandíj az intézmény talpon maradását segíti elő. További kritika volt, hogy diszpreferáltak kurrens szakmákat (informatika, jog, pénzügy) adó intézmények is.

f) nemzeti elem a képzésben és alkalmazásban

Ennek mérlegeléskor mindenekelőtt arra a tendenciára kell figyelemmel lenni, hogy magyar háttérű cégek alkalmazási gyakorlatában nagy többségben vannak a magyar származást előnyben részesítők. Ez gyakran egyszerűen annak köszönhető, hogy eleve a jelentkezők magyarok, illetve, hogy a munkavégzéshez szükséges a magyar nyelv ismerete. Igen óvatosan és csak ritkábban fogalmaztak meg nemzet-karakterológiai jellegű érveket az ilyen alkalmazások mellett. Mindezek a válaszok egyértelműen jelzik az érzelmi és közösségi motivációk meglétét.

Azonban ezek abszolutizálásával szemben komoly ellenérvek is megfogalmazódnak. Egy növekedés-orientált cég kilépésével a magyar nemzetiségű területekről óhatatlanul igényli az etnikai homogenitás feladását. Még fontosabb, hogy már az alpműködésben is azt hangsúlyozzák a gazdasági szereplők, hogy az államnyelv tökéletes ismeretének hiánya behozhatatlan hátrányt jelent a munkaerőpiacon és a gazdasági teljesítményben egyaránt. Mindez természetesen dilemmát jelent a beiskolázó családoknak is.

A magyarországi diplomákkal szemben ugyanakkor nem tapasztalni ellenérzéseket. Általában is az adott ország és a magyar felsőoktatás összehasonlítása gyakran érzelmi jellegűnek tűnik, amiben jelen van a lebecsüléssel szembeni védekezés ugyanúgy, mint a jobb magyarországi oktatási adottságok elismerése. Az akkreditáció nem játszik komoly szerepet a cégek képviselőinek értékítéletében, azonban az állami követelményeket érvényesítő munkahelyek esetében természetesen felmerül a szükségessége.

Az oktatásfejlesztések kitüntetett formája, a határon túli magyar nyelvű felsőoktatási intézmények alapítási szándékáról egyöntetűen kedvezően nyilatkoznak a megkérdezettek. Az érdeklődést az is igazolja, hogy határozott véleményeket fejtenek ki az elvárásokról, amelyek a minőség és színvonal követelményében fejeződnek ki leginkább. Nem tartanák elfogadhatónak, ha ez pusztán karrierépítésre szolgálna a bennfentesek számára. Ezzel szemben a piacképes diploma elsődleges szükségességét hangsúlyozzák, azt, hogy a magyar diákoknak csak azzal használ, ha a munkaerőpiacon nem kerülnek

kedvezőtlenebb helyzetbe, például az államnyelvű szaknyelv elégtelen ismerete miatt.

Általában véve is igen markáns az a vélemény, amely az anyanyelv kiemelt fontossága mellett a környezet nyelvének tökéletes ismeretét is a kívánalmak közé helyezi. Demagógiának tartják, hogy a szakképzés lenne az egyetlen eszköz a magyarságtudat megtartására, inkább a család, egyház, képzés egyensúlyában javasolják a megoldást.

Megfontolandó szempontként merül fel többször is a hatékony befektetés-ösztönzési és oktatás-fejlesztési programok kölcsönhatása az országok közötti politikai kapcsolatok javulásának szükségességével. Ez már csak azért is figyelembe veendő, mert olyan beruházásokra is sor kerül, amelyek egy másik állam rendelkezési körébe kerülnek.

Elvi kérésként merül fel a magyar tőke és munkavállaló definiálása is. Itt alkalmas eszköz lehet a képzési támogatásokat magyar nyelvhasználatához kötni. Ugyanakkor megoldatlan és folyamatosan emlegetett probléma a képzett munkaerő megtartása, a magyarországi brain drain ellensúlyozása.

3. Az egyes régiók elemzése

a) ERDÉLY ÉS PARTIUM

Romániában az 1989-es fordulat után a kelet-európai országokhoz hasonlóan megkezdődött a gazdasági szerkezetváltás, azonban itt ez jóval nagyobb nehézségbe ütközött, s fejlődése több szempontból is ellentmondásos.

A piaci reformok bevezetésekor az ország elavult ipari bázissal és ehhez igazodó humán erőforrás-készletekkel rendelkezett, a társadalom többsége súlyos megrázkódtatásokat élt át, amit törvényszerűen követett a politikai instabilitás. 1997-ben új gazdasági stabilizációs programot vezettek be, melynek sikeres megvalósításához nemzetközi szervezetek is hozzájárultak (elsősorban az IMF és a Világbank). Annak ellenére, hogy az árakat teljes mértékben liberalizálták ebben az időszakban, valamint a privatizáció erősebb ütemben haladt és egyre nagyobb számban zártak be veszteséges állami vállalatokat, a további politikai instabilitás megakadályozta a teljes strukturális reform sikeres végrehajtását.

A befektetés-ösztönzés intézményesült formája (RDA) ellenére, a külföldi tőkebefektetések aránya csökkent, a befektetők nem érezték az országot eléggé stabilnak. A külföldi befektetők számára Románia különböző okok miatt lehet előnyös partner az RDA szerint. Elsősorban széles fogyasztói

piacot képez (a második legnagyobb ország a térségben), a tradicionális kereskedelmi utak kereszteződési pontjait is magába foglalja, viszonylag olcsó a munkaerő, a mérnöki és technológiai szakemberképzés színvonalas, természetes erőforrásokban gazdag térség. A romániai külföldi befektetésekre vonatkozó törvény általában liberálisnak mondható, a külföldi befektetések, melyek a törvényeknek megfelelően jöttek létre és működnek, a létrejöttükkor életben lévő jogi körülmények előnyeit élvezhetik működésük során, hacsak későbbi törvénykezés azt nem teszi az előbbinél is kedvezőbbé. A külföldi befektetők jelentős mértékű adókedvezmény-csomagban részesülnek a Külföldi Befektetések Törvénye alapján.

Megállapítható, hogy a külföldi befektetésekre vonatkozó törvények és rendeletek igen gyakran változnak, ami azt is jelentheti, hogy nem következetes, egyirányú politikáról van szó, hanem politikai és gazdasági lobbizás alakítja az erre vonatkozó törvénykezést. A külföldiek bizalmát leginkább a politikai és gazdasági instabilitás, a vontatott szerkezeti reform és a korrupció rongja le, a befektetések biztonságának hiányát még a legnagyobb helyismerettel, tapasztalattal rendelkező magyarországi befektetők is megemlítették, többek ezzel indokolták, hogy nem a fővárosban, hanem Erdélyben létesítettek vállalkozásokat. A bizalomhiányra utal egy másik – szintén a befektetői magatartásra utaló – jelenség: a magyar munkavállalókat nemcsak szorgalmuk, kulturális közelségük, hanem megbízhatóságuk miatt is előnyben részesítik a románokkal szemben. Ebben persze más szempontok is közrejátszhatnak: megfigyelhető volt egy látens „magyarpártiság” a munkáltatók körében, akik nem a felkészültséggel, hanem a magyarokat sújtó általános diszkrimináció ellentételezéseként alkalmaznak inkább magyarokat. A fentieket figyelembe véve különösen érdekes, hogy ugyanakkor a válaszolók döntő többsége hangsúlyozta – még a tömbmagyarság által lakott Székelyföldön is –, hogy a román nyelv tökéletes ismerete nélkül nem lehet érvényesülni a munkaerőpiacon, s ezért nélkülözhetetlen a magyar nyelvű oktatásban is a román nyelv tanítása. Tehát a kisebbségi helyzetből fakadó, nem ritkán előítéleteken alapuló érzelmi különbségtétel mellett létezik egy nagyon racionális hozzáállás is a román nyelvtudás fontosságát illetően, amely mögött markánsan jelenhet meg a hétköznapi tapasztalat.

A gazdaságihoz hasonlóan az oktatás terén is ellentmondások figyelhetők meg: a törvényi keretek a legújabb nyugati oktatási trendek átvételéről tanúskodnak, de alkalmazásuk, illetve végrehajtásuk már komoly akadályokba ütközik.

A romániai magyar közösség a román állam reformjával párhuzamosan saját intézményei által próbált a magyar populációt érintő oktatási kérdésekre választ találni. Az általánosan elfogadott és kifejezett cél a magyar nyelvű oktatás biztosítása minden szinten. További magyar intézkedések a romániai magyar oktatás helyzetfeltáró kutatására, magyar tanárok továbbképzésére, alternatív magyar tankönyvek megírására, a hazai anyanyelvű oktatás magyarországi képzésekkel való helyettesítésére, távoktatási lehetőségek beindítására vonatkoztak.

A romániai szakképzést korábban az állami vállalatok rendelkezési alapján, valamint a többi minisztérium és a helyi adminisztráció ajánlásait figyelembe véve alakították ki, a vállalatoknak kötelező volt mindenkit felvenni a végzettek közül. 1989 után az alkalmazások a piaci követelményeknek megfelelően történtek meg, a régi típusú szakképzettségre való igény drasztikusan lecsökkent, így sokan maradtak munka nélkül.

A szakképző intézmények a korábbi évtizedekben egy-egy ipari üzem szakiskoláiként működtek, egy-egy településen meghonosodott ipar, gazdaság determinálta a szakképzési kínálatot is, ebben csak a nagyobb települések tekinthetők kivételnek. Az állami üzemek leépülése a szakképző intézmények alól is „kihúzta a talajt”, melyeknek az életben maradáshoz nagyon gyorsan kellett alkalmazkodni az új igényekhez. A magára maradt, s jórészt munkanélkülivé váló tanulókat termelő szakiskolák *ad hoc* jelleggel igazították képzési kínálatukat a munkaerőpiachoz, leggyakrabban informatikai, közgazdasági képzést indítottak el, azonban súlyos problémának bizonyult, hogy sem helyi, sem ágazati szinten az átalakulás mögött nem fedezhető fel stratégia. A később elfogadott szabályozók, valamint a „humán források nemzeti stratégiája” c. program ezen a sok helyütt kaotikus helyzeten kíván változtatni.

A piaci igényekhez történő gyors alkalmazkodás megköveteli az ilyen irányú információk beszerzését, azonban jelenleg Romániában ez sem szervezett intézményi keretek között zajlik, hanem az iskolák vezetőinek ambícióján múlik ezen információkhoz való hozzájutás. Ezt az is alátámasztja, hogy a szakképző intézmények és a felhasználói szféra között csak helyi szinten van kapcsolat, országos intézményesült kapcsolatok még nem alakultak ki. Nehezíti a gyors alkalmazkodást a megfelelő humán erőforrások korlátai, illetve – a meghirdetett elvekkel szemben – a bürokratikus túlszabályozás akadályai.

A szakképzés reformjában is felismerhető tehát a már említett ellentmondás az elvek és a gyakorlat között: 1994-ben a minisztérium megkísérelt egy olyan rugalmas szakképzési rendszert megteremteni, amely hatékonyan tud

reagálni a munkaerő-piaci elvárásokra és szabályozott akkreditációval és diploma-kibocsátási joggal rendelkezik. A jogi szabályozás, illetve a még mindig fennálló centralizált rendszer egyelőre nagymértékben akadályozza ennek a rugalmasságnak a létrejöttét. A szakképzésben érdekelt felek konzultációjának még nincs kialakult mechanizmusa. Romániában a szakképzést nem a piaci elemzéseknek megfelelően szervezik meg, noha az oktatási törvény ajánlja ezt, és a kabinet is kinyilvánította szándékát ez irányban. Így a szakképzés egyelőre nagymértékben a pedagógusok szakszervezete alkudozásainak eredménye, mely elsősorban a képzett pedagógusok elhelyezését tartja szem előtt.

1997 óta a módosított oktatási törvény új lehetőségeket nyitott a szakoktatás számára: továbbképzések minisztériumok, vállalatok és intézmények számára, a felhasználói szféra igényeit megfogalmazó konzultatív testület jött létre.

Az oktatás körében bevezetett reformok leginkább a nemzetközileg támogatott projektek keretében valósultak meg. Ezek közül is kiemelkedik a TEMPUS program keretében kialakult együttműködés, amely már a nyugati modellhez hasonló kapcsolatépítést tesz lehetővé a két szféra között.

Az oktatási reform felemássága áttételes formában tükröződik a befektetők véleményében is: míg más határon túli régiókban általában az ottani társadalmi-gazdasági környezettel összefüggő általánosítható nézeteket tapasztalunk, addig Romániában szinte minden kérdésben megoszlottak a vélemények pro és kontra:

– a válaszolók egy része szerint nem a diplomát kiadó képző intézmény számít, hanem az egyéni tulajdonságok, azonban sokan azt a nézetet képviselték, hogy nagyon is fontos, hogy mely egyetem, szakképző iskola adta ki az oklevelet, ilyen esetekben általában a saját korábbi intézmény került megemlítésre;

– a felsőoktatás értékelésekor a válaszolók egy része igen negatív véleményen volt, míg mások dicsérték a romániai oktatást. A hasonló és eltérő véleményeket alaposabban elemezve, kirajzolódik, hogy ez az attitűd attól függően változik, hogy a válaszoló az oktatás tartalmi, elméleti fontosságát vagy gyakorlatorientáltságát helyezi előtérbe: az elméleti tudás átadása egybehangzó vélemények szerint európai színvonalú Romániában, azonban mind a szakképzés, mind a felsőoktatás gyakorlatra történő felkészítése alacsony színvonalú. A romániai oktatásról kialakuló képet pontosítja a magyarországi felsőoktatással történő összehasonlítás, ahol a magyarországi oktatás gyakorlati oldalát, hasznosíthatóságát emelték ki, mint követendő példát. A romániai magyar felsőoktatásról a vállalkozóknak csak felületes képük van, s ez sem mentes az ellentmondásoktól,

a kihelyezett képzéseket kissé idegenszerűnek tartják, ami az előbbi okokkal is magyarázható, az állami magyar oktatás kapcsán – felületes információik ellenére – érzékelik a meglévő emberi erőforrás problémákat, elsősorban a fiatal októrok hiányát.

Szakképzettségi igények tekintetében megfigyelhető volt, hogy a diplomához kötött állásoknál szinte nem is kérdés, hogy rendelkezik-e az illető a megfelelő végzettséggel, ez általában szükséges, de nem elégséges feltételként jelenik meg. Ezen túlmenően a rátermettség, a gyakorlati érzék és más adottságok kerülnek előtérbe, s akadt olyan is, aki a diplomához egyfajta felelősségérzetet, komolyabb munkamorált kapcsolt.

Romániában a többi határon túli régiónál sokkal hangsúlyosabban fogalmazódik meg az angol nyelvtudás és az informatikai jártasságok szükségessége. Mindezt megerősíti, hogy a romániai szakképző intézmények körében is igen gyakori profilváltás tapasztalható az informatikai képzések irányába, több intézményvezető is beszámolt arról, hogy erre óriási kereslet mutatkozik.

<i>Szükséges</i>	<i>Előnyt jelent</i>
<ul style="list-style-type: none"> • Végzettség • Államnyelv tökéletes ismerete 	<ul style="list-style-type: none"> • Adottságok (rátermettség, munka mentalitás) • Nyelvtudás, informatikai készségek • Nemzetiségi hovatartozás

b) VAJDASÁG

Jelen kutatás készítése időben egybeesett a 2000 őszi jugoszlávai változásokkal, így vajdasági munkaerőpiacról vagy szakképzettségi viszonyokról adott bemutatás a napról-napra változó dinamikus gazdasági és társadalmi környezet közepette nem tekinthető általános érvényűnek, inkább csak bepillantást adhat a pillanatnyi helyzetbe.

A szerbiai, illetve vajdasági gazdaság az 1990-es években több – egymással szorosan összefüggő – megrázkódtatást volt kénytelen átélni:

- 1990 után felbomlott a korábbi Jugoszlávia, az addig a tagországok között működő gazdasági kapcsolatok jórészt eltűntek;
- 1990 és 1998 között kisebb megszakításokkal zajló háborúk, s azok pusztításai;

- a Szerbiát sújtó nemzetközi szankciók, s az ország teljes elszigeteltsége;
- már a 80-as években jelentkező gazdasági válságok, majd a korábbi szocialista gazdaság – részlegesen végbemenő – transzformációja.

E tényezők együttes hatásaként a kelet-európai országok közül relatív előnnyel, liberálisabb gazdasággal rendelkező Jugoszlávia fejlődése súlyosan visszaesett, az életszínvonal a 10 évvel korábbi töredéke, a gazdaság teljességgel tönkrement, az állam szerepvállalása a korábbinál jóval erősebbé vált, erősen centralizált struktúrák jöttek létre a gazdaságban, oktatásban egyaránt, az ország kizárta magát a globalizálódó világgazdaságból.

A nemzetközi tőke teljességgel elfordult Szerbiától, jelentősebb befektetői érdeklődés a bizonytalan gazdasági, politikai helyzet miatt még a legutóbbi, 2000. őszi változások után sem figyelhető meg, így jelentősebb magyarországi befektetésekről egyelőre nem beszélhetünk, csak kisebb vállalkozásokról.

A gazdaság leépülése, a működésképtelenné vált üzemek drasztikus munkanélküliséget generáltak, ez nemritkán elérte az 50%-ot is. A gyakran hadiiparrá átálló gazdaságban egyes inproductív vagy szellemi munkakörök leértékelődtek, illetve megszűntek, ami a magasan kvalifikáltak körében is jelentős munkanélküliséget eredményezett. Ennek következményeként tanárok, mérnökök és más értelmiségiek voltak kénytelenek alkalmi jövedelmekből, nemritkán a fekete gazdaság adta lehetőségekkel élni, s ezzel párhuzamosan a munkaerőpiacon a lehetőségekhez képest jelentős tömegű túlképzett munkaerő jelent meg.

Az oktatásban a centralizálódó viszonyok között folyamatosan erősödött a nemzetiségi diszkrimináció, sorra zártak be magyar nyelvű iskolákat, s korlátozták minden szinten az anyanyelven történő oktatást, így mára a magyar hallgatók jó része nem tud anyanyelvén továbbtanulni.

A rendkívüli gazdasági állapotok közepette *nem alakulhatott ki az oktatás és gazdaság között szoros kapcsolat*, s ezt a kormányzat nem hogy támogatta volna, hanem inkább hátráltatta, mivel ez a centralizáltság és az állami függőség ellen hatott volna.

Az oktatás folyamatos elsorvasztása ellenére a helyi magyar vállalkozók körében jó hírnévnek örvend a szerbiai közép- és felsőoktatás, s a magyarországi intézményekkel színvonalában még ma is állja az összehasonlítást, azonban műszaki és egyéb felszereltség tekintetében már jókora lemaradást mutat.

A helyiek körében megfigyelhető, hogy a magyarországi diploma megfelelő biztosítékot nyújt a szakmai tudást illetően, azonban szinte egyöntetűen

azt vallották a kérdezettek, hogy mindenképp szükséges a honosíttatása, hiszen csak így biztosíthatóak azok a juttatások és lehetőségek, amelyek a diplomával járnak. Az, hogy a piaci szférában általában nem bizonyult szükségesnek a külföldi diploma honosítása jelzi, hogy az állami szabályozás még mennyire erős és széles körűen kiterjedt Szerbiában.

Vélhetően a gyorsan változó gazdasági környezettel magyarázható, hogy a Vajdaságban a legfontosabb munkaerőpiaci tulajdonság a rátermettség, a gyakorlat, a rugalmasság, hiszen az utóbbi évtized egyik legfontosabb túlélési stratégiájává vált a változó feltételrendszerhez történő gyors igazodás. A gyakorlatorientáltság különösen azoknál kapott nagyobb hangsúlyt, akik már egyetemi, iskolai éveik alatt is részt vettek ilyen gyakorlati képzésben, s az interjúk azt jelzik, hogy a korábbi évtizedekben ennek komoly hagyománya volt Jugoszláviában.

A munkavállalók magyar nemzetiségi mivolta, vagy kétnyelvűségük szinte egyetlen válaszolónál sem jelent meg mint releváns szempont, ami azt jelzi, hogy a közel 10 éves háború sem tudta a korábbi évtizedekben kialakult hétköznapi szintjén megjelenő jó viszonyt szétrombolni a szerbek és magyarok között. A különbségtétel hiánya az alkalmazás során arra is visszavezethető, hogy nem észlelhető munkakultúrában, mentalitásban különbség a két nép között.

A nemzetközi izolációval magyarázható, hogy egyelőre még csak az elvek szintjén jelenik meg az angol vagy német nyelvtudás, vagy az informatikai készségek előnye, a gyakorlatban ez még nem jelentkezik ugyanilyen intenzitással.

A szakképzettségi preferencia a Vajdaságban:

- Képzettség (állami szférában elismert oklevél)
- Gyakorlati tapasztalat, rugalmasság
- Egyéb ismeretek, jártasságok: angol, német nyelvtudás, informatika

c) FELVIDÉK

Az 1990-es évek elején – még a közös csehszlovák államban – megkezdődött a kelet-európai országokra jellemző gazdasági szerkezetváltás, amely a két ország szétválása után is folytatódott. A szlovák gazdaság az évtized közepétől évről-évre növekedett, azonban a konjunktúra felemás képet mutat: 15%-ot meghaladó munkanélküliség, lassú és elhúzódó privatizáció, állandó egyensúlyi problémák, mindezt tetézték a gyakori kormányváltások, s a Meciar-kabinet euro-atlanti integráció ellenes politikája.

A bizonytalanságokkal tarkított gazdasági fejlődés, a néhol külföldellenes politika nem biztosított vonzó befektetői klímát a külföldi – köztük a magyarországi – befektetők számára, aminek következtében a kelet-közép-európai országok között egyik legalacsonyabb ilyen mutatóval rendelkezik Szlovákia: pl. 1997-ben a külföldi tőkebefektetések nagysága összesen 6 milliárd Ft (ugyanaz Magyarországon ekkor kb. 400 milliárd Ft) volt.

A külföldi befektetések további jellemzője, hogy 90%-ban kisvállalkozásokra irányultak, nagy stratégiai vállalatok az 1990-es évek végéig nem kerültek külföldi kézbe. A magyarországi befektetőkre is inkább a kisebb tőke kihelyezéssel járó vegyes vállalati forma a jellemzőbb, a nagyobb tőkebefektetők közül az Egis, illetve a MOL említhető.

A gazdaság átalakulásával nőtték a társadalmi és területi különbségek, a külföldi befektetők által is generált dinamikus növekedés csak a főváros környékére és az északi, nyugati területekre jellemző, míg Kelet-Szlovákia – a csődbe jutott Kassai Vasművel az élen – egyértelműen a szlovák gazdasági rendszerváltás vesztese, korszerűtlen iparral, 50%-os munkanélküliséggel stb.

A munkanélküliség a keleti területek mellett a magyar nemzetiségűek által lakott déli országrészeket sújtja leginkább, ahol nemcsak a jelenség magas száma, hanem annak tartóssága is problémát jelent.

A munkaerőpiaci kereslet drasztikus átalakulása a szakképzés területén követelte a legsürgősebb átalakítást: megerősödött a képzés gyakorlati oldala, bevezették mindenütt az idegen nyelv tanítását, kialakult a munkaerőpival kapcsolatban álló szaktanácsadás gyakorlata, nemzetközi programok honosodtak meg, vagy ilyen tapasztalatokra épülő kezdeményezések figyelhetők meg (pl. PHARE program keretében szakképzési reform kísérleti iskolákban, „vállalkozásra nevelés”, CAD, technológiai fejlesztés).

A felsőoktatás terén is bővült a képzés tartalmi és intézményi (pl. magán és egyházi) kínálata, előtérbe került az elhelyezkedés fontossága, ennek keretében a Munkaügyi Minisztérium évente végez elemzéseket egyes szakokra lebontva a diplomások elhelyezkedéséről. A legjobb munkaerőpiaci pozíciókkal a végzettség alapján a diplomások rendelkeznek, köztük a munkanélküliség 2,7% volt 1997-ben.

A magyarság oktatási helyzetére általánosságban az alulreprezentáltság jellemző, ennek a különböző iskolatípusokon belül eltérő okai vannak: a II. világháborút követő kitelepítések következtében a felvidéki magyar értelmiség eltűnése, a magyar lakosság falusi térségekben való összpontosulása,

a magyar nyelvű iskolák népszerűtlensége, a magyar egyetem hiánya, illetve a magyarországi képzés elszívó hatása.

Az oktatás és gazdaság közötti kapcsolatok a szocializmus időszakában elsősorban a felsőoktatási intézmények finanszírozását, annak kiegészítését segítették, a piaci szereplők nem szakmai megfontolásokból, hanem inkább „felsőbb utasításra” támogatták az egyetemeket. Ebből következően a rendszerváltás idején a források beszűkülése és számos vállalat tönkremenetele az oktatás támogatásának megszűnését jelentette. Az új típusú gazdasági-társadalmi környezetben már *kölcsönös előnyökre és racionális megfontolásokra épülő kapcsolatok* kialakulásának vagyunk tanúi: *technológia, innováció közvetítése, dolgozók továbbképzése* az egyik oldalon, *gyakorlatorientált képzés* biztosítása (szakmai gyakorlatok, vendégladók) a másik, az egyetemek oldalán.

Az interjúk tapasztalata alapján a vállalatok kapcsolata az oktatással legtöbb helyütt *szakmai gyakorlatokra* koncentrálódik, ami még nem feltétlenül szakmai előnyként, hanem régi bevett szokásként jelentkezik (sehol nem táltunk említést pl. arra, hogy alkalmaztak már olyat, vagy tervezik-e, akik náluk jártak gyakorlaton, holott hangsúlyosan merült fel szinte mindenhol a gyakorlat, tapasztalat fontossága). Az oktatással való kapcsolatkeresés leginkább az innovatívabb szakterületekre jellemző, itt *kutatási együttműködések* is megvalósulnak. A vállalati képzésekben csak eseti, egyéni jelleggel vesznek részt oktatási intézmények, többen is beszámoltak arról, hogy megkeresték konkrét oktatási, továbbképzési igénnyel az egyetemeket, azonban azok megegyezően elzárkóztak ettől. A szlovákiai felsőoktatás akadémiai zártságát jellemző képből arra lehet következtetni, hogy a gazdasági környezet, a piaci szereplők szintjén már megjelenik az igény az oktatás-gazdaság újszerű kapcsolataira, azonban az oktatási szféra, elsősorban a felsőoktatás még megegyezően elzárkózik, tehát vélhetően a közeledés akadályai inkább itt keresendők. Ezt erősíti meg az is, hogy *a kormányzati szerepvállalás* ebben a folyamatban igen intenzív, igaz ez *ma még csak a jogszabályok szintjén* jelentkezik, kiemelve a gazdaság és oktatás kapcsolatának fontosságát, hangsúlyozva, hogy a képzési és munkaerőpiaci elvárásokat összhangba kell hozni, azonban ilyen célokat szolgáló jelentős *forrásokat nem biztosítottak* erre. Ennek okai között lehet az ilyen típusú nemzetközi, elsősorban *EU-s programok nagy száma* (Tempus, Phare, Leonardo), amelyek támogatása révén sikerült ilyen kezdeményezéseket megvalósítani.

Az elkészült interjúk alapján a szlovákiai szakképzettségi igényekre, illetve a két szféra kapcsolatára általánosságban jellemző a kezdeti stádium: mind a magyarországi tőkekihelyezés, mind a befektetés ösztönzés még annyira

újszerű, hogy nincsenek általános tapasztalatok, a cégek jelen helyzetben piaci pozíciójuk megszilárdításával vannak elfoglalva, s még nem építettek ki szélesebb kapcsolatrendszer.

A cégek nagyságától, illetve profiljuk irányától függetlenül jelentős hasonlóságok mutatkoznak a humán erőforrás politikákban, ami mögött már feltételezhetőek a régióra jellemző gazdasági-társadalmi környezet sajátosságai: míg a középfokú szakképzett munkatársaknál a végzettség, s az adott szakma ismerete a döntő, a vezető beosztásban, ahol már kizárólag diplomásokat keresnek, a végzettség csak egy szükséges minimumot jelöl.

A szakképzettségi igények, szempontok általános preferencia sémája:

Középfokú szakképzés	Felsőfok	
	<i>Szükséges</i>	<i>Előnyt jelent</i>
1. Szakképzettség 2. Készségek, ismeretek: angol, informatika	1. Diploma (mint szükséges minimum) 2. Államnyelv ismerete 3. Készségek, ismeretek: angol, informatika 4. Magyar nyelv tudása	1. Adottságok (rugalmasság, rátermettség) 2. Szakmai gyakorlat 3. Nemzetiség

Az interjúkból jól kirajzolódik, hogy a szlovákiai vagy magyarországi egyetemi diploma közötti egyenértékűség nem a két ország felsőoktatásának egyenlő mértékű elismertségi fokából adódik, hanem a már említett okokkal magyarázható. A konkrét rákérdezés után már kiderült, hogy a magyarországi felsőoktatásnak nagyobb a presztízse, ezt sokan azzal magyarázzák, hogy a 80-as években az liberálisabb, piacorientáltabb volt, s a nemzetközi tudományos életbe jobban be tudott kapcsolódni a magyarországi felsőoktatás, s az ebből fakadó helyzeti előnyt, munkaerőpiaci szempontból (!) magasabb színvonalát meg tudta tartani. A diploma minőségi kritériumainak kevésbé jelentős voltából fakad, hogy a cégek vezetői sem a szlovákiai felsőoktatásról, sem a kihelyezett magyar felsőoktatásról szinte semmilyen információval nem rendelkeznek, s mindezeket megerősíti az az általános vélekedés, hogy teljes értékű diplomának fogadják el a nem akkreditált, illetve nem honosított oklevelet, köztük a magyarországi diplomákat is.

Az államnyelv ismeretének fontossága oly mértékben triviális, hogy szinte említésre sem került a szakképzettségi igényeknél. Ennek fontosságára

nem annyira a cégek, mint a szakképző intézmények körében történt vizsgálat során derült fény, hisz a szlovák tannyelvű intézmények preferálásánál az egyik leggyakoribb érv a könnyebb elhelyezkedés volt. Az államnyelvi oktatás előnyben részesítése rávilágíthat arra is, hogy a nemzetiségi önzonosság tudat megőrzése és racionális, egzisztenciális megfontolások egymást kizáró, vagy keresztező volta esetén az egyéni érdekek, tehát az utóbbi preferálása a gyakoribb.

A diplomához hasonlóan mind a szakképesítésnél, mind a vezető beosztásoknál az angol nyelv ismerete és az alapvető számítógépes ismeretek, jártasságok elengedhetetlenek az elhelyezkedéskor.

A munkavállalók nemzetiségi mivolta egyértelműen a legutolsó szempontnak bizonyult, sok helyütt szinte nem is tartják számon, hogy ki milyen nemzetiségű, s több helyütt alkalmaznak magyarul beszélő szlovákokat is. A diplomások alacsony munkanélküli rátájára és a munkaerőpiac – képzés viszonylagos egyensúlyára utal, hogy – szemben más határon túli régiókkal – Szlovákiában nem gyakori a túlképzettként történő elhelyezkedés, azaz pl. diplomásokat kizárólag szakmai vagy vezető beosztásokban alkalmaznak, s nem figyelhető meg tömeges jelenlétük más – kevésbé kvalifikált, ám anyagiilag előnyösebb – munkakörökben.

d) KÁRPÁTALJA

A Szovjetunió felbomlása, valamint a rendszerváltás időszaka hosszú és mély gazdasági, politikai és társadalmi válságot idézett elő Ukrajnában az 1990-es években. A piaci szabályok szerint működő nyugati társadalmakhoz képest Ukrajnára bizonytalan jogrend, minden szintet uraló korrupció, különböző oligarchák uralma volt jellemző, mindezt tetézték a meg-megújuló politikai válságok, valamint a nem ritkán hiperinflációval tarkított hosszan tartó és mély gazdasági recesszió.

A külföldi befektetők számára bizonytalan és kiszámíthatatlan terepnek bizonyult Ukrajna, így nem meglepő, hogy a térség államaihoz képest rendkívül alacsony volt a külföldi investíciók száma és nagysága (a legjobb években is alig haladta meg az 1 milliárd USA dollárt).

A külföldi befektetőket a hagyományos ipari ágazatok vonzották a leginkább: élelmiszeripar, vegyipar, belkereskedelem, gépészet és fémfeldolgozó ipar, valamint a pénzügyi, biztosítási és nyugdíjbiztosítási ágazat.

Regionális szempontból a legtöbb külföldi tőkét a főváros és környéke vonzotta, az egy főre számított külföldi tőkebeáramlás területi megoszlását tekintve – 1997. évi adatok szerint – Kárpátalja az ötödik volt a 24 régióból.

A privatizáció – a gazdasági háttér és a tőkehiány miatt – eddig mindenekelőtt a kis- és középvállalatokat érintette. Ukrajna függetlenné válása óta folyamatosan Magyarország a legnagyobb külföldi befektető Kárpátalján. A megye gazdaságába investált 26,8 millió dollárnyi tőkével, vagyis a Kárpátalján bejegyzett külföldi befektetések 20,6 százalékával Magyarország messze az első helyen áll.

Kárpátalja gazdasága – valamennyi ágazatát tekintve – mindmáig alacsony hatásfokú, műszaki színvonalát és szervezettségét elmaradottság jellemzi. A meglévő városi ipar tönkrement, leépült, ez a vállalatok 70,5%-át érintette a megyében, nagymértékben kihat a lakosság reáljövedelmének alakulására, amelynek átlaga másfélszer kevesebb az ukrainai átlagnál. Amint egész Ukrajna, úgy Kárpátalja is a tulajdonváltás időszakát éli. Az állami vagyron nagy része fokozatosan magántulajdonba megy át a kis- és nagyprivatizációk révén.

A külföldi befektetőket egy felmérés szerint leginkább az adórendszer fejletlensége, a külföldi befektetések védtelensége, a korrupció, a túlbujánzó bürokrácia tartja vissza.

2000. első negyedévében a munkanélküliség hivatalos aránya Ukrajna aktív lakosságához viszonyítva megközelítőleg 4,5% volt, ugyanakkor a valós számot a szakértők 14%-ra becsülik. Az alacsony életszínvonal és kaotikus gazdasági-politikai viszonyok egyre több magasan kvalifikált értelmiségit arra késztetnek, hogy elhagyják az országot. Kárpátalja a munkanélküliség nagyságát tekintve Ukrajna 24 megyéje között jelenleg így is az első helyet foglalja el.

A magyar kisebbség 75%-a kistelepeülésen él, s az anyanyelvű képzési lehetőség hiányosságai miatt döntően alacsonyabb társadalmi presztízst foglalkozást út, ezáltal nagyobb mértékben ki van téve a munkanélküliség veszélyének, mint az ukrán vagy orosz nemzetiségű állampolgárok.

A munkaerő-piaci kereslet és kínálat közötti egyenlőtlenség az oka az egyre jobban terjedő *munkásmigrációnak* is. A vidék magyar lakosságának jelentős része számára a túlélést a jelenlegi helyzetben a határ menti kereskedelem jelenti. Sokan vállalnak feketén mezőgazdasági idénymunkát a szomszédos Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. A magyar férfilakosság jelentős része az év nagy részében különböző magyarországi építkezéseken dolgozik. (A szomszédos országokban főként illegálisan munkát vállaló kárpátaljaiak számát 100-150 ezerre becsülik.)

A helyi magyarság alapvető megélhetési formája a mezőgazdaság. Ezen belül a földművelés, állattenyésztés, élelmiszer-feldolgozás, piaci értékesítés.

A síkvidéki régiókban élő magyarok előnyben vannak a hegyekben élő ruszinnokkal, ukránokkal szemben, hiszen a földművelés területén kitorési lehetőségük van, ha átveszik a korszerű magyarországi, nyugati technológiákat, gépesítik a háztáji munkát, mivel az élelmiszertermelés a legjelentősebb és legkifizetődőbb ágazat ma is.

A magyarországi tőkebefektetők általában volt állami üzemeket némi technológiai fejlesztés révén alakítanak át kis és közepes vállalatokká. Sok esetben nemcsak a gyártósról, az alkalmazottak, hanem a termelés piaca is ugyanaz maradt: Oroszország. Ezen vállalkozások szakképzettségi igényeire szinte egyöntetűen jellemző, hogy a külföldi érdekeltségek ellenére *csakis kizárólag helyi munkaerővel, diplomásokkal dolgoztatnak*, mert csak ők képesek a szétzilált ukrainai viszonyok között eligazodni. Ezért üdvözlik a helyi magyar felsőoktatás térnyerését, köztük a kihelyezett tagozatokat. Az interjúk alapján szintén nagyon általános jelenség, hogy a *helyi képzett munkaerőt Magyarországon részesítik tovább-, illetve posztgraduális képzésben*. Arra is történt említés, miszerint bizonyos magyarországi cégeknél megfigyelhető: *„egyre tipikusabbnak számít, hogy Kárpátaljáról kivándorolt szakemberek magyarországi befektetők oldalán jelennek meg, akiknek jó terepismeretük és élő kapcsolatrendszerük van”*. Általánosságban azonban inkább elmondható – más határon túli régiókban tapasztalathoz hasonlóan –, hogy a Magyarországon tanuló diákokat már nem tekintik potenciális munkaerőnek, úgy tudják róluk, hogy nem térnek vissza szülőföldjükre. Ettől függetlenül a rákérdezésünk nyomán kiderült, hogy *egy magyarországi cég számára a helyismerettel és kiváló kommunikációs kapcsolattal rendelkező Magyarországon végzett diplomás ideális munkaerő lehetne*.

A kárpátaljai magyar befektetőknél a magyar nyelvtudás általában alkalmazási feltétel, de ez általában azért említődik kevésbé a jó szakemberek ismerveinél, mert Kárpátalján egyre többen tanulnak meg az ukránok közül is magyarul, így egyre kevesebb problémát jelent a nyelvtudás. Más világnyelvek ismerete vagy a számítógépes jártasság kevésbé fontosnak bizonyul.

A 2000. évben számos pozitív fejlemény is megfigyelhető: 5%-os GDP növekedés, az ország javuló megítélése a külföldi befektetők szemében, stabilizálódtak az árak, beindult a nagyprivatizáció. Ugyanakkor a növekvő munkanélküliség és a külföldi tőke várható munkaerő-piaci igényei komoly feladatok elé állítják az oktatási rendszert, s mielőbb meg kell állítani a magasán képzett szakemberek, többek közt tanárok és oktatók nagyszámú kivándorlását.

A függetlenség kikiáltása óta Ukrajna oktatási rendszere nem ment át jelentős átalakuláson, bár bizonyos változások megkezdődtek, azonban számos

elemében még őrzi a szovjet rendszer merev, felülről irányított struktúráját. *Az oktatás-gazdaság kapcsolat korábbi jellemzői* figyelhetők meg abban a rendelkezésben is, hogy a vállalatok, intézmények kötelesek munkahelyet vagy oktatási-termelő területet biztosítani a szakiskolák tanulói, hallgatói számára a termelési képzés és szakmai gyakorlat elvégzése céljából.

A munkahely-biztosítás rendjét a kormány határozza meg. A szakiskolák rendelkezhetnek egy vagy több ún. bázis vállalattal, egyesülettel vagy szervezettel, amelyek számára közvetlenül képeznek munkaerőt.

A szakképzéshez hasonló rendelkezés biztosítja az elhelyezkedést a diplomásoknál is: az állam évről évre meghatározza az egyes képzettségi fokozatok keretszámait és elvileg tanulmányi szerződés megkötésére kötelezi az államilag finanszírozott képzésben résztvevő hallgatókat.

Ez az intézmény ilyen formában a szovjet oktatási rendszer újjáélesztése, amelyben a friss diplomásokat az egyetem, főiskola befejezése után kötelezték a kirendelt munkahely elfogadására. A végzősök munkavállalásának elősegítése céljából bevezetett szabályok értelmében az államilag finanszírozott képzésben részesülő hallgatók szerződéses kötelezettséget vállalnak arra, hogy a diploma megszerzése után három évig az egyetem által felajánlott munkahelyen fognak dolgozni, ellenkező esetben meg kell téríteniük az oktatásukra fordított teljes összeget. Az oktatási intézmény pedig a minisztériumokkal, közigazgatási szervekkel, intézményekkel (vagyis a megrendelőkkel) kötött megállapodások alapján köteles munkát felajánlani a végzős hallgatóknak. Az elméletileg is kivitelezhetetlen szabályozás az általunk megkérdezett egyetemi oktatók elmondása szerint a gyakorlatban sem működik, az interjúk során gyakran beszámoltak arról, hogy ezek a szerződések semmi garanciát nem jelentenek, s a vállalatok a gazdasági változásokra hivatkozva utasítja vissza a jelentkezőt. Jellemző az is, hogy az oktatással foglalkozó szakemberek egy része is még a régi szemlélet alapján közelíti a problémát felé: egy javaslat szerint az állami felsőoktatásban részesülőket kötelezni kellene néhány évig az ukrajnai munkaerőpiacon maradásra, míg az önköltségesek már szabadon választhatnának.

A fentihez hasonló célt szolgálnak az oktatási-tudományos-termelő komplexumok: koordinálják a felsőoktatási intézmények, szervezetek és intézetek közös tevékenységét, elősegítik a szakember-képzés többfokozatú rendszerének bevezetését, biztosítják a tudományos műhelyek és a termelői háttér hatékony kiaknázását, közösen végeznek tudományos-kutató munkát, módszertani anyagokat dolgoznak ki. Egyes vélemények szerint ezek az

intézmények is csak növelik az oktatási rendszer átláthatatlanságát, fokozzák a felsőoktatás értékcsökkenését.

Mindezekből látható, hogy az *oktatás-gazdaság kapcsolat nem a piac változó követelményeihez* rugalmasan alkalmazkodó intézményrendszert hozott létre, hanem centralizált és bürokratikusán működő szervezeteket, amelyek azonban a *piaci mechanizmusok közepette már egyre inkább működésképtelenné* válnak.

Az *oktatási tárca* hangsúlyos funkciója az állami megrendelés kibocsátása a felsőoktatás és szakképzés területén nem más, minthogy a minisztérium egyértelmű állami reformpolitika hiányában *akadályok és korlátozások útján próbálja megtartani vezető szerepét*. Emiatt a felsőoktatási intézmények nem tudnak reagálni az üzleti élet szereplői és a helyi közösségek igényeire, partnerként bekapcsolódni a területfejlesztési feladatok teljesítésébe. A magán kezdeményezéstű oktatási intézmények már sokkal rugalmasabbak ezen a téren, elég csak a magyarországi támogatásból működő beregszászi főiskola korszerű képzési kínálatára utalni.

A gazdasági és oktatási szféra valódi közeledését szolgáló európai támogatásból létesülő kezdeményezések még csak igen kezdeti, gyakorlatilag kísérleti stádiumban vannak, Kárpátalján például egyik szereplő sem említette ezek (pl. European Training Foundation, Tempus, Újjászűletés Nemzetközi Alapítvány) működését.

Összefoglalás

1. A humán erőforrás-fejlesztés résztvevői közül a képző helyek nagyobb részében *kialakult az igény az oktatásfejlesztés munkaerőpiaci tényezőinek* érvényesítésére. A *felhasználók* körében ugyanakkor ma még *kevésbé tapasztalni* a konkrét érdeklődést.

2. Az oktatás-gazdaság kapcsolatépítésre a *spontaneitás* jellemző, többnyire esetleges személyi kapcsolatokon és kezdeményezéseken alapul. Hiányoznak ugyanis a rendszeres és átgondolt együttműködések, a tartós, hatékony információcserét biztosító szervezeti megoldások.

3. A határon túli magyarlakta régióknak ez a helyzete az európai, tengerentúli és magyarországi humán erőforrás-fejlesztési tendenciákkal összevetve különösen problematikus. Ugyanis a fejlett világ oktatási politikája a képzés és gazdaság közti „új partnerség” jegyében a *szellemi tőke versenyképes hasznosításához koncepciózus programok szükségességét hangsúlyozza*, melyek a kis- és

középvállalkozások, illetve a multinacionális cégek vonzáskörébe emelik a képző intézményeket.

4. Egy ilyen program a gazdasági tendenciák és munkaerőpiaci folyamatok folyamatos figyelemmel kísérésén és a visszajelzések kezelésén nyugszik. Azonban még a munkaerőpiac igényeit érvényesíteni igyekvő határon túli magyar képző intézmények sem valósíthatják ezt meg a kellő hatásfokkal, ugyanis *nem rendelkeznek használható információs háttérrel* és kialakított menedzsment-technikával.

5. A magyar érdekeltségű cégek viszonylag csekély érdeklődést mutatnak a képzési intézmények iránt: ezek színvonalát vegyesnek ítélik, ugyanakkor velük kapcsolatban *sem érdemi informáltságot, sem tudatos humánerőforrás-stratégiát* nem tapasztalhatunk. Az elvárások megfogalmazása az általánosságok szintjén marad, ellentmondásos elemeket tartalmaz.

6. Információ-szolgáltatási és tartalmi szempontból is *elégetlen a magyarországi kormányzati segítő szerveződések és hivatalok nyilvántartásainak adatbázisa* és az érdemi munka esélyét *megkérdőjelezi munkájuk összehangolatlansága*.

IRODALOM

- Altbach, Philip G., Berdahl, Robert O., Gumpert, Patricia J.: *American Higher Education in the Twenty-first Century. Social, Political and Economic Challenges*. John Hopkins University Press, Baltimore és London, 1999.
- Bergquist, William H.: *Quality Through Access, Access with Quality. The New Imperative for Higher Education*. Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1999.
- Hirsch és Weber: *Challenges Facing Higher Education at the Millenium*, szerk. Werner Z. Hirsch és Luc. E. Weber, American Council on Education, Oryx Press, 1999.
- Duderstadt, James D.: „The Twenty-first Century University: A Tale of Two Futures”, in Hirsch és Weber, 4. fejezet.
- Williams, Harold M. „The Economics of Higher Education in the United States: What Can Other Developed Countries Learn from It?”, in: Hirsch és Weber, 6. fejezet.
- Hirsch, Werner Z. „Financing Universities Through Nontraditional Revenue Sources: Opportunities and Threats”, in: Hirsch és Weber, 7. fejezet.
- Aronowitz, Stanley: *The Knowledge Factory. Dismantling the Corporate University and Creating True Higher Learning*, Beacon Press, Boston, 2000.
- Tierney, William G: *The Responsive University. Restructuring for High Performance* (szerk.), John Hopkins University Press, Baltimore és London, 1998.

GYÖRGY FÁBRI – TAMÁS HORVÁTH

The demands of the investors and qualification realities in the Carpathian basin

The conception of the economical development and the training strategies in the Hungarian communities of the neighboring countries could have been considered separate subjects for research also some years ago. But today the connection between education and economics became so tight, that now this separation would be useless. The theoretical and empirical parts of the research which stands at the basis of this study shows that this is not only the tendency of the well developed world but also here in this Middle East European region is a daily problem and challenge.

The study deals with the educational needs of the Hungarian minorities in the neighboring countries studying a new assumption system, unexamined until now. Using the Hungarian minority's educational system's cultural and political-identity facts we tried to find the answer how can be understood the Hungarian education in the medium of the practice of the training. We found out that between the participants of the human resources development and in most of the training places there developed a need for the development of the education using the facts of the workforce market, but among the users there is a lack of interest until today. The connection building of economics and education is characterized by spontaneity in many cases it is build on personal connection and initiatives. There is a lack of well thought and systematic collaborations, there do not exist institutional solutions for an efficient and lasting communication.

CSÁKÓ MIHÁLY

Az ezredforduló munkaerőpiaci kihívásai a Kárpát-medencében¹

Bevezetés: a kérdés, jelentősége, megközelítése

A Kárpát-medencében élők munkaerőpiaci helyzete és az őket érő kihívások két szempontból lehetnek érdekesek politikai döntéshozók számára. Egyrészt azért, mert ha egy egységes Európában való részvétel mellett döntöttünk, akkor elkerülhetetlen, hogy bizonyos időn belül e szűkebb térségen belül is erősebb integrálódási folyamatok induljanak meg, amelyeknek hatása elsők között a munkaerőpiacot fogja érinteni. Ez a szempont független attól, hogy milyen az integrálódó országok lakosságának nemzeti összetétele. A téma másik, speciális érdekessége az, hogy a Kárpát-medencében egy több országhatárral széttagolt magyar lakosság él, amelynek részei nagyon különböző munkaerőpiaci helyzetben vannak, s amely anyanyelvi homogenitása miatt minden bizonnyal a legmozgékonyabb elem lehet ezen a téren. Ezzel a szemponttal elsősorban a magyarországi döntéshozóknak

1 Ez a tanulmány „Az ezredforduló munkaerőpiaci kihívásai a Kárpát-medencében” c. kutatás rövid összegzése. A kutatást a Márton Áron Szakkollégium és a JELTÁRS Jelenkor Társadalomkutató Műhely koordinálta. További közreműködő magyarországi intézetek: Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézete, TLA–Közép–Európai Tanulmányok Központja. A határon túli magyarlakta régiókban a következő kutatóműhelyek végezték az adatfelvételt és az interjúelemzést: Fórum Társadalomtudományi Intézet (Szlovákia), LIMES Társadalomkutató Intézet (Ukrajna), KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja (Románia), Trend Alapítvány Társadalomkutató Műhely (Románia). A kutatást az Apáczai Közalapítvány a Határon Túli Magyar Oktatásért támogatta. A résztanulmányok készítői ismerik az összefoglalást, az ő esetleges kiegészítéscik vagy éppen bírálaik azonban még nem jutottak el a szerzőhöz, aki minden ilyen természetű megjegyzést örömmel vár a következő címen: a) ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A; b) mcsako@ludens.elte.hu

kell foglalkozniuk, mivel ők gyakorolhatják a legerősebb politikai hatást e nyelvi-nemzeti egység számára adott munkaerőpiacra.

Az utóbbi szempont fontosságát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a magyar országgyűlés 2001. évi tavaszi ülészakájának végén elfogadott ún. státustörvény egyik legfontosabb célja a hivatalos magyar nyilatkozatok szerint éppen a munkaerőpiac politikai befolyásolása. A törvénynek ez az előtérbe állított vonatkozása azt jelzi, hogy a politikai döntéshozók szerint a magyar gazdaság további növekedéséhez olyan munkaerő-utánpótlás szükséges, amely az ország határán belül aktuálisan nem áll rendelkezésre, a közoktatás fejlesztése útján történő előállítás pedig túl hosszadalmas lenne.

A KUTATÁS TÁRGYA

A tanulmány alapjául szolgáló kutatás is e második, sajátosan magyar szemponthoz kapcsolódik. Célja azonban közvetlenül nem a hazai munkaerőpiac és a határon túli magyarság kapcsolatainak vizsgálata, hanem a határon túli magyarság munkaerőpiaci helyzetének és ezzel kapcsolatos attitűdjeinek felvázolása.

A térség valamennyi országa, régiója számára stratégiai fontosságú kérdés a munkaerőpiaci helyzet javítása. Az adott munkaerő szakmastruktúrája mindenütt fékező tényező lehet, megváltoztatása azonban erősen függ attól, hogy az egyes országok mennyire gyorsan tudják átalakítani oktatási intézményrendszerüket. A határon túli magyar kisebbség, amely mindeddig sok tekintetben hátrányban volt az oktatás, illetve az iskolázottság terén, csak akkor tud megfelelni az új társadalmi-gazdasági kihívásoknak, ha hatékonyan használja fel és az ezredforduló követelményeinek megfelelően fejleszti meglévő emberi erőforrásait.

Ez az összefüggés elegendő alap ahhoz, hogy a határon túli magyarok támogatására irányuló oktatáspolitikai döntések szempontjából is fontossá váljék a munkaerőpiaci helyzet megismerése. Ehhez nyújthat segítséget egy olyan, főleg szociológiai jellegű és jelentős részben empirikus vizsgálati módszereket alkalmazó kutatás, amely az egyes országok magyar nemzetiségű lakossága munkaerő piaci helyzetének, az azt meghatározó tényezőknél az összehasonlító elemzését tűzi ki célul. Ezzel több olyan kutatás sorába illeszkedik, amelyek révén az Oktatási Minisztérium (OM) a tudományosan megalapozott ismeretekre kíván támaszkodni döntéseiben.

Munkaerőpiaci szempontból a határon túli magyarok oktatáspolitikai támogatásának közvetlenül elsősorban az érintett egyének számára van

jelentősége, nem pedig a hazai gazdaság számára: a gazdaságilag aktív egyén – függetlenül attól, hogy magyar-e – nyilvánvalóan a számára legelőnyösebb formában (a legmagasabb fizetésért, a legalkalmasabb helyen, időben és feltételekkel stb.) fog munkát vállalni akár abban az országban, amelynek állampolgára, akár másutt, pl. Magyarországon. Az általunk vizsgált téma tehát „munkaerőpiaci” címe ellenére elsősorban „magyar” téma: a határon túli *magyarság* helyzetéről szól, az ő életük egy fontos részét igyekeztünk megismerni.

A PROBLEMATIKA SZERKEZETE

Kutatásunk valójában csak háttérként használta a tényleges munkaerőpiaci helyzet makroszintű képét – már amennyire egyáltalán meg lehetett rajzolni –, inkább arra koncentrált, hogy maguk a résztvevők hogyan látják és alakítják munkaerőpiaci helyzetüket, és hogyan irányítják munkaerőpiaci viselkedésüket.

Csakis abból az alapismeretből lehet kiindulni, hogy a munkaerőpiacon a kereslet és a kínálat uralkodik, amit azonban számos külső tényező gyakran erősen befolyásol. Míg a tőkéttől függő keresletet általában a környezeti adottságokon túl a gazdaság általános állapota, az ágazati szerkezet és annak változása, a regionális gazdasági különbségek, illetve a technológiai módszerek és eljárások fejlettsége határozza meg, addig az aktív népesség nagyságától függő munkakínálatot a szakpolitikák (pl. a bevándorlási politika), az oktatás, a szakképzés színvonala és fejlődése jelentősen befolyásolják. A keresletet a történelemben gyakran befolyásolták a társadalmi diszkrimináció különböző fajtái is (pl. a faji és a nemi diszkrimináció).

Konkrétan valamennyi tényező a közvetlen szereplők interakciójában fejt ki hatását, elsősorban a munkáltató és a munkavállaló közötti kapcsolatban. Az absztrakt piaci modell már csak azért sem működhet a maga tisztaságában, mert az emberek munkára fordítható *képességei* között igen nagy különbségek vannak. Ezek egy része feltehetőleg az öröklődés útján adódik tovább, és csupán kifejlődésük mértékét befolyásolják az élet környezeti tényezői. Társadalmilag azok a különbségek fontosak, amelyek befolyásolhatók.

Tudás és ismeret – általános és szakképzés

A munkaképességet érintő legfontosabb társadalmi hatás természetesen az általános és szakképzés, annak összes formájában. Ez részben információkat nyújt, részben pedig fontos készségeket fejleszt, amelyek a gyakorlati

munkavégzésben felhasználhatók. Különösen fontos az oktatás iskolai formája, amely Európában többnyire állami vagy államilag hitelesített (akkreditált) intézményekben folyik, mivel ez olyan bizonyítványokat ad ki, amelyek bizonyos határok között garanciát jelentenek a munkáltató számára tulajdonosuk képességeiről.²

Egyes nyugati kutatók azonban már a hatvanas években felhívták a figyelmet a „papírok” (diplomák) inflálódására³. Ezt az egyik részről az oktatás tömegessé válása, azaz a bizonyítványok iránti keresletnek és a kiadott bizonyítványok számának nagy növekedése okozza, a másik részről azonban a képző szervezetek is egyre jobban érdekeltek abban, hogy minél jobban növeljék tanulólétszámukat. A kilencvenes évek során ezek a hatások Magyarországon is egyre erősebben érezhetők. A bizonyítványok egyrészt egyre nélkülözhetetlenebbek, másrészt egyre kevesebbet érnek. A felsőfokú képzés tömegesedése Nyugaton is megrázkódtatásokat okozott – ezek a hatvanas évek végén tetőztek, látványos formát öltve az 1968-as diákmozgalmakban –, Közép-Európában pedig egybeesett a politikai és gazdasági rendszerváltással, ami szükségképpen még súlyosabb megrázkódtatást okoz. A bizonyítványok iránti keresletet itt felerősítette a hirtelen és erőteljesen fellépő munkanélküliségtől való félelem, miközben értékvesztésükhöz a tömegesedés mellett hozzájárult a megjelenő nyugati konkurencia, amely a régiókba települt intézmények és a külföldön való tanulás lehetőségeinek bővülése révén szélesebb körök számára nyitott utat nemzetközileg elfogadott tudáshoz és végzettséghez.

Ebben a helyzetben megnövekszik az oktatás és a gazdaság kapcsolatának, különösen a gazdaság hatásának jelentősége. Ahhoz, hogy az oktató szervezetek hasznos információkkal és szükséges készségekkel rendelkező munkaerőt állítsanak elő, a gazdasági szereplőknek – bizonyos értelemben – rá kell szorítaniuk őket rutinműködésük megváltoztatására. A rutinok feladásával szembeni természetes ellenállás egyébként szintén csökkenti a végzettséget igazoló papírok értékét.

Természetesen továbbra is léteznek oktatási intézmények presztízsrangosora, csak éppen könnyebben változik, és az intézményeknek „kapaszkodniuk” kell, hogy pozíciójukat megtartsák vagy növeljék. Ebbe a rangsorba belépnek a külföldi képző intézmények is.

2 Természetesen nemcsak az állam nyújthat ilyen garanciát. A hazai szakképzés történetében is találunk példákat arra, hogy egy-egy cég tanműhelyének jó híre elegendő alap volt az ott képzett szakmunkások foglalkoztatási biztonságához.

3 Lásd pl. S. M. Miller – P. Roby: A papírkórság csapdája, in: *Az iskola szociológiai problémái*, vál. és bev. Ferge Zsuzsa és Háber Judit, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974., 109–121. old.

Ezek a megfontolások nemcsak Magyarországra érvényesek, hanem a környező országokra is. A magyar oktatási intézmények erőteljesebb határon túli megjelenése⁴ hasonlóképpen konkurencianövelő hatású azokban az országokban, mint a nyugati intézmények megjelenése.

Személyes tulajdonságok

Nem véletlen, hogy a képzés területén is egyre gyakoribbak az utóbbi évtizedben a különféle személyiségfejlesztő tanfolyamok. A szoros értelemben véve modern ipari társadalom változásával a szabványosítási törekvések mellett egyre nagyobb szerephez jutnak a munkafolyamatban és a munkaszervezetben a személyes elemek. A gazdasági élet gyors változásai közepette – amelyek ugyan régi-ónkban nem egy területen még viszonylag kevésbé érezhetők közvetlenül – a munkáltatók többnyire szívesen előnyben részesítik az alkalmazkodóképes, az újdonságok iránt érdeklődő és tanulni kész, kreatív és sokoldalú munkavállalót.

Ezeknek a tulajdonságoknak a kifejlődése csak részben köszönhető különféle iskolai és tanfolyami tanulmányoknak, jelentős részben egyéb, intézményesen nem ellenőrzött szocializációs hatások fejlesztik ki bizonyos öröklött alapokon.

Kétségtelen azonban, hogy amennyiben szükségességüket az egyén felismeri, tudatos önfejlesztéssel sokat tehet azért, hogy az ezekkel kapcsolatos elvárásoknak minél jobban megfeleljen.

Meghatározók, illetve mutatók

A munkaadók által elvárt és a munkavállalók által a munkaerőpiacon kínált tulajdonságok megléte természetesen a legritkább esetben „látható” közvetlenül. Jelzéseiikként, mutatóikként általában olyan dokumentumok és adatok szolgálnak, amelyek e tulajdonságok – a közhit és a társadalomtudomány által feltételezett – meghatározóinak működéséről tanúskodnak.

Az ismeretek és képességek esetében ilyenek az iskolai bizonyítványok, a szakképesítést igazoló oklevelek. Részben a korábbi munkahelyek is jelzésül szolgálnak, hiszen a szakmai gyakorlatban töltött idő a tudást növeli, a munkahelyek száma és neve alapján a megszerzett tudás változatosságára és minőségére nézve ad becslési támpontot.

4 Korlátozott mértékben természetesen mindig is jelen voltak, kétoldalú államközi szerződések keretei között.

Az előző munkahelyek alapján a munkáltató felbecsülheti némileg az olyan tulajdonságokat is, mint a tanulékonyság, a rugalmasság, a kreativitás, mivel általában tudja, hogy az egyes cégek tevékenységi köre mennyire változatos, felszereltsége mennyire modern stb. A rugalmasság és a tanulási készség jól kiolvasható az első munkába állás óta végzett tanulmányokból, és az intragenerációs mobilitás egyéb mutatóiból. A személyiség szintjén ezek a törekvés és a készség kifejezői.

Bizonyos személyi adatok egyes esetekben szintén közelítő tájékoztatást adhatnak, ha nem is a munkavállaló tulajdonságairól, de arról, hogy nem lesz-e korlátozva ezek kifejtésében. E megfontolás alapján szokták hátránynak tekinteni, ha egy nő terhes vagy kis gyereke van. Ez a nemek közötti munkaerőpiaci megkülönböztetés egyik szokásos alapja. Általában, minél kötöttebb a munkavállaló családi állapota, annál inkább csökkenti az aktuális rugalmasságát – nem az egyes munkafeladatokkal szemben, hanem annak körülményeivel, időbeosztásával, a munkavégzés helyével, az esetleg szükségessé váló továbbképzéssel szemben. Az életkor hasonló okból működik kritériumként a munkaerőpiacon. Az iskolából éppen kikerülők még semmi tapasztalattal nem rendelkeznek, 45 éves kor fölött pedig már sok munkáltató meggondolja, hogy megtérülhet-e még a „befektetés” egy ilyen idős munkaerőbe. (A válasz persze azon is múlik, hogy az adott munkahely milyen gyakran és mennyire kénytelen változtatni tevékenységén és a munkafolyamaton.)

Egész Közép-Európában jelentős tényező a munkahelyek merev és egyenlőtlen térbeli eloszlása. Ennek következtében a munkavállaló lakóhelye is fontos adat lehet, hiszen nagyon sok esetben naponta ingázni kell, vagy ideiglenes lakáslehetőséget kell találnia a munkahely közelében.

A munkaerőpiacon kívüli mutatók

A munkaerőpiacon keresett és kínált tulajdonságokra kisebb-nagyobb mértékben egy sor olyan másodlagos információból is következtetni lehet, amelyeket az érintettek nemigen tudnak figyelembe venni. Társadalomtudományi kutatásokban (amilyen ez a lényegében szociológiai kutatás is) azonban rendszerint ezeket is figyelembe veszik. Elsősorban mobilitási, főleg intergenerációs mobilitási adatokról van szó, amelyekhez vagy kérdőíves módszerrel vagy életútinterjúkban lehet hozzájutni. A tudás különböző dimenzióinak meghatározásához és a munkavégzéshez szükséges személyiség-

jegyek kialakításához egyaránt hozzájárulhatnak ezek a tényezők.⁵ Nem igényel további részletezést, hogy a felmenők kulturális, gazdasági, társadalmi vagy akár csak földrajzi mozgékonyasága (hiszen ez a mobilitás) teremthet olyan családi hagyományt, amely szocializációs közegként előnyös munkaerőpiaci tulajdonságoknak kedvez.

Munkaerőpiacon kívüli szempontok

Az előbbi, tudományos érdekű tényezőcsoporttól élesen meg kell különböztetni azokat a szempontokat, amelyeket egyes munkáltatók alkalmilag vagy akár rendszeresen figyelembe vehetnek a munkaerő-felvételnél, bár semmi köztük nincs a munkavégzési képességhez. Tipikusan ilyen a børszín szerinti diszkrimináció, a nők vagy az idősök vagy éppen a fiatalok elutasítása olyan munkakörök-ből, amelyeket minden további nélkül el tudnának látni. A kritérium az ilyen esetekben a munkáltató gazdaságon kívüli szempontja (szimpátia, antipátia, előítélet, politikai vagy vallási meggyőződés stb.).

Ebbe a körbe tartozik a témánkat lényegileg érintő kérdés: a magyarokhoz mint nemzeti kisebbséghez való viszony befolyásolja-e az őket érintő munkaerőpiaci döntéseket, s ezen keresztül munkaerőpiaci helyzetüket?

Az elméleti előfeltevéseket szemléletesen összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a munkaerőpiacon közvetlenül fontosnak tartott (keresett és kínált) javak mögött több rétegben feltételezünk feltárható meghatározókat, amelyek közül több viszonylag egyszerű adatokban is kifejezhető, és maguknak a munkaerőpiaci résztvevőknek a számára is szokásos jelzéstül szolgál a bonyolult konkrét javak tényleges meglétének vagy hiányának becslésére. A sémát az 1. ábra foglalja össze.

5 Például, a magyarországi szakmunkástanulók körében a hetvenes években azt találtam, hogy azokban, akik az általános iskolában jó tanulók voltak, és már a nagyapjuk is szakmunkás volt, háromszor akkora volt a precíz munka igénye, mint azokban, akik gyenge tanulmányi eredménnyel indulva a családban elsőként szereztek szakmunkásbizonyítványt. (Mivel kötetben nem engedték kiadni, a Valóság, a Szociológia, a Kritika és a Világosság c. folyóiratokban jelentettük meg Liskó Ilonával kutatás eredményeit, 1978 és 1982 között. Az itt hivatkozott tény első közlése: Csáky Mihály – Liskó Ilona: A szakmunkástanulók viszonya a szakmához, *Valóság*, 1982. 8. 51–61. old.)

1. ábra A munkaerőpiacon keresett–kínált javak és meghatározóik rétegei

KÉPESSÉGEK+ISMERETEK+TUDÁS+RUTIN+RUGALMASSÁG+TANULÉKONYSÁG	EGYÉB (bórszín, nem, kor, nemzet...)
Iskolázottság + szakképzettség + munkahelyek + családi állapot + intragenerációs mobilitás	Munkáltató
Lakóhely + nem + életkor	
Felmenők + intergenerációs települési / gazdasági / kulturális / társadalmi mobilitás	

Az ábra első sora a keresett–kínált tulajdonságokat tartalmazza, a második és harmadik a rendelkezésre álló mutatókat, illetve meghatározókat, a negyedik a tudományos érdekű mutatókat. Az ábra jobb szélén elkülönítve jelezzük a munkáltató esetleges nem-gazdasági szempontjait, amelyek esetében természetesen nem merülnek fel az ábra további sorainak megkülönböztetései.

A KUTATÁSI MÓDSZERRŐL

A módszereket egyrészt a kutatási téma, másrészt a terep sajátosságaihoz igazítottuk.

A Kárpát-medencében a magyar országhatáron kívül élő magyarok munkaerőpiaci helyzetének vizsgálatára nem alkalmazható egy reprezentatív mintavételre alapuló módszer, mivel ehhez előbb pontosan meg kellene határozni az alapsokaságot, amelyből azután mintát veszünk. A környező országokban egyrészt meglehetősen eltérő a statisztikai nyilvántartás módja, másrészt ritkán alkalmas a magyar nemzetiségűiek egyenkénti összeírására.⁶ Így azután a „sajátos helyzetek kategóriáival való megközelítés” módszerének alkalmazása tűnt a legcélravezetőbbnek. Ez azt jelenti, hogy minden helyszínen az ott alkalmazott és hozzáférhető kategóriákat használjuk, az összehasonlítás szintjét a részvizsgálatok eredményei adják.⁷

6 A projektben működő kutatók gyakorta panaszták, hogy céljainkra alkalmatlanul nagy közigazgatási egységekre vonatkozó adatok készülnek, és e szint alatt még ha engedélyt kapnának is a hozzáférésre, maguknak kellene előállítaniuk a szükséges adatbázisokat. Az egyenkénti összeírás egyébként is csak népszámlálási adatokból lenne lehetséges, hiszen más adatbázis nemigen tartalmazhatja a nemzetiségre vonatkozó szenzitív adatot.

7 Egyébként csak látszólag lenne problémamentes egy minden nemzeti terepre egységes felvétel készítése és elemzése: ebben az esetben már az adatfelvételnél előállhatnak ahhoz

Triviálisan valamennyi olyan környező országra ki kellene terjednie a kutatásnak, amelyben jelentősebb magyar kisebbség él. Lényegében technikainak tekinthetők azok az okok, amelyek miatt ezt nem lehetett elérni. Egyrészt egy akkora kiterjedésű kutatás költségvetése nagyobb a lehetőségnél. Ha választani kellett, akkor a választás a sok tekintetben „kritikusabbnak” tekintett keleti félkörre esett: az északi Szlovákiától Ukrainán és Románián át Jugoszláviáig. Ezekben az országokban egyértelműen azonosítható történelmi régiókban él a magyar kisebbség nagy része. Sajnos, a Kárpátalján és a Vajdaságban az adott időben nem sikerült olyan kutatási kapacitást találni, amely bázisul szolgálhatott volna a kutatás ottani részéhez, így kénytelenek voltunk megelégedni egy-két összefoglaló jellegű – vagy egyéb célra készült – tanulmány felhasználásával.

Igy a Felvidék és Erdély maradt a kutatás két fő területe. A „sajátos helyzet” módszerének alkalmazása itt azt jelentette, hogy országonként két kutatási terepet választunk: egy olyat, ahol magas a magyar kisebbség aránya és egy olyat, ahol legfőljebb átlagos⁸. A kiválasztást több technikai akadály nehezítette. Egyrészt, csak olyan terepek jöhettek számításba, amelyek hivatalos statisztikai egységként szerepelnek az adott országban, vagy legalább bizonyos igazgatási szinten összegyűjtött adatok állnak rendelkezésre róluk. Másrészt, a helyi kutatók számára megközelíthetőnek/elérhetőnek kellett lenniük. Mindezek figyelembe vételével végül Szlovákiában a Dunaszerdahelyi és a Töketerebesi járás, Romániában pedig Hargita és Kolozs megye került bele a kutatásba.

A kutatás – nagy földrajzi kiterjedése és a problematika összetettsége miatt – az egyes terepeken szinte kismintás intenzív kutatásnak tekinthető. Ahhoz, hogy a munkaerőpiac szereplőinek minden fő csoportjáról képet lehessen alkotni, mind a munkáltatókat, mind a munkavállalókat, mind pedig a munkaközvetítőket képviseltetni kellett. A közvetítő rendszer fejletlensége miatt a közvetítőket minden helyszínen csak 2 fővel képviseltettük, míg 10-10 munkáltató és 40-40 munkavállaló került a mintába.

A mintavételi problémák mindenben a kutatási metodológia lágyabb eszközei felé tolták a kutatást. Az információgyűjtés fő eszköze a strukturált mélyinterjú volt. Az egyes terepeken szerzett tapasztalatok összehasonlíthatóságát nem statisztikai kritériumok alkalmazásával biztosítottuk, hanem egy minden terepen

hasonló természetű torzítások vagy nehézségek, amelyek esetünkben az elemzés utolsó szintjén jelentkeznek.

8 Ez valójában engedmény a módszer keretén belül, amit az indokol, hogy nagyon alacsony népességszám mellett a munkaerőpiaci szempont nagyon kevésbé követhető.

ugyanúgy alkalmazott interjútervvel, illetve a közös kérdőívrrel. Egy ilyen közös sémának ugyan hátránya, hogy az igazi helyi sajátosságok feltárására alkalmatlan, viszont legalább egy „lágý” összehasonlítást lehetővé tesz. Ugyanakkor legalább az interjúknál kiegészíthető az egyes terepek sajátosságai szerint, s ezzel valamennyire korrigálni lehet a technika hiányosságait.

Emellett *A problematika szerkezete* című részben tárgyalt általános elméleti megfontolások alapján a munkáltatók, a munkavállalók és a közvetítők interjútervének szükségképpen különböznie kellett egymástól. A közös rész a személyes életút vázlatára szorítkozott, hiszen ebben mindenkinél szerepelnek azok az információk, amelyek általánosan elfogadott előfeltevés szerint a jelenlegi helyzet és viselkedés meghatározóira vonatkoznak. De a munkaerőpiacon játszott szerepük különbözősége miatt az interjútervek szerkezetükben és tartalmukban is eltértek.

A munkáltatók esetében fontosnak tekintettük a vállalkozás jövőjéről és stratégiájáról, munkaerőpiaci viselkedéséről kialakított elképzeléseket és elveket, valamint a jelenlegi és várható piaci helyzetről alkotott képet és várakozást. Az interjúterv fő speciális dimenziói ennek megfelelően a következők voltak:

- a potenciális munkaerővel szembeni elvárások;
- a munkaerő kiválasztásának módja;
- általános tapasztalatok a munkaerő alkalmazásában – különös tekintettel a nemzeti kisebbségekre;
- a munkaerő kereslet várható trendjei;
- szerepvállalás az átképzés, szakképzés területén;
- a multinacionális, illetve a magyarországi székhelyű cégek munkaerővel szembeni elvárásai, tapasztalatai.

A munkavállalók esetében természetesen csak a személyes és az általános helyzetkép iránt kellett érdeklődni, életútjuknak azonban fontos – és a munkáltatóknál csak esetlegesen szereplő – része a munkanélküliségről szerzett tapasztalat. Az ő interjútervük fő dimenziói:

- iskolázottság;
- szakképzés, továbbképzés;
- egyéni érvényesülési stratégiák a munkaerőpiacon;
- személyes konfliktusok a munkaerő piacon;
- a kisebbségi lét és az egyéni érvényesülés összefüggései;
- munkanélküliséggel kapcsolatos attitűdök;
- jövővel szembeni várakozások.

A közvetítők személyi információi másodlagos jelentőségűek. Ők elsősorban a munkaerőpiac mint intézmény működésével kapcsolatos információkat nyújthatnak, és az e működést meghatározó makrotényezőkről. A velük készített interjúk tervezett fő dimenziói:

- általános munkaerőpiaci tendenciák;
- munkaerőpiaci kereslet és kínálat főbb jellegzetességei;
- a magyar lakosság és általában a nemzeti kisebbségek munkaerőpiaci helyzete;
- a munkaadói oldal szempontjai, munkaerőpiaci stratégiái;
- a munkaerőpiac közvetítő intézményeinek stratégiái, alkalmazott módszerei.

Látható, hogy a kutatás nézőpontját erősen befolyásolja a konkrét időszak, amelyben folyik. Valójában nemcsak az eddig említett korlátok miatt nincs szó a munkaerőpiac átfogó felméréséről, hanem azért sem, mert a vizsgált területeken a vizsgált időszakban még az volt a legdöntőbb kérdés, hogy egyáltalán van-e a magyar népességnek munkája, nem pedig az, hogy milyen. A foglalkoztatottság és a munkanélküliség témája tehát különös súllyal szerepel a munkaerőpiac egyéb témáihoz – bérezés, munkafeltételek stb. – képest.

Az összefoglalás nyersanyaga

A terveket végül csak a két szlovákiai járásban és a két romániai megyében sikerült megvalósítani. Erről a résztvevő kutatóhelyek külön tanulmányokat készítettek.⁹ A Vajdaságból és Beregszászból – technikai nehézségek miatt – a témával kapcsolatos, de más keretben készült tanulmányokat, illetve egy összefoglaló tanulmányt tudunk felhasználni.¹⁰

9 Elemző tanulmány. Az ezredforduló munkaerő-piaci kihívásai Erdélyben. Elemzett régió: Hargita megye, [KAM, Csíkszereda, 2000. október]

J. Mészáros Károly-Lampl Zsuzsanna, A dunaszerdahelyi járás alapvető jellemzése a hozzáférhető geográfiai és demográfiai mutatók, valamint néhány fontosabb gazdasági mutató szerint, 2000. október, kézirat

Lampl Zsuzsanna: A Dunaszerdahelyi járás munkaerőpiaci helyzetének elemzése, 2000. október, kézirat

10 A Beregszászi járás alapvető jellemzése demográfiai és a fontosabb gazdasági mutatók szerint, h. n., 2000. november, kézirat

Dr. Gábrity Molnár Irén: A vajdasági gazdasági folyamatok főbb jellegzetességei, Magyarágkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 2000. november, kézirat

Gábrity Molnár Irén: A Jugoszláv munkaerő vándorlása külföldre, különös tekintettel a magyar nemzetiségűekre, Magyarágkutató Tudományos Társaság Szabadka, é. n., kézirat

Az országok, a régiók, megyék, járások gazdasági helyzetéről igen sok fontos információ gyűlt össze. Ezek azonban nehezen összevethetők, részben a hivatalos adatgyűjtési rendszerek különbözősége miatt, részben pedig kutatásszervezési nehézségek következtében.

A saját adatfelvétel a tervezett almintákban összehangoltan történt. A tényleges alminták fő mutatóit az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat Az alminták elemszáma és néhány fontos jellemzője

<i>Alminták:</i>	<i>Dunaszerdahelyi jár.</i>	<i>Tőketerebesi járás</i>	<i>Kolozs megye</i>	<i>Hargita megye</i>
MUNKAADÓ	10	10	10	9
• nő	6	3	1	n.a.
• <45	7	5	7	n.a.
• diplomás	6	4	10	n.a.
• mezőgazdaság	1	3	–	–
• ipar	–	5	7	6
• szolgáltatás	8	2	3	3
MUNKAVÁLLALÓ	27	29	24	n.a.
• nő	11	10	7	n.a.
• <36	16	15	15	n.a.
• szakma	10	15	4	n.a.
• érett +	21	27	14	n.a.
• közalkalmazott	7	10	n.a.	n.a.
• magán-alkalmaz.	13	–	n.a.	n.a.
Munkanélküli	6	13	10	n.a.
Közvetítő	3	1	3	3

A kutatási összefoglaló részben önálló megállapításokat is tartalmaz¹¹, amelyeket az összegyűjtött nyers információra való hivatkozások támasztanak alá, de nem törekedhet teljes újraelemzésre, mert az ehhez szükséges információ

A szabadkai Magyarorsággutató Tudományos Társaság dokumentumaiból: Mirnics Károly magiszter és dr. Gábrity Molnár Irén feldolgozásában: A népesség helyzete a Vajdaságban 1945–1991 között, é. n., kézirat

11 Ezt az indokolja, hogy az egyes műhelyek különböző szinten dolgozták fel az összegyűjtött információt: a Tőketerebesi járásból az interjúk témakörönként kigyűjtött és röviden kommentált részletei állnak rendelkezésre, Hargita megyéből az elemzés és a tipikus válaszok kigyűjtése, Kolozs megyéből és a Dunaszerdahelyi járásból csak e tematikus elemzés összefoglalt eredményei.

nincs együtt. Így másrészt – természetesen – készen átveszi a kutatásban résztvevő műhelyek által végzett elemzések következtetéseit.

EREDMÉNYEK

1. Gazdasági háttér

A romániai és szlovákiai kutatási terepekről készült tanulmányok struktúráját az az előfeltevés határozta meg, hogy a helyi munkaerőpiacokat jelentős mértékben az ország általános gazdasági helyzete határozza meg. Ezért a területek gazdasági jellemzését az országos háttér vázlata előzte meg. A helyi tanulmányok igazolták azt a várakozásunkat, hogy bár az általános problémák tekintetében sok hasonlóság van az országok és a kutatásba beválasztott területek között, az utóbbiak azért sok szempontból eltérő képet mutatnak ezen belül.

Románia gazdasági helyzetének alakulása a kilencvenes években erősebben megterhelte a lakosságot – különösen a három számjegyű inflációval –, mint a szlovákiai gazdaság alakulása. A munkanélküliségi ráta azonban 1997-ig soha nem volt olyan magas, mint Szlovákiában: 1994-ben 10,9%-kal tetőzött, míg Szlovákiában mindvégig 10% fölött volt, és az évtized végére érte el a legmagasabb értéket (16,7%). A döntően magyarlakta Dunaszerdahelyi járásban minden évben kissé rosszabb volt a helyzet az országos átlagnál, a Töketerbesi járásban ugyan még súlyosabb a helyzet (több mint 10%-kal)¹², ez azonban jórészt abból adódik, hogy a magyarok lakta településeken sokkal magasabb, több helyen az országos átlag kétszerese, sőt – különösen 1999-ben – akár háromszorosa a munkanélküliségi ráta.

Romániában – talán az ország területének nagysága és földrajzi struktúrája miatt is – Hargita megye (pontosabban a megyét magába foglaló Központi régió) gazdaságának sokkal jobb helyezése van a romániai megyék sorában, mint bármelyik kiválasztott járásnak Szlovákiában. Az egyes vizsgált területek főbb adatait a helyi tanulmányok alapján – részben továbbszámolva – a 2. táblázatban foglaltuk össze.¹³

¹² Legalábbis a rendelkezésre álló 1998-as adatok alapján.

¹³ Ezek az adatok természetesen nem szigorúan összehasonlíthatók. Nemcsak az egy főre jutó GDP eltérően megadott és más időpontról rendelkezésre álló adatai miatt, hanem azért is, mert a két országban nem pontosan ugyanúgy számítják a munkanélküliségi rátát, sőt azt sem tudjuk pontosan, hogy helyi kutatóink hol mit tekintettek a vállalkozások számának. Bizonyos közelítő benyomást így is nyerhetünk.

2. táblázat: A kutatási terek főbb jellemzői

<i>Kutatási terep</i>	<i>Dunaszerdahelyi járás</i>	<i>Töketerebeszi járás</i>	<i>Kolozs megye</i>	<i>Hargita megye</i>
Lakosság:	112094	102341	736301	348335
aktív %	60,4	60*	45,8	43
magyar %	87,2	33	19,8	84,6
Vállalkozások száma:	1058	1073	32119	8444
GDP/fő:	184197 CK**	n.a.	3663 USD***	4089 USD***
Főbb gazdasági ágak:	MEZŐ- GAZDASÁG élelmiszer- ipar gépipar textilipar építőipar	MEZŐ- GAZDASÁG élelmiszer- ipar gépipar ruhaipar cipőipar faipar	FELDOL- GOZÓIPAR mezőgazda- ság szolgáltatások	n.a.

A Dunaszerdahelyi járás mintegy Pozsony árnyékába került: gazdasági mutatói – különösen a vállalkozások számának növekedési aránya – a kilencvenes évek során rendre elmaradnak az országos arányok mögött. A beruházások éppen 1995 után estek vissza drasztikusan (értékük 1996-ban mindössze 1/3-a az 1995. évinek), amikor országos szinten valóban jelentős növekedésnek indultak. (Az országos mutató szerint 1995-re az 1992. évi érték másfélszeresére nőttek a beruházások, 1998-ra pedig csaknem 1,9-szeresét érték el az 1995. évinek.) Döntően mezőgazdasági terület lévén, az ipari ágak közül elsősorban a feldolgozóipar van jelen, de súlyos válsággal küzd.

A Töketerebeszi járás – amely szintén elsősorban mezőgazdasági terület – még nehezebb helyzetben van. A vállalkozói aktivitás 1996 és 1998 között lényegében változatlan (csekély ingadozással). Az ipari tevékenység – akárcsak másutt – itt is összehúzódott, bár ezzel is egyre nagyobb hányadát foglalkoztatja a járás munkavállalóinak. A fellendülést először a gépiparban és a ruhaiparban remélik, de még csak remélik. Az eddigi mutatók itt is romlanak.¹⁴

A vállalkozási kedv tekintetében (az 1000 lakosra jutó vállalkozások számán mérve) Erdély megfelel a romániai átlagnak (32,6% ill. 33,2%), a vizsgált megyék

14 Kutatóink általában az 1998. évi (kivételesen az 1999. évi) adatokhoz jutottak hozzá legfrissebbként.

adatai azonban jelzik, hogy Erdélyen belül jelentős különbségek vannak. Hargita megyében jóval kevesebb, Kolozs megyében jóval több vállalkozás van: alig 8 és fél ezer a több mint 32000-hez képest, ami azt jelenti, hogy a vállalatok átlagos mérete (a foglalkoztatottak száma szerint) Hargita megyében csaknem kétszer akkora, mint Kolozsban.¹⁵ Nem tudni, hogy a különbségek összefüggenek-e azzal, hogy Hargita megyében a magyar népesség aránya alig marad el a 85%-tól, míg Kolozs megyében nem éri el a 20%-ot sem. Az azonban bizonyos, hogy Hargita megye a GDP termelésben második legjobb Központi régióban van (csak Bukarest előzi meg), míg Kolozs a hátulról harmadik Északnyugati régióban – ami az elemzés makroszintjén nem utal általános negatív diszkriminációs hatásra ebben a tekintetben. A gazdasági eredmények különbözősége két okból is meglepő. Egyrészt, a szokásos kulturális mutatók tekintetében (pl. felsőfokú végzettségűek aránya), amelyeket a modern gazdasági fejlődés előfeltételének is szoktak tekinteni, Kolozs megye kiemelkedik. Másrészt, a külföldi tőkével is rendelkező vegyes vállalatok száma¹⁶ Kolozs megyében több mint a háromszorosa a Hargita megyeinek, valutában jegyzett törzstőkéjük pedig több mint a négyszerese. Hargita megye ugyan a helyi kutatók szerint is „egyfajta periféria az országon belül”, mégis „sok helyi, regionális és önkormányzati kezdeményezés tekinthető sikeresnek”.¹⁷ Ezzel együtt a kutatói vélemény sem támasztja alá, hogy Hargita megye erősen hozzájárulna a régió jó gazdasági eredményéhez.

A munkanélküliséget tekintve az egyértelműnek látszik, hogy bármekkora legyen is az eltérés számítási módjában országonként, ez a gond a szlovákiai területeken nagyobb, mint Erdélyben. A különbségek jól láthatóan a nemzetgazdaságok állapotához kapcsolódnak, nem regionális vagy helyi okokra – vagy akár nemzetiségi okokra – mennek vissza. Szembetűnő viszont, hogy a felvidéki járásokban a magas munkanélküliség az aktív népesség magas

15 A vállalkozások nagyságáról csak régióként vannak adataink, de ezek óvatosságra intenek: a kis- és középvállalatok száma a Hargita megyét magában foglaló Központi régióban 1997-ben 20000-rel kevesebb volt (70687), mint az Északnyugati régióban (90906), amelybe Kolozs megye tartozik.

16 Sajnos, a Magyarországról történt befektetésekről csak országos szintű adatunk van (3384 magyar érdekeltségű vállalat van, ami 4,3%-a az összes vegyes vállalatnak, ezzel Magyarország mind a lejben, mind az USD-ban jegyzett összes tőke 3,1%-át vitte be Romániába). Nyilvánvaló, hogy ez a magyar tőke és az érintett vállalatok nem egyenesen oszlanak el Romániában, hanem a magyarlakta területekre koncentrálnak.

17 Sajnos, a hivatkozott kezdeményezésekről nincs közelebbi információ, hogyan áll az arány ott sincs, hogy milyen a megye helye a régió belül. Lehetséges, hogy Hargita megye messze elmarad a régió Románián belül jónak mondható gazdasági helyzetétől.

hányadával jár együtt, az erdélyi megyékben jóval alacsonyabb aktivitási ráta mellett 10% alatt marad a munkanélküliség.

Mindemellett e tekintetben is fontos lenne, hogy képet kapjunk a magyar tulajdonú vagy részben magyar tulajdonú vállalatokról, hiszen részükről pozitív diszkrimináció tételezhető fel a magyar munkavállalókkal szemben. Erre vonatkozó háttéradatunk azonban egyedül Kolozs megyéből van. Itt a 2 millió lejen felül jegyzett tőkével rendelkező cégeknek kerekén 13%-ában van magyar tulajdonrész (ami egyébként alatta marad a magyar lakosság arányának a megyében – azaz a magyar vállalkozói aktivitás valamilyen okból alatta marad a románnak). Ugyanakkor várható, hogy Hargita megyében és a Dunaszerdahelyi járásban, ahol magyarok alkotják a lakosság többségét, más arányokat találjunk. Igaz, az is várható, hogy ebben a többségi helyzetben csekélyebb legyen – vagy egyáltalán ne jelenjen meg – pozitív diszkrimináció.

A munkaerőpiac működésének segítésére Szlovákiában és Romániában egyaránt nemzeti szinten irányított állami munkaközvetítő intézményrendszert állítottak fel. Ez a rendszer azonban egyelőre csekély hatásfokkal működik, legalább az általunk vizsgált területeken, miközben magán viseli a központosított bürokrácia számos negatív jelét. (Ilyen például, hogy helyi szintű érdeklődésünk megválaszolására is többnyire csak a magasabb szintű vezetőt tekintették illetékesnek.) Az alsóbb szintű apparátus viszonylag nagy ahhoz képest, hogy hány esetben múlik rajta a munkaadó és a munkavállaló összehozása.

Ezt persze nem lehet nagyon felróni, hiszen nem a közvetítő (akár közintézmény, akár magánszolgáltató) teremti a munkaalkalmakat, és ismeretes az az általános tendencia, hogy szűk munkakereslet esetén a helyek betöltésében a személyes kapcsolatok játsszák a legfőbb szerepet. Kissé túlzó talán egyik helyi kutatónak az a feltevése, hogy az egyik pozsonyi kerületi munkaközvetítő hivatal jó munkáján múlt a munkanélküliség jelentős csökkenése azon a területen. Mivel a kutatás helyszínei közül csak az erdélyi megyékben jeleztek munkaerőhiányt¹⁸, nem csoda, hogy mindenütt a *személyes kapcsolatok állnak az első helyen a közvetítő csatornák között*. Második helyen az újsághirdetések jönnek, és csak ez után következnek a különféle munkaközvetítők.

Szlovákia és Románia vizsgált területei között a munkaközvetítés szempontjából az látszik az egyetlen különbségnek, hogy Romániában az állami munkaközvetítő hálózat nincs monopolhelyzetben: egyrészt más közintézmények is végeznek közvetítő tevékenységet (pl. a Babeş-Bolyai Tudományegyetem), másrészt magán

18 Egy sajtós vonatkozásban a Dunaszerdahelyi járás környékén is.

közvetítő cégek is működnek (ilyeneket Szlovákiából nem említenek¹⁹). Ez a különbség azonban ma még nem jár komolyabb következményekkel: a tényleges munkaerőpiaci helyzetük nagyjából hasonló.

A „szórás” azonban egy országon belül is nagy lehet. Jellemző ebből a szempontból, hogy kutatóink szerint Hargita megyében „gyakorlatilag hiányoznak” a közvetítő szerepet vállaló intézmények, a létezők pedig „alig működnek”, annak ellenére, hogy a közvetítés rendszerét Romániában már 1998-ban felállították²⁰. A rendszer alsó szintjein működő vezetőket nem képezték ki még alapszinten sem, személyes ambícióból, jórészt gyakorlatban tanulják a közvetítői mesterséget. Ezzel szemben a Kolozs megyei Munkaerő-közvetítő Hivatalnak hat városban van kirendeltsége, összesen 91 alkalmazottal, akiknek többsége felsőfokú végzettséggel rendelkezik. Ezen intézmények tevékenységi köre a közvetítésen és az információáramlás segítségével a képzési stratégiák alkalmazására és társadalombiztosítási feladatokra is kiterjed, de nem ismeretes, hogy ezeket milyen mértékben és módon végzik. Szerepük Kolozs megyében növekvőben van.

A szlovákiai közvetítő hivatalok a hasonló funkciók teljesítése érdekében egyéni szaktanácsadást nyújtanak, klubokat szerveznek a munkanélküliek egyes csoportjai (kisgyermekes anyák, első munkahelyet keresők stb.) számára, 2000. augusztusa óta pedig a közhasznú munkát is szervezik.

A munkaközvetítők egyik országban sem diszkriminálnak nemzetiségük szerint. Mivel azonban a közvetítő csatornák között nem a munkaközvetítő hivatalok, hanem a személyes kapcsolatok a legjelentősebbek – azok viszont sokkal erősebbek a nemzeti közösségeken belül, mint nemzetiségek között –, ez másodlagos hatással bír a munkaerőpiaci információk terjedésére és az egyes megüresedő állásokhoz való hozzájutásra is.

2. A munkáltatók

A munkáltatói magatartást mindenben a gazdasági környezet határozza meg, amelyhez a cégnek alkalmazkodnia kell. A véleményekben és magatartásokban a legnagyobb különbséget az országok gazdasági helyzete közötti különbségek okozzák, elsősorban a foglalkoztatottság, illetve a munkanélküliség szintje. Érthetően másképpen reagálnak a munkaadók egy olyan helyzet-

19 Egyetlen kivétel a szlovákiai tanulmányban az az utalás, hogy az állami hivatalok úgy jutnak információhoz, hogy „tartják a kapcsolatot a piacon működő különböző munkaadókkal és munkaközvetítő ügynökségekkel”. Az utóbbiakról azonban nem tudunk többet.

20 145/1998. törvény.

ben, amelyben a munkanélküliség sok helyütt 20% fölött van, mint ott, ahol tartósan 10% alatt marad.

A nagy arányú munkanélküliség miatt mind a Dunaszerdahelyi, mind a Tőketerebesi járásban bőséges a munkaerőkínálat a piacon. Egyedül a mezőgazdaságban van munkaerőhiány, ahol a nehéz munka és az alacsony kereset még ebben a helyzetben is visszatartja a munkavállalókat az ágazattól.²¹ Felvétel azonban sehol sincs, a cégek igyekeznek megtartani bevált alkalmazottaikat, bővítésben, növekedésben pedig nem gondolkodnak.

Az erdélyi munkáltatók ezzel szemben mindenütt munkaerőhiányról panaszkodnak. Ennek csak egyik tényezője a viszonylag alacsony munkanélküli arány. Legalább ilyen fontos az is, hogy a gazdaság élénkebb, a cégek inkább aktív túlélési stratégiákat követnek, azaz újabb és újabb profilú kis- és középvállalatok alapításával, a meglévők profilváltásával vagy profiltisztításával igyekeznek alkalmazkodni a gazdasági helyzet nehézségeihez. Ennek következtében, ők is igyekeznek ugyan megtartani kulcsembereiket, de viszonylag gyakran keresnek újakat is. A nagyvállalatok lényegében mindig hajlamosak felvenni jó szakembert, a kisebbek természetesen ritkábban, viszont rendszeresen keresnek idénymunkásokat.

Erdélyben jelentősen hozzájárul a munkaerőhiányhoz a magyarországi munkahelyek elszívó hatása is, amely éppen a legmozgékonyabb, legfogékonyabb és legképzettebb munkaerőt érinti. Így a hiány nem egyszerűen általános hiány, hanem minőségi hiány: minden szakmában jól felkészült, képzett munkaerőből kellene több. Ha szlovákiai kutatóink nem jeleztek ilyen problémát, annak a probléma kisebb súlyán és a gazdasági depresszió kivül oka lehetne még az ott élő, gazdaságilag aktív magyar népesség esetleges alacsonyabb vagy nem megfelelő iskolázottsága és szakképzettsége is. Ezt az utóbbi feltevést azonban adatok, különösképpen pedig összehasonlítható adatok hiányában jelen kutatás keretében nem tudjuk ellenőrizni.

A munkaadó és a munkavállaló mint alkalmazott közötti viszony egyes vonatkozásai szintén visszahatnak a cég munkaerőszükségletére. Az alapvető különbség itt a tankönyveket követi: a nagyvállalatokban a viszony formalizált, nagy mértékben személytelen, a kis- és középvállalatokban még jobbra informális, gyakran patriarchálisnak nevezhető. A gazdasági helyzet különbözőségének következtében azonban erre az alapra kissé eltérő viszonyok rakódnak a vizsgált területeken. A szlovákiai járásokban a veszélyben való összetartás

21 Sajnos, erről csak a Tőketerebesi járásból van információnk, mivel a Dunaszerdahelyi járásban nem került a mintába mezőgazdasági munkáltató, bár a járás alapvetően agrárjellegű.

biztonságot nyújtó – és hangsúlyozó – közösségi kapcsolata, illetve a kockázatos magatartástól tartózkodó fegyelmesség épül fel, nem annyira a bért, mint inkább a béren kívüli tényezőket és a biztonságot hangsúlyozva. Az erdélyi megyékben – legalábbis a kis- és közép vállalatoknál – inkább a munkaerőnek az a fajta megbecsülése, amely az alkalmazottaknak nagyobb szabadságot hagyva járul hozzá a cég stabilitásához és eredményességéhez. Ennek következtében viszont nem egyszer az alkalmazott időleges távolmaradásához is hozzájárulnak, különösen akkor, ha attól az alkalmazott szakmai tudásának növekedése is várható – mint pl. magyarországi munkavállalás esetén. Ilyenkor azonban felép az ideiglenes pótlás szükséglete, ami nem mindig oldható meg házon belül.

Az alkalmazottakhoz való viszony természetesen ugyanarra az elvárásra megy vissza, amely a munkaerő keresésében és felvételében irányítja a munkaadót. Ezt az elvárást a négy helyszínen kissé eltérő kifejezésekkel írták le (3. táblázat).

3. táblázat A munkaadók elvárásai a munkaerővel szemben a munkaerőpiacon

<i>Dunaszerdahelyi járás</i>	<i>Tőketerebesi járás</i>	<i>Kolozs megye</i>	<i>Hargita megye</i>
hozzáértés	szakképzettség	felkészültség	rugalmasság*
hozzállás	tapasztalat	megjelenés	tanulási készség
viselkedéskultúra	fegyelmesség	kommunikáció	munkakultúra
lojalitás		kiegészítő tudások	gyakorlati tudás
pozitív diszkriminálás	pozitív diszkriminálás	pozitív diszkriminálás	pozitív diszkriminálás

* A helyi tanulmány az *alkalmazkodókészség* kifejezést használja, a kontextusból azonban világos, hogy ez nem azt a gyakran negatívan értékelt személyközi viszonyt jelenti, amit az anyaországi magyar nyelvben értünk rajta, hanem az új helyzetekhez és problémákhoz való alkalmazkodás készségét, amit a *rugalmasság* talán jobban kifejez.

A kifejezések eltérését részben az magyarázza, hogy Kolozs megyében olyan munkaadókat kérdeztek meg, akik közül még az iparban működők is inkább modern, szolgáltatás-közeli tevékenységet folytatnak, amelyben az általános és a munkakultúra köréből a jó megjelenés és a kommunikációs készség kiemelten fontos. Ugyanezt jelzik a táblázatban „kiegészítő tudások” címen szerepeltetett elvárások, amelyek az idegen nyelvtudásra, a számítógépes ismeretekre stb. vonatkoznak. Jellegében azonban ez a kolozsi igény na-

gyon hasonló ahhoz, amit Hargita megyében és Dunaszerdahelyt tapasztaltunk a „munkakultúra” vagy „viselkedéskultúra” iránt.

Kutatási terepeink tapasztalatai azt a benyomást keltik, hogy első ízben ezen a ponton nem a két ország gazdasági helyzetének különbözősége, hanem a legújabb gazdálkodási és szervezési trendekhez való igazodás foka vált fő rendező elvvé. Ennek rendjében az erősebb nyugati kapcsolatokkal rendelkező erdélyi munkaadók állnak az élen, őket követi a főváros-közei Dunaszerdahelyi járás, míg a legtradicionálisabb – a formális képzettség, a tapasztalat és a fegyelem hangsúlyozásával – a Töketerebes járás. A változás trendje mentén minden kész, adott tudás értéke relatívvá válik, így a már megszerzett képzettségnél nagyobb értéke lesz a tanulási készségnek, a fegyelemnél a megértésen alapuló lojalitásnak – azaz általában felértékelődik a munkavállaló mint személyiség.

Ennek apró, korai jeleként értékelhető, hogy a munkaadókat többnyire nem érdekli, hogy középfokú szakképzettségét valaki melyik oktatási intézményben szerezte (sőt, néha az sem, hogy megszerezte-e a papírt), de ha magasabb, azaz felsőfokú végzettségről van szó, érdekessé válik a diplomát kibocsátó intézmény is. A munkavállaló mint személy felértékelődése felé haladó változás természetesen eltérően érinti a különböző helyzetben lévő munkaadókat: esetünkben is érezteti hatását a közgazdaságtani tankönyvekből ismert különbség a nagy és a kisebb szervezetek között. A nagyvállalatok, elsősorban pedig az állami vállalatok és intézmények a vizsgált területeken sokkal rugalmatlanabbak a magáncégekénél, és kevésbé alkalmasak az új elvek alkalmazására. Nem csoda, ha az elvárásoknak leginkább megfelelő munkaerő nem is az ő irányukba megy. A nagyok szükségképpen formalizált eljárásokat követnek, tehát szigorúbban veszik a dokumentumokat, míg a kisebbek inkább személyes interjúkkal veszik fel alkalmazottaikat, akikről kapcsolataikon keresztül úgyis minden fontos információt el tudnak érni. Nekik jut a mozgékonyabb, rugalmasabb, kreatívabb munkaerő. Egyedül a gazdasági válság súlyossága, a személyes ambíciók túlzott kockázatossága tart vissza vagy térít vissza egyeseket az állami szférába az önállóbb gondolkodású munkavállalók közül – minden valószínűség szerint – ideiglenesen.

A gazdasági változásnak e fő iránya érdekes módon azzal a nem várt melékhatással is jár, hogy nehezíti az újonnan felállított munkaközvetítő hivatalok tevékenységének stabilizálódását. A vállalkozók ugyanis egyik országban sem fordulnak szívesen a munkaközvetítőhöz, ha munkaerőt keresnek. A nagy cégek és az állami intézmények hagyományosan inkább hirdetésekkel

dolgoznak, a kisebbek pedig a személyes kapcsolatokra hagyatkoznak, amelyek – többnyire kis településekről lévén szó – mind a munkaadók között, mind pedig a munkavállalók között jól működnek. Ennek visszahatásaként mind Szlovákiában, mind pedig Romániában eléggé közkeletű az a vélemény, hogy a munkaközvetítőől nem lehet igazán megfelelő minőségű munkaerőt kapni, hiszen aki jó, annak nem kell a közvetítőhöz fordulnia. A közvetítők útja ebben a helyzetben csak az egyének munkaerőpiaci esélyeit javító egyéni szolgáltatások fejlesztése lehet, és a munkaadókkal való együttműködés keresése, elsősorban a képzés terén. Ez azonban – a szlovákiai klubok és egyéb kezdeményezések ellenére – még elég távolinak látszik.

Az erdélyi munkaadók a munkaerő minőségének növelése érdekében egyértelműen hajlamosak a képzés támogatására és az abban való aktív közreműködésre is, de egyelőre nem sikerült partneri kapcsolatot kialakítaniuk a képző intézményekkel.

A magyar munkaadók általában elismerik, hogy munkán kívüli tényezőket is figyelembe vesznek a munkaerőfelvételnél: nevezetesen *előnyben részesítik a magyarokat*. Egyesek csupán a magyar nyelvtudást tartják fontosnak (amivel persze leginkább a magyar munkavállalók rendelkeznek), sokan nyíltan pozitív diszkriminációt folytatnak. A kutatás során azonban az is kiderült, hogy ez a magatartás a nem magyar munkaadóknál is gyakori a maguk nemzetisége iránt, csak kevésbé beszélnek róla. Kizárólagossággal viszont csak elvétve lehet találkozni.

3. A munkavállalók

A munkavállalóknak a munkaerőpiacról alkotott véleményét sokkal kevésbé differenciálja a gazdasági helyzetben leírt különbség, mint a munkaadókét.²²

Az *elhelyezkedési lehetőségeket* mindenütt „rossznak” mondják, és ezt még az sem befolyásolja, hogy saját maguk félnek-e a munkánélküliségtől vagy nem. Kolozs megyében, ahol a munkaadók és a munkaközvetítők munkaerőhiányról beszélnek, a munkavállalók között egységes vélemény, hogy az elhelyezkedési lehetőségek „nagyon rosszak”. Abban is meglehetősen egyetértés

22 Sajnos, a dunaszerdahelyi almintá elemzéséből ez a rész hiányzik, és a tóketerebesi almintá elemzésében is csupán pár szó esik róla.

van²³, hogy leginkább a pályakezdők, az idősebbek (45 év fölöttiek) és a nők találkoznak nehézségekkel a munkaerőpiacon; legfőljebb az említés sorrendje tér el itt-ott.

Az *elvárásokat*, amelyekkel a munkavállaló a munkaerőpiacon találkozik, szintén másképp látják, mint a munkaadók. Míg azok azt hangsúlyozták, hogy nem a formális végzettség, hanem a tényleges tudás a fontos, a munkavállalók fordítva érzik: a munkaadók inkább nézik a papírt, mint a tudást. Sőt, gyakran megfogalmazzák – talán öngazoló ideológiaként is –, hogy sok esetben a külsőségek (megjelenés, rámenősség stb.) számítanak a legtöbbet. Nyilvánvaló, hogy ez a munkaadók kulturális és kommunikációs igényeinek más előjelű megfogalmazása is lehet, azaz annak a jele, hogy a munkavállalók talán még kevésbé értették meg a folyamatban lévő gazdasági változások irányát és következményeit a munkaerővel szembeni elvárásokra.

Személyes tulajdonságaik közül a munkavállalók általában szakmai felkészültségükben és tapasztalatukban bíznak a leginkább, amikor elhelyezkedésre gondolnak. Ezek persze életkorfüggő tulajdonságok is, ezért a fiatalok, pályakezdők tudatosan hangsúlyozzák ezek helyett jó fellépésüket.

A megkérdezettek többsége úgy látja, hogy *magyarokkal szembeni diszkrimináció nem befolyásolja a munkaerőpiaci viszonyokat*. Itt-ott előfordulnak konfliktusok a munkahelyeken belül, és arról is beszámoltak, hogy elbocsátásoknál hamarabb sor kerülhet a magyarokra (főleg állami vállalatoknál). Ugyanakkor azt tapasztalják, hogy a nem magyar munkaadók is elismerik a magyar munkaerő minőségét, és számítanak rá. Bár a megkérdezettek többsége magyar nyelven végezte mindazokat a tanulmányait, amelyeket lehetett, ebből legfőljebb annyi hátránya volt, hogy nehezebben sajátította el a többségi nyelv szükséges minimumát. Azt azonban többnyire megerősítik, hogy a többségi nyelv ismerete fontos.

Az *állami és a magáncégek* között a munkavállalók jelentős különbséget látnak, ugyanúgy, mint a munkaadók. A magáncégek „hajtják” az alkalmazottait, kihasználják őket, jobban fizetnek, de kockázatosabbak – az állami cégek kevesebb bért fizetnek, nyugalmasabb tempót és kisebb minőségi követelményt diktálnak, ám nagyobb biztonságot nyújtanak. A munkaadóktól eltérően a munkavállalók ehhez még azt is hozzátézik, hogy a magáncégek gyakran jogilag is bizonytalanabb, kiszolgáltatottabb helyzetben tartják alkalmaz-

23 Nem tudjuk ellenőrizni, hogy ebben mennyire játszanak szerepet a média által terjesztett elméleti és tényszerű gazdasági ismeretek.

zottaikat.²⁴ Az állami és magáncégek különbségei természetesen megosztják a munkavállalókat saját ambíciójuk és temperamentumuk mentén: a kreatívabb, ambiciózusabb, gyakran fiatalabb munkavállalók hajlamosabbak a magánszférához kötődni, míg az idősebb, megrögzült rutinokkal rendelkező elem szívesebben választja a kevesebbet, de biztosabbat.

A *munkavállalók elvárásai* között egyébként ezzel együtt – nem meglepő – mindenütt a jó kereset áll az első helyen. Hargita megyében kiemelik, hogy a második helyen a lakóhelytől való távolság (illetve közelség) számít, és csak ez után következik a szakmai érdeklődés és minden egyéb. Feltehető, hogy ez nemcsak Hargita megyében van így, mivel az ottani munkavállalók jelentős része ingázik, és jónak tartja a közlekedési feltételeket, ezzel szemben tudjuk, hogy mindkét szlovákiai járásban nagyon rosszak az ingázási feltételek.

A *munkanélküliség megítélése* csaknem egyöntetűen negatív a munkavállalók között. Túlnyomó többségük úgy véli, hogy a munkanélküliség az egyénre és a társadalomra nézve is káros, negatív és nem szükségszerű jelenség. Csak a Dunaszerdahelyi járásban tapasztaltunk árnyaltabb megközelítést: ott az is fölmerült, hogy minden társadalomban előfordul valamilyen formában, és elkerülhetetlen. A személyes attitűdök azonban a tényleges munkanélküliség kockázata szerint alakulnak. Míg a Töketerebes-i járásban, ahol kutatási terepeink között a legmagasabb a munkanélküliek aránya, mindenki fél a munkanélküliségtől, és úgy gondolja, hogy az egyén vajmi keveset tehet ellene, addig Hargita megyében, ahol a legalacsonyabb az arány, és a kérdezettek közül még senki sem volt „igazán” munkanélküli²⁵, senki nem is fél tőle. Azért sem fél, mert Erdélyben a munkavállalók szerint a képzettség némi biztosítékot ad a munkavállalónak, és érdemes aktívan fellépnie a munkanélküliség ellen: részben a továbbképzési és átképzési lehetőségek kihasználásával, részben azzal, hogy bármiféle munkát el kell vállalni, ha az ember netán munka nélkül marad, mert ez egyúttal társadalmi elvárás is. A tartós munkanélkülről itt nemigen hiszik el, hogy valóban akar dolgozni – de hát ezen a vidéken valamilyen munka mindig akad, legfőljebb nem kellemes és rosszul fizet. Az erdélyi munkanélküliekben a magyarországi munkavállalás gondolata is

24 Pl. a próbaidő csaknem teljes ledolgozása után küldik el a jelentkezőt. A munkaadók ezzel szemben a munkavállalókról állítják ugyanezt, vagyis azt, hogy akkor gondolják meg magukat, amikor már sokat „beléjük fektettek”.

25 Csak betegség, tanulás, önkéntes munkahelyváltás közben fordult elő, hogy egyesek rövid időre munka nélkül maradtak.

meg szokott fordulni. Ebben a kérdésben láthatóan ismét a szlovák és a román gazdaság, illetve munkaerőpiac különbségei érvényesülnek.

4. A munkavállalók jövőképe

A jövővel kapcsolatos kérdések sajnos csak a munkavállalói interjúkban szerepeltek. A válaszok ismét arra figyelmeztetik a társadalomkutatókat, hogy az általános vélemények és életérzések ellenőrizhetetlenül sok áttételen keresztül kapcsolódnak a megkérdezettek tényleges életének mutatóihoz. Az utóbbiak különbségei, amelyeket kutatási terepeink között és azokon belül is találtunk, alig okoznak eltéréseket a jövőre vonatkozó véleményekben, reményekben és várakozásokban.

Az ország és a környék jövőjét mindegyik helyszínen legtöbbször nagyon sötétten, pesszimistán látják. Kolozs megyében éppúgy „kilátástalanságot sugallnak” a jövőképek, mint a Töketerebes-i járásban. Egyes válaszok szóhasználatára alapján felvethető az a sejtés, hogy míg Erdélyben csak gazdasági tényezők jutnak a válaszolók eszébe (pl. más országok húzó hatása), addig a szlovákiai járásokban az EU-csatlakozás és a külföldi tőkebeáramlás reménye mellett felmerül, hogy a pozitív változásnak esetleg politikai feltételei is lennének.²⁶

Ha árnyalatokat keresünk, akkor a fekete árnyalatait próbáljuk azonosítani. A négy almintá véleménye tulajdonképpen két szélső pont – Töketerebes és Hargita – között rendeződik el, de az erdélyi megyék között talán kisebb a különbség, mint a két szlovákiai járás között. Hargita megye pesszimizmusának sajátossága az, hogy nem várnak lényeges változást semmiben, de mint már tudjuk, az aktuális helyzetet elviselhetőnek érzik. A Töketerebes-i járásban ezzel szemben az látszik alapérzésnek, amit az egyik alany így fogalmazott meg: „*A mi környékünk elhagyott környék...*”. Ad hoc skálánknak mintegy a közepén, Dunaszerdahelyt érdekes – szinte skizofrén – kettősség tapasztalható: miközben az ország és a környék helyzetét és jövőjét teljesen sötétnek látják a legtöbbször, maguk és családjuk jövőjével szemben nincsenek aggályaik. Az általánosabb fellendülést illetően a szlovákiai magyarok gyakran Alexander Dumas romantikus regénycímét idézik vissza: talán „20 év múlva”.

Ebben a szubjektív perspektívában nem csoda, ha a munkába állók túlnyomó része sehol sem tervez munkahelyváltoztatást, hanem ragaszkodik megszokott munkahelyéhez. Mivel a munkaadóknak is az a törekvésük, hogy megtartsák bevált alkalmazottaikat, e kettő együtt csekély

26 Egy-két ilyen utalás van csak, és ezek is megmaradnak teljesen általános szinten.

munkaerőmozgásra ad kilátást a közeljövőben. Más szóval: ha lesz ilyen mozgás, akkor az inkább új vállalkozások megjelenésétől, külső gazdasági hatásokból indulhat ki.

A Kolozs megyei tanulmány összefoglalója találóan írja le a fekete kép legvilágosabb árnyalatát. Ez a romániai gazdasági szerkezetváltás azon sajátosságához kapcsolódik, hogy hosszan elnyúló folyamatná vált. Ennek következtében „már nem/még nem” helyzetek sora jött létre: „mintha megszűnt volna a gondoskodó állam szerepe, de azért mégsem, hiszen továbbra is létezik erre vonatkozóan igény, mintha a munkaközvetítés betöltené a szerepét, de a munkavállalók és a munkaadók is nagyobbrészt személyes szálakon találják meg egymást, mintha a szakmai felkészültség garanciája lenne a munkahely megszerzésének és megtartásának, de a tudás igazából csak külföldön van megfizetve, mintha az állami szféra biztonságosabb lenne, „de jobb elmene-külni belőle”, mintha szakmát váltani ígéretesebb lenne, de nincsen hozzá kellő rugalmasság és bátorság”.

Összefoglalás

A térség országai, régiói számára stratégiai fontosságú kérdés, hogy a munkaerőpiaci helyzet javítása érdekében mennyire gyorsan tudják átalakítani oktatási intézményrendszerüket. A határon túli magyar kisebbség csak akkor tud megfelelni az új társadalmi-gazdasági kihívásoknak, ha hatékonyan használja fel és az ezredforduló követelményeinek megfelelően fejleszti meglévő emberi erőforrásait. Ehhez kívánt segítséget nyújtani ez a jelentős részben empirikus vizsgálati módszereket alkalmazó kutatás, amely az egyes országok magyar nemzetiségű lakosságának munkaerőpiaci helyzetével kapcsolatos véleményeit és attitűdjeit kívánta elemezni.

1. A Kárpát-medencében a Magyarországon kívüli magyarság Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia, Horvátország, Szlovénia *nemzeti* munkaerőpiacain kell, hogy megéljen. Témánk tehát nem egyetlen egységes munkaerőpiac feltételeinek vizsgálatát kívánja (ez csak egy egységes Európában válik majd valamennyire lehetségessé), hanem több nemzeti piacét. Ennek következtében nem véletlenül tapasztaljuk, hogy alig adódnak általánosítások a Kárpát-medence egészére, e piacokon elsősorban a nemzeti gazdasági helyzetek hatása érvényesül.

Bár általános jellemzője ezeknek az országoknak, hogy a kilencvenes évek során fordultak a piacgazdaság és a demokratikus politikai

berendezkedés felé, ez a fordulat köztudottan országokként jelentősen eltérő változatokban ment végbe, és eltérő következményekkel járt a foglalkoztatásban és a munkaerőpiacon. A határon túl élő magyarok munkaerőpiaci helyzetében ezért elsősorban az okoz különbségeket, hogy melyik országban élnek.

2. Ami e témában biztosan közös az érintett országokkal, illetve az ott élő magyarokkal kapcsolatban, az nem gazdasági, hanem politikai természetű: a hazai magyarság érdeklődése, illetve az azt kifejezni kívánó kormánypolitika. A téma átfogó keretét éppen a jelenlegi magyar kormányzatnak az a szándéka adja, hogy a maga eszközeivel javítsa a Kárpát-medencében élő magyarság munkaerőpiaci helyzetét.

3. A határon túl élő magyarok általában nincsenek jobb helyzetben a munkaerőpiacon az országok többi polgáránál. Sőt, az országoként ugyan eltérő jellegzetességeket mutató, ám mind kiélezettebb munkaerőpiaci versenyben a nemzeti kisebbségek (köztük a magyarok) sok esetben alacsonyabb szintű képzettségűk, iskolázottságuk miatt, illetve a különböző mértékű – részben az előbbiekből is fakadó – előítéletek következtében gyengébb pozíciókkal rendelkeznek. Ez utóbbihoz hozzájárul még az a demográfiai tény is, hogy a kisebbségben lévő magyar lakosság korösszetétele általában igen kedvezőtlen (mind kisebb az aránya az aktív népességnek).

4. A magyarságot mint nemzeti kisebbséget a munkaerőpiacon nem éri rendszeres diszkrimináció, a magyar munkaadók viszont többnyire pozitív diszkriminációt alkalmaznak. A magyar munkavállalóknak az adott nemzeti munkaerőpiacon való versenyképességét elsősorban képzési/szak-képzési támogatással és fejlesztő tréningekkel lehet támogatni.

A magyarországi munkalehetőség biztosítása kisegítő megoldásnak tűnik, mivel elsősorban a legjobb minőségű munkaerőből von el, az itt szerzett új tudás visszacsatolása pedig egyelőre az egyes munkaadók helyzetfelismerésén és humánpolitikáján múlik.

5. Jelen kutatásban is elsősorban azon tényezők hatását tapasztalhattuk, amelyekkel rendszeresen találkozunk a munkaerőpiaci folyamatok, különösen a foglalkoztatás vizsgálatánál: a munkakör betöltéséhez szükséges formális és informális képzettség, a rugalmasság megléte a munkavállaló oldalán, a makrogazdasági hatások (szerkezetváltás, ágazatok helyzetének és súlyának változása, regionális egyenlőtlenségek stb.), a vállalatok technológiája, fejlesztési és piaci értékesítési lehetőségei, valamint stratégiái.

A közvetlenül ható tényezők azonban köztudottan mindegyik országban magukon viselik a korábbi évtizedek és az utóbbi, kilencvenes évtized nemzetiségi politikájának hatásait. (Ismeretesek a regionális fejlesztési politikák, oktatáspolitikák, nyelvpolitikák, foglalkoztatási politikák stb. kisebbségeket hátrányokkal sújtó elemei.) Ma azonban ezek nem diszkrimináció formájában, hanem tárgyi–szervezeti feltételek, adottságok formájában jelennek meg a bennünket érdeklő területen. Így pl. valószínű, hogy a magyar lakosság formális képzettségének általános szintje egyik szomszédos országban sem elegendő ahhoz, hogy a várható gazdasági változások elé biztonsággal tekintessen. Ezt az állítást a jelen kutatás nem erősíthette meg, de az biztosra vehető, hogy a formális képzésnek még tartósan nagy jelentősége lesz, ha formái és szerkezete változik is.

6. A kisebbségben élő magyarság rugalmas munkaerőt képez, de rugalmassága elsősorban informális képzettségből származik. Ez nem elég biztos alap az elhelyezkedéshez, különösen a nagyvállalati körben. A kisebb munkahelyeken, különösen a vizsgált területek elhúzódo „átmeneti helyzetében” még keresett és megbecsült lehet. Bár a piacgazdaság megjelenése mindenütt csökkentette a formális képzettség jelentőségét, ez a hatás jórészt átmenetinek bizonyul (Magyarországon belül már meg is szűnt), és erre fel kell készülni. A „fusizó ezermester” kiszorulása azonban nem az életre szóló szakma visszatérését jelenti, hanem a többféle, igazolt specializációval is rendelkező szakember kifejlesztését. Ezt a fajta biztonságos rugalmasságot csak az át- és továbbképzések formalizált rendszere nyújthatja.²⁷

7. A munkaközvetítő intézmények rendszere mind Szlovákiában, mind Romániában kiépült, de gyakorlati hatása eddig csekély. Ez egyrészt a gazdasági depresszió miatt van így, jórészt azonban a munkaerőpiac erős területi tagozódása okozza, ami tartósítja más közvetítő csatornák, elsősorban a személyes kapcsolatok hatékonyságát. Ez viszont másodlagosan ismét csökkenti a közvetítő hivatalok eredményességét, mivel csak a gyengébb minőségű munkaerőt tudják közvetíteni. Ezt a piac résztvevői is tudják, s ezért még inkább tartózkodnak a közvetítő igénybevételétől.

27 Lásd ezzel kapcsolatban a kutatásunkkal jórészt azonos időben folytatott Kárpát-medencei *Gazdaság és szakképzés kutatást*, amelynek beszámolója szintén olvasható e lapszámunkban: Fábri György–Horváth Tamás *Befektetői igények és szakképzettségi realitás a Kárpát-medencében* (szerk. megj.)

A megoldás csak a komplex személyes szolgáltatások és a képzés irányába való fejlesztés lehet mind a munkavállalók, mind a munkaadók felé. Ehhez azonban valószínűleg a gazdasági fellendülés nagyobb fokára van szükség.

8. A Kárpát-medencében, Magyarország határain kívül élő magyarság jövőképe sötét, függetlenül attól, hogy a munka szempontjából biztonságosabb erdélyi vagy a kevésbé biztonságos szlovákiai területeken él. E jövőképet elsősorban az ország és a környék általános gazdasági helyzetéről alkotott benyomások formálják, és ettől még a saját családi kilátások is függetlenedhetnek egyes esetekben.

9. A munkaerőpiaci elvárások prognosztizálható változásait elsősorban a munkaadók kezdik átlátni, a munkavállalók még alig. Ez azonban éppen a munkaerőpiaci helyzet változásától és ismét csak a gazdaság tényleges fellendülésétől függ majd.

MIHÁLY CSÁKÓ

The challenges of the workforce market at the turn of the millennium in the Carpathian basin

For the countries of the area, of the regions is a strategic question how fast they can change their educational system for improving the situation on the workforce market. The Hungarian minority will be able to fit into the new social-economical challenges if they will use their human resources taking into account the demands of the turn of the millennium. This study was intended to help them, which is based on mostly empirical research methods that tried to analyze the opinions and attitudes of the Hungarian minorities towards the workforce market in the different countries. Taking into account the results of the study we can say that the Hungarian minorities are not in a better position on the workforce market as their fellow citizens. Moreover the minorities (also the Hungarians) because of their level of qualifications, education and because of the different kinds of prejudices get poorer positions but this bears different characteristics in the case of the different countries. There is another problem linked to this, a demographical fact from the point of the age of the minorities, which is very unfavorable (the percentage of the active population is lesser and lesser). The Hungarians as national minorities are not subjects to discrimination on the workforce market, but the Hungarian employers use a positive discrimination usually.

SZENTANNAI ÁGOTA

A Magyarországon tanult fiatalok karrierkövetése

A Magyarország határain túl élő magyar kisebbségekhez tartozó fiatalok jelenléte az anyaországban ismert jelenség. Tanulni, dolgozni, „szerencsét próbálni” jönnek, életútjuk különböző, mégis hasonló tényezők határozzák meg. Hogyan alakul azon fiatalok sorsa, karrierje, akik a szomszédos országokból tanulni jöttek Magyarországra a kilencvenes évek elején, milyen életstratégia része ez a fajta migráció, melyek azok a motivációs tényezők, amelyek erre a lépésre készítetik őket, illetve mitől válik időszakkossá, vagy mitől állandósul a magyarországi életük? – ezek a kérdések indították el kutatásunkat¹ 2000 szeptemberében.

A mai társadalomtudományok központi témái között szerepelnek a nemzetiséggel és a migrációs tendenciákkal foglalkozó kutatások. Az anyaországba történő migráció jelensége speciális esetnek számít, hiszen itt az etnikai homogenizációs folyamatok látszanak érvényesülni. Tagadhatatlan, hogy a nemzeti identitás, az egymáshoz tartozás érzése befolyásolja ezt a jelenséget, azonban a kérdés jóval összetettebb.

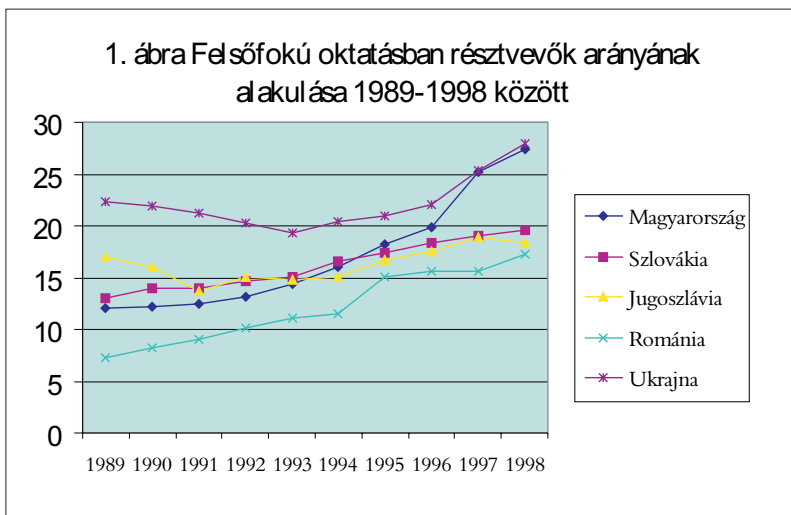
1 Az 1998-ban és 1999-ben Magyarországon végzett határon túli *Magyar fiatalok életpályája* c. kutatás vezetői Kelemen Emese szociológus és jómagam, szakmai tanácsokért Dr. Gábor Kálmánhoz fordultunk, Horváth Tamás, a Márton Áron Szakkollégium (MÁSZ) igazgatója felelt a kutatásért. Az infrastruktúrát a MÁSZ Karrier Irodája biztosította, támogató az Apáczai Közalapítvány volt. Együttműködő határon túli kutatók és kutatócsoportok: Trend Társadalomkutató Műhely (Románia), Lampl Zsuzsanna szociológus (Szlovákia), a Vajdasági Módszertani Központ és Cigler Mónika (Jugoszlávia). Köszönjük Súlyom Andreának és Kiss Tamásnak a szervezésben nyújtott segítséget. A Magyarországon készült interjúkat készítették: Bujdosó Judit, Kékesi Márk, Kiss Tamás, Oblath Márton, Súlyom Andrea, Székely Katalin, Vasas Dóra, Wágner Krisztina. Ezúton is köszönjük munkájukat.

Elméleti kiindulási pontjaink, a téma sokrétűségéből fakadóan, többoldalúak. A célcsoportbeli fiatalokat olyan individualizált alanyoknak tekintettük, akik saját sorsukat illetően a legfőbb döntéshozó és jövőtervező személyek. Ezért egyéni élet-interjúkon keresztül igyekeztünk feltárni a motivációkat, az egyéni, illetve tipikus stratégiákat. Szem előtt tartottuk mindenekelőtt, hogy migrációs életutakról van szó, és noha ez nem, vagy csak kisebb mértékben párosul nyelvtanulással, valójában egy más kultúrával való találkozásnak számít, és az alanyok számára is megkülönböztetett (régio)identitással jár együtt. Ugyanakkor, ha migrációról beszélünk, az is nyilvánvaló volt, hogy a kibocsátó közegben, illetve a fogadó társadalomban már létező network-ok, baráti vagy ismerősi körök hozzájárulnak a döntés meghozatalához². Mindezeket próbáltuk figyelembe venni az adatfelvételünk során.

Kutatásunkban mind a makro-, mind pedig a mikroszociológiai megközelítéseket, illetve ezek összekapcsolását felhasználtuk. Az interjúalanyok kiválasztásához szükségünk volt a célcsoportunkat leíró adathalmazra. Az 1997-ben és 1998-ban végzett ösztöndíjas határon túli hallgatókról az ösztöndíjat utaló szervektől beszerzett adatok azonban megbízhatatlanok, kuszák voltak. Néhány interjú és sok-sok „nyomozás” után is legfontosabb következtetésünk csak az lehetett, hogy a spontánul megjelenő, Magyarországon tanulni vágyó fiataloknak a befogadása, beíratása és ösztöndíjazása rendszertelenül, ad hoc módon történt.

A magyarországi, illetve a szomszédos országok oktatási rendszere expanziójának kontextusában mára már szinte közhelyszerűnek számít az, hogy az ifjúsági életszakasz meghosszabbítása együtt jár a diákélet meghosszabbításával, ugyanakkor a különböző oktatási formák munkaerőpiachoz való kapcsolódása és alkalmazkodása kiemelkedően fontos szerepet hárít a „megfelelő” iskola kiválasztására. A felsőfokú oktatásba beiratkozottak száma világviszonylatban növekedési tendenciát mutat, ugyanezt bizonyítják a magyarországi statisztikák is. A felsőfokú oktatás expanziója, valamint piac-orientáltsága azonban különböző struktúrák mentén, különböző szinteken, illetve eltérő módon valósult meg a régió országaiban. (Lásd 1. ábra.) A térség országainak oktatási rendszerei közötti átjárhatóság viszont többnyire politikai akarat kérdése. Magyarország és a vele szomszédos államok közötti oktatáspolitikai egyeztetések már a kilencvenes években elkezdődtek, és máig tartanak. Kétoldali ösztöndíj-egyezmények kötöttek, a magyar állam pedig ösztöndíjat és lehetőséget biztosított több száz külföldi magyarnak az anyaországbeli továbbtanuláshoz.

2 Lásd Massey et. al., *Theories of International Migration. A Review and Appraisal.* (1993)

Az általunk vizsgált öt országban – Szlovákia, Románia, Jugoszlávia, Ukrajna és Magyarország – a felsőoktatásra vonatkozó UNESCO statisztikák szerint 1989–1998 között Magyarországon volt tapasztalható a leglátványosabb növekedés a tömegesedés irányába: 12,1 százalékról 27,4 százalékra nőtt a hallgatók aránya³, ezzel az öt ország összehasonlításában negyedik helyről második helyre lépett, csupán fél százalékkal maradt le Ukrajnától. Itt azonban tudjuk, hogy az érettségi két évvel fiatalabb életkorra tevődik, mint a többi államban, így az összehasonlítás nehézkessé válik. Romániában szintén nagy volt a növekedés, azonban még mindig utolsó helyet foglal el a régióban ebből a szempontból. Az is látható a fenti ábrán, hogy a növekedés üteme és fordulópontjai más-más évre esnek az egyes országok esetében. Jugoszláviában 1992-ben volt a fordulópon, amikortól a hallgatók aránya, az azelőtti csökkenés után csigalassúsággal növekedni kezdett. Ukrajna 1994-ben érte el ugyanezt, a növekedés azonban 1996 után felgyorsult. Románia számára 1995 jelentette azt az évet, amikor megugrott a hallgatók aránya, utána pedig tovább növekedett ugyanolyan ütemben, mint 1995 előtt. Magyarországon 1997-ben történt egy hasonló változás, Szlovákia viszont konstans növekedési ütemet tartott fenn.

3 A felsőoktatáskorú (rendszerint 18–23 éves) korosztályon belül számított hallgatói arányról van szó.

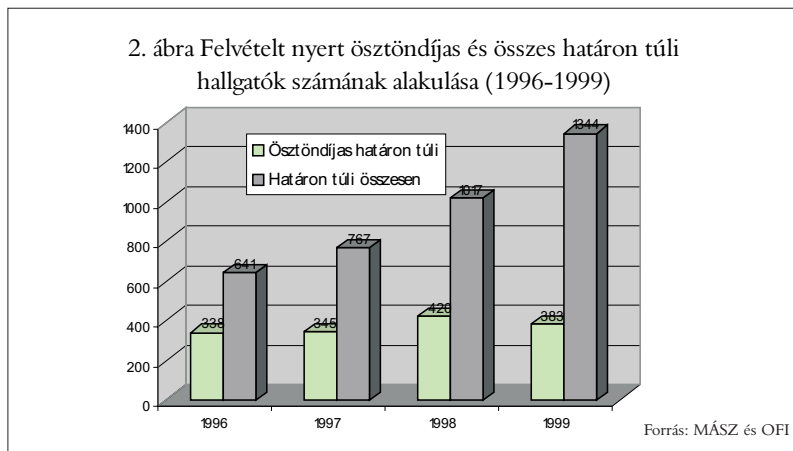
A határon túli hallgatók már a '90-es évek elejétől jelen vannak a magyarországi felsőoktatási rendszerben, hozzávetőleg 1,5%-át teszik ki a hallgatóknak. Noha a határon túli szakmai szervezetek támogatásának politikája sok szempontból és többször is változott, egyre inkább érezhető szigorítás és korlátozás jellemezte. Ennek ellenére a hallgatók teljes számaránya nem változott jelentős mértékben, ami arra enged következtetni, hogy a hallgatókat elsősorban nem az ösztöndíj megszerzése, megléte ösztönzi, vagy esetleg korlátozza abban, hogy tanulmányaikat Magyarországon végezzék. Interjúk vizsgálatunkban többek között éppen azokra az okokra kívántunk fényt deríteni, amelyek a kivándorlást serkentik. Hipotézisünk szerint a határon túli hallgatók az általános magyarországi trendeket igyekeznek követni, ebben az ösztöndíj fontos segítséget nyújt, azonban nem feltétlenül kivándorlást elősegítő tényező.

Az ösztöndíjas hallgatók számának alakulása a magyarországi oktatási intézményekben nagyjából követi a szomszédos országok felsőoktatási tendenciáit. Noha pontos adataink nincsenek a különböző határon túli régiókból érkezők létszámáról, de az Országos Felvételi Iroda (OFI) adatai, ahol összesítve regisztrálják a magyar nemzetiségű határon túli, felsőfokú intézménybe bejutottakat, rávilágítanak a nem ösztöndíjas hallgatók rendkívül magas arányára, mely ezt a látszólagos „rendet” megbontja. Továbbá a tudatosan kontrollált rendre cáfolnak rá interjúink, illetve az Ösztöndíj Tanácsok információi is, melyek azt mutatják, hogy az ösztöndíjazási rendszert elsősorban nemzetpolitikai (illetve kisebbségpolitikai) érvek irányították, mintsem a reális trendek felmérése. Ezekre a trendekre legfennebb utólagos reakciók fordultak elő – szintén nemzeti, ideológiai megalapozással –, mint például az erdélyi szakmai szervezetek kérése 1993-ban, miszerint a magyar állam korlátozza az ösztöndíjazást 20 ösztöndíjra, és koncentrálja ezeket az úgynevezett hiányszakmákat tanulókra. Az is kiderült interjúinkból, hogy az oktatási rendszerbeli sajátosságok és lehetőségek (beleértve ezúttal az ösztöndíjazást is) csak *egyik* változó a fiatalok döntését meghatározó összetett tényezők közül. Azonban nem szabad alulbecsülni fontosságát, mivel a diploma megszerzése a későbbi munkaerőpiaci érvényesülés, a karrierbeli lehetőségek utáni hajsza egyik fontos lépéscsőfoka.

A határon túli hallgatók szakok szerinti megoszlása érdekes és lényegesnek tűnő képet vázol fel. A kilencvenes évek folyamán megduplázódott létszámuk nem oszlik el egyenletesen a különböző szakcsoportok között. A kezdetben is legnagyobb létszámú műszaki és természettudományi hallgatók

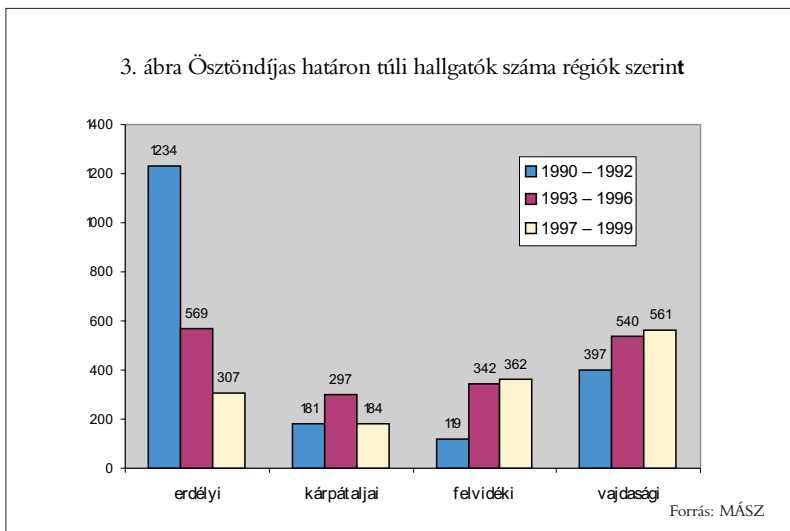
aránya több mint kétszeresére növekedett, azonban a legdinamikusabb növekedés a közgazdasági szakokon tanuló hallgatóknál figyelhető meg, akiknek létszáma megnégyszereződött ez idő alatt. A bölcsész és társadalomtudományi területek hallgatóinak létszáma hirtelen növekedett, 1999-re érte el a csúcst, akkor 1996-hoz képest megduplázódott a létszámuk. A pedagógia szakterület hallgatóinak létszáma az 1996-os magas létszámhoz képest csak enyhén növekedett, és 2000-re megegyezik a közgazdasági szakokon tanulókkal.

Ha ugyanezt a megoszlást csak az ösztöndíjasok esetében vizsgáljuk, akiknek teljes létszáma a kilencvenes években csupán 8,6%-kal növekedett, teljesen más kép tárul elénk. Míg 1996-ban az összes határon túli hallgatóknak több mint fele volt ösztöndíjas, 1999-ben már csak alig több mint egyharmada. (2. ábra) Az ösztöndíjas hallgatók számának változásait a különböző régiókban külön-külön vizsgáljuk, mivel lényeges eltérések tapasztalhatók az ösztöndíjazásban.⁴ Először is, mint már említettük, Erdélyben 1992 óta folyamatosan csökken az odaítélt ösztöndíjak száma, de ez különösen érvényes a pedagógia, egészségügyi valamint a műszaki és természettudományi szakokra. De érvényesnek mondható a bölcsész és közgazdasági szakokra is, noha a felvett hallgatók száma ezeken a szakokon jelentősen megnőtt.

4 Sajnos a teljes – tehát nem csak az ösztöndíjas – határon túli létszámára vonatkozólag nincsenek ilyen adatok. Valószínűleg ott is eltérések mutatkoznak régióként, noha azt kevésbé irányítja kizárólagosan egy mesterségesen kialakított rendszer, mint ahogy ez az ösztöndíjak esetén történik.

3. ábra Ösztöndíjas határon túli hallgatók száma régiók szerint

Kárpátalján kiegyensúlyozottabb az ösztöndíjak odaítélése, de itt is kevesebb lett a pedagógus és több a műszakis ösztöndíjas. Felvidéken egyre több ösztöndíjat ítélnék oda, itt is a bölcsészkarok és a műszaki és természettudományok kerültek a lista élére, de nagy a pedagógia szakosok aránya is. A Vajdaságból érkező ösztöndíjasok is megsokasodtak, az ő esetükben a műszaki és természettudományok a legnépszerűbbek, de növekedik a bölcsészek és gazdasági szakosok száma is.

A kilencvenes évek második felétől tehát jelentősen nő az ösztöndíjjal támogatott hallgatók és az összes határon túli hallgató száma közötti különbség. Ez többek közt abból adódik, hogy egyes népszerűvé váló szakokat (gazdasági, jogi és államigazgatási szakok – melyek iránti növekvő érdeklődés közép-európai jellemző) a határon túli Ösztöndíj Tanácsok nem részesítenek előnyben. A határon túli hallgatók létszámának szakterületenkénti alakulása különösen 1998-tól követi a magyarországi hallgatók létszámalakulásának változását. Ugyanígy a különböző képzési típusokban résztvevők aránya is ezt követi, azal a kis eltéréssel, hogy az alapképzést még mindig kissé nagyobb arányban veszik igénybe a határon túli hallgatók.

Amint láttuk, a határon túli hallgatók jelenléte a magyar oktatási rendszerben fokozatosan követi a magyarországi trendeket. Gyakori az – és ezt az interjúk is jól illusztrálják –, hogy egy már elvégzett képzési forma után

továbbtanulnak, vagy szakmájukon belüli továbbképzésen, vagy pedig más, piacorientáltabb szakot választanak. Mindezt azon az áron is megteszik, ha az újabb képzést fizetniük kell, és nem részesülnek ösztöndíjban, ugyanis a továbbtanulás esetükben több célt szolgál:

– Lehetővé teszi a magyarországi legális tartózkodást, amennyiben nem szeretnének visszamenni szülőföldjükre, vagy úgy érzik, hogy ott nincs lehetőségük érvényesülni.

– Olyan diplomára tehetnek szert, amelyet sikeresebben hasznosíthatnak a munkaerőpiacon (ez még nem lévén szakválasztási szempont első diplomájuk esetében).

– Fiúk esetében szempont lehet a katonaság elkerülése a diákstátus által. Ez értelemszerűen főleg a vajdaságiak esetében volt meghatározó, de az ukrán, illetve a román hadsereget is több fiú próbálja ily módon elkerülni.

– A továbbtanulás a „visszamenni vagy maradni” dilemma eldöntésének elodázásában is szerepet játszik.

– Segít megteremteni az átmenetet a munkavállalás, illetve a letelepedés előtti időszakban, biztonságosabbá teszi ezt a bizonytalanságokkal teli fordulópontot, melyet a fiataloknak a család segítsége nélkül kell megélnie.

– Nem utolsósorban a diákélet meghosszabbításával fenntartható az ifjúsági életstílus, ezáltal ennek az életszakasznak a meghosszabbítása is.

A felsorolt tényezők némelyike nem kifejezetten abból a tényből fakad, hogy határon túli fiatalokról van szó, hanem ugyanúgy egyre hangsúlyozottabban szerepet játszanak a magyarországi fiatalok életében is.

A beszélgetések során megfigyeltünk egyfajta időbeli változást is az itt tanulók összetételében és cselekvési mintájában. Eleinte egyetemre, illetve kiegészítő képzésre jöttek, majd pedig a felsőoktatás tömegesedésével, a felvételiztetés és ösztöndíjrendszer letisztázódásával élesebbé váló konkurencia miatt egyre fontosabbá vált a beilleszkedés, és ezzel összhangban egyre korábbi életkorra tevődött a kivándorlás. A letelepedési hajlam tehát nem állt le, hanem életkorban korábbra tevődött, a középiskola idejére. Figyelembe véve a generációváltást is, elmondhatjuk, hogy az otthonmaradtak második generációja az azóta középiskolás korba cseperedett gyerekeiket küldi ki Magyarországra tanulni. Bizonyos szempontból erősödő tendenciáról van szó, mivel elsősorban Erdélyben és Kárpátalján kialakult egyfajta „sietség”, melyet az egyre romló gazdasági helyzet, a lakosság által átérzett kilátástalanság, a határok lezárásától, a határátlépések megnehezítésétől való félelem stb. befolyásol.

Mindezek alapján arra következtettünk, hogy az 1997/98-ban, illetve 1998/99-ben végzett határon túli magyar hallgatók zöme a tanulni jövő határon túli fiataloknak az első generációjához tartozik. Ők, úttörő jellegüknel fogva, és létszámukat is tekintve másfajta csoportot alkotnak, mint az őket követő generációk. Az általuk szerzett tapasztalatok viszont igen fontosak a következő korosztályoknak, ők váltak referenciacsoporttá a fiatalabbak számára.

A vizsgált fiatalok generációjának úttörő jellegét azonkívül, hogy a magyarországi tanulási lehetőségeket ők aknázták ki elsőként, és az ő hatásukra rendeződött mára a határon túli magyar diákok státusa, az is szemlélteti, ahogyan a szakmájukhoz, karrierjükhöz viszonyulnak. Legtöbb esetben az igazi döntés, vagy az igazi választóvonal azok között, akik Magyarországon maradnak, illetve akik hazamennek tanulmányaik befejezése után, áttevődik egy személyesebb szférára, mégpedig a magánélet és a szakmai érvényesülés közötti dilemmára. Megfigyelhető, hogy a hazatértek túlnyomó többsége házas, családos, míg azok, akik Magyarországon maradtak nagy arányban egyedülállók. Ez utóbbiak inkább a szakmai előremenetelben látják, illetve keresik a boldogulásukat, míg a hazamenők, mint már említettük, a családi együttlétet részesítik előnyben. Ez nem azt jelenti, hogy az utóbbiak csoportja esetén a szakmai kihívások nem jelentenek annyit, mint az első csoportba kerülő fiatalok számára. A hazamenők körében talán több is a szakmáját hivatásként művelő fiatal, hiszen közülük sokan pedagógusok, teológusok. Elképzeléseik a jövőről azonban sokkal inkább tartalmazzák a családot is, vagy talán az is elmondható, hogy pontosabb jövőképpel rendelkeznek. Ez egyrészt – az erdélyiek esetében – abból is adódhat, hogy a hazakerültek átlagéletkora jóval magasabb a Magyarországon maradtakénál. Érdekes ugyanakkor az, hogy az összes többi régió esetében a kor szerinti megoszlás fordítottan jelentkezik: a tanulmányaikat befejező, hazament – megkérdezett – alanyok általában fiatalabbak a Magyarországon maradtakénál. Azt azonban még az interjúkból is nehéz lenne megállapítani, hogy a „családcentrικusság” előzi meg a hazatérési szándékot, vagy fordítva, ugyanis az életpályák között mindkét esetre találunk példát.

Tipikus életutak

A kulcsfontosságú életeseményeket figyelembe véve az interjúk alapján különböző életút-típusokat lehet körvonalazni.

Egyik, tipikus elemekből összeálló életút a következőképpen nézhet ki:

Érettségi után több helyre felvételizik, ha felveszik egy magyarországi intézménybe is, akkor ezt választja, mert jobbnak tartja a magyarországi képzést. Eleinte saját régióbeli fiatalokkal, egyetemistákkal barátkozik, később, az egyetem utolsó éveiben kezd a magyarországi évfolyamtársakkal is szorosabb kapcsolatba kerülni. Párhuzamosan szakmai téren is kezd elmélyülni a tanulmányokba, illetve kezdi felmérni lehetőségeit a munkaerőpiacon. Újra beiratkozik egy kiegészítő képzésre, vagy egy sikeresebben konvertálható diploma megszerzése végett más szakra, esetleg doktori képzésre. Ezzel párhuzamosan már dolgozik. Közben lazulnak a barátságok az addigi barátokkal, a munkahelyi kapcsolatok fontosabbakká válnak.

Természetesen ritka esetben találunk meg minden elemet, illetve az egyéni sorsokban sok különböző, látszólag mégis erősen befolyásoló motívum van.

Jellemző az az igyekezet, hogy a változást, változtatást fokozatosan éljék meg a fiatalok. A diákstátus maga kitalálja azt a kényszert, hogy az új környezetbe hirtelen integrálódjanak, és teljesen új életmódot, úgynevezett „felöltött életmódot” folytassanak. Az ösztöndíj és a szülői segítség legtöbb esetben felmenti a megkérdezetteket a pénzkérésről, illetve a teljes önállósodás kényszeréről. Sokan fokozatosan „szivárognak be” a munkaerőpiac világába, előbb kisebb, diákstátusban végzett munkákat vállalnak. Akinek ez a fokozatosság nem sikerül az első diploma megszerzésének utolsó éveiben, igyekszik diákéveit kinyújtani, és kényszerű döntés elé kerül.

Akkor tudatosodott bennem, hogy én Pestre megyek dolgozni. Ez egyszerűen döbbenetes volt. Hihetetlen volt, mert a szívem majd megszakadt, hogy a kedvesemet ott kell hagynom, a szívem majd megszakadt, hogy idejövök egy rohadt nagyvárosba, ahol senkit nem ismerek, és a szívem majd megszakadt, hogy véget ért a diákságom és beállok a sorba, és innen kezdve vagy 65 éves korig húzom az igát. Ez így nagyon sok volt. Elég nehezen emésztettem meg a dolgokat. (M20, Debrecenben végzett lány)

Mivel a döntés nem teljesen problémamentes, legtöbbször a tanulmányok meghosszabbítását választják stratégiként, a döntés kitolásaként.

Pályaválasztás

1990 óta a pályaválasztás közvetve összefügg a határok megnyitásával, a megnövekedett mobilitási lehetőségekkel. Elsősorban a humán tudományok iránt érdeklődő fiatalokat vonzották a magyarországi lehetőségek,

párosulva azzal az előnnyel, hogy anyanyelven tanulhattak. A magyar oktatási rendszer igen magas presztízse külön meghatározó okként szerepel. Jobb minőségű oktatás, fejlettebb infrastruktúra, világszinten nevesebb diploma, gyakorlatiasabb, használhatóbb képzést nyújtó intézmények – ilyen a határon túliakban kialakult kép a magyar oktatásról.

Válahonnan, de most nem tudom megmondani honnan, olyan kép élt bennem, meg még ma is, (ez aztán meg is erősödött bennem), hogy a magyarországi felsőoktatás és úgy általában az oktatás egy színvonalas oktatás. Ezzel elégedett is voltam, és úgy érzem, hogy helytálló. (J7)

Az oktatás színvonala mellett választásukat sokan motiválják azzal, hogy így magyarul tanulhattak.

Az, hogy Szlovákiából is jönnek át diákok Magyarországra az sokkal inkább a nemzetiségi probléma eredménye, míg nálunk sokkal inkább gazdasági. Megfigyelhető egy ilyen ellentét, hogy a romániaiak többnyire anyagi okokból, tehát álláslehetőségek miatt, az ottaniak meg hogy magyarul tanulhassanak. A szlovák felsőoktatási rendszerbe nem nagyon akarnak beilleszkedni, mivel magyar továbbtanulási lehetőségeik nem sok van. (M20, erdélyi lány, akinek barátja felvidéki)

A környező országok oktatási rendszere is erősen befolyásolja az oktatási forma kiválasztását. A romániai magyarokra különösen jellemző, hogy már kialakult pályaválasztási stratégiákkal rendelkeznek. Itt már a középiskola meghatározta a pályát, már a középiskolai felvételik idején létrejött egy funkcionális kiválasztódás, szűrés. Akinek sikerült bejutni egy jó nevű magyar gimnáziumba (amiből legtöbbször csak egy volt minden nagyobb magyarlakta városban, abban is erősen hierarchizált osztályokkal), akkor szinte biztosítva volt a felsőfokú diploma. Erős konkurencia jellemezte ezeket az osztályokat, és „természetes” volt, hogy minimum 90 százaléka az itt tanulóknak már első felvételin bejut egy egyetemre. Ez a funkcionális kiválasztódás részben átöröklődött az új rendszerbe, azzal a különbséggel, hogy az osztályok száma megnőtt, és ez fellazította a versenyt. Létrejötték ugyanakkor a humán és reál profilú osztályok, melyek a versengést nem egyetlen vertikálisan hierarchizált rendszerbe szervezték. Ezzel párhuzamosan fokozatosan elterjedtek a magyarországi tanulási lehetőségek is, illetve az erről szóló információk, ami tovább gyengítette a versengési mezőnyt, és helyet adott alternatív érvényesülési stratégiáknak is.

Rangsorolva volt, hogy ki hol tanul tovább. Rangsorolva voltak, hisz be volt határolva ahova mehettünk. (...) Magyarországra fel se merült, nem volt benne a rangsorban. Akkor kezdett bejönni. (...) Az alsóbb évesek többen lettek, mint mi. Mindenképpen elérhetővé vált a dolog, kitaposott ösvénnyé, és mint alternatíva egészen természetessé vált az otthoniak számára (M20)

Az egyetem kiválasztásánál szerepet játszottak többek között a félelmek a többségi (román, szerb, szlovák, ukrán) nagyvárosokba való költözéstől. Ez többnyire nyelvtudásbeli hiányosságokból, valamint a kisebbségi identitás által megnehezített, vagy legalábbis bonyolultabbá tevő integrálódásból fakad. Ilyen szempontból a Magyarországra való költözés nem jelentett nagyobb, megerőltetőbb változást, sőt, bizonyos esetben a könnyebbik „változatnak” bizonyult, hiszen ösztöndíjasként tanulhattak tovább.

Főleg az idősebb interjúalanyokra jellemző, hogy az otthon megtapasztalt kudarcok, kiábrándulások után „új életet” kezdhettek Magyarországon, a továbbtanulást az önérvényesítés eszközeként, újabb lehetőségként élték meg. Az otthoni kilátástalan helyzetre kézenfekvő, egyszerűbb megoldást nyújtott.

Nagy általánosságban elmondható, hogy a vajdaságiak nagy arányban a műszaki és természettudományi, valamint gazdasági és egészségügyi szakok fele irányulnak. A felvidékiek viszonylag nagy számban jelentkeznek pedagógus, vagy hitoktatói képzésekre, a kárpátaljaiaknál viszont nehéz megállapítani egy erősebb tendenciát (talán a hittudományi és a mezőgazdasági szak jellemző). Az erdélyiek preferálják leginkább a gazdasági szakokat.

Általánosan jellemző, hogy pályaválasztáskor ennél a generációnál a személyes tényezők az elsődlegesek, és csak másodsorban számít a munkaerőpiaci kereslet.

De ha így nézzük, akkor szakmát kellett volna mást választanom, nem országot. Ennek ellenére nem bántam meg, hogy ezt választottam. (J5)

Az ilyen fajta döntés azonban a legelső egyetem kiválasztásakor játszik nagyobb szerepet, a későbbi döntések, főleg a letelepedni kívánó fiatalok körében, már a piaci viszonyokhoz való konformálódást tükrözik. Ez diskurzív szinten ugyanúgy megfigyelhető, mint tettekben. A szakmaválasztáson kívül a munkahely keresése, kiválasztása, fölfele törekvő társadalmi mobilitás illusztrálja ezt leginkább: a kapcsolatokat többé-kevésbé tudatosan kezdik

kiépíteni, a régi „de már nem hasznos” kapcsolatok pedig elkopnak. Ezzel elmentéses érzéseket jelentenek a származási országhoz való kötődés, a régió-identitás megőrzésére tett kísérletek.

A határon túli magyar fiataloknál tehát megfigyelhető a piackonform viselkedési mintáknak, a nemzeti és egyéb identitások által vezérelt ideológiáknak, valamint ezek versengésének egy furcsa kombinációja.

A Magyarországon való maradást a legkülönbözőbb formában élik meg, így nagyon sokféle magyarzatot is találnak rá. Tudjuk, hogy a Magyarországra való migrációs potenciál a határon túli magyarság körében elég magas, mivel a környező országok gazdasági-társadalmi lemaradásához képest az anyaország fellendülése kihangsúlyozódik. Ez abban nyilvánult meg az általunk készített interjúkban, hogy a szülők kitelepedése sem ritka, de általában is a szülők pártolják gyerekeik magyarországi tanulmányait, illetve letelepedésüket, még akkor is, ha ez a tőlük levő távolélést jelenti.

A szüleim akkor tervezték a külföldre való letelepedést, mikor bátyámmal mind a ketten Magyarországon voltunk. Akkor többet emlegették, hogy milyen jó volna, ha a házat át tudnák tolni a másik oldalra, Szegedre. De most, hogy itthon vagyok, azt gondolom, hogy nem forgatják a fejükbe, meg elmúlt már az a hisztéria. De hát volt egy ilyen időszak, mikor mindenki letelepedési engedélyt és útlevelet akart, de az időszak már elmúlt. (J6)

A fiatalok egy része határozottan, tudatosan tervezi és szervezi letelepedését, és olyan racionálisnak tűnő érveket sorakoztat fel, mint például a szakmai-, karrier-lehetőségek, anyagi boldogulás, nyelvhasználat stb.

Itt meg az a jó, hogy mindenki egyéniség, mindenki próbálja önmagát megvalósítani. Olyan energikusabb, dinamikusabb a társadalom. Látszik, hogy van benne erő. Előre megy, vannak tervei. (...) Nincs az az ember, aki ép eszű és józan gondolkodású és ne érezné, hogy itt három szinttel jobban érzi magát, jobban van, mint ott-hon. Ha ezt nem fogja fel ép ésszel, akkor egyszerűen nem lehet rajta segíteni. Nem igazán ismerek olyat, aki ezt ne fogja fel. (M.)

Mások nehezen döntenek el, igazából vonakodnak a döntés meghozatalától, ők nagyrészt szubjektív, a körülményeikhez igazodó érveket sorakoztatnak fel.

Nem volt olyan elképzelésem, hogy Magyarországon maradok. Még csak azt sem mondhatnám, hogy szépen fokozatosan döntöttem így, hiszen nem gondolkodtam ezen. Első évtől negyed-ötödév elejéig nem gondolkodtam azon, hogy mit fogok csinálni, és hogy mi lesz a későbbiekben. Ez ötödév végére dőlt el, hogy maradok, amikor már a szüleim is elég sűrűn érdeklődtek, hogy most mi lesz. „Most maradni akarok, hazamegyek mi lesz. De találjak ki valamit, mert állás után kell nézni, bár-hogy döntök”. Azt szerették volna, ha én kijelentem, hogy ezt vagy azt csinálom, de miután látták, hogy semmit nem jelentek ki, és azt sem tudom, mi lesz, próbálták sürgetni a döntést. Ez borzasztóan zavart, hisz annyira tanácstalan voltam, és nem tudtam, hogy most... Az még egy plusz teher volt, hogy el kellett dönteni, hogy maradok, vagy hazamegyek, amellett, hogy az ember az egyetemmel a saját végét érezte. Ez egy nehéz korszak volt. Végül is totálisan egyszerű a döntés magyarázata: a barátom egy évvel később fejezte be az egyetemet és egyértelmű volt, hogy szeretnék vele maradni. (...) Abszolút nem tudtam hosszútávra gondolkodni: „jó most egy év Debrecen és utána lesz valami”. (M20)

Azok száma is meglehetősen nagy, akik tanulmányaik közben megváltoztatják szándékukat, és egyik változat után egy másik életutat terveznek meg, vagy éppen a tehernek tűnő határozatlanságot győzik le úgy, hogy meghoznak egy döntést.

A fokozatosság, a túl drasztikus életmódbeli változások elkerülése minden esetben fontos tényező, még az igazán kalandvágó fiataloknál is. Azok az erősen individualizált fiatalok is, akik inkább hajlamosak a kockázatvállalásra, előtte mérlegelnek, irracionális, emocionális okok miatt kevesen vállalnak kockázatokat. Érvelésük, racionális döntésük gyakran tartalmazza az alábbi élethelyzeteket:

A szülők elszegényedése, az otthonról jövő segítség csökkenése gyakran arra készítette a megkérdezetteket, hogy munkát vállaljanak, mivel az ösztöndíjuk az utóbbi években nem biztosította a megfelelő, általuk elvárt életszínvonalat. A munkavállalás által tehát már megismerkedtek egyrészt az ezzel járó életmóddal, másrészt pedig megszűnt, illetve lehetetlenné vált az, hogy határon túli csoportokban elkülönüljenek a magyarországi társadalomtól.

Elfoglaltságuk folytán addigi barátságaik fellazultak, kopni kezdtek, és új, munkahelyi ismeretségekkel egészültek ki. Amennyiben munkahelyükön sikeresek (és az interjúk alapján az tapasztalható, hogy a magyar társadalom befogadó, illetve a határon túli fiataloknak sikerül szakmai színvonal szempontjából versenyre kelni Magyarországon nevelkedett társaikkal),

természetes módon integrálódnak a magyar társadalomba, szakmai körökbe. Mivel szakmai kapcsolataik nagyjából Magyarországon alakultak ki, itt eleve szélesebb lehetőségek nyílnak meg előttük ezen a téren, mint szülőföldjükön. Ezáltal legtöbbször elkerülhetetlenül abba a helyzetbe kerültek, hogy amennyiben máshol (otthon) akarnak boldogulni, élni, az általuk Magyarországon kialakított biztonságot feladnák. Természetesen ez már nagyon függ a szakmához való viszonyulástól, elhivatottság-érzéstől, illetve magától a szakmától. Amennyiben olyan szakot és szakmát választottak, amely szűkebb körű és egyfajta kapcsolatrendszer határozza meg az érvényesülés sikerességét (mint a művészi, bölcsész, kutatói pályák, ellentétben a manapság „sikerszakmáknak” számító [köz]gazdasági, informatikai, vagy műszaki pályákkal), az a veszteség, amit itt hagyának, felülmúlhatja a hazamenetelből származó nyereséget.

A Vajdaságba vagy Erdélybe visszatérők közül sokan később megfontolták magukat, és mégis Magyarországon, vagy Nyugaton próbálták szerencsét. A visszamenetel csak nagyon kevés esetben végleges. Sokan „lebegő” életmódot folytatnak otthon, készen arra, hogy bármikor visszatérjenek Magyarországra, vagy nyugati országokba vándoroljanak. Ezért intenzíven ápolják szakmai és személyes kapcsolataikat, melyeket diákéveik alatt teremtettek.

A visszatérők legtöbb esetben tanári, hitoktatói, teológiai diplomával rendelkeznek. Tudatosul bennük, hogy abban a szakmában a magyar közalkalmazotti státusban is alacsony a fizetés, amihez még hozzáadódna a lakásrendelés is.

Itt nehéz élni. De ott sem láttam nagy értelmét a maradásnak. Olyan pályát választottam, ahol a fizetés Magyarországon is ugyanolyan alacsony, mint itthon. Vágy is magasabb, mint itthon, de az árakhoz, az élethez képest alacsony. Lehet, ha valamilyen más foglalkozást választok, akkor ott maradtam volna. Ha kutató, közgazdász vagy programozó lennék, akkor nem érte volna meg hazajönni, mert ott magas fizetést kaptam volna, de így majdnem mindegy, hogy hol maradtam volna. (J5)

Amint a migrációk elemzésével foglalkozó szakirodalomból is kiténik, a családnak rendkívül nagy szerepe van a döntéshozatalban, még ha nem is mindenképpen közvetlen módon. A szoros családi kötelékek sokféleképpen befolyásolhatják a visszaköltözést.

Egyrészt hatással vannak a fiatalok magyarországi életmódjára. A szorosabb otthoni kötelékek arra készítik a diákokat, hogy gyakrabban járjanak haza, így kevesebb idejük marad dolgozni, kapcsolatokat, barátságokat kötni.

Ez nehézkessé teszi a beilleszkedésüket, és ők is kívülállóknak, másoknak érzik magukat a magyarországiakhoz képest. Ezáltal a magyarországi kötelékek meggyengülnek.

Egy másik út, amin keresztül a család visszavonzza a fiatalokat, az érzelmi ráhatás. Sokan úgy érzik, szüleiknek szükségük van rájuk, érzelmi támaszként is, nemcsak megélhetésben.

Tehát hazatérésemnek főleg családi vonatkozása volt, valamint az, ha már a bátyám Magyarországon van, akkor legalább én legyek itt. Így a családnak ott is van egy része, meg itt is, és ha neki rosszul megy, akkor talán nekem jól, és fordítva. Tehát ne gyűnjünk egy országban, mert akkor egyszerre lehet rossz. (J6)

Talán a legfontosabb tényező a saját maguk által alapított család. A már kialakult párkapcsolatok, hosszú távú tervek, házasságok döntőek, illetve legtöbb esetben, amennyiben dilemmák merülnek fel ezzel kapcsolatosan, a partnernek az életútja a meghatározó. Ugyanakkor az ifjúsági életút meghosszabbodásával, a tanulási időszak nagymértékű kitolódásával, valamint az életterv-váltással együtt jár a nehezen stabilizálódó magánélet jelensége is. Ezáltal a döntés kényszerűsége is kitolódik, tehát elmondhatjuk, hogy egymást erősítő tendenciák váltják ki az úgynevezett „lebegő” életmódot.

Gyakran, ha erős hivatástudat társul a szakmához, a megkérdezettek úgy érzik, hivatásukat legjobban szülőföldjükön tudják teljesíteni, bár tudják, hogy ott nehezebb. Ez sokszor csalódással jár. Gyakran említik a bátorságot, azt, hogy nem mernek új életet kezdeni, olyan végleges döntést hozni, amiből nincs visszaút. Ezért a szakmai hivatástudat, néha kisebbségi magyarságtudattal párosulva, még jobban felerősödik. Ugyanakkor a bátortalanság a másik oldalon is megjelenik, olyan formában, hogy az értelmiségieknek bátorság kell ahhoz, hogy otthon megállják a helyüket, és kitartsanak, visszatérjenek.

Azok, akik tudnak tenni valamit. Nem merik vállalni ezt a hozzáállást, és inkább elhagyják az országot. (R7)

A munkaerőpiacon jól konvertálható, magas anyagi körülményeket biztosító szakot végzett fiatalok közül rendkívül kevesen térnek vissza szülőföldjükre.

A megkérdezettek által mesélt életutak, és az általuk megfogalmazott motivációk természetesen a saját értelmezésüket fejezik ki. Nehéz olyan „objektív” társadalmi okokat felfedezni, illetve kiszűrni, melyek a különböző karriertípusokat determinálják. Valójában azonban mi azt szeretnénk volna megtudni, hogy melyek azok a motivációk, amiket a *kérdezettek tulajdonítanak* saját cselekedetüket befolyásoló tényezőinek, illetve ahogy ők értékelik a saját cselekvéseiket.

Ezek a motivációk viszont már sokfélék. Vannak „racionálisabb”, az egyéni sorsból kiinduló, egyéni érdekeket tükröző magyarázatok, illetve olyanok is, melyek az illető határon túli (kisebbségi) társadalom ideológiáit, közösségi normáit fejezik ki. Ez a kettősség gyakran együtt jelentkezik, illetve tudatosodik.

Azt, hogy a határon túliak így egyben vannak, NEI-ben is, Mártonban is, nem tartom jónak. Inkább tartanám, hogy akkor... Végül is az a kérdés, hogy mi a cél. Ha az a cél, hogy szépen kitanulod magad, hazamész és a helyi közösséget próbálsz támogatni, akkor szerintem egy optimális megoldás a Márton-élet, mert egy kicsit bezár, s az egzisztenciádat nem tudod megalapozni annyira ahhoz, hogy itt maradj. Tehát ilyen szempontból jó. De hogyha az egyéni célokat előbbre helyezzük, mint a közösségi célokat, akkor mindenki képesítse ki magát és csináljon karriert, és esetleg innen támogassa a határon túliakat, mert hosszú távon szerintem a határon túli közösségek megmaradási esélyei nem túl jók. Attól függ tehát, hogy mi a cél. (M37)

Itt lényeges megjegyezni, hogy az individuális értékek elterjedése a Kárpát-medence társadalmában nyomon követhető az interjúkban. Kialakulónak látszik egy olyan társadalmi norma, amely szerint az egyéni érdekeknek meghatározó, legitim szerepük van a cselekedetek irányításában. Ez akkor válik nyilvánvalóvá, amikor a hazatért fiatal diplomások úgy érzik, magyarázkodniuk kell, amikor hazatérésükről beszélnek, hiszen úgy látják, hogy ők azok, akik ezáltal különlegessé válnak. Ugyanakkor lemondásként értékelik ezt a cselekedetüket, sokan bevallják, hogy az egyéni boldogulásuk ellenére, valamint az általános tendenciák ellenére cselekedtek így. Sokan emiatt a „hibát” keresik magukban, azt, hogy mik lehetnek azok az egyéni hiányosságai, amelyek a visszatérésre készítették őket.

Ha nagyon cinikus lennék, azt mondanám, hogy nem tudjuk magunkat úgy föltalálni, amennyire az szükséges a külföldi élethez. Apukám is nagyon jó szakember, és jó diplomája van, de nem tudjuk úgy föltalálni magunkat, hogy minél több pénz

keressünk, és minél több mindenünk legyen, és hogy megvalósítsuk álmainkat. Szerintem nagy bátorság kell ahhoz, hogy valaki kint maradjon idegenben. Az összes többi barátomnak is a szülei itt vannak, a házuk is, ők pedig albérletben laknak és dolgoznak. Egyrészt egy ilyen kalandvágy, bátorság is kell hozzá, én hazajöttem a biztosra. Itt biztos, hogy lesz hol lakni, kapok munkát... (J5)

A hazatérők néha személyes vonásokra is utalnak, mint életútjukat eredendően meghatározó tényezőkre. A személyes biztonság, az előreláthatóság lehetősége, a személyes viszonyok azok a tényezők, melyek hatására a fiatalok – elmondásuk szerint – hazamennek.

...a négy legjobb matematika szakos hallgatónak felajánlották, hogy átíratkozhatnak az egyetemre [a főiskoláról]. Én is köztük voltam. Én nem akartam átmenni, mert akkor már úgy éreztem, hogy végre valahol kezdenek elfogadni, tudom, hogy mit kérnek tőlem, tudom azt teljesíteni, most mért ugorjak bele valami másba? Nem tudom, hogy jó döntés volt-e? Szerintem jó, és utólag is azt mondom, hogy jó. (J6)

Néha az az érzésem, hogy nem mindenki futotta be azt [a pályát Magyarországon], ami neki járt volna. Nem is annyira a karrier, mint a személyes életük szempontjából. (J6)

Eléggé meg is voltak lepődve a többiek, amikor kiderült, hogy megpróbálom. Furcsa valami volt. Biztos, hogy sokakban negatív kicsengése is volt a dolognak. Volt ez a nagy magyar érzélem, ami sokakban most is megvan. Ebbe a képbe nem feltétlenül fért bele, hogy az első adandó alkalommal az ember meglép és a jobb lehetőségek reményében a könnyebbik utat választja. Ez benne volt a levegőben, de az osztálytársaktól inkább a megdöbbenés, az egészen a furcsa vonatkozása jött vissza. (M20)

Ott rendezkedtek be, egy olyan társadalomban, ahol jobb a jövő, pozitívabb a jövőkéjük. (J5)

Az elkészített mélyinterjúk nemcsak életutakat, egyéni sorsokat mutatnak be, hanem egyben átgondolt értelmezéseket is nyújtanak arról az időszakról, melyet a kérdezettek megélték magyarországi diákéveik során, illetve közvetlenül ezt követően. Az egyéni sorsokon túl felfedezhetők tipikus viszonyulások, magyarázatok, melyeket több interjúalánynak sikerült tömören megfogalmazni. Úgy éreztük, ezek az élő szövegek szinte „magukért beszélnek”, szinte felbe-

csülhetetlen megfigyelés- és tapasztalattömegre épülnek. Amellett, hogy megismerjük általuk a megkérdezettek életpályáját, akár azt is mondhatjuk, hogy az elmondott motivációkban benne van az illetők ismeretségi körének motivációja, cselekvési mintája, normája is.

Legnagyobb segítséget az interjúalanyok megkeresésében mégis az informális úton megszerzett adatok jelentették, olyan fiatalok révén, akik a kilencvenes évek derekán aktív hallgatói önkormányzati vagy ifjúsági szervezeti tevékenységet láttak el.

Az empirikus kutatás előkészítésénél nagy figyelmet szenteltünk annak, hogy az interjúvázlatban szereplő bizonyos kérdéskörök által kiváltott elutasító jellegű reakciókat elkerüljük. A kutatási téma érzékenysége miatt óhatatlanul felmerült az igény egy előzetes vizsgálatra, melyben a kérdezettek reakcióját, őszinteségét és nyíltságát mérhettük le, amelynek tapasztalatait felhasználhattuk az interjúzás során. Egy zártkörű, kis létszámú (9 fős) fókuszcsoporthoz beszélgetés alkalmas volt arra, hogy előzetes aggodalmainkat eloszlassa: a válaszolók, amint elfogadták felkérésünket, hajlandóak voltak személyes dolgairól is beszélni, feltárni gondolataikat, céljaikat, és a kényesebbnek számító témákról is relatíve nyíltan, őszintén beszélni.

A kutatás menetét segítő kiegészítő módszerként használtuk a hólabda módszert is, mely az ismeretségi körök, baráti társaságok felgöngyölítését segítette. Minden egyes megkérdezett interjúalanytól a beszélgetés végén további személyek elérhetőségét kértük, mely kérésünket általában készségesen teljesítették. Az interjú alanyok szakok, állampolgárság, illetve felsőoktatási intézmény szerinti megoszlására felállított előzetes arányszámok figyelembevételével a hólabda módszer segítségével kerestük meg a végzett hallgatókat.

Összefoglalás

Interjúinkból kitűnik, hogy amint a kilencvenes években Magyarországon tanulók száma jelentősen megnőtt, lassan nyilvánvalóvá vált, hogy nemcsak a magyar nyelvű felsőfokú (és középfokú!) oktatás hiányosságai késztetik a hallgatókat arra, hogy a magyarországi intézményeket válasszák, hanem ennél sokkal többértébb jelenség-együttesről van szó. Az itt tanuló hallgatók számának változásai egyaránt függenek a szomszédos országok oktatáspolitikájától, szociálpolitikájától, gazdasági helyzetétől, a munkanélküliek arányától, az országokban uralkodó társadalmi légkörtől, és a magyar oktatási rendszer nyitottságától, befogadó-képességétől, valamint a magyar társadalom viszonyulásától. Jó okunk volt azt

feltételezni, hogy a nemzetközi trendek lényegesek a régió fiataljai számára, tehát a globálisan eluralkodó élet- és karrierideálok mintaként lebegnek akkor is, ha például a külföldön tanulás, az utazás és a biztos megélhetést nyújtó állás nehezebben elérhető ebben a régióban mint más, mintaként szolgáló országokban. A határon túli régióknál figyelembe vettük, hogy mindegyik régió Magyarországhoz viszonyítva a fiatalok életkarrierjét tekintve hátrányos helyzetben van. A hátrányok történetileg különbözők, de minden országban tovább növekedtek a kilencvenes években. Egyedül a Vajdaságban szereztek a hallgatók gyermekkorukban pozitív élményeket, akiknek helyzetét viszont a dél-szláv háborús összeomlás döntő módon meghatározza. A régiók között azonban a magyarság mint közösség mást és mást jelent. Ez jelentős módon befolyásolja a fiatalok élettervezésének, életkarrierjének alakulását, és az anyaországgal kapcsolatos elvárásait. Döntő mértékben befolyásolja továbbá a fiatalok életkarrier-törekvéseit az otthon és Magyarország közelsége is, valamint a számukra otthont jelentő település vagy kisebb régió magyarságának számaránya.

ÁGOTA SZENTANNAI

The following of the carriers of the youth who learnt in Hungary

The presence of the Hungarian youth from across the borders of Hungary in the mother country is well known. They come to learn, to work, to try their luck, their course of life is different but it is determined by the same facts. The study analysis the fates, carriers of these youth who came from the neighboring countries to Hungary at the beginning of the 90', to what kind of life strategy belongs this kind of migration, which are the motivating facts that urged them to make this step and what makes these to be periodical or what makes permanent their life in Hungary?

The results of the research conducted in September 2000 show that as the number of those studying in Hungary increased in the 90', it became slowly obvious that not only the lack of the Hungarian higher educational system (secondary education) made the students to leave the country but also there stood a much more complex collective phenomenon at its basis. The number of the students studying in Hungary varies according to the educational policy, social policy, economic situation, the rate of the unemployment of the neighboring countries and also according to the ruling social atmosphere in those countries and depending on the openness of the Hungarian educational system, on its capacity and on the attitude of the Hungarian society.

FÁBRI ISTVÁN

Magyar nyelvű felsőoktatás és tudományosság a Kárpát-medencében

A kisebbségi oktatás, illetve tudományművelés és a szakmai presztízs összefüggései

*Bevezetés*¹

Az utóbbi évtized a határon túli magyar nyelvű felsőoktatási szférában is jelentős változások, kísérletek időszakát jelenti: új intézmények alapítása, egyes állami nyelvű egyetemeken és főiskolákon magyar nyelvű tagozatok beindítása, magyarországi székhelyű felsőoktatási intézmények kihelyezett tagozatainak megjelenése, az évtized végén pedig magyar nyelvű egyetemek létrehozásának kezdeményezése. Az intézményi szintű kísérletekkel párhuzamosan, és természetesen azoktól közel sem függetlenül,

1 A kutatást a Márton Áron Szakkollégium koordinálta. További magyarországi közreműködő intézetek: Magyar Tudományos Akadémia Nemzeti-Etnikai Kisebbségkutató Intézet, TLA–Közép–Európai Tanulmányok Központja, JELTÁRS Jelenkor Társadalomkutató Műhely. A felsőoktatási és tudományos intézmények körében végzett adatgyűjtést és mélyinterjúzást magyarországi és határon túli magyar szociológusok, doktoranduszok és egyetemisták végezték. A közoktatási intézmények felmérése során a következő intézmények és szervezetek munkatársai működtek közre: Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége (Románia), Szlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetsége (Szlovákia), Nemzeti Dokumentációs Központ (Szlovákia), Kárpátaljai Magyar Pedagógusok Szövetsége (Ukrajna), Vajdasági Magyar Pedagógusok Szövetsége (Jugoszlávia), Vajdasági Módszertani Központ (Jugoszlávia), Horvátországi Magyar Pedagógusok Szövetsége (Horvátország), Lendvai Ifjak Egyesülete (Szlovénia), Burgenlandi Magyarok Népfőiskolája. A kutatást az Apáczai Közalapítvány támogatta.

folyamatosan kiépült a szomszédos országok magyar nyelvű felsőoktatási intézményhálózatának – közvetlen vagy közvetetett – támogatását célzó, magyarországi és határon túli alapítványi (közalapítványi) rendszer. Mindezek a folyamatok egy lényegesen átalakult politikai mezőben és az érintett közép-kelet-európai országok (Ausztria kivételével) különböző ütemű, ám mindenféleképpen jelentősnek tekinthető gazdasági szerkezetváltozásai mellett zajlottak, illetve zajlanak le. És ha ezenkívül még figyelembe vesszük, hogy maga az európai felsőoktatás, és benne a közép-kelet-európai országok felsőoktatása (bár ez utóbbi igen komoly fáziseltolódással) szintén lényeges változásokon ment, illetve meggy keresztül, akkor nyilvánvaló lesz, hogy a határon túli magyar nyelvű felsőoktatással összefüggő folyamatok tanulmányozásához igen sokszempontú, összetett elemzésekre van szükség.

Az erre irányuló kutatómunkák alapját kell, hogy képezze maguknak az érintett intézményeknek a szisztematikus számbavétele. Több magyarországi és határon túli magyar kutatóműhely és szakmai szervezet közreműködésének eredményeként 2001 tavaszára létrejött a szomszédos országok magyar közoktatási, felsőoktatási és tudományos intézményeinek egységes adatbázisa. A többelemű kutatási program keretében lebonyolított adatgyűjtés az intézmények szakmai tevékenysége, oktatói/kutatói és hallgatói/diák létszáma, infrastruktúrája és gazdálkodása legfontosabb paramétereinek feltérképezését tűzte ki célul. Az intézménytípusonként egységes szempontú felmérés lehetőséget ad arra, hogy a legfontosabb jellemzők mentén megrajzolhassuk a határon túli magyar oktatási és tudományos intézményhálózat többelemű és különböző „léptékű” térképét. Természetesen közel sem beszélhetünk egységes intézményhálózatról, hiszen a magyar nyelvű oktatás és tudományosság a szomszédos országok sok esetben igen eltérő törvényi szabályozási keretei között, országonként, illetve régióként más és más intézménytörténeti folyamatok eredményeképpen és jelentősen különböző kulturális hagyományokba ágyazódva van jelen a térségben. Éppen ezért van nagy jelentősége annak, hogy a szóban forgó adatgyűjtés egységes szempontrendszer szerint kísérelje meg leírni az érintett intézményi szférát.

A magyar nyelvű képzést (is) folytató oktatási intézmények és magyar tudományos intézetek, kutatóműhelyek száma a Magyarországgal szomszédos országokban (2001. december)

	Ausztria	Horvátország	Jugoszlávia	Románia	Szlovákia	Szlovénia	Ukrajna	összesen
közoktatási intézmények*	4	3	94	1013	344	5	104	1567
felsőoktatási intézmények	1	2	12	39	14	1	3	72
tudományos intézmények	1	1	12	22	16	1	5	58
összesen	6	6	118	1074	374	7	112	1697

* *Elemi (1-4 osztály), általános és középiskolák együitt.*

Forrás: A Kárpát-medence magyar oktatási és tudományos intézményeinek adatbázisa.

Az adatbázisban szereplő több mint másfélezer általános- és középiskola, főiskola, egyetem (pontosabban egyetemi kar és tanszék), kutatóműhely egy régióként és intézménytípusonként jelentősen tagolt intézményi struktúrát alkot. Ennek az intézményi struktúrának a részletes elemzésére itt most nincs mód, de jelen tanulmány témája megköveteli, hogy a felsőoktatási és tudományos intézményhálózat legfontosabb elemeit, és ezzel mintegy az adatgyűjtés alapelveit vázlatosan ismertessük. Az adatgyűjtés alapelveire felsőoktatási intézmények besorolása, vagyis azok magyar nyelvű képzést folytató felsőoktatási intézménnyé történő „minősítése” két alapvető jellemző együttes meglétét feltételezi: a magyar nyelven folyó képzést és a felsőoktatási intézményi jelleget. Olyan felsőoktatási intézményeket tekintünk a határon túli magyar felsőoktatás részének, amelyekben a magyar nyelvű képzés eredményeként kapott oklevelet, diplomát az adott országban hivatalos felsőfokú végzettségnek ismer-

rik el, illetve a képzés állami elismertetése (akkreditálása) folyamatban van. Ezen kategorizálás alapján a következő intézménytípusokkal találkozhatunk:

- 1. teljes egészében magyar nyelvű képzést folytató felsőoktatási intézmények (pl. Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola – Beregszász, illetve ide tartoznak a magyarországi felsőoktatási intézmények kihelyezett tagozatai is)
- 2. párhuzamosan magyar nyelvű képzést is folytató felsőoktatási intézmények (pl. Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyar tagozattal, „vonallal” rendelkező karai – Kolozsvár)
- 3. magyar irodalmi és nyelvi, illetve hungarológiai tanszékek (pl. Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék)

A magyar tudományos intézmények, kutatóműhelyek esetében is két jellemző együttes megléte szükséges: a magyar nyelvű tudományművelés és az intézményesülés. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy mind a felsőoktatási intézmények, mind a tudományos intézmények, kutatóműhelyek vonatkozásában – az intézményesülés általános követelménye okán – nem tekintettük elegendő feltételnek több magyar nemzetiségű (vagy éppen egyénileg magyar nyelvű tudományosságot művelő) oktató, illetve kutató együttes jelenlétét egy oktatási vagy tudományos intézményben. Ennek értelmében ha pl. egy felsőoktatási intézményben mégoly sok magyar nemzetiségű tanár oktat, illetve számos diák vesz részt a (nem magyarnyelven folyó) képzésben, a szóban forgó intézmény akkor sem képezi részét a magyar felsőoktatási intézményhálózatnak; ehhez hasonlóan, ha egy tudományos kutatóintézetnek több magyar nemzetiségű kutatója, tudósa van, mindaddig nem tekinthető magyar tudományos intézetnek, amíg szervezett – akár az intézményen belül – és intézményesült formában nem folytatnak magyar nyelvű kutatásokat, nem jelentetnek meg magyar nyelvű szakmai publikációkat. Mindezek figyelembevételével a tudományos intézmények esetében az alábbi típusokat különíthetjük el:

1. önálló magyar tudományos intézmény, kutatóműhely (pl. Fórum Társadalomtudományi Intézet – Galánta)
2. felsőoktatási intézményhez kapcsolódó magyar kutatóműhely (pl. Max Weber Társadalomkutató Központ – Kolozsvár)
3. magyar szakmai szervezet, egyesület, tudományos ismeretterjesztő társulat (pl. Magyarországi Kutató Tudományos Társaság – Szabadka)

4. jelentősebb tudományos tevékenységet folytató magyar múzeum, könyvtár, közművelődési intézmény (pl. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet – Lendva)

Az intézmények fenti kategorizálása mellett természetesen más jellegű tipológiáknak is létjogosultsága van attól függően, hogy egy adott vizsgálat milyen szempontból kívánja meg leírni az érintett intézményi szférát. Az adatok lehetővé teszik pl. a fenntartó, a tulajdonos vagy az alapító szerinti csoportosítást is.²

E rövid „módszertani” kitérő után kanyarodjunk vissza bevezető gondolatainkhoz. A határon túli magyar nyelvű felsőoktatási szférában zajló folyamatok természetesen közel sem függetlenek az európai felsőoktatást jellemző átalakulásoktól. A „felsőoktatás expanziója”, a felsőfokú képzésnek az „eltömegesedése”, majd „általánossá” válása, a felhasználói szféra (a gazdaság) és az oktatás egyre sokrétűbb kapcsolatrendszerének a kialakulása, új képzési formák (elsősorban a távoktatás) térhódítása (*Ladányi, 1996.*), magán felsőoktatási intézmények megjelenése (különösen Romániában – ld. *Papp, 1998 és Erdei-Papp, 2001.*) stb. ugyan még országonként, illetve régióként jelentősen eltérő mértékben, de már éreztetik hatásukat a kelet-közép-európai térség országaiban is. Bizonyos esetekben pedig ezek a folyamatok, jelenségek éppen a magyarországi intézményeken keresztül „közvetítődnék” a magyarlakta régiók felé – legnyilvánvalóbb módon a magyarországi főiskolák és egyetemek kihelyezett tagozatainak megjelenésével. A szomszédos országok magyar nyelvű képzést folytató intézményeinek ugyanakkor – amellett, hogy a magyar nyelv és kultúra, a magyar nyelvű tudományosság ápolása is általában deklarált célként, egyfajta felvállalt küldetesként jelenik meg – még egy további elvárásrendszernek kell megfelelniük: a térség „öshonos kisebbségeinek” (*Välimaa, 2000.*) meghatározó oktatási és tudományos intézményeiként ki kell elégíteniük a magyar nyelvű képzés iránti társadalmi igényeket, biztosítaniuk kell a közoktatási intézmények pedagógus utánpótlását és megfelelő szintű szakembereket kell képezniük a magyar tudományos és kulturális élet

2 Érdemes összevetni a fentebb leírt kategorizálást a Magyar Tudományos Akadémia „Magyar Tudományosság Külföldön” Elnöki Bizottságának állásfoglalásával, amely a „magyar tudományos műhelyek” körét az adatgyűjtés során általunk használt definíciónál némiképp szélesebben értelmezi. A külföldi magyar tudományosság ügyét „gondozó”, több tudományos szervezési elemből álló akadémiai program egyrészt a magyar tudományos műhelyek közé a folyóirat szerkesztőségeket is beleérti, másrészt a nem magyar nyelvű tudományosságnak is helyet biztosít a „magyar tárgyú kutatások” fogalmának beemelésével (Berényi, 2000.).

számos szereplője (közművelődési intézmények, média, kutatói-tudományos intézmények és szervezetek stb.) számára.

Az intézményhálózat konkrét adatsorokra épülő elemzése vagy éppen a hivatalos intézményfejlesztési elképzelések tanulmányozása során sem tekinthetünk el azonban attól, hogy – mintegy a szociológiai vizsgálatok „puhább” változóiként – feltérképezzük az érintett szféra intézményeinek társadalmi beágyazottságát, a szakmai reputációt meghatározó tényezőket, illetve mindezekkel összefüggésben az intézmények oktatóinak, kutatóinak és hallgatóinak a vizsgált problémakörrel kapcsolatos egyéni attitűdjeit. A kutatási program keretében lehetőségünk nyílt arra, hogy a szomszédos országokban működő, magyar nyelvű képzést folytató egyetemek és főiskolák, továbbá a magyar tudományos intézmények vezetőinek³ körében összehasonlító mélyinterjú vizsgálatot folytassunk. Mivel minden egyes régióban és intézménytípusban sikerült megfelelő számú interjú készítenünk (összesen hetvenegy), így átfogó képet kaphattunk a vizsgált problémakörök országonként, illetve felsőoktatási-tudományos intézménytípusonként eltérő, specifikus megjelenéséről. A vizsgálat során az intézmények legfontosabb funkciójáról, felvállalt küldetéséről, szakmai elismertségéről és beágyaztságáról, az intézményi önállóságról, a magyarországi kapcsolattartás jellemzőiről, a jövőre vonatkozó intézményfejlesztési elképzelésekről és stratégiákról és az infrastruktúrális- gazdasági problémákról kérdeztük az intézmények vezetőit. Tervezési korlátok miatt jelen tanulmányban csak a korábban jelzett problémakörrel, az intézmények szakmai presztízsével, elismertségével és társadalmi beágyazottságával kapcsolatos kutatási eredmények ismertetésére és vázlatos elemzésére kerül sor. Ezzel összefüggésben ugyanakkor röviden kitérünk azokra a kérdésekre is, amelyek a kisebbségi nyelvű oktatás és tudományművelés és az intézményi autonómia kapcsolatának a szakmai reputáció vonatkozásában releváns összefüggéseit érintik. A magyar nyelvű felsőoktatás és tudományművelés sokrétű összekapcsolódása, illetve kölcsönös egymásrautaltsága is indokolta a felsőoktatási és tudományos intézmények együttes vizsgálatát, ezért az alábbiakban mindkét intézménycsoport vezetői körében készült interjúk elemzésére kitérünk.

3 Amennyiben olyan intézmény, szervezet került a mintába, amelynek nem magyar oktató/pedagógus, illetve kutató az első számú vezetője (igazgató, elnök stb.), abban az esetben az adott intézmény vagy szervezet legmagasabb beosztásban lévő magyar tagjával (igazgatóhelyettes, dékánhelyettes, „magyar tagozat-vonal” megbízott vezetője, elnökhelyettes stb.) készítettük el az interjút.

Szakmai presztízs és intézményi vonzerő

Egy felsőoktatási vagy tudományos intézmény szakmai megítéléséről, az ország vagy a nemzetközi oktatási-tudományos szférában kivívott szakmai presztízséről ugyan feltehetőleg maguk az intézményvezetők rendelkezhetnek a legtöbb információval, ám egyben természetesen ők azok, akik esetében a legkevésbé számíthatunk egyetemük, főiskolájuk, tanszékük, kutatóműhelyük „objektív” rangsorolására. A személyes életút elbeszéléséhez hasonlóan ebben az esetben is valójában saját intézményvezetői – sok esetben intézményalapítói – tevékenységüket értékelték (közvetlenül vagy közvetve), így feltételezhető volt, hogy a véleményalkotás egy többé-kevésbé koherens önbemutatói stratégia részét (is) képezi. Az interjúszituációk során a kérdezettek részéről kialakított „homlokzaton” (*Goffmann, 1981.*) ily módon egy olyan felsőoktatási-tudományos presztízsrangsor „olvasható”, amelynek összeállítói maguk a minősített intézményi szereplők elsőszámú képviselői. Feltételeztük, hogy az így kialakított szakmai rangsorban általában igen előkelő helyre kerülnek a vizsgált intézmények. Ezen hipotézisünket nem csak a vizsgálatba bevont interjúalanyok felsőoktatási, illetve tudományos intézményvezetői pozíciójából adódóan megfogalmazódó, várhatóan pozitív „önértékelésre”, olykor egyfajta öngazolására alapoztuk, hanem arra a gyakran tapasztalt jelenségre is, miszerint a kisebbségben lévő csoportok – és ez a felsőoktatási és tudományos szférában talán még nagyobb hangsúllyal merül fel – a nemzeti identitástudat megerősítésének részeként erős késztetést éreznek a többségi, illetve általában a többi nemzethez képest is nagyobb szellemi potenciál (teljesítmény) bizonyítására, felmutatására (*Bibó, 1986.*).

Mindezek ismeretében az adott oktatói és tudományos közösség teljesítményének viszonylag részletes jellemzése alapján megfogalmazódó minősítések mellett legalább ennyire relevánsnak tartottuk azoknak az értékelési szempontoknak a vizsgálatát, amelyek a konkrét véleményalkotás rendszerező elemeit jelentik a válaszadóknál. Az interjúk során általában igen egyértelműen kirajzolódott az értékelési szempontoknak az a három típusa, amelyet az intézményvezetők figyelembe vettek. Ebben a tekintetben várakozásunknak megfelelően a tudományos és a felsőoktatási intézmények vezetői esetében is az adott tudományos diszciplína művelését űző szakmai körök részéről (feltételezett) minősítés volt a meghatározó értékelési szempont (1). Ez utóbbiak önértékelésében viszont több alkalommal megjelennek egyrészt a „felhasználói szféra”, vagyis a gazdaság és (elsősorban) a közoktatási

intézményhálózat, illetve ezzel összefüggésben a munkaerőpiac visszajelzései (2), másrészt a felsőoktatási képzési szolgáltatást igénybevevő kör, vagyis a hallgatók elvárásai (3) is. Második hipotézisünkben feltételeztük, hogy egyrészt az értékelési szempontok fontossága, másrészt az azok alapján megfogalmazódó minősítések esetében különbségeket lehet majd kimutatni mind a vizsgálatba bevont egyes országok (régiók), mind a tudomány- és képzési terület specifikumai mentén.

1. A szakmai elismertség vonatkoztatási pontjai

Az interjúkérdésekre adott válaszadás során azt tapasztaltuk, hogy az első értékelési szempont esetében egyúttal viszonylag egyértelműen kijelölésre került az a szakmai-tudományos közösség, amelyet egyfajta mércének, általános vonatkoztatási pontnak tekint az adott egyetemi-főiskolai intézmény, illetve tudományos kutató műhely. A szakmai presztízs „mérceje” így a következők szerint változik a különböző intézményeknél:

- a) általában a magyar nyelvű tudományosság és felsőoktatás*
- b) az adott ország tudományos élete és felsőoktatási képzése*
- c) a nemzetközi tudományosság és felsőoktatási képzés*
- d) két vagy három vonatkoztatási pont együttes jelenléte (az előzőek keveréke)*

Mint ahogy az alábbiakban majd látni fogjuk, a felsőoktatási intézmények képzési színvonalát, illetve az ott folyó kutatói munkát és a tudományos intézmények szakmai teljesítményét sok esetben nem egy, hanem két-három vonatkoztatási szempont szerint mutatják be az intézményvezetők. Ennek ellenére mégis fontosnak tartottuk az intézmények ilyen jellegű tipizálását, mivel azt tapasztaltuk, hogy a határon túli magyar felsőoktatási és tudományos intézmények egy jelentős része viszonylag egyértelműen megkülönböztethető aszerint, hogy a szakmai önértékeléskor melyik vonatkoztatási pont mutatkozik nála dominánsnak. Ezért csak azokat az intézményeket soroltuk a d) kategóriába, ahol megközelítőleg hasonló súllyal van jelen két vagy három vonatkoztatási pont.

Anélkül, hogy részletesen elemeznénk a vizsgált intézmények alaptervékenysége, illetve szakmai önmeghatározása („küldetése”) és az adott területen kivívott szakmai presztízse közötti viszonyrendszert, mindössze néhány trendre hívnánk fel a figyelmet. Egyik oldalról a meghatározott szakmai, infrastrukturális és személyi feltételek (legalábbis Kelet-Közép-Európában), másik oldalról a tudatosan felvállalt szakmai küldetés sok esetben eleve kijelö-

lik a kisebbségi nyelvű tudományművelés és felsőoktatási képzés szakmai vonatkoztatási pontjait, amelyek egyúttal gyakran viszonylag szűk határokat jelentenek. Ebből adódóan egyrészt a kiségiók (Muravidék, Horvátország magyarlakta részei, Burgenland) és Kárpátalja – eleve kevészámú – felsőoktatási intézményében (főiskola, egyetemi tanszék) és tudományos kutatóműhelyében, szakmai társaságában találkozunk a magyar (nyelvű) tudományosságot, mint legfontosabb vonatkoztatási pontot szakmai mércének tekintő önmeghatározással (*a*). Másrészt az intézmény jellege, vagyis a tanított, illetve művelt szakterület kultúraspecifikus vonásai (pl. egyetemi magyar irodalom és nyelvi tanszék, hungarológia tanszék, magyar néprajzi társaság) a nagyobb régiók (Erdély, Felvidék, Vajdaság) meghatározott tudós és oktatói közösségei számára is a magyar (nyelvű) tudományos közeget involválja szakmai mércéként. A kiségiók esetében ugyanakkor több intézményvezető nyilatkozott úgy, hogy (a magyar tudományosság mellett) az adott ország (Horvátország, Szlovénia, Ukrajna) szakmai-tudományos közvéleményének megítélésére is figyel. Ez utóbbi, kettős vonatkoztatási szempontú intézményi önmeghatározáson alapuló tudományművelés és felsőoktatási képzés jellemzi a nagyobb régiók nem magyar kultúra-specifikus intézményeinek többségét is: az intézmények alapvető fontosságúnak tartják – a magyar nyelvű tudományművelésből és oktatásból adódóan természetesen általában a magyar tudományossághoz való kapcsolódás mellett –, hogy az adott ország (Románia, Szlovákia, Jugoszlávia) meghatározott szakmai életének elismert, lehetőség szerint minél magasabb presztízsű intézményeiként működjenek (*d*). Elsősorban a természettudományi, műszaki és pénzügyi-gazdasági szakterületeken jellemző az adott ország tudományosságát legfontosabb vonatkoztatási pontként megjelölő önértékelés (*b*). A természettudományi képzést nyújtó felsőoktatási intézmények és szakmai-kutató műhelyek egy része viszont kifejezetten a nemzetközi tudományosságot tekinti mércének, ahol is a magyar tudományosság lényegében „pusztán” a magyar nyelvű képzés biztosításában, illetve a kutatók magyar nemzetiségének (és a részben magyar nyelvű tudományművelésének) meglétében van jelen (*c*). Terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőségünk kitérni a vizsgált határon túli magyar intézményi kapcsolatrendszerek elemzésére, az azok mentén kirajzolódó személyes oktatói és kutatói network-ök bemutatására, de jelezzük, hogy a kutatás ezzel a problémakörrel kapcsolatos eredményei szerint egyértelmű megfeleltetések mutathatók ki az intézmények szakmai vonatkoztatási pontjai, valamint a létrejött és működő országokon belüli és nemzetközi szakmai kapcsolati hálók között.

A kisebbségi nyelven folyó tudományművelés és felsőoktatási képzés kutató és oktató műhelyeinek nem csak a magyar kultúra és tudományosság – és ezzel összefüggésben az adott magyarlakta régió szakember utánpótlása – szemszögéből kell megfelelni a kialakult elvárásrendszernek, hanem egyúttal folyamatosan bizonyítaniuk kell legitimitásukat az általános szakmai-tudományos szféra irányában is. Természetesen egy ilyen jellegű szakmai legitimáció megteremtése nem független attól, hogy milyen vonatkoztatási pontokat jelöl ki magának a szóban forgó intézmény (lásd fentebb). Az interjúalanyok gyakran érezték szükségét annak, hogy az intézmény, tudós közösség tagjainak, mint a helyi magyar szellemi élet képviselőinek magas felkészültségét, megfelelő szakmai reputációját különböző módon szemléltessék.

A vizsgálatba bekerült intézmények egy csoportjánál ez a fajta „önigazolás” explicite is a kisebbségi nemzet tagjainak, kiművelt emberfőinek rátermettségét, intellektuális egyenrangúságát (néhány esetben fölényét) hangsúlyozó véleményekben jelenik meg.

(...) na és ennek a szerb Matica könyvtárnak megvan ez az adatbázisa, és kétszer megvizsgálták, kikutatták, hogy a vajdasági tudományos fokozattal rendelkező kutatók közül kit hányszor idéztek. Mindkétszer kitűnt, hogy a tíz legtöbbit idézett kutató közül három magyar, az első helyen magyar áll személyemben, véletlen folytán személyemben. A negyedik helyen szintén egy magyar ajkú, G. F. professzor, és hetedik helyen Gy. Z. Tehát ez mutatja, hogy nem vagyunk kevésbé alkalmasak, mint a többségi nemzet.

(JT-04)

A megalapozott szakmai munka, az igényes tudományos tevékenység igazolásakor gyakran nem csak az adott ország tudományossága, hanem a magyarországi tudományos élet is komoly mérceként jelenik meg.

A magyarországi egyetemi oktatóknak egy nagyon szerencsés mintája, élvonalának egy része vállalta azt, hogy eljött hozzánk vendégtanárnak. Ilyen értelemben ezek a diákok olyan tanárokkal együtt tanultak, akik azt hiszem, hogy az ELTE hallgatóinak kivételével máshol nem adatnak meg Magyarországon. Itt nem csak az ELTE-ről vannak oktatók, de valahogy a színvonala az ELTE...Csak a saját kutatásaim, amelyek bizonyos témákban Romániában párját ritkítják, pl. a rétegződés és kapcsolatháló rendszere, közösségi identitás társadalmi rétegződési perspektívákban, ifjúságszociológia. ezeknek nincsenek megfelelői a román mezőnyben, nincs

ismeretszint, szakirodalom. Vannak területek, ahol elől járunk. (...) Azokon a területeken, amelyekre koncentrálnak, biztosan piacépesek leszünk, már az eddigiekben is bebizonyosodott. A mi embereink adták a szakembereket más alapítványok projektjeihez is. (...) Ez a műhely a versenyben biztosan meg fogja állni a helyét, az is lehet, hogy bizonyos területeken monopóliumhelyzetben lesz.

(RT-09)

Az a helyzet, hogy van ez a diák tudományos kutatási terület, és a diákok foglalkoznak ezzel és részt vesznek a tudományos kutatásokban és ott több magyar vezetőjük van, úgyhogy nincs probléma. (...) a magyar gyerekeket elküldték kiküldetésre. Közöttük a Budapesti Műszaki Egyetemen és az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen is vannak. Évente összesen hat diákot. Mondhatom, hogy nálunk nagyon magas a szint, és akik jobban tanulnak (a magyarok közül is), azok Magyarországon, Csehországban, Szlovákiában, és az utóbbi évben pedig ötven Magyarországon folytatják .

(UF-01)

Egyes intézmények esetében – általában a kistérségekben – viszont gyakorlatilag kizárólag a magyar tudományosság, illetve a magyarországi tudományos élet szereplőinek elismerése jelenti a mértékadó szakmai kritikát.

(...) a másik szempont az, hogy azért szerettünk volna – és ez főleg a kutatás, ami ezt meghatározza – olyan intézménnyé válni már korábban, ami a Kádár-rendszerben is megállta volna a helyét. És ezért nagy eredménynek tartjuk, közös eredménynek, hogy a Magyar Tudományos Akadémia beszervez minket a tudományos intézmények listájára, ami egyfajta garancia arra, hogy nem csak itt, ebben a hatvan kilométeres sávban, hanem szélesebb dimenziókban is tudunk értéket teremtő tevékenységet végezni. Hát ezek a fő szempontok....

(SZIT-01)

2. A munkaerőpiac visszajelzései, mint a szakmai elismertség meghatározó elemei

A tudományos kutató műhelyekhez hasonlóan a főiskolák, egyetemi tanzsékek vezetői is a különböző „kiterjedtségű” szakmai közösségek (magyar tudományosság, az ország tudományos élete, nemzetközi szakmai szféra) értékelését, a szakmai-tudományos életben elfoglalt helyet, az ily módon kivívott szakmai tekintélyt tekintették a szakmai presztízs, az intézményi elismertség legfontosabb összetevőjének. A magyar nyelvű képzést folytató felsőoktatási

intézmények esetében azonban – mintegy intézmény specifikus vonásként – új, néhány intézménynél pedig különösen fontos szempontként jelennek meg a munkaerőpiaci tapasztalatok, mint a szakmai munka színvonalát, az oktatási-képzési tevékenység hatékonyságát jelző szempontok.

Az oklevél megszerzése után a „felhasználói szférában” (elsősorban a gazdaság és a közintézmények vonatkozásában) való nagyarányú és gyors elhelyezkedés, vagyis a sikeres hallgatói karrier utak bemutatása több intézmény szakmai öngazolásának fontos elemét jelenti. A különböző cégek, gazdasági vállalatok így egy olyan katalizátorként jelennek meg az oktatási intézmény számára, amelyek folyamatosan jelzik a szakmai képzés hatékonyságát, színvonalát. Nem mondhatjuk azonban, hogy a munkaerőpiaci visszajelzések valamennyire is rendszerezett formában kerülnének az intézményvezetők többségének asztalára, vagyis semmiképpen sem beszélhetünk egy olyan folyamatos és szisztematikus karrierkövetésről, amely valamifajta intézményi „minőségbiztosítás” részét képezhetné. Fontosnak tartjuk továbbá felhívni a figyelmet arra, hogy a munkaerőpiac pozitív visszajelzéseinek „felvillantása” mellett mindig jelen van a szakmai „referenciaként” szolgáló, hasonló képzést nyújtó intézmények elismerésére való hivatkozás is.

Úgyhogy elég szerény anyagi körülmények között működik ez, de elég sok projektünk még folyik, úgyhogy a tudományos kutatások szintje hát mondjuk európai szinten van, vagy mondjuk úgy, hogy még mindig tudunk publikálni külföldi, nyugati folyóiratokba, úgyhogy megvagyunk még. De ezen gyorsan változtatni kellene, mert kiöregedik ez a nemzedék. Az egyetem egyik legnagyobb problémája, hogy fiatal elég kevés van az egyetemen. Ez persze anyagiaktól is függ. Hát az egyetem szeretne mindig nőni, az állam mindig csökkenteni akarja, és akkor itt már azon harcolnak. Úgyhogy van valami kevés fiatalunk, de szeretnénk, hogy ha sokkal több fiatal asszisztens és kezdő jönne az egyetemre. Az utóbbi években elég sok tehetséges hallgatónk nyugatra ment, Amerikába, Németországba és mondhatom, hogy nagyon jól felvették őket. Szóval nincs problémájuk, hogy elismerjék őket, mindjárt állást kapnak, ösztöndíjat, mennek magisztrériumra, doktorátusra. Sokan mentek főleg az informatikáról Németországba és elég sokan elmentek a fizikáról is Amerikába. Úgyhogy szeretnénk, hogy ha ezek visszajönnének. Hát most visszajönnék, vagy nem, majd meglátjuk. Ez is azt jelenti, hogy a képzésünk jó szinten van. Mert mondom, a mi egyetemistánk a diplomákkal majdnem minden egyetemre a világon tudnak kapni ösztöndíjat, továbbtanulni, doktorálni stb.

(JF-04)

A kimeneten azt tapasztaljuk, hogy a hallgatóinkat elkezdték keresni Erdélyben. És itt el szeretnék mondani egy lényegbevágó kérdést, amelyben mi (...) egy bizonyos szempontból különbek vagyunk a magyarországihoz [anyaintézményhez] viszonyítva, és majd megmutatom Önöknek, hogy az itteni hallgatóknak a munkájában egy saját, önálló program kell hogy legyen, és ha ez nincs, akkor nem kapja meg az államvizsgáján az átmenő jegyet. Mert én azt mondom, hogy őneki el kell tudnia adni magát itt egy tudással. (...) A végzőseinknek a 95%-a a szakmában dolgozik, és abban a városban, ahol van. (...) Tudok olyat, hogy a hallgatóink kemény versenyvizsgán megállták a helyüket, van olyan, aki kutatóintézetben dolgozik, felsőoktatási intézményben, bár mondom, hogy főiskolai képesítésben részesült. Van olyan, aki középiskolában tanít, van olyan, aki főiskolán tanít.

(RF-20)

A kifejezetten a magyar kultúra (avagy a „hungarológia”) területén tevékenykedő egyetemi tanszékek, illetve a magyar középiskolai és általános iskolai tanárokat képző főiskolák munkaerőpiaci referenciáinak forrásai nagymértékben eleve adottak. Itt egy nyilvánvaló társadalmi igény kielégítése történik: egyrészt a magyar kulturális élet szakember- és káderigényének, másrészt a magyar nyelvű közoktatási intézményhálózat pedagógus utánpótlásának biztosítása a deklarált cél. Az intézmények részéről önmagában az ezeknek az igényeknek való, többé-kevésbé elfogadható szintű megfelelés – különösen a képzés sokszor emlegetett pénzügyi és infrastrukturális nehézségei mellett – már egyfajta sikerként értékelődik.

Ezenkívül ugyanakkor az egyéb területeken történő, egyre nagyobb mértékű elhelyezkedés is mint a képzés színvonalának egyfajta pozitív mutatója nyer meghatározást.

Mert mi kibocsátottunk – ezzel az évvel együtt – összesen 647 magyar szakos hallgatót. Ez azt jelenti, hogy nincs olyan falu, ahonnan ne lettek volna diákok. Többen dolgoznak iskolákban, de dolgoznak szerkesztőségben, magyar nyelvű újságoknál, tévénél, rádiónál és így tovább. Mindenhol a mi szakosaink dolgoznak. Én is, amikor gyűjtöttem az anyagot a kárpátaljai magyar nyelvlataszhoz, és amikor megyek a falvakba, és valahol el kell bújniom, hogy ne lássanak engemet, mert mindenki magához visz, hogy vendégül lásson, és akkor nem tudok dolgozni, de úgy estére azért megtalálnak. Gondolom, hogy ez a tanszék nagyon sokat tesz, mert például itt Kárpátalján, akik írók, költők, azoknak a 90%-a mind a mi végzősünk. (...)

(UF-02)

Mondtam, hogy nem csak magyar tanárokként helyezkedhetnek el a hallgatóink. Nagyon sokan nem is tanári pályára készülnek, amikor ide beiratkoznak, hanem már eleve más pályaképiük van. Vagy másképpen tervezik a karrierjüket, sokan újságírónak készülnek, szerkesztőnek, tolmácsnak, fordítóknak, könyvtárosnak, a művelődési élet szervezőinek, és ezek nagyjából azok a munkaterületek, ahol a tanszék hallgatói elhelyezkednek. Az elmúlt több mint negyven év alatt a tanszékről több mint 400 hallgató került ki. Ezeknek jelentős része még mindig munkában van, és azt hiszem, hogy az utóbbi évtizedben már nem csak a hazai oktatásban és művelődési életben, hanem külföldön is számottevő tapasztalatra tehettek szert, mert elég sokan dolgoznak Magyarországon (...). És zárójelben hadd mondok el azt is, hogy bizonyos értelemben előnyben voltak a mi hallgatóink a Magyarországon végzett hallgatókkal vagy tanárokkal szemben, mert húsz vagy huszonöt évvel ezelőtt itt egy korszerű irodalomszemléletet és nyelvszemléletet sajátíthattak el. És amikor a rendszerváltozás után átalakult a magyarországi általános- és középiskolai képzés, akkor ezek a hallgatók természetesen előnyben voltak azokkal szemben, akik csak egy – hogy eufemisztikusan fejezzem ki magam – hagyományos egyetemi képzésben részesültek.

(JF-03)

Jelentős számú csoportját képezik a határon túli magyar nyelvű felsőoktatási képzésnek az egyházi főiskolák, teológiák, egyetemi fakultások. Mivel az egyházi felsőfokú intézmények általában is egy sajátos szeletét képezik a felsőoktatási intézményrendszernek, így az ő esetükben természetesen speciálisabb szempontból merülnek fel a „munkaerőpiac” igényei. A lelkészképzés számára valójában még csak nem is a konkurens intézményekkel való szakmai versengés jelenti az igazi kihívást, hanem a lelkész utánpótlásra vonatkozó társadalmi igények kielégítése az elsődleges szempont.

A mi hallgatóink, amikor végeznek, eddig mindegyiket befogadta egyházunk és lelkési állást kapott. (...) pontosítsunk: a múlt évben volt az első végzős évfolyamunk. Vannak, akik még nem mentek szolgálatba, mert mondjuk, mert én nem tudom, Németországban vagy valahol másutt Európában még tanulnak, ösztöndíjat kaptak – ilyenek vannak, de elvándorlásról itten nincs szó. Még azt esetleg hozzá kell, hogy fűzzem, hogy azok a hallgatók, akik Magyarországról, Erdélyből, Kárpátaljáról jönnek hozzánk, azoktól mindig az illető püspökétől kapunk egy ilyen nyilatkozatot, hogy ezt a hallgatót végig figyeli, a teológia elvégzése után saját diákjának tekinti, ő fogja a saját egyházkerületében, tehát Magyarországon, Kárpátalján, Erdélyben szolgálatba állítani. (...) A mi végzőseinket Szlovákiában, Magyarországon,

Kárpátalján stb. alkalmazták mint lelkeseket tehát. Az egyetemeken pedig befogadják, fölveszik őket.
(SZF-03)

A magyar nyelvű képzést folytató határon túli felsőoktatási intézményeket eltérő mértékben érintik a munkaerőpiac új kihívásai, és ezzel szoros összefüggésben azok eltérő módon befolyásolják az intézményfejlesztést, a képzés átalakítására és bővítésére vonatkozó rövid és hosszú távú stratégiákat. Egyes intézménytípusok az oktatott szakterület jellegéből (pl. műszaki, közgazdasági) adódóan a képzési kínálat kialakítása során sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek a felhasználói szféra igényeire, a munkaerőpiac terén előre jelezhető trendek legfontosabb jellegzetességeinek a figyelembevételére. A tudatos tervezés, a különböző képzési formák eladhatóságának vizsgálatára irányuló „piackutatás” azonban csak elvétve jellemző néhány intézményre. Kutatási eredményeink meggyőzően igazolják, hogy szinte csak a magyarországi székhelyű felsőoktatási intézmények határon túli kihelyezett tagozatainak esetében találkozhatunk a képzési kínálat ilyen jellegű tudatos kialakításával. Ahol viszont a képzési kínálatnak ez a fajta átgondolt fejlesztése jelen van, az egyúttal az intézmények szakmai image-ának szerves részét képezi.

(...) Én... a privatizáció első vonalában dolgoztam, mint alapító tag, az említett intézményeknél (tehát Privatizációs Ügynökség, Állami Vagyonalap), természetesen hozzáférhettem, és rálátásom volt a gazdaság fejlődésére és világos volt számunkra, hogy a gazdasági reform, amit Romániának is meg kell valósítania, feltétlenül egy menedzser, új menedzser nemzedéket igényel. Fel is mértük a szükségleteket, és kiderült bizonyos szociológiai felmérésekből, hogy az elkövetkező években – ezt a felmérést a kilencvenes évek elején végeztük – több mint kétezer fiatal menedzserre lesz szükség. Ebben a térségben, amiről beszéltem, tehát Brassó, Kovászna, Hargita megyében. Természetesen máshol is, de mi ezt a szűkebb régiót mértük fel. Tehát világos volt számunkra, hogy ez a profil, ez a szakirány, a menedzserképzés társadalmilag feltétlenül indokolt. A gazdasági élet indokoltá teszi ezt a fejlesztést, tehát nem véletlenül, hanem megalapozva indítottuk ezt a kart, és az élet már most igazol minket. (...) mindenki álláshoz jut, ez bizonyítja azt, hogy a felméréseink valóban tárgyilagosságok és megfelelőek voltak.
(RF-21)

3. Intézményi autonómia és szakmai presztízs

Fentebb már utaltunk arra, hogy a magyar nyelvű képzést folytató felsőoktatási intézményeknek nemcsak, hogy meg kell felelniük azoknak a kihívásoknak, amelyek – különös tekintettel a szférában tapasztalható új jelenségekre – általában a térség egyetemeivel és főiskolaival szemben megfogalmazódnak, de mindezt a kisebbségi nyelvű képzéssel és tudományműveléssel összefüggő sajátos, országonként (és régióként) eltérő oktatás- és tudománypolitikai, illetve szakmapolitikai erőterben kell megtenniük. Itt a szűken vett szakmai szféra „erőviszonyainak” figyelembevétele mellett elsősorban az országban hatalmon lévő kormányzat, vagy éppen az adott város, megye, régió aktuális kisebbségi oktatáspolitikájára, a nagyobb intézményi szervezeti egység (pl. egy egyetemi tanszék esetében a kar, az egyetem) vezetése részéről megnyilvánuló intézménypolitikára, továbbá a magyar kisebbség legitim (vagy kevésbé legitim) politikai érdekképviseletét ellátó szervezetekkel kialakult viszonyrendszerre is gondolhatunk. Kutatási eredményeink alapján azt mondhatjuk, hogy mindezek a szempontok kiegészülnek az adott időszak magyarországi minisztériumi és közalapítványi szféráját jellemző határon túli támogatáspolitikával is. Nem kétséges, hogy a szakmai presztízs, az intézményi elismertség problémakörének – különösen a kisebbségi nyelvű oktatási és tudományos intézmények esetében – részét képezik ezek a körülményrendszerek. Úgy gondoljuk, hogy ha most nincs is módunk kitérni az egyes régiókra jellemző egyetemi és tudományos intézményi autonómiák, illetve a szakmai presztízs, a társadalmi elismertség történeti összefüggéseire, az interjúk feldolgozása alapján mégis érdemesnek tűnik mintegy szemelvénytárásként bemutatni az e téren általunk legfontosabbnak tartott jelenségeket.

Várakozásainkhoz képest némileg meglepő arányban, az esetek nagy részében az intézményvezetők nem számoltak be sem szakmapolitikai, sem „általános” politikai nyomásgyakorlásról, az intézmény működését akár szakmai, akár politikai alapon megkérdőjelező viszonyokról.

Erről beszéltünk, hogy magyar jellegű a tanszékiünk, lényegében. Mivel a hallgatóknak a matematikát teljes mértékben, szinte száz százalékosan, minden órát magyarul tanítunk a tanszéken, tehát ez az egyetemen az egyedüli olyan hely, ahol gyakorlatilag egy-két tantárgytól eltekintve mindent magyarul oktatunk. Ilyen értelemben a tanszékiünknek nincs problémája, tehát akadályoztatása ebből a szempontból. Tehát a magyar jelleg szempontjából nem érnek bennünket támadások sem más ilyesmi. Tehát egy normális szakmai kapcsolatban dolgozhatunk. (...) Egyetemen belül

nem érzek különösebb problémát. A másik matematika tanszékkal és vezetőjével ki-tűnő az együttműködésünk. Tehát az, hogy itt egy magyar többségű tanszékről van szó, ez pillanatnyilag semmiféle bonyodalmat nem okoz számunkra.

(SZF-07)

A magyar tanszék az egyetemen belül ugyanannyira önálló, amennyire önálló bár-milyen más tanszék. Azok a döntések, amik a tanszékre tartoznak, azokat a tan-szék hozza meg. Vannak olyan döntések, amelyeket aztán valakiknek még jóvá kell hagyni: rektornak, szenátusnak. Ez nem a két magyar tanszéknek a sajátossága, ha-nem ez a tanszékek sajátossága általában. Olyan, hogy mondjuk valamiféle nyo-másgyakorlásnak lenne a tanszék kitéve, hát én őszintén szólva én olyan nagy nyo-mást nem tapasztalok.

(RF-10)

Az intézmény szakmai önállóságának, nyugodt működésének érzékeltetése során több esetben – a korábban már megfigyeltékhez hasonlóan – regio-nális munkaerőpiaci szempontokra való hivatkozással találkozunk. Az intéz-ményi működés városi, régió szintű szükségességének a hangsúlyozásával ugyanakkor egyfajta helyi szakmai legitimációs érv is megfogalmazódik.

Szóval az egyetem támogatja, tehát az egyetemnek is érdeke, hogy ezt a főiskolai há-lózatot kiépítse. Ez egy világ, nem mi találtuk ki. Ehhez érdekek is fűződnek, ez a jövő, és ilyen értelemben minden elképzelésünket általában támogatja az egyetem vezetősége is. (...) Mondtam, itt a lényeg az, hogy az érdekeket egyeztessük. Tehát itt érdekek fűződnek ehhez az intézményhez, a tudományi, az anyagegyetem részéről. Ezt a területi főiskolai hálózatot fejleszteni kell, ez a jövő. Érdekeltsége van az ön-kormányzatnak, aki ebben a tanuló ifjúságban, a felsőfokú oktatásban részesülő ta-nuló ifjúságban egy komoly hajtóerőt lát, egy szellemi hajtóerőt. Tehát ebben a kis kö-zösségben (...), a megyében, ahol körülbelül 230.000 lakos van, ez a néhány száz hallgató értelmiségi egy komoly hajtóerőt jelent, a helyi szellemi hajtóerőt, és ezért együttműködünk, támogatjuk. Nem, nem léptünk konfliktus helyzetbe. Tehát sem az önkormányzattal, sem az egyetemmel ilyen helyzetünk nem alakult ki. Tehát mi együttműködésre törekszünk.

(RF-21)

A szomszédos országok magyar politikai szervezeteinek a magyar kisebbség érdekében tett lépései, kezdeményezései igen gyakran az oktatási szférát

érintő törvények felülvizsgálatára vagy éppen konkrét intézményfejlesztési elképzelések keresztülvitelére irányulnak. A kisebbségi érdekképviselőten túl az ilyen jellegű javaslatoknak, követeléseknek szükségszerűen szakmai vonatkozásai is vannak. Az alábbi interjúrészlet szemléletesen mutatja egy kisebbségi nyelvű képzést folytató oktatási intézmény szakmai álláspontja és helyzetértékelése, illetve az intézmény fejlesztése érdekében különböző lépéseket tevő, a kisebbség érdekeinek képviselőjét felvállaló politikai szervezet követelései közötti ellentmondásokat. Az intézménytörténeti sajátosságok következtében egyes jelentős múlttal rendelkező, magyar nyelvű képzést folytató felsőoktatási intézmények (intézményi egységek, tanszékek) gyakran igen erős szervezeti és szakmai beágyazottsággal rendelkeznek mind az adott intézmény, mind az adott szakmai szféra vonatkozásában. Ebből adódóan az intézményi és szakmai autonómia adta lehetőségek a megkérdezett intézményvezetők egy része szerint maximálisan elegendőek ahhoz, hogy a munkaerőpiaci tendenciák figyelembevétele mellett a reálisnak tekinthető társadalmi igényeket kielégítsék. Ezekben az esetekben jól érzékelhető a szakmai kompetencia és a politikai érdekérvényesítés sajátos feszültsége.

Tudniillik ez két önálló tanszék, ezt már mindenki megszokta, normálisnak tartja, hogy van ez a két tanszék, és ugyanolyan tanszék mint a többi. Tehát ilyen szempontból megvan neki az önállósága, mint tanszéknek. (...) Mert másrészt meg kívülről van egy olyan elvárás, hogy mi a létszámot tartjuk, növeljük, mert az a fontos, hogy legyen minél több stb. Az, hogy milyen, az nem számít, csak minél több legyen. Hát erre most tudok mondani egy egészen elretentő példát. Valamikor a 90-es évek elején, nem is tudom, '92-'93-ban, mikor a dékán felháborodva lekérte a mi tanszékvezetőnket (...), és elé teszi a minisztériumból érkezett papírt azzal, hogy ez mi? S abban az van, hogy a nem tudom melyik – illetve tudom, de nem mondom melyik – hazai magyar szervezet, jelentős magyar szervezet, beadvánnyal fordult a tanügyminisztériumhoz, hogy tekintve a katasztrofális magyar tanár hiányra, kérik, hogy ebben az esztendőben háromszáz helyet hagyjanak jóvá a magyar szakra, hogy a minisztériumban azt kérdik, hogy erre milyen reális lehetőséget látnak ők. Ami azért volt érdekes, mert soha, amióta megvan ez az egyetem, összesen háromszáz felvételiző nem volt. Tehát hogy mondjam? Úgy évente... Tehát ha mi mindegyiket felvettük volna, kétszáz-kétszázötvennél többet akkor sem vehettünk volna fel, de hát mit is tudtunk volna vele csinálni. Na most erről senki a mi véleményünket meg nem kérdezte. Itt egyetemi ügyekhez mindenki hozzászólhat, mindenki javasolhat, a minisztériumi beadvány, mindenféle. De az, hogy ez akkor most hogy is

nézne ki a gyakorlatban, arról nem gondolkoznak, és hogy egyáltalán mi lesz velük. Hogy lehet annyi embert egyszerre elhelyezni? Mert úgy menetközben ellehet. De az, hogy most egyszer csak végez háromszáz ember, és azoknak én keressek háromszáz helyet, szóval ilyen abszurd dolgok is előfordulnak.
(RF-10)

Már az eddigi példákból is jól látható – és a következő interjúidézetekből még nyilvánvalóbb lesz –, hogy a jelenlegi határon túli magyar nyelvű felsőoktatás és tudományos élet szereplőinek általában egy összetett, ugyan döntően szakmai szempontú, ám politikai-ideológiai szálakkal is átszótt elvárásrendszernek kell megfelelniük. Úgy tűnik, hogy bizonyos esetekben a politikai alapú intézményi legitimációnak a súlyát különösen megnöveli az utóbbi évek egyre intenzívebb magyarországi szerepvállalása a határon túli magyar oktatási (és részben tudományos) szféra támogatásában. Az érintett intézmények egy csoportja esetében a magyarországi támogatáspolitikai kisebb-nagyobb mértékű marginalizációt, adott esetben egyfajta szakmai legitimációs válságot eredményezett. Egyértelművé vált ugyanis, hogy azoknál az intézményeknél, amelyek számára meghatározó szerepe van általában a magyar nyelvű tudományosságnak, mint vonatkoztatási pontnak, különösen megnőhet a szerepe – a magyarországi szakmai reputáció szempontjain túl – az „anyaországgal” való szakmapolitikai, politikai és „támogatáspolitikai” elemeket is magukban hordozó kapcsolatoknak. Különösen igaz ez a kisebb régiók vizsgált intézményeire.

Meg kell mondanom, hogy nagyon nem tetszik nekem egy dolog. A magyar minisztériummal majdnem 10 éve nincs jó kapcsolatunk (...). Válahogy ez az ember nem úgy viselkedett, ahogy kellett, az az ember, aki a határon túliakkal foglalkozik. Volt olyan, hogy kértek tőlünk beszámolót, hogy mit csináltunk. Leírtuk, elküldtük vagy 10 oldalas volt. Akkor ő beszámolót ír, hogy igen, L.-től kaptam azt és azt, ezt mondja, hogy csináltak, de Beregszászon egészen másképp beszélnek, hogy ő olyan, ő olyan, ő olyan. Hát ha egy minisztériumi vezető pletykákra építi a beszámolót, akkor annak nincs helye. Mondtam neki ezt személyesen is, nem máshogy, személyesen. (...) Mert mondom, nem szabad, hogy egy tudós, minisztériumi munkatárs úgy viselkedjen egy határon túli tanárral, aki mindent megtesz azért, hogy a magyarok érezzék magukat jól, a kultúrát képviseli. Én bevezettem a magyar történelmet az iskolákba, nem más, csak én változtatom a magyar faluneveket, mert egy magyarra a parlamentben nem hallgatnak, semmiképpen, én meg hozzáálltam nem politikailag, hanem tudományos szempontból. Most már nincs olyan, hogy

Strumkivka és Sziürte, Sziürte van ukránul és magyarul is, nincs Téglás és Cjehlivka, hanem csak Téglás, Téglás. Ezt egy környező országban sem csinálták meg. Mikor voltam ezen a Tudósok 2000 találkozón, beszéltem P.J. romániai professzor úrral, kérdezte: „Péter, hogy tudtad megtenni, hogy a magyar falvak ukránul is hangzanak, mint magyarul? Nálunk ez nem lehetséges”. Hát mondom, azért, mert te nem tudsz foglalkozni, mert magyar vagy, de ha román foglalkozna, aki szereti a magyarságot és a magyarokat, ő megcsinálná. Nálunk is így van. Én tudom megcsinálni, magyar nem.

(egy nem magyar nemzetiségű intézményvezetővel készült interjúrészlet) (UF-02)

Speciálisnak tekinthető eset, amikor egyrészt egy alapvetően jelentős autonómiával rendelkező, másrészt egyértelműen magas magyarországi presztízt felmutatni képes intézmény éppen az adott ország magyar politikai-érdekképviselői szervezeteinek folyamatos kritikáját váltja ki, vagy éppen teljes érdektelenségébe ütközik, s ezzel lényegében (közvetve) a kisebbségi nemzet politikai képviselői részéről kérdőjeleződik meg a szakmai legitimitása.

Bent minden rendben van. (...) meg kell mondani, hogy a politikai pártok, társadalmi szervek részéről irányunkba megmutató érdeklődés nem tapasztalható. A magyarországi együttműködést személyesen ismerem, a fordulat előtt is és azóta is nagyon jó a kapcsolat a különböző hivatalokkal, a Határon Túli Magyarok Hivatalával, az Oktatási Minisztériummal, az alapítványokkal, az Illyés Alapítvánnyal szintén dolgoztam. Tehát azt mondhatnám, hogy itt a kapcsolatok és a magyarországi támogatások csak csak. Hogy mondjam, a legpozitívabban tudok nyilatkozni e tekintetben, amikor csak lehet, meghallgatnak és segítik, mindig. A belső, tehát a szlovákiai politikai és társadalmi szervezet részéről Nyitra irányában és a tanszékiünk irányában is, mint jeleztem, nem tapasztalható ez a pozitív viszonyulás és, és mintha nem is léteznénk...

(SZF-07)

A szakmai presztízs megteremtése mellett sok esetben pusztán a legális működésért küzdő kisebbségi nyelvű intézmények vezetői természetesen egészen más prioritásokat fogalmaznak meg a minél szélesebb szakmai elfogadtatás problémakörének vonatkozásában. Nem nehéz belátni, hogy az intézményi autonómia hiánya, a magyar nyelvű képzés és tudományművelés törvényi akadályoztatása hátráltatja egyúttal a szakmai legitimitációt is, és nehezíti az intézmény társadalmi beágyazódását. Vizsgálati eredményeink szerint egyértelmű különbségek mutathatók ki az egyes országok között az

intézményi, szervezeti autonómia mértéke, illetve az ezzel összefüggő szakmai legitimáció foka szerint. Ebben a tekintetben a negatív póluson található Szlovákia és Jugoszlávia, a pozitív póluson pedig a három kiségió.

Az említett két országban természetesen különböző történelmi és politikai előzményekkel összefüggésben (és itt elég, ha csak az elmúlt évek jugoszláv polgárháborús állapotaira gondolunk) tárul elénk a szakmai legitimáció és a politikai nyomásyakorlás viszonya. A felvidéki magyar nyelvű felsőoktatási intézmények egy része (különösen a magyarországi főiskolák és egyetemek kihelyezett tagozatai, konzultációs központjai) az aktuálisan érvényben lévő oktatási törvényi rendelkezések következtében folyamatos harcot folytat a törvényes elismertetésért, s ezzel egyúttal az országos szakmai elfogadtatásért is.

(...) úgyhogy végeredményben nagyon vonzó annak ellenére, hogy nem egyszerű ugye az oklevelek elismertetése itt Szlovákiában, ennek ellenére nem csappan az érdeklődés az intézmény iránt. Elismertsége? Nagyon nehéz erre válaszolni (...).hogy milyen tortúrákon kell keresztülmennie a hallgatóknak, amíg elfogadtatják az oklevelet, mert hogy a hatalomnak nem igazán tetszik ezeknek a konzultációs központoknak a működése, az előző időszakban Meciár és Szalkovszka idejében mindent meg is tettek, hogy ezeket megfojtsák (...) Mindent meg is tettek, hogy ezt megfojtsák, az alatt az idő alatt pl. nem is tudtuk az ipari iskola területén működtetni ezt a konzultációs központot, hanem a saját épületünktől nem nagyon messze lévő közgazdasági egyetem épületében tartottuk a konzultációkat, kihasználva az egyetem dékánjának, aki magyar származású, tehát az ő jóindulatán múlott, hogy befogadott bennünket akkor, amikor egyszerűen a középiskola igazgatójának megtiltották, hogy egy ilyen konzultációs központot beengedjen az épületbe.

(SZF-02)

Névváltozáson mentünk keresztül elsősorban, mert a Meciár harmadik kormánya idején a fasisztoid Szlovák Nemzeti Párt alelnökéből oktatási miniszterré avasztált Szalkovszka asszony hozott egy rendeletet, végül is a szlovák parlament törvényerőre emelte ezt, és a felsőoktatási törvény kimondta, hogy csak az állami felsőoktatási intézmények használhatják a főiskola, illetve az egyetem megnevezést, ha más intézmény használja, akkor tízmillió szlovák koronával kell gazdagítania az állami költségvetést. S így azután mi visszanyúltunk egy régebbi intézménynévhez

(...)

(SZF-01)

A vajdasági magyar nyelvű oktatási intézmények, fakultások, illetve tudományos szervezetek, intézmények egy része hasonló szakmai legitimációs problémákkal küzd, jóllehet az ő esetükben egy rendkívül gyorsan változó politikai-törvényi környezettel találkozunk. Ennek a politikai környezetnek a sajátosságaiból adóan igen jellemző az állami adminisztrációs akadályok folyamatos jelenléte. A politikai-ideológiai indíttatású, az ország többségi nemzetének szakmai körei részéről is tapasztalható szembenállás azonban olykor az intézményi autonómia nyílt megkérdőjelezését is jelentheti.

Az egyedüli, amiért büntetnek megállás nélkül az az (eddig még csak szóval büntettek), hogy könyvtárként funkcionáljunk a jövőben. Tehát könyvtárként vagy múzeumként, mert arra van törvény, és abban a pillanatban azok a rendelkezések lépnek hatályba, hogy a felügyeleti szerv Belgrád, Újvidék, Nagyikinda stb., és nyilvánvalóan egy egészen más kép alakulhat ki, és egészen más munkát lehetne végezni. Tehát ebben a pillanatban ilyen szempontból nem igazán tudnak velünk mit kezdeni. (...) Itt a lényeg az, hogy ez az intézmény tartja a hátát (...) Nagyon érdekes, hogy a hétvégi konzultációk, azok úgy néznek ki, hogy a rendőrségnek bejelentünk minden összejövetelt, mint nyilvános fórumot, összejövetelt. (...) Volt egy pillanat, amikor megtiltották az intézménynek, hogy ezt végezze, most látszólag belenyugodtak ebbe a helyzetbe. Egyelőre nem bántanak bennünket. (JT-03)

A kilencvenes évek elején ezt az akadémiát – itt van a székhelye, ahol éppen most vagyunk – a milosevići sovín rendszer, az ún. joghurtforradalom után – nem tudom hogy tudják-e, hogy mit jelent, ha hallották, hallották ezt a kifejezést, hogy a joghurtforradalom, amikor a föld, hát a csöcselék, a megfizetett csöcselék eljött Újvidékre, és akkor itten joghurttal dobálták meg a Központi Bizottság épületét, és lemondásra kényszerítették az akkori vajdasági vezetőket. Megszüntették az autonómiánkat, és kényszerítették bennünket, hogy egyesüljünk a Szerb Tudományos Akadémiával. Na és azóta a Szerb Tudományos Akadémia tagja vagyok, három héttel ezelőtt választottak meg rendes taggá. De én abban vagyok, hogy visszaállítsuk a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémiát, ugyanis amikor egyesítettek bennünket kényszerrel a Szerb Tudományos Akadémiával, akkor a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémiának kb. 30 tagja volt. Időközben elhaláloztak, és újakat nem választottak. Nagyon nagy az ellenállás a vajdasági szakkáder iránt. Úgyhogy ebből kifolyólag én hiszem, hogy a többi tagok is azon lesznek, hogy visszaállítsuk, ha megváltoztak a törvények, mert vissza kell állítani. (JT-04)

Záró gondolatok

Mivel a mélyinterjú vizsgálatok alapvető funkciója nem az, hogy segítségével statisztikai érvényű következtetések levonására tegyünk kísérletet vagy bizonyos „változók” közötti kapcsolatokat keressünk, így a fentiekben vázlatosan ismertetett kutatási eredmények alapján sem kívánunk egyfajta általános helyzetképet lefesteni a szomszédos országok magyar nyelvű felsőoktatási képzést nyújtó intézményeiről vagy magyar tudományos kutatóműhelyeiről, szervezeteiről. A viszonylag nagyszámban elkészített interjúk feldolgozása azonban lehetővé tette, hogy a kisebbségi nyelvű felsőoktatás, illetve tudományművelés és a szakmai presztízs bizonyos összefüggéseivel kapcsolatban bemutassunk néhány tipikus jelenséget. Az egyes válaszok értelmezéséhez természetesen figyelembe kell venni, hogy azok egyrészt az érintett intézmények önértékelésének (is) részét képezik, másrészt kirajzolódnak bennük az egymással versengő tudományos (és oktatói) közösségeknek a szakmai presztízs kivívása, illetve megtartása és általában a társadalmi elfogadottság megerősítése érdekében megfogalmazott sajátos hitvallásai, „küldetésnyilatkozatai”.

A térség országaiban az utóbbi évtizedben végbemenő gazdasági és társadalmi változások a felsőoktatási szféra átalakulási folyamataiban is tetten érhetőek. Az egyes országok felsőoktatási (és tudományos) intézményrendszereinek egyfajta alrendszeriként értelmezhető magyar nyelvű egyetemi karokra, főiskolákra, tanszékekre és tudományos intézményekre, szervezetekre semmiképpen sem tekinthetünk úgy, mint egy országhatárokon átnyúló, egységes „magyar intézményhálózat”-ra. A kutatási eredmények is megerősítették, hogy többek között az országonként (régióként) eltérő kisebbségi helyzet, a kisebbségi magyar társadalom részéről jelentkező elvárásrendszer, az oktatás- és intézménytörténeti előzmények, az aktuális törvényerejű szabályozások és politikai környezet, valamint a magyarországi támogatási rendszer olyan fontos befolyásoló tényezőknek számítanak, amelyek hatásai rendkívüli változatosságot és sokszínűséget eredményeznek a szóban forgó intézményi „hálózatban”. Az „oktatott”, illetve „kutatott” tudományterület sajátosságaiból adódóan minden bizonnyal ezek az eltérések is hozzájárulnak ahhoz, hogy az érintett intézmények nem csak egyszerűen különböző fokú szakmai elismertségről és legitimitásról számolnak be, hanem ezen önértékelés megfogalmazásakor eleve különböző szakmai vonatkoztatási pontokat jelölnek meg, úgymint a hazai (romániai, szlovákiai, ukrán stb.) szakmai szféra, a magyar tudományosság vagy a nemzetközi tudományos élet.

Hipotézisünknek megfelelően az eleve „magyar tárgyú” kutatásokkal és képzéssel foglalkozó intézmények mellett elsősorban a kisebb régiók szakmai közösségei jelölték meg legfontosabb vonatkoztatási pontként a magyar tudományosságot. Az interjúk során kirajzolódó „magyar tudományosság” fogalma azonban az intézmények számára szinte kizárólag a „magyarországi tudományosságot” jelenti. Vagyis az volt a benyomásunk, hogy a többi határon túli magyar szakmai és tudományos kör, felsőoktatási intézmény általában nem jelent „mérce” a szakmai reputáció vonatkozásában. Ennek a jelenségnek az okait mindenféleképpen érdemesnek látszik részletesebben megvizsgálni, különösen azért, mert úgy tűnik, hogy a nemzeti tudomány fogalmának, eszményének egyfajta újraértelmezési-újjaéledési korszakát éljük.

A kutatás eredményei egyrészt meggyőzően igazolják a szakmai presztízs és az intézményi autonómia sokrétű összefüggéseit, másrészt azt, hogy mind az egyes országokat jellemző (oktatás-) politikai állapotok, mind az egyes intézménytörténeti előzmények a szakmai és politikai viszonyrendszerek eltérő típusait, illetve különböző szakmai legitimációs stratégiáit eredményezik. Ebben a tekintetben egy rendkívül változatos kép tárul elénk: szinte minden egyes régióban éppúgy jelen vannak a teljes intézményi autonómia keretei között tevékenykedő (pontosabban az adott ország törvényei szerint maximális autonómiával rendelkező) és komoly szakmai presztízzsel bíró magyar egyetemi karok, tanszékek és tudományos intézmények, mint ahogy a szinte az intézményi létükért küzdő, a szakmai legitimáció minimális megteremtésén fáradozó felsőoktatási intézmények és kutatóműhelyek is. Ennek ellenére nyilvánvalóak a nagyobb régiók (Erdély, Felvidék, Vajdaság) és a kisebb lélekszámú magyar nemzetiségű lakossággal rendelkező térségek közötti különbségek. Az általános politikai-közéleti viszonyok és intézménytörténeti sajátosságok mellett minden bizonnyal érzetik hatásukat azok a regionális adottságok, amelyek a többségi és kisebbségi (magyar) nemzet közötti, történelmileg kialakult – és természetesen az aktuális politikai helyzet által is befolyásolt –, eltérő mértékű ellenérzésekből, előítéletességből, konfliktusos létmódból adódnak (*Csepeli-Örkény-Székely, 1999.*).

A térség egyetemei, (szak)főiskolái (elsősorban a nagyobb, és egyúttal általában elmaradottabb régiókban), és a felhasználói szféra között még nem alakult ki intenzív kapcsolat. Jellemző tapasztalat, hogy egy intézmény szakmai presztízsében viszonylag kis szerepe van a munkaerőpiaci visszajelzéseknek, mint ahogy csak elvétve találkozzunk tudatos, az adott ország vagy régió társadalmi és gazdasági elvárásaira hangsúlyosan építő intézményfejlesztési stratégiák kialakításával is.

A régió magyar nyelvű képzést nyújtó felsőoktatási intézményei, karai sok esetben – általában a többségi nyelvű képzést folytató intézményekhez, intézményi egységekhez hasonlóan – igen komoly finanszírozási, infrastrukturális és emberi erőforrás nehézségekkel küzdenek. Ennek ellenére mégis úgy véljük, hogy van esély a sokak által többször hangsúlyozott, a kisebbségi oktatásban rejlő „modernizációs többlet” kiaknázására (*Kozma, 1997.*). Éppen a magyarországi kihelyezett tagozatok többségének sikeressége mutatja, hogy hatékony intézményfejlesztési stratégiát jelenthet egyrészt a képzési kínálatnak a munkaerőpiac, a felhasználói szféra igényeinek figyelembevételére építő tudatos kialakítása, másrészt az egyre határozottabban változó gazdasági és társadalmi elvárásoknak a kielégítését célzó új képzési formák (távoktatás, posztszekunder képzés) széleskörű bevezetése. A határon túli magyar kisebbségek szülőföldön való megmaradását és boldogulását segíteni szándékozó mindenkori magyarországi támogatáspolitiká akkor lehet csak eredményes, hogyha a hagyományos egyetemi-akadémiai értékek megőrzése mellett olyan intézményi és képzési fejlesztéseknek ad prioritást, amelyek a felsőoktatással szemben megfogalmazódó új típusú kihívásokra is hatékony választ tudnak adni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arato, Andrew-Cohen, Jean, 1992 *Civil society and Social Theory*. Cambridge: MIT Press.
- Berényi Dénes, 2000 *Magyar Tudományosság Külföldön*. Az MTA „Magyar Tudományosság Külföldön” Elnöki Bizottságának kiadványa. Budapest.
- Bibó István, 1986 A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: *Bibó István válogatott tanulmányok*. Budapest: Magvető.
- Bíró A. Zoltán, 1992 A regionális identitás kialakításának néhány vonásáról. *REGIO*, 3. évf. 4. sz. 61-71. p.
- Csepeli György-Örkény Antal-Székely Mária, 1999 Konfliktusok Erdélyben és Dél-Szlovákiában. *Szociológiai Szemle*, 1999/4. 100-113. p.
- Erdei Itala – Papp Z. Attila A romániai magyar hallgatók a felsőfokú képzésben. In Bodó Barna (szerk.) *Romániai magyar évkönyv*, Temesvár – Kolozsvár 104-131.
- Fedinec Csilla, 1997 A magyar iskolahálózat Kárpátalján. In Gábrityné Molnár Irén - Mirnics Zsuzsa: *Anyanyelvű oktatásunk*. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság.
- Goffmann, Erving, 1981. *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest, Gondolat.
- Kozma Tamás, 1997 Universitas – tegnap, ma, holnap. *Korunk*, 8. évf., 92-103 p.
- Ladányi Andor, 1996 Felsőoktatási intézményrendszerek. *Educatio*, 5. évf. 4. sz. 1996/4. 575-584. p.
- László Béla, 2000 A szlovákiai magyar oktatásügy a kilencvenes években. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2. évf., 2. sz. 3-30 p.
- Papp Z. Attila, 1998 A romániai magyar oktatás helyzete 1989 után. *Magyar Kisebbség*, 4. évf., 13-14. sz., 1998/3-4. 277-303. p.
- Tóth Lajos, 1997 A magyar tannyelvű oktatás a Vajdaságban. In Gábrityné Molnár Irén - Mirnics Zsuzsa: *Anyanyelvű oktatásunk*. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság.
- Välilmaa, Jussy. 2000. Őshonos kisebbségek a felsőoktatásban. In Szabó Zoltán (szerk.): *Felsőoktatás, kisebbségek, Európa*. Komárom, Selye János Kollégium.

ISTVÁN FÁBRI

Hungarian higher education and academic life in the Carpathian basin – Minority education, the connection between the scientific work and the professional reputation

The study briefly presents the institutional typology of data collection regarding the Hungarian educational and scientific institutions in the neighboring countries. Parameters of more than one and a half thousand of institutions are to be found in the data base. As part of the project there was an extensive interview among the leaders of the higher education institutions and of the scientific institutions. At the publishing of the results of the study dealing with several topics, the author concentrated on the problems of the professional prestige of the institutions and on their embedment in the society. The results show that the professional recognition of the institutions is determined according to some reference points. In many cases, the most important scale is the Hungarian academic life. This doesn't mean a national academic life which consists also the academic life across the borders, but it is more a comparison to the professional Hungarian workshops.

The institutional autonomy differs from country to country, and in the same time it is closely linked to its history. In some countries the institutions are not prevented in their work, but many Hungarian speaking colleges, universities, faculties and scientific institutions have to fight continuously for their professional legitimation.

The feed-backs of the workforce markets stand just for a group of these institutions in their professional recognition. The connection between the users and the universities and faculties is not very strong yet. In this respect there is no difference between the minority Hungarian and the national institutions. The affiliated departments of the Hungarian institutions make an exception because they offer a much more market oriented training. The author thinks that the Hungarian funding policy of the government should concentrate more on those Hungarian higher education institutions across the borders, which beside preserving the original university-academic values, concentrate on the fulfilling of social and economic demands and introduce new and efficient trainings (open universities, post-secondary trainings).

SZORVÁNYSTRATÉGIÁK

OROSZ ILDIKÓ

Anyanyelvi / anyanyelvű oktatás szórványban

Kárpátaljai helyzetkép

A nemzeti kisebbségek tipologizálása általában három ismérv – szármosság, térbeli elhelyezkedés, identitástudat – alapján történik, melyek befolyásolják és meghatározzák az érdekérvényesítés lehetőségeit a többségi társadalomban, azaz azt, hogy mennyire tudja a kisebbség biztosítani kulturális életének folyamatosságát, kulturális értékeinek és az értékeket hordozó, továbbvivő nemzeti elitjének reprodukcióját (Joó 1988, Kiss Gy. 1993.) Ha a fenti ismérvek tekintetében egy-egy nemzeti kisebbség erős pozíciókkal rendelkezik, akkor képes önálló közösségi életre, és közösségként integrálódik a többségi nemzetbe, vagyis kollektív jogokkal rendelkezik. Bármelyik ismérv gyengülése hátrányosan befolyásolja az érdekérvényesítést, ami végső soron szétzilálja a közösséget, tagjai – a kisebbségi lét kihívásaira adott válaszként – egyre inkább az egyéni megoldásnak tekinthető asszimiláció irányába mozdulnak el.

A nemzeti kisebbségek helyzetét meghatározó ismérvek mértéke állandóan változik. Fontos, hogy figyelemmel kísérjünk a változások folyamatát, fázisait. Az előbbiekből következik, hogy egy-egy kisebbség helyzetének meghatározásakor bizonyos térbeli és időbeli korlátok figyelembe vételével vonhatunk le érvényes és hiteles következtetéseket. Ugyanakkor az államoknak is figyelembe kellene venni a határain belül élő nemzeti kisebbségek pozícióját az őket érintő törvények elfogadásánál.

A nemzeti kisebbségek helyzetének leírásakor (különösen Kelet-Európában) fontos megkülönböztetni és definiálni a következő fogalmakat: *etnikum*, *szórvány*, *diaszpóra*.

Szórványnak tekintjük azt a nemzeti kisebbséget, amely több generáción keresztül egy adott térségben letelepedve él, és valamely történelmileg meghatározott társadalmi-gazdasági folyamat hatására az adott régiókban elvesztette társadalmi befolyását, abszolút és relatív számaránya egy meghatározott – a nemzeti kisebbségek erős helyzete szempontjából – „billenőpont” alá került, érdekérvényesítési potenciáljának csökkenése következtében kulturális, anyanyelvi intézményeinek nagy részét elvesztette, vagy már nem képes azokat önmagától fenntartani, ugyanakkor identitása még erős és anyanyelvéhez köti, bár a nyelvcsere folyamata előrehaladott.

Diaszpóra alatt azt a többségi társadalmon belül élő nemzeti kisebbségi csoportot értjük, amely valamely történelmi, társadalmi, gazdasági esemény, folyamat hatására, politikai egzisztenciális, gazdasági okokból személyes egyéni döntés alapján választotta azt a közeget, amelyben él, de ragaszkodik anyanyelvének kultúrájához.

Etnikum alatt azt a népcsoportot értjük, amely egy adott többségi társadalmon belül huzamosabb ideig a többségekkel együtt élve nemzeti ismérveinek főleg néprajzi jellegű kulturális örökségét őrizte meg, identitásának mássága nemzeti mentalitásában, gondolkodásában, logikájában nyilvánul meg, részben vagy teljesen integrálódott a többségi társadalomba, esetenként a nyelvcsere túl van, de még mint csoport különállását igyekszik megőrizni, ellenállni az előrehaladott asszimilációs folyamatnak.

A kisebbségek fenti ismérvei alapján az ukrain magyarság szórványnak számít. De részben az már Kárpátalja területén is, vagy legalábbis a „billenőpont” határán lévő veszélyeztetett kisebbségnek tekinthető.

Amennyiben a kárpátaljai magyarságot területi szinten vizsgáljuk, úgy Kárpátalján főleg számosságuk relatív aránya alapján szórványként kell kezelnünk a következő települések magyar lakosait: Ungvár, Munkács, Nagyszőlős, Beregrákos, Perecsény, Nagyberezna, Órdarma, Szerednye, Huszt, Těcső, Szolyva, Aknaszlatina, Visk, Bilke, Rahó, Kőrösmező, Gyertyánliget, Tiszabogdány, Terebesfejérpatak, Nagybocksó, Bustyaháza, valamint ide sorolható a magyar–ukrán nyelvhatár peremvidéke a volt Ungban és Ugocsában.

A szórványban élők számáról nem állnak rendelkezésünkre reális adatok, a legutóbbi, 1989-es népszámlálás adatait fenntartásokkal kell kezelnünk. Ahol ez lehetséges, egyéb forrásokkal összevetve mérlegelhetjük a kisebbségi arányokat. A torzításokra jó példa az általunk közlőről ismert Csongor (Munkácsi járás), ahol csak egy-két százalékban laknak ukránok, viszont a statisztikai hivatal kimutatása szerint 1989-ben itt a 2239 lakosból mindössze 312 volt magyar.

A kárpátaljai szórványok térbeli elhelyezkedése, számossága, identitása és az azt erősen meghatározó történelme vidékenként eltérő. Nem egyformán fejlődött a magyar anyanyelvű intézményrendszer sem, így nem lehet egységesen leírni anyanyelvű oktatási helyzetüket.

A háború után a nagyobb településeken – ahol a magyarság még kellő pozícióval rendelkezett (Munkács, Ungvár, Nagyszőlős, Técső, Aknaszlatina), illetve a nyelvszigeteken (Beregrákos, Visk), ahol a falvakon belül is külön utcákban, negyedekben éltek a magyarok – szervezett magyar tannyelvű iskolákat külön csoportként kell kezelni, mivel sem az itt élők, sem a kárpátaljai magyarok nem szórványként határozzák meg helyzetüket.

A hetvenes években az oktatás intézményi hátterének optimalizálását célul tűző állami törekvések főleg a városok magyar iskoláinak ártottak, melyek önállóságukat elveszítve az úgynevezett internacionalista iskolák részeivé váltak. Ezekben a tanintézetekben egy irányítás alatt ukrán, orosz, magyar tannyelvű párhuzamos osztályok működtek. Így például a magyar tannyelvű Nagyszőlősi 3. Számú Középiskolát összevonták az 5-ös számú ukrán tannyelvű iskolával, és így lett belőle a 8. számú, immár internacionalista (több oktatási nyelvű) tanintézet. Aknaszlatinán az orosz, az ukrán és a magyar iskolát vonták össze egy háromnyelvű intézménnyé. Munkácson a magyar iskolán belül indítottak orosz tannyelvű párhuzamos osztályokat, melyekben a magyart fő tárgyként tanulták. Ungváron, Técsőn, Visken, Beregrákoson iskoláink megőrizhették önállóságukat. A tanulólétszám az internacionalista intézmények magyar osztályaiban egyre fogyatkozott. A '80-as évek végére az osztályok tanulólétszáma megközelítette a bezáráshoz szükséges kritikus határt. 1989-ben megalakult a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ), amelynek tevékenységében az volt az első nagy siker, hogy sikerült elérni a nagyszőlősi és az aknaszlatinai iskolák önállóságának visszaállítását. A működésükhöz szükséges feltételek biztosításának megszervezése a kárpátaljai magyarok összetartozásának jelképe lett. Az aknaszlatinai iskola számára kiutalt, nagyon rossz állapotú óvodaépület felújításához például az alföldi magyar falvakból is szervezett segítséget a KMKSZ. Ez az összefogás a tantestület véleménye szerint azóta is példátlan az iskola életében. A kárpátaljai magyarság köztudatában viszont ezek a városok nem minősülnek szórványnak.

Az anyanyelvű oktatás szempontjából szórványhelyzetben az ugcocsi, ungvideki, beregvideki tömbmagyarság nyelvhatárán elhelyezkedő települések – Királyháza, Fancsika, Mátyfalva, Tekeháza, Feketeardó stb. – vannak.

Szórványban a magyar nyelv iránti érdeklődés, az anyanyelven tanulás igénye a nyolcvanas évek végén kapott lendületet, amikor Bilics Éva, a Rahói KMKSZ-alapszervezet elnöke Petőfi Anyanyelvi Klubbot szervezett a Rahói Kartongyár klubtermében. A klubba főleg nagymamák jártak, akik magukkal vitték unokáikat is. A nagymamák kezdtek foglalkozni a gyerekcsoportokkal. Magyar népi játékokra, versekre, mondókákra tanították őket. 1992-től lehetőség nyílt arra, hogy az iskolákban fakultatív órakeretben bevezessék az anyanyelv oktatását. A magyar nyelv státusza, presztízse a határ átjárhatóságával megnőtt, így nagy lelkesedéssel még azok is beírátkák a gyerekeiket ezekre a foglalkozásokra, akiknek nem voltak magyar gyökereik.

Budapesten „Kinyílik a világ” néven alapítványt hoztak létre a szórványban élő gyerekek magyarországi üdültetésének megszervezésére. Azóta 40-100 gyereket tudnak üdültetni.

A gazdasági helyzet gyors romlása következtében az iskolákban megszüntették a fakultációkat. A KMPSZ az MKM Határon Túli Magyarok Főosztályán és az Illyés Közalapítványnál nyert pályázatok révén vasárnapi iskolákként működtette tovább a csoportokat a plébániák és iskolák termeiben.

1999-től államilag elismert és szabályozott oktatási forma a vasárnapi iskola. Az állam a költségvetés függvényében a bejegyzett iskolákat támogatásban részesítheti, de a költségvetési hiány miatt a járásokban erre nincs mód. A kárpátaljai magyar szórvány ezidáig óvatosságból, vagy bizalmatlanságból fakadóan nem élt a lehetőséggel, a vasárnapi iskolai foglalkozásokat az Illyés Közalapítvány és az OM támogatásával továbbra is a KMPSZ szervezi.

Az anyanyelv-élesztést felkarolták a római katolikus egyház papjai is, akik szintén fontosnak tartják, hogy a hívek megtanuljanak magyarul írni és olvasni. Egyelőre a legtöbb helyen magyar nyelven miséznek, bár egyre kevesebb azok száma, akik ilyen alkalmakkor tudnak felolvasni vagy ministrálni. Az ungvideki magyarok már át is tértek a szláv nyelvű – szlovák vagy ukrán – szolgálatra.

Magyarországi támogatással, a KMPSZ szervezésében 1995-től évente anyanyelvi táborra kerül sor Beregszászban a szórványban élő gyerekek számára. A tapasztalatok alapján a gyerekek szívesebben utaznak Beregszászba, mint Magyarországra, mert itt nincs akkora nyelvi kontraszt. 1997-től a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola diákjai nyári szakmai gyakorlatukat szórványvidéken töltik. Napközis foglalkozásokat szerveznek a helyi közösség által biztosított körülmények között, általában a plébániák udvarán.

Kárpátalján szórvány alatt az ott élő magyarság a Tisza, a Latorca, az Ung, a Borzsa folyók felső folyásának környékén élő magyarokat érti. Ebben a

megközelítésben vizsgáljuk meg a kárpátaljai szórványok, mindenekelőtt anyanyelvű oktatásuk helyzetét. A leírásunkban S. Benedek András kárpátaljai történeti és kultúrtörténeti munkáira, P. Punykó Mária erre a vidékre vonatkozó néprajzi, Perduk János nyelvészeti kutatásaira, az 1989-es népszámlálás adataira, a Bagu Balázs által gyűjtött adatokra, a KMPSZ adatbázisára, a Türogtató Kiadó által az utóbbi években megjelentetett, a kárpátaljai történelmi egyházak templomait bemutató könyvsorozatra, illetve az egyházak saját bevallásain alapuló, részben publikált rövid, egyházközösséget leíró anyagokra, valamint a Botlik József – Dupka György szerzőpárosnak a kárpátaljai magyar településeket bemutató munkáira támaszkodtunk.

A Felső-Tisza-vidék

A legnagyobb lélekszámú magyar szórvány a Felső-Tisza-vidéken, a jelenlegi közigazgatási felosztás alapján a Huszti, Técsői, Rahói járásokban a következő településeken él: Kőrösmező (Jaszinya), Rahó (Rahiv), Gyertyánliget (Kobilecka Poljana), Tiszabogdány (Bohdany), Terebesfejérpatak (Gyilove), Nagybocksó (V. Bicskiv), Bustyaháza (Bustino), Taracköz (Tereszva), Kerekhegy (Okruhla), Técső (Tyacsiv), Huszt (Huszt), Aknaszlatina (Szolotvina), Visk (Viskove).

A *Felső-Tisza-vidéken* az anyanyelvhasználat színtere a család és a templom. Az itt élő magyarok számára nem szerveztek anyanyelvű oktatást, mivel elmagyarosodott németekként tekintettek rájuk. Identitásuk erősen vallási kötődésű, és így kapcsolódik az anyanyelvhasználatukhoz. A magyar nyelv számukra az Isten nyelve, ezen a nyelven imádkoznak, beszélnek egymással a templomban, a vallási ünnepeken. A templomban egymás között magyarul beszélnek a gyerekek is, de az udvaron már áttérnek az ukránra. Magyarul nem káromkodnak, azt „szovjetül” teszik, ahogy ők mondják. A nyelvcsere előrehaladott stádiumban van. A nagyszülők még megtanítyják imádkozni unokáikat magyarul, de már ők is inkább ukránul szólnak hozzájuk, különösen közterületen (P. Punykó, 1999).

Kőrösmező (Jaszinya), melynek része Kevele (Szvidovec) a legtávolabbi település Kárpátalján, ahol még számottevő magyarság él. A település mintegy 250 km-re van a terület székhelyétől, Ungvártól. Az 1989-es népszámlálás adatai alapján a 8594 lakosból 943 vallotta magát magyarnak. A Kárpátaljai Római Katolikus Egyház által 1997-ben kiadott *Kárpátalja templomai* című kiadvány szerint a hívek száma 1000. A templomban magyarul miséznek.

A szovjet rendszerben itt nem működött semmilyen intézményes anyanyelvi/anyanyelvű oktatás. Az 1991/92-es tanévtől kezdve működik magyar fakultáció. A KMPSZ által szervezett vasárnapi iskolában a 2000/2001-es tanévben 4 csoportban 74 gyerekek foglalkoztak. A gyerekek zöme már nem vagy csak alig beszél magyarul. A törvények szerint ha legalább 10 szülő kezdeményezi, magyar tannyelvű osztályt lehet nyitni bármelyik ukrán oktatási intézményben. A magyarság létszáma alapján elképzelhető magyar általános/középfokú fenntartása. Amennyiben a magyar nyelven tanulni kívánók száma kevesebb lenne mint 10 fő, úgy anyanyelvű oktatásukat beutaztatással lehetne megoldani a településtől mintegy 35 kilométerre fekvő Rahó magyar tannyelvű osztályaiban. Ehhez autóbust kellene bérelni.

Rahó (Rahiv) 35 km-re van Kőrösmezőtől és 209 km-re Ungvártól. A római katolikus egyház szerint a hívek száma 1500 fő. A mise nyelve magyar. Az 1989-es népszámlálás adatai szerint a település 15 812 lakosából 1282 vallotta magát magyarnak. Magyar nyelvű/nyelvi oktatás 1945 óta nincs. Az 1991/92-es tanévben a Rahói 1. Számú Középfokú Iskolában 254 tanuló önálló tantárgyként, 114 fakultációként tanulta a magyar nyelvet. A gazdasági romlás miatt ezt nem finanszírozták, így folyamatosan leépült a hivatalos magyar oktatás. Az 1998/99-es tanévtől a szülők kezdeményezésére szerveztek magyar tannyelvű osztályt. Az iskolának azóta 3 ilyen osztálya van és a szülők a következő tanévben is kérik fogják új osztály indítását. Egy év múlva azonban már gondot fog okozni a tanteremhiány. Megoldásként kínálkozik a Római Katolikus Egyház tulajdonát képező épület, mely felújítás és átalakítás után alkalmas lenne egy magyar tannyelvű általános iskola számára. Ez az intézmény helyet adhatna a környékbeli falvak magyarul tanulni kívánó diákjainak, amennyiben a beutaztatásuk, vagy helyi elszállásolásuk megoldható lenne. A felújított épület tetőtere alkalmas kollégium kialakítására. A gyerekek beutaztatásának költsége falvanként változó. Az 1999/2000-es tanévben a magyar osztályokban tanuló 45 gyereken kívül 111 gyerek tanult magyart fakultációként (9 csoportban havi 112 órában). A helyi, magyarul tudó pedagógusok számára magyar nyelvi/szaknyelvi továbbképzéseket kellene szervezni. Néhány tárgy oktatására, főleg a magyar nyelv és irodalomra, illetve az alsó tagozatos tanítóokra van szükség. Amíg saját pedagógusaikat ki nem nevelik, fizetés kiegészítéssel Kárpátalja alföldi részéről lehetne pedagógusokat szerződtetni.

Tiszabogdány (*Bohdany*) a Fehér-Tisza két partján terül el mintegy 15 km-re Rahótól. A három társközségből álló Bogdány közigazgatási területén az 1989-es népszámlálás szerint az 5924 lakosból 193 vallotta magát

magyarnak. 1945 óta nincs magyar nyelvű intézményes oktatás a faluban. Az 1991/92-es tanévben 45 gyerek tanulta a magyart fakultatív keretben a helyi ukrán iskolában, míg az 1999/2000-es tanévben magyarul 36 gyerek tanult, 2 csoportban havi 8 órában. A tiszabogdányi római katolikusok a rahói plébániához tartoznak és az ortodoxok kezén lévő görög katolikus templomban miséznek magyarul. Anyanyelvű oktatásuk igény szerint elemi szinten helyben, a későbbiekben Rahón valósítható meg.

Terebesféhérpatak / Trebusaféjérpatak (Gyilove) 20 km-re fekszik Rahótól a Tisza jobb és bal partján az Ungvár–Rahó országút mentén. Az 1989-es népszámlálás szerint a település 2952 lakosából csak 20-an vallották magukat magyarnak. 1989-től kérik római katolikus templomuk visszaadását. 1990-ben római katolikus kápolnát építettek a hívek. Magyar oktatás 1945 óta nem volt a településen. Ma a KMPSZ szervezésében 25 gyerek egy csoportban foglalkozik havi 16 órában a magyar nyelvvel. Magyar intézményes oktatás esetleg összevont elemi osztályban lehetséges. A továbbtanulásra Rahón lenne lehetőség vagy beutaztatással, vagy bentlakás biztosításával.

Nagybocskó (V. Bicskiv) az Ungvár–Rahó főút mentén fekszik a Tisza jobb partján. A település balparti része Romániához tartozik. A község 35 km-re fekszik Rahótól és 15 km-re Aknaszlatinától, így ez utóbbi nagyközség vonzáskörzete, bár közigazgatásilag más-más járáshoz tartoznak. Az 1989-es népszámláláskor a 8968 lakosból 424-en vallották magukat magyarnak. A római katolikus templom romániai területre került, mivel a Tisza bal partján áll. Az 1991/92-es tanévben a KMKSZ kezdeményezésére 15 tanuló fakultációként tanulta a magyart. Az 1999/2000-es tanévben egy csoportban, havi 16 órában 28 gyerek részesül magyar oktatásban a KMPSZ által szervezett vasárnapi iskolai keretek között. Anyanyelvű oktatásuk elemi iskolai szinten helyben megoldható, továbbtanulásra az aknaszlatinai iskolában beutaztatással lenne lehetőség.

Gyertyánliget (Kobilecka Poljana) 36 km-re van Rahótól, 15 km-re Aknaszlatinától és 12 km-re az Ungvár–Rahó főútvonaltól a hegyekben a Soporka (Szapurka) folyó két partján. A római katolikus hívek szám 700, a mise nyelve magyar. Az 1989-es népszámlálás szerint a 3025 lakosból 421-en vallották magukat magyarnak.

Az 1991/92-es tanévben a szülők kérésére 15 tanuló magyar fakultációban vett részt a helyi iskolában, amit két év múlva anyagi okokra hivatkozva megszüntettek. Az 1999/2000-es tanévben a KMPSZ szervezésében és támogatásával 35 gyerek 2 csoportban, havi 24 órában tanulta a magyar nyelvet.

A 2000/2001-es tanévben a szülők magyar osztály indítását kezdeményezték. A 2001/2002-es tanévre kaptak engedélyt, amikor elindulhatott az elemi oktatás. Van lehetőség általános iskola kiépítésére, továbbtanulásuk biztosítható helyben, vagy beutaztatással Aknaszlatinán.

Aknaszlatina (Szolotvina) ukrán-magyar-román bányásztelepülés. A település a Tisza mentén az ukrán-román határon terül el 25 km-re a járási központtól, Técsőtől. Római katolikus egyházában 3500 hívőnek magyarul miséznek. Az 1989-es népszámlálási adatok szerint a település 9651 lakosából 2723 vallotta magát magyarnak. 1945-től három önálló – ukrán, magyar és román tannyelvű – iskolát nyitottak, 1965-ben azonban összevonták a magyart és az ukránt, majd orosz osztályokat is nyitottak az intézményen belül, ahová főleg magyar nemzetiségűek jártak. 1989-ben a KMKSZ kezdeményezésére a magyar iskola visszanyerte önállóságát. Az 1991/92-es tanévben 282 tanulóval és 24 oktatóval kezdték meg a munkát egy elhanyagolt, rossz állagú volt óvoda átalakított épületében. A 2001-es évben a szülők kérésére és a KMPSZ szervezésében a román középiskolában három csoportban magyar fakultációt vezettek az iskola tanárai. A római katolikus egyház magyar óvodát működtet.

Taracköz (Tereszva) Aknaszlatina és Técső között helyezkedik el az Ungvár–Rahó főútvonal mentén mintegy 10 km-re Técsőtől. A település római katolikus gyülekezete a técsői plébánia filiája. A legutóbbi népszámlálás szerint a település 7204 lakosa közül 94 vallotta magát magyarnak. Anyanyelvi oktatás nem folyik a településen. Igény és támogatás esetén vasárnapi iskolát, fakultációt lehetne szervezni. Továbbtanulásuk biztosítható Técsőn a középiskolában és a líceumban, melynek van kollégiuma.

Kerekhegy (Okruhla) kis falu a hegyek közé szorulva a Técsői járásban. Impozáns római katolikus temploma van. Az egyházközség a Técsői plébániához tartozik és mindössze 120 hívet számlál. A mise nyelve magyar, anyanyelvű iskolai oktatás nincs. A faluban katolikus óvoda működik, melyben magyarul is foglalkoznak a gyerekekkel. Vasárnapi iskola és fakultáció szervezésének van realitása. A továbbtanulás a Técsői Középiskolában és líceumban biztosítható, ahol kollégium is van. Az 1989-es népszámlálás adatai szerint a település 625 lakosából 1 vallotta magát magyarnak.

Técső (Tyacsiv) Ungvártól 136 km-re, a Tisza jobb partján az ukrán-román határ mentén terül el. 1946-tól magyar tannyelvű általános, 1957-től önálló magyar tannyelvű középiskola működik a városban. 1991-ben magyar óvodai csoport is indult. A KMPSZ koncepciója szerint ez a település adottságai alapján – a vidék legnagyobb települése, megközelíthető közúton,

vasúton, jelentős a magyarok száma, mindkét magyar egyháza erős – a vidék magyar szellemi központja lehetne, vagyis átválthatná Máramarossziget egykori szerepét. Ebből kiindulva a KMPSZ is támogatta, hogy Técsőn az Illyés Alapítvány támogatásával líceumot (gimnáziumot) hozzanak létre. Az 1992-ben kezdődött mintegy 40 millió forintos beruházást 1999-ben fejezték be. Az oktatást a 2000/2001-es tanévben kezdték meg. Egyelőre sajnos nem tölti be a vállalt szerepet. A líceumban a técsőieken kívül alig van máramarosi gyerek. Sokan a terület alföldi részéről iratkoztak be, nagy részben olyanok, akik nem nyertek felvételt valamely síkvidéki református líceumba. Az intézmény 2001-től kérte felvételét a református líceumok sorába. Amennyiben ez jogilag is megvalósul, úgy annak fenntartási költségeit teljes mértékben az egyháznak kell vállalnia, csak az országosan kötelező minimális tantárgyak óradíját finanszírozza az állam. Ez esetben, ismerve a helyi körülményeket, elképzelhető a továbbiakban, hogy csak az anyaország támogatásával lesz működtethető és fenntartható. Fontos lenne az önálló magyar állami óvoda megnyitása.

Bustyaháza (Bustino) A falu 8 km-re fekszik Técsőtől az Ungvár–Rahó főútvonal mentén. Az alaposan megrongált templomot 1989-ben összefogással felújították. A hívek száma 350. A mise nyelve magyar. Az 1989-es népszámláláskor a 8147 lakosból 396 vallotta magát magyarnak. Vasárnapi iskolaként, fakultációként oktathatnánk magyart, esetleg elemi iskola létesülhetne. Továbbtanulásuk megoldható beutazással a mintegy 8 km-re lévő Técsőre, vagy az 5 km-re lévő, de a főúttól félreeső Viskre.

Visk (Viskove) 25 km-re fekszik Huszttól, és közigazgatásilag is a Huszti járáshoz tartozik. Római katolikus egyháza híveinek száma 1000. A mise nyelve magyar. A református gyülekezet 2000 lelket számlál. Önálló magyar és ukrán középiskolája van. A településhez több társközséget csatoltak. A mintegy 8000 lakosból 4000 magyarnak vallja magát. A településnek nincs magyar óvodája. A KMKSZ helyi alapszervezete az Illyés Közalapítvány támogatásával óvodát épített, ami nincs befejezve, és fenntartásának költségei nem biztosítottak.

Huszt (Huszt) Szilcén keresztül 109 km-re, Beregszászon át 132 km-re van a terület központjától Ungvártól. A római katolikus egyháznak 1500, a reformátusnak 500 híve van. Az 1989-es népszámlálás adatai szerint a 31 287 lakosból 1759 vallotta magát magyarnak. A településnek a szovjet rendszerben magyar nyelvű iskolája nem volt. 1992-ben a szülők kezdeményezésére újra-indították a magyar általános iskolát egy nagyon romos épületben, aminek a teteje 1998-ban a nagy havazáskor beszakadt, és csak 2000-ben,

magyarországi segítséggel sikerült rendbehozni. Az általános iskolát középiskolává lehetne fejleszteni, és magyar óvodát, vagy óvodai csoportokat volna célszerű indítani állami vagy egyházi fenntartásban. Néhány szaktanárra lenne szükség. A tanárok az alföldi területekről toborozhatók lakásbérleti támogatás, ellátási, valamint útiköltség hozzájárulás biztosításával.

Tisza menti települések Ugocsában

Az anyanyelvű oktatás szempontjából szórványhelyzetben vannak az ugocsai tömbmagyarság nyelvhatárán elhelyezkedő települések is: Királyháza, Fancsika, Mátyfalva, Tekeháza, Feketeardó.

A Tisza, Huszt után kiérve a síkságra a volt Ugocsa megyén halad keresztül, és napjainkra mintegy nyelvhatárt is képez. Míg a tömbmagyarság részeként a kárpátaljai Tiszántúl homogén magyar közeg maradt, addig a Tiszán innen és Nagyszőlős környékén a tiszántúli rész is az ukrán–magyar nyelvhatárt jelenti. A települések vallási szempontból vegyesek. A magyar lakosság római katolikus, református és görög katolikus vallású. A zömében görög katolikusok által lakott településeken 1945 után nem is nyitottak magyar osztályokat. A fél évszázad eredményeként helyenként az identitástudat módosulását, a nyelvcsereét észleljük. A KMKSZ megalakulása után, az aktivisták közbenjárásával ezekben a falvakban összevont elemi osztályokat nyitottak, de a továbbtanulási lehetőségek megoldatlansága miatt – a tanulónak a negyedik osztály után az ukrán tannyelvű oktatásban kellett folytatni tanulmányait – a kezdeményezések zöme elsorvadt. Bármilyen anyanyelvű program esetén ezt figyelembe kell venni, és abban az esetben maradhatnak meg a különböző képzési formák, ha egyidejűleg biztosítva van a magasabb szintű továbbtanulás lehetősége.

Nagyszőlős (Vinohragyiv) A volt Ugocsa megye székhelye, most a Nagyszőlősi járásé. A népszámlálás szerint 25 663 lakosából 3174 volt magyar. A település 100 km-re fekszik Ungvártól. 900 református és 2000 római katolikus lakja. A városban 1945-től magyar általános iskola, majd 1956-tól középiskola működik. A hetvenes években összevonták egy ukrán iskolával, aminek eredményeként majdnem elsorvadt. 1990-ben az iskola önállóságát visszaállították Milován Jolánnak és a KMKSZ kiállításának köszönhetően. Az 1991/92-es tanévet új épületben, a volt Ugocsa vármegyeházában kezdték meg. A patináns épület megfelelő otthont biztosít a körzet egyik szellemi központjaként számon tartott intézménynek. Az épület maga, de főleg a tetőszerkezete alapos felújításra szorul.

Csepe (Csepa) Nagyszőlőstől 28 km-re fekvő ukrán-magyar település. 1989-ben az 1883 lakosból 555 vallotta magát magyarnak. A lakosság többsége görög katolikus. A misét magyar és ukrán nyelven tartják. Az elmúlt évtizedekben a magyar görög katolikusokat ukrán nemzetiségüként tartották számon, így magyar oktatást nem szerveztek számukra. A faluban ukrán középiskola működik, ezen belül a kilencvenes évek derekán magyar tagozatot indítottak. Az iskola tanári kara igényli a szaknyelvi átképzést, a magyar szakirodalmat, tankönyveket és segédkönyveket, szemléltetőeszközöket, korszerű felszereléseket. A faluba szeretnének egy magyar szakos tanárt hozni. Ez ellátási költséggel és lakbér, valamint utazási támogatással megoldható.

A falu társközségei *Csomafalva (1946-tól Zatyiszovka)* és *Tiszahetény (1946-tól Hetenyi)*. Mindkét település lakossága ukrán, de a szülők megtanítják gyermekeiket magyarul kommunikálni. Magyar vasárnapi iskolák fenntartása ebben segítségükre volna.

Fancsika (Fancsikove) A Tisza bal partján fekszik, 8 km-re Nagyszőlőstől. Tiszaújhely előtt bekötőúttal kapcsolódik az Ungvár–Beregszász–Rahó országúthoz. Elszlávosodott, valaha magyar település. Az 1989-es népszámláláskor a 2015 lakosból 620-an vallották magukat magyarnak. A mintegy 200 római katolikus hívőnek magyarul miséznek. A plébánia filiája Mátyfalva. A református templomot a 300 lelkes gyülekezet tartja fenn. 1989 után újjászervezték görög katolikus egyházát. Anyanyelvű intézményhálózata nincs. Az 1991/92-es tanévben magyar fakultációt vezettek be a helyi ukrán tannyelvű középiskolában, a következő tanévben elemi osztályt is szerveztek, de ez elsovadt. A 2000/2001-es tanévben a középiskola 738 tanulója közül 337-en tanulták a magyart választott tantárgyként az 1-6. osztályokban. A 60 tanárból 10 magyar nemzetiségű. Magyar óvodai csoport és elemi oktatás szervezése lenne célszerű. Megfelelő tanulólétszám esetén továbbtanulásuk helyben megoldható, ellenkező esetben biztosítani kellene a negyedik osztály után a beutaztatást a nagyszőlősi magyar középiskolába.

Mátyfalva (Matyijeve) A falu lakosainak száma az 1989-es népszámlálás szerint 1046, közülük 322 magyar. Az 1-4. osztályokban 20 gyerek jár magyar tagozatra. Nincs első osztály. Megoldandó problémának tartják a tanulók beutaztatását a legközelebbi 10 km-re fekvő Tiszaújlaki Középiskolába.

Feketeardó (Csornotisziv) A Tisza jobb partján terül el, 13 km-re Nagyszőlőstől. 1945-ben önálló magyar elemi iskolája, majd 1947-től általános iskolája volt. 1974-ben az ukrán középiskolához csatolták, azóta folyamatosan sorvad. 1991-ben több éves kihagyás után indítottak újra magyar osztályt.

A 2000/2001-es tanévben 92 tanuló járt magyar tagozatra. Az iskola tantestületét szakmailag kellene támogatni, beiskolázási programmal a tanulólétszámot növelni lehetne. Ez az iskola a körzetnek egyik bázisiskolájává válhatna, ahová az elemi után bejárhatnának a gyerekek. A környező falvakból a beutaztatást biztosítani kellene.

Gödényháza (Hugya) 1991-ben a református hívek száma 400 fő körül volt. Szórványban római katolikusok is élnek itt. Görög katolikus egyházát 1989-ben újrászervezték. 1989-ben az 573 lakosból 393 volt magyar nemzetiiségű. Magyar iskoláját a hetvenes években megszüntették. Fakultációként 1991-ben indult újra a magyar oktatás. Az iskola 13 tanítójából 4 magyar. A magyar elemiben nagyon kevés a tanuló. Problémát okoz a helyi közösségnek az elemi iskola fenntartása, amit beiskolázási programmal, illetve a tanítók támogatásával lehetne segíteni.

Karácsháza (Karacsin) Görög katolikus lakossága magyarnak vallja magát, de magyar elemi iskoláját bezárták az 1970-es években. 1991-től fakultációként tanították a magyart, majd megnyílt az elemi iskola. A görög katolikus egyház, egyik volt tulajdona ellenében, megkapta az 1990-es évek elején be nem fejezett általános iskolát. Az épületben görög katolikus magyar gimnáziumot szeretnének indítani, amely a görög katolikus magyar közösség szellemi központjává válhat, és értelmiségi utánpótlásának képzését is biztosíthatná. A faluban házakat terveznek vásárolni az idehívott pedagógusok számára szolgálati lakásként. A településnek a népszámlálás adatai alapján 397 lakosa volt, és ebből mindössze 122 magyar. Valószínű, hogy csak az itt élő reformátusokat és római katolikusokat számították magyarnak. A gimnázium beindítása pozitívan hatna a magyar nyelvű képzésre az adott vidéken, hiszen a gimnázium kollégiuma révén biztosítaná a továbbtanulást.

Királyháza (Koroleve) A népszámlás 7702 lakosból 568 magyart tartott számon. A település társközsége *Vérce (Verjaca)*, ahol az 1907 lakosból 587, illetve *Horki (Feketetiszahegy)*, ahol az 572-ből 178 magyar. A nagyközség területén a népszámlálás 1333 magyart tart számon. 1944 óta nincs magyar iskolája. Esetleges magyarországi támogatással a 2000/2001-es tanévben 111 gyerek tanulta a magyart fakultációként. Célszerű lenne bekapcsolni a KMPSZ által szervezett vasárnapi iskolák hálózatába, majd idővel magyar elemi működtetni és megoldani a gyermekek beutaztatását Nagyszőlősrre, esetleg továbbtanulásuk helyben is elképzelhető lenne, ha tíznél több tanuló volna osztályonként. A településnek jelentős magyar ajkú cigány lakossága van.

Tékeháza (Tékove) Nagyszőlőstől 6 km-re fekvő, ma már nem magyar többségű település. 1945-től magyar elemi iskolája, 1948-tól általános volt, az 1970-es években bezárták, azóta nem tudják újraindítani. Óvodájában is csak ukrán csoport működik. Az iskolában fakultációként tanulnak magyart. Megoldás lenne magyar óvodai csoport szervezése, valamint elemi iskola indítása. Továbbtanulásuk megoldható a 4 km-re lévő feketeadói középiskolában, vagy a 6 km-re lévő nagyszőlősi középiskolában beutazási lehetőség biztosításával.

Hetenyi, Csomafalva, Szaszovo ukrán falvak, ahol az idősebbek beszélnek magyarul, és a fiatalok számára igény esetén vasárnapi iskolákat lehetne szervezni.

A Borzsa völgye

Ilosva (Irsava) járási székhely. Az 1910-es évek elején még fele-fele arányban éltek itt magyarok és rutének. Az 1989-es népszámlálás adatai szerint a 10 583 lakosból mindössze 108 vallotta magát magyarnak. Néhány református család él a településen, akik a bilkei gyülekezethez tartoznak. Intézményes anyanyelvi képzés nincs, vasárnapi iskola indítása egy csoporttal elképzelhető.

Ilonca (Ilnica) 4 km-re fekszik Ilosvától, a járási székhelytől, abszolút ukrán többségű település. Az 1989-es népszámlálás szerint a 8988 lakosból mindössze 13 vallotta magát magyar nemzetiségűnek. Szórványban élnek római katolikusok és reformátusok. A helyi magyarok többsége adventista. A hittagok száma 1990-ben 280 volt (Botlik-Dupka). Intézményes anyanyelvű oktatásuk nincs. Vasárnapi iskola igény esetén indítható.

Dolha (Dovhe) A járás székhelyétől, Ilosvától 28 km-re fekszik a Munkács-Kovácsrét (Kusnica) műút mentén. A római katolikus hívek száma 1990-ben 1000 lehetett. Az istentisztelet ekkor még szlovákul és magyarul folyt. Az egyház szerint 1997-ben már csak 300 lélek tartozott hozzá. A miséket szlovákul tartják. Vasárnapi iskola egy csoport számára elképzelhető.

Bilke (Bilki) Ilosvától 8 km-re fekszik a Borzsa és a Bilke patak mentén. 1991-ben a mintegy 100 hívőből álló újjáalakult gyülekezet templomot épített. A KMPSZ szervezésében 2000-től vasárnapi iskolában nyugdíjas pedagógusok foglalkoznak a gyerekekkel, akik zöme már nem magyar anyanyelvű.

Nagybakta (Bakta) a Beregszászi járásban, már az alföld és a szőlőhegyek lábánál fekszik, mintegy 8 km-re Beregszásztól a Beregszász–Nagyszőlős–Rahó főút mellett. A korábbi tanya, illetve uradalom helyén Állami

Mezőgazdasági Kísérleti Állomást szerveztek. A kísérleti állomás vonzotta a Szovjetunió különböző nemzetiségeit az ott kínált lakások és kedvezmények révén. 1989-re a falu 900 lakosából 400 volt magyar. A magyarok főleg reformátusok, akik 1999-ben holland segítséggel templomot építettek. A településen ukrán tannyelvű elemi iskola működik, ahol fakultációként a KMPSZ szervezésében magyart is oktatnak. Igény mutatkozik rá és reális esélye van összevont magyar elemi osztályt indítani. A továbbtanulás beutazással megoldható a 3 km-re fekvő Mezőgecsei Általános Iskolában.

Bakos (Bakos), Badó (Bado), Szvoboda (Szvoboda), Danyilovka (Danilivka). Az adott kis fálvak volt uradalmi tanyákból kialakult erősen vegyes lakosságú települések. A csehszlovák megszállás idején 1938 előtt telepítettek ide csehek és ruszinokat. A Magyarországgal való újraegyesítéskor a csehek elhagyták a településeket. A megüresedett házakba és földekre magyar vitézeket és nagycsaládosokat költöztettek. Az 1989-es népszámlálás szerint Szvobodán 979 lakosból 198, Badón 535-ből 108, Bakosban 928-ból 188, Danyilovkán 503-ból 102 volt magyar. Ukrán középiskolája van, amely helyileg Nagybakos településen (ma már Szvoboda egyik utcája) található. A nagybakosi magyarok római katolikusok, a kisbakosiak reformátusok. Mindkét felekezet templomot épített magának. A római katolikus hívek száma 180. A két felekezet közösen vasárnapi iskolát tart fenn, ahol két csoportban 32 gyerekkel foglalkoznak szombatonként, heti 6 órában. Az egyik nevelő református, míg a másik római katolikus. Reális lenne magyar elemi osztályt indítani az ukrán tannyelvű iskolában. Továbbtanulásuk akár helyben is megoldható lenne saját tanárok kinevelésével vagy a KMTF végzőseinek delegálásával, kedvezőtlenebb esetben beutaztatással a mintegy 10 km-re fekvő Bátyúti Középiskolába.

A Borzsa vidékéhez tartozik néhány olyan ukrán település, amelyek közigazgatásilag a Beregszászi járás részét képezik és a hagyományok szerint egyes szülők megtanítják gyermekeiket a magyar nyelvre. Ezek a települések: *Kováászó (Kvaszove), Alsóremete (N. Remeti), Felsőremete (V. Remeti), Somitanya (Kasztanove)*. Kovászón, amely Nagyberég–Bene–Sárosoroszi között fekszik és görög katolikus ukrán település, a misén magyar énekeket is énekelnek. Ezek a településeken lenne igény vasárnapi iskolákra.

A Latorca völgye

Szolyva (Szvaljava) A város a Szolyvai járás székhelye, a Felső-Latorca völgyében terül el az Ungvár–Munkács–Lemberg országút mentén, Ungvártól

72 km-re. Az 1989-es népszámlálás adatai alapján a 18 980 lakosból 324 magyart regisztráltak. A római katolikus hívek száma 1991-ben 1500 körül volt. Az istentisztelet magyarul, szlovákul és németül folyik. Reformátusok is élnek a településen. Egyházukat újjászervezték, és óvodát tartanak fenn. Az óvodásokkal és az első osztályosokkal ketten foglalkoznak, heti két alkalommal. A foglalkozásokon mintegy 52 gyerek vesz részt. Vasárnapi iskola működik közel 30 gyerek számára. A vasárnapi iskola kiterjesztése, esetleg a magyar napi fakultáció vagy tantárgy bevezetése elképzelhető az iskolákban.

Polena (Poljana) Polena Szolyvától 12 kilométerre fekvő ásványvízforrásáról és üdülőiről híres nagyközség, amely az 1980-ban megépített új Ungvár–Lemberg nemzetközi országút átadása óta kissé félreeső helynek számít a régi műút mentén. A legutóbbi népszámlálás adatai szerint a 4314 lakosból 28 magyar volt. Polenán a KMPSZ szervezésében mintegy 12 gyerek számára vasárnapi iskola működik.

Munkács (Mukacseve) Ma a mintegy 80 település közigazgatási központja és megyei jogú város. A városban a magyarság száma az 1989-es népszámlálás szerint 80-ezerből 15 ezerre tehető. Az elmúlt tíz évben erőteljes a magyarság kitelepülése. A város magyarságának nagyobbik fele római katolikus, de jelentős a reformátusok száma is. A római katolikus hívek száma 6500. Főleg magyarul, de szlovákul is miséznek. A városban van a Római Katolikus Apostoli Kormányzóság székhelye. A Kárpátaljai katolikus püspök, Majnek Antal két éve magyar tannyelvű katolikus gimnázium indítását kezdeményezte. Az intézmény a helyi magyar tannyelvű II. Rákóczi Ferenc Középiskolában mint tagozat kezdte meg a munkáját, önállósodása most van folyamatban. Gondot okoz az elhelyezés, mert az egyház tulajdonát képező számos épületből nagyon keveset sikerült visszaszerezni. A református gyülekezet mintegy 900 hívet tart számon. Lelkipásztoruk Gulácsi Lajos, a Kárpátaljai Református Egyház korábbi püspöke. (Az ő püspöki tevékenységének eredménye a három kárpátaljai református gimnázium megalapítása és bejegyzése.) A városban egy magyar középiskola és egy magyar általános iskola működik, ahová főleg cigány gyerekek járnak. Fontos az önálló magyar óvoda működtetése, a magyar iskola felszereltségének és körülményeinek javítása, a katolikus gimnázium önállósítása és működésének biztosítása, épületgondjának megoldása, a cigány iskola profiljának kialakítása a tanulók és szülők igényei szerint. Ezek a feladatok külön tanulmányt igényelnek.

Beregrákos (Rakosin) Nyelv- és nyelvjárássziget a Latorca jobb partján, 9 km-re Munkácstól az Ungvár–Munkács műút mentén. A község része

Benediki (Benedikivci), Ruzkóc (Ruszke), Csapolc (Csopivci). Kajdano (Kajdanove) 1992-ben kivált a településből. 1991-ben a református hívek száma mintegy 1000 fő volt. A faluban 1945-ben megmaradt az általános iskola. Külön magyar óvodája van. Az iskola felszerelésének, és állagának felújítására lenne szükség.

Kajdanó (Kajdanove) Beregrákoshoz tartozott 1992-ig. Főleg ukránok lakta település. Mintegy 2000 lakosából 300 magyar nemzetiségű. A görög katolikus egyház, amely visszakapta jogait, helyben már csak ukránul misézik. Református egyháza 1815-ben keletkezett. 1991-ben híveinek száma mintegy 200. A gyerekek, ha magyarul akarnak tanulni, a közeli beregrákosi iskolába járhatnak. Helyben, igény szerint magyar összevont iskolát lehetne létesíteni, a gyerekek beutaztatását meg kellene szervezni.

A Latorcához közeli területen, főleg Munkács vonzáskörzetéhez tartozó számos településen élnek római katolikusok, akik német származásúak, de a magyart is használják. A misék nyelve még a nyolcvanas években is magyar, illetve német volt. A kilencvenes években már inkább magyar és szlovák, vagy magyar és ukrán. Ezen települések némelyikében esetleg elképzelhető magyar vasárnapi iskola működtetése.

Ungvidék

Közigazgatásilag ez a földrajzi egység a Nagybereznai, Perecsenyi és Ungvári járásokra oszlik. Azokat a településeket vizsgáljuk meg, ahol nem csak ortodox és görög katolikus egyház működik, mert ezeken a helyeken esetleg élhetnek magyarok, akik igényelhetik az anyanyelvi képzés valamilyen formáját.

Nagyberezna (V. Bereznij) A járási székhelyként működő városka a közigazgatásilag hozzácsatolt Zábriggallyal együtt 8334 lakosú. 1989-ben a népszámlálás szerint 29 magyar volt a városban. Az ukrán tannyelvű gimnáziumban 1994-ben még tantárgyként tanították a magyart, aminek oka a kereskedelem élénkülése is lehetett, de esetleg a helybeli magyar származásúak kezdeményezése. A szájhagyomány szerint a hetvenes években még magyar volt a temetkezési és más szertartások nyelve. 1991-ben a kettős magyar-szlovák anyanyelvűek számát 600-ra becsülték a településen.

Perecseny (Perecsin) A járási székhelyen a hozzá csatolt Szemir községgel együtt mindössze 8989 lakost számláltak, akik közül 90-en tartották magukat magyarnak. Az 500 hívőnek ma már szlovákul miséznek, de a nyolcvanas években még magyarul is tartották a szertartásokat.

Turjaremete (Turji Remeti) A Perecsényi járáshoz tartozik a Turja völgyében. A népszámláláskor a 3585 lakosból 48 magyarnak tartotta magát. Az 1961-ben bezárt katolikus templomot 1989-ben adták vissza. A hívek száma 300, akik szlovákul miséznek. 1991-ben a hívek száma még 850 volt, akiknek magyarul és szlovákul tartották a misét.

Antalóc (Antalovci) A községben a népszámlálás szerint az 1125 lakosból 347 magyarnak tartotta magát, bár a magyar oktatás iránt ezidáig nem mutatkozó igény. A római katolikusok a községben 1993-ban építették fel 100 ülőhelyes templomukat. A hívek száma 2000, a misét szlovákul tartják.

Mélyút (Hliboke) A kis falu 605 lakosából 186 magyarnak vallotta magát az 1989-es népszámláláskor. Egyházilag Szerednye filiája. Római katolikus templomát az 1960-as években bezárták, és 1967-ben ateista múzeumot nyitottak benne, de újraalapították 1989-ben. A hívek száma 300, akik a szertartásokat szlovákul tartják.

Onokóc (Onokovci) A településnek 2682 lakosa volt az 1989-es népszámláláskor. Ekkor 827 magyarnak tekintette magát. A magyar oktatás iránt még nem érdeklődtek a községből. A római katolikus hívek száma 100, akik szlovákul miséznek.

Órdarma (Sztorozsnica) A településen ukránok, szlovákok és magyarok élnek. A népszámlálás adatai szerint 2050 lakosból 632 magyarnak vallotta magát. A hívek száma 500, akik magyarul és szlovákul miséznek. A községben az ukrán középiskolában az elmúlt évtizedben szlovák osztályt nyitottak. A lakosság nagy része háromnyelvű.

Szerednye (Szerednye) Nagyközség az Ungvár-Munkács főúton, és félúton található a két város között. A hívek száma 500, akik szlovákul miséznek, és csak néhányan vallják magukat magyarnak. A magyar nyelvet inkább a cigányok beszélik, akik viszont az oktatás iránt nem érdeklődnek. A népszámláláskor a település 3440 lakosából 2761 ukránnak, 47-en pedig magyarnak vallották magukat.

Unghuta (Huta) A településen a népszámláláskor 264 lelket számoltak, melyből 84 magyarnak tartotta magát. A katolikus egyház szerint 700 szlovák és néhány magyar család lakja. Templomukat 1935-ben alapították, de 1958-ban bezárták, majd 1989-ben újraalapították. Az istentiszteletet elsősorban hutai, nevicsei, és ókemencei szlovákok látogatják. A hívek száma 90, a misét szlovákul tartják.

A felsorolt települések lakosságának zöme szlovák vagy ukrán nemzeti-ségű és anyanyelvű, így már nagyon csekély a valószínűsége bármilyen intézményes magyar nyelvi oktatás (akárcsak vasárnapi iskola) beindításának.

Ungvár (Uzshorod)

Megyei jogú város, Kárpátalja közigazgatási központja, amely az utóbbi fél évszázadban terebélyesedett a betelepülések révén, így a magyarság elvesztette pozícióját. Az 1989-es népszámláláskor a 117 061 lakosból még 9179 magyar volt. Az külföldre települők száma a városban az utóbbi években nagymértékben nőtt. A magyarok római katolikusok és reformátusok, illetve görög katolikusok. A római katolikus egyház híveinek száma 6500. A nagymise magyar, de néhány éve már a kismisét néha szlovákul tartják. A görög katolikusok magyar nyelven, vasárnaponként a székesegyházban tartják a kismisét. A magyar görög katolikusok számáról nincsenek adataink. A reformátusok gyülekezete 1000 főre tehető.

Anyanyelvi oktatási intézménye a Dayka Gábor Középiskola. Egy óvodában működik magyar csoport. A Közművelődési Szakközépiskolának magyar tagozata, az Ungvári Nemzeti Egyetem Filológiai Karának pedig magyar tanszéke van, ahol magyar nyelv és irodalom szakos tanárokat képeznek. 1990 óta tart a huzavona az Ungvári Állami Magyar Gimnázium megnyitásával kapcsolatban. A város vezetése arra hivatkozva, hogy nem találnak szabad épületet az intézmény számára, a kérdésben a döntést elodázza. Időközben több gimnáziumot és líceumot is nyitottak a hatóságok, melyek számára tudtak szabad épületet biztosítani. A gimnázium az Ungvári járás magyarsága számára lenne fontos. Ez lehetne a körzet szellemi elitjét képező és az értelmiségi utánpótlást biztosító intézmény. A város nagy kiterjedése miatt önállósítani kellene a mostani magyar középiskola tagozataként működő új lakónegyedbe li úgynevezett kisiskolát. Ez erősítené a magyarság pozícióit a városban.

Az Ungvári járásban a népszámlálás szerint sok településen jelentős a magyarok száma: Baranya – 407, Barvinok – 106, Hosszúmező – 174, Hegyfark – 128, Nagyláz – 573, Cigányóc – 144, Alsoszlatina – 265, Oroszkomoróc – 471, Dubrovka – 255, Irljava – 361, Csabanyivka – 167, Kibljari – 304, Hajdos – 151, Linci – 259, Kereknye – 465 Kincses – 74, Dimicső – 122, Nevicke – 313, Kamjanica – 560, Packanyove – 367, Hudlove – 482, Felsőszlatica – 104, Csertezs – 217, Járok – 208, Sztripa – 147. A fentebb leírtak miatt ezeket az adatokat erős kételkedéssel kell fogadnunk, esetleg elképzelhető, hogy a cigányok vallották magukat magyarnak a népszámláláskor.

IRODALOMJEGYZÉK

- A KMKSZ történetéből. Dokumentumok, tények. Budapest–Ungvár, Intermix.
- A Kárpátaljai Református Egyház 1996. Beregszász, kézirat.
- Az etnikumok közötti viszony Kárpátalján című konferenciáról. *Kárpátaljai Szemle* 1997. 5. sz. 2.
- Bagu Balázs: A kárpátaljai magyar óvodák és óvodai csoportok adatai és címlistája. *Közoktatás* 1995/3. 19–21.
- Bagu Balázs – Dr. Deák Ferenc: Anyanyelvi oktatás a szórványban. *Közoktatás* 1997/3. 11–13.
- Bagu Balázs – Dr. Deák Ferenc – Bagu Géza: A magyar nyelv tanítása nem magyar iskolában. *Közoktatás* 1997/4. 13–15.
- Bagu Balázs – Dr. Deák Ferenc: *Anyanyelvi oktatás Kárpátalján*. Kézirat.
- Bilics Éva: „... biccen a szó már a száj szögletén”. *Közoktatás* 1995/4. 8–9.
- Botlik József – Dupka György: *Ez hát a hon ... (Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéről, 1918 - 1991)*. Mandátum – Universum, Bp., 1991.
- Bottlik József – Dupka György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1993.
- Csáti József – Dióssi Géza Kornél: A Kárpátaljai Római Katolikus Egyház. *Extra Hungariam. A Hatodik Síp antológiája*, 176–182. Budapest–Ungvár: Hatodik Síp Kiadó, 1992.
- Csernicskó István: A számok tükrében. Kárpátalja lakosságának nemzetiségi megoszlása a legutóbbi szovjet népszámlálás (1989) adatai alapján, némi kitekintéssel. *Forrás* 1997/5: 70–76.
- Csernicskó István: Kétnyelvűség és iskola. *Kárpátaljai Szemle* 1994. 9. sz. 17–19. p.
- Csernicskó István: A tannyelv szerepe az egy-, illetve kétnyelvűség kialakításában. *Közoktatás* 1995/4. 6–7. p.
- Csernicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest, Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely, 1998.
- Csernicskó István: A kárpátaljai magyar nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről. *Közoktatás*, 1999/2. 19–20.
- Csernicskó István: Jogok és jogtalanságok. A kisebbségek anyanyelvi oktatásához való jog a nemzetközi és az ukrán kisebbségvédelmi dokumentumokban. *UngBereg 2000. Második Pánsíp-almanach*, 114–118.
- Csernicskó István – Orosz Ildikó: A magyar nyelv (és nyelvet éltető közösség) jelenéért és jövőjéért folytatott tevékenység Kárpátalján, In *Anyanyelvünkéről, anyanyelvünkért. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból*. NKÖM, Budapest, 2000.
- Czébely Lajos: *A viski magyar iskola története*. KMKSZ, 1998.
- Dupka György: A magyarság számának, összetételének és települési területeinek változása Kárpátalján (1910-től napjainkig). In: Kovacsics József (szerk.)

- Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990)*, 164–174. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1994.
- Fedinec Csilla: *A magyar tan nyelvű iskolahálózat Kárpátalján*. Anyanyelvű oktatásunk, MTT Könyvtár 1, Szabadka 1997.
- Gereben Ferenc: Nemzeti és kulturális identitás Kárpátalján. *Pro Minoritate* 2000/tavaszi, 166–170.
- Grozdova, I. N.: Etnokulturális folyamatok napjainkban a kárpátaljai magyar lakosság körében. In: Ortutay Gyula (szerk.) *Népi kultúra – népi társadalom*. Az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának évkönyve V–VI., 457–466. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.
- Gulácsy Géza: Az önálló nemzetiségi oktatási rendszerről. *Kárpátaljai Szemle*, 1993. 2. sz. 7–12.
- Hrancsák Ivan: Uhorci Zakarpattya v pizsljavojennyi roki: kiljksznij analiz (1945–1996 rr.) In *Matyeriali naukovoprakticsnoji konferenciji „Gyerzsavne rehuljuvannya mizsetnyicsnih vidnoszin v Zakarpattyi”*, Uzshorod, p. 83–97. 1997.
- Józan Lajos – Gulácsy Lajos: A Kárpátaljai Református Egyház múltja és jelene. In *Extra Hungariam. A Hatodik Síp antológiája*, 156–162. Budapest–Ungvár, Hatodik Síp Kiadó. 1992.
- Joó, Rudolf: *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Budapest, Gondolat. 1988.
- Kacsur Gusztáv: Tiszaújlaki nyomorpedagógia. *Kárpátaljai Szemle*, 1993. 2.sz. p. 4–5.
- Kacsur Gusztáv: Meddig csökken még a létszám? *Kárpátaljai Szemle*, 1995. 5. sz. 13–14.
- Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941)*. Budapest Központi Statisztikai Hivatal, 1996.
- Kész Rita: Iskola a nyelvhatáron. *Kárpátaljai Szemle* 1996. 1. sz. 18–19.
- Kész Rita: Rahói mozaik (Interjú Bilics Évával a KMKSZ Rahói alapszervezetének elnökével.) *Kárpátaljai Szemle* 1996. 4. sz. 14–15.
- Kiss Gy. Csaba: Vázlat a nemzeti kisebbségekről. *Educatio* 1993 - nyár, 174–178.
- Kocsis Károly-Kocsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében*. Budapest, Tankönyvkiadó. 1991
- Dr. Kocsis Károly: A Kárpát – Balkán régió változó etnikai-vallási arculata – Az etnikai-vallási struktúra átalakulása (1920–1980) Részlet. *Kárpátaljai Szemle* 1995. 1–2. sz. 24–25.
- Kovács Elemér: Így látjuk mi. A kárpátaljai magyarság értékrendje. *Kárpátaljai Szemle* 1996. 6. sz. 18–19.
- Kovács Elemér: Vízválasztó. Ugocsei magyar kisiskolák. *Kárpátaljai Szemle* 1998. 4. sz. 10–11.
- Kovácsné Marton Erzsébet: KMPSZ – az elismerés rögös útján. *Közoktatás* 1996/1. 21.

- Kovácsné Marton Erzsébet: Alapszervezeti elnökök találkozója. *Közoktatás*, 1996/3. 26.
- Kovácsné Marton Erzsébet: „Növeli, ki elfedi a bajt”. *Közoktatás*, 1997/4. 4-7.
- Kozma Endre: Áldozat a fennmaradásért (Kárpátaljai magyar iskolaügy, 1986-1989). *Kárpátaljai Szemle* 1995. 4. sz. 19-21, 5. sz. 20-21.
- Kozma Endre: *Észrevételek a kárpátaljai magyarságnak és helyzetének állapotáról*. Kárpátaljai Minerva 1.kötet, 2. Füzet. P. 79-90. (é.n.)
- Lajos Mihály: A görögkatolikus egyház tegnap ... és ma. *Kárpátaljai Szemle* 1996, IV/2: 15.
- Maco, N. O. – Luc, O. M.: Nacionalnij szklad naszelewnya Zakarpatszjkoi oblasztyi (zhidno perepiszu 1989 r.). In *Matyeriali naukowo-practicsnoji konferenciji „Gyerzsavne rehuljuwnya mizsetnyicsnih vidnoszin v Zakarpattyi”*, 214-234, UZSDU, Uzshorod. 1997.
- Marton Erzsébet: Hogy megmaradjon az anyanyelvű életter. A KMPSZ VII. közgyűlésén. *Közoktatás*, 1999/2. 3-4.
- Médam Alian: A diaszpóra archetípusai, tipológiája. *Kisebbségkutatás*, 1994/3.
- Mihovics I.I.: Problemi szocializaciji osznovnih etnoszociálnih szpiljnot Zakarpattya, In *Matyeriali naukowo-practicsnoji konferenciji „Gyerzsavne rehuljuwnya mizsetnyicsnih vidnoszin v Zakarpattyi”*, Uzshorod, p. 46-57. 1997.
- Olekszjenko Anatolij (szerk.): *Oszvita Ukrajini u perehidnij period*, Mizsarnodnij Fond Vidrodzsennya Kijiv. 1997.
- Orosz Ildikó: Non scholae, sed vitae ... *Hatodik Síp*, 1990. 2. sz.
- Orosz Ildikó: Magánvélemény (Gondolatok egy újságcikk és egy „válóper” kapcsán). *Kárpátaljai Szemle* 1994. 7. sz. 13-14.
- Orosz Ildikó: *A magyar nyelvű oktatás esélyei Kárpátalján (Dokumentumgyűjtemény)*. Ungvár-Budapest, Intermix. 1995.
- Orosz Ildikó: A társadalmi szervezetek szerepe az államalkotó folyamatok stabilizálásának biztosításában a közoktatás szemszögéből. *Közoktatás* 1998/3-4.
- Orosz Ildikó: Anyanyelvről, oktatásról egy koncepciótervezet kapcsán. *Közoktatás*, 1998/2. 3-5.
- Orosz Ildikó: A kárpátaljai magyar nyelvű oktatás távlati fejlesztésének lehetőségei. *Kárpátaljai Szemle* 1994. 5. sz. 8-9.
- Orosz Ildikó: Kisebbségi oktatás Kárpátalján. *Nyelvünk és kultúránk*, 1999. 106. sz. 61-77.
- S. Benedek András: *Kárpátalja története és kultúrtörténete*. Bp., Bereményi Könyvkiadó. (é.n.)
- S. Benedek András: *A tettenérhető történelem. (Kárpátaljai nemzetiség - és kultúrtörténeti vázlat.)* Ungvár – Budapest, Intermix, 1993.
- S. Benedek András: *„Itt élned, halnod kell...” Kárpátaljai honismereti olvasókönyv*. Ungvár-Budapest, Intermix. 1994.

- S. Benedek András: *A megmaradás esélyei. (Tanulmányok, esszék, kritikák)* Hatodik Síp Alapítvány, Mandátum Kiadó, 1996.
- Dr. Szabó László: *Kárpátaljai demográfiai adatok.* Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó, 1993.
- Dr. Veress Gábor – Popovics Vladimir: *Nemzetiségi iskolák Kárpátalján 1919-1991,* Beregszász, 1999.

ILDIKÓ OROSZ

Mother tongue/native speaker teaching in the scattered region. A general survey of Ukraine (Sub Carpathian region)

The author takes into account that the typologizing of a national minority is made based on three criteria – number, spatial position, identity - which influence and determine its interest enforcement possibilities in the majoritarian society, namely how the minorities can assure the continuance of their cultural life, and the reproduction of their national elite which bears its cultural values and hands over these values. If some minorities have strong positions, in the light of the above mentioned criteria, then they can have an independent community life and they integrate as a community in the majoritarian nation so they possess collective rights. The weakening of whichever criterion affects negatively the interest enforcement, which finally destroys the community, its members – responding to the challenges of the minoritarian being – move toward the assimilation, which appears as a possible solution for the individual. The Hungarian minority in Ukraine, taking into account the above mentioned criteria, can be considered a scattered minority, and it can be regarded as an endangered minority being on the “turning point” also in Ukraine.

The spatial position, the number, the identity of the Ukrainian scattered minorities, and their histories, which differ from region to region, the Hungarian mother tongue educational system didn't develop in the same way so their Hungarian native speaking education can not be uniformly analyzed. The author, because of this, deals separately with the present and possibilities of the Hungarian language teaching in the case of the different regions, settlements. In the same time, the study sketches a strategy for the development of the Hungarian language teaching in Ukraine.

HEGYELI ATTILA

A moldvai csángók magyar nyelvi oktatásának szükségességéről

*Borbáth Erzsébetnek ajánlom,
hálás köszönettel mindazért, amit tőle tanulhattam*

Az itt következő tanulmányt egy tanár írta. Minden pedagógus – köztük magam is – sokkal szívesebben foglalkozna módszertani, oktatási kérdésekkel, magukkal a gyerekekkel, mint a politikával, az oktatás politikai vetületeivel. A moldvai csángó gyerekek magyar nyelvre tanítása mégis mélységesen politizált kérdés: ez így volt az 1950-es években is, az lett 1990 után is.¹ Én is – akár 12 másik tanártársam, akik 2002 januárjában még mindig az iskola keretein kívül kénytelenek a magyar nyelvet tanítani csángó gyerekek számára szülőföldjükön – szívesen tanítanám szaktárgyamat (a magyar nyelvet és irodalmat) a hivatalos román állami iskolában. De ez sok csángó szülő akarata ellenére a mai napig nem lehetséges. Sőt, a román hatóságok mindent elkövetnek, hogy ilyen iskolán kívüli formában is megszűnjön a magyar nyelv oktatása.²

A tanárok dolga azonban az, hogy tanítsanak, így aztán megkerestük mi is Moldvában annak a lehetőségét, hogy mégis taníthassuk a gyerekeket szüleik nyelvére, ahogyan megkeresték ezt a lehetőséget azok az erdélyi tanárok is, akiknek keze alatt az elmúlt tíz esztendőben sok csángó fiatal tanult magyarul.

Az itt következő tanulmányban megpróbálom összefoglalni a jelenlegi helyzet előzményeit, illetve felvázolom a magyar nyelv oktatásának mai esélyeit, lehetőségeit.

1 A politizáltság kérdését megerősíti Kapalo 1993 és Pálffy 1997 is.

2 Összefoglalóan a 2001-es év ilyen tárgyú eseményeit l. Gazda 2001.

Szükségesnek mutatkozik néhány történeti tény megemlítése, hogy világosabb legyen, milyen előzményekre épült a most kialakult oktatásszervezési elképzelés. Így meg kell említenünk az ötvenes években, a Magyar Népi Szövetség által kezdeményezett oktatási kísérleteket. 1948–49-ben Moldova-szerre beindultak magyar nyelvű osztályok. Volt olyan falu, ahol csak magyarul lehetett tanulni, voltak olyan települések is, ahol párhuzamosan létezett a román és magyar nyelvű oktatás. Bákóban létezett magyar nyelvű tanítóképző is. Mindezeket az ötvenes évek közepétől kezdődően rendelettel megszüntették. 1953 őszén felszámolták a legtöbb ilyen iskolát, majd 1956-ban sok településen a magyar nyelvet tantárgyként bevezették a román tannyelvű iskolákban, de két év múlva, 1958–59-ben teljesen felszámolták az iskolán belül még létező magyar szót.³ Ettől a dátumtól máig nem lehetséges a moldvai román tannyelvű iskolákban a magyar nyelv tanítása, illetve évtizedeken keresztül tiltott volt annak használata még az iskola udvarán is. Számátalan olyan emberrel találkozhatunk ma is moldvai csángó falvakban, akik arról mesélhetnek, hogy milyen brutális agresszióval büntették a magyar nyelv használatát az iskola falán belül.⁴

Az a néhány évig létező magyar nyelvű oktatás azonban tanulságos lehet számunkra is, főleg azért, mert köztünk vannak még az akkori diákok. Immár nagyapák lettek, de az iskolai éveket nem felejtették el. A velük való beszélgetések alapján világosan leszűrhető a tanulság: azok az emberek, akik ma is kedvesen emlékeznek vissza akkori tanáraikra, ma is jó tanárnak mondják hajdani oktatóikat (elsősorban tanítónőkről, tanítókról van szó), a mai napig megmaradtak olyanoknak, akik vállalják magyar identitásukat, hajlandóak tenni is azért, hogy anyanyelvük megmaradjon, kultúrájuk ne vesszen el.⁵ Természetesen egy-egy eset elemzésekor sok más tényező is számításba jöhet. Fontos a családi hagyomány, a rokonok hozzáállása, a munkahelyi lehetőségek, a kárpát-medencei kapcsolatok stb. Mégis a fent leírt trenddel szemben megfigyelhető az ezzel ellentétes folyamat is: azokban a falvakban, ahol nem éppen lelkiismeretes magyar pedagógus dolgozott, az akkori diákok nagy százalékban lettek a román ideológia kiszolgálói, a mára már teljesen világosan

3 Jó adatokat szolgáltat az ötvenes években zajló moldvai magyar oktatással kapcsolatosan Vincze Gábor történész (Vincze 2000). A megjelölt helyen hiteles dokumentumok másolatait is közli a szerző.

4 Sok beszédes visszaemlékezést kötetbe szedve is olvashatunk Sylvester Lajos munkájában (Sylvester 2000).

5 Itt nem áll módunkban részletezni a csángóság identitásának egyedülálló vonásait. Erre vonatkozóan lásd pl. Hegyeli 2000.

körvonalazódott román csángók identitásának szószólói. Tehát a tanulságot le kell vonnunk, kötelességünk tanulni a fenti jelenségből.

Aztán 35 év után ismét napi téma lett a csángók magyar nyelvű/nyelvi oktatása. A kommunizmus elnémító évtizedei után a felszabadult magyar törekvések kaotikus csángómentő akciósorozata következett.

Mivel sokáig nem létezett a csángóknak semmiféle érdekvédelmi szervezete, majd amikor létre is jött, igen alacsony hatékonysággal dolgozott, nem volt egy olyan szerv sem, amely összehangolhatta volna többek közt az oktatási tennivalókat. A magyarországi kormányzati, illetve civil szféra segítőkészsége létezett, akár a nyugati és erdélyi magyarság segíteni akarása is. Ez a segítőkészség a kilencvenes évek elején – nagyon erőteljesen átítatva nemzeti érzelmeikkel – minimális szakmai szempontrendszer mentén támogatott bizonyos próbálkozásokat. Nézzük, melyek is voltak ezek?

I. Létezett Moldvában egy naiv kezdeményezés, amely nem szaktanárokkal, rendszerszerűség nélkül (pedig ez hosszú távon lehetetlenné tesz minden oktatási folyamatot) próbált válaszolni azokra a minimális igényekre, amelyek a magyar nyelv oktatását kérték csángó falvakban. Ilyen próbálkozás volt Szabófalván Perka Mihály részéről, Lészpeden pedig Fazakas Józsi és Fehér Kati akaratából, majd rövid ideig Klézsén Duma András kísérlete. Mindezek fokozatosan megszűntek részben a tényleges román karhatalmi ellenállás miatt, részben pedig az oktatási folyamat csődjé miatt is. Az itt befektetett energiák nem térültek meg. Az oktatás hatékonyságát vagy inkább hatástalanságát az is mutatja, hogy a fent említett tanítók keze közül kikerült tanítványok minimális hányada folytatta tanulmányait magyarul.

II. A fent említett oktatással semmilyen viszonyt nem tartott fenn az Erdélyben zajló csángóoktatás. A kilencvenes évek elején indult és napjainkig is tartó rendszer lényege az, hogy moldvai csángó falvakból gyerekeket hoztak ki különböző erdélyi iskolákba, ahol magyarul zajlott az oktatás. Ez a forma már sokkal hatékonyabb volt, hiszen itt szaktanárok tanították a gyerekeket. Azonban ezek a tanárok nem voltak felkészülve, felkészítve erre a speciális oktatási feladatra. Ennek a korszaknak a kiemelkedő képviselője Borbáth Erzsébet, aki ezekben az években a csíkszeredai József Attila Általános Iskola igazgatónöje volt. Az ő szakmai tudása és elhivatottsága, szervezőkészsége mentette meg ezt a jelenséget a teljes csődtől. Természetesen nagy szerepe volt itt sok más tanárnak is, de az a tény, hogy egyáltalán fennmaradhatott ez a folyamat ennyi éven át, elvitathatatlanul Borbáth tanárnő érdeme. Ő volt az első, aki felismerte, hogy ez egy speciális oktatási feladat, amelyet nem lehet, és nem

szabad nem külön kezelni. Ugyancsak az ő nevéhez fűződik az a felismerés is, hogy az oktatási folyamatba bekapcsolt gyerekek sorsát is követni kell, nem elég a szakórákat megtartani nekik. Így elsősorban Csíkszeredában, de Udvarhelyen, Kovásznán, Régenben, Sepsiszentgyörgyön, Gyulafehérváron, Bukarestben is tanultak magyar nyelven moldvai csángó gyerekek százai egy évtizeden át. Ennek az oktatási folyamatnak óriási költségei voltak, amelyet az egyház, a mindenkori magyar kormányzat, itthoni és külföldi magánszemélyek, vállalkozók álltak. A szervezés illetéktelenül a pedagógusok kezébe került, éppen azért, mert nem volt egy elég erős csángó érdekvédelmi szervezet, amely ezt a munkát felvállalta volna. Szándékosan nem említék pontos statisztikákat arra vonatkozóan, hogy hány diák került magyar tannyelvű osztályokba, illetve közülük hányan morzsolódtak le, hányuk esetében beszélhet a szakma sikertörténetről. Szinte irrelevánsak a számok, ha azt mondom, hogy egyáltalán létezett olyan gyerek (és ilyen sajnos nem egy, nem egy tucat, nem is száz, hanem több volt), akinek az életében ez a kísérlet törést okozott. Nagyon sokan voltak, akik nem bírták el a meggondolatlan lépést, amelyet fejük fölött a felnőttek, a csángómentők eszközöltek: beírátták őket a gyenge román tannyelvű iskolák után valamelyik (általában igen jó) magyar tannyelvű iskolába. A gyerekek toborzása is esetleges volt, ma már meg se tudjuk mondani pontosan, hogy kik győzték meg a szülőket, kik szedték össze ezeket a gyerekeket. Az igazi előválogatás (amely szülőfalujukban zajlott) nem a gyerekek képességei szerint történt, hanem a családi, rokonsági kapcsolatok, illetve sok esetben szociális szempont szerint. Így a Borbáth tanárnőék által szervezett (néhány olyan tanév után, amikor teljességében hiányzott az előválogatás) anyanyelvi előkészítő táborok is már egy behatárolt társaságból válogatták ki a gyerekeket.

Jó esetben csángó osztályokat hoztak létre, rosszabb esetben pedig a csángó diákokat egyenesen betették a székely gyerekek közé tanulni. Az átmenet, a felkészülés egy magyar tannyelvű képzésre azonban mindkét esetben hirtelen történt. A pedagógusok csak mellékfoglalkozásként tudtak figyelni a kötelező tanmenet mellett a csángó gyerekek nyelvi, szociális, kulturális felzárkózására. Ilyen körülmények között csak az igazán jó képességű gyerekek tudták felvenni a versenyt a követelményekkel.⁶

A csángó gyerekek számára a magyar nyelv tanítása speciális módszerrel igényelne, és sok külön foglalkozást, azaz kellő időt és felkészült

6 Az erdélyi középiskolai és gimnáziumi oktatásról összefoglalók: Borbáth – Eröss 1993; illetve Pálffy 1997.

pedagógust mindehhez. A tapasztalatok is azt mutatják, hogy minél komplexebb egy ilyen oktatási probléma, annál inkább a tanárt is próbára teszi, azaz minél nagyobb a gond a nyelv elsajátítása terén, annál felkészültebb pedagógusra van szükség.⁷ A moldvai csángó gyerekek az asszimilációs folyamat előrehaladottsága miatt mára (falvanként változó módon) a magyar nyelv csángó nyelvjárását is sok esetben rosszul beszélik. Akár családonként is, de falvanként biztosan változó az, hogy a magyar nyelv kapcsán hol beszélhetünk anyanyelvűségről, hol kétnyelvűségről, hol kevertnyelvűségről, hol pedig nyelvvesztésről.⁸

A pedagógiai kudarc ára itt a legnagyobb, ezáltal a szervezők és tanárok felelőssége is megsokszorozódik. Ugyanis a moldvai csángók otthon román tannyelvű iskolába járnak. Ezek az iskolák – talán tudatosan is – nagyon gyengék. Az innen kikerülő diákok tudása messze alább marad a követelményektől. Tehát a magyar nyelv tanítása, a magyar nyelvű helyesírás, olvasás elsajátítása, a hungarológiai ismeretek bepótlása csak az egyik probléma. Ezeket a gyerekeket fel kell zárkóztatni megfelelő versenyképes szintre az összes többi tárgyból is. Tehát gyengék ezek a moldvai iskolák, mégis működik bennük egy törvény: ha egy gyerek, mondjuk 12 éves korában elmegy tanulni magyar nyelven, ösztöndíjjal, és valamilyen ok miatt tanulmányait abbahagyja, többé soha nem kerülhet vissza a kibocsátó román tannyelvű intézménybe. És ez az a törés, amelyet nem szabad elfogadnunk egyetlen esetben sem. Ilyen példa pedig nagyon sok van, főleg a sepsiszentgyörgyi, kovásznai próbálkozások végződtek sikertelenül.

Minden kudarc ellenére a felsorolt helységekből olyan felkészült csángó fiatalok kerültek ki, akik megállták helyüket különböző romániai és magyarországi egyetemeken, és a jövőben a csángóság magyar nyelvű értelmiségi rétegét fogják alkotni. A székelyudvarhelyi tanítóképzőben magyar nyelvű csángó tanítónőket képeztek, kiknek nagy része Erdélyben tanít, de hárman Pusztinára és egy Dioszénbe is hazakerült.⁹

7 A gyerekek sokszor gyenge magyar nyelvű tudásuk ellenére is igen gyorsan fejlődnek, ha felkészült pedagógusok lelkiismeretesen dolgoznak velük: igen jól tükrözheti ezt egy olyan szöveggyűjtemény, amely Csíkszeredában tanuló csángó diákok magyar nyelvű szabad fogalmazásait tartalmazza. Borbáth 1994a.

8 L. Borbáth 1994b.

9 Ők a hivatalos állami rendszerben románul kénytelenek tanítani. Pusztinán így jelenleg Scripcaru Silvia és Nyisztor Margit tanítanak a hivatalos iskolában csak román nyelven, Barnat Simona pedig csak magyar nyelven, de az iskolán kívül tanít. Dioszénben Farkas Mónika dolgozik: az állami iskolában románul tanít, saját lakásán magyarul.

III. Egy harmadik oktatási vonal a magyarországi középiskolai oktatás volt. Ilyen eset viszonylag kevés van, mégis, úgy tudjuk, hogy ezek a próbálkozások még inkább hatástalanok voltak, mint az erdélyiek, hiszen a gyerekekkel nem foglalkoztak külön, beilleszkedésük a magyarországi városi iskolák világába még nehezebben ment.

IV. A kulturális idegenség és a környezetek közti szakadék miatt sok veszteséggel dolgoztak a Nemzetközi Előkészítő Intézetbe került diákokkal is. A lemorzsolódás itt is nagyon magas volt, különösen az első években. Azonban akárcsak a csíkszeredai oktatást, ezt is megmentette a teljes csódtól az itteni szakemberek hozzáállása. Ide évente 10 diák jutott be, de voltak olyan időszakok, amikor a 10 magyar állami ösztöndíjas hely nem telt be a gyenge szervezés miatt. Az előkészítő intézetben nyelvi és szaktárgyi előképzés után a diákok szabad választásuk szerint, reális felvételi nélkül kerültek be a különböző magyarországi egyetemek és főiskolák szakjaira. Az igazi lemorzsolódást itt tapasztalhatjuk: noha nem konkuráltak a felvételikor majdani csoporttársaikkal, mégis az egyetemi, főiskolai követelmények mindenkire nézve azonosak voltak. Ez pedig komoly megpróbáltatást jelentett a különben tárgyi tudás szintjén hátrányban levő csángó diákok számára. Mindehhez társul még az a kulturális idegenség, amellyel ők szembetalálták magukat Budapesten, Debrecenben, Szegeden vagy máshol.

Az oktatási próbálkozások deklarált célja egy évtizeden át a csángómagyar értelmiség létrehozása volt. Minden kudarc ellenére néhány értékes ember mégis elhagyta az egyetemek, főiskolák padjait. Egy részük hazatért, nagyobbik részük nem tért haza szülőföldjére, hiszen diplomájukat otthon semmire sem használhatják. A diploma megszerzése után gyakorlatilag az addig érvényesülő gondoskodás, hosszú évekig kapott ösztöndíj megszűnik, marad azonban az elvárás, hogy hazamenjenek és valamit otthon tegyenek a magyar kultúra, a magyar identitás érdekében. Az utat maguknak kell megkeresni.

Ennek a folyamatnak köszönhető a szülőföldön való jelenléte Bartha András szövetségi elnöknek, Bilibók Jenő alelnöknek és tanárnak, Róka Szilvia és Ghiurca Valentin tanároknak, illetve Nyisztor Tinka néprajzkutató, a Moldvai Csángómagyarok Szövetsége pusztinai vezetőjének. Az ő munkájuk ma már pótolhatatlan lenne a csángóság érdekképviselete szempontjából.¹⁰

10 Közülük Bilibók Jenő, Róka Szilvia és Ghiurca Valentin vesznek részt az iskolán kívüli oktatási programban magyartanárként.

A moldvai csángómagyarok oktatásának helyzete az ezredfordulón a következő fontosabb változásokon esett át:

1. Borbáth Erzsébet nyugdíjazásával megszűnt a csángó gyerekek iskoláztatásának csíkszeredai központja. Ez a központ spontán módon, Berszán Lajos gyimesfelsőlaki plébános (azóta iskolaigazgató) kezdeményezésére átkerült Gyimesfelsőlokra, ahová immár harmadik éve érkeznek moldvai csángó gyerekek tucat számra.

2. Megszűntek Moldvában az amatőr oktatási próbálkozások, ehelyett a 2000–2001-es tanévben Klézsén és Pusztinán szaktanárok irányításával megindult a gyerekek iskolán kívüli oktatása. Ez elsősorban magyar nyelvi oktatást jelent, magánoktatási formában, a román állami rendszer szempontjából illegálisan.

3. Szerencsére megszűnt a magyarországi középiskolákba irányuló gyerektoborzás.

4. Több moldvai faluban (Magyarfalu, Külsőrekecsin, Somoska stb.) olyan nyári oktatás alakult ki, amelyben elsősorban magyarországi egyetemisták részvételével zajlik a magyar nyelv oktatása.

5. Kialakult, de nincsen még összehangolva a moldvai csángó gyerekek nyári táboroztatása is. Több ilyen tábornak kimondottan oktatási jellege is van.

6. Megerősödött a magyarországi felsőoktatás iránti érdeklődés a jobb népszerűsítés, illetve a csíkszeredai folyamat „beérése” által.

Néhány mondatot kell szólnunk a hivatalos román oktatási rendszerbe való beilleszkedés esélyeiről vagy inkább esélytelenségeiről. Az 1990 utáni években Klézsén, Pusztinán, Lészpeden több ízben kérték a szülők gyerekeik részére a magyar nyelv oktatását. Ezt hol fakultatív tantárgyként, hol anyanyelvként szerették volna bevezettetni heti 1–4 órában. Tehát nem magyar nyelvű, hanem magyar nyelvi oktatást kértek. Kérvényeiket jó esetben iktatták, de legtöbbször semmibe vették a szülők ilyen irányú kérelmeit. A megfélemlítés és megalázás számos formájával élve, a moldvai román nacionalista triumvirátus (egyház, világi hatalmak, iskola) elérte, hogy a 2001–2002-es tanévre már egyetlen moldvai faluban se tegyék le kérvényeiket a szülők. Látna annak az esélyét, hogy megszervezhető iskolán kívül is a magyar nyelv oktatása, lemondtak arról a már évek óta tartó megalázó kérvényezési sorról, amely csak gondot hozott a nyakukra. A Csángószervezet vezetőségének álláspontja ebben a kérdésben továbbra is az, hogy kérni kell azokat a jogokat, amelyek

megilletik a közösséget, azonban a szülők esetében ez az elhatározás sokkal gyengébb. A Bákó megyei tanfelügyelőség vezetősége, akár a prefektúra vagy a papság is, világosan elmondta egy gyűlésen, hogy nem akarnak esélyt adni a magyar nyelv hivatalos oktatásának moldvai csángó falvakban.¹¹ Az ő meglátásuk szerint a csángók román eredetűek és a magyar tanításra vonatkozó szórványos kérvények csak a kárpát-medencei magyar törekvések lecsapódása, nem pedig igazi szülői szándék.

Milyen céllal és mit akarunk tanítani mi, magyar pedagógusok a moldvai csángó gyerekeknek?

A tanítás célja kettős lehet: minél szélesebb körben magyar alapélményt kell adni, aminek elégnek kell lenni ahhoz, hogy ha egy gyerek nem is vesz részt magyar nyelvű tanításban a későbbiekben, képes legyen saját maga eldönteni, hogy milyen identitást akar választani. Tehát ez esetben alternatívát nyújtunk, a román kultúra mellett magyar kulturális hatásokat is beindítunk. Ennek elsősorban élményszerűnek és pozitív megerősítő erejűnek kell lennie. Egy másik lehetséges cél a kiválasztás és továbbtanulás általi tudatos elitképzés. Kellő előkészítésre építve ez a variáns, amint látni fogjuk, a gyerek sorsát felnőtté válásáig intézményesen támogatja és figyelemmel kíséri. Ez igen komoly szakmai munkát jelent mind a gyerek, mind a tanár számára. Megvalósítását csakis a tutoriális rendszer teszi lehetővé.

A fenti két célnak megfelelően az oktatási tematika is tágul. A magyar ábécé tanításától hungarológiai ismeretek átadásáig mindenről szó kell eszen. Az oktatás különböző szintjein ezért a gyerek lesz a főszereplő, nem pedig a tanterv. A gyerek ritmusát kell követni a felkészítésben, és azok, de csakis azok, akik esetében ez a ritmus magától is felpörgetődik, azok vehetnek részt az elitképzésben.

És itt térnék rá annak a rendszernek a bemutatására, amelynek megvalósítása, figyelembe véve az adott lehetőségeket, meglátásom szerint elengedhetetlen követelménye a moldvai csángó gyerekek sikeres magyar nyelvű

11 A Dumitru Martinus Egyesület alakuló üléséről van szó, melyen e tanulmány szerzője is részt vett (inkognitóban). Ennek az Egyesületnek célja a csángóság román kultúrához való minél hamarabbi közelítése, azaz a teljes asszimiláció a többségi nemzetbe. Az Egyesület vezetői maguk is csángó emberek, a tagság pedig az egyház közreműködésével igen széles körűnek mondható és vajmi keveset tud az Egyesület tulajdonképpeni céljairól. Ennek az Egyesületnek céljait nyíltan, deklaráltan is támogatja a ma hatalmon levő román kormány, maga a kormányfő is leszögezte ezt nyilvános tévéinterjúban.

oktatásának. Az egész rendszer a magyar erőkre számít, hiszen a moldvai csángók esetében a román állami segítségre számítani egyelőre illúzió. Amennyiben valós esélyek lesznek a rendszer átgondolására, azonnali hatállyal bevonható a hivatalos oktatási forma is, amely csak erősítené az itt leírt folyamatot.

Óvodás kortól hatodik osztályig kizárólag csak otthon ajánlott a gyerekek oktatása. Meg kell szerveznünk minden fontosabb csángó faluban annak a lehetőségét, hogy iskolán kívül tanítható legyen a magyar nyelv. Bérelt házakban szakképzett, kint tartózkodó tanárok tanítják majd a gyerekeket. A 2001–2002-es tanévben kilenc faluban tudjuk ezt megszervezni. Itt a gyerekeket, koruk és nyelvtudásuk függvényében csoportokra osztja az illető tanár, és így foglalkozik velük. Lehetőség van ugyanakkor a felnőttekkel való foglalkozásra is. Az itt zajló oktatást egy meghatározott kerettanterv szerint szervezzük meg, de ennek a kerettantervnek minden egyes falu esetében a megfelelő stílusát, ritmusát a tanár alakítja ki. Hangsúlyozni szeretném, hogy ezek az oktatási pontok állandó kapcsolatban lesznek majd egymással, gyakori módszertani felkészítőket és beszélgetéseket fogunk szervezni. Reméljük, hogy csak ideiglenesen kell bérelt házakban folytatnunk ezt az oktatást, talán el fogjuk érni, hogy minden faluban kialakuljon egy-egy közösségi ház, amely majd ott-hont adhat az oktatási folyamatnak is, de ugyanakkor kellő felszereléssel lesz ellátva.

Az ilyen jellegű oktatás alapelveit, módszertanának lényegét a következőkben foglalhatnám össze:

1. A tanítás kitűzött célja, hogy egy tanév után a gyerekek ismerjék a magyar ábécét, tudjanak maguktól, önállóan írni és olvasni magyarul a maguk szintjén, illetve a megfelelő szinten egy év alatt észlelhető legyen beszéd-készségük javulása. Másodlagos cél a tanítás folyamatában az alapfokú hungarológiai ismeretek megtanítása, illetve a magyar nyelvű vallásos nevelés (imaszövegek, miserend, vallásos énekek stb.).

a. Az ábécé ismerete: II-VIII. osztályos tanulók számára előírt módszertanának lényege, hogy a már ismert román ábécéhez hasonlítva, megfigyeljük egyszer a magánhangzók esetében (rövid-hosszú), majd a mássalhangzók esetében (rövid-hosszú), hogy melyek egyeznek hangzásban és írásképből egyaránt, illetve melyek különböznek. Viszonylag gyorsan (az illető csoport fogékonyságától függően) végig lehet vizsgálni az ábécé egészét, majd az év hátralevő részében állandó gyakorlással rögzíteni kell az új ismereteket.

- b. Az íráskészség kialakítása az ábécé tanításával párhuzamosan zajlik, figyelniünk kell arra, hogy megfelelő mennyiségben írjanak le magyar szövegeket (másolás útján akár), hogy ne legyen idegen számukra az íráskép, majd fokozatosan figyeltetünk az írás helyességére. Kezdetben a gyerekeket nem javítjuk ki, csak ha (súlyos) hangzásbeli hibát ejtettek. Pl. nem javítjuk ki az a-o összetévesztését, hiszen a moldvai csángók nyelvében ezek igen közel álló hangzók, megkülönböztetésük sok gyakorlattal érhető el. A problémásabb hangok írása esetében külön gyakorlatokkal kell megerősíteni a gyerekek ismereteit. Minden esetben a lassú fokozatosság elvét kell alkalmazni, hogy ne tűnjön soknak, kuszának az elsajátított új ismerethalmaz.
- c. Az olvasáskészség az ábécé felületes ismerete után kezd kialakulni gyakorlás, gyakoroltatás révén. Kezdetben egyszerű, de szép hangzású verseken gyakorolunk közös erővel, oly módon, hogy mindenki recitálja azt. Egy-egy ilyen versike megzenésített változatát megtanulhatjuk énekelni még akkor is, ha nem mindenki érti tökéletesen annak tartalmát. Akár az íráskép esetében, a hangzás idegenségét kell elsőnek barátokozással alakítanunk (a gyerekek szeressék a magyar nyelv hangzását, dúdolgatva visszacsengjen számukra az). Az együttes olvasáshoz természetesen minden gyerek előtt szövegnek kell lennie (lehetőleg színes rajzocskákkal is ellátva). A szöveg bonyolultsága is fokozatosan növelhető, ez által a szókincs-gyarapítás problémáját is megkezdjük, hiszen a szövegben előfordulnak olyan szavak (mindig csak egy-két ilyen szó legyen!), amelyeket ők még nem ismernek (pl. nyelvújítási szavak, modern korban bekerült más szavak). Ajánlott ezeket egy szöszedetbe külön jegyeztetni velük.
- d. A beszédkésztség kialakításban a hangsúly a gyerek önbizalmának megadásán van: azok a gyerekek, akik értik a magyart, de ritkán beszélnek, vagy azok, akiknek csak a passzív nyelvtudása hordozza ezt a nyelvet, segítségünkkel megtanulhatnak önbizalommal szólni is, kezdetbe egy-két szavas feleleteket megfogalmazva, majd mondatokat szerkesztve.
2. A gyerekeket a tanítás folyamatában külön kell választani korosztály, illetve nyelvtudás szerint. Ajánlott csoportosítás:
- Óvodások és első osztályosok;
 - II-IV. osztályosok;
 - V-VIII. osztályosok;

- Felnőtt csoport: ott, ahol erre igény mutatkozik, csoport alakítható felnőttek számára is.

Annak függvényében, hogy a beiratkozás pillanatában milyen tudással rendelkezik már a gyerek, illetve, hogy mikor iratkozik be (hiszen sokan év közben jelentkeznek), valamint, hogy egy-egy gyerekeknek milyen a tanulmányi előmenetele a tanfolyam előrehaladtával meg lehet különböztetni kezdő és haladó csoportokat.

Az óvodásokat és első osztályosokat lehetőleg szakképzett óvónőnek kell tanítania, ahol erre nincsen lehetőség, ott pedig a tanárnak kell óvodai módszerekhez nyúlva velük foglalkoznia. Ebbe a csoportba a magyar nyelv tanulására nagyon fogékony korú gyerekek kerülnének, akikben még nincsenek előítéletek, illetve akiket az iskolában sem tudnak még rossz irányba befolyásolni, továbbá az első osztályosok, mert ők még nem ismerik a román ábécét. Később alapvetően a román ábécé ismeretére alapoznánk, azzal összehasonlítva tanítanánk a magyart is.

3. Alapelv kell, hogy legyen – mivel fakultatív oktatási folyamatról van szó –, hogy a gyerekek akarjanak az órákra eljárni, azokon jól érezzék magukat.

4. Ellenjavallt az oktatás menetében a frontális oktatási módszer alkalmazása, mely az új anyag leadását mintegy adatközlésként kezeli: kreatív, szórakoztató együttműködés kell szülessen diák és tanár közt minden egyes megtartott foglalkozás alkalmával.

5. Hangsúlyosan jelen kell lennie a nevelési jellegnek is: főleg azokat a gyerekeket, akik majd magyar iskolába, magyar tannyelvű osztályokba kerülnek, fel kell készítenünk egy számukra idegen, magyar környezetet jellegré.

6. A helyi hagyományok megismertetése, megtanítása is prioritást kell élvezzen, ez helyi énekesekkel, zenészekkel minden faluban megszervezhető.

Itt tehát a legfontosabb szempont az, hogy pozitív megerősítést érijünk el a gyerekeknél: legyen kedvük hozzá (játékosság), legyen élmény számukra (felkészültség), meggyőződjenek arról, hogy az általuk beszélt nyelv magyar nyelv (pozitív visszajelzés), megismerjék a magyar kultúrának olyan elemeit is, amelyeket eddig nem ismerhettek (hungarológiai ismeretek, kirándulások, versenyek stb.), illetve fokozatosan felkészüljenek mindezek által egy teljes magyar nyelvű képzésben való részvételle.

A hatodik osztályos diákokkal kezdődően elindítható – felkészültségük, családi helyzetük, rátermettségük stb. alapján – a diákok kiválasztása és magyar iskolába küldése valahova Erdélybe.

Amennyiben VI.–VII. osztályos tanulókat választunk ki és küldünk valahova magyarul tanulni, ez esetben elsődleges szempont a célállomás fogadókészsége. Amennyiben a jövőben pedagógiailag, infrastruktúra szempontjából Gyimesfelsőlokon kialakul egy ilyen központ, természetesen oda fogjuk irányítani a gyerekeket. Úgy gondolom, hogy a gyerekek felvétele egy ilyen iskolába VI.–VII. osztályos korban a következő feltételekkel történhet:

1. Lehetőleg azokból a falvakból kerüljön ki, ahol már létezett a fent vázolt magánoktatási forma, a gyerek rendelkezzen az illető tanár ajánlásával.

2. Vegyen részt anyanyelvi előkészítő táborban a beiratkozása előtti nyáron. Ezt a tábort szakképzett tanárok segítségével kell megszervezni, időtartama legyen legalább egy hónap. Ez alatt minden tantárgyból, amelyet majd tanulni fog az iskolában, hallgasson leckéket magyarul is: így elsajátíthatja a megfelelő szakkifejezéseket, de tárgyi tudását is elmélyítheti. A táborban részt vevő gyerekeket tesztelni kell a tábor végén és a tesztek alapján, illetve a tanárok döntése alapján juthat majd be egy gyerek az illető magyar nyelvű iskolába.

Cikluszáró (VIII. és XII.) osztályokba nem jelentkezhetnek gyerekek.

Kilencedik osztállyal kezdődően az eljárás ugyanaz lehet mint a kisebbekkel, de ez esetben már nem beszélhetünk központról: minden diákot érdeklődésének és képességének megfelelően olyan iskolába kell irányítanunk, ahol a diák megállhatja helyét. Így akár a gyimesfelsőlóki központból, akár Moldvából kerül valamely gyerek kilencedik osztálytól kezdődően magyar tannyelvű intézménybe, annak meg kell adni az esélyt, hogy szakmunkásképzőbe, elméleti líceumba, különböző szakprofilú iskolákba iratkozhasson be.

A magyar iskolába bekerült csángó diák esetében két fő szempontnak kell érvényesülnie:

1. Meg kell kapnia tanulmányai során legalább az első két évben a napi plusz foglalkozást, amelyet szaktanároknak kell tartani.

2. Kikerülése pillanatától mellé kell rendelnünk erre külön fizetett nevelőt, *tutort*, aki életének alakulását figyeli, gondjait ismeri, segíteni tud tanulmányai befejezéséig, egyszerűen: sorsát nyomon követi.

Erre a körülményekről óvatosságra éppen azért van szükség, hogy egyetlen gyereket se veszítsünk el a folyamat közben, mert ez a gyerek számára a tanulmányai végleges befejezésével, sorsában beállt töréssel lenne egyenlő. Olyan

élményben részesítené a gyereket, amely a későbbiekben éppen a magyarság ellen hangolná őt, semmint hogy a magyarság szószólója legyen közösségében (negatív kompenzáció).

Következő lépés lehet az érettségi utáni egyetemi képzés, amely szintén szabadon választható kell legyen a diák számára: felkészültsége és képességei szerint akár romániai magyar egyetemen, akár Magyarországon megtörténhet.

Természetesen a rendszer anyagi költségeit is ki kell dolgozni. Amennyiben nem sikerül fedezni a teljes költséget, inkább a gyereklétszámról kell lemondani, de a csökkentés soha ne érintse az oktatás minőségének gyengülését. Ugyanígy garanciát kell keresnünk arra is, hogy a támogatás hosszú távon is létezzen. Oktatási programról, rendszerről lévén szó – gondolom – különösebb oktatáseméleti ismeretek nélkül is könnyen belátható, hogy csakis akkor lehet eredményes a munkánk, ha annak van legalább egy 5–8 éves biztonságos támogatottsága. Ezt a támogatottságot pedig intézményesíteni kell, anélkül, hogy minden pedagógust, minden civil szervezetet állandó stresszre és koldulásra ítélnénk.

A rendszer jó működése céljából létre kell hoznunk egy olyan oktatási bizottságot, amelynek a támogatási politika által minden csángóoktatással foglalkozó romániai civil, egyházi vagy állami szervezetet alá kell rendelni. Természetesen ezt a bizottságot a támogatókon túl éppen a rendszerben dolgozó tanárok és vezetők kell alkossák.

Bízom benne, hogy sikerül a kaotikus összevisszaság helyett olyan rendszert kialakítani, olyan oktatási folyamatokat beindítani, amelyeknek főszereplője és nyertese is a moldvai csángó diák lesz. És bízom abban is, hogy az az ország, amelynek mi kisebbségi állampolgárai vagyunk, belátja előbb-utóbb, hogy a csángók magyar nyelvi oktatása európai érték, Románia egyik gazdagsága továbbéltetésének elengedhetlenül fontos eleme.

BIBLIOGRÁFIA

- Borbáth Erzsébet – Eröss Péter: *Általános tájékoztató az Erdélyben tanuló moldvai csángómagyar gyermekek anyanyelvi oktatásáról és neveléséről*. Csíkszereda, Domokos Pál Péter Alapítvány 1–2. 1993
- Borbáth Erzsébet (szerk.): *Szebb falu földön; moldvai csángó gyerekek vallomásai a szülőföldről*. Csíkszereda, József Attila Általános Iskola 1990–1994. 1994a

- Borbáth Erzsébet: A moldvai csángó gyerekek kétnyelvűsége. In: *Édes anyanyelvünk* 1. sz. 1994b
- Csapó György: Hogyan ásta alá Fehér Kati az államrendet... In: *Erdélyi Napló* 1994. júl. 6.
- Hegyeli Attila: Hat nemzetiség egyetlen faluban? Egy moldvai csángó falu etnikai identitásáról. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkből*. Magyarságkutatás könyvtára XXIII. Kiadja a Teleki László Alapítvány. Bp. 2000. p. 83–96.
- Gazda Árpád: Általános európai ügy a csángóké. In: *Krónika*, 2001. dec. 29.
- Kapalo James: Közelebb a csángókhoz. In: *Művelődés* 1993/3. p. 30–31.
- Pálfy Zoltán: Moldvai csángó diákok erdélyi iskolákban. In: *Regio* 3–4. sz. Budapest. 1997 p. 58–79.
- Sylvester Lajos: Csupa csapás az élet. Az elsorvadt moldvai magyar oktatás és a csángó szétraajzások emlékkönyve. Sepsiszentgyörgy. 2000
- Vincze Gábor: In: Pozsony Ferenc szerk.: *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkből*. Magyarságkutatás könyvtára XXIII. Kiadja a Teleki László Alapítvány. Bp. 2000 p. 203–210.

ATTILA HEGYELI

About the Hungarian language teaching need of the csangos (Hungarian speaking native of Moldavia)

According to the author of the study, the Hungarian language teaching process of the csango children is a deeply politicized problem: the situation was the same in the 1950' and after 1990. The secondary teachers are still obliged to teach the Hungarian language to the csango children outside the borders of the school in their native country and beside of the willingness of the parents, it is still not possible to study in the Romanian governmental state school. The author of the study says that the officials make everything possible to stop this Hungarian language teaching form.

The author presents the antecedents of the present situation and then speaks about the chances and possibilities of the Hungarian language teaching. In the author's opinion, the Hungarian language teaching for the csango youth would be possible only with the help of Hungary because the Romanian state help is just an illusion.

Kelet-közép-európai emlékezés és felejtés könyve

R. Breckner–D. Kalekin–Fishman I. Miethe(ed.):
Biographies and the Division of Europe
Experience, Action and Change on the 'Eastern Side'
Lesket+Budrich, TU, Berlin, 2000

A modern európai társadalmak meghatározó jellemzője az individualizmus. Miközben a társadalom, annak különböző intézményei látszólag az egyénhez igazodnak, annak érdekeit szolgálják, létre is hozzák annak tárgyát, a modern individuumot. Az egyén, Simmel szavaival élve, „társadalmi körök metszéspontján” elhelyezkedve, a modern társadalmi funkciók nélkülözhetetlen elemévé válik. Ugyanakkor az egyéni, individuális cselekedetek akkor nyernek határozott, tiszta jelentést – legalábbis a kutató számára –, ha azok különböző társadalmi rendszerekhez és hálókhoz köthetőek.

Az egyén helye a modern társadalomban a szociológiai, pszichológiai konceptualizáció számára is központi kérdés lett. Az egyéni biográfiák, élet-történetek rekonstrukciója lehet a kutatás célja, de ugyanakkor fontos kutatási eszközzé is vált, amelynek segítségével a társadalmi makro-folyamatoknak korábban ismeretlen aspektusai világíthatók meg. A szóban forgó tanulmány-kötet kelet-európai biográfiákat kelt életre. Az egyéni élet narratíváin keresztül kísérli meg rekonstruálni a rendszerváltás előtti, „kettéosztott” Európa mentális, kulturális reprezentációit, majd Kelet és Nyugat viszonyának átalakulását a rendszerváltást követő megváltozott társadalmi, politikai kontextusban. Más szóval, a kötetben szereplő tanulmányok a Keletre és Nyugatra osztott Európa, és a hozzá kapcsolódó múlt-képek, történelem szemléletek, identitások több szálon futó, tanulmányonként változó, és mégis számta-

lan közös elemet felmutató újragondolását, egyéni életutakban rejlő lenyomatait, valamint azok gondos, értő és elemző felfejtését tárják az olvasó elé.

Kelet és Nyugat különállása majd újraegyesítése adja a kötet kiindulópontját és elsődleges fogalmi keretét. Központi kérdése, hogy ezt a dichotómiára épülő képet hogyan képes az egyén feldolgozni, milyen mentális határ-feloldások, újraegyesítések, vagy éppen határ-megerősítések játszódnak le mikro szinten, a kisközösségek vagy éppen a világ egyéni értelmezésének szintjén. Tudva-lévő, hogy mind a kettéosztottság, mind az újraegyesítés Kelet-Közép-Európában sokkal mélyebb és drámaibb hatásokkal járt, ezért a kötetben szereplő írók is inkább a „keleti oldal” narratíváit elemzik: Magyarország, Lengyelország, Románia, Oroszország, a volt Jugoszlávia és a volt Német Demokratikus Köztársaság adja a történetek tágabb társadalmi politikai kontextusát. A könyv különböző fejezeteiben vizsgált visszaemlékezések, biográfiák által megjelenített történelmi időszak pedig az Októberi Szocialista Forradalomtól, vagyis 1917-től napjainkig terjed, amelyről egy eddig kevésbé ismert perspektívából, a mindennapi életet és az egyes embert előterbe állítva kapunk képet.

Módszertanilag az írások döntő többsége narratív interjúkon alapszik, azok részletes elemzése, szakirodalmi keretbe ágyazott értelmezése egyszerre hozza az elméleti munkák általánosabb érvényű következtetéseit, ugyanakkor a számos narratíva-részlet, interjú-helyzet elemzése az empiria sajátos, megjelenítő és hitelesítő erejét adja e tanulmánykötet írásainak. A modernitás velejárójaként emlegetett, a kelet-közép-európai társadalmakra is jellemző differenciálódás jelenségkörét járják körül a kötetben szereplő tanulmányok. A „társadalmi valóság” széttöredezését, sokféle individuális életútra való szétesését helyezik a figyelem középpontjába. Ebből a perspektívából azt hangsúlyozzák, hogy az egyén olyan képet épít fel magának a valóságról és rendről, melyben meghatározó szerepe van az időszakosságnak, a szinkronitásnak és az átmenetiségnek.

A kötet három fő részből áll: az első részben Közelítések Európához – elméleti megközelítések címmel, a legfontosabb elméleti kérdésekre választ kereső írások kapnak helyet: például a kelet-nyugat szembeállítás történeti kialakulását, kollektív használatát és utóéletét tárgyaló elemzés (Stölting), vagy éppen Peterson cikke a közös Európáról, mint mentális reprezentációról, illetve az európai identitás egyéni értelmezéseiről, alapjairól. A kötet második részében Múlt és jövő között címmel háborúk, diktatúrák és a zsidó holocaust egyéni visszaemlékezésekben és családtörténetekben tükröződő emlékezetét vizsgálja. Ebben a részben a zsidó identitás generációnként elté-

ró variációi, valamint a múltra való reflektálás igénye jelenik meg az elbeszélők narratíváiban. A kötet harmadik, *Kihívások határátkeléskor* című befejező része a konkrét fizikai, politikai határok megélését, tudati tükröződéseit, e mentális reprezentációk szülte cselekvéseket elemzi. A határ okozta elválasztottság érzése, a határokon átívelő kapcsolatok, az újratalálkozások, látogatások élménye alkotják e rész témáját.

A továbbiakban, a teljesség igénye nélkül, talán megengedhető részrehajlással, kicsit részletesebben ismertetem a kötetben szereplő tanulmányokból azokat, amelyek úgy gondolom különös érdekességgel bírnak.

Kovács Éva és Váжда Júlia tanulmányukban – Zsidók és nem-zsidók együttélése a rendszerváltás utáni Magyarországon – abból az általános megállapításból indulnak ki, hogy a Magyarországon történt politikai átalakulás magával hozta az identitáspolitikák, az identitásról szóló diskurzusok felerősödését. Az előző rendszer alatt elfojtott, tabuizált, megtagadott traumatikus események emlékezete, mint amilyen a holocaust volt, visszatér, illetve a nyilvánosság különböző szintjein újratematizálódik, és a hozzá kapcsolódó identitások (áldozatok és elkövetők) újrafogalmazódnak. A holocaust emlékét közvetve, szüleik élettörténetén keresztül öröklő másodgenerációs házaspárok narratíváit elemzi a tanulmány. A múlttal való szembesülés különösen nehéz a számukra, hiszen e generáció tagjai nem sajátítottak el olyan stratégiákat, melyek segítségével megbirkózhatnának ezzel a terhes örökséggel, és, épp ellenkezőleg, szüleiktől csak negatív énképet, elfojtásokat, hallgatást sajátíthattak el. Az előző rendszerben elfe(le)dett zsidó identitás újrafelfedezését értelmezi a tanulmány az iskolaválasztásból kiindulva. Az interjúalanyok egy zsidó közösségi értékeket és liberális értékrendet követő budapesti magániskolába járó gyermekek szülei.

Hogy az egyén miképpen tudja feldolgozni a holocaust történelmi traumáját (akár áldozatként, akár közvetlen vagy közvetett elkövetőként), és hogyan kommunikálja azt, a szerzők egy kettős identitás-moddellel magyarázzák. Elsődleges identitásként kezelik a korai szocializációból, a gyermek-anya kapcsolatból fakadó, rigiditást vagy nyitottságot eredményező magatartást, melyre ráépül a későbbi szocializáció tudásanyaga, a fokozatosan elsajátított, az adott család történelmi szerepéből és múltfeldolgozó stratégiáiból (elfojtásból, „felejtésből”, vagy éppen nyílt vállalásból) fakadó másodlagos identitás. A tanulmányban négy identástípust különböztetnek meg a szerzők. Az elsőt „megcserélt identitásoknak” nevezik, és egy példán keresztül a következőképpen jellemzik: az apa egy holocaustot túlélő család fia, ellenérzéssel van

saját zsidósága iránt, mely érzés öngyűlöletbe fordul, és asszimilációpártivá teszi őt. Ezzel szemben, meglehetősen paradox módon, a keresztény családból származó anya testesíti meg a családban a zsidó identitás iránti lelkes odaadást, szemében férje és gyermeke legfőbb értéke éppen zsidóságukból fakad. A zsidóságot elnyomó férj és az ezt az identitást felkaroló feleség eltérő irányultságai feszültségekkel terhes kapcsolatot eredményeznek.

A tanulmányban elemzett második típus a „társadalmi zsidó” identitás. Az ezt illusztráló példa egy zsidó családból származó anya, aki első, zsidó férjével kötött házasságából született gyermekét válása, és egy katolikus családból származó férfival kötött második házassága után zsidó iskolába írattja. Az új férj stabil én-képpel rendelkezik, önmagát „szabad, liberálisan gondolkodóként” definiálja, ennek ellenére nehezen integrálódik felesége zsidó családjába. A zsidó nő második választása szakítást jelent apjával, és az apja által közvetített zsidó identitásával. Fia iskolaválasztásán keresztül, valamint egy nem-zsidóval kötött házasságában saját zsidó identitását konstruálja újra, immár önálló alapokon (katolikus) férje pedig úgy tud azonosulni a zsidó kultúrával, hogy eközben nem kényszerül feladni saját identitását. Ezt a típust komplementer, párhuzamosan futó identitásokként is jellemezni lehetne.

„Pseudo-zsidók” a harmadik eset szereplői, mindketten nem-zsidó családból származnak, ennek ellenére ebbe a zsidó iskolába járatják gyermeküket. Az apa kvázi-zsidó biográfiát konstruál magának, ezzel mintegy kompenzálja felmenői holocaust-bűneit, illetve zsidó „köpönyegbe bújva” próbál bekerülni egy intellektuális elitbe. Mindkét házastárs narratíváiban a szerzők antiszemitizmust jeleznek, továbbá rámutatnak a család kettős identitás-sztenderdjére: míg a külvilág számára zsidó identitást kommunikálnak (zsidókkal barátkozik az apa, gyermeküket zsidó iskolába járatják), családon belül ezek az értékek fordított előjelet kapnak. Az apa rejtett antiszemita érzéseit zsidó-barát magatartásba csomagolja, ugyanakkor egy nyíltan antiszemita házastárs választásával tudatalattijának ezt az irányultságát is kielégíti.

A „búvópatak identitások” névvel illetett negyedik típust egy zsidó identitását és családját megtagadó nő történetén keresztül mutatják be. Egy színes bőrű férfival kötött házasságát korábbi, zsidó énjével való szakításként éli meg, az ebből a nemsokára válással végződött házasságból született gyermek zsidó iskoláztatása az identitás újra felvállalását jelzi. Az első fázisban a rassz-jegyekből adódó stigmával próbálta a zsidó anya elfedni gyermeke, s rajta keresztül saját zsidó identitását, a második fázisban pedig éppen ezt a rejtett zsidó stigmát fedi fel, és gyermeke „másságát” (színes bőrűségéből adódóan) nem létezőnek tekinti.

Ezzel szemben zsidó származásukat, a zsidósághoz, a zsidó kultúrához való kötődését hangsúlyozza.

Ina Dietzsch írása a „kelet-” és „nyugat-németek” határokon átívelő és évtizedeken át a körülmények nehézségeivel dacoló levelezési és ajándékozási szokásait elemzi. A szerző azt állítja, hogy a kelet-nyugat distinkció kulturális értékítéletekkel terhelt sajátosságai egyértelműen kimutathatóak ezekben a kapcsolatokban. Bár a kelet(iek) és nyugat(iak) közötti kommunikáció sorozatos félreértéseket teremtett, és a két fél között egyfajta hierarchiát hozott létre, illetve tartott fenn, a szerző úgy látja, hogy mégis el tudott látni egy határon átnyúló, összefenntartó és közösségteremtő funkciót.

Kürti László A szocializmus cirkusza: titkok, hazugságok és autobiografikus család-narratívák című írása rendkívül izgalmas olvasmány. A szerző a felejtés nyomába ered, emlékezet-lyukak, elhallgatások és homályban „felejtett” részletek után kutat. Kürti saját családtörténetét veti vizsgálat alá, mindezt az államszocialista Magyarország társadalmi, politikai kontextusába ágyazva. Egy családi napló felbukkanása indítja be a kutatói érdeklődést, és egészen új fényben kezd el láttatni korábban hallott családtörténet-részleteket, jellemrajzokat, gyermekkori epizódokat. Feltárul a kishűg halálának „valódi” története, az apa „valódi” jellemrajza, helyére kerülnek gyermekkori epizódok. Ezen emlékező-elemző folyamat során, melyet a rendszerváltás utáni időszak és a hazatelepülés, mint élethelyzet jellemez a szerzőnél, megkonstruálódik egy másfajta – nem „jó” vagy „rossz”, hiszen ilyen állításokat tenni ugyancsak nehéz és morálisan erősen problematikus lenne – de mindenképp teljesebb, új értelemmel teli realitás és múltkép. Az elemzés végére a szerző egyfajta egyéni és történelmi meg/feloldáshoz érkezik: mint ahogy azt vallomásszerű zárszavában kifejti, az emlékezés folyamata nehéz, gyötrő „művelet” (érdekes össze-szengés pl. Milan Kunderával vagy Dubravka Ugresicel). Ám minél többet kutatjuk, minél gyakrabban szembesülünk vele, annál könnyebb az elfogadása, a megfelelő kontextusba kerülése, énünk részeként való vállalása. Ilyen aprólékos, gyűjtő-feldolgozó hangyamunkát igényel úgy egyéni, mint kollektív szinten ez a megváltozott Köztes-Európa, szögezi le tanulságként Kürti.

Gabriel Rosenthal Társadalmi átalakulás családi tapasztalatok tükrében: a megtagadott múlt biográfiai következményei címmel számos hasonlatosságot mutat az előbb ismertetett tanulmánnyal. A szerző tételmondata, hogy a múlt lehetséges jelentéseinek pontosabb ismeretéhez hozzájárulhat, ha megvizsgáljuk annak jelenbéli reprezentációt, valamint e narratíváknak a múlt eseményeihez való kötődését. Rosenthal egy több generáción át

húzódó családi „titok” után ered, s annak felbukkanását vagy éppen elleplezését követi nyomon három generáció narratíváin keresztül, az orosz forradalom, a sztálini éra, majd a második világháború eseményeire való emlékezésen és jelentés-társításokon keresztül.

Lena Inowlocki A zsidó lét megélése: a normalitás megkonstruálása kitelepített zsidó családok esetében Nyugat-Németországban című cikke azt mutatja be, hogy egy, a zsidó holocaustot túlélő család leszármazottja miképpen képes továbbadni zsidóságát gyermekeinek, mindvégig arra törekedve hogy azt „normalitás”-ként éljék meg, úgy, ahogy az neki nem adatott meg. Az elemzés az egyéni identitások (re)konstrukciós folyamataira mutat rá, ahol az identitás folyamatos egyeztetések és igazodások tárgya, melynek célja a mindennapi „itt és most”-hoz igazodni, egy élhető társadalmi lét reményében.

Mirjana Morokvasic-Müller írása a volt Jugoszlávia interetnikus házassági mintáit elemzi. Az egyre erősödő nacionalizmusokkal terhelt Jugoszláviában ezek a vegyesházasságok fokozott terhelésnek lettek kitéve. Azok az emberek, akik korábban többnyire a semleges „jugoszláv” identitás jegyében élték mindennapjaikat, egyik napról a másikra „ellenséges” etnikai, nemzeti csoportok tagjaivá, illetve az etnikai erőszak elsődleges célpontjaivá váltak. Morokvasic-Müller következtetése a gender tudomány jól ismert tézisére emlékeztet, nevezetesen arra, hogy háborúban az erőszak gyakran kap „nemi jelleget”, ugyanis a nőként megjelenő nemzet ellen elkövetett erőszak maskulin.

*Ingrid Mieth*e a nyilvános és a privát szféra eltérő tartalmait, jelentéseit, határait és szerepeit elemzi kelet-nyugati viszonylatban. Kelet-európai ellenzéki nők narratíváit elemezve arra a megállapításra jut, hogy a társadalmi terek, a nyilvános és privát szféra fogalma és a hozzájuk kötődő eltérő nemi szerepek meghatározó változásokon estek át. A szerző a nyilvános/privát fogalom-pár társadalomtudományokbeli átértékelésére, körütekintő használatára ösztönöz, felhívja a figyelmet a nyugati (például feminista) kritika kategóriáinak és értelmezési kereteinek feltétel nélkül, átvételének és alkalmazásának az elkerülésére a térség poszt-szocialista társadalmainak megértésekor. A nemi szerepek megosztása a két szférában nem volt annyira egyértelmű a szocialista országok esetében. Az úgymond nyilvános szférában valójában „mindenki szolgává és szolgáló-lánnyá degradálódott” (Mieth)e, így a férfi dominancia, illetve a nemi különbségtétel másként merült fel. Ugyanakkor a privát szféra, bár ugyanaz az egyenlőtlen hatalom és erőmegosztás jellemezte mint Nyugaton, nem volt politika-mentesnek és femininnek nevezhető. Néhány biográfiát részletesen bemutat a szerző,

melyek közül álljon itt egy szemléltetésképpen. Anna Weber az egyház égisze alatt fejtett ki ellenzéki politikai tevékenységet a volt Kelet-Németországban. Az első interjúban ezt a kariertörténetet mondta el. A második interjú-alkalommal azonban privát életének sikertelenségei, házasságának keserősége kerül felszínre. Mint az a beszélgetés során kiderül, Anna rendszeres erőszaknak, válogatott brutalitásoknak volt kitéve, melyek minél jobban erősödtek, annál inkább menekült ki belőle a külvilág irányába, a félnyilvános szféra politikai történései-be. Mindeközben férje brutalitását Anna gondosan titkolta. Az ő példája azt mutatja, hogy a privát szféra erőszaka elől a félnyilvánosság politizáltsága miképpen jelenthetett menedéket egy, mind politikailag, mind egyéni szinten embert próbáló helyzetben.

Oroszországi zsidók németországi és izraeli beilleszkedésének stratégiái, modelljei a témája *Tamar Rapaport és vonne Schütze* tanulmányának. A szerzőpáros elsősorban a befogadó társadalomban tapasztalt különbségek kommunikálását, kimondott vagy kimondatlan kulturális konfliktusok kezelését vizsgálja a bevándorlók narratíváinak tükrében. Az elbeszélők baráti kapcsolatain, személyes kapcsolathálóján, a „másokról” kialakított reprezentációin keresztül betekintést nyerhetünk a bevándorlók beilleszkedési, vagy éppen ellenkezőleg, szegregációs stratégiáiba, öndefiníciós kísérleteibe. Mint az várható, a két befogadó közegben (Németország és Izrael) eltérő stratégiák bizonyultak kézenfekvőnek, részben a többségi társadalom jellegéből, a bevándorló iránt tanúsított állami és társadalmi szintű magatartásából adódóan, részben maguk a bevándorlók eltérő elvárásaiból és céljaiból eredően. Az oroszországi zsidók Izraelben, legalábbis a hivatalos ideológia szerint, „hazatérőknek” számítanak. Ugyanakkor ezek a bevándorló zsidók sokszor csalódottan veszik tudomásul a „visszatérés” elidegenítő érzését, a látszólag „közeli” távolságát. Ez fejeződik ki narratíváik csalódott hangvételében. Az idegenség-érzés mellett létezik azonban egy meglehetősen erős közösség-érzés is Izraelben, mely a közös haza gondolatán alapszik. Így az is nyilvánvaló, hogy az Izraelbe vándoroló zsidókat sokkal erősebben hajtja a beilleszkedés, beolvadás vágya, mint a Németországba települteket.

A szerzőpáros három beilleszkedési modellt különböztet meg: az „elkerülés” modelljét, amelyet az integrációs motiváció hiánya, valamint a befogadó közeg zártsága jellemez (az Oroszországból bevándorolt berlini zsidók esete). A második típust a „várakozó magatartás” jellemzi, Schütz szavaival élve, „egy olyan nézelődőről van szó, aki felugrik már ugyan a színpadra, de még latolgatja, hogy is kellene átugrania a meglévő mentalitásbeli különbségeket”. Ez a magatartás jellemzi az izraeli bevándorlók egy részét. Végül a harmadik, az

asszimilációs modell kifejezetten az izraeli zsidókat jellemzi. Ezen belül megkülönböztethető több változat: van olyan, aki tudatosan keresi az asszimilációt, és van olyan, aki csak enged a történéseknek, nyitottan fogadja a változásokat. Az asszimilációs modellt választók általában a saját kultúra ismert mintái és az új, befogadó közeg között egyensúlyoznak, azonban mint az az egyéni narratívákból kitűnik, nem minden egyensúly-mutatvány végződik sikeresen.

Rositha Breckner írása *A Vasfüggöny jelentése a kelet-nyugati migrációról* szóló biográfiák tükrében címmel tanulságos olvasmány. Két, a hetvenes években Romániából elszármazott, a kivándorlását, majd sok évvel későbbi hazalátogatását felelevenítő emigráns elbeszélésében a korábban éles elkülönülést jelentő Kelet és Nyugat közötti válaszvonal sajátos román szemszögből jelenik meg. A szerző rámutat az (állam-, rendszer-, politikai) határ fontos szerepére a migráns életutak megalkotásában és utólagos újrafogalmazásaiban.

A közelmúlt társadalomtudományi gondolkodásának meghatározó korszakában a(z) (etnikai) közösség, csoport, nemzet fogalma szerepelt kiemelt kategóriaként, tükrözve a kor társadalmi ideálját, kognitív kereteit, s nem utolsósorban politikai konstellációját (gondoljunk csak F. Barth, A. Cohen, vagy akár E. Hobsbawm és B. Anderson korszakalkotó munkáira). E megközelítés későmodern alternatíváját jelenti az az irányzat, melyben az individuum kerül a tudományos érdeklődés és megismerés középpontjába, s válik egyre fontosabb tényezővé a múlttól, történelemtől, társadalmi folyamatokról, az individuum szerepének megítéléséről való gondolkodásban. Ennek a folyamatnak a tettenéréséhez pótolhatatlan módszer a biográfia, amely e kötetben új megvilágításba helyezi a kelet-európai társadalmak közelmúltjának történetét.

Árendás Zsuzsa

Demokrácia orosz módra

*Az oroszok útja a „szovjet demokráciától”
az „erős elnöki rendszerig”*

Włodzimerz Marciniak: *Rozgrabione Imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej.* (A szétrabolt Birodalom. A Szovjetunió szétesése és az Orosz Föderáció létrejötte.) Wydawnictwo Arcana. Kraków 2001. 591. o.

A kremlinológia amúgy is gazdag irodalma egy újabb könyvvel gazdagodott: Włodzimerz Marciniak lengyel politológus kötete a szovjet birodalom szétrablásáról szól – a szó legszorosabb értelmében. Mint a könyv előszavában írja, a kötet azt a folyamatot próbálja leírni, ahol a kommunista időkben felhalmozott hatalom és anyagi javak nem a társadalmi racionalitás szabályainak, hanem a gazdasági érdekeknek (és az azokat képviselő személyeknek) lettek alárendelve. Kronologikusan tekintve, a kötet az 1991–1993-as korszakot öleli fel, mivel Marciniak szerint az 1993. októberi események tették véglegesé a Szovjetunió szétesését, és egyúttal egy új állam formálódása kezdődött meg Borisz Jelcin orosz elnök kvázi-autoriter kormányzása alatt. A szerző a könyv megírásakor zömében az orosz szakirodalomra támaszkodott, s munkáját könnyítette, hogy az 1990-es években diplomataként dolgozott Moszkvában.

Természetesen az elemzést hosszú bevezető előzi meg, ahol a szerző a cári Oroszország kialakulását veszi végig; itt utal arra, hogy a Moszkvai Nagyfejedelemség és az Aranyhorda nemcsak fizikailag, hanem szellemileg is hatottak egymásra. A középkori ökumenikus hatalom előtt, ahol a származás vagy a vallás nem játszott elsőrangú szerepet, új geopolitikai lehetőségek nyíltak meg. Moszkva nemcsak a Harmadik Róma, hanem Batu kán örökösének is vallhatta magát, s a szerző szavaival élve, Ázsia behatolt Oroszországba, hogy végül az orosz állam meghódíthassa Ázsia nagy részét. Nagy Péter reformjai ugyan az ország európaizálását és a Nyugathoz való közeledését szolgálták, de mindezek a keleti hatalomgyakorlási formák további megerősödését hozták magukkal. Oroszország mint tudatos, a saját erejében hívó és azt kihasználó nagyhatalom a 19. században született meg – a területi expanzió-

val együtt civilizációs fejlődésen is keresztülment, kibontakozott az orosz nacionalizmus, ami nem maradhatott visszhang nélkül a Birodalom nem-orosz nemzetiségű népei között.

Az 1917-es hatalmváltás után a bolsevikok nem kívánták újjáépíteni a Birodalmat, hanem az új berendezkedést hozzáigazították az ország gazdasági, társadalmi és kulturális helyzetéhez. A bolsevikok törekvéseit jól adják vissza az emigrációban élő orosz történész, Adurhaman Avtorhanov szavai: „Lenin, aki nem azért harcolt a Birodalom ellen, mert Birodalom volt, hanem azért, mert cári volt, a világméretű szovjet birodalom híve volt”. A szovjet totalitarizmus, írja a szerző, megpróbálta visszaállítani az archaikus alávetettséget ott, ahol a polgári társadalom csírái kezdtek kibontakozni, emiatt az állandó terror eszközéhez kellett nyúlnia.

A kommunizmust azonban nem sikerült abban a formában megvalósítani, ahogyan azt az „alapító atyák” megálmodták. A szovjet rendszer, a látszat ellenére, nem volt elég erős ahhoz sem, hogy az ország perifériáin a vérségi viszonyon alapuló politikai (érdek)közösségeket semlegesítse (jól látszik ez jelenleg a volt muzulmán tagköztársaságokban), de egyben a modern nemzetek születését is akadályozta. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a Szovjetunió etnikai értelemben túlnőtte magát, ugyanis túl sok olyan területet olvasztott magába, amelyek távol álltak Moszkvától – földrajzi, kulturális, történelmi szempontból egyaránt (pl. a Baltikum, Nyugat-Ukrajna, Moldova). Ennek a különállásnak a jelentősége igazán az 1980-as évek végén mutatkozott meg. A szerző szerint a szovjet állam széthullását territóriumának összetettsége belülről idézte elő. A brezsnyevi korszakot Marciniak az ókori Rómához hasonlítja, ahol a „szénátorok” a „császár” tudtával a meghódított „provinciák” elrabolt javait addig osztogatták, míg az a Birodalom bukásához vezetett. Ez a hasonlat persze túl egyszerűnek tűnhet, mindenesetre jól visszaadja az akkori elit viselkedését.

Ma már lehet tudni, hogy a peresztrojkát a központi hivatalnokok azért indították el, hogy a gazdaságban bekövetkező kisebb változásokkal a szovjet birodalom technikai modernizálódását érvéjék el; a politikai rendszer megváltoztatásáról szó sem lehetett. De egyre jobban nyilvánvalóvá vált, hogy a doktrína és a hatalom egyidejű megőrzése nem lehetséges. A szovjet nomenklátúra viszont eljutott abba a stádiumba, hogy a központ nem tudott a hivatalnokok érdekeivel ellentétes reformot keresztülvinni. Az 1980-as évek végén, s ezt ki kell hangsúlyozni, ha tisztán akarjuk látni a szovjet rendszerválás jellegzetességeit, a vállalati vezetők és a helyi notabilitások, akik kezében *de facto*

az állami vagyon javarésze koncentráldott, arra törekedtek, hogy megszerzett előjogaikat tőkére és tulajdonra „váltsák át”. Mindeközben a kommunista ideológia már ballasztnak mutatkozott. A nomenklátúra által megvalósított privatizáció hasonlóképpen zajlott, hangsúlyozza Marciniak, mint a keleti despotikus államokban, ahol „a starapiákat titokban maguk a satrapák rabolták szét”.

Jurij Jaremienko, az egyik legismertebb szovjet közgazdász szerint a Szovjetunió azért esett szét, mert az ország „öngyilkos gazdaságpolitikát folytatott”. A szovjet birodalom alapját a katonai ipar képezte és az egész gazdaság hadijellegű volt. Csak úgy lehetett volna megmenteni a Szovjetuniót, ha leállt volna a fegyverkezési hajsza és a katonai hatalom gazdasági hatalommá alakul. Mindez a gyenge politikai irányítás miatt nem valósulhatott meg, noha Gorbacsov az ország katonai erőinek gazdasági modernizációját akarta. Azt lehet mondani, hogy az utolsó „szocialista iparosítás” próbájába a szovjet költségvetés belerokkant. Ez a teória ugyan jó alapot szolgál a birodalom gazdasági ellehetetlenüléséhez, állítja a szerző, de figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy 1991-ben egy olyan erős központi hatalom jött létre, amely kész volt a gazdasági folyamatokba beleavatkozni.

A szerző a következő rövid sémát állítja az olvasó elé: 1985 előtt a Szovjetunió számos hatalmi (párt-, ipari, regionális) hierarchiából épült fel. A rendszer azonban változni kezdett, és a helyi főnökök a központ engedélye nélkül egymással egyezkedtek. Így a hierarchián belül is meggyengültek az alá-fölé rendeltségi viszonyok, és emiatt megerősödött a vízszintes kapcsolatok hatékonysága: a helyi boss-ok egyre több dolgot tudtak elintézni maguk között. Az egész folyamat arra irányult, hogy minden vezető a maga tulajdonába vegye át az általa irányított vállalatot, üzemet. Magyarán: a nomenklátúra önmagát privatizálta volna. Ha mindez megtörténik, állítja Marciniak, a piacgazdaság gyorsan kifejlődhetett volna, de ezt megakadályozták az 1990-es évek eleji Jegor Gajdar-vezette reformok. Kiderült ugyanis, hogy az állam (a központ) visszaszerezheti régi pozícióit, ha nem anyagi javakat osztogat, hanem pénzt. A nomenklátúra vezette privatizáció félluton megrekedt.

Milyen szerepet játszott Gorbacsov a Birodalom összeomlásában? Annyit érdemes tudni róla, hogy amikor 1985-ben átvette az SZKP vezetését, talán ő volt az egyetlen, aki hitt még a kommunista tanokban, és magatartásával azt a látszatot kelthette, hogy az ellenzékiek (disszidensek), a cinikusok és a hülyék mellett még léteznek igazi kommunisták. Naiv módon vissza akart térni az ideológia gyökereihez, de ezzel lavinát indított el – a főtítkár

tragédiája azon alapult, hogy egyszerre akart „konzervatív” és „reformista” lenni, márpedig, ahogy a szerző írja, nem lehet egyidejűleg a pápa és Luther szerepét játszani. (Persze, lényeges az is, hogy Gorbacsov semmiféle tervvel nem rendelkezett a peresztrojkrát illetően.)

Gorbacsov reformjai a párton belül is megosztottsághoz vezettek: a „reformisták” a pártapparátus hatalmát és befolyását védelmezték, és ideológiai alapon közelítették meg az eseményeket. A „reformisták” viszont megértették, hogy a kommunista struktúrák szétkorhadtak, és hajlandók voltak lemondani a párt kirakatszeréről, azon az áron, hogy az új intézményrendszerben legalizálhassák a régi hatalmukat. Arra törekedtek, hogy a pártapparátus leglojálisabb és legrugalmasabb része ne essen ki a hatalomból, miközben megszerzik az államvagyon fölötti tulajdonjogot.

A politikai változások tekintetében a szerző a Szovjetunió (politikai) szétbomlását három fázisra osztja. Az elsőben (1986–1988 tavasza) a peresztrojka jegyében „amatőr” politikai tevékenység vált lehetővé (pl. különböző klubokban), és erre a korszakra tehető a központ és az egyes tagköztársaságok közötti ellentét megjelenése. A második fázist (1988 tavasza–1988/1989 tele) a „népfrontosodás” jellemezte, amelynek során több olyan politikai mozgalom született, amelyeknek a társadalmi bázisát a sztrájkok, a tiltakozások, agitációs akciók résztvevői adták. A harmadik fázisban (1989 tavasza–1991 augusztusa), a formális egypártrendszer keretében, a politikai pártok megszaporodásának lehetünk szemtanúi. A folyamat végére a Baltikumban, a Kaukázusban és Moldovában erős koalíciók jöttek létre, amelyekben helyet kaptak a pártreformerek, a demokratikus (sőt, helyenként a nacionalista) mozgalmak képviselői is.

Borisz Jelcin megválasztása az orosz elnöki székbe (1991. június 12-én már az első fordulóban megszerezte a szavazatok 57,3%-át) már az erőteljes dezintegráció felé mutatott, hiszen pár hónapig Moszkvában két elnök is hivatalban volt – Gorbacsov személyében a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségéé, illetve az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaságé. A két hatalmi centrum összeütközése elkerülhetetlen volt. 1991. augusztus 19-én a Rendkívüli Állapot Állami Bizottsága „konzervatív forradalmat” próbált végrehajtani, a puccsisták célja minden bizonnyal a demokratikus mozgalom megfélemlítése és a kommunista párt további szétesésének megállítása volt. A kiélezett helyzetben a nomenklatúrának választania kellett a legálisan hatalomra jutott Jelcin és a puccsisták alkotmányon kívül álló hatalmi központja között. Eközben a központi (tehát a szövetségi) szervek ténylegesen megszűntek létezni, és funkcióik egy részét az oroszországi hatalmi ágak

vették át. Jelcin nem maradt tétlen: az ezekben a napokban kibocsátott rendeleteivel megteremtette az erős elnöki rendszer alapjait (pl. hatáskörébe vonta a KGB, illetve a belügyi és a fegyveres alakulatok irányítását). Az augusztusi puccs legfontosabb következménye az volt, hogy Gorbacsov lemondott a pártfőtitkári posztjáról, s egy nappal később az SZKP Központi Bizottsága is feloszlatta önmagát. A szovjet és az oroszországi kommunista párt területi szervezeteinek feloszlásáról szóló dekrétumot Jelcin 1991 novemberében írta alá. A 17 millió főt számláló „hadsereg” egy szempillantás alatt olyan tömeggé változott át, amely a birodalmi vagyon rablásával és az új életbe való beilleszkedéssel volt elfoglalva.

A szerző foglalkozik az ún. Jelcin-jelenséggel is. Kreml új ura egyrésről – személyiségének pozitív és negatív vonásait tekintve – mindenben hasonló volt Oroszországhoz, népszerűségét nem csak spontán populizmusának és konjunkturális antikommunizmusának köszönhetette, hanem vérmes természetének is. Másrésről az orosz elnök garancia volt arra, hogy a régi elit új politikai és gazdasági elitte formálódása nem feneklik meg. Egyes vélemények szerint Jelcin tekintélyelvű politikája eleinte, főleg krízishelyzetekben, pozitív szerepet játszott, de az idő múlásával ez átalakult önmagában való értéké.

Közben a szövetségi állam is roskadozni kezdett: a balti, a kaukázusi államok egymás után deklarálták függetlenségüket, 1991. december 1-jén Ukrajnában pedig a szuverenitásról szóló népszavazáson a szavazók 92%-a támogatta az önálló ukrán állam létrejöttét. Ennek tudatában nem sok értelme volt egy újabb konföderáció megalakításával próbálkozni, amint az 1991 során történt. Ez év december 8-án a lengyel határ melletti Bjelorovezsában Jelcin orosz, Leonyid Kravcsuk ukrán és Sztanyiszlau Suskjevics belorusz elnök, miniszterelnökeik jelenlétében aláírták azt a dokumentumot, amelyben helyet kapott a következő mondat: „... megállapítjuk, hogy a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, mint a nemzetközi jog alanya és geopolitikai tényező megszűnt létezni.” Azaz, a három ország vezetője nem szüntette meg a Szovjetuniót, hanem csak jelezték a kialakult helyzetet. Egyúttal életre hívták a Független Államok Közösségét. A történehez tartozik, hogy a szovjet állam formálisan 1991. december 25-én szűnt meg, amikor Gorbacsov, mint szovjet elnök, aláírta a lemondásáról szóló nyilatkozatot. A Kreml bástyáján a sarló-kalapácsos vörös lobogót felváltotta az orosz trikolor. A Birodalom széthullását nem követték tömegdemonstrációk, de az elit sem tiltakozott a kontinensnyi ország megszűnése miatt – ennek okát Marciniak abban látja, hogy a régi birodalmi államiság kimerítette történelmi lehetőségeit.

Az átalakulás természetesen nem ment akadályok nélkül. A szerző az oroszországi transzformáció paradoxonjai között tartja számon, hogy a gazdaság liberalizációja és szerkezetváltása gyakran autoriter politikai jelleget öltött. Ez annak a helyzetnek volt az eredménye, hogy két nagy csoport állt egymással szembe. Az első érdekközösség (a „liberális” opció, amit Gajdar vagy Anatolij Csubajsz neve fémjelez) minél gyorsabb gazdasági nyitást akart, az állam szerepének csökkenését és Oroszországnak a világgazdaságba való bekapcsolását. A másik csoport, amelyhez az ipari és a mezőgazdasági vállalatok vezetőit sorolhatjuk, nem voltak ebben érdekeltek, sőt ellenezték a liberalizációt és a modernizációt, nem véletlenül, mert az ide tartozó vállalatok nem állták volna ki a konkurenciaharcot. Az utóbbi csoport a demokrácia korlátozására törekedett, mert a gazdasági javak újraelosztásában volt érdekelt, míg a liberálisok programjának végrehajtása stabilitást igényelt, amit viszont nem lehetett koncentrált politikai erőfeszítések nélkül végrehajtani. A két ellentétes törekvés az erős elnöki rendszerben oltódott ki, amely mindkét érdekközösséget – megfelelő eszközökkel – ellenőrizni tudta.

A Gajdar, majd a lemondását követően a Viktor Csernomirgyin vezette kormány számos reformintézkedést léptetett életbe, amelyek – részben – stabilizálták a gazdaságot, s a gyorsuló inflációt is sikerült megállítani. Az 1993-ig terjedő időszakban a rubel árfolyama egyre jobban külföldi tényezőktől kezdett függni, főképp a Világbank kölcsöneitől. De a Nyugat segítsége nem a megfelelő időben érkezett: nem akkor nyújtottak Moszkvának mentőövet, amikor az orosz vezetés leginkább hajlamos lett volna a reformok végrehajtására, hanem akkor, amikor a belső politikai konfliktus (elnök kontra parlament, amely *nota bene* maga sem volt egységes) veszélyeztetni kezdte a poszt-szovjet térség biztonságát és stabilitását. 1993-ban az állami segítséget leginkább a hadiipari komplexum, a mezőgazdaság és az energetikai szektor igényelte, s mivel az említett konfliktus a hadsereg (s vele együtt a „szövetséges” gazdasági szektorok) megerősödését eredményezte, Jelcinnek a fegyver-export tekintetében komoly engedményeket kellett tennie. Nem véletlen, hogy Oroszország fő devizaforrása a gáz- és a kőolajkivitel mellett a fegyverszállításból származik.

A könyv egyik legnagyobb fejezete a tulajdonváltásról szól. Az orosz gazdasági szerkezetváltás következményeként létrejött szisztémát a szerző oligarchikus rendszernek nevezi, más szóval nomenklátúra- vagy bürokratakapitalizmusnak. Ez a tervgazdálkodásos rendszer több évig tartó erjedésének a gyümölcse, amely végül is 1989–1991-ben hullott darabjaira, s az 1992-es

reformok lehetővé tették a magánvagyon legalizációját és az államtól való elkülönítését. Figyelembe kell venni azt a tényt is, mindezen folyamatok *azelőtt* indultak el, hogy kialakult volna a hatékonyan működő demokratikus intézményrendszer. Ez ahhoz vezetett, hogy piaci elemekkel tarkított, többszintes gazdaság jött létre, valamint, jellegzetességeiből ítélve, „csak” látszatdemokrácia alakult ki.

A privatizáció azonban egyben jogi kérdés is, hiszen a magánosítás folyamatában (normális esetben) a vevő a vagyonhoz legálisan jut hozzá. Oroszország esetében viszont azzal kell szembesülnünk, hogy a Szovjetunióban nem létezett legális tulajdon, mert 1917-ben a bolsevikok azt törvénytelenül sajátították ki. Egy orosz szociológus a következőképpen jellemezte ezt a helyzetet: „a Szovjetunióban és az utódállamaiban felhalmozódott összes vagyont elzabrálták, minden egyes jövedelmet hozó négyzetméter valakinek a névtelen sírja és valakinek az elrabolt élete. Maga az állam mindenki és minden kifosztásával foglalkozott: rabolta saját polgárait, más államokat, a környezetet, az időt. És az állampolgárok az államtól ellopott javak eladásával foglalatoskodtak.”

1987-ben kezdődött az a folyamat, amelyet a következőképpen írhatjuk le: az állam elkezdte saját magát privatizálni. A szerző a folyamatot három fázisra osztja: az első (1987–1991) kereskedelmi jellegű volt, amely során új intézményesített gazdasági infrastruktúra születhetett meg. A második fázisban (1992–1994) ez a fiatal tőke belépett a pénzügyi szektorba, és sok olyan bank jött létre, amely állami előjogokat szerzett meg, s így módon állami tőke áramolhatott ki a privát szektorba. 1995-ben megkezdődött a harmadik, az iparinak nevezhető fázis, amikor az első két szakaszban felhalmozódott tőke elkezdte felvásárolni az orosz ipart.

Az első fázist „komszomol-fázisnak” is nevezhetjük, hiszen annak főszereplői az SZKP ifjúsági szervezetének tagjai voltak. Ebben az időszakban – szervezett formában – a komszomoltagok felsőbb utasításnak megfelelően az állami szektorból pénzt vontak ki, amelyet később illegális operációk során forgattak meg. Ezek az új módszerek mindenekelőtt a féllegális párttőke befektetését szolgálták, s az ekkor megszerzett tapasztalatokat hasznosítani lehetett a Gajdar-reformok ideje alatt. Ez a korszak kísérleti jellegű volt, amikor már látszott a fiatalok sikere, a nagyobb formátumú és idősebb elvtársak is beléptek a magánosítás folyamatába. Marciniak négy új intézményesített gazdasági infrastruktúraformát említ meg: a minisztériumok konszernné való alakítása; az állami bankok kereskedelmi pénzügyintézetekké való avanzsálása; az

újraelosztórendszer felváltása tőzsdékkel és üzletházakkal; valamint a legnagyobb állami vállalatok részvénytársaságokká való átalakítása.

Álljon itt két példa a tőkekoncentráció bemutatására, és arra, hogyan lehetett legális és fellegetális módon gigantikus vagyonokhoz jutni: egy vállalat bel-földi áron hulladékfémet vásárol fel, azt világgiazi áron külföldön értékesíti, az így megszerzett pénzen számítógépeket vásárol, amelyeket – nagy haszonnal – elad a hazai piacon. A vállalat működésének első három hónapjában 500 befektetett dollár 500 ezer dollár hasznot hozott! A másik tanulságos precedens: 1981-ben egy állami nyomdában dolgozó műhelyfőnök 7 kilogramm nyomdafesték felhasználásával illegálisan jelentette meg a Bibliát, amiért két év börtönbüntetést kapott. Pár év múlva már olyan gazdag volt az illető, hogy 53 kilogramm aranyat ajándékozott a pravoszláv egyháznak az újonnan felépített Megváltó Krisztus-székesegyház kupoláinak díszítésére.

A gazdasági reformok első éveiben az orosz ingatlanpiacot kizárólag olyan cégek uralták és irányították, amelyeket közvetlenül a nomenklatúra birtokolt. Moszkva legjobb és legdrágább belvárosi épületeit olyan vállalatok bérelték, amelyek nomenklatúra-gyökerekkel rendelkeztek, és a cégek székhelyeinek alapján meg lehet állapítani, hogy vezetőik milyen kapcsolatban álltak a pártelittel. A zavarosban való halászás a szürkegazdaság megerősödését is magával hozta. Ennek nagyságát csak megsaccolni lehet, egy 1993 májusi adat szerint a bűnözők kezében felhalmozódott tőke az Orosz Föderáció akkori költségvetésének 30–40%-át alkotta. 1991–1992-ben ezek a csoportok kb. 18–20 milliárd dollárnyi vagyonhoz jutottak, s 1992–1993-ban a moszkvai Nemzetközi Valutatőzsde forgalma meghaladta a 11 milliárd dollárt, így valószínűsíthető, hogy ennek az összegnek egyharmada különböző maffiacsoportok zsebébe jutott. Az oligarchia létrejötté csak azt bizonyítja, hogy Oroszországban nem jött létre nyílt piacgazdaság, csak az adminisztratív piac alakult át, s emiatt az nem a termelésre, hanem a vagyon elosztására van „beszabályozva”.

A könyv utolsó fejezete az Augusztusi köztársaság bukása címet viseli. A klánok, amelyek a kommunista párt és az állami szervek szétesésének eredményeként jöttek létre, önállóságra tettek szert, befolyási eszközei és érdekei összetett helyzetet teremtettek. Az erőegyensúly nagymértékben a „bíró” hatékonyságától függött, aki eldöntötte a vitás kérdéseket és figyelt arra, hogy ne essen csorba a privilegizált kasztok érdekein, miközben az egyik klánt sem favorizálta jobban a másikinál. Az ilyen „bíró” szerepét 1993 előtt az elnök játszotta, de színre lépett a parlament (Legfelső Tanács), amely nem csak

törvényhozó szerepét kívánta betölteni, hanem bele akart avatkozni a végrehajtó hatalom ügyeibe is. A két hatalmi központ közötti rivalizáció arról szólt, hogy ki gyakorolja a Nemzeti Bank, a költségvetésen kívüli alapok és a gazdaságirányítás feletti kontrollt. A második „bíró” megjelenése a legtöbb klán érdekeit sértette, mert felboríthatta az addig kialakult rendszert.

Mint említettük, az 1991-es puccsból Jelcin megerősödve került ki, és 1993-ig maga alá tudta rendelni az erőszakszerveken kívül például az adórendőrséget is. Tovább gyarapította befolyását azzal, hogy a végrehajtó hatalom káderpolitikájában előjogokra tett szert, azaz a kormánytagok kinevezése nagymértékben Jelcintől függött. 1993 áprilisában népszavazás zajlott le, amelynek során négy kérdést tettek fel: az első három gyakorlatilag az elnök iránti bizalomról szólt, míg a negyedik megválaszolásával a parlament munkáját lehetett véleményezni. Az orosz választók a két hatalmi centrum közül határozottan az elnök mögé sorakoztak fel. A népszavazás eredményeinek kihirdetése után Jelcin azonnal alkotmánytervezetet hozott nyilvánosságra, amely erős elnöki hatalmat rögzített. Az új alaptörvényt illetően egyeztetések kezdődtek el az elnök, a parlament, a kormány, a regionális szervek, a pártok, a szakszervezetek, a vállalkozók szövetsége és a tudományos akadémia képviselői között. Az egyeztetések azonban zsákutcába jutottak. Eközben Jelcin Ruszlán Haszbulatov parlamenti elnök, Alekszandr Ruckoj alelnök és Valentyin Styepankov főügyész ellen a korrupcióellenes harc jegyében lépett fel, de a megtámadott oldal sem maradt adós az elnököt érintő hasonló vádakkal.

1993 őszére az orosz gazdaság a krach szélére sodródott, a szövetségi költségvetés hiánya 20%-os volt. Ebben a helyzetben Jelcin saját hatáskörébe vonta a gazdaság irányítását – még a kormány véleményét sem kellett kikérnie ezekben a kérdésekben. A közvélemény azon az állásponton volt, hogy az elnök tekintélyelvű kormányzása megtöri a korrupciót és megszünteti a tátongó társadalmi ellentéteket. De ez nem történt meg, hiszen a bürokrácia és az oligarchia alkotta az elnöki kormányzás „társadalmi” bázisát. 1993 szeptemberére kiéleződött a helyzet Jelcin és a Legfelső Tanács között – a két centrum összecsapása elkerülhetetlennek látszott. Haszbulatov azzal számolt, hogy megismétlődik az 1991-es szituáció, Jelcin viszont arra törekedett, hogy ne ismétlje meg a puccsisták hibáit (ok nélkül ne vezényelje ki a hadsereget a főváros utcáira), és a parlamentet csak a hatalomgyakorlástól fossa meg.

Jelcin több dekrétumával (a leghíresebb az 1400. sorszámot viselte) gyakorlatilag a törvényhozó szervtől elvette jogköreit, új parlamenti választásokat írt ki, hatáskörébe vonta a Központi Bankot és az ügyészséget. A kormány

az elnök mellett állt ki, míg a Legfelső Tanács – Jelcin tévébeszédét követően, ahol mindezen döntéseit bejelentette – az elnök visszahívását szavazta meg. A parlament mögé azonban nem sorakozott fel a társadalom nagyobbik része. A Szovjetek Házában (vagy másképpen: a Fehér Házban) ülők a konfliktust a hadseregre, a titkosszolgálatokra és a rendőrségre is át akarták terelni, de a fegyveres erők Jelcint támogatták.

Az elnök-parlament ellentét október elején fegyveres jelleget öltött: a Fehér Ház ostromát, vagy pontosabban szétlövetését, az osztankinói tévétorony elleni támadás előzte meg. Marciniak megjegyzi, hogy a tévéadó elleni támadás provokatív jellegűnek tűnhet, és a parlament székháza elleni fellépés – feltehetően – egy előre megtervezett akció része volt. Mindkét szembenálló fél Oroszországot a polgárháború szélére juttatta, s ebben az esetben, az október 3-án és 4-én lejátszódott drámában, igen nehéz győztesekről vagy vesztesekről beszélni. A „Szovjet Oroszország” („Szovjetszkaja Rosszija”) című lap betiltása jelképesen azt demonstrálta, hogy az idézőjel nélküli Szovjet-Oroszország ezekben a napokban szűnt meg létezni.

Oroszország az 1991-től 1993-ig terjedő időszakban a „szovjet demokráciától” eljutott az „erős elnöki rendszerig”. Az ország előtt álló nagy kérdések egyike – fejezi be könyvét Włodzimierz Marciniak –, hogy létét továbbra is a szovjet államiság maradványaira alapozza-e vagy a jövőjét biztosabb alpra építi fel?

Lagzi Gábor

Egy meg nem írt országtörténet

Balogh László: *Románia története*.

Aula (XX. század sorozat), Budapest, 2001, 505 o.

A közelmúltban megjelent egyik könyvkritikámban¹ azt hánytorgattam fel, hogy még mindig hiányoznak azok a kelet-közép-európai országok, nemzetek történelmét színvonalasan összefoglaló munkák, amelyek az egyetemi oktatásban is használhatóak. Időközben ugyan megjelent egy-egy Albánia és Jugoszlávia XX. századi történelmét áttekintő alapos szintézis², azonban ami Romániát illeti, a helyzet rosszabb, mint 5 évvel ezelőtt. Létezik a piacon egy francia történész műve (amelyről kritikám végén azt írtam, hogy kár volt lefordítani), és most megjelent egy magyarországi szerző munkája is – ám az egyetemi oktatásban ez sem használható. Hogy Catherine Durandin-nel mi a gondom, azt már kifejtettem az említett kritikámban. Hogy Balogh László munkájával szemben melyek a kifogásaim, azt az alábbiakban próbálom meg összefoglalni. Mivel azonban a kifogásaim, kritikai megjegyzéseim mennyisége jóval nagyobb, mint az „átlagos” szakmunkákban, részletesebben csupán a III–V. résszel foglalkozom.

Ismeretes, hogy a történészek egy (talán nagyobb) részének a stílusa – bár igen pontosan, precízen fogalmaz, alany, állítmány a helyén van – igen száraz, a laikusok számára olykor kevésbé élvezhető. Akadnak azonban olyanok is, akik szinte szépírói erőnyeket csillogtatnak meg, és könyvük olvasása élményszámba megy. Balogh László sajnos nem az utóbbiak közé tartozik. De az előbbieket sem. Ilyen stílussal rég nem találkoztam. Leginkább a múlt ködébe vesző munkásmozgalom-történeti, és különböző „tud-szocós” munkákban találkozhatunk ehhez foghatóval. Hogy értse az olvasó, mire is gondolok, álljon itt ízelítőül egy mondat: „[Az Ekésfront] a mezőgazdaság szocialista átszervezését [sic!] azonban bírálta, s megpróbálta megakadályozni a tulajdoni viszonyok körében tárgyalt politikai, gazdasági és kulturális okok következtében.” Az még hagyján, hogy helyenként nem érteni, mit is akar mondani a szerző (például a 132. oldalon: „politikai tartalmú

1 *Tartalom nélküli forma. Gondolatok Catherine Durandin könyvéről.* = Limes, 2000. 3. sz.

2 Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia – a délszláv állam története.* Budapest, 1999. Aula (XX. század sorozat), 376 p. és Réti György: *Albánia sorsfordulói.* Budapest, 2000. Aula (XX. század sorozat), 419 p.

osztálytartalom”), de fogalomhasználata azt mutatja, hogy az elmúlt rendszer uralkodó ideológiája mélyen belevésődött az agyába. Csak ezzel magyarázható, hogy amikor az 1945 utáni eseményeket taglalja, lépten-nyomon *világi és egyházi arisztokráciáról* ír (még az ortodox és zsidó egyház esetében is!) – politikai, gazdasági és egyházi elitek helyett. Az erőszakos kollektivizálás helyett is a „létező szocializmus” idején használt *a mezőgazdaság társadalmisítása* színtagmát használja – amivel egyszerűen elfedi a lényegét.

Ami a kötet bibliográfiáját illeti, első ránézésre impozáns mennyiség: pontosan 281 tétel. Ha azonban közelebbről is megvizsgáljuk a listát, kiderül hogy annak mintegy 15%-a 1989–2000 közt megjelent Romániai Magyar Szó-, Népszabadság-, Népszava- és Magyar Hírlap-cikk, valamint 1990-es, lefordított pártprogram és egyéb dokumentum. Ugyancsak terjedelmes mennyiséget (kb. 15%) tesznek ki az RMP- és RKP-dokumentumok, valamint Gheorghe Gheorghiu-Dej és Nicolae Ceaușescu összegyűjtött „munkái”. (Ez önmagában nem lenne baj, hiszen egy-egy Dej-beszéd is forrásértékű lehet, ám – mint alább még kitérek rá – a szerző sokszor mintha öncélúan citálná ezeket az avított textusokat...)

A másodlagos forrásoknak tekinthető különféle *feldolgozások* (folyóiratokban megjelent, vagy könyvekben kiadott elemzések, tanulmányok) nem teszik ki a listán szerepelt tételeknek a felét sem, de nem ez a fő probléma. Ha ugyanis alaposan végig nézzük a listát, több dologra is felfigyelhetünk. Például arra, hogy olyan munkákat is megemlíti, amelyeket semmiképp sem használhatott a szerző, ugyanis azzal az adott kérdéssel vagy egyáltalán nem foglalkozott, vagy csupán nagyvonalakban.³ Ráadásul elgondolkodtató, hogy a szövegben olyan, már igencsak elavultnak tekinthető munkákból idéz, mint az évtizedeken (!) át használt Arató–Niederhauser–Perényi–I. Tóth-féle *A kelet-európai országok története* c. egyetemi jegyzetből az I. Tóth által 1956 előtt (!) írt Románia-rész, vagy az ugyancsak több kiadást megért *A nemzetközi munkásmozgalom története (1830–1945)*. Mi értelme volt akkor az újabb román és nyugati szakirodalom feltüntetésének a bibliográfiában?

A könyv áttanulmányozása után sajnos az a gyanúm, hogy a felsorolt, impozáns mennyiségű bibliográfia csupán azt a célt szolgálta, hogy a szerző az olvasóval el tudja hitetni: a témába alaposan beleásta magát, és jól ismeri a legfontosabb, Magyarországon, Romániában és Nyugaton megjelent

3 Többek közt ilyen W. O. Oldson egyébként kiváló munkája: *A Providential anti-semitism: Nationalism and Polity in Nineteenth-century Romania* és V. Alexandrescu: *Romania in World War I.*, című könyve.

szakirodalmat. Ha ez valóban így lenne, minden bizonnyal tükröződne a szintézis színvonalán is. Ez azonban – mint majd alant kitűnik – koránt sincs így.

Az első részben a szerző a román nép etnogenezisével foglalkozik, majd a középkori és újkori történelmét tekinti át mintegy 20 oldalon. Erről röviden csak annyit mondhatok, hogy az elsősorban politikátörténetre leegyszerűsített munka igen egyenetlen, helyenként túlteng benne az idézet. Feltételezhető, hogy a szerző alapjában véve nem mozog otthonosan a témában, ezért fordulhat elő az, hogy például a kontinuitás-kérdés egyik – végre magyar nyelven is olvasható – alpmunkája helyett egy meglehetősen dilettáns történet, Kosztin Árpád könyvére hivatkozik.

A második rész foglalja (pontosabban: foglalná) össze a századfordulótól 1944-ig terjedő majd' fél évszázad főbb eseményeit. Mindjárt az elején a szerző bátran kijelenti, hogy „a társadalom valamennyi más szociológiai alaprétege is egyetértett abban, hogy elérkezett az idő minden román (!) terület egyesítéséhez”. (32. o.: a szerző kiemelése!) Kíváncsi volnék, hogy ezt melyik román szakmunkából vette át Balogh László, ugyanis számos rész kutatás alapján elmondható, hogy a „hatalmi eliten” (B. L. kedvenc kifejezése) kívül a társadalom „más szociológiai alaprétege” nemigen foglalkozott ezzel a problémával.

Az első világháború alatti fejleményeket, majd az impériumváltást Szász Zoltánnak a három kötetes *Erdély történetében* megjelent összefoglaló tanulmánya alapján ismerteti a szerző (ezért is fölösleges a bibliográfiában Alexandrescu könyvét feltüntetni). Itt ismét olvashatunk egy meglepő kijelentést: „a romániai hatalmi elit egy része nagyon merész (!) álmokat szövögetett: [...] igényt formált nemcsak a Duna-Tisza közére, a Tiszántúlra, hanem Budapestre, egész Szlovákiára...” (41. o.) Hogy ezt honnan vette a szerző, nem tudom. Az azonban a szakirodalom ismeretében bízvást állítható: ilyen „merész álmokat” a „romániai hatalmi elit” egyik része sem szövögetett – még akkor sem, amikor megszállva tartották Budapestet!

A két világháború közti hatalmi-politikai viszonyok összefoglalása kétségkívül igen gyengére sikeredett. Balogh László ugyanis bőven ismerteti a pártrendszert, a jelentősebb pártokat, azonban számos lényeges probléma említetlen marad. (Például: az erdélyi román politikai elit és a regáti liberális oligarchia ellentétének lényege; a román szellemi elit szélsőjobbra tolódása a harmincas években; a szociáldemokrata párt és a kisebbségi kérdés; az illegális Kommunisták Romániai Pártja manőverei a kisebbségi kérdés kapcsán, a nemzeti kisebbségek eltérő helyzete stb.) Jó néhány kiugró tévedés azonban

azt jelzi, hogy a szerző valójában nem igazán járatos a 2. világháború előtti Románia történetében. Egy helyen azzal lep meg bennünket ugyanis, hogy az az A. C. Cuza, aki a XX. századi, modern típusú nacionalizmus és antiszemitizmus egyik legjelentősebb reprezentánsa (kezdetben Zelea-Codreanu atyámes-tere, majd szembefordulásuk után konkurense) „azért érdemel tiszteletet, mert megjelenítette azt a román nemzeti érzést és öntudatot, amelyet hosszú évszázadokon keresztül különböző etnikai-nagyhatalmi elemek [sic!] (török, lengyel, orosz, magyar stb.) elnyomtak.” Ahogy mondani szokás: no comment. (Egyébként amit a román fasiszta mozgalmakról, szervezetekről ír a szerző, számomra azt bizonyítja, hogy Armin Heinennek a bibliográfiába bevett munkáját nem ismeri...) Az 1937-es választások kapcsán (amikor a liberálisok már nem voltak olyan erősek, mint egy évtizeddel korábban, amikor véres terrorral és durva csalással megkapták a mandátumok többségét, ezért a szavazatoknak „csak” a jó harmadát tudták „megszerezni”) pedig azt olvashatjuk, hogy „a romániai körülmények között megvalósítandó [sic!] liberális értékek politikai súlyát az 1937-es választás is jelzi”, ugyanis a legtöbb szavazatot „a Nemzeti Liberális Párt kapta”. Az az érzésem, ebben az esetben ugyan-csak nem ártott volna néhány – a bibliográfiában egyébként feltüntetett – művet valóban el is olvasni, mielőtt ezt a badarságot leírta volna.

A harmadik rész címe: *Hatalmi harc Romániában 1945–1948*. Kár, hogy erről valójában igazán keveset mond nekünk a szerző. Például a Petru Groza 1945. március 6-i hatalomra kerülése előtti fél évről Balognak egy szava sincs. Így aztán azt sem tudjuk meg, hogy kik vezették az első 3 jobboldali koalíciós kormányt, abban milyen pozíciókat foglaltak el a baloldali pártok, és hogyan, miért bukott meg február végén a Rădescu-kormány. Ugyancsak egy szó sincs arról, hogy mi történt 1944 őszén Erdélyben: a román polgári köz-igazgatás (részleges) visszatérése, a különböző szabadcsapatok és a csendőrség garázdálkodása (Szárázajta, Egeres stb.) úgy látszik, nem kerültek a szerző látókörébe. Pedig a hatalmi harc részét alkotja az ún. észak-erdélyi köztársaság története is, hiszen ott a szovjet katonai fennhatóság alatt megtörtént a kommunisták hatalomra kerülése, a királyt pedig a régió státuszának lebegtetésével lehetett rábírní arra, hogy tavasszal kinevezze miniszterelnöknek Moszkva jelöltjét, Grozát. Ehelyett a szerző részletesen (jó 2 oldalon keresztül) ismerteti az 1944. szeptember 12-i szovjet – román fegyverszüneti egyezmény rendelkezéseit. Arra már nem futotta az energiájából, hogy megismertesse az olvasót azzal: milyen körülmények közt erőszkolták a román delegációra Moszkvában a fegyverszüneti egyezmény szövegét.

A hatalmi harc ismertetése csupán odavetett, brosurázú általánosságokban merül ki. Például: „Az 1944. augusztus 23. után megindult hatalmi küzdelem nem egyszerűen csak pártok közötti küzdelemként, hanem társadalmi rendszerek, társadalmi modellek harcaként fogható fel elsősorban.” (108.) Ezt követően a szerző ismerteti a „társadalmi modellek” közt folyó harc résztvevőit – amiben ugyancsak nincs sok köszönet. A két nagy polgári pártról, a nemzeti liberális és a nemzeti parasztpártról azt olvashatjuk, hogy értékrendjüket az azonosság, ill. hasonlóság jellemezte, ám „más szociológiai rétegek” álltak a két párt mögött. Csakhogy sem a tényleges befolyásukról, sem programjaikról, jelentősebb politikusaikról nem tudunk meg semmit. Ehelyett olyan zagyvaságot vetett papírra a szerző, hogy „az elit egy kis része továbbra is a betiltott fasiszta, fasiszta jellegű, illetve szélsőségesen tekintélyelvű szervezetek mögött állt.” Vajon mire gondolt Balogh László? Azt akarja ezzel mondani, hogy a két világháború közti politikai osztály egy töredéke még mindig vasgárdista érzelmű? Valószínűleg az, ám hogy lehet betiltott szervezetek mögött állni?

A kormánypártokat ugyancsak sommásan intézi el a szerző. Ezért aztán az olvasó nem tudhatja meg, hogy milyen kemény harc folyt a szociáldemokrata párton belül az RKP-hoz való viszony (a közös választási lista) kérdésében. Érdeemes lett volna azt is megemlíteni a magyarországi olvasónak, hogy az RSZDP-n belül a magyar tagság külön szervezkedett, és 1945 december közepén megalakították az Országos Magyar Bizottságot, amely 1946 tavaszán-nyarán egy rövid ideig a Magyar Népi Szövetség alternatívájának tűnt. Az RKP-n belüli törésvonalak felvázolásából megint kimaradt a lényeg: a Pătrășcanu nevével fémjelzett „jobboldali”, nacionalista szárny, a Gh. Gheorghiu-Dej köré tömörülő ún. „munkás-frakció” és a moszkovita szárny (Ana Pauker – Luka László – Teohari Georgescu) a magyarkérdés kezelésén túl a taktikai-stratégiai kérdésekben milyen eltérő nézeteket képviselt.

A koalíció „társutas” (Gheorghe Tătărescu neo-liberális pártja) és szatellit-pártjaival csak felsorolás szintjén foglalkozik a szerző. (Egyébként itt is téved, ugyanis a Hazafiak Szövetsége és a Nemzeti Néppárt valójában egy és ugyanaz – utóbbi az előbbi átalakulásával keletkezett!) Hogy milyen szerepet játszottak az 1945 és 47 közti pár évben, az már Balogh szerint nem fontos.

A magyar kisebbség kommunista irányítás alatt álló érdekvédelmi szervezetéről, a Romániai Magyar Népi Szövetségről (MNSz) végképp nem tudunk meg semmit. Arról sem olvashatunk, hogy kik, milyen csoport vezeti, és arról sem, milyen belső ellentétek feszítik, mi volt a kisebbségpolitikája,

milyen metamorfózison ment keresztül 1944 és 1948 között. Egy helyen ugyan azt olvasni, hogy az MNSz-nek volt egy szárnya, amely a földreform „radikális polgári” és egy másik, amely a „mérsékelt polgári alternatívát” támogatta. Ez jókora tévedés, ugyanis a szövetségen belül épp a földreform kapcsán volt a legnagyobb egység: a szélsőbalosok (a volt madoszosok) ugyanúgy sérelmesnek tartották a kisajátítás és földjuttatás magyarelles jellegét, mint a „jobbszárny”.

A Groza-vezette koalíciós kormány ténykedése úgy látszik, kimerült a földreform megalkotásában és végrehajtásában (bár ennek következményeiről hallgat a szerző), mert sem a béke-előkészítő tevékenységről, sem a politikai jellegű népbírósági perekről (amelyeken nem csak az Antonescu-rezsim prominens képviselőt ítélték el, hanem több száz ártatlan magyart is!) nem tesz említést Balogh László. A magyar baloldali sajtóban „magyar-barát” politikusként népszerűsített Groza viszonylag toleráns kisebbségpolitikájával szintén nem foglalkozik, pedig erre már csak azért is ki kellett volna térnie, mivel épp ez állt Bukarest külföldi propagandája középpontjában. (Egyébként a trianoni békediktátummal román uralom alá kényszerített magyarság életében ez a pár esztendő bizonyult a legelviselhetőbbnek.)

A szerző tájékozatlansága nem csak akkor érhető tetten, amikor átsiklik lényeges eseményeken, hanem akkor is, amikor kitér bizonyos dolgokra. Két példával szeretném ezt illusztrálni. Az 1946. november 19-i választások kapcsán azt írja, hogy „utólag már nehéz bizonyítani”, mennyire hitelesek a hivatalos eredmények. (115. o.) Nem igaz, nagyon is könnyű, ugyanis a romániai levéltárak kutathatóvá vált iratanyagából jól megismerhető a kommunisták arcátlan csalás-sorozata. (2000-ben *külön kötetet* szenteltek ennek a választásnak!⁴) Ugyancsak jókora melléfogásnak tekinthető Balogh azon állítása, miszerint „1947 folyamán formálissá vált” az MNSz működése. Ez valójában az 1948-as évtől igaz, amikor a szövetség már csupán transzmissziós szíj-szerepet töltött be a kommunista párt és a „pártonkívüli magyar tömegek” között. A szerző itt Stüle Andrea munkájára hivatkozik – csak hát az elmúlt 11 évben megjelent az MNSz-ről néhány tanulmány, amelyből jobban tájékozódhattott volna.

A jobboldali ellenzék felszámolása nem egyszerűsíthető le arra, hogy Maniuékat 1947 októberében (egy tipikus koncepciós perben) elítélték. A „reakció” elleni támadások ugyanis már az év tavaszán megkezdődtek,

4 *Strategii și politici electorale în alegerile parlamentare din 19 noiembrie 1946.* Cluj-Napoca, 1998.

amikor a parasztpárt és a liberális párt híveit (sőt, a magyar értelmiségnek a kommunistákkal nem szimpatizáló jó egynehány tagját is) bírósági ítélet nélkül internálták. Ekkor nőtt meg egyébként a hegyekben bujkáló különböző antikommunista fegyveres csoportok (Sumanele Negre, Haiducii lui Avram Iancu stb.) létszáma is. Ez utóbbiak történetének kutatása napjainkban nagy lendülettel folyik Romániában – szinte egy új mítoszépítésnek („a kommunizmussal fegyveresen szembeszálló román nép”) lehetünk tanúi. Már csak azért is érdemes lett volna egy rövid bekezdésben kitérni erre, mert magyar nyelven e témáról semmit sem lehet olvasni.

A pártegyesülés leírása (118–119. o.) sem szűkölködik tévedésekben, elhallgatásokban. Az RSZDP-ben először az 1945. december 1–3-i bukaresti országos konferencián vitatták meg a kommunisták javaslatát a közös választási listáról, ám ekkor még a Constantin Titel-Petrescu főtitkár vezette „jobboldali” csoport győzött, mert a többség rendkívüli kongresszus elé utalta a kérdést. Az 1946. március 17-i rendkívüli kongresszuson – „természetesen” csalással – a közös lista hívei győztek, Titel híveivel kivonult a kongresszusról, és ezt követően kizárták a pártból. A győztesek egy része aztán az 1948. februári „egyesülési kongresszuson” (amelyen Balogh László szerint „a volt [sic!] kommunista” Gheorghiu-Dej választották meg főtitkárnak, és ahol kizárták a pártból Lucrețiu Pătrășcanut) jutalmul bekerült az akkor létrehozott Román Munkáspárt szűkebb vezetőségébe – erről azonban ismét nem ír semmit a szerző.

A hatalmi harcról szóló fejezet azzal végződik, hogy 1948 márciusában újabb parlamenti választásokat tartanak az országban, amelyet természetesen az RMP-vezette Népi Demokrácia Frontja nyer meg. Ekkor még futja a szerző idejéből, hogy egy fél mondatral kitérjen arra, hogy 1947 utolsó előtti napján lemondatták a királyt trónjáról, majd sebtiben kikiáltották a népköztársaságot. Hogy ez a puccs miként történt, arról azonban semmit sem tudunk meg, pedig igencsak tanulságos lett volna: a korábbi, vagy későbbi kommunista módszerek itt is szépen tetten érhetők. Végezetül – nem tudni, milyen megfontolásból – a szerző itt tartja érdemesnek ismertetni a Rădescu-kormány által kiadott nemzetiességi státútumot, és a korszak kisebbségpolitikáját. Komolyabb elemzés helyett azonban a szerző a Nemzetiességi Minisztérium (valójában ez államtitkárság volt!) brosrúája alapján ismerteti a „vívmányokat”.

A IV. rész a *Gheorghiu-Dej-korszakot* tekinti át. Ez az időszak sem szűkölködik fontos eseményekben, ám ezekről a szerző csak olykor tájékoztat minket.

A tulajdonviszonyok átalakulása, és a sztálinista típusú (illetve a szerző szerint „szocialista”) iparosítás kapcsán egy nagy rakás idézetet kapunk. Olykor az az érzésem, hogy a szerző az erőszakos kollektivizálásnak és iparosításnak a propagandistája, ugyanis a korabeli párthatározatok egyszerű idézésén, vagy ismertetésén kívül alig találni mást. Semmit sem tudunk meg a kollektivizálás első hullámának végrehajtásáról, tényleges eredményeiről, módszereiről. Ugyancsak hallgat Balogh a különböző ellenállási formákról is. Ez utóbbi pedig igencsak izgalmas téma, ugyanis Romániában a fegyveres ellenállás, illetve az ellenállókkal szembeni fegyveres fellépés sokkal sűrűbben fordult elő, mint Magyarországon. Azt már csak csendben jegyzem meg, hogy az iparosításról (sem) tudhatunk meg semmi lényegeset, ugyanis a szerző ismét csak a korabeli párthatározatok parttalan citátumával operál.

A politikai-hatalmi viszonyok alakulásának, párt élén dülő frakcióharcok mozgatórugóinak ismertetése helyett Balogh megint csak idézetekkel fárasztja az olvasót. Ezért nem tudjuk meg, hogy valójában miért tartóztatták le Lucrețiu Pătrășcanut 1948-ban, és miért „csak” 1954-ben ítélték el? És miért végezték ki – Sztálin halála után egy évvel? Egyébként ebből a könyvből az sem derül ki, hogy az 1952-es frakcióharcból miért Gheorghiu-Dej került ki győztesen, és hogy Lukát miért ítélték (ugyancsak 1954-ben) halálra (őt azonban nem végezték ki, mint Pătrășcanut, valamikor 1963 körül máig is tisztázatlan körülmények között halt meg a nagyenyedi fegyházban), amikor „frakciózó társai”, Pauker és Georgescu „csak” a hatalomból estek ki, de nem kerültek bíróság elé.

Azért ebben a fejezetben is találni néhány jókora tévedést. Például megtudhatjuk azt, hogy 1949-ben az RKP szatellitpártja, az Ekésfront „osztály és pártidegenné” [sic!] vált! (149. o.) Ugyanitt a szerző azt állítja, hogy az 1948-as alkotmány „az együtt lakó nemzetiségek”-nek „szentesítette [a] teljes egyenjogúságukat”! Amelynek szellemében az MNSZ (amely „önálló szociológiai érdekeket megjelenítő szervezet” – Balogh szerint) „politikai tevékenysége teljesen megszűnt.” Mit lehet erről mondani? A szerző ezek szerint nem tudja, hogy az MNSZ-t 1953 márciusában „önfeloszlatták” – méghozzá úgy, hogy semmiféle hivatalos indoklást sem tettek közzé?

Egyébiránt az ötvenes évekről szóló fejezetben semmit sem tudunk meg a sztálinista oktatás- és kultúrpolitikáról, a párt egyházpolitikájáról. Ami az utóbbit illeti, mindazok az olvasók, akik nem ismerik az erdélyi történelmi egyházak helyzetét a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején, az alábbi mondatot egyszerűen nem tudják értelmezni: „Történelmi hagyományaikra

támaszkodva a római katolikus, református, az evangélikus és az unitárius egyház aktív, megalkuvásoktól mentes politikája komolyan konfrontálódott a hatalom modell-átalakító törekvéseivel, [sic!] amit »színezett« az etnikai-nemzetiségi kisebbségek mérsékeltlen erőszakos asszimilációjára irányuló [sic!] elméleti-gyakorlati politika.” Ha a szerző valóban birtokában lenne a szükséges ismereteknek, egy oldalban össze tudná foglalni azt, hogy a kommunista párt miként kényszerítette partnerévé a protestánsokat, hogyan sikerült megnyernie az ortodox klérust (a görög-katolikus egyház erőszakos felszámolásával), és miért tudott az erdélyi római katolikus egyház – Márton Áron zsenialitásának, karizmatikus személyiségének köszönhetően – sikeresen ellenállni a kommunista párt „bekebelező” törekvéseinek.

A hiány-lista igen hosszú. A megfelelő fejezeteknél semmit sem olvashatunk az 1956-os magyarországi forradalom romániai kihatásairól,⁵ ugyanis a szerző szerint „egy-egy elszigetelt, politikai jellegű megmozdulás történt”, például „marosvásárhelyi, zömmel magyar diákok, értelmiségiek rokonszenvekciói [...], amelyek persze a romániai totalitárius rendszer bírálátát is magukban hordozták...” (186. o.) Először is Marosvásárhelyen nem történt semmi komolyabb demonstráció – ez ugyanis Temesváron volt, ahol nem mondhatni, hogy „zömmel magyar diákok” tanultak volna. Másodszor pedig nem ártott volna kitérni arra, hogy – az esetek többségében – a magyar kisebbség szervezkedéseit, különböző akcióit első sorban nem az antisztalinizmus, vagy antikommunizmus motiválta, hanem különféle kisebbségi sérelmek.

Egyébként a IV. résznél található az a fejezet, amely a „nemzeti kérdés egyes összefüggéseit” kellene taglalja – helyett néhány, a *nemzeti kisebbségekkel* kapcsolatos információt olvashatunk – de ez is hemzseg a hibáktól. A legdurvább talán az a mondat, miszerint a Magyar Autonóm Tartomány „korlátozott autonómiáját maga az Alkotmány is rögzítette”. (217. o.) Ezek után a szerző „elfelejtett” tájékoztatni minket arról, hogy az alkotmányban csak *kilátásba helyezték*, hogy a tartománynak lesz egy külön statútuma, ám ezt – bár a Fazekas János-vezette nemzetiségi bizottság elkészítette – sohasem emelték jogerőre. Egyébként pedig egy sztálinista politikai rendszerben *eleve elképzelhetetlen bármiféle autonómia*. Ezzel szemben a 216. oldalon a Magyar Autonóm Tartomány kapcsán a szerző „korlátozott autonómia megadásáról” ír. Mit lehet ezek után mondani? Hogy a szerző nem ismeri az autonómia szó jelentését?

5 Lásd Tófalvi Zoltán: Az 1956-os forradalom visszhangja Erdélyben, Romániában. *Századok*, 1998. és *1956 Explozia. Percepții române, iugoslave și sovietice asupra evenimentelor din Polonia și Ungaria*. București, 1996.

De térjünk át a *Ceaușescu-korszak* elemzésére – elvégre a szerző is ebből írta a kandidátusi disszertációját 1990-ben.⁶ Ha ezt a fejezetet egybevetjük a disszertációval, nyilvánvalóvá válik, hogy Balogh egyszerűen – tömörítve – *átültette* a tíz évvel ezelőtti szövegét a mostani kötetbe. Ez a „transzplantáció” – egyhén szólva – nem vált a kötet javára, ugyanis a szerző elmulasztotta beledolgozni azokat az újabb szakmunkákat az alapszövegbe – amelyekre egyébként hivatkozik a bibliográfiában.

Egyébiránt itt is rengeteg idézettel találkozunk (az sem ritkaság, hogy több, mint egy oldalon keresztül az RKP KB határozatát kell olvassuk) – ahelyett, hogy a szerző alaposan *elemzte* volna azt a folyamatot, amelynek végén a hetvenes évek elejére Ceaușescu a totális hatalom birtokosa lett, és elkezdődött a Sztálinhoz fogható személyi kultuszának kiépítése. Az események felszínes bemutatása egyébként is jellemző erre a fejezetre (is). Például amikor az oktatás alakulásával foglalkozik, kizárólag a mennyiségi oldalt vizsgálja, a *tartalmi részt* nem. Nem ismerjük meg sem azt, hogy miként jelenik meg a hetvenes évektől az „autochonista” ideológia a tankönyvekben, nem tudjuk, milyen – szinte folyamatos – szerkezeti változásokon megy át ez a terület, és hogy a nyolcvanas évek végére hová sikerül lezúllasztani.

A neosztálinista gazdaságpolitika mélyebb elemzése helyett a hivatalos – propagandisztikus, a valóságot meghamisító – statisztikákat közli a szerző, valamint felszínes bemutatását annak az elhúzódó gazdasági krízisnek, amely egyik oka volt a diktátor-házaspár bukásának. Nagy kár, hogy Balogh nem használta fel azt a – belső használatra készült, de hozzáférhető – alpmunkát, amely ennek a kérdésnek magyar nyelven a legjobb elemzéseit tartalmazza.⁷

A szerző részletesen ismerteti az 1965-ös alkotmányt (korábban az 1923-ast, 1948-ast és az 1952-est), és néhány fontosabb jogszabályt. Ez egy demokratikus jogállam esetében természetesnek tekinthető. Ám abban az esetben, amikor egy totalitárius hatalomról van szó, amelyben az alaptörvény előírásai „frott malasztanak” tekinthetőek, és a jogalkotás, valamint a joggyakorlat közt semmiféle összefüggés sincs – igazából értelmetlen.

Meglehetősen sajátos az is, ahogy Balogh László a Ceaușescu-korszak külpolitikáját ábrázolja. Hiányzik ugyanis annak a sajátos „román függetlenségi politikának” az árnyalt bemutatása, amelynek egyik következménye az

6 Balogh László: *Egy fasizstoid politikai rendszer anatómiája. (A ceaușescui Románia politikai rendszere)*. Budapest, 1990. gépelt kézirat, 375 o.

7 *Románia – a szélsőséges eset.* (Szerk. Hunya Gábor). Bp., 1987. az MTA Világgazdasági Kutató Intézet Tudományos Tájékoztató Szolgálatának Közleményei, 309 o.

volt, hogy a rezsim a hetvenes évek végéig komoly nyugati támogatást tudhatott a háta mögött. (Ez csak a gazdasági összeomlás, a terror fokozódása hatására változott meg.) A magyar-román párt- és államközi kapcsolatok bemutatása is elmarad. Nem ismerjük meg az ellentétek *valódi* okát, és azt, hogy miként, és miért változik meg a hetvenes évek végi, látszólag probléma mentes viszony a nyolcvanas évek végére nyílt konfrontációvá.

Áttérve a korszak kisebbségpolitikájára, a szerző az 1977-es népszámlálás nemzetiségi adatait közli – anélkül, hogy felhívna a figyelmet arra: a nyilvánosságra hozott adatok *manipulatívak*, nem a valóságot tükrözik. (A népszámlálás kritikáját egyébként magyar részről már 1983 körül elvégezte Nyárády R. Károly.⁸) Ezt követően az 1965-ös alkotmányt citálja, valamint Ceaușecut – ahelyett, hogy bemutatná: az új főtitkár hatalomra kerülését követő években változott-e Gheorghiu-Dej-hez képest a kisebbségpolitikai gyakorlat? (A „gyöngyszem” ezúttal sem marad el: az 1968-as meggyésítést „követően nem volt autonóm területe a magyaroknak.” A többi nemzetiség pedig egyáltalán nem rendelkezett autonómiával.” 337. o. No comment.)

Az 1968–69-ben létrehozott (magyar és német) Nemzetiségi Dolgozók Tanácsa nevű kirakatintézményről sem tudhatunk meg a könyvből semmi lényegeset. Sem arra nem tér ki, hogy kezdetben kik reprezentálják a tanácsban az adott kisebbséget, sem arra, hogy a nyolcvanas években miként alakul át a kezdeti „panaszforum” a Conducător propagandagépezetévé. (Megjegyzendő, az RMDSZ megalakulásakor számos olyan ismert személyiség bukkant fel vezető pozícióban, aki már a MNDDT-ban is aktivizált – míg ki nem szorították onnan a Gere Mihály-szerű gátlástalan figurák.)

Egyébként a szerző ebben a fejezetben (is) kizárólag a magyar kisebbséggel foglalkozik. Sem a német kisebbség, sem a zsidóság exodusáról, annak kiváltó okáról nem ír semmit Balogh László. Úgy látszik, ez lényegtelen kérdés számára.

A nyolcvanas évekről szólván a szerző közli velünk, hogy „a konzervatív-nacionalista [sic!] rendszer gyorsítani kívánta az erőszakos asszimilációt.” Hogy ennek lényege miben állt – nos, arról már hallgat. Nem ír a nemzetiségi tannyelvű iskolák felszámolásának folyamatáról (odavetett, semmit monddó megjegyzéseken kívül), a kisebbségellenes terror fokozásáról (aminek többek közt katolikus és protestáns lelkészek is áldozatául estek), a központilag irányított, vad, antiszemita és magyarellenos propaganda „felpörgetéséről”

8 Erdély etnikai arculatának változása. Nyárády R. Károly és Varga E. Árpád elemzése az 1977. évi romániai népszámlálásról. Bp., 1996. TLA. (Kisebbségi Adattár).

sem. Ehelyett azzal lepi meg az olvasót Balogh László, hogy a kulturális területen „néha nyíltabban, de inkább burkoltan lehetett bírálni a ceaușescui rendszer nemzetiségi politikáját.” Vajon mire gondolt a szerző? Hiszen a nyolcvanas években még az olyan igen áttételes „kritikákat” sem túrték meg, mint Sütő András drámái!

Hosszan sorolhatnám még, hogy miről nem ír Balogh László, lehetne citálni a különböző meglepő kijelentéseit, kapitalis tévedéseit, ám úgy gondolom, hogy az eddig előadottak elégségesek bizonyos következtetések levonására.

Először is úgy gondolom, hogy szerzőnk nem volt képes megbírkózni azzal a feladattal, hogy színvonalasan összefoglalja Románia XX. századi történelmét. Ehhez nem csak a tárgyi tudása hiányzott, hanem az analizáló képesség is. A mélyfolyamatok elemzését ugyanis nem lehet „helyettesíteni” idézethalmazokkal.

Nem kerülhetem meg sajnós a lektor és a kiadó felelősségét sem. Ugyanis a lektor is felelős azért, hogy napvilágot láthat-e egy – finoman szólva – kétes értékű mű. A kiadó pedig *becsapta* a potenciális vásárlókat, ugyanis – a sorozatban korábban megjelent munkák alapján – ők joggal gondolhatták azt, hogy értékálló munkára adtak ki 3500 forintot. Ehelyett vettek egy országtörténetet – amely nincs is megírva...

Vincze Gábor

REGIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 12, 2001, No. 4

MICHAEL MANN	
The Autonomous Power of the State: its Origins, Mechanisms and Results	3
ATTILA Z. PAPP – NÁNDOR BÁRDI	
‘Minorities compose the majority’ Interview with <i>Antal Örkény</i>	34
GYÖRGY FÁBRI – TAMÁS HORVÁTH	
The demands of the investors and qualification realities in the Carpathian basin	51
MIHÁLY CSÁKÓ	
The challenges of the workforce market at the turn of the millennium in the Carpathian basin	85
ÁGOTA SZENTANNAI	
The following of the carriers of the youth who learnt in Hungary	113
ISTVÁN FÁBRI	
Hungarian higher education and academic life in the Carpathian basin – Minority education, the connection between the scientific work and the professional reputation	132
ILDIKÓ OROSZ	
Mother tongue/native speaker teaching in the scattered region. A general survey of Ukraine (Sub Carpathian region)	159
ATTILA HEGYELI	
About the Hungarian language teaching need of the csangos (Hungarian speaking native of Moldavia)	181
REVIEWS	216

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

Az állam autonóm hatalma

Beszélgetés Örkény Antal szociológussal

**A magyar kisebbségek humán erőforrásai
a szomszédos országokban**

Szorzánystratégiák

Visszhang Katherine Verdery írásáról

2001/4

SZERKESZTŐSÉG

Bárdi Nándor
Erdősi Péter
Kántor Zoltán
Kovács Éva
Papp Z. Attila

LAPUNK TÁMOGATÓI

Illyés Alapítvány,
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma –
Nemzeti Kulturális Alapprogram

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ

1125 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 22/c
Tel.: 391-5726 E-mail: regio@tla.hu

Szerkesztőségi titkár: Dömők Zsuzsa – Kiadja a TLA –
Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok
Központja – Felelős Kiadó: a Teleki László Intézet
főigazgatója – Tördelés és a sokszorosítás: PrinterArt Kkt.

ISSN 1219-1701

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom 12. évfolyam, 2001. 4. szám

MINERVA

MICHAEL MANN

Az állam autonóm hatalmának eredete,
mechanizmusai és következményei

3

INTERJÚ

PAPP Z. ATILA – BÁRDI NÁNDOR

„A többség kisebbségekből áll”

34

MAGYAR KISEBBSÉGEK HUMÁN ERŐFORRÁSAI A SZOMSZÉDOS ORSZÁGOKBAN

FÁBRI GYÖRGY – HORVÁTH TAMÁS

Befektetői igények és szakképzettségi realitás
a Kárpát-medencében

51

CSÁKÓ MIHÁLY

Az ezredforduló munkaerőpiaci kihívásai
a Kárpát-medencében

85

SZENTANNAI ÁGOTA

A Magyarországon tanult fiatalok karrierkövetése

113

FÁBRI ISTVÁN

Magyar nyelvű felsőoktatás és tudományosság
a Kárpát-medencében

132

SZORVÁNYSTRATÉGIÁK

OROSZ ILDIKÓ
Anyanyelvi / anyanyelvű oktatás szórványban 159

HEGYELI ATTILA
A moldvai csángók magyar nyelvi oktatásának szükségességéről 181

SZEMLE

ABLONCZY BALÁZS
Emeletek – látogatás a berlini Zsidó Múzeumban – 195

VISSZHANG

BEREZNAY ANDRÁS
Pornográfia a Regioban? A király(nő) meztelen 201

KÖNYVISMERTETÉSEK

KÖNYVISMERTETÉSEK
Kelet-közép-európai emlékezés és felejtés könyve 216

Demokrácia orosz módra 224

Egy meg nem írt országtörténet 234

MICHAEL MANN

Az állam autonóm hatalmának eredete, mechanizmusai és következményei

Bevezető

Ebben a fejezetben¹ annak az autonóm hatalomnak a forrásait, mechanizmusait és következményeit próbáljuk felvázolni, amellyel az állam a „civil társadalom” hatalmi csoportosulásaival szemben rendelkezik. Érvelésünk általános, ám egy széleskörű, folyamatban levő empirikus kutatáson alapszik, mely a hatalom kialakulását vizsgálja az emberi társadalmakban.² Pillanatnyilag az agrártársadalmakra vonatkozó általánosításaink merészebbek; az ipari társadalmakra vonatkozó állítások inkább kísérleti jellegűek lesznek. Elemzésemben az állam meghatározását a definícióból származó következmények kibontása követi. A meghatározás két lényegi elemét, a központiságot és területiséget az államhatalom két, itt *despotikus* illetve *infrastrukturális* hatalomnak nevezett formájához viszonyítva tárgyaljuk. Az állam autonómiája, a despotikus és infrastrukturális formák esetében egyaránt, elsősorban az államnak abból az egyedi képességéből ered, hogy egy *területileg központosított* szervezeti formát tud létrehozni.

Ma már fölösleges amellett érvelni, hogy a legtöbb az államot előzetes civil társadalmi struktúrára visszavezető államelmélet redukcionizmusa miatt

- 1 Eredetileg megjelent: *The Autonomous Power of the State: its Origins, Mechanisms and Results*. In: *States, War and Capitalism*. Oxford UK & Cambridge USA, Blackwell, 1988.
- 2 A kutatás eredményeit egy háromkötetes munka tartalmazza: *The Sources of Social Power (A társadalmi hatalom forrásai)*, I. kötet: *A History of Power from the Beginnings to 1760 AD*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986; II. kötet: *A History of Power in Industrial Societies*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987; ezeket követi a III. kötet: *The Theory of Power*, mely céljaiban és stílusában a jelen íráshoz hasonló tanulmányokat tartalmaz.

hamisnak bizonyult. Ezek az elméletek az államot a civil társadalom előzetesen létező struktúráira egyszerűsítették. Ez nyilvánvalóan érvényes az államelmélet marxista, liberális és funkcionista hagyományaira, melyek mindegyike az államot elsősorban olyan arénának látta, amelyben az osztályok, érdekcsoportok és egyének harca kifejeződik és intézményesül, illetve amelyben – a funkcionista változatok szerint – a közakarat (modernebb szóhasználatnál élve: a központi értékek vagy normatív konszenzus) kifejezést nyer és megvalósul. Noha ezek az elméletek sok ponton eltérnek egymástól, mindegyikük tagadja azt, hogy az állam jelentős autonóm hatalommal rendelkezik. Ám az ilyen típusú redukcionizmus kitűnő bírálata,³ valamint a legújabb marxisták által használt „relatív autonómia”⁴ terminus sugallta önkritika ellenére érdekes módon kevés hajlandóság mutatkozott ennek az autonómiának az elemzésére.

Ennek egyik legnagyobb akadályja politikai jellegű. Az állam autonómiája mellett *látszólag* állást foglaló legfontosabb alternatív elmülethez egy eléggé kellemetlen politikai gyakorlat társult. Az államelmélet militarista tradíciójára gondolunk, mely főként olyan német szerzők munkásságában testesült meg a századelőn, mint Gumplowicz,⁵ Ratzenhofer és Schmitt. Ők az államot fizikai erőnek tekintették, és ez lévén a társadalom első mozgatója, a militarista állam felsőbbrendű volt a redukcionista elméletek által leírt gazdasági és ideológiai struktúrákhoz képest. Ám ezen elméletek tudományos érdemeit csakhamar aláásták a hozzájuk fűződő politikai asszociációk, a szociál-darwinizmus, a rasszizmus, az államhatalom dicsőítése és végül a fasizmus. A végső (mélyen ironikus) eredmény pedig az lett, hogy a militarista elméletet (a marxista) Oroszország és a (liberális–demokrata és funkcionista) nyugati szövetségesek egyesült erői legyőzték a csatatéren. Azóta közvetlen módon keveset hallottunk róla. Ám közvetett befolyása érezhető volt, különösen az újabb irodalomban, az olyan „jó németek” munkáiban mint Weber, Hintze, Rüstow és az anarchista Oppenheimer, akikre bizonyos mértékben hatott a német militarista tradíció, és akiknek legfőbb művei már angolul is olvashatók.⁶

Nem ezen alternatív hagyományhoz való visszanyúlás mellett érvelünk itt, még tudományos szinten sem. Mert ha közelebbről megvizsgáljuk, látnunk kell,

3 S. Wolin: *Politics and Vision*. Boston, Little, Brown, 1961.

4 N. Poulantzas: *Pouvoir politique et classes sociales*. Paris, Maspero, 1972; G. Therborn: *What does the ruling class do when it rules?* London, New Left Books, 1978.

5 L. Gumplowicz: *The Outlines of Sociology*. Philadelphia, American Academy of Political and Social Science, 1899.

hogyan ez a megközelítés is redukcionista. Az önmagában tekintett állam semmi: pusztán a fizikai erő megtestesülése a társadalomban. Az állam nem egy aréna, melyen a belső gazdasági-ideológiai kérdések megoldást nyernek, inkább az a tér, ahol a katonai erőt belső úton mobilizálják, és belügyekben, de mindenképp nemzetközi viszonyokban felhasználják.

Mindkét elméletnek vannak érdemei, ám mindkettő részleges. Mi történne, ha egyetlen elméletté olvasztanánk össze őket? Egy alapvetően duális államelméletet állítanánk fel, mely az állam két dimenzióját azonosítaná: azaz a belső gazdasági-ideológiai és nemzetközi, katonai aspektusát. Az összehasonlító szociológia mai, marxizált weberianizmus dominálta légkörében a belső viszonyok elemzése valószínűleg az osztályviszonyokra összpontosítana. Mivel így az állam kétféle akaratervényesítési szándékkal és érdekcsoporttal szembesülne, kialakulna egy bizonyos „tér”, ahol egy – az osztályokat a háborús pártok és más államok ellen kijátszó – államvezetési elit manőverezhetne, ily módon kihatva magának az erőszak-autonómia bizonyos szeletét és fokát. A két elmélet összekapcsolása az állam autonómiájának kezdetleges leírását adná.

Pontosan ez az a pont, ahová napjainkban a leginkább kidolgozott államelméletek eljutottak. Ezt példázza Theda Skocpol kiváló műve, a *States and Social Revolutions* is. Skocpol nagyjából egyenlő mértékben támaszkodik Marxra és Weberre. Lelkesen idézi Otto Hintze kétdimenziós államszerveződési modelljét, mely „egyrészt a társadalmi osztályok szerkezetéből, másrészt az államok külső elrendezéséből – egymás ellenében elfoglalt viszonylagos helyzetükből, és általában a világban elfoglalt helyükből” áll, majd az utóbbit katonai viszonyként terjeszti ki. E két „alapvető feladatcsoport” végrehajtója „egy sor adminisztratív, rendőri és katonai szervezet, melyeket jól-rosszul egy olyan végrehajtó hatalom vezet és koordinál”, mely erőforrásait a társadalomból méríti. Ezek az erőforrás-alapú adminisztratív és korlátozó szervezetek „az államhatalom mint olyan alapjai”. Ez a hatalom azután bizonyos fokú autonómiával használható fel az uralkodó osztály, illetve a belháború vagy a béke állapotának fenntartása érdekében tevékenykedő csoportosulások és idegen államok ellen.⁷ Hasonló elképzelésre épül Charles Tilly legutóbbi munkája⁸ és Anthony Giddens érvelése is.⁹

6 O. Hintze: *The Historical Essays of Otto Hintze*. Szerk. F. Gilbert, New York, Oxford University Press, 1975; F. Oppenheimer: *The State*. New York, Free Life Editions, 1975 edn; A. Rustow: *Freedom and Domination: An Historical Critique of Civilisation*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1975.

Nem szeretnénk teljesen elvetni az állam e „két-dimenziós” modelljét, mivel magunk is egy ilyen modellből kiindulva elemeztük az 1130–1815 közötti angol állami pénzügyeket.¹⁰ Mindezek a munkák túl vannak a redukcionizmuson. Meglátásaik jelentős mértékben továbbgondolhatók, és általuk megragadható az állam autonómiájának lényege, jellege, foka és következményei. Ám ennek érdekében jóval radikálisabban, mégis bizonyos értelemben sajátos és paradox módon szakítanunk kell a redukcionizmussal. Ebben a tanulmányban azt próbáljuk bizonyítani, hogy az állam alapvetően nem több mint egy aréna, egy *tér*, és mégis *ez* autonómiájának a forrása.

Az állam meghatározása

Az állam fogalma kétségtelenül problematikus. A legnagyobb nehézséget az jelenti, hogy a legtöbb meghatározás két elemzési szintet foglal magába, az „institucionálisat” és a „funkcionálisat”. Azaz az állam meghatározható aszerint, hogy milyennek mutatkozik intézményesített formájában, és aszerint, hogy mit tesz, milyen funkciókkal bír. Az uralkodó nézet az eredetileg Weber által megfogalmazott, vegyes, de alapvetően institucionális álláspont. Eszerint az állam négy elemet foglal magában: éspedig az intézmények és alkalmazottaik *differenciált* összességét (1), mely a *központot* képezi, és ahonnan a politikai viszonyok kihatnak (2), ugyanakkor leföd egy *meghatározott területet* (3), mely fölött az állam *autoritatív és kötelező erejű szabályalkotó* monopóliumát gyakorolja, amit a fizikai erőszak eszközei fölötti monopóliuma támogat(4).¹¹

Az államot a katonai erővel azonosító utolsó összetevő kivételével (erről lásd később) ez a meghatározás lesz kiindulópontunk. Ám ez a definíció még mindig különböző elemeket elegyít. Tartalmaz egy hangsúlyosan intézményes elemet: az állam differenciált intézményeinek központi elhelyezkedésé-

7 T. Skocpol: *States and Social Revolutions*. Cambridge, Cambridge University Press, 1979, 29–31.

8 C. Tilly: *As Sociology Meets History*. New York, Academic Press, 1981, 5. és 8. fejezetek.

9 A. Giddens: *A contemporary Critique of Historical Materialism*. London, Macmillan, 1981.

10 M. Mann: „State and Society, 1130–1815: angol állami pénzügyek,” in M. Zeitlin, ed.: *Political Power and Social Theory*, vol. I., Connecticut, J.A.I. Press, 1980.

11 Lásd például a következő művek definícióit: S. Eisenstadt: *The Political System of Empires*. New York, The Free Press, 1969, 5.; R. N. MacIver: *The Modern State*. Oxford, Clarendon, 1926, 22.; C. Tilly: „Reflections on the History of European State-Making,” in C. Tilly, ed.: *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton, Princeton University Press, 1975, 27.; és Max Weber: *Economy and Society*. New York, Bedminster Press, 1968, vol. I. 64.

ről ismerhető meg. Ugyanakkor van egy „funkcionális” alkotója is: az állam funkciójának lényege a kötelező érvényű szabályalkotás fölötti monopóliuma. Ennek ellenére elemzésünk középpontjában az „államnak” nevezett, központosított intézmények állnak, valamint ezek irányítóinak, illetve a legfelső, „állami elitnek” nevezett réteg hatalma. Központi kérdésünk tehát, hogy mi a természete az állam és állami elitek hatalmának. Ennek megválaszolásában szembe fogjuk állítani az állami eliteket a hatalmi csoportokkal, melyek bázisa az államon kívül, a „civil társadalomban” van. Az alapul vett hatalom-modellnek megfelelően utóbbiakat ideológiai, gazdasági és katonai csoportokra osztjuk. Központi kérdésünk tehát az, miben áll az állam és állami elitek hatalma az ideológiai mozgalmak, gazdasági osztályok és katonai elitek hatalmával szemben?

Az állam hatalmának két jelentése

Mit értünk az „állam hatalma” alatt? Amint elkezdünk ezen az elkoptatott kifejezésünkön gondolkodni, azt találjuk, hogy az állam és az állami elitek két igencsak különböző értelemben tekinthetők hatalommal bírónak. E kettőt meg kell különböztetnünk. A kifejezés első értelme arra vonatkozik, amit az állami elit *despotikus hatalmának* nevezhetnénk, azaz mindazokat a cselekvéseket jelenti, amelyeket az állami elit a civil társadalmi csoportokkal való rendszeres, intézményesített egyeztetés nélkül végrehajthat. A hatalom eltipusának történelmi változatai olyan széles skálán helyezkednek el, hogy nyugodtan eltekinthetünk mérhetőségének fogós kérdésétől. Számos történelmi állam despotikus hatalma gyakorlatilag határtalan volt. A kínai császár, mint a mennyek fia „birtokolta” egész Kínát, és tetszése szerint rendelkezhetett birodalmának bármely egyede vagy csoportja fölött. A római császár, aki csak egy kisebbfajta isten, elvileg ugyancsak végtelen hatalomra tett szert, leszámítva az államügyek egy szűk, névlegesen a szenátus fennhatósága alatt álló körét. A modernkori Európa kezdetén néhány uralkodó a hatalmát szintén isteni eredetűnek és korlátlannak tekintette annak ellenére, hogy ő maga nem volt isteni eredetű. A modern szovjet állam/párt elitje, mint a tömegek érdekeinek „letéteményese”, ugyancsak jelentős despotikus (noha gyakran kimondottan alkotmányellenes) hatalom birtokosa. E hatalom legkifejezőbbben mindezeknek a véreskezű uralkodóknak azon a képességén „mérhető le”, hogy minden további nélkül fejét vehetik bárkinek, és kielégíthetik szeszélyeiket – feltéve, hogy az illető kéznél van. A despotikus hatalom általában azonos azzal, amit a szakirodalom „a hatalom autonómiájának” nevez.

Ám az „állam hatalma” kifejezés egy második értelemben is használatos – különösen a mai kapitalista demokráciákban. Ez utóbbit *infrastrukturális hatalomnak* nevezhetnénk, vagyis az állam azon képességének, hogy valóban áthassa a civil társadalmat, és logisztikai eszközök révén politikai döntéseket léptessen életbe a fennhatósága alatt álló egész területen. Ez a fajta hatalom viszonylag gyenge volt a fent említett hagyományos társadalmakban; aki nem volt a véreskezű uralkodó szeme előtt, ahhoz már nehezen tudott eljutni. Ám ez erősen fejlett valamennyi ipari társadalomban. Amikor ma a nyugatiak az állam növekvő hatalmára panaszkodnak, akkor igazából nem hivatkozhatnak az állami elit despotikus hatalmára magára, hisz ha valami, akkor ez még mindig hanyatlak. Végül is csak negyven év telt el azóta, hogy több fejlett kapitalista országban bevezették az általános választójogot, és a nemzeti kisebbségek és nők alapvető politikai jogai még mindig bővülnek. Jogosabbnak tekinthető panaszuk az állam infrastrukturális túlkapásaira. Ez a hatalom ma óriási. Az állam forrásainál becsülheti fel és adóztathatja meg jövedelmünket, saját vagy szomszédaink és rokonaink jóváhagyása nélkül (amit az 1850 előtti államoknak soha nem sikerült elérni); hatalmas mennyiségű információt tárol és képes előhívni valamennyiünkről; akaratát azonnal meg tudja valósítani szinte bármely fennhatósági területén; befolyása a teljes gazdaságra óriási; sőt legtöbbször megélhetéséről is közvetlenül gondoskodik (állami munkahelyek biztosítása, nyugdíjak, családtámogatás által). A mai állam jobban áthatja a mindennapi életet, mint bármely történelmi változata. Infrastrukturális hatalma óriásit nőtt. Ha volnának véreskezű uralkodók, valamennyien rettegnénk szavait – mert Alaszkától Floridáig, Shetlandtól Cornwallig nincs hely, ahová a modern állam infrastruktúrája ne érne el.

Ám ki kontrollálja ezeket az államokat? Anélkül hogy rövidre zárnánk egy ilyen bonyolult kérdést, elmondható: ellentétben a legtöbb történelmi társadalommal a kapitalista demokráciákban kevésbé valószínű válasz egy „autonóm állami elit” megléte. Ezekben az államokban a formális politikai vezetők legtöbbször választott és visszahívható. Akár valódinak, akár hamisnak tekintjük a demokráciát, kevesen vitatnák, hogy a politikusok fölött nagymértékű ellenőrzést gyakorolnak a külső, civil társadalmi csoportok (pénzügyi vagy választói úton), valamint a törvény. Nixon elnök vagy M. Chaban-Delmas kivonhatta magát az adófizetés terhe alól; a politikai vezetők felhalmozhatnak törvénytelen vagyonokat, megsérthetik ellenfeleik polgári szabadságjogait, és hatalmon maradhatnak al-

tomos, antidemokratikus módokon. Ám nem sajátíthatják ki nyíltan ellenfeleik vagyonát, nem ölhetik meg őket, nem forgatják fel a jogi hagyományokat az alkotmányos rend, a magántulajdon vagy az egyéni szabadságjogok megsértésével. Ezek ritka előfordulásait puccsoknak vagy forradalomnak nevezzük, ami a szabályok felforgatásával jár. A választott politikusoktól az állandó hivatalnokok felé fordulva sem találjuk azt, hogy utóbbiak jelentős autonóm hatalmat gyakorolnának a civil társadalom fölött. Ezt a kijelentést talán árnyalnunk kellene, mert a hivatalnokok és politikusok titkos döntései gyakran felháborító módon hatnak ki mindennapi életünkre, eldöntve, hogy nem vagyunk jogosultak erre vagy arra a járulékra, beleértve egyes személyek esetén az állampolgárságot is. Ám – erős társadalmi mozgalmak támogatása nélkül – az alaptörvények és a civil társadalom belüli hatalommegosztás megváltoztatására nincs elegendő hatalmuk.

Így tehát a kapitalista demokráciákban az államok bizonyos értelemben gyengék, más értelemben erősek. „Despotikusan gyengék”, ám „infrastrukturális erősek”. Világosan különítsük el az államhatalom e két típusát. Az első jelentés az állami elitnek a civil társadalom *fölötti* hatalmára vonatkozik. A második az államnak a civil társadalom tevékenységeibe beavatkozó és azokat saját infrastruktúráján keresztül központilag irányító hatalmát jelenti. Ez utóbbi értelmében lehetséges marad az, hogy az állam pusztán a civil társadalmi erők eszköze legyen, azaz egyáltalán ne legyen despotikus hatalma. E két típus egyben a hatalom analitikusan autonóm dimenzióit képezi. A gyakorlatban természetesen kapcsolatban állhatnak egymással. Például minél nagyobb az állam infrastrukturális hatalma, annál több kötelező érvényű szabályt alkot, következésképpen annál nagyobb az egyének, és talán a marginális kisebbségi csoportok fölötti despotikus hatalom megjelenésének valószínűsége. Valamennyi infrastrukturális erő állam, beleértve a kapitalista demokráciákat is, erős az egyénnel és a civil társadalom gyengébb csoportjaival, ám erőtlen, legalábbis a legtöbb történelmi államhoz képest, a domináns csoportokkal szemben.

A *feudális* állam a leggyengébb, mert despotikus és infrastrukturális hatalma egyaránt alacsony. Ehhez az ideáltípushoz állt közel a középkori európai állam, mely nagymértékben közvetett úton, a jelentős és független mágnások, egyházi rendek és városok által szabadon és szerződéses alapon biztosított és ellenőrzött infrastruktúra segítségével kormányzott. A *birodalmi* állam rendelkezik saját kormányzati szervekkel, ám a civil társadalomba való beavatkozásra és annak irányítására való beavatkozásra kevés lehetősége van a többi hatalmi csoport segítségével. Ez megfelel a bizonyos szerzők, például Weber

Az államhatalom e két független dimenziója alapján négy, az 1. ábrán látható ideáltípust állíthatunk fel.

1. ábra. Az állam hatalmának két dimenziója

	INFRASTRUKTURÁLIS KOORDINÁCIÓ	
DESPOTIKUS HATALOM	Alacsony	Magas
Alacsony	<i>Feudális</i>	<i>Bürokratikus</i>

és Bendix által „patrimoniális államnak” nevezett típusnak¹², és ősi, például az akkád, egyiptomi, asszír, római államok közelítették meg. A *bürokratikus* terminus használata kapcsán sokat haboztunk negatív konnotációi miatt. Ám a bürokrácia magas szervezési képességekkel rendelkezik, mégsem határozhatja meg saját céljait; emellett a bürokratikus állam fölött mások gyakorolnak ellenőrzést – a civil társadalmi csoportok –, ám döntéseik az állami infrastruktúra segítségével léptethetők életbe. Ezt a típust a mai kapitalista demokráciák közelítik meg, valamint a radikálisok és szocialisták többsége által remélt eljövendő állam. Az *autoritárius* terminus a despotizmus egy intézményesítettebb formáját hivatott jelölni, melyben a rivális hatalmi csoportok nem bújhatnak ki az állam infrastrukturális hatalma alól, és strukturálisan nem különböznek el az államtól, mint a bürokratikus típus esetén. Valamennyi jelentős társadalmi erőnek át kell szűrődnie az állam autoritatív rendszerén. Így e típus mindkét dimenziójában nagy hatalommal rendelkezik: egyrészt jelentős despotikus hatalma van a civil társadalmi csoportok fölött, másrészt rendelkezik az ennek gyakorlásához szükséges infrastruktúrával. A maguk különböző módján a náci Németország és a Szovjetunió közelít e típushoz. Ám ők – magas despotikus hatalmukért cserébe – feltehetően lemondtak infrastrukturális beavatkozási lehetőségeik egy részéről (így egyikük sem ért el olyan mértékű társadalmi mobilizációt a második világháborúban, mint a „despotikusan gyenge”, ám részvételvű Nagy-Britannia). Ez nem jelenti azt, hogy az ilyen államokban ne léteznének különböző, civil társadalmi bázissal rendelkező, versengő érdekcsoportok. Sőt egy autoritárius államban a hatalomátvitel utasításokkal történik, és így ezek a csoportok az állam közvetlen uralásáért versengenek.

12 M. Weber: *Economy and Society*; R. Bendix: *Kings or People*. Berkeley, University of California Press, 1978.

A kapitalista demokráciákban ez másképp történik, ott a tőkés osztály hatalma például áthatja az egész társadalmat, és az államok általában elfogadják az őket körülvevő kapitalista gazdaság törvényeit és racionalitását.

Ezek természetesen ideáltípusok. Ám nagyjából megközelítő, valós történelmi példákkal illusztrálva őket, két fő tendenciát figyelhetünk meg, melyeket érdemes megvizsgálni. Először is az állam infrastrukturális hatalmának hosszú távú megerősödése tapasztalható, amely látszólag az ipari társadalmakban gyorsult fel igazán, ám a preindusztriális és indusztriális társadalmakban egyaránt megfigyelhető. Másrészt viszont valamennyi történelmi korban a despotikus hatalom számos variációja tűnik fel. Ezek esetében nem fedezhető fel egy általános megerősödési tendencia: nem despotikus államokkal találkozhatunk Mezopotámiában a Kr. előtti negyedik évezred végén (a korai városállamok „primitív demokráciája”), Föníciában, Görögországban és Rómában a Kr. előtti első évezredben, a középkori köztársaságokban és városállamokban, valamint a modern világban egyaránt. Történetileg tekintve a despotizmus tehát inkább ingadozott, mintsem folyamatosan megerősödött volna. Mivel magyarázhatók e nagy ingadozások az egyik dimenzióban, szemben a másikban tapasztalható megerősödési tendenciával?

Az állam infrastrukturális hatalmának megerősödése

Az állam infrastrukturális hatalmának megerősödése a politikai kontroll egyik logisztikai eszköze. Nem fogjuk itt felsorolni e fejlődés fő történelmi szakaszait. Lássunk ehelyett néhány olyan, hosszú történelmi fejlődésen átment logisztikai eszközt és technikát, amelyek hatékonyan hozzájárultak ahhoz, hogy az állam egyre jobban áthassa a társadalmat.

1. Az állam legfontosabb tevékenységei közötti munkamegosztás, melyeket központilag irányított. Ennek egy mikrokozmosza figyelhető meg a történelem csataterein, ahol egy a gyalogság, lovasság és tüzérség közötti – általában az állam által – összehangolt adminisztratív munkamegosztás többnyire legyőzi azokat a haderőket, melyekben ezek a tevékenységek (legalábbis az „intenzív” hadviselés során) összekeveredtek.

2. Az írásbeliség, amely lehetővé tette írásos üzenetek¹³ közvetítők általi továbbítását az állam területén, valamint a törvény szerinti köteleességek

13 Az eredetiben: *stabilized messages* (ford. megj.)

kodifikálását és megőrzését. Az államhatalom e „megőrző” aspektusát Giddens hangsúlyozta.¹⁴

3. A pénzverés, a súly- és mértékegységek megállapítása, ami lehetővé tette az állam mint az értékvégső biztosítója felügyelete alatt a javak cseréjét.

4. Az üzenetközvetítés, a személy- és erőforrás-szállítás gyorsasága jobb utak, hajók, távíró segítségével.

Azok az államok, amelyek e technikák viszonylag magasan fejlett formáival rendelkeztek, nagyobb mértékű infrastrukturális beavatkozásra voltak képesek. Ez eléggé magától értetődik, akárcsak az a tény, hogy a történelemben a világi infrastrukturális eszközök fejlődése figyelhető meg.

Ám e technikák egyike sem tekinthető jellegzetesen az államhoz tartozónak, hanem egy általános társadalmi fejlődésnek, az embernek az erőforrások kollektív társadalmi mobilizálására irányuló növekvő képességének a részét képezi. Általában a társadalmak, és nem csak államaik fokozták hatalmukat. Ezért e technikák egyike sem változtatja meg szükségszerűen az állam és civil társadalma közötti viszonyt; és egyiket sem támogatja szükségszerűen az állam vagy a civil társadalom.

Így az állam hatalma (mindkét értelmében) nem specifikus technikákból vagy hatalmi eszközökből származik. A hatalmi technikák változatai három fő csoportba sorolhatók: katonai, gazdasági és ideológiai. Ezek valamennyi társadalmi viszony sajátjai. Az állam mindegyikükkel él, de nem egészíti ki őket egy saját, specifikus technikával. Ez elfogadhatóbbá tette az állam redukcionista elméleteit, mivel úgy tűnik, hogy az állam a civil társadalomban általánosan hozzáférhető erőforrásoktól függ. Amennyiben tévesek, ez nem azért van, mert az állam manipulálná a más csoportok számára nem hozzáférhető hatalmat. Az állam nem ebben az értelemben autonóm.

Valójában az, hogy az állam technikai eszközei lényegében minden társadalmi viszonyban használatosak, az államok és civil társadalmak közötti legfeljebb kismértékű eltérést biztosítja. Vizsgáljuk meg, mi történik abban az esetben, ha egy állam technikai eszközei által biztosított hatalmának növelésére tör. Ennek tipikus, noha időben lassan kibontakozó példáját képezi az írásbeliség.

Mezopotámiában, és valószínűleg a civilizáció kialakulásának jelentősebb példái esetében is, az írásbeliség az állam keretein belül alakult ki. Ebben az értelemben az állam két kialakulóban levő normát kodifikált és rögzített széles körben, a „saját” tulajdonhoz való jogot, valamint a közösségi jogokat és

14 A. Giddens: *A Contemporary Critique of Historical Materialism*.

kötelességeket. Az első piktogrammok és logogrammok lehetővé tették a város-államok templomi raktárainak őrökai számára nyilvántartó rendszereik továbbfejlesztését és annak állandó nyilvántartását, hogy ki mit birtokol, illetve mivel tarozik a közösségnek. Megszilárdította a szomszédos területekre is kiterjedő viszonyokat és központosította azokat. Ezt követően, az állami bürokrácia keretében maradvá, az ékírás szótagírássá egyszerűsödött, és ugyanazt a kettős szerepet töltötte be. Az írás fontos tényező volt az első birodalmi államok kialakulásában, azaz az akkád, illetve a szintén Kr. e. harmadik és második évezredben megjelenő későbbi birodalmakban. Az írástudás a bürokráciára korlátozódott, megszilárdította annak jogi és kommunikációs rendszerét, és így infrastrukturális támogatást nyújtott az állami despotizmusnak, noha úgy tűnik egyfajta együttműködésben a saját tulajdonnal rendelkező gazdasági osztályokkal.

Ám az írásbeliség hasznosságát ekkorra a civil társadalmi csoportok is felismerték. Mire a következő egyszerűsítések, az alfabetikus írásmód és a pergamen általánossá váltak (a Kr.e. első évezred kezdete körül), az állami dominancia véget ért. A fejlődés előmozdítói többé nem a despotikus államok, hanem a paraszt-kereskedők nem megszervezett csoportjai, a falusi papok, és a kis város- vagy törzsi államok laza szövetségeibe szerveződő kereskedőnépek, mint például az arameusok, föníciaiak, görögök voltak. Ettől fogva az ilyen, általában nem despotikus államokkal rendelkező csoportok hatalma vetekedett a despotikus birodalmakéval. A despotizmus támaszaként induló technika aláásta azt, amint áttért az állam határain túlra. Az államok nem tudták ellenőrzésük alatt tartani saját eszközeiket. És általában ez a sorsa valamennyi hasonló találmánynak, a történelem bármely szakaszában. Ma ezt példázza a statisztika, ami eredetileg olyan dolgokat jelentett, amelyek az állam tulajdonában voltak, később viszont a rendszeres információgyűjtés hasznos eszközévé vált bármely hatalmi szervezet, és különösen a nagy kapitalista vállalkozások számára.

Ugyanakkor könnyen találhatnánk ellenkező példákat is, amikor az állam sajátítja ki a civil társadalmi csoportok által kifejlesztett technikákat. Számos ilyen esetet hozhatnánk fel a Szovjetunióban tetőző iparosítás történetéből, ahol az állami kommunikációs, felügyeleti és nyilvántartási rendszerek hasonlóak a nyugati kapitalista vállalkozásokéihoz (melyekben az állam a kisebbik partner). Ebben a példában ami a civil társadalomban alakult ki, az állami despotizmusban élt tovább. Az infrastrukturális technikák kiáramlanak azoknak a sajátos hatalmi szervezeteknek a keretei közül, melyek feltalálták őket.

Ebből két következtetés adódik. Először, hogy a hatalom infrastruktúrája kialakulásának egész története során gyakorlatilag nem találunk egyetlen, szükségszerűen az állam, vagy fordítva, a civil társadalom birtokolta technikát sem. Másodszor megállapíthatjuk azt is, hogy némi oszcillálás tapasztalható e kettőnek a társadalmi fejlődésben játszott szerepében. Később megkíséreljük bebizonyítani, hogy nem egyszerűen ingadozásról, hanem egy dialektikáról van szó.

Felvetődik a kérdés: ha az infrastrukturális hatalmak a társadalom egyik általános jellemzőjét képezik, milyen körülmények között sajátítja ki őket az állam? Hogyan tesz szert az állam csak meghatározott körülmények között despotikus hatalomra? Melyek az állam autonóm hatalmának gyökerei? Válaszunk három szakaszban foglalható össze, amelyek érintik az állam *szükségességét, funkcióinak sokféleségét és territorializált központosságát*. Az első két szempontot az újabb elméletek gyakran felvetették már; a harmadik vélhetően új.

Az állam hatalmának eredete

1. AZ ÁLLAM SZÜKSÉGESSÉGE

Egyedül a primitív társadalmak esetében nem beszélhetünk államról. Egy bármilyen szűk hatáskörű központi, kötelező érvényű szabályalkotó szerv nélkül nincs komplex, civilizált társadalom. A gyenge hatalommal rendelkező feudális államok esetében is megfigyelhetjük, hogy ezek egy inkább állami központú történelmi múlttal rendelkeznek, melynek normái most az új, gyengébb államokat próbálják megerősíteni. A feudális államok vagy egy valamikor egységes, nagyobb állam széthullását megakadályozni hivatott fékeként (mint Kína és Japán), vagy a préda hódítás utáni, a győztes és nyilvánvalóan szövetséges hódítók közötti szétosztásának eredményeként jelennek meg.¹⁵ A nyugat-európai feudalizmusban mindkét példa megtalálható, noha azok különböző régiókban különböző módon keverednek. Az európai feudális államok törvényeit a római jogból származó normák (különösen a tulajdonjog esetében), valamint keresztény magatartásminták és germán lojalitás- és becsületfogalmak erősítették. Ez már egy mélyebb betekintés egy olyan folyamatba, amelyre később még visszatérek: az állam és civil társadalom állandó dialektikus mozgásába.

15 O. Lattimore: „Feudalism in history: a review essay”, *Past and Present*, 1957, 12. sz.

Így az állammal rendelkező társadalmaknak nagyobb esélyük volt a túlélésre, mint azoknak, amelyek nem rendelkeztek állammal. Hosszútávon nem tudunk példákat egy adott primitív fejlődési fok fölött fennmaradó, állam nélküli társadalmakra, ugyanakkor számos példa van ezeknek más állammal rendelkező társadalmak általi beolvasztására vagy felszámolására. Mikor állammal nem rendelkező társadalmak hódítanak meg egy államot, akkor vagy maguk is létrehozhatnak egy államot, vagy társadalmi visszafejlődést okoznak a meghódítottban. Ennek alapos szociológiai okai vannak. A rendnek mindössze három alternatív alapja van, az erő, a csere és a szokás, és hosszú távon ezek egyike sem elégséges. Előbb-utóbb új igények jelennek meg, melyeket a hagyomány nem tud kielégíteni; előbb-utóbb eredménytelennek és bomlasztónak bizonyul a cserekapcsolatokban való állandó alkudozás, míg az erő önmagában, ahogyan azt Parsons hangsúlyozta, hamar „lelohad”. Hosszútávon általánosan természetesnek tekintett, ám érvényesíthető szabályokra van szükség az idegen vagy félig idegen emberek összetartására. Nem feltétlenül szükséges, hogy mindezeket a szabályokat egyetlen, monopolisztikus állam állítsa fel. Sőt, noha a feudalizmus szélsőséges példa, a legtöbb állam egy több államot magába foglaló civilizációban létezik, amely saját normatív magatartási szabályokkal rendelkezik. Ennek ellenére, úgy tűnik, a legtöbb társadalom megkövetelte bizonyos – különösen az élet és a tulajdon védelme szempontjából fontos – szabályok monopolisztikus meghatározását, és ez került az állam fennhatósága alá.

Ebből a szükségszerűségből született meg végül az állam autonóm hatalma. Az állami apparátus tevékenysége szükséges a társadalom egésze, és/vagy a különböző, az állam által érvényesített szabályok létező rendjéből hasznot húzó csoportok számára. Ebből a potencialitásból származik a kizsákmányolás lehetősége, amely az állam eszköze saját érdekei megvalósítására. Vajon mindaddig, amíg még meg sem állapítottuk az állandó, azonosítható érdekekkel rendelkező állami keret létét, ezen eszköz használata függ-e más feltételektől is? A szükség ugyanis az állam hatalmának szülőanyja.

2. AZ ÁLLAM FUNKCIÓINAK SOKRÉTŰSÉGE

A redukcionista állításai ellenére a legtöbb állam a gyakorlatban nem egyetlen funkciót töltött be. A „kötelező érvényű szabályok alkotása” csak egy összefoglaló terminus. A funkciók és szabályok igen sokfélék. Ahogyan a két-dimenziós modellek elismerik, megkülönböztethetünk belpolitikai és nemzetközi, illetve gazdasági, ideológiai és katonai funkciókat. Ám sokféle

tevékenység létezik, melyek különböző társadalmi összetevők számára funkcionálisak. Ez az állam négy, valószínűleg legállandóbb tevékenységi köre kapcsán illusztrálható.

1. *A belső rend fenntartása.* Ez az állam valamennyi, vagy valamennyi törvényisztelő alattvalója javát szolgálhatja. Ugyanakkor megvédheti a többséget azoknak az erős társadalmi és gazdasági csoportoknak az önkényeskedéseitől, amelyek nem szövetkeznek az állammal. Ám valószínűleg legnagyobb előnye, hogy megvédi a fennálló tulajdonviszonyokat a nincstelének tömegétől. Ez a funkció valószínűleg leginkább a domináns gazdasági osztályok körének érdekeit szolgálja.

2. *Az idegen ellenségekkel szembeni katonai védelem/agresszió.* A „háborús pártok” ritkán esnek egybe az egész társadalommal vagy annak egy bizonyos osztályával. A védelem lehet valódi közösségi cselekvés; az agresszió mögött általában sajátosabb érdekek állnak. Ezeket az érdekeket széles körben oszthatják a fiatalabb, örökösödési joggal nem rendelkező fiúk vagy a terjeszkedés-pártiak; vagy lehetnek egy szűk arisztokrata, kereskedői vagy kapitalista csoport érdekei. A több államból álló rendszerekben a háború általában más államokkal való háborút jelent, amelyeknek lehetnek közös vallású, etnikumú vagy politikai filozófiájú belső társadalmi komponenseik. Ezek ritkán redukálhatók a gazdasági osztályokra, ezért a háború- és békepártok bizonyos sajátossággal rendelkeznek.

3. *A kommunikációs infrastruktúra fenntartása:* utak, folyók, üzenettovábbítási rendszerek, pénzkibocsátás, súlyok és mértékegységek, piaci szabályozások. Noha kevés állam monopolizálta valamennyiüket, valamennyi állam biztosította néhányukat, mert az államoknak területi alapjuk van, amelyet gyakran egy központból lehet a legkönnyebben megszervezni. Az ebben érdekelt fő társadalmi csoportokat itt a „köz javában” érdekelt, illetve sajátosabb, kereskedelem-központú csoportok jelentik.

4. *Gazdasági újraelosztás:* a szűkös anyagi erőforrások autoritatív elosztása a különböző környezeti, életkori, nemi, regionális, osztályalapú csoport között. Ennek a funkciónak van egy, a többinél jóval erősebb kollektív összetevője. Ugyanakkor az újraelosztás gyakran vonatkozik sajátos csoportokra, különösen a gazdasági tevékenységet nem folytatókéra, akiknek megélhetését így az állam biztosítja. A gazdasági újraelosztásnak nemzetközi dimenzióval is rendelkezik, mivel az állam, egyoldalúan vagy más államokkal együtt, általában határain túl is szabályozza a kereskedelmi viszonyokat és árfolyamokat. Ez biztosít az állam számára egy kereskedőkből és nemzetközi gazdasági

szereplőkből álló támogató csoportot, noha ezek ritkán értenek egyet a kívánatos kereskedelmi politika kérdéseiben.

E négy funkció szükséges a társadalom egésze vagy bizonyos érdekcsoportjai számára. Leghatékonyabban egy központi állam nélkülözhetetlenné vált személyzete tudja ellátni őket. Az államot különböző, érdekeikben néha egymást keresztező csoportokkal hozzák funkcionális kapcsolatba, melyek mintegy mozgásteret nyitnak számára. E mozgástér adta lehetőségek kiaknázhatók. Bármely, sokrétű hatalmi viszonyokba implikálódott állam ki tudja játszani egymás ellen a különböző érdekcsoportokat.

Érdemes megjegyezni, hogy az „oszd meg és uralkodj” stratégia egyik példája a szociológiai elemzések állandó témájává vált. A „átalakulóban levő állam” esetéről van szó, amely az egyik termelési módról a másikra való áttérést jelentette mély gazdasági átalakulás közepette. Nincs egyetlen domináns gazdasági osztály sem, és az állam kijátszhatja a hagyományos hatalmi csoportokat a kialakulóban levők ellen. Ezeket az eseteket mindkét klasszikus rétegződés-elmélet tárgyalta. Marx Louis Bonaparte kísérletét elemezte és szatirizálta, aki megpróbálta kijátszani az ipari és pénzügyi tőkéseket, kispolgárságot, parasztságot és munkásosztályt, hogy növelje saját független hatalmát. Ez a Poulantzas kiemelte „bonapartista egyensúlytörvény”,¹⁶ noha Marx (és Poulantzas) jócskán alábecsülte Bonaparte sikerességét.¹⁷ Weber bámulatossá tartotta a porosz államnak azt a képességét, hogy egy hanyatló gazdasági osztályt, a „junkereket” használja fel autokrata hatalmának megtartására abban a hatalmi űrben, amelyet a felemelkedő polgárság és munkásosztály politikai esetlensége teremtett.¹⁸ Mindkét példában a különböző csoportok igényt tartottak az államra, de egyikük sem tudta megszerezni azt. Egy másik példa az abszolutizmus kialakulása a korai modern kori Európában. Az uralkodók egymás ellen játszották ki (vagy nem tudtak választani közülük) a feudális és polgári, vidéki és városi csoportokat. Különösen a katonai, illetve a domináns gazdasági csoportokkal kapcsolatos funkciók különböztek. Az államok a háború eszközet használták osztályfüggőségük csökkentésére.¹⁹

16 N. Poulantzas: *Pouvoir politique et classes sociales*.

17 V. Perez-Diaz: *State, Bureaucracy and Civil Society: A Critical Discussion of the Political Theory of Karl Marx*. London, Macmillan, 1979.

18 L. Lachman: *The Legacy of Max Weber*. London, Heinemann Educational Books, 1970.

19 T. Skocpol: *States and Social Revolutions*; E. Trimberger: *Revolution from Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru*. New Brunswick, Transaction Books, 1978.

Ezek az uralkodó osztályok vagy pártok között egyensúlyozó állam ismert példái. Ám az egyensúlyozási lehetőségek jóval nagyobbak, ha az állam többféle viszonyban áll különböző csoportokkal, melyek bizonyos kérdések esetén egy társadalmi osztálynál szűkebbekké, illetve tágabbakká válhatnak. Mivel a legtöbb állam sokrétű funkciókat lát el, sokrétű mozgástere is van. A „bonapartista egyensúlytörvény” olyan képesség, melyet számos ország el-sajátított. Ez a mozgástér az állam hatalmának bölcsője.

A jelenlegi kétdimenziós elmélet belátásai eddig a pontig terjeszthetők ki. Noha ez is már előrelépés, ez még mindig nem elégséges. Itt még nem ragadhatók meg igazán az állam mint társadalmi szervezet sajátosságai. Végül is a funkció szükségszerűsége és összetettsége, valamint az egyensúlyban tartás aktusa bármely romlott elnökségi tag hatalmának forrását és eszközét is képezheti. Az állam pusztán egy felnagyított bizottság lenne? Nem, ahogyan azt a következőkben látni fogjuk.

3. AZ ÁLLAM TERÜLETI CENTRALITÁSA

Az állam definíciója annak intézményi, területi, központosított jellegére összpontosít. Ez az államhatalom harmadik, legfontosabb előfeltétele. Amint már megjegyeztük, az állam nem rendelkezik saját, a gazdasági, katonai és ideológiai hatalomtól független és azokkal analóg hatalommal. Az állam eszközei pusztán ezek kombinációi, és e konstruktumok egyben valamennyi társadalmi viszony eszközei is! Mindazonáltal az állam hatalma egy, a társadalmi tér és szervezettség szempontjából teljesen különböző értelemben irreduk-tibilis. Az állam az egyetlen lényegileg központosított alakulat, amely egy körülhatárolt területen autoritatív hatalmat gyakorol. A civil társadalom gazdasági, ideológiai és katonai csoportjaival ellentétben az állami elit erőforrásai-nak kiáramlása egy adott központból történik, ám hatósugaruk nem terjed a körülhatárolt területen túl. Az állam valóban egy tér – központi terület és egységes területi kiterjedés egyidőben. Mivel az állam megkülönböztető for-mája, az autonóm hatalom az államnak ebből a sajátosságából ered, fontos megmutatnunk, hogy az állam a társadalmi tér és a szervezettség tekintetében egyaránt különbözik a civil társadalom fő hatalmi csoportjaitól.

A gazdasági hatalmi csoportok – osztályok, vállalatok, kereskedőházak, uradalmak, ültetvények, az *oikos* stb. – egymáshoz való viszonyai decentralizáltak, versengés és konfliktusok uralják őket. Igaz, egyesek belső szervezettsége (pl. a modern vállalatoké, a feudális nagyúr háztartásáé és uradalmáé) viszonylag központosított lehet. Ám először is ezek kifele, további területileg

behatárolatlan és a terjeszkedést szabályozó autoritatív szabályoknak (leszámtíva az államot) nem alárendelt gazdasági előnyök megszerzésére irányulnak. A gazdasági hatalom expanziója nem autoritatív és irányított, hanem informálisan „szétszór”. Másodsor, a modern és egyes történelmi gazdasági intézmények hatásköre nem területi. Nem egy bizonyos terület fölött gyakorolnak általános ellenőrzést, hanem egy bizonyos funkciót uralnak, és próbálják transznacionálisan kiterjeszteni bárhova, ahol az illető funkcióra igény van és kihasználható. A General Motors nem Detroit környékét uralja, hanem a gépkocsik szerelését és alkalmazottai, részvényesei, illetve fogyasztói gazdasági életesélyeinek bizonyos aspektusait. Harmadsor, az autoritatív, központosított és területi gazdasági intézmények (mint például a történelmi nemesség feudális háztartása/uradalma) vagy a (birodalmi) állam magasabb szintű területi és központi ellenőrzésének voltak alávétve, vagy politikai funkciókat is szereztek (igazságszolgáltatás, sorozás) a gyenge (feudális) államtól, és így maguk is „mini-államokká” váltak. Így az államok nem lehetnek egyszerűen az osztályok eszközei, mert más területi hatáskörrel rendelkeznek.

Hasonló megállapításokra juthatunk az ideológiai mozgalmak, mint például a vallások kapcsán is. Az ideológiák (kivéve az államiakat) általában még a gazdasági viszonyoknál is szórtabbak. Szórtan és „intervallumokban” terjednek az állam területein belül, a lakosság szegmensei (pl. osztályok, életkori csoportok, nemi szerepek, városi/vidéki lakosok) közötti kommunikációs hálózatokon; gyakran túllépi az államhatárokat és így a nemzeti határokat is. Az ideológiák kialakíthatják központi, autoritatív, egyházszerű intézményeket, ám ezek általában inkább funkcionálisan, mint területileg szervezettek: például a szekuláris helyett a szenttel foglalkoznak. Az ideológiai mozgalmak rendelkeznek egy bizonyos társadalmi-területi és szellemi „transzcendenciával”, amely teljes ellentéte az állam területi határoltságának.

Igaz azonban, hogy a katonai hatalom és az állam hatásköre jelentős mértékben egybeesik, különösen a modern államok esetében, amelyek általában monopóliummal rendelkeznek a szervezett erőszak eszközei fölött. Ám hasznos lehet a kettőt mint a hatalom két különböző forrását kezelni. Ennek alapos indoklására nincs itt terünk.²⁰ Hadd mutassunk rá ehelyett két egyszerű tényre. Először is, nem minden hadakozás legjobb szervezési formája a területi központosítás – a gerillák, a katonai feudalizmus és a harci csapatok viszonylag decentralizált, számos történelmi korban igen hatékony katonai

20 Az alapos indokláshoz lásd M. Mann: *The Sources of Social Power*. I. kötet, 1. fejezet.

szervezetek. Másodszor, a katonai hatalom gyakorlati hatóköre nem egyetlen, egységes területet fed le. Tulajdonképpen a hatékony ellenőrzésnek két igen különböző területét fedi le.

A mindennapi élet katonai ellenőrzése az erőszakkal gyakorolt kényszer olyan magas szintű szervezettségét, logisztikai hátterét és tartalékelvonását jelenti, hogy csak azokon a nagy tartalékokkal rendelkező területeken célszerű alkalmazni, ahol a katonai erővel való szoros kapcsolattartás biztosítva van. Ez az ellenőrzés nem egységesen terjed ki az állam egész területére, hanem a kommunikációs útvonalak mentén, góccokba koncentrálódik. A paraszti földművelés ellenőrzésében például eléggé eredménytelen.

A katonai hatalom második hatáskörzete nem a mindennapi ellenőrzés, hanem a külső engedelmség általánosabb biztosítása jóval nagyobb területeken. Ez esetben az olyan kötelezettségek elmulasztása, mint az adó beszedése, az alávettség rituális gesztusainak végrehajtása, az időközönkénti katonai segítségnyújtás (vagy legalább a lázadástól való tartózkodás) büntetőhadjáratokhoz vezethet, és ezért inkább kerülendő magatartásmód. A katonai csapások e hatásköre általában jóval nagyobb volt, mint az állam politikai kontrolljéé, amint azt Owen Lattimore ragyogóan bizonyította.²¹ Ez nyilvánvalóan így van a mai világban is, tekintve a modern fegyverzetek képességeit. Árnyaltabb értelemben ez a szuperhatalmakra is érvényes: az őket kiszolgáló katonai éliték és saját, titkos paramilitáris szervezeteik segítségével „baráti” rendszereket juttathatnak hatalomra, és alááshatják az ellenségeseket, ám nem vehetik rá e rendszereket arra, hogy szigorúan alkalmazkodjanak politikai diktátumaikhoz. Ennek tradicionálisabb példája Nagy-Britannia falklandi büntetőhadjárata, amely le tudta győzni, és ezáltal meg tudta legitimitásától fosztani az argentin rendszert, és képes bármikor megismételni a büntetést, ám képtelen volt politikai jövőt kínálni a szigeteknek. A „koncentrált erőszakos kényszer” – azaz a katonai erő – eszközei különböznek a területileg centralizált állam eszközeitől. Meg kell tehát különböztetnünk a kettőt mint hatalmi szervezetet. Az állam militarista elmélete téves, és ennek egyik oka, hogy az állam szervezettsége nem esik egybe a katonai szervezettséggel.

Az állam szervezeti autonómiája csak részleges: sőt számos egyedi esetben igen alacsony lehet. A General Motors és általában a kapitalista osztály, vagy a katolikus egyház, vagy a feudális urak és lovagok, vagy az Egyesült Államok hadserege képesek vagy képesek voltak ellenőrizni az általuk támogatott

21 O. Lattimore: *Studies in Frontier History*. London, Oxford University Press, 1982.

államokat. Ám nem láthatták el maguk az államok feladatát, hacsak meg nem változtatták saját társadalmi-területi és szervezeti felépítésüket. Ez a különbség maga után vonja az autonóm államhatalom létét. Még ha egy állam csak azért jött is létre vagy erősödött meg, hogy bizonyos társadalmi csoportok viszonyait intézményesítse, ezt úgy hajtja végre, hogy egy olyan intézmény kezébe csoportosít erőforrásokat és infrastruktúrát, melynek társadalmi-területi és intézményes körvonalai különböznek az adott csoportokéitól. Rugalmassága és válaszadási sebessége elősegítik a döntéshozás központosítását és személyzetének állandóságát. Az államot létrehozó központosítatlan, nem területi érdekcsoportok így kevésbé képesek azt uralni. A területi központosítás potenciálisan független bázist biztosít az állam számára hatalmának mozgósítására, amely szükséges a társadalmi fejlődéshez és egyedüli birtokosa az államnak magának.

Az állam szükségessége, sokrétűsége és területi központosítása együttesen magyarázza annak autonóm hatalmát. Segítségükkel az állami elit szert tesz a civil társadalommal szembeni függetlenségre, amely noha nem abszolút, elvileg semmivel sem kevésbé abszolút, mint bármely más főbb csoport hatalma. Az elit hatalma nem vezethető vissza az utóbbiakéra sem közvetlenül, sem „végső soron” vagy „végső esetben”. Az állam nem egyszerűen az osztályharc tere, az osztályuralom eszköze, a társadalom összetartó ereje, a központi értékek kifejeződése, a szociális juttatások központja, a katonai erő intézményesülése (mint a különböző redukcionista elméletekben); az állam egy más természetű társadalmi-területi szerveződés. Következésképpen az államokat az állami eliteken keresztül cselekvő, hatalomra törő aktoroknak tekinthetjük, és az államérdekeket a Levi által képviselt „racionális cselekvéseméleti” keretben értelmezhetjük.²²

Az autonóm állami hatalom megszerzésének mechanizmusai

Természetesen ez önmagában nem biztosít jelentős mértékű tulajdonképpeni hatalmat az állami elit számára, mivel a civil társadalmi, noha kissé másképp szerveződő csoportok még mindig képesek jelentős kontrollt gyakorolni fölötté. Ám ezek az elvek két hipotézist is szolgáltatnak a hatalom változásainak magyarázatára: (1) Az állam infrastrukturális hatalma bárhol és bármikor a területi központosítás formáinak társadalmi hasznosságából származik, amellyel a civil társadalom önmagában nem rendelkezhet; (2) Az állam

22 M. Levi: „The predatory theory of rule”. *Politics and Society*, 1981, 10.sz.

despotikus hatalmának mértéke a civil társadalom által a területi központosítás érdekében létrehozott formáinak uralására való képtelenségéből származik. Így a despotizmus kialakulásának két szakasza van: a területi központosítás növekedése és a fölötte való kontroll elvesztése. Előbb létrejön a funkció, azután pedig kiaknázása – vizsgáljuk meg őket.

Mivel az államok a társadalmi tevékenységek igen széles körét vonták ellenőrzésük alá, több alkalommal és sokféleképpen sajátították ki a társadalom infrastrukturális irányító képességeinek aránytalanul nagy részét. Ennek hasznosságát három, problémamentesnek tekinthető példán mutatjuk be: a redisztributív gazdaság, a hadsereg védekezés és támadás esetén összehangolt vezetése, valamint a „megkésétt fejlődéssel” járó lemaradások központilag irányított válaszlépése. Ezek mind a társadalmi erőforrások területi központosítását elősegítő feltételeket képezik.

Ahogy az antropológusok és a régészek állítják, a redisztributív állam a társadalmak korai szakaszában – mielőtt az árucseré lehetséges lett volna – különösen alkalmas volt a központosításra. A különböző csoportok átadták fölöslegüket egy központi raktárnak, melyből végül kialakult a modern értelemben vett állam. Bár ez a folyamat nagyon ismert,²³ archeológiai szempontból mégis gyakran hasznosnak bizonyult.²⁴

A tizenkilencedik és kora huszadik század teoretikusai, mint például Spencer, Gumpłowicz és Oppenheimer számára talán a hadászati úton történő kialakulás volt a legismertebb.²⁵ Noha jelentőségét eltúlozták, kétségtelen, hogy a jól ismert ősi birodalmak infrastrukturális erejét központosított, szervezett, fegyelmezett és jól felszerelt, védelemre és támadásra egyaránt képes hadsereg növelte; ennek számunkra legismertebb példája a római birodalom.²⁶

Harmadsorban jól ismert az iparosodásban megkésétt országok reakciója a 19. és 20. században a rivális, az iparosodás magasabb fokán álló államok beavatkozására: Franciaországban, Poroszországban, Japánban vagy Oroszországban a gazdasági erőforrások egyre központosítottabb és területileg leszűkítettebb mozgósítása alakult ki, vámsorompókkal védett, állami vagy állami tőkével működő vállalatokkal.²⁷ Am e stratégia korábbi példái is ismertek – például AsszírIA vagy a Római Köztársaság korai

23 E. Service: *Origins of the State and Civilization*. New York, W.W. Norton, 1975.

24 C. Renfrew: *The Emergence of Civilization: the Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* London, Methuen, 1972.

25 H. Spencer: *Principles of Sociology*. I., rövidített kötet, London, Macmillan, 1969; Gumpłowicz: *The Outlines of Sociology*; F. Oppenheimer: *The State*.

26 K. Hopkins: *Conquerors and Slaves*. Cambridge, Cambridge University Press, 1978.

szakaszának történelméből, amelyek korábbi civilizációkat imitáltak – jóval központosítottabb formában.

Meg kell jegyeznünk, hogy egyetlen esetben sem az önmagában vett gazdasági vagy katonai szükségesség növeli az állam hatalmát, hiszen így valójában a civil társadalmi osztályok vagy katonai csoportok kezébe adhatná irányítását, hanem inkább a gazdasági vagy katonai területi központosítás sajátos hasznosítása az adott helyzetben. A gazdaság és katonai szervezettség más típusai (pl. a piaci csere, illetve a „feudális” lovas- vagy harci szekeres egységek, a kastélyok védői) a decentralizációt támogatják, csökkentve ezáltal az állam hatalmát. A fenti példák mindegyikében a civil társadalom fő hatalmi csoportjai szabadon ruháztak államaikra infrastrukturális hatalmat. Így értelmezésünk a funkcionalizmus felől indít. A funkciókat azonban később kihasználják, és létrejön a despotizmus. Hipotézisünk az, hogy a civil társadalom szabadon enged át erőforrásokat az államnak, majd elveszti hatalmát fölöttük, és az állam elnyomottjává válik. Miként történik mindez?

Vizsgáljuk meg először az állam eredetének agyoncsépeelt problémáját. Az állam kialakulásának egyes elméleteiben az ellenőrzés civilek általi elvesztése gyakorlatilag automatikus. A militarista megközelítés szerint például a vezető harcosok a háborús időkben birtokolt ideiglenes, legitim hatalmukat automatikusan állandó, békeidőkben is gyakorolt kényszerítő hatalomra váltják. Ám amint arra Clastres rámutatott, a primitív társadalmak komoly óvintézkedéseket hoznak a katonai vezetők állandó elnyomókká válásának megakadályozására.²⁸ Hasonlóképpen az antropológusok redisztributív állama magában foglalt bizonyos akadályokat a főnökök visszaéléseivel szemben, és megnehezítette azok elkövetését. Tulajdonképpen a permanens, kényszerelvű államok általában *nem* a kései prehistorikus korban jöttek létre. Belső fejlődés eredményeként létrejött „ősi” államok csak néhány rendhagyó esetben alakultak ki (többnyire az alluviális mezőgazdaság helyi hatásaival összefüggésben), és ezek befolyásolták az összes többi esetet.²⁹ Úgy tűnik, a problémát az jelenti, hogy a központosított funkciók kizsákmányolássá való átalakításához olyan szervezeti erőforrások szükségesek, melyek csak a civilizált, rétegzett, állammal rendelkező társadalmakban jelentek meg, azaz a folyamat körkörös.

27 A stratégia klasszikus leírását lásd A. Gershenkron: *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge, Mass, Belknap Press, 1962.

28 P. Clastres: *Society against the State*. Oxford, Blackwell, 1977.

29 Ezt a gondolatot bővebben kifejtem *The Sources of Social Power* című könyvemben (I. köt. 2–4. fejt.)

A már létrejött, rétegzett, civilizált, állammal rendelkező társadalmak esetében azonban az államhatalom megnövekedésének folyamata valamivel világosabb, és leginkább annak mondható a katonai hódítás eredményeként kialakult államoknál. Eleget tudunk a korai Rómáról és más, korábbi esetekről, hogy kiterjesszük Spencer „kötelező együttműködés”-fogalmát.³⁰ Spencer szerint a hódítás olyan új erőforrásokat biztosított a hódító, központosított parancsnokság számára, melynek segítségével ez bizonyos mértékű függetlenségre tehetett szert azokkal a csoportokkal szemben, amelyek mozgásba lendítették. Ám Spencer gondolatmenete kiterjeszthető a mezőgazdaság területére is. Az iparosodás előtt a munka termelékenységének növelése általában az erőfeszítések növelését jelentette. Ezt a legkönnyebben kényszerrel lehetett elérni. Egy militarizált gazdaság növelhette a termelést, és hasznára válhatott a civil társadalomnak általában, vagy legalábbis uralkodó csoportjainak. Nyilvánvalóan a mezőgazdasági feltételek többsége a rendszeres kényszergyakorlást nem tette lehetővé. De lehetséges volt ott, ahol a munka koncentráltódott – mondjuk az öntözéses mezőgazdaságban, az ültetvényeken, bányákban és építkezéseknél. Ez azonban megkövetelte egy központosított hadsereg fenntartását, mivel a központosított rendszer a katonai erőforrások minimumának maximális hatékonysággal való kihasználásában volt a legeredményesebb.

Ez a tézis alapos kifejtést igényel. Másutt e jelenséget „katonai keynesizmusnak” neveztem, a katonai erő által létrehozott multiplifikáló hatások miatt.³¹ Ezek a hatások megerősítik az állam despotikus hatalmát a civil társadalommal szemben, mert hasznossá teszik a központosított kötelező együttműködés fenntartását, amelyet a civil társadalom önmagában nem biztosíthatott. Jól példázza ez, hogyan növeli a központosítás az általános társadalmi erőforrásokat – minek következtében egyetlen jelentős civil társadalmi csoport sem akarja felszámolni az államot –, és ezzel egyidőben növeli az állami elit saját hatalmi erőforrásait, amelyeket most már despotikusan használhat fel a civil társadalom ellen.

Ha az állam tevékenysége további erőforrásokat hoz létre, akkor sajátos logisztikai előnyhöz jut. Területi központosítása a hatékony mozgósítás képességét is maga után vonja, képes lévén ezeket az erőforrásokat bármely egyedi civil társadalmi csoport ellen összpontosítani, még ha valamennyi erő-

30 E folyamatot „States, ancient and modern” c. tanulmányomban vázolom fel (*Archives européennes de sociologie*, 1977, 18.sz.)

31 *The Sources of Social Power*, I. kötet, 9. fejt.

forrása tekintetében alul is marad vele szemben. A civil társadalmi csoportok még támogathatják is az államhatalmat. Ha az állam fenntartja az adott termelési viszonyokat, az uralkodó gazdasági osztálynak érdekében áll a hatékony állami központosítás. Ha az állam megvédi a társadalmat a külső támadásoktól, vagy visszafogja a bűnözést, akkor központi jellegét a társadalom széles körben fogja támogatni. Természetesen a központosítás e civil társadalmi érdekeknek megfelelő mértéke a fennálló termelési viszonyok vagy hadviselési módok függvénye. Eisenstadt fejtegetése szerint a központi jelleg ideológiai szempontból is vizsgálható.³² Az állam és az általa kiszolgált érdekek mindig a területei fölötti „egyetemességét”, a rokonsági, helyi, egyházi vagy osztályérdekektől való függetlenségét hangoztatva próbálták autoritását fenntartani. Természetesen a gyakorlatban az államok egyedi rokoni, helyi, osztályalapú stb. csoportok érdekeit képviselik, ám ha szerepük látszólag ennyiben ki is merülne, akkor megkülönböztettségük és legitimitásuk alapját elvesztenék. Az államok így kisajátítják azt, amit Eisenstadt „kötetlen erőforrásoknak” nevezett: ezek nem kötődnek egyetlen érdekcsoporthoz sem és az egész, területileg meghatározott társadalomban jelen lehetnek.

Mindez az állam hatalma nagyszerű tárházának tűnhet. Ám a 20. század előtti történelmi államok által megszerzett autonóm hatalom nagyon korlátozott és ingatag volt. Itt kell számot vetnünk az extenzív agrártársadalmakban működő központosított rendszerek alapvető infrastrukturális és logisztikai kényszerével. Visszatérünk a katonai büntetőakcióknak a gyakorlati politikai kormányzásánál jóval nagyobb hatóköréhez. Részletes számításokba való bocsátkozás nélkül, Engel és van Creveld úttörő munkájára támaszkodva, úgy gondolhatjuk, hogy a Nagy Sándor előtti közel-keleti birodalmi társadalmakban egy hadsereg 60 és 75 mérföld közötti távolságot tudott logisztikai támogatás nélkül megtenni. Nagy Sándor és a rómaiak ezt 100 mérföldre növelték ugyan, és Európában ez így is maradt a tizennyolcadik századig, amikor a mezőgazdaság termelékenységének jelentős megnövekedése szélesebb körű hadműveletek számára tudott logisztikai hátteret biztosítani.³³ Azelőtt azonban a nagyobb távolságok vagy többszakaszos hadjáratokat, vagy a hadsereg ellátásáról a helyi szövetségesekkel való hosszadalmas tárgyalásokat kívántak meg, főleg ha bizonyos mértékű politikai ellenőrzés is kívánatos volt. A tár-

32 Eisenstadt: *The Political Systems of Empires*. New York, The Free Press, 1969.

33 D. W. Engel: *Alexander the Great and the Logistics of Macedonian Army*. Berkeley, University of California Press, 1978; M. van Creveld: *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton*. Cambridge, Cambridge University Press, 1977.

gyalásokat megkönnyítette, ha a mindennapi politikai ellenőrzést a központi hadsereg jelenléte nélkül kívánták megszerezni. Így a legnagyobb despotikus uralkodók is gyakorlatilag a helyi eliten keresztül kormányoztak. Valamennyi extenzív társadalom a valóságban „területi szempontból föderatív” volt. Birodalmi kormányzatuk jóval gyengébb volt, mint ahogyan azt hagyományos képük sugallja.³⁴

Ebben a példában tehát két ellentétes jelenséget figyelhetünk meg: a militarista központosítást, illetve az ezt széttagoló föderalizmust. A kettő összekapcsolása dialektikát eredményez. A kényszerű együttműködés, sikeressége esetén, megnöveli az állam infrastrukturális és despotikus hatalmát, ugyanakkor megnöveli a társadalom infrastrukturális forrásait is. A logisztikai megszorítások azt jelentik, hogy az új infrastruktúrák nem korlátozódhatnak a politikumra. Szereplői állandóan „belevesznek” a civil társadalomba, maguk után vonva az állam erőforrásait. Ez a jelenség folyamatosan lejátszódik az ilyen rendszerekben. A zsákmányok, a katonai elitnek juttatott földek, a tisztségviselés gyümölcsei, az adók, az írástudás, a pénzkibocsátás mind-mind egy két-fázisos cikluson mennek keresztül: az állam tulajdonából magán- (azaz „rejtett”) tulajdonná válnak. Bizonyos esetekben azonban a széttagolódás társadalmi összeomláshoz vezet, más esetekben viszont a civil társadalom anélkül élhet a despotikus állam által intézményesített erőforrásokkal, hogy erős államra lenne szüksége. Az arameusok, a föníciaiak és a görögök elsajátították és továbbfejlesztették a közel-keleti despotikus államokban kidolgozott technikákat, a keresztény Európa pedig Róma örökségét.

Az általam felhozott példák csupán azért korlátozódnak a katonai szférára, mert ez a folyamat itt írható le a legegyszerűbben. Ám e dialektika általánosan jellemző volt az agrártársadalmakra. Más szavakkal a birodalmi és feudális rendszerek nemcsak oszcillálnak (amint azt Weber, Kautsky és mások állították), hanem egy dialektikus folyamatban fonódnak össze. A despotikus állam egy sor infrastrukturális technikát dolgoz ki, melyeket a civil társadalmak később alkalmaznak (vagy fordítva); majd a központi irányítás újabb helyeitei jelennek meg, és a folyamat kezdődik elölről. Ezek a tendenciák a példáinkat szolgáltató ősi társadalmakban csakúgy megfigyelhetők, mint a modernitás kezdetének társadalmáiban.

34 Ezt ma már számos szerző világosan látja, mint például J. H. Kautsky: *The Politics of Aristocratic Empires*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1982; E. Gellner: *Nations and Nationalism*. Oxford, Basil Blackwell, 1983; és A. Giddens: *Contemporary Critique of Historical Materialism*, 103–104.

Ez a felfogás elutasítja az államnak és a civil társadalomnak, a magán- és köztulajdonnak a jelenkori ideológiákban képviselt egyszerűsítő antitéziséit. E pólusokat folyamatjellegükben időben összefonódottaknak tekinti. Pontosabban a magántulajdon felhalmozódását – és így az uralkodó osztályok hatalmát – nem pusztán a civil társadalom teljesítményének, hanem általában a sikeres, despotikus államok széttagolódása eredményének látja. Így az állam és a társadalmi osztályok hatalmi autonómiája az idő folyamán dialektikus mozgásban volt. Lehetetlen az állam autonóm hatalma valamely „időfölötti” fokának általános szabályban való rögzítése (a hatalom despotikus értelmében).

A jelenlegi helyzet azonban viszonylag homályos. Az ipari forradalom következtében az infrastruktúrák hatalma is megnőtt. Az ipari kapitalizmus felszámolta a „területileg föderatív” társadalmakat, helyettük nemzetállamokat hozott létre, melyeknek területét átfogják az egységes uralmi és felügyeleti struktúrák.³⁵ Az utóbbi másfél évszázadban exponenciálisan megnőtt a területek logisztikai áthatásának mértéke.

Mi történik, ha egy állam mindazon hatalmi intézmények fölött megszerzi az uralmat, amelyek a történelem folyamán, illetve más helyeken az államok, a kapitalista vállalkozások, az egyházak, a jólékonysági intézmények stb. között oszlanak meg? Vajon a dialektika végeről kell beszélünk ebben az esetben, mivel így az állam mindazt megtarthatná, amit megszerzett? Világos, hogy makrotörténelmi terminusokban a Szovjetunió területi képviselői, és ez által a területek fölött is olyan ellenőrzést gyakorolt, ami a korábbi államok számára teljességgel lehetetlen volt. Sőt, noha gyakorlati autoritarizmusának mértéke könnyen eltúlozható (mint például a „totalitárius” elméletekben), központosító tendenciái mind formájukban, mind kiterjedésükben újszerűek. A csoportok közötti harcok nem is decentralizáltak, eltérően a kapitalista demokráciáktól, ahol hangsúlyosan azok voltak, nem is tagolódnak részekre, mint az agrártársadalmakban. Maga a harc centralizált: egy meghatározatlan valami a Prezídium felé vonzza a legnagyobb versengő erőket, a „liberálisokat”, a „technokratákat”, a „katonai/nehézipari komplexumokat”. Nem játszhatják ki az államot, mint az agrártársadalmak lázadóí; nem harcolhatnak az államon kívül, mint ahogyan azt a kapitalisták és a munkások oly gyakran tették. Vajon a társadalom „fölött” létezik ez az állam, mintegy saját autonóm hatalmi erőforrásaival összetartva azt? Vagy autoritatív despotizmusa enyhébb formában működik, egyrészt mint a legerősebb társadalmi erők

35 Ezt nemrégiben Giddens fejtette ki *A Contemporary Critique of Historical Materialism* című művében.

ütközésének és kompromisszumkötéseinek tere, másrészt mint olyan kényszerítő apparátusok összessége, amely mindenkire ráerőlteti a kompromisszumot? A Szovjetunióval foglalkozó teoretikusok sokat vitatták e kérdéseket. Nem állítjuk, hogy ismerjük a választ.

A Nyugat bürokratikus államaival kapcsolatban számos kérdés fogalmazódik meg. Relatív hatalmukat tekintve nem sokat változtak a logisztikai hatalom exponenciális bővülését megelőző időkhöz képest. Bármennyire is megnövekedett infrastrukturális hatékonyságuk, ez nem korlátozta legnagyobb hatalmi riválisuk, a kapitalista osztály decentralizált hatalmát. A mai multinacionális vállalkozások vagy nemzetközi bankok a kapitalizmus logikájának hasonló szabályszerűségeit kényszerítik rájuk, mint száz évvel korábbi elődeik. Az állami elitek infrastrukturális erejük megnövekedése ellenére sem szereztek nagyobb autonómiát hatalmuk számára. Ugyanakkor ismét a kortárs társadalom elméleteinek központi, megoldatlan kérdéseire jutotunk. És a megoldás ismételen elmarad. Valóban, e kérdések megválaszolása, és annak megállapítása, hogy az ipari forradalom felszámolta-e az agrártársadalmat, jóval nagyobb történelmi háttérrel igényelne, mint jelen generációnké.

Így az állam autonómiájának a despotikus hatalomra gyakorolt hatása homályos maradt. A hagyományos elméletek felől nézve eredményeink csalódást okozhatnak: az állam nem rendelkezett folyamatosan nagy hatalommal – vagy a hatalom bármely rögzített fokával. Ugyanakkor érdekes, más természetű hatalmi folyamatokat tárgyaltunk. Az agrártársadalmakban az államok ki tudták használni területi centralitásukat, ám többnyire csak elővigyázatosan és ideiglenesen, mert a despotikus hatalom kitermelte antitézisét a civil társadalomban. Az ipari társadalmakban az autoritárius államok kialakulása a despotizmus jóval nagyobb lehetőségeit jelzi, ám ez még mindig vitatható és homályos. A kapitalista demokráciákban az állam autonóm – despotikus jellegű – hatalmának kevés jele van.

Ám, valószínűleg, mindvégig a hagyományos elméletek keretei közt maradvá, rossz helyen kerestük az állam hatalmának gyökereit. A következőkben az infrastrukturális hatalmat vizsgálva, megvilágítjuk, miért.

Az következmény: infrastrukturális hatalom

Bármely társadalmi hasznosságra szert tevő vagy azt kihasználó állam infrastrukturális támogatást fog kapni. Ez lehetővé teszi számára a társadalmi és területi viszonyok adott csoportjának normatív és kényszer általi irányítását,

valamint határok felállítását a külvilággal szemben. A korábbi társadalmi interakciók által felállított új, ideiglenes határokat stabilizálja, szabályozza és megerősíti az állam egyetemesség-igényű, monopolisztikus törvényei által. Ebben az értelemben az állam területi határokat szab azoknak a társadalmi viszonyoknak, melyek dinamikáját nem ő határozza meg. Az állam egy aréna, a területéhez tartozó társadalmi viszonyok összessége, sűrűsödése, kikristályosodása, amint arra Poulantzas gyakran rámutat.³⁶ Ám a látszat ellenére ez nem támasztja alá Poulantzasnak az államról alkotott redukcionista nézeteit, mivel figyelmen kívül hagyja az állam aktív szerepét. Területiségének megerősödésével az állam nagy társadalmi változásokat idézhet elő, melyek nélküle nem történnének meg. Aktív jellegének fontossága arányos infrastrukturális hatalmával: ennek növekedésével nő a társadalmi viszonyok területisége. Így, akkor is masszív, államilag irányított infrastrukturális átrendeződés következhet be, ha a civil társadalmi csoportok sikeresen ellene szegülnek az állam despotizmusra törő kísérleteinek. A civil társadalom elemei és az állami elit közti valamennyi vita, valamint minden, az előbbin belüli, általában állami intézményeken keresztül szabályozott konfliktus a civil társadalom viszonyait és harcait az állam területi síkjára összpontosítja, megszilárdítva az illető terület társadalmi interakcióit, létrehozva a harc elfojtásának vagy a kompromisszumok kikényszerítésének területi mechanizmusait, és megtörve mind a kisebb, helyi és a nagyobb, nemzetfölötti viszonyokat.

Hadd hozzunk egy példát erre.³⁷ A tizenharmadik századtól Európában két fő társadalmi folyamat segítette elő a nagyobb mérvű területi centralizációt. Az első a háború, mely szakosodott gyalogság, lovasság és tüzérség komplex és állandó koordinációjára tette képessé a katonai parancsnoki szervezetet. A lazább, lovagokból, csatlósáikból és néhány zsoldosból álló feudális csapatok fokozatosan elavulttá váltak. Ez viszont egy állandó „előállítás-kényszer ciklus” létrehozását előfeltételezte a seregek emberrel, pénzzel és utánpótlással való ellátására.³⁸ Végül csak a területi központú államok voltak képesek ezen erőforrások biztosítására, és a nagyhercegségek, herceg-püspökök, a városok ligái elveszítették hatalmukat a kialakulóban levő „nemzeti” államokkal szemben. A második az európai, különösen az egyre inkább kapitalista for-

36 N. Poulantzas: *Pouvoir politique et classes sociales*. Paris: Maspero, 1972.

37 Erről bővebben lásd „State and society, 1130–1815”

38 A kérdés kiváló tárgyalására lásd S. Finer: „State and nation building in Europe: the role of the military”. In Tilly: *Formation of National States in Western Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1975.

mát öltő gazdasági terjeszkedés, mely nagyobb külföldi katonai védelmet, valamint a tulajdonra és a piaci ügyletekre vonatkozó összetettebb jogi szabályozást tett szükségessé (mint például a köztulajdonban levő földekhez való jog). A kapitalista tulajdonosok területi államok segítségéért folyamodtak e kérdésekben. Így az európai államok folyamatosan jóval nagyobb infrastrukturális hatalomra tettek szert: rendszeres adózásra, a katonai mozgósítás monopóliumára, állandó bürokratikus adminisztrációra, a törvényhozás és -alkalmazás monopóliumára. Abszolutisztikus kísérleteik ellenére, hosszú távon az államoknak azért nem sikerült általuk despotikus hatalomra is szert tenniük, mert ezek a civil társadalmi csoportok, különösen a kapitalista tulajdonosok infrastrukturális erejét is növelték. Mindenekelőtt áll ez Nyugat-Európára, ahol, amint a geopolitikai hatalmi egyensúly nyugat – és különösen Nagy-Britannia – felé tolódott, a modernkor államainak modelljévé a despotikusan gyenge állam vált. Ezek a kapitalista osztály segítségével, és többnyire annak érdekei szerint kormányozott államok.

Ám e folyamat és szövetség az államhatalom egy teljesen különböző, természetét tekintve infrastrukturális típusának kialakulásához vezetett. A kapitalizmus területi szegmensek sorozataként vált uralkodó renddé – számos, nagymértékben (noha nem teljesen) valamely államtól és annak befolyási övezetétől függő termelési és kereskedelmi rendszer összességéként. Korunk nemzetállami rendszere nem a kapitalizmus (sem a feudalizmus) mint pusztá termelési forma eredménye. Ebben az értelemben „autonóm”. Ám eredménye annak a módnak, ahogyan a kialakulóban levő és terjeszkedő kapitalista viszonyokat az azokat megelőző államok szabályozó határokkal látták el. Ezek az államok eredetileg a feudális Európa kezdetben despotikusan és infrastrukturálisan egyaránt gyenge államai voltak. A tizenkettedik században még legerősebbjeik is a GNP kevesebb mint két százalékát szerezhették meg (ha ez mérhető lenne); hadviselési rendszerükbe évente legtöbb 10-20 000 embert hívtak be, néha nem több mint 30 napra; semmilyen módon nem adóztathattak rendszeresen; a társadalmat érintő viták összességének igen kis hányadát szabályozhatták – tulajdonképpen marginális jelentőségűek voltak a legtöbb európai ember társadalmi életében. És mégis ezek az aprócska államok döntő fontosságúak lettek mai világunk kialakításában. A területi központosítás szükségessége először Európa, majd a világ társadalmának újjászervezéséhez vezetett. A nukleáris fenyegetés egyensúlya ezek között az apró európai államok között keresendő.

A mai nemzetközi gazdasági rendszerben a nemzetállamok kollektív gazdasági szereplőkként lépnek fel. A legtöbb politikai gazdaságtani munka oldalain olyan szereplők nyüzsögnek, mint „az Egyesült Államok”, „Japán” vagy az „Egyesült Királyság”. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy létezne egy közös „nemzeti érdek”, csak azt, hogy a nemzetközi arénában egy sor kollektív szervezettségű hatalmi szereplőt találunk, a nemzetállamokat. Ezek gazdasági szerepéhez nem fér kétség: a nemzetközi piacról bizonyos mértékben elválasztott belső piac léte, a nemzeti valuta értéke, adóinak és behozatali kvótáinak szintje, a belső tőkének és munkaerőnek nyújtott támogatása, tulajdonképpen egész politikai gazdasága át van itatva azzal az elvvel, hogy a „civil társadalom” szférája területi. Az állam területisége saját életet élő társadalmi erőket teremtett.

Ebben a példában a területiség fokozódása nem növelte a despotikus hatalmat. A nyugati államok a tizenkettedik században despotikusan gyengék voltak, és máig azok maradtak. Ám az infrastrukturális áthatolhatóság drámaian megnövelte a társadalmi érintkezés területi kötöttségét. Úgy tűnik, a társadalmi fejlődés általános jellemzője ez: az állam infrastrukturális hatalmának erősödése a társadalmi érintkezés területi kötöttségéhez vezet. Ugyanez a tendencia érvényesül a despotikus hatalom esetében is, noha jóval gyengébben. Az erős infrastrukturális háttér nélküli despotikus állam csak területiséget fog magának követelni. Rómához és Kínához hasonlóan megépítheti falait, a barbárok kívül, valamint az alattvalók belül tartására egyaránt. Ám sikere korlátozott és ingatag. Így ismét felállíthatunk egy történelmi dialektikát. Az infrastrukturális államhatalom növekedése területivé teszi a társadalmi viszonyokat. Ha ezután az állam elveszti erőforrásai feletti uralmát, azok szétszóródnak a civil társadalomba, decentralizálva és deterritorializálva azt. Hogy ez van-e éppen folyamatban a mai kapitalista világban, a két egymást követő hegemón állam, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok hanyatlásával, az a kortárs politikai gazdaságtan legvitatottabb kérdéseinek egyike, amelyet nekünk is nyitva kell hagynunk.

Ebben a tanulmányban arra mutattunk rá, hogy az állam alapvetően egy hely, egy aréna, ahogyan azt a redukcionista elméletek állítják, és mégis itt keresendők autonóm hatalmának forrásai és mechanizmusai. A civil társadalom fő hatalmi szereplőivel ellentétben az állam területhez kötött és központosított. A társadalmaknak szükségük van arra, hogy tevékenységeik egy részét egy központosított területen szabályozzák. Szükségük van erre az uralkodó gazdasági osztályoknak, egyházaknak és más ideológiai hatalmi mozgalmaknak,

valamint a katonai eliteknek is. Ezért hatalmi erőforrásokat ruháznak az állami elitekre, amelyeket pontosan azért nem tudnak teljesen visszaszerezni, mert saját szervezettségük társadalmi-területi alapja nem központosított és nem területi. Az államhatalom e forrásai és az általuk biztosított autonómia eléggé jelentéktelenek lehetnek. Ám ha az állam által használatba vett erőforrások további hatalmi erőforrásokat termelnek – amit maguk a civil társadalmi csoportok is használnak –, akkor ezek többnyire az állam kezén mennek keresztül, és így a hatalmi autonómia megnövekedéséhez vezetnek. Így az *autonóm államhatalom a támogatott területi központosítás általános társadalmi hasznosságának terméke*. Ez sokat változott a társadalmak története során, és ezzel egyidőben változott az állam hatalma is.

Az államhatalomnak két formáját különböztettük meg, a despotikusát és az infrastrukturálisát. Az előbbi, az állami elit hatalma a civil társadalom osztályainak elitjei fölött, azonos azzal, amit az irodalom általában az államhatalom alatt ért. Példákat hoztunk arra, ahogyan a gazdasági, ideológiai és katonai erőforrások területi központosítása hozzájárult az állam despotikus hatalmának növekedéséhez. Ám az államok ritkán tudták hosszú távon megtartani e hatalmukat. A történelmi államok despotikus megvalósításai ingatagnak bizonyultak, mert nem rendelkeztek a társadalmi életbe való behatoláshoz és annak koordinálásához szükséges logisztikai infrastruktúrával. Így amikor az államok meg is növelték saját erőforrásaikat, ezeket hamarosan saját személyzete hordta szét a civil társadalomba. Innen adódik a birodalmi/patrimoniális és feudális rendszerek közötti, először Max Weber elemezte ingadozás.

Az infrastrukturális hatalomra koncentráva azonban beláthatjuk, hogy ez az ingadozás tulajdonképpen nem más, mint a társadalmi fejlődés dialektikája. A despotikus államok a hatalmi infrastruktúrák nagy számát állították elő. Ahogy ezek „szétszóródnak” a civil társadalomban, az általános társadalmi erők megnövekednek. Azt a tételt állítottuk fel, hogy az agrártársadalmakban lezajlott társadalmi fejlődés a leginkább az uralom-elvű birodalmakkal példázható, autoritatív hatalmi struktúrák, és a „Sokréttű Hatalmi Aktorok Civilizációival” jellemezhető, decentralizált, szétszórt hatalmi struktúrák dialektikájának eredménye. Így az erős államoknak a fejlődésben betöltött szerepe alapvetően ingadozott – néha elősegítve, néha késleltetve azt.

Ugyanakkor hangsúlyoztuk az infrastrukturális államhatalom egy másik következményét is. E hatalom megerősödésével nőtt a társadalmi élet területisége is. Ez többnyire észrevétlen maradt a szociológiában, a szociológia vezérfogalmának, a „társadalomnak” kikezdetlensége miatt. A szociológusok, sőt

a fogalmat használó legtöbb ember „társadalom” alatt az állam területét érti: „amerikai társadalom”, „brit társadalom”, „római társadalom” stb. Ugyanez áll az olyan rokon értelmű kifejezései esetén is, mint a „társadalmi alakulat”, vagy (kisebb mértékben) „társadalmi rend”. Ám az államhatárok relevanciája annak szempontjából, amit társadalmak alatt értünk mindig részleges és sokat változott. A középkor-kutatók általában saját periódusuk társadalmait nem tekintik az állam által meghatározottnak; gyakoribbak köztük az olyan tágabb, nemzetfölötti terminusok, mint a „kereszténység” vagy az „európai társadalom”. Ám ez a középkor és modernitás közötti változás a nagy modernizációs átalakulások egyik döntő aspektusa; ugyanúgy, ahogyan a késő huszadik századi társadalomról alkotott felfogásunk számára központi jelentőségű a „világrend” és a nemzetállamok mai viszonya. Mennyire területiek és központosítottak a társadalmak? Ez az egyik legfontosabb elméleti probléma a társadalmi élet fölött masszív ellenőrzést gyakorló államok kapcsán, *nem* a viták hagyományosabb terépe, az állami elitek osztályok és más elitek fölötti despotikus hatalma. Az állam központi jelentőségű társadalom-felfogásunk számára. Ahol az államok erősek, a társadalmak viszonylag területiek és központosítottak. Ez a legáltalánosabb állítás, amelyet az állam autonóm hatalmáról tehetünk.

Fordította: *Vincze Hanna Orsolya*

INTERJÚ

„A többség kisebbségekből áll”¹

Beszélgetés Örkény Antal szociológussal

Papp Z. Attila (PZA): – Ennek az interjúnak az ötlete szeptemberben vetődött fel. A Téleki Intézet őszi konferenciáján egyikünk (Bárdi Nándor) a magyar kisebbségkutatás historiográfiáját áttekintve előadásában meg sem említette az általad vezetett Kisebbségkutatás Tanszékét. Ekkor Te ezt számon kérted. Az udvarias kitérő (időkeret, köztudott dolgok stb.) helyett az hangzott el, hogy – az előadásban is elismert szakmai erényeitek ellenére – nem vagytok benne a határon túli magyarságot kutató szakmai közegekben. Ezt természetesen át lehetne politizálni, és ilyen úton-módon eljutnánk a szokványos értelmiségi stigmákhoz, de ezzel nem jutunk előre.

Bárdi Nándor (BN): – Sokat töprengtem a dolgon és az akkori talán aprónak tűnő „problémát” három dologra vezettem vissza. Egyrészt arra, hogy a magyar kisebbségkutatás szakirodalma alapvetően elválnak egy történeti-honismereti-néprajzi-kisebbségpolitikai, tehát identitáspolitikai tudástermelésre, valamint egyfajta helyzetfeltáró, a mérésre koncentráló szociológiai-statisztikai-antropológiai megközelítésre. Jómagam elsősorban az előbbiben élek. Másrészt én a kisebbségkutatás mai intézményeit a magyar-magyar kapcsolatok (magyarországi-határon túli kutatók) viszonyainak problematikus alakulása alapján vázoltam fel. S ebből a szempontból a Ti kutatásaitok körül nem voltak konfliktusok.

PZA: – Bár azt érdemes megjegyezni, hogy a REPLIKÁban a nyugati – keleti kutatók viszonyáról általatok elmondott, a gyarmatosításról kifejtett gondolatokat tovább lehetne értelmezni budapesti-kolozsvári kutató relációban, vagy például a kolozsvári tanszéken belül ez a mozzanat tetten érhető a témából szakdolgozók, illetve a kérdezőbiztosok esetében is.

1 A Minoritas könyvek hátoldalán található „fülszöveg”.

BN: – Harmadrészt az őszi előadás egyik fő mondanivalója az volt, hogy e kutatási témakörnek, amelyet általában kisebbségkutatásnak nevezünk, a saját útját kellene járnia, és el kellene szakadnia a nyolcvan éve több-kevesebb súllyal „rá támaszkodó” politikai kényszerektől. Saját tudományos modellt és a korszerű társadalomtudományok számára is kompatibilis fogalmi nyelvet kellene megteremteni ehhez. Nos, ebből a szempontból is védettebb helyzetben vagytok, hisz a kilencvenes évek elejétől nemzetközi összehasonlító kutatásokban vettetek részt, és ezek a problémák kevésbé érintettek.

Örkény Antal (ÖA): – Mindenekelőtt szeretném elmondani, hogy nagy öröömre szolgált, amikor megkerestetek és felkértetek erre a beszélgetésre. Azt gondolom, hogy pont az ilyen jellegű véleménycserére van a legnagyobb szükség ma Magyarországon, amikor lehetőség nyílik akár az ellentétes nézetek ütköztetésére is. Ennek hiányában minden elképzelés vagy elmélet beteljesse, egyoldalúvá torzul, ami szükségképpen vezet el a doktrinerséghez.

Rátérve az érdemi felvetéseitekre, azt hiszem azzal érdemes kezdeni, hogy a magyar szociológiának nagyon sajátos a fejlődéstörténete. Amikor te azt mondd, hogy Magyarországon nagyon markánsan megkülönböztethetők, vagy csoportosíthatók az etnikai kérdésekkel foglalkozó munkák, akkor szerintem e mögött a meglátás mögött az van, hogy az identitáspolitikával érintett tudományos megközelítéseket nálunk nagyon erősen áthatja egy történelmi látásmód. Van egy nagyon erőteljes történettudományi hagyomány: hogyan kell kezelni a nemzetiségeket és a határon kívülre került magyarság problémáját. Ez a nézőpont aztán leginkább a politológiával került szellemi interakcióba, és integrálta magába a geopolitikai és regionális megközelítéseket, miközben alapvetően mindvégig a „magyarságtudomány” szigorú határain belül maradt, nem törődve a kurrens nemzetközi trendekkel és paradigmákkal. Ehhez képest a szociológia eléggé önálló utat járt be. A magyar szociológiában már a hetvenes évektől megfigyelhető egy nagyon erőteljes szándék és akarat arra, hogy megpróbálja a kutatásait valamilyen szinten integrálni a nemzetközi tudományos életbe. Emiatt úgy gondolom, a szociológiában sokkal több olyan nyugat-európai és tengeren túli hatás mutatható ki, ami a hagyományos történetírásban kevésbé fedezhető fel. Napjainkra persze már ez sem igaz teljesen, gondoljunk csak a CEU környékén formálódó új megközelítésekre, vagy a csíkszeredai antropológiai műhely kiváló teljesítményére. A mi, akár hiányolt jelenlétünket ebben az egész nagy halmazban tehát nemcsak politikai okból érdemes tárgyalni, de van egy szakmai oldala is, nevezetesen, hogy az a fajta szociológiai, szociálpszichológiai megközelítés, amit mi használunk eléggé más alapokról indult.

Az ELTÉ-n működik egy tudományos csoport, amelyik belekerült ebbe a kisebbségkutatásnak tekintett halmazba. Csepeli György volt az első, akinek bizonyos munkái már a nyolcvanas években szorososan kapcsolódtak a kérdéskörhöz, bár ő szorosabban a nemzeti identitás problematikájával foglalkozott.² Ez akkoriban a magyarországi nemzeti identitás tudáskészletének a rekonstrukcióját jelentette. Ezt vetette össze ő más, nyugat-európai típusú identitás-építő történetekkel és konstrukciókkal. Csepelit a könyvében többek között az foglalkoztatta, hogy a Bibó által felvetett államnemzeti és kultúrnemzeti megközelítést hogyan lehet ma (azaz a nyolcvanas években) értelmezni. Bibó nyomán vajon mondhatjuk-e, hogy Közép-Kelet-Európát egy ilyen kultúrnemzeti identitásépítés jellemez, vagy ez már a nyolcvanas években sem volt igaz? Csepeli munkáiban oda lyukadt ki, hogy a nemzeti identitás szerkezetében nem lehet tiszta keleti-nyugati megkülönböztetéseket tenni, ez a kép ugyanis sokkal bonyolultabb és sokszínűbb Nyugaton és Keleten egyaránt, bár ekkor még neki kevésbé voltak erre empirikus adatai. Leszűkítettebb volt az az empirikus váz, amiben a problémát elemezni próbálta.

Később, a 90-es évek elején jött el az a pillanat, amikor a szociológia tanszékéről néhányan (jelesül Csepeli György, Székelyi Mária, Kovács András vagy Jómagam) különböző nagy empirikus kutatásokba kapcsolódhattunk be. Én így kerültem ebbe a történetbe. Nekem az első ilyen jellegű nemzetközi összehasonlító vizsgálatom a társadalmi igazságosság kérdésével, az igazságosság értelmezésével és értékelésével foglalkozott,³ a másik pedig az ISSP keretében a nemzeti identitást kutatta.⁴ Már az első összehasonlító vizsgálatban rájöttünk, hogy itt valami egészen különös új lehetőséggel kerültünk szembe, és hogy nemzetközi összehasonlításban nem egyszerűen úgy kell kezelni a szociológiát, ahogy addig hagyományosan kezelték. A szociológia ugyanis hagyományosan egy adott zárt társadalmon belül képzelte el a társadalmi viszonyok rekonstrukcióját és a társadalmi jelenségek feltárását, míg a nemzetközi összehasonlítás optikája lehetőséget nyújt arra, hogy valamilyen értelemben megpróbáljuk az országhatásokat, a makroszintű kulturális hatásokat és a szimbolikus szférát is beemelni a történetbe. A nemzetközi kontextusba emelés révén a társadalmi igazságosság tekintetében nem csak azt lehetett vizsgálni már, hogy a társadalmi státus, a társadalmi helyzet és az ebből következő attitűdök ho-

2 v.ö. Csepeli György *Nemzet által homályosan*, Budapest: Századvég, 1992.

3 Lásd Örkény Antal *Hétköznapok igazsága. Igazságossági felfogások egy nemzetközi összehasonlítás tükrében*, Budapest: Új Mandátum Kiadó, 1997.

4 Csepeli György, Örkény Antal „Nemzetközi összehasonlító szociológiai vizsgálat a nemzeti identitásról”, *Szociológiai Szemle* 1998/3, pp. 3-36.

gyan vezethetnek el különböző társadalomképekhez és igazságosság-felfogásokhoz, hanem olyan kérdést is föl lehetett vetni, hogy egyáltalában Magyarország más közép-európai országokkal együtt markánsan megkülönböztethető-e Nyugat-Európától? Ez pedig a rendszerváltással különösen fontos kérdéssé vált.

Másfelől, tulajdonképpen a szociológián belül is lezajlott az a folyamat, ami az egész régióban jellemző volt, nevezetesen, hogy a tudománynak is meg kellett találnia az új identitását a megváltozott körülmények között. A tudomány megpróbálta saját identitását újratemetni, amely azt is jelentett: e valamit hozzá akart adni azokhoz az értelmezésekhez, hogy ezek az országok '90 után vajon milyen forrásokra építsék fel az identitásukat és mindez milyen gyökerekből táplálkozzon. Ebből a szempontból döntő fontosságúak az országok közötti különbségek, a nemzetközi összehasonlítás és a regionális megközelítés. De még ezen a téren is voltak konfliktusaink, ami a nyilvánosságban az adataink „megkeményítésében” mutatkozott: nevezetesen abban, hogy a nemzeti identitás értelmezése tekintetében két fő vonulat különböztethető meg. Az egyik egy *esszencialista* irányzat, mely a folytonosságra, a történeti hagyományokra, a „szerves” fejlődésre helyezi a hangsúlyt. A másik, ezzel szemben, egy *konstruktivista* megközelítés, ami azt jelenti, hogy a társadalmak maguk konstruálják a saját identitásukat, és ezek a konstrukciók egymással összehasonlíthatók. Ha az elsőre fókuszál az ember, akkor a nagy nemzetközi összehasonlítások vonatkozásában a lehetőségek sokkal korlátozottabbak. Ha a másodikra, akkor viszont teljesen releváns a kérdés, hogy miképpen konstruálódik a nemzeti identitás Magyarországon, Hollandiában, az Amerikai Egyesült Államokban, hiszen az identitás szerveződésében hasonlóságok és különbségek egyaránt vannak. Ehhez még hozzá kell tenni, hogy én mint empirikus szociológus, Csepeli György viszont alapvetően mint szociálpszichológus vett részt ezekben a kutatásokban. A szociológia adta a mérés és elemzés módszerét, míg a másik oldalon a szociálpszichológia szolgáltatja azt a tudást és szempontrendszert, amellyel meg lehetett konstruálni a nemzeti identitás bonyolult dimenzionális hátterét, vagy azokat a magyarázó modelleket, melyek segítségével közelebb kerülhettünk a konfliktusok mélyebb megértéséhez. És nem csupán Magyarországon vagy Közép-Kelet-Európában, hanem egy sokkal színesebb és bonyolultabb nemzetközi térben. Ezekben a kérdésekben, a nemzet kérdésében, az identitás kérdésében és az etnikai együttélés kérdésében ugyanis hihetetlen feszültségek mutatkoznak a világ legkülönbözőbb országaiban, és ezt viszonylag sikeresen lehet a szociálpsi-

chológia szempontrendszerével megragadni és elrendezni. Mi tehát innen érkezünk a beszélgetés elején felvetett történetbe, ami nagyon markánsan elkülönül attól, ahogy ezt hagyományosan, mondjuk a történettudomány, vagy a politikatörténet látja.

BN: – *Vizsgálataitok során – az Alkonyban mint értelmiségi elitvizsgálatban, a Szabó Ildikóval közösen készített, a középiskolások politikai kultúráját feltáró munkákban, az egyetemista vizsgálatban – nyomon lehet azt követni, hogy míg '89 előtt mégiscsak egy államilag szervezett társadalom képe volt nálunk a meghatározó, addig '89 után ha tetszik, ha nem, európai értelemben vett nemzetileg szervezett társadalommá kezdett ez átalakulni. De milyen is ez a nemzetkép, amely a „szocialista társadalmat” váltja fel? Ennek is két oldala lehet, egyrészt az, amit mértek a tudáskészletben, másrészt pedig az, hogy Te mit tekintesz fontosnak, azaz van, amit mértek, és van az, amit szeretnétek. A konzervatív és liberális értékeket, az etnocentrizmust és a multikulturális beállítódásokat, illetve az államhoz való viszonyt mérve milyen paradoxonokat látsz itt? Szerinted mennyiben volt etnikus a magyarság honpolgári fogalma, és kiknél, mennyiben változott ez meg?*

ÖA: – Úgy látom, hogy ebben a régióban történeti okoknál fogva a politika szerepe a nemzet építkezésének minden szintjén különösen erőteljes. Itt persze meg kell különböztetni a mindennapi vagy hétköznapi szintet a nacionalizmustól, mint ideológiai szinttől. Az egyes szintekre a politika különbözőképpen szivárog be, vagy különbözőképpen foglalja el ezeket a szinteket, amelyből végül is a nemzeti tudáskészlet és érzésvilág összejön. Minden szinten és különösen a legfelsőbb szinten, tehát az ideológiák szintjén a politikának döntő a jelentősége, sőt az maga a politika. Ki is lehet fordítani ezt: az ideológia azért olyan fontos, mert a nemzet öndefiníciója és a nemzetnek más nemzetekkel szemben való definíciója és konfrontációja, ami egyébként történelmi szükségesség, folyamatosan centrális politikai kérdés mifelénk. A mi érdeklődésünk végig abból a feltevésből indult ki, hogy miközben léteznek ezek a domináns ideológiák – és ennek lehet tekinteni akár a szocialista ideológiát, akár a 90-től újjászülető közép-kelet-európai nacionalizmust is –, nézzük meg ezeknek az értékeknek és ideologikus elemeknek a mindennapi gondolkodásban való megjelenését és transzformációját. Azt gondoltuk, hogy különösen 90 után – szemben a korábbi idősakkal, amikor tulajdonképpen az alsó szintnek a megjelenése a társadalomban nagyon korlátozott volt, hiszen a politika uralta egészen a mindennapok szintjéig az embereknek nemcsak az életét, de a gondolkodását is – a társadalmak alapvetően a szabadság elvére, élményére és egyben „veszélyére” épülnek fel. Ezért nem lehet teljes

mértékben még a politikai harcok során sem figyelmen kívül hagyni azt, hogy az átlagpolgár vagy a különféle társadalmi csoportok és rétegek miképpen gondolkodnak egy adott kérdésről. Tehát az empirikus szociológia a társadalom tagjainak az attitűdjeiből, vélekedéseiből próbálja rekonstruálni a társadalmi mindennapoknak a tudáskészletét. Erről természetesen a politika elfelejtezhető, csak azt hiszem, hogy 90 óta a politikának már nincsenek meg azok az eszközei – plurális és demokratikus rendszerekről lévén szó –, amelyekkel mindezt egyszerűen negligálni lehetne.

Ha a nemzeti identitás nem pusztán egy történeti hagyományból és tudáskészletből építkező politikai konstrukció, hanem egy adott pillanatban, egy adott társadalmat alkotó embercsoportnak az érdekeiből és a vélekedéseiből konstruált valami – és mi inkább efelé hajlunk –, akkor ennek megragadása és leírása feltétlenül szükséges ahhoz, hogy megérthessük a mai nemzetnek, a mai magyar nemzetnek, a mai magyar politikai nemzetnek az integrálódását, önképét és identitását. A mi megközelítésünk ennyiben folyamatosan jelenkori megközelítés. Miközben az ideológia folyamatosan hatni próbál az emberekre Magyarországon épp úgy, mint Erdélyben vagy Dél-Szlovákiában. Ez a háttere annak, amikor a Kárpát-projektben azt vizsgáltuk, hogy a különböző ideologikus állítások és sémák milyen fajta fogadtatásra találnak az emberekben és milyen reakciókat váltanak ki bennük.

PZA: – A Kárpát-projektben kimutatták, hogy Magyarországon az iskolai végzettség növekedésével az etnocentrikus kötődések csökkennek, és minél magasabb az iskolai végzettség ill. a politikai kultúra szintje, annál differenciáltabb a toleranciaküszöb. Ezzel szemben a határon túli elitnél ugyanez nem következik be, hanem ezzel ellenkező tendenciát mutattok ki. Ehhez hasonlóan a dél-szlovákiai és az erdélyi vizsgálatok – a történeti, identitáspolitikai megközelítésekhez hasonlóan – két külön, etnikai törésvonallal elválasztott társadalmat mutattak be. Az induláshoz képest neked miben hozott újat ez a kutatás?

ÖA: – Amikor a szociológia olyan problémákat közelít, mint a nemzet, a nemzethez való tartozás, a nemzeti identitás szerkezete és jelentősége, akkor mindig egy csoportból indul ki. Ez a csoport lehet egy virtuális csoport – a politikai ideológia számára és különösen a történelmi normatívából építkező ideologikus megközelítés számára ez egy ilyen csoport: ezer éven átnyúló, gyakorlatilag egy lelki közösséget kifejező csoport –, az empirikus szociológia azonban kénytelen létező csoportokat megragadni. Így számunkra a nemzeti közösség problémája mint létező csoport merült föl, és a kutatásnak az egyik alaptanulása az, hogy a magyar nemzet az ideológiai definíció szerint

mérve nem létezik. Vannak csoportok, amelyek bizonyos szempontból összetartozónak érzik magukat, és talán együttesen definiálhatók is lehetnének egy nemzetnek, és mégsem. Ilyen szempontból a Kárpát-projektben megrázó élmény volt, hogy mennyire eltér mondjuk a magyarországi válaszdói magatartás és nemzeti-etnikai identitáskészlet a dél-szlovákiaitól. Vagy akár a dél-szlovákiai mennyire eltér az erdélyitől. Ezt egyszerűen nem lehet úgy félresöpörni, mint szimpla deviációt. Nem lehet figyelmen kívül hagyni egy adott csoport által magáénak vallott értékrendszert. Meg kell magyarázni, mi-ből fakad az, hogy Magyarországon egészen másfajta magyarázó modellek és hatások építhetők föl, mint Erdélyben és Dél-Szlovákiában. Miközben mind- ezt keresztül metszi a modernizáció problémája. Hogyan férnek meg egymással a modernizációs értékek és a nemzethez kapcsolódó értékek? Mikor kerülnek konfliktusba, és ebből a konfliktusból végül hogyan jön létre egyfajta egyensúly, amely azért mégis a csoport és a közösség fennmaradását biztosítja?

Ugyanezt példázza az etnocentrizmus, amely egészen másképp jelenik meg Erdélyben, mint Magyarországon. Mindkét helyen lehet valaki etnocentrista beállítódású, de a mögöttes tudáskészlet és mindazok a lélektani és társadalomlélektani folyamatok, amelyekkel az etnocentrizmus végül is hozzásegíti a csoport tagjait, hogy azonosuljanak azzal a csoporttal, amit nemzetnek hívnak, nagyon-nagyon különböznek. Ez tulajdonképpen relativizálja az ideológiai premisszákat. A hagyományos történeti és politológiai munkák ugyanis nagyon erős premisszával élnek, nevezetesen azzal, hogy a nemzethez nagyon-nagyon pozitív lelki tartalmat, feltétlen közösségi azonosulást, pozitív érzelmi töltésű tudást és megerősítést kapcsolnak, amellyel bizonyítani akarják azt is, hogy a nemzetre szükség van. A szociológia ilyen értelemben sokkal inkább relativizálja a történetet, sokkal inkább megpróbálja föltárni a létező oksági összefüggéseket, és ez a fajta ideológiai komponens nemigen jelentkezik.

Még markánsabbak a különbségek ha az önmagunkra és másokra vonatkoztatott sztereotípiákat vizsgáljuk. Elemzésünkben megkülönböztettük a kompetenciára (mint *gessellschaft* értékre) és a moralitásra (mint *gemeinschaft* értékre) vonatkozó sztereotípiákat, és kimutattuk, hogy a magyarság különféle csoportjai a Kárpát-medence egyes régióiban (illetve országaiban) amikor önmagukat értékelik vagy amikor a többi magyar csoporttal hasonlítják össze magukat, tökéletesen eltérő értékeléseket adnak, és akkor még nem is beszéltünk arról a képről, ahogy más, többnyire velük együttélő etnikai csoportokat látnak.

BN: – *Itt nem ugyanarról van szó, amit Szarka László a magyar kisebbségek szétfeljlődése alatt ért, vagy Kontra Miklós a magyar nyelv többközpontúságának nevez?*

ÖA: – Azt kell mondanom, hogy mindazok a konfliktusok, amelyek a Kárpát-medencében a magyarság vonatkozásában a többségi etnikai csoport és a magyar diaszpóra között léteznek – évtizedekben gondolkodva – el fognak tűnni. Szemben egy másik konfliktussal, ahol viszont nagyon súlyos morális problémák vetődnek föl, és ez pedig a romakérdés. Ez az a probléma, amelyben nem látok jelenleg ebben a régióban – és nemcsak ebben a régióban nem, hanem tulajdonképpen egész Európában – megnyugtató megoldást, és amely valóban morális dilemmákat vet föl a politikus és a tudós számára egyaránt, mármint, hogy kötelezettségeink vannak, akár abban, hogy föltárjuk az összefüggéseket és a konfliktusokat, akár pedig úgy, hogy megfelelő politikai megoldást találjunk. A cigányság kérdése pont ilyen.

BN: – *A kutatás és az összehasonlító vizsgálat során mennyiben jelentett problémát a fogalomhasználat?*

ÖA: – Az empirikus szociológia – szemben a várakozásokkal – szerintem nagyon lehatárolt kompetenciájú tudomány, és nagyon leszűkíti a problémákat. Elemi dolgokra kell szűkíteni egy történetet, és mindazok a tényezők, amelyek bár nagyon fontos szerepet játszhatnak vagy játszanak egy probléma magyarázatában, de nem illeszkednek feltétlenül egy értelmezési modellre, azokat semlegesíteni kell. Ez az empirikus szociológiának egy olyan adottsága, amely nem tud vetekedni például az antropológia sokszínű és finoman árnyalható megközelítésével. Az antropológiának azonban szintén megvannak a maga korlátai. És ilyen értelemben minden tudománynak megvannak a korlátai, és megvannak a profitjai. Tehát ezek a tudományok csak egymással interakcióban képesek bármit is elmondani.

Ha nemzetközi összehasonlító vizsgálatokat csinál az ember, akkor vannak olyan kérdéskörök, ahol a fogalmi készlet eléggé hasonló a különböző országokban és kultúrákban. Bár hozzá kell tennie: még akár egy modernizációs probléma esetében nehezen tudnám elképzelni, hogy azonosan lehet operacionalizálni a kérdéseket mondjuk Ázsiában, vagy például Magyarországon, illetve Németországban. De ha mondjuk egy magyarnak és egy franciának felteszek egy ilyen jellegű kérdést, ez ugyanúgy fog szólni. Mindez azonban a nemzeti problémakörben és az identitáskonstrukciókban már nem működik. Itt válik különösen fontossá az, hogy mennyire vagyunk képesek lefordítani egy problémát egymástól eltérő kulturális kódrendszerekre. Tudjuk, hogy ha etnocentrizmust akarunk mérni, akkor nagyon nehéz olyan

állítást találni, amely egyaránt jól működik Belgiumban, Angliában és Magyarországon. Az etnocentrizmus a lényegét tekintve kultúrák feletti jelenség, tartalmát tekintve viszont kultúrafüggő, kultúrába és a történelembé ágyazott, hiszen ebből építkezik az ilyen jellegű világlátás. Itt tehát már a fordításnak és az átfordításnak is nagyon nagy a jelentősége. Egy empirikus vizsgálatban a diaszpóra fogalmával valószínűleg a magyar válaszadó nem tud mit kezdeni, nem része ugyanis hétköznapi nyelvi közegünknek. Tudományos interpretációban persze lehet használni a diaszpóra fogalmát, de amikor az embereket kérdezem, akkor csak olyan dolgot kérdezhetek tőlük – legalábbis erre kell törekednem –, ami az adott kulturális közegben nyelviileg releváns.

BN: – *Mennyiben tudtatok a Kárpát-projektben szlovák és román kutatókkal együttműködni? Sikerült ott a kérdőívet „lefordítani”?*

ÖA: – Romániában a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológia Tanszékével működtünk együtt, román és magyar kutatókkal egyaránt. Szlovákiában a Márai Sándor Alapítvánnyal, Huncik Péterrel és Bordás Sándorral. A kolozsvári kutatók a kérdőív alapstruktúrájába és az elemzés dimenzióalásába nem szóltak bele, viszont hozzátettek kérdéseket. Voltak önálló problémáik, extra kívánságaik és ezt teljesítettük. Szlovákiában ez azért sem merült fel így, mivel Huncikék szoros partnerként dolgoztak velünk együtt a projektben. Mivel a mi pénzügyi forrásaink korlátozottak voltak, és mivel a szlovák cégek árajánlatai messze meghaladták a lehetőségeinket, végül a szlovákiai vizsgálatot egy magyar közvéleménykutató cég végezte el, amelynek volt szlovákiai hálózata. Erdélyben viszont valóban arról volt szó, hogy mi mint egy tudományos csoport, kooperációba kezdtünk egy másik tudományos csoporttal, és azt kell mondanom, hogy nagyon pozitív élmények értek bennünket, magas szakmai színvonalat találtunk. Bár hozzá kell tennem, hogy minden ilyen történet bizalmon alapul, mert az egész mintavétel problematikája annyira bonyolult és annyira sikamlós, hogy itt nagyon nagy szerepe van a bizalmi szempontoknak. Mi nagyon megbíztunk az erdélyi kollégákban, és meg vagyunk győződve arról, hogy jól csinálták a dolgot.

BN: – *Nem okozott gondot, hogy a szlovákiai munkát a kódolással bezárólag egy külön cég végezte el? A kérdőív hosszúsága sem jelentett problémát?*

ÖA: – Ehhez azt kell tudni, hogy Magyarországon már az egy órás kérdés sem megy, a 45 perces kérdőív az, ami még elbírja azt a toleranciaküszöböt, ameddig nem dobják ki a kérdezőt. Ez a másfél óra tűrőképesség arra em-

lékeztetett engem – és ezt erősítették meg a kollégák Erdélyben is –, mint amikor még Magyarországon 20–30 évvel ezelőtt az embereket nem öntötték el a különböző vizsgálatok, és a szociológus mint a Messiás, a Megváltó, egy sámán-szerű tünemény jelent meg előttük. Akkor lehetett utoljára kétórás kérdőíveket lekérdezni. Erdélyben talán még úgy működik a szociológia, mint a csodavárás egyik ágense, aki majd meghozza az emberek számára a boldogságot. Mindez Szlovákiában azért sem jelentett gondot, mert ott csak az eredeti, rövidebb kérdőívet használtuk.

BN: – *Ván egy olyan általában antropológusok, néprajzosok által képviselt vélemény is, hogy bizonyos társadalmakban nem is lehet kérdőíves vizsgálatokat végezni, mert az emberek nem tudnak mit kezdeni a kérdezőbiztossal és a standardizált kérdésekkel?*

ÖA: – Bármelyik kutató megindokolhatja, hogy miért nem érdemes és ő maga miért nem csinál szociológiát, de hát valószínűleg ettől még kell csinálni szociológiát. Meg kell találni a megfelelő módszereket. Ilyen alapon lehetetlen lenne bármiféle empirikus vizsgálatot is csinálni, amely valamilyen kulturális dimenzió mentén próbálja a társadalmat megragadni és definiálni. Az tény, hogy a kulturális dimenziók esetében nagyon nehéz egyáltalán tiszta fogalmakat és tiszta kategóriákat találni, amely mentén mondjuk egy hagyományos strukturális, szociodemográfiai alapú megközelítés felépíthető. Léteznek azonban megfelelő háttérstatisztikák, és súlyozásokkal minden olyan korrekció megtehető, melyekkel a konkrét terepmunka csúszásai korrigálhatók. Másfelől az ilyen jellegű problémák kutatásakor az antropológia ugyanazokkal a dilemmákkal találja magát szembe mint a szociológia: az identitásprobléma szorosan összefügg a kategorizáció kérdésével, legyen az önbesorolás, vagy külső besorolás, és valóban, ebből a szempontból az antropológia sem tud mit kezdeni azzal, hogy nem világosak a besorolás kritériumai, puhák a csoporthatárok, gyakori a keresztkategORIZÁCIÓ. Jó példa erre az a vizsgálat, amelyet jelenleg folytatunk Magyarországon sikeres romák körében. Ez a vizsgálat nem lesz reprezentatív, hiszen nem lehet tudni, hogy mi az a kör, amiből mi egy reprezentatív mintát tudnánk venni. De úgy gondolom, ha mégis van egy 600 fős mintánk, amiben bizonyos kritériumok szerint a bekerültek sikeresnek is és romáknak is tekinthetők, akkor amit elmondunk, annak van értelme. Csak legfeljebb úgy kell fogalmazni, hogy ne hogy valaki azt gondolja: ez reprezentálja a Magyarországon sikeres életutat és karriert elért romákat. Mert ez a kör jelenleg nem írható körül pontosan. A határt abban látom, hogy szerintem 90 után nem nagyon volt értelme, és

mindmáig nincs is igazából értelme nagy statifikációs vizsgálatokat lebonyolítani sem Magyarországon, sem a régióban, hiszen a régió általános jellemzője a folyamatos átalakulás. Egy állandó átalakulási folyamatban nem érdemes keresni kristályosodó csoportokat, a csoportok tiszta struktúráját. Ezzel szemben viszont érdemes keresni olyan folyamatokat, amelyek mentén ezek a társadalmi változások bekövetkeznek.

PZA: – A határon túli magyarok körében végzett szociológiai vizsgálatokkal szemben az egyik leggyakoribb kritika a mintavétel problémája. Most nem ezzel akarok előhozakodni, de Te mivel magyarázod, hogy ezek a határon túli magyarokra vonatkozó kutatások szinte kizárólag értékszociológiai, interetnikus vizsgálatok? Miközben arról, hogy miként rétegződnek ezek a társadalmi csoportok alig tudunk valamit. Nem tartod szükségesnek a rétegződés vizsgálatokat?

ÖA: – Döntőnek tartom. Nem a környező országok szociológiai tudományának a minősítése, amit mondok, de a struktúrakutatás az egy nagyon markáns irányzata a szociológiának, és arra specialisták kelleneek. A magyar szociológia ebből a szempontból nagyon sikeres volt. A hatvanas évek közepétől pont a struktúrakutatás volt az egyik leginkább kultivált irányzat a magyar szociológiában, és kinevelte, előhozta azokat a szociológusokat, akik ezzel foglalkoztak: a mobilitással, a társadalmi rétegződéssel, a társadalmi változásokkal. Az ehhez kapcsolódó kutatói módszertan Magyarországon tényleg erős. Ez ugyan közvetlenül nem segíti az értékek, az attitűdök vagy az identitás vizsgálatát, de olyan alapvető tudáskészlet a szociológián belül, ami nagyon nagy elméleti és módszertani segítség számunkra a társadalom sokkal puhább, nehezebben definiálható és megragadható aspektusainak a megközelítésére. Ez azért is hiányzik a környező országokban – kivéve természetesen hagyományosan Lengyelországot és mára már Csehországot is –, mert az ilyen típusú szociológusok hiányoznak és – amennyire meg tudom ítélni – nem az ilyen típusú látásmód az, amelyik dominálna ezen az országok szociológiájában.

A másik, ami ugyancsak fontos tényező, hogy ezek a kutatások költségesek. Egy jó struktúrakutatást csak nagy mintán érdemes csinálni. Pont arról van szó, hogy hacsak nem klasszikus osztályformációkat próbálsz rekonstruálni, aminek a relevanciája egyre kevésbé érdekes napjainkban, minél finomabb tagoltságot akarsz megmutatni, annál több embert kell megkérdezned. Hagyomány, káderállomány és költségproblematika. Hozzá kell tennem, hogy 1990 óta Magyarországon sem nagyon készült struktúrakutatás. Ez azonban nem feltétlenül rossz, mert – ahogy már említettem – nagyon

nagy értelme jelenleg nincs. Csak Szelényi Iván próbálkozott hasonló dolgokkal, főleg amerikai pénzen, egy elitkutatáson belül, amely egyben regionális kutatás is volt.⁵ Most szintén ő végez egy underclass kutatást, ami ismét több országra kiterjedő stratifikációs vizsgálat.⁶ Ezek azonban nagyon költséges vizsgálatok, és csak külső pénzügyi forrásokkal oldhatók meg.

Végül arra a kérdésre, hogy vajon érdemes-e a magyar diszapórán belül struktúrát kutatni, a válaszom egyértelműen nem. A határon túli magyar csoportok integritása alapvetően kulturális gyökerű és a szimbolikus szférában zajlik. Társadalmi helyzetüket tekintve azonban nem ragadhatók ki abból a millióból, melynek egyaránt részesei a többi, ráadásul egyes esetekben többségi helyzetben lévő más etnikai csoportok. Nehéz lenne az illető országokban csak a magyarokat nézni, mert a struktúrát az ország egészében kell vizsgálni. A határon túli magyar diaszpórák társadalmi szerkezete és jellemzői nem Magyarország, hanem csakis a befogadó ország kontextusában értelmezhetők. Így feltétlenül Pozsonyból meg Bukarestből kellene elkezdeni és menedzselni ezeket a vizsgálatokat.

PZA: – *Most roma kutatásokkal foglalkoztok. Mennyiben lehet ezt elválasztani az eddigi interetnikus kutatásoktól? Vannak-e közös folyamatok, jelenségek?*

ÖA: – A romakutatás területén⁷ minket ugyanazok a szakmai szempontok vezetnek, mint ami a Kárpát-projektet jellemezte. A magyarországi cigányság, mely a 60-as évektől a kötelező iskoláztatás és a teljes foglalkoztatás politikájának következtében történetében először képes volt integrálódni a többségi társadalomba, a 90-es évektől egyik pillanatról a másikra elvesztette munkáját, tudástőkéje leértékelődött, elvesztette a mindennapi megélhetéshez szükséges legalapvetőbb forrásokat, és megtapasztalta a többségi társadalom etnikai előítéleteit és rasszizmusát. A romakérdésben is az érdekelt bennünket, hogy milyen társadalomlélektani folyamatok vezettek ehhez a tragikus helyzethez, illetve, hogy merre lehet keresni a kiút lehetséges megoldásait, melyek a sikeres életutakat magyarázó egyéni és társadalmi tőkék, vannak-e

5 *Making Capitalism without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*, szerk. Szelényi Iván és többen mások, Verso Books, 2001.

6 Research Project on Poverty, Ethnicity, and Gender in Market Transition, Yale Egyetem, USA.

7 Lásd erről: Csepeli György, Ökény Antal, Székelyi Mária „Ambíciók iskolája; A család, az iskola, és a barátok szerepe a sikeres roma életpályák alakulásában”, in: Pál, E. (szerk.) *Út-közben*; Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára, Budapest: Új Mandátum Kiadó, pp. 61-74.

Továbbá: Csepeli György, Ökény Antal, Székelyi Mária „Romakép a mai magyar társadalomban”, *Szociológiai Szemle*, 2001/3, pp. 19-46.

speciális színterei a sikernek, és adottak-e mindazok a pályák a cigányoknak, melyek a többségi társadalom polgárai számára elérhetők; vagy éppen ellenkezőleg, bizonyos munkák és munkahelyek „elcigányosodásáról” beszélhetünk. Milyen mértékben játszik szerepet a kibocsájtó csoport – a környezet és legfőképpen a család – a sikeres egyéni életutakban, és végül, hogy milyen identitásalakzatok kísérik ezeket a folyamatokat. A kérdés egy másik leágazása annak szociálpszichológiai és szociológiai magyarázata, hogy miből ered a többségi társadalom egyértelmű intoleranciája, esetenként gyűlölete a magyarországi romákkal szemben. A gyűlölet, a gyűlöletbeszéd és a rasszista attitűdök amúgy is fájó velejárái a közép-kelet-európai rendszerváltásoknak, amit épp most szeretnék dokumentálni egy megjelent szociológiai tanulmánykötettel.⁸

Amit közösnek érzek a romakérdés politikai reprezentációjában és a magyar nemzetpolitizálás jelenségében az az, ahogyan a politika ezeket a kérdéseket kezeli, aminek egyébként nincs sok köze ahhoz, amit az emberek tényleg gondolnak, illetve ahogy az emberek tényleg viselkednek. Mindkettőt súlyosan áthatja a szimbolikus politizálás. Ez persze nem jelenti azt, hogy az emberek már pozitívan látnák a megoldást, és már megoldanák a problémákat, ha a politika hagyná őket. A romák esetében arról van szó, hogy létezik a roma politikusok közötti és a roma, illetve nem roma értelmiség diskurzusa, ami láthatóan nem nagyon találkozik a roma társadalom tényleges helyzetével és problémáival. Ugyanígy létezik egy diskurzus a határon túli magyar politika és a magyarországi politikai elit között, ami szerintem szociológiailag ugyancsak eléggé távol esik a társadalmi közhangulattól és diskurzusoktól, legyen az akár Magyarországon, akár a határon túl. Ez különben markánsan megmutatkozott a Kárpát-projektben is, mégpedig abban a blokkban, amikor azt vizsgáltuk, hogy milyen problémákat tartanak fontosnak az emberek megoldani, és hogy látják, mit tart fontosnak az az etnikai politikai párt, amely őket képviseli. A dolog abszolút ellentétes volt. Ebből nem következik – és ez a döntő, mert logikusan azt mondanám, egy hatékony politikai rendszerben ez bekövetkezne –, hogy a párt elveszti teljes politikai támogatottságát. Egy olyan pártra, amely pont az ellenkezőjét mondja vagy preferálja annak, amit én preferálok, nincs szükségem. De nem ez következik be, a pártnak igenis van egy ilyen egészen más, ideologikus alapokon nyugvó és főképp szimbolikus dimenziókban megragadható jelentősége a közember számára is. Az embereknek Erdélyben pozitív az attitűdje az

8 *Gyűlölet és politika*, Budapest: Minoritás Alapítvány, 2002.

RMDSZ-szel kapcsolatban, miközben a problémái egészen mások: a munkanélküliség, a szociális helyzet stb.

Visszatérve egy korábbi kérdésre, az etnocentrizmus Magyarországon egészen más súlyú (és tartalmú) a mindennapi életben, mint ahogy azt a politika látni és láttatni szeretné. Magyarországon is áthatja az emberek gondolkodását egyfajta etnocentrizmus, sőt Nyugat-Európához képest ez kifejezetten erős és agresszív, de egészen más súllyal, mint ahogy az a diaszpórában megjelenik. Ilyen értelemben az etnopolitika jelentősége és fogadtatása is egészen más Magyarországon, mint amilyen Erdélyben. Ez teljesen érthető. Magyarországon azt hiszem, nagyon erőteljes a szolidaritás mindazokkal a sérelmekkel és megkülönböztetésekkel kapcsolatban, amelyek az erdélyi magyarokat, a dél-szlovákiai magyarokat, vagy a kárpátaljai magyarokat érik, de ugyanakkor ennek a fontossága az emberek mindennapi életében nem olyan nagy, mint ahogy azt a politikai elit sugallja. Ez érthető is, hiszen egészen más problémák kötik le az emberek figyelmét, például megélhetési gondokkal küszködnek, az állásukat féltik, korrekt és hatékony egészségügyi ellátásra vágnak, gyerekeiket szakmailag jó színvonalú iskolákba akarják járatni, és ha megöregednek, emberhez méltó életet akarnak élni. Tehát erről nem lehet elfelejtkezni.

Egy másik fontos kérdés a roma és interetnikus kutatások kapcsán a másság témája. A határon túli magyar diaszpóra ügye nem önmagában álló kérdés, hanem ezernyi szálon a másság kérdéséhez kapcsolódik. Miközben a régió az Európai Unióhoz való csatlakozás lázában ég, nem hihetjük, hogy a közös Európa és a hagyományos politikai nemzetállam lebontása rögvest megoldaná a többség vs. másság problematikáját. Sőt. A másság problematikája és a másság elfogadása, a többségnek a kisebbséghez való viszonya szerintem döntő kérdés. Ez nyilvánul meg a térség majd minden országában a romakérdésben, Erdélyben a román-magyar viszonyban, de megnyilvánulhat a fogyatékosokkal szembeni társadalmi viselkedésben, vagy megnyilvánulhat a nők társadalmi helyzetében is. Lényegében ez volt a kiindulópontunk, amikor megpróbáltunk egy etnikai tanulmányi programot létrehozni Budapesten. Megpróbáltuk a kisebbségi létet a legkülönbözőbb oldalairól körüljárni, és a kisebbség-többség viszonyának konfliktusából valamiféle olyan közös tudást fabrikálni, amelyet a nálunk végzett hallgatók a politikában, a médiában vagy bárhol az életben, a munkában, a kapcsolataikban alkalmazhatnak.

BN: – *Itt az ELTE Kisebbségsszociológiai Tanszékéről van szó, amelyet Te vezetsz. Az előbbi koncepcionális elhatározáson túl, miként jött ez létre?*

ÖA: – Volt a Szociológiai Intézet az ELTE-n belül, aztán létezett egy tanzéki struktúra egy alapvetően szociológiai oktatási profillal. Ezen belül kialakultak olyan munkakapcsolatok, amelyekben a szereplők érzékelték, hogy valamit újítani kellene az oktatáson belül. S akkor kezdtük el, minden tanszéktől függetlenül, a *Minority Studies* angol nyelvű képzési programot 1992-ben. A háttérben a rendszerváltás rácsodálkozásélménye is ott lehetett. Amikor érzékeltük, hogy nem pusztán személyek közötti kapcsolatban és előnyökben merülhet ki a nemzetközi tudományos életbe való integráció, hanem akár intézményes szinten is megvalósulhat, arra gondoltunk miért ne legyen az ELTE-n olyan típusú képzés, amely képes a nemzetközi piacon megjelenni, és diákokat, tanárokat fogadni. Ezt mi egy nyugat-európai *masters* képzésnek képeztük el, ahol a legkülönbébb kisebbségi helyzet vonatkozásában felmerülő elméleti és praktikus tudást tekintettük a program alaptematikájának. Szerintünk ez alapvetően a régiót célozta volna meg. A régió diákságát akartuk megszólítani, begyűjteni és kvázi közel hozni hozzájuk azokat a diskurzusokat, amelyek e régió hagyományos etnopolitikai diskurzusára nem jellemzőek. Alapvetően multikulturális programnak indult, aztán nagyjából az is maradt. Akkor még hozzáférhetőek voltak nagyon komoly grant-ek. A Világbanknak volt egy nagy felsőoktatási reformprogramja a '90-es évek elején, és mi jelentős támogatáshoz jutottunk hozzá, hiszen nagyon jó pozícióban voltunk, mert angol nyelvű képzéssel nem sokan virítottak Budapesten. Közben az UNESCO is fantáziát látott a programunkban, és bevette azt a saját oktatási hálózatába. Így született meg az ELTE-UNESCO Kisebbségsszociológiai Tanszék.

PZA: – *Időben mikor történt ez?*

ÖA: – 1996 körül. A tanszék azonban a néven kívül semmiféle extra forrást nem kapott. Csepeli György továbbra is vezette a Szociálpszichológiai Tanszékét, így végül a Kisebbségsszociológia Tanszékét Kovács András, Székelyi Mária és én alkottuk. De ez a kis létszám soha nem jelentett problémát, hiszen már eredetileg is az volt az elképzelésünk, hogy a kisebbségek tanulmányozása – angol vagy magyar nyelven – alapvetően interdiszciplináris probléma. Így nem volt érdemes egy nagy tanszékét felépíteni minden területen külön tanárral, ehelyett inkább vendégelőadókat hívtunk, legyen az jogász, történész, antropológus, policy szakértő vagy éppen szociológus.

BN: – *Mennyire sikerült a gyakorlat? A volt diákokkal folytatott beszélgetésekből kiderült, hogy sokan „ugródeszkának” használták a képzést a CEU, illetve a szociológus diploma felé. Az is többször fölmerült, hogy a programban a 20–25 fős évfolyamok*

össze voltak kapcsolva, a hallgatók nem tudták, hogy mi, miért következik, az írásbeli munkájukra érdemben nem kaptak visszajelzést. Tè ezt a másik oldalról hogyan látod?

ÖA: – Sok kritikát el tudok fogadni, amiben feltételezem, mi hibázunk. A problémák fő okát azonban mégis abban látom, hogy semmilyen komolyabb és folyamatos támogatást nem kaptunk, sem állami, sem egyetemi szinten. A kezdeti forrásbőség egyre inkább beszűkült, egyre kevésbé találunk újakat, ezért egyre kevésbé tudtunk tervezni, egyre esetlegesebbé vált, hogy éppen milyen tanárokat tudunk felkérni. És nem is annyira a magyarokra gondolok, hanem a külföldiekre. Az első években rengeteg külföldi tanárunk volt, ami igazán izgalmassá tette a képzésünket, de ez később egyre inkább elmaradt. Még ennél is fájóbb volt, hogy egyre kevésbé tudtunk magas szakmai kritériumok mentén kiválasztott diákokat fogadni. Az első néhány évben ösztöndíjat fizettünk – ahogy ez a CEU-ban mindmáig történik –, de ez később megváltozott. Emiatt elvesztettünk egy csomó jelentkező közép-kelet-európai diákot, akik nem voltak képesek önállóan finanszírozni a két éves magyarországi tartózkodást. Másfelől egyre több határon túli magyar diák kezdett hozzánk járni, és ők kezdték dominálni a programot. Ez önmagában persze még akár jó is lehetett volna, de az eredeti koncepció mégsem ez volt, hanem az, hogy a különböző országokból érkező különböző etnikai csoportokat és élethelyzeteket reprezentáló diákság a maga élményeivel és tapasztalataival, az oktató magyar és nemzetközi szakértőtanárokkal együtt valami különleges és sokszínű tudást rakjon össze. Ez szűkült be, és az utolsó három-négy év már valóban úgy alakult, hogy a határon túli magyar diákok számára egyfajta dobantó hely lettünk. Ezt azonban büszkén vállalom, hiszen ezeket a diákokat mind felvették a CEU-ba, ami azért minősít. Ha csak annyit csináltunk volna, hogy hozzásegítettük őket bizonyos alapismeretekhez, melyek birtokában simán verték a máshonnan jövő és a CEU-ra pályázó diákokat, már ez is nagy tett.

Átalakult a diákcsoport, szűkültek az anyagi források és emiatt nem tudtuk a programot rendszeres alapon működtetni. Két évente indítottunk új évfolyamokat, de jöttek közben is diákok, akiket befogadtunk. Ennek nyomán kialakultak a keresztfélévek, a program pedig „kellően” kaotikussá vált. A dobantó diákokon túl büszke vagyok arra is, hogy nagyon sokan tanítottak a programunkon az eltelt kilenc éve alatt, és nagyjából összeállt az a stáb – külső emberekről van szó –, akikkel bármikor színvonalas képzést tudnánk csinálni. Ha minket „megdobnának” egy komolyabb pénzzel (ami ráadásul nem is olyan sok, sőt nyugatról nézve szinte semmi egy piacképes, angol nyelvű oktatási programért), s azt mon-

danák, hogy ez csak arra van, hogy a tanárokat fizessük és a diákoknak ösztöndíjat adjunk, akkor továbbra is működtetni tudnánk egy ilyen programot. Jelenleg ebben nemigen reménykedhetünk. A korábban meglévő források is megszűntek. Egyfelől ez nem nekünk szólt személy szerint, hiszen mindazokat a programfinanszírozási forrásokat radikálisan felszámolták, amelyeket néhány éve még Magyar Bálint mint oktatási és kulturális miniszter állított fel. Megszüntették pusztán azért, mert ő találta ki. Másfelől persze nekünk is szól, mert az elmúlt közel négy év nem a mi időszakunk volt, nem azokat az értékeket és célokat preferálta, amelyeket mi osztunk. De ha az ember hisz a plurális demokráciákban, hisz a jövőben is.

PZA: – *Most meg is szűnt a képzés?*

ÓA: – Igen is, meg nem is. Mi mindig abban gondolkodtunk, hogy ha nem úgy mennek a dolgok, ahogyan szeretnénk, akkor próbáljunk meg egy lépést előre menni. Tehát amikor láttuk, hogy az angol nyelvű képzéshez nincs elegendő forrás, kitaláltuk, hogy legyen magyar nyelvű képzés. 1997/98-ban indult kisebbségpszichológus szakirány a másoddiplomás esti szociológusképzésen belül, szerkesztettünk egy kisebbségpszichológiai szöveggyűjteményt, 2000 őszén pedig egy kísérleti romológus szakirányt indítottunk a Soros Alapítvány felkérésére, eredeti elképzelésünk szerint főiskolai tanárok számára, akik főiskoláikon később romológiát oktathatnak, illetve ha más a speciális szakterületük, akkor a megszerzett tudás segíthet nekik a főiskolát végző diákok előítéletes gondolkodásának csökkentésében. Jelenleg újabb nagy lépést tettünk előre: új szakot akarunk alapítani, mégpedig kisebbségpolitika szakot. Az utóbbi időben ez volt a legidőigényesebb és legsziszifuszibb munka, amit csináltunk.

PZA: – *Mit lehet erről tudni?*

ÓA: – Ötéves szak lenne. Az ELTE-n belül létrejön egy új kar, az úgynevezett Társadalomtudományi Kar. Ide kellene olyan szakok, amitől egy „Kar” karnak nevezhető. Mi ehhez a kisebbségpolitikus képzést tudjuk hozzatenni. Ennek is van értelme, ha az ember megcsinálja, főleg hogyha értelmesen csinálja.

PZA: – *Ezt, mi is így gondoljuk!*

MAGYAR KISEBBSÉGEK HUMÁN ERŐFORRÁSAI A SZOMSZÉDOS ORSZÁGOKBAN

FÁBRI GYÖRGY – HORVÁTH TAMÁS

Befektetői igények és szakképzettségi realitás a Kárpát-medencében

Gazdaságfejlesztési koncepció és képzési stratégia a szomszédos országok magyar közösségei számára – még néhány évvel ezelőtt is külön vizsgálatok tárgya lett volna ez a két kérdés. Mostanra azonban az oktatás és gazdaság világa közötti kapcsolatok olyannyira szorossá váltak, hogy éppen a szétválasztás volna értelmetlen. A jelen tanulmány alapjául szolgáló kutatás elméleti és empirikus része egyaránt azt mutatja: mindez nem csupán a fejlett világ tendenciája, hanem a kelet-közép-európai régióban ugyanúgy napi ügy és kihívás. Természetesen az itteni, versenyképességüket erősíteni ösztönzött vállalkozások és a gazdasági igényekre reagálni kénytelen képző intézmények számára ez jelenleg inkább csak megoldandó feladat, mintsem kiépült működési mód.

Elemzésünk tehát a szomszédos országokban élő kisebbségi magyarok oktatási igényeinek egy eddig nem vizsgált feltételrendszerét tárja fel. Általában ugyanis a határon túli magyarság anyanyelvi képzésének kulturális és identitás-politikai tényezőit szokás hangsúlyozni. Mi ezeknek az elengedhetetlenül fontos szemléleti kereteknek a felhasználásával *arra kérdezzük rá, hogy a magyar oktatás miképpen értelmezhető a képzés gyakorlati közegében.* Vagyis, a munkaerőpiac és általában az oktatás felhasználói szférája hogyan értékeli a speciálisan magyar képzéseket? Tovább árnyalja a képet, hogy célzottan a magyarországi tőkeexportőrök szemszögéből vizsgáljuk a képzések munkaerőpiaci értékét, a középfokú és felsőoktatási szakképző intézmények szolgáltatásait.

A kutatás módszertana részint az empirikus szociológia eszköztárát használta – azonban a kérdések sajátossága miatt elméleti háttérmunkát is

tartalmaz. Ugyanis a felhasználói szféra és az oktatás kapcsolatrendszere az elmúlt évtizedben lényegileg átalakult, ami világszerte új szemléletet hozott az oktatási rendszerek kutatásába, értelmezésébe. Ezt a szaktudományos paradigmaváltást a kutatás elméleti megfontolásainak és módszertani megalapozásának kidolgozásában elkerülhetetlenül érvényesítenünk kellett. Enélkül szakmailag üres általánosságokon túl ma már nem sokat lehet mondani a képzésről – de gyakorlati okok is erre ösztönöznek. Kutatásunk végeredménye ugyanis nem pusztán egy elvont leírás: olyan együttgondolkodás tényezőjeként fogalmazzuk meg tapasztalatainkat, amely szándékaink szerint előrelendítheti a határon túli magyar oktatásról zajló diskurzust mind a szomszéd országok politikai-oktatáspolitikai elitjében, mind a magyar nemzetpolitika fórumain. Ehhez azonban célszerű előítéletektől, mögöttes ideológiai és történeti motívumoktól kevésbé megterhelt érveléseket is alkalmazni – márpedig a felhasználók közegeben értelmezett képzés módszertani és elméleti oldalról egyaránt kellően szaktudományos és interkulturális megközelítést jelent.

I. MÓDSZERTANI HÁTTÉR

A fejlett világ oktatáspolitikai gondolkodásában évtizedes viták, elméleti és gyakorlati útkeresések vezettek a felhasználói szféra szempontjainak kiemelt érvényesítésének paradigmájához. Kelet-Közép-Európában ezt a hiányzó elméleti nyitottságot sokkolóan pótolta a kilencvenes évek elején nyílttá vált gazdasági összeomlás.

Azok az interjúk, amelyeket kutatásunk¹ során a szakképző intézményekben készítettünk, érzékletesen dokumentálják ezt a váltást. A korábban többnyire hagyományos ipari struktúrára épült közép- és felsőfokú képző helyek képviselői mindenütt beszámoltak az ilyen irányú törekvésekről. Az interjúk (megfelelő nyilvántartási bázis híján) ugyan nem tekinthetők szociológiai értelemben reprezentatív mintának, azonban számosságuk kellő mértékben alátámasztja, hogy nincsenek ilyen rendszerek, általánosan elterjedt megoldások, illetve elegendően sokszínű példákkal és esetleírásokkal mutatja meg a próbálkozások formáit, sikerességükkel és kudarcaikkal együtt. Ugyanezzel a módszertani értelmezéssel kapunk kevésbé derűs képet a magyar érdekeltégű gazdálkodói kör képzési affinitásának hiányáról. A vállalkozások menedzsmentje számára az oktatás még mindig távoli, az érdeklődési körön kívül eső területnek mutatkozik.

¹

Ezeknek a folyamatoknak az értelmezéséhez mind az adott régiók gazdaság-szociológiai helyzetét, mind a munkaerőpiaci szempontok általános sajátosságait figyelembe vettük. Tájékoztató beszélgetéseket folytattunk a határon túli vállalkozásokat segítő szervezetek vezetőivel, illetve elemző szakemberekkel is.

A kutatás megvalósítását döntő mértékben meghatározta, hogy olyan kérdésekre kereste a választ, amelyek alapjaiban érintik a képzési rendszer szerveződési logikáját, definícióját. Ezért nem pusztán módszertani szempontból volt szükséges az elméleti szakirodalom feldolgozása, hanem ebből érdemi válaszokat fogalmaztunk meg a gazdasági-felhasználói környezet és képzési átalakulások kapcsolatának kérdéseire. Ezt az elméleti innováció igénybe véve tudtuk célirányosan áttekinteni négy környező ország (Románia, Ukrajna, Szlovákia, Szerbia) gazdaság-szociológiai és oktatási viszonyait, aminek nyomán már célirányosan megfogalmazhatóak voltak az empirikus felmérés szempontjai. Ez a megközelítés alkalmasnak bizonyult a felhasználókkal készített interjúk feldolgozása után a fentebb vázolt újszerű és gyakorlati érvelés megalapozására, hitelesítésére és érvényesítésére.

A gazdaság és képzés, felsőoktatás kapcsolatának vizsgálatakor a legfontosabb sajátosság, ami alapjaiban határozza meg a feldolgozás szempontjait és eszközrendszerét, az a kérdéskör újdonsága. Ugyanis nem egy lezárt, letisztult jelenségről van szó, hanem e két szféra találkozása, egymáshoz való viszonyának formálódása *in statu nascendi* áll előttünk. Vagyis még a legfejlettebb országokban is most formálódnak a gazdasági környezet szempontjait érvényesítő mechanizmusok s ezek szerveződési-tartalmi következményei. Ennek következtében inkább a fő tendenciák és nem a letisztult standardok vehetőek figyelembe.

Az is egyértelművé vált, hogy itt egy olyan folyamatról van szó, amelyben mind a gazdálkodóknak, mind a képző intézményeknek sok belső akadályt leküzdve kell egymás irányába az első lépéseket megtenniük. Ezért kutatásunknak nem kritikainak, sokkal inkább segítő jellegűnek kell lennie. Vagyis, nem

A kutatás a Márton Áron Szakkollégium és a Pro Professione Kht közreműködésében zajlott. További magyarországi szakmai közreműködő intézmény: Universitas Press Képzési és Tudományos Információs Ügynökség. A mélyinterjúk és kérdőíves adatfelvétel a következő határon túli kutató műhelyek végezték: Fórum Társadalomtudományi Intézet (Szlovákia), Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége (Ukrajna), KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja (Románia), Magyarországi Kutató Tudományos Társaság (Jugoszlávia). A kutatást az Apáczai Közalapítvány a Határon Túli Magyar Oktatásért támogatta.

a számonkérés attitűdjével fordulunk a két szféra felé, hanem az információ-cserét kell segítenünk a vizsgálat során.

Ennek a kutatási attitűd-választásnak konkrét következménye, hogy mind a felhasználói kör, mind a képzési szféra jelenségeit belülről megértve dolgozzuk fel. Az érveket és érdekeket-értékeket mindkét intézményi kör számára először saját logikája szerint tárjuk fel és mutatjuk be. Ezután kerülhet sor azoknak az új elemeknek a megfogalmazására, amelyek a kapcsolatok kibontakoztatása során elkerülhetetlenül be kell épüljenek a jelenlegi működési mechanizmusok átalakulásába.

II. AZ OKTATÁS-GAZDASÁG KAPCSOLATOK ELMÉLETI HÁTTERE

1. A nemzetközi szakirodalom tapasztalatai

A képzési tendenciák világszerte egyértelműen a felhasználói környezet (gazdaság, munkaadók, önkormányzatok, régiók) szerepének jelentős növekedéséről tanúskodnak. Ez mind a képző intézmények irányításának, stratégiai vezetésének és tervezésének, finanszírozásának területén, mind a képzési tartalmak kialakulásában érvényesül. A folyamat közvetlen szervezeti és tartalmi konzekvenciái szorosan összefüggnek egymással. Például az egyetemek-főiskolák irányításában azért vesznek részt a felhasználók képviselői, hogy a tantervekben érvényesítsék igényeiket, illetve, hogy a diákok szakmai gyakorlati lehetőségeit a tantervekhez igazítsák.

A központi-állami források aránya mindenütt visszaszorulóban van, amit az ilyen kapcsolati hálók kiaknázása és a felsőoktatási intézmények innovációs, illetve bevételtermelő aktivitása pótol. Ehhez hozzájárulnak azok a központi alapok is, amelyek pénzügyi eszközökkel (adó-jóváírás, pályázatok) ösztönzik a cégek oktatási és fejlesztési szerepvállalását.

Újraformálódik az oktatási intézmények megítélésének szempont-rendszere. Egyre inkább meghatározóvá válik ebben a regionális és ágazati teljesítmény, aminek megítélésében természetesen megnő a felhasználók véleményalkotásának jelentősége. Külön hangsúlyozandó az élethosszig tanulás általánossá válásának fejleménye. Ez az egy életszakaszra és életter-
re korlátozódó felsőfokú képzés helyett a folyamatos és széles körben elérhető, mobil képzési szolgáltatás igényének való megfelelést követeli meg az oktatási rendszertől.

Mindezek alapján ma az Egyesült Államokban, és kisebb mértékben Nyugat-Európában is, a kutatók, politikai tanácsadók és intézményvezetők a felsőoktatás és a tágabb társadalom, s ezen belül a gazdasági szervezetek viszonyának átfogó újragondolását szorgalmazzák. Ennek alternatívája, amint azt a sok helyütt idézett futurológus, Peter Drucker állította a Forbes magazinnak még 1997-ben adott interjújában, hogy a felsőoktatási intézményeknek nem lesz helyük a „jövőben”, feladatukat decentralizált, skill-orientált tanfolyamok veszik majd át, amelyek közvetlenül táplálják a munkaerőpiacot.

Nyilvánvaló, hogy a hagyományos kutatóegyetem funkcióit és finanszírozását kétfelől is kikezdté az idő: egyfelől változni látszanak a munkaerőpiaci igények, másfelől tarthatatlannak tűnik, még az egyre növekvő tandíjak mellett is, az egyetemi oktatás további finanszírozása, legyen szó állami vagy magánegyetemről.

Az egyetemek az euro-atlanti kultúra leghosszabb múltú, legtartósabb intézményei közé tartoznak, és még a piaci nyomásra érzékenyebb országokban is notóriusan nehezen mozdulnak. Az újfajta megközelítések azonban nem elégednek meg azzal, hogy – fenntartva az oktató- és intézmény-centrikus gondolkodást – megnézik, miként lehetne az egyetem „egyéb” jellemzőit, például a felvételi arányszámokat, az oktatói óraterhelést vagy a tandíjat úgy megváltoztatni, hogy az egyetem intézménye és eszméje ne csorbuljon. Ellenkezőleg, a felsőoktatás „ökológiájának” (Berdahl, Altbach, Gumpert, 1999), a „tudásipar” (James D. Duderstadt in: Hirsch és Weber, 1999, 1. fejezet) gazdasági elemzésére van szükség. A felsőoktatásnak alkalmazkodnia kell új környezetéhez, s ha el akarja kerülni, hogy multinacionális vállalatok vegyék át a helyét egy háromezilliárd dollárosra becsült globális piacon, lépnie kell, akár a hagyományos intézmény-elvű identitás feladása árán, az autonómia elvének újrafogalmazásával.

Ennek az ártértelelésnek, amit a „tudásökológia” terminus alkalmazása fejez ki, kiindulópontja az általunk áttekintett irodalomban szinte mindig a „tanuló társadalom” modellje. A „tanuló társadalom” tagjai újra és újra belépnek a tudásiparba, hogy újabb készségeket és szakismereteket szerezzenek, így egyes becslések szerint (Duderstadt, i.m.) a huszonegyedik század első évtizedeiben a diáknépesség felét már dolgozó felnőttek alkothatják, akik tovább-, át- vagy újraképzéséért a legkülönbözőbb gazdasági szereplők fizetnek, az alkalmazóktól az államon át a munkavállalóig. Az egyetem a maga kapacitásait szolgáltatással alakítja, s úgy jelenik meg szereplőként az oktatási piacon, hogy igyekszik kompetitív hátrányait – például az egyetemi autonómia elvéből

adódó vezetési és szervezeti nehézkességet – leküzdeni. A jelszó itt az „outsourcing”: együttműködés olyan gazdasági szereplőkkel, amelyek az egyetem presztízse és hagyományai által fémjelzett tartalmat „processzálják” és „értékesítik” az oktatási piacon – például megvásárolják a tananyagok szerzői jogait, közvetítő szerepet töltenek be a távoktatási piacon, különösen az internetes oktatásban, vagy finanszírozóként vesznek részt az átképzés költségeinek fedezésében vagy az egyetem által folytatott kutatásokban.

További problémákat vet fel a diákcentrikus, szolgáltató jellegű egyetem gondolata a kontinentális európai hagyományú, különösen pedig annak konzervatívabb vonulatában évtizedekre megrekedt kelet-európai felsőoktatásban. Mi lenne a minőséggel? A kutató szabadságával? Az igazság presztízszével? Egyetlen kormányzat sem fordulhat szembe az egyetemi oktatás kiszélesítésével – mondhatjuk persze azt is, hogy eltömegesítésével –, hiszen a munkaerőpiacon a „középosztályi” címkét kiérdemlő pozíciók ma már többnyire felsőoktatási végzettséghez, vagy azzal egyenértékű tudáshoz vannak kötve.

E tekintetben az európai, s különösen a francia vagy a német állam által működtetett felsőoktatási rendszerek éppúgy lépéshátrányban vannak, mint Magyarország és Kelet-Európa – míg az angolszász országokban az *endowment*ből gazdálkodó, privát vagy alapítványi egyetemnek és a különböző vegyes oktatási formáknak nagy hagyományai vannak. A tizenkilencedik század végén az amerikai egyetemek kétségbeesetten próbálták utolérni a német kutatóegyetem elérhetetlennek tűnő ideálját, most azonban sokak szerint (ld. pl. Harold M. Williams, in: Hirsch és Weber, Part II.) megfordulni látszik a tendencia. Az államilag fenntartott rendszerek aligha viselnek el egy olyan növekedési pályát, amelynek során az egy főre vetített költségek 30 százalékkal, s a diákok száma nagyjából ugyanennyivel nőhet egy évtizeden belül (Williams, i.m.). A rendszert „termelékenyebbé” kell tenni – de hogyan?

Werner Z. Hirsch az általa szerkesztett kötetben néhány amerikai kísérletről számol be, amelyek a hagyományos, „elsőgenerációs” finanszírozási technikák helyett – állami és magánadományok – „másodgenerációs” technikákat igyekeznek kiaknázni. E másodgenerációs technikák szinte mindig az egyetem és a piac, az ismeretek forrásai és felhasználói közti együttműködésen alapulnak. Egy 173 kutatóegyetemet átfogó 1996-os kutatás szerint például az egyetemek kutatási költségvetésüknek mintegy negyedét (597 milliárd dollárt) licenzdíjából és találmányok patentjeiből szedték össze, s ez az öt évvel korábbi költségvetéshez képest 167 százalékos emelkedést jelent.

Közvetlen kapcsolat is létrejött ipari vállalatok és egyetemek között, például a CONNECT program a Kaliforniai Egyetem San Diego-I campusán, amelynek keretében az egyetem új csúcstechnológiai vállalkozásokat támogatott meg kutatással és egyéb segítséggel. A program mintegy 120 új vállalatot, 15.000 új munkahelyet, az egyetemnek pedig évi 2 milliárd dolláros bevételt hozott (Hirsch, i.m.).

Az egyetemek természetesen joggal tartanak attól, hogy az állami túlszabályozás Kharübdiszétől menekülve az azonnal realizálható nyereséget követelő ipari vállalatok Szkhüllájának ölében köthetnek ki. Hirsch szerint azonban a páatens- és licenzsjogok megfelelő szabályozása, valamint az oktatók és kutatók szerzői jogainak átgondolása révén kialakítható az a belső szerkezet, amely a piaci partnerek felé a kompetitív vállalat arcát mutatja, befelé azonban védelmezi saját szabadságát és sajátos küldetését. Ennek legjobb módja talán specializált közvetítő szervezetek felállítása, miközben az egyetem a maga komótos és nem túl piackonform módján halad, szellemi termékeinek értékesítését és hasznosítását általa felállított szolgáltató vállalatokra és beruházási alapokra bízva, amelyek élére harcedzett menedzsereket állít.

2. Elméleti következtetések

a) gazdasági változások – képzési átalakulás

A fejlett világ oktatási rendszereinek mostani átalakulása egybeesik a változó világgazdaság új tendenciáinak formálódásával. Ezek hatásai elsősorban a képzési elvárások átalakulásban és a felsőoktatási intézmények esetében a felhasználók számára való kutatási-szolgáltató funkció erősödésében jelennek meg.

A munkaerőpiac legfontosabb fejleménye a nemzetközivé válás. Ez nem csak a multinacionális cégek korlátlan nemzetközi mobilitású vezető munkatársaira hat közvetlenül, hanem következményeiben végiggűrűzik a teljes munkaerő-vertikumon. Standardizálódnak a követelmények, az elvárások, egységesül a munkakultúra. Egyáltalában: a termelési kultúra szerepe felértékelődik, ami a képzettség szakíránya mellett annak általános kulturális elemeit is előtérbe hozza.

A politikai-társadalmi közeg kiegyensúlyozottsága elsődlegessé válik a töke-mozgásban. Ez különösen azért fontos szempont, mert a szellemi hozzáadott érték termelése átlépi a nemzeti határokat, vagyis az innovációs és az ehhez szintén kötődő termelési kulturális igények általános követelménnyé válnak.

A munkahelyek nagy többsége új igényeket fogalmaz meg a szaktudások területén is. Elsősorban gyakorlatias és rugalmas tudáselemeket igényel a termelés, azonban ez nem jelenti a szűk munkafolyamatokra fókuszáló képzettségek előtérbe kerülését. Ugyanis általánossá válik a folyamatos átképzési igény, amihez nem pusztán egy praktikus célra irányult készség, hanem elsősorban tanulási-elsajátítási alkalmasság és a tanulásra való képzettség szükséges. Ez a felsőfokú oktatásban a diploma iránti elvárások módosulását is magával hozta, megnőtt ugyanis az általános képzési tartalmak szerepe.

A munkaerőpiacon belüli változás emellett a diplomások versenylőnyének növekedése. A munkanélküliségi és különösen mobilitási statisztikák egyértelműen a felsőfokú képzés értékének emelkedését mutatják, ami tovább erősíti a fiatalok képzési igényének növekedését.

A felsőfokú oktatás intézményei és elsősorban az egyetemek azonban nem pusztán a munkaerőpiacon keresztül kötődnek szorosabban a gazdasághoz. A termékekben egyre nagyobb arányt kitevő szellemi hozzáadott érték az innovációs igényeket növeli. Ezt a megnövekedett keresletet Nyugat-Európában a felsőoktatási kutatóhelyek jól használták ki, technológiai fejlesztő helyként jutottak kiegészítő forrásokhoz és szakmai impulzusokhoz. Bekapcsolódásuk a gazdasági innovációba ugyanakkor megváltoztatta intézményi működésüket, közelebb vitte azt a versenyszféra menedzsmentjének kultúrájához.

b) változó felsőoktatási működés a felhasználói közeg tükrében

Az európai egyetemnek, mint kulturális és társadalmi jelenségnek a története időről-időre magával hozta a praktikus tudás és elméleti képzés viszonyának változásait. A kora-középkor, tehát a klasszikus egyetemi modell kialakulása is a gyakorlati igények (kancelláriák, dokumentációk) és a teológiai-filozófiai ismeretek viszonyrendszerében történt. Az erős tudományos-értelmiségi lobbik kiegyezése az állami elvárásokkal és ehhez rendelve a kutatás öntörvényűségét garantáló források megszerzése a humboldt-i napoleoni egyetemi modellben mindegyik egy kikristályosodott megoldást hozott, ami az elmúlt évtizedben látszik felbomlani.

Ezzel együtt jár az is, hogy a felsőoktatás társadalmi funkciói közül a kulturális jelleg csökken a tudástőkét adóhoz képest. Ugyanakkor a nemzeti funkció a nemzetköziesedés hatására átalakul, vagyis a felsőoktatás produktuma számára kínáló versenyteret részben nemzetközivé válik. Ez kiterjed a hallgatói rekrutációs bázisra, erőteljesebben az oktatói mobilitásra, de mindenekelőtt a szakmai kánonok viharos gyorsaságú szétterjedésére

a kutatási kooperációk és kizárólagos primátusra jutott nemzetközi értékelési szempontok következtében. Mindezt erősíti a pályázati források ugyancsak nemzetközi kiterjedése, elsősorban az uniós programokban.

Ezt a folyamatot erősítette, hogy az egyetemek és az oktatók finanszírozásában csökken az állami felelősségvállalás, ezzel pedig a nemzetállami korlátozás is. A finanszírozás kedvezményezettjeinek megoszlása is módosult: az egyes elitcsoportok érdekérvényesítő erejének súlypont-eltolódása, a szakterületi presztízsek elmozdulása átstrukturálta a finanszírozást. És ezen a ponton megintcsak közvetlenül a felhasználók szempontjainak megjelenését tapasztaljuk: a szakmai érdekcsoportok, közösségek horizontálisan járnak át az állami és gazdasági döntéshozatal, a nyilvánosság és az egyetemi szféra intézményeit.

c) az együttműködések következményei

Mindez alapjaiban érintett felsőoktatási szerveződési elveket. Elsőként átértékelődött az intézményi autonómia. Ez korábban az állammal szemben fogalmazódott meg progresszív eszmeként; mára retrográddá vált a gazdasággal, a felhasználókkal, a hallgatókkal és családjaikkal szembeni privilégiumörzés formájában. (A probléma különösen ott összetett, amikor felhasználói igényeket az állam közvetít...)

A belső működés sem maradt érintetlenül: az intézményi döntési központok eltolódása, tanszékek-intézetek felértékelődése következett be a nagyfokú külső finanszírozás miatt, ami alapvetően a konkrét kutató-oktató helynek szólt. Mindezt nem lehetett a régi intézményvezetési módszerekkel kezelni. Az egyetemi menedzsment funkciói megváltoztak, a tudományos reprezentáció mellé legalábbis egyenrangúan felnőtt a gazdasági-társadalmi érdekek és kapcsolatok közötti menedzselés, valamint az intézmény menedzsment-jellegű átszervezése is. Mindezt indokolja az intézményi struktúra megváltozása is. Új képzési formák jelennek meg, a távtanulással és rövid idejű képzéssel pedig más oktatói-szervezési követelmények járnak együtt. Az intézményeket vezető grémiumokban, fontos bizottságokban felkért képviselőik révén a regionális és ágazati szereplők is megjelennek, részt vesznek a felügyeletben és a vezetésben.

III. MAGYAR NYELVŰ KÉPZÉS ÉS A HATÁRON TÚLI MAGYAR VÁLLALKOZÁSOK HUMÁN ERŐFORRÁS-FEJLESZTÉSI STRATÉGIÁJA

1. *Általános tendenciák*

A régió munkaerőpiaci tendenciái az ismert gazdasági körülmények (késlekedő privatizáció, fokozódó lemaradás, politikai bizonytalanságok, a rendezett piaci viszonyok és intézményrendszer hiánya) miatt az elmúlt évtizedben nem mutattak javuló irányba. Összességében megállapítható, hogy a képzettség természetesen ezekben az országokban is esélynövelő tényező, de a piacgazdasági értelemben vett munkaerőpiaci mozgástér jóval korlátozottabb.

Ennek következtében a munkaerőpiacon a képzettségek szakmai tartalma önmagában alig érvényesülő értékképző tényező. A rejtett vagy ki nem mutatott munkanélküliség, a jelentős cégek fennmaradt mesterséges életben tartása már önmagában is fellazítja a képzéssel szembeni elvárásokat. Ehhez járul a szakképesítéseknek megfelelő munkakörökben érdemi elhelyezkedési esélyekkel nem bíró szakemberek negatív tapasztalata.

Az információs horizont kitágulásával a magasan képzett értelmiségiek igény szintje nem a hazai standardokból, hanem a nemzetközi lehetőségekből indul ki. Ezért az elsődleges perspektíva ezekben az országokban is a multinacionális gazdasági egységek körébe való bekerülés. A tőkeinvestíció alacsonyabb mértéke miatt erre kicsi az esély, így jellemző a gazdasági emigráció.

A képzettségi elvárások területén még nem dőlt el, hogy a magasabb hozzáadott szellemi értékű termelés vagy a bedolgozói szintű alacsonyabb kvalifikáltság lesz a jellemző. Mutatkoznak ugyanis jelek a túlképzettségre, a munkaerőpiac diplomásokkal szembeni felvevőképességének szűkösségére is. Ez közvetlenül hat a szakképzésre is, hiszen egy ilyen helyzetben a diplomás és középfokú végzettségűek között ugyanazon a terepen jelenik meg a konkurencia.

2. *Az empirikus kutatás általános tapasztalatai*

a) a képző intézmények az új gazdasági helyzetben

A szakképző intézmények mögül eltűntek a támogatói háttérrel, valamint a végzettek számára ágazati és regionális felvevőbizist jelentő vállalatok. A képzési profil kényszerű átgondolása ezért a piac igényeit gyorsan bevitte az iskolába – elsősorban azzal, hogy a hagyományos ipari szakmák helyett

a humánszolgáltató szakok felé fordulnak, valamint bevezették az informatikai és közgazdasági képzést. Ez azonban sok esetben azt eredményezte, hogy a képzés képzeletbeli ingája átlendült a másik oldalra, így ma már hiány van az ipari szakmunkásokban. A reagálás másik útja az volt, hogy a korábban adminisztratív úton megszüntetett szakokat újraindítva olyannyira csak erre koncentráltak, hogy nem vezettek be semmilyen újítást a képzési rendszerben („intézményi rehabilitáció”). Így mostanra már jelentős hátrányba kerültek.

Az adott helyi közösség általában elismeri a törekvéseiket, persze az adott régióban elfoglalt presztízst éppen úgy befolyásolja a felvételi arányszám és a technikai felszereltség, mint az örökölt múlt. A szakképző intézmények számára nem lehet közömbös, hogyan vélekednek a gyerekeik szaktudásáról – és ezáltal az iskolában folyó szakképzési-pedagógiai munkáról – a helyi cégek és vállalkozások. Erről nem szívesen nyilatkoztak az intézmények vezetői, de akad olyan igazgató, aki tudatosan igyekszik megismerni a potenciális munkáltatók véleményét. Ugyanígy azt is vizsgálják, hogyan ítélik meg a gyerekek az egyes szakmákat. Romániában mindezt segítheti az elfogadott „humán források nemzeti fejlesztésének stratégiája”, aminek nyomán a jövőben várhatóan még jobban közeledni fognak a munkaerőpiac által várt és az iskolák által nyújtott szakmák formai és tartalmi elemei.

Az iskolák természetesen érzékelik a szülői igényeket, ám mivel itt elvileg összefut a szülői és a munkaadói igény is, látják a kettő között feszülő ellentmondásokat. Ez részben arról szól, hogy nincsenek olyan nagyobb cégek, amelyek felszívják az adott szakmában kiképzett munkaerőt, másrészt pedig arra enged következtetni, hogy családi vállalkozásokba kerülve ezek a fiatalok igen gyorsan egymás konkurenciái lesznek, ráadásul sokszor olyan helyen, amely ennél szűkebb kereslettel rendelkezik. Több iskolában a vezetők – az utóbbi két-három évben – gyakorlattá tették, hogy megkeresik a kisvállalkozókat, és évente felméri a közvetlen szükségletet; ezekkel a szakemberekkel, illetve a nagyobb vállalatok menedzsereivel tárgyalásokba bocsátkoznak, mielőtt az iskola jóváhagyja a beiskolázási tervét. Ennek szükségyszerűségét az oktatás-igazgatási irányítók, vezetők különösképpen hangsúlyozzák, hiszen érzékelhető folyamat, hogy az az iskola, mely nem képes évről évre megújulni, elesik a jobb képességű „gyereksanyagtól”. Például a Babeş-Bolyai Tudományegyetem sepsiszentgyörgyi főiskolai karán, ahol menedzsment ismereteket oktatnak, saját maguk térképezték fel az intézmény indulása előtt, hogy a régióban mire van igény. Ebből viszont az következik, hogy a hallgatók elhelyezkedésével nincs különösebb gond.

Az iskolák rugalmas piaci alkalmazkodásának figyelembe veendő korlátja a stabil anyagi háttér, hiszen az új szakmákhoz szükséges eszközök, infrastruktúra és oktatók biztosítása többletköltséggel jár.

A cégek ezzel szemben nem mutatnak igazi érdeklődést az oktatási intézmények iránt. A posztliceális oktatás területén figyelhető meg a gazdasági cégek aktívabb jelenléte, itt főleg gazdasági szakemberekre van szükség, és sok ilyen osztály indult be.

b) kapcsolatépítés a spontaneitás jegyében

Valamennyi vizsgált régióban azt tapasztaltuk, hogy az oktatás és a gazdaság közti kapcsolatépítés nem szervezeten, hanem spontán és/vagy informális módon, egyéb személyes ismeretségeken keresztül történik, személyhez kötött. Jelenleg az intézmények mindennapi életében a munkaerőpiac csak minimális szinten van jelen (kihelyezett gyakorlat, esetleges kapcsolatok), s ennek egyik oka abban rejlik, hogy az iskolák felének még helyi gazdasági, munkaügyi szervezettel sincs kapcsolata. A munkaügyi igazgatással való kapcsolat csak ritkán mutat túl a kötelező adatszolgáltatáson, érdemi együttműködésre nehéz példát találni.

Országos munkaerőpiaci és gazdasági szervezetekkel már senki sem áll kapcsolatban (ez alól csak a munkaügyi hivatal és az iskolaügyben működő munkáltatók egyesületével való kapcsolat képez kivételt néhány iskolánál). Nemzetközi, multinacionális vállalattal való kapcsolatról csak egyetlen (felvidéki) iskola nyilatkozott a Nokiát megjelölve. A Leonardo program egyébként nem ismeretlen a szakképzők előtt, van olyan iskola, amelyiknek már sikerült is bekapcsolódnia, és ez bizonyos szintű nemzetközi kitekintésre és összehasonlításra teremt lehetőséget egy-két helyen, de inkább csak az egyén szintjén. A határon túli magyar középiskolák közül gyakorlatilag egyik sem tud felmutatni partneri kapcsolatot magyarországi munkaerőpiaci, gazdasági szervezettel.

Szakmacsoportok szerint jellemző, hogy a mezőgazdasági iskolák, illetve az építőipari, építészeti szakiskolák vallottak a legmagasabb arányban a helyi gazdasági szereplővel való kapcsolatról. Bizonyos szakmáknál az üzemi, szakmai gyakorlat során kialakult kapcsolatok révén a helyi kis- és középvállalatokkal állnak kapcsolatban az iskolák. Vagyis azokban a szakmákban, amelyekben az iskola nem tudja biztosítani a gyakorlati képzést, szerződés alapján külső cégek teszik ezt. Ez azonban nem feltétlenül jelenti a diákok munkaerőpiacra lépésének direkt elősegítését.

A felsőoktatásban is hasonló együttműködési példákat találunk: a Modern Üzleti Tudományok Főiskolájának székelyudvarhelyi kihelyezett tagozata – saját bevallásuk szerint – jó kapcsolatokkal rendelkezik mind a helyi középvállalatok, mind az olyan magyarországi, de Erdélyben is jelen lévő cégekkel, mint például a MOL vagy a Dunapack. A hallottak alapján azonban ez is valószínűsíthetően egyedi viszonyokra épül és kevésbé rendszerszerű, a céges interjúkban nem is igazolódik vissza.

Ezt igazolja, hogy a megkeresett magyarországi cégek alig felénekednek közvetlen kapcsolata felsőoktatási intézményekkel, ebből csak 3-nak rendszeres. Vannak persze itt is jó példák, például az egyik cég vezetője tagja a BME tanácsának, a BME-re járó doktoranduszoknak külföldi ösztöndíjakat adnak. Kutatóintézetükben szakmai gyakorlatra hallgatókat fogadnak. Cégük adja a Kecskeméti Főiskola egyik tanszékvezetőjét.

c) legnagyobb gond: az információhiány

A gazdasági információkhoz való hozzáférést, és ezen keresztül a piaci igényekre való rugalmas reagálást nagymértékben megnehezíti, hogy ezekben az országokban gyakran maguk a központi állami szervek sem rendelkeznek információkkal a makrogazdaság állapotának alakulásáról, például az elkövetkező öt-tíz év tekintetében, így nem is tudnak olyan információkkal szolgálni, amelyek a tanügyi intézményeknek segítséget jelentenének a képzési struktúra megtervezésében és/vagy megváltoztatásában.

A statisztikai nyilvántartó rendszer Magyarországról is jól ismert hiányosságai szintén nehezítik a hatékony és gyors struktúra mobilitást. A hivatalos tanügyigazgatási és egyéb szakmai statisztikák csak késve és hosszútávon adhatnak fontos döntéseket megalapozó adatokat (ráadásul ezeknek a statisztikáknak a megbízhatósága egyik régióban sem feltétlenül adott), ezért ezek csak korlátozottan használhatók a piaci igények felmérésére. A felsőoktatásban éppen úgy, mint a középfokú szakképzésben hiányoznak azok az alapvető és naprakész statisztikák, melyek lehetővé tennék a gyors alkalmazkodást a piaci viszonyokhoz.

Ezt a hiányt az anyaországi intézmények kihelyezett tagozatainál pótolja, hogy a képzés rendszere igen közel áll a magyarországi anyaintézményben tapasztaltakhoz. Itt tágabb lehetőségek adódtak a piaci szempontból is kurrens szakmák oktatására, és így olyan képzettség biztosítására, amely az átalakuló munkaerőpiacon is keresettnek mondható.

Természetesen a gyakorlati helyektől közvetlenül is érkeznek információk, s talán ez az a forrás, ami a leghatékonyabbnak tűnik. Mindez azzal is járt,

hogyan az iskolák filozófiája gyökeresen megváltozott, a képzési struktúrában egyre nagyobb szerepet kapnak a pragmatikus ismeretek az elméleti jellegű információk rovására, a munkaerőpiac változásának függvényében.

További probléma, hogy ha lennének is ilyen információk, megfelelő humán erőforrások hiányában sok szakképző intézet egyszerűen nem tudna mit kezdeni a helyzettel, mert nemcsak az új, keresett szakmákban jártas oktatók hiányoznak, hanem az átalakulást levezénylő, az új profilt megtervező és kivitelező menedzser-oktatók is.

Az információhiányt valamelyest csökkentheti az az adatbázis, amivel az OSZT rendelkezik. Ugyanis a pályázatok mellé az OSZT mindig kér egy felmérést arról, hogy az adott területen, régióban milyenek az elhelyezkedési esélyek az adott szakmában. Továbbá a felmérés kiterjed arra is, hogy eddig mennyire tudtak elhelyezkedni az adott támogatásban részt vett pályázók diákjai, miután elvégezték a képzést a pályázónál. A regionális munkaügyi központoktól is kérnek igazolást arra vonatkozóan, hogy az adott szakmára a térségben van-e igény illetve kereslet vagy sem. Már a pályázat feltételrendszereibe bele kell venni azt, hogy a pályázó hogyan tudja majd hasznosítani a kért támogatást. Ki kell térni a pályázatnak a támogatás munkaerő-piaci szegmensére is. A pályázónak a társadalmi környezetéből hoznia kell együttléti nyilatkozatot, hogy a térségben működő vállalatok, intézmények alkalmazni fogják a kiképzett munkaerő egy részét. Ezen együttléti nyilatkozatok megléte egy pályázati anyagban általában nem kötelező, azonban az elbíráláskor növeli az adott értékelési kategória pontszámát.

d) a felhasználói szféra vélekedése a képző intézményekről

A gazdasági szférának nem érzékelhető a humán erőforrás-gazdálkodási jövőképe. Láthatóan az ad hoc piaci kihívások érvényesülnek a megalapozott stratégiák helyett.

A gazdasági szféra oktatással kapcsolatos attitűdjére és informáltságára két típusú megnyilvánulásaikból következtethetünk: egyrészt a képzés színvonalának megítéléséből, másrészt a diplomás munkaerővel szemben támasztott követelmények megfogalmazásából. Ezeket a megfogalmazásokat vetettük alá mélyanalízisnek, összehasonlítva az ellenőrző kérdésekkel.

Az oktatási rendszerről alkotott kép meglehetősen vegyes. Teljességgel hektikus, milyen véleményt fogalmaznak meg a képzés színvonaláról. Országonként ugyan találunk szignifikáns különbségeket: Romániában feleannyian mondják, hogy jó az oktatás, mint amennyien ennek ellenkezőjét állítják.

Jugoszláviában megegyezik a jó véleménnyel bírók száma azokéval, akik inkább a hiányosságokra hívják fel a figyelmet. Szlovákiában minden megkérdozett pozitívan vélekedett hazája felsőoktatásáról. Mivel azonban érdemi érveket alig találtunk, ez azt valószínűsíti, hogy nincsenek olyan standardok, amelyek benne lennének a gazdasági szféra közgondolkodásban, vagyis az oktatási teljesítmény alig játszik szerepet a humán erőforrás-gazdálkodásban.

Ugyanez jelenik meg a diplomások munkaerőpiaci esélyeiről alkotott egyes képbén. Az egyik markáns vélemény, hogy keresett a diplomás munkaerő, a másik viszont azt állítja, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkező szakemberek sokszor kénytelenek nem a végzettségüknek megfelelő állást vállalni. Természetesen ebben szerepet játszik a gazdaságok kétarcúsága ugyanúgy, mint a különbségek az egyes térségek ipari fejlettségében, az elmúlt évek beruházásainak nagyságában, és az, hogy az adott kistérségbe mennyi működő tőke áramlott. Ugyanakkor feltűnő, hogy az interjúalanyok nem mertek – vagy csak nagyon ritkán – vállalkozni az általános helyzet értékelésére, csak a közvetlen környezetükben tapasztaltaknál, a legtöbb esetben kizárólag saját cégüknek a diplomás munkaerő alkalmazásával kapcsolatos gyakorlatát említették. A legkevésbé stagnáló gazdasággal rendelkező Szlovákiában pedig a megkérdozettek kivétel nélkül megkerülték a kérdést. Mindez a fentebb említett általános hozzáállást igazolja.

A munkaerő-gazdálkodás szempontjainál kapott válaszok bőségebbek voltak. A leggyakrabban emlegetett tényezők: a szaktudás, a gyakorlat, a modern technológiák ismerete; diploma idegennyelvtudással, gyakorlattal; nyelvtudás és informatikai ismeretek. Mindezek között feltűnően gyakori volt az a vélemény, hogy kevésbé érdekli őket a végzettséget igazoló papír, ellenben a szaktudást és a gyakorlatot kiemelten kezelték. A képző helyekkel szembeni általános kritika (túlságosan elméleti a képzés) olyannyira közheyles, hogy vélhetőleg az érdeklődés és informáltság teljes hiányát leplezi. Ugyanakkor a referenciák és a gyakorlat primátusában a multinacionális cégek magyarországi vállalatainál tapasztalt toposza játszhat még szerepet. Az itt készült interjúk egybehangzóan állították, hogy a diplomások felvételénél az esik a legnagyobb súllyal a latba, hogy más, hasonló nagyságú és árbevételű cégnél dolgozott-e már hasonló munkakörben a jelentkező.

Mindez egyfajta semlegességet is eredményez a diplomákat kibocsátó helyek státusza iránt. Azok, akik nem tartják fontosnak, hogy ki a diploma kibocsátója (ez a válaszolóké fele), szinte kivétel nélkül arra hivatkoznak, hogy a tudás számít, nem a papír és főleg nem annak az eredete.

e) a magyarországi szerepvállalás megítélése

Eközben jelentős források áramlanak ilyen célokkal a régióba, amit a cégek és képző intézmények képviselői szóná is tesznek. Ismerik és elismerik az olyan forrásokat, mint a az Illyés és az Apáczai Közalapítványok, azonban a támogatás rendszerében alapvető problémák körvonalazódnak. Jellegzetes példa erre a szakképzési hozzájárulás forrásaiból való határon túli támogatások sorsa. Az ezzel foglalkozó OSZT körében út tartják, senkinek nincs teljes körű rálátása a határon túli helyzetre. Régebben főleg könyvek, szakönyvek megírását, kiadását támogatta az OSZT a határon túli térségben, a konkrét fejlesztési célokhoz azonban ma sem rendelkezik megfelelő informáltsággal. Még abban sem volt egyetértés az OSZT tagjainak ötödét érintő interjúkban, hogy egyáltalán írtak-e ki pályázatot ilyen céllal. A résztvevők nem érzik azt, hogy bármi szerepük lenne abban, ha nem fogadnak el egy adott felhasználást célzó beszámolást.

Nem magától értetődően elfogadott, hogy a magyar szakképzési alpból határon túli támogatások finanszírozandók. Az OSZT körében úgy vélekednek, hogy ez nem alulról, a befizető cégek oldaláról induló kezdeményezése, hanem kormányzati-politikai döntés. Ugyanakkor a humán erőforrás-fejlesztési célú támogatásokhoz a hazai források használatával a döntésben résztvevők egyetértettek, amiben az is szerepet játszott, hogy közvetetten a magyar tulajdonos is húzhat abból hasznot, ha a határon túli befektetések ott megfelelő szakképzetséggű munkaerő áll rendelkezésére. A probléma az, hogy a támogatás felhasználtsága – többek szerint – nincs igazán szoros kapcsolatban a szakképzéssel.

A válaszadók közül többen kifogásolták az Apáczai Közalapítvány beszámolójának tartalmát. Az alapítvány információk szerint határon túli pedagógusoknak lakásokat építtetett, kollégiumi fejlesztésekbe kezdett, valamint a pedagógusoknak fizetési kiegészítést adott a támogatásból. Ezzel szemben a szakképzési hozzájárulást a magyar munkaadók fizetik be abból a célból, hogy több és jobb munkaerőt lehessen kiképezni. Ezért elengedhetetlennek tartják a szakmai kontrollt, egyebek között a kuratóriumban a vállalkozások súlyának növelésével.

Többször is felbukkan az a vélekedés, hogy szétforgácsolódnak a határon túli támogatási források, és nem fedik időben egy képzés előkészítésének és beindításának intervallumát (szeptemberi kezdés, szorgalmi időszak, vizsgaidőszak stb.). Erre megoldást kínálhat a régióközpontok szerepének növelése. Szakmai kritika is megfogalmazódott azzal szemben, hogy kevés

anyaországi támogatást kapnak a „profitorientáltak” tekintett, tandíjas képzések. Itt az ellenvetés az volt, hogy profitról szó sincs, a tandíj az intézmény talpon maradását segíti elő. További kritika volt, hogy diszpreferáltak kurrens szakmákat (informatika, jog, pénzügy) adó intézmények is.

f) nemzeti elem a képzésben és alkalmazásban

Ennek mérlegelésekor mindenekelőtt arra a tendenciára kell figyelemmel lenni, hogy magyar háttérű cégek alkalmazási gyakorlatában nagy többségben vannak a magyar származást előnyben részesítők. Ez gyakran egyszerűen annak köszönhető, hogy eleve a jelentkezők magyarok, illetve, hogy a munkavégzéshez szükséges a magyar nyelv ismerete. Igen óvatosan és csak ritkábban fogalmaztak meg nemzet-karakterológiai jellegű érveket az ilyen alkalmazások mellett. Mindezek a válaszok egyértelműen jelzik az érzelmi és közösségi motivációk meglétét.

Azonban ezek abszolutizálásával szemben komoly ellenérvek is megfogalmazódnak. Egy növekedés-orientált cég kilépésével a magyar nemzetiségű területekről óhatatlanul igényli az etnikai homogenitás feladását. Még fontosabb, hogy már az alpműködésben is azt hangsúlyozzák a gazdasági szereplők, hogy az államnyelv tökéletes ismeretének hiánya behozhatatlan hátrányt jelent a munkaerőpiacon és a gazdasági teljesítményben egyaránt. Mindez természetesen dilemmát jelent a beiskolázó családoknak is.

A magyarországi diplomákkal szemben ugyanakkor nem tapasztalni ellenérzéseket. Általában is az adott ország és a magyar felsőoktatás összehasonlítása gyakran érzelmi jellegűnek tűnik, amiben jelen van a lebecsüléssel szembeni védekezés ugyanúgy, mint a jobb magyarországi oktatási adottságok elismerése. Az akkreditáció nem játszik komoly szerepet a cégek képviselőinek értékítéletében, azonban az állami követelményeket érvényesítő munkahelyek esetében természetesen felmerül a szükségessége.

Az oktatásfejlesztések kitüntetett formája, a határon túli magyar nyelvű felsőoktatási intézmények alapítási szándékáról egyöntetűen kedvezően nyilatkoznak a megkérdezettek. Az érdeklődést az is igazolja, hogy határozott véleményeket fejtenek ki az elvárásokról, amelyek a minőség és színvonal követelményében fejeződnek ki leginkább. Nem tartanák elfogadhatónak, ha ez pusztán karrierépítésre szolgálna a bennfentesek számára. Ezzel szemben a piacképes diploma elsődleges szükségességét hangsúlyozzák, azt, hogy a magyar diákoknak csak azzal használ, ha a munkaerőpiacon nem kerülnek

kedvezőtlenebb helyzetbe, például az államnyelvű szaknyelv elégtelen ismerete miatt.

Általában véve is igen markáns az a vélemény, amely az anyanyelv kiemelt fontossága mellett a környezet nyelvének tökéletes ismeretét is a kívánalmak közé helyezi. Demagógiának tartják, hogy a szakképzés lenne az egyetlen eszköz a magyarságtudat megtartására, inkább a család, egyház, képzés egyensúlyában javasolják a megoldást.

Megfontolandó szempontként merül fel többször is a hatékony befektetés-ösztönzési és oktatás-fejlesztési programok kölcsönhatása az országok közötti politikai kapcsolatok javulásának szükségességével. Ez már csak azért is figyelembe veendő, mert olyan beruházásokra is sor kerül, amelyek egy másik állam rendelkezési körébe kerülnek.

Elvi kérésként merül fel a magyar tőke és munkavállaló definiálása is. Itt alkalmas eszköz lehet a képzési támogatásokat magyar nyelvhasználatához kötni. Ugyanakkor megoldatlan és folyamatosan emlegetett probléma a képzett munkaerő megtartása, a magyarországi brain drain ellensúlyozása.

3. Az egyes régiók elemzése

a) ERDÉLY ÉS PARTIUM

Romániában az 1989-es fordulat után a kelet-európai országokhoz hasonlóan megkezdődött a gazdasági szerkezetváltás, azonban itt ez jóval nagyobb nehézségekbe ütközött, s fejlődése több szempontból is ellentmondásos.

A piaci reformok bevezetésekor az ország elavult ipari bázissal és ehhez igazodó humán erőforrás-készletekkel rendelkezett, a társadalom többsége súlyos megrázkódtatásokat élt át, amit törvényszerűen követett a politikai instabilitás. 1997-ben új gazdasági stabilizációs programot vezettek be, melynek sikeres megvalósításához nemzetközi szervezetek is hozzájárultak (elsősorban az IMF és a Világbank). Annak ellenére, hogy az árakat teljes mértékben liberalizálták ebben az időszakban, valamint a privatizáció erősebb ütemben haladt és egyre nagyobb számban zártak be veszteséges állami vállalatokat, a további politikai instabilitás megakadályozta a teljes strukturális reform sikeres végrehajtását.

A befektetés-ösztönzés intézményesült formája (RDA) ellenére, a külföldi tőkebefektetések aránya csökkent, a befektetők nem érezték az országot eléggé stabilnak. A külföldi befektetők számára Románia különböző okok miatt lehet előnyös partner az RDA szerint. Elsősorban széles fogyasztói

piacot képez (a második legnagyobb ország a térségben), a tradicionális kereskedelmi utak kereszteződési pontjait is magába foglalja, viszonylag olcsó a munkaerő, a mérnöki és technológiai szakemberképzés színvonalas, természetes erőforrásokban gazdag térség. A romániai külföldi befektetésekre vonatkozó törvény általában liberálisnak mondható, a külföldi befektetések, melyek a törvényeknek megfelelően jöttek létre és működnek, a létrejöttük-kor életben lévő jogi körülmények előnyeit élvezhetik működésük során, hacsak későbbi törvénykezés azt nem teszi az előbbinél is kedvezőbbé. A külföldi befektetők jelentős mértékű adókedvezmény-csomagban részesülnek a Külföldi Befektetések Törvénye alapján.

Megállapítható, hogy a külföldi befektetésekre vonatkozó törvények és rendeletek igen gyakran változnak, ami azt is jelentheti, hogy nem következetes, egyirányú politikáról van szó, hanem politikai és gazdasági lobbizás alakítja az erre vonatkozó törvénykezést. A külföldiek bizalmát leginkább a politikai és gazdasági instabilitás, a vontatott szerkezeti reform és a korrupció rongja le, a befektetések biztonságának hiányát még a legnagyobb helyismerettel, tapasztalattal rendelkező magyarországi befektetők is megemlítették, többek ezzel indokolták, hogy nem a fővárosban, hanem Erdélyben létesítettek vállalkozásokat. A bizalomhiányra utal egy másik – szintén a befektetői magatartásra utaló – jelenség: a magyar munkavállalókat nemcsak szorgalmuk, kulturális közelségük, hanem megbízhatóságuk miatt is előnyben részesítik a románokkal szemben. Ebben persze más szempontok is közrejátszhatnak: megfigyelhető volt egy látens „magyarpártiság” a munkáltatók körében, akik nem a felkészültséggel, hanem a magyarokat sújtó általános diszkrimináció ellentételezéseként alkalmaznak inkább magyarokat. A fentieket figyelembe véve különösen érdekes, hogy ugyanakkor a válaszolók döntő többsége hangsúlyozta – még a tömbmagyarság által lakott Székelyföldön is –, hogy a román nyelv tökéletes ismerete nélkül nem lehet érvényesülni a munkaerőpiacon, s ezért nélkülözhetetlen a magyar nyelvű oktatásban is a román nyelv tanítása. Tehát a kisebbségi helyzetből fakadó, nem ritkán előítéleteken alapuló érzelmi különbségtétel mellett létezik egy nagyon racionális hozzáállás is a román nyelvtudás fontosságát illetően, amely mögött markánsan jelenhet meg a hétköznapi tapasztalat.

A gazdaságihoz hasonlóan az oktatás terén is ellentmondások figyelhetők meg: a törvényi keretek a legújabb nyugati oktatási trendek átvételéről tanúskodnak, de alkalmazásuk, illetve végrehajtásuk már komoly akadályokba ütközik.

A romániai magyar közösség a román állam reformjával párhuzamosan saját intézményei által próbált a magyar populációt érintő oktatási kérdésekre választ találni. Az általánosan elfogadott és kifejezett cél a magyar nyelvű oktatás biztosítása minden szinten. További magyar intézkedések a romániai magyar oktatás helyzetfeltáró kutatására, magyar tanárok továbbképzésére, alternatív magyar tankönyvek megírására, a hazai anyanyelvű oktatás magyarországi képzésekkel való helyettesítésére, távoktatási lehetőségek beindítására vonatkoztak.

A romániai szakképzést korábban az állami vállalatok rendelkezési alapján, valamint a többi minisztérium és a helyi adminisztráció ajánlásait figyelembe véve alakították ki, a vállalatoknak kötelező volt mindenkit felvenni a végzettek közül. 1989 után az alkalmazások a piaci követelményeknek megfelelően történtek meg, a régi típusú szakképzettségre való igény drasztikusan lecsökkent, így sokan maradtak munka nélkül.

A szakképző intézmények a korábbi évtizedekben egy-egy ipari üzem szakiskoláiként működtek, egy-egy településen meghonosodott ipar, gazdaság determinálta a szakképzési kínálatot is, ebben csak a nagyobb települések tekinthetők kivételnek. Az állami üzemek leépülése a szakképző intézmények alól is „kihúzta a talajt”, melyeknek az életben maradáshoz nagyon gyorsan kellett alkalmazkodni az új igényekhez. A magára maradt, s jórészt munkanélkülivé váló tanulókat termelő szakiskolák *ad hoc* jelleggel igazították képzési kínálatukat a munkaerőpiachoz, leggyakrabban informatikai, közgazdasági képzést indítottak el, azonban súlyos problémának bizonyult, hogy sem helyi, sem ágazati szinten az átalakulás mögött nem fedezhető fel stratégia. A később elfogadott szabályozók, valamint a „humán források nemzeti stratégiája” c. program ezen a sok helyütt kaotikus helyzeten kíván változtatni.

A piaci igényekhez történő gyors alkalmazkodás megköveteli az ilyen irányú információk beszerzését, azonban jelenleg Romániában ez sem szervezett intézményi keretek között zajlik, hanem az iskolák vezetőinek ambícióján múlik ezen információkhoz való hozzájutás. Ezt az is alátámasztja, hogy a szakképző intézmények és a felhasználói szféra között csak helyi szinten van kapcsolat, országos intézményesült kapcsolatok még nem alakultak ki. Nehezíti a gyors alkalmazkodást a megfelelő humán erőforrások korlátai, illetve – a meghirdetett elvekkel szemben – a bürokratikus túlszabályozás akadályai.

A szakképzés reformjában is felismerhető tehát a már említett ellentmondás az elvek és a gyakorlat között: 1994-ben a minisztérium megkísérelt egy olyan rugalmas szakképzési rendszert megteremteni, amely hatékonyan tud

reagálni a munkaerő-piaci elvárásokra és szabályozott akkreditációval és diploma-kibocsátási joggal rendelkezik. A jogi szabályozás, illetve a még mindig fennálló centralizált rendszer egyelőre nagymértékben akadályozza ennek a rugalmasságnak a létrejöttét. A szakképzésben érdekelt felek konzultációjának még nincs kialakult mechanizmusa. Romániában a szakképzést nem a piaci elemzéseknek megfelelően szervezik meg, noha az oktatási törvény ajánlja ezt, és a kabinet is kinyilvánította szándékát ez irányban. Így a szakképzés egyelőre nagymértékben a pedagógusok szakszervezete alkudozásainak eredménye, mely elsősorban a képzett pedagógusok elhelyezését tartja szem előtt.

1997 óta a módosított oktatási törvény új lehetőségeket nyitott a szakoktatás számára: továbbképzések minisztériumok, vállalatok és intézmények számára, a felhasználói szféra igényeit megfogalmazó konzultatív testület jött létre.

Az oktatás körében bevezetett reformok leginkább a nemzetközileg támogatott projektek keretében valósultak meg. Ezek közül is kiemelkedik a TEMPUS program keretében kialakult együttműködés, amely már a nyugati modellhez hasonló kapcsolatépítést tesz lehetővé a két szféra között.

Az oktatási reform felemássága áttételes formában tükröződik a befektetők véleményében is: míg más határon túli régiókban általában az ottani társadalmi-gazdasági környezettel összefüggő általánosítható nézeteket tapasztalunk, addig Romániában szinte minden kérdésben megoszlottak a vélemények pro és kontra:

– a válaszolók egy része szerint nem a diplomát kiadó képző intézmény számít, hanem az egyéni tulajdonságok, azonban sokan azt a nézetet képviselték, hogy nagyon is fontos, hogy mely egyetem, szakképző iskola adta ki az oklevelet, ilyen esetekben általában a saját korábbi intézmény került megemlítésre;

– a felsőoktatás értékelésekor a válaszolók egy része igen negatív véleményen volt, míg mások dicsérték a romániai oktatást. A hasonló és eltérő véleményeket alaposabban elemezve, kirajzolódik, hogy ez az attitűd attól függően változik, hogy a válaszoló az oktatás tartalmi, elméleti fontosságát vagy gyakorlatorientáltságát helyezi előtérbe: az elméleti tudás átadása egybehangzó vélemények szerint európai színvonalú Romániában, azonban mind a szakképzés, mind a felsőoktatás gyakorlatra történő felkészítése alacsony színvonalú. A romániai oktatásról kialakuló képet pontosítja a magyarországi felsőoktatással történő összehasonlítás, ahol a magyarországi oktatás gyakorlati oldalát, hasznosíthatóságát emelték ki, mint követendő példát. A romániai magyar felsőoktatásról a vállalkozóknak csak felületes képük van, s ez sem mentes az ellentmondásoktól,

a kihelyezett képzéseket kissé idegenszerűnek tartják, ami az előbbi okokkal is magyarázható, az állami magyar oktatás kapcsán – felületes információik ellenére – érzékelik a meglévő emberi erőforrás problémákat, elsősorban a fiatal októrok hiányát.

Szakképzettségi igények tekintetében megfigyelhető volt, hogy a diplomához kötött állásoknál szinte nem is kérdés, hogy rendelkezik-e az illető a megfelelő végzettséggel, ez általában szükséges, de nem elégséges feltételként jelenik meg. Ezen túlmenően a rátermettség, a gyakorlati érzék és más adottságok kerülnek előtérbe, s akadt olyan is, aki a diplomához egyfajta felelősségérzetet, komolyabb munkamorált kapcsolt.

Romániában a többi határon túli régiónál sokkal hangsúlyosabban fogalmazódik meg az angol nyelvtudás és az informatikai jártasságok szükségessége. Mindezt megerősíti, hogy a romániai szakképző intézmények körében is igen gyakori profilváltás tapasztalható az informatikai képzések irányába, több intézményvezető is beszámolt arról, hogy erre óriási kereslet mutatkozik.

<i>Szükséges</i>	<i>Előnyt jelent</i>
<ul style="list-style-type: none"> • Végzettség • Államnyelv tökéletes ismerete 	<ul style="list-style-type: none"> • Adottságok (rátermettség, munka mentalitás) • Nyelvtudás, informatikai készségek • Nemzetiségi hovatartozás

b) VAJDASÁG

Jelen kutatás készítése időben egybeesett a 2000 őszi jugoszlávai változásokkal, így vajdasági munkaerőpiacról vagy szakképzettségi viszonyokról adott bemutatás a napról-napra változó dinamikus gazdasági és társadalmi környezet közepette nem tekinthető általános érvényűnek, inkább csak bepillantást adhat a pillanatnyi helyzetbe.

A szerbiai, illetve vajdasági gazdaság az 1990-es években több – egymással szorosan összefüggő – megrázkódtatást volt kénytelen átélni:

- 1990 után felbomlott a korábbi Jugoszlávia, az addig a tagországok között működő gazdasági kapcsolatok jórészt eltűntek;
- 1990 és 1998 között kisebb megszakításokkal zajló háborúk, s azok pusztításai;

- a Szerbiát sújtó nemzetközi szankciók, s az ország teljes elszigeteltsége;
- már a 80-as években jelentkező gazdasági válságok, majd a korábbi szocialista gazdaság – részlegesen végbemenő – transzformációja.

E tényezők együttes hatásaként a kelet-európai országok közül relatív előnnyel, liberálisabb gazdasággal rendelkező Jugoszlávia fejlődése súlyosan visszaesett, az életszínvonal a 10 évvel korábbi töredéke, a gazdaság teljességgel tönkrement, az állam szerepvállalása a korábinál jóval erősebbé vált, erősen centralizált struktúrák jöttek létre a gazdaságban, oktatásban egyaránt, az ország kizárta magát a globalizálódó világ gazdaságából.

A nemzetközi tőke teljességgel elfordult Szerbiától, jelentősebb befektetői érdeklődés a bizonytalan gazdasági, politikai helyzet miatt még a legutóbbi, 2000. őszi változások után sem figyelhető meg, így jelentősebb magyarországi befektetésekről egyelőre nem beszélhetünk, csak kisebb vállalkozásokról.

A gazdaság leépülése, a működésképtelenné vált üzemek drasztikus munkanélküliséget generáltak, ez nemritkán elérte az 50%-ot is. A gyakran hadiiparrá átálló gazdaságban egyes inproductív vagy szellemi munkakörök leértékelődtek, illetve megszűntek, ami a magasan kvalifikáltak körében is jelentős munkanélküliséget eredményezett. Ennek következményeként tanárok, mérnökök és más értelmiségiek voltak kénytelenek alkalmi jövedelmekből, nemritkán a fekete gazdaság adta lehetőségekkel élni, s ezzel párhuzamosan a munkaerőpiacon a lehetőségekhez képest jelentős tömegű túlképzett munkaerő jelent meg.

Az oktatásban a centralizálódó viszonyok között folyamatosan erősödött a nemzetiségi diszkrimináció, sorra zártak be magyar nyelvű iskolákat, s korlátozták minden szinten az anyanyelven történő oktatást, így mára a magyar hallgatók jó része nem tud anyanyelvén továbbtanulni.

A rendkívüli gazdasági állapotok közepette *nem alakulhatott ki az oktatás és gazdaság között szoros kapcsolat*, s ezt a kormányzat nem hogy támogatta volna, hanem inkább hátráltatta, mivel ez a centralizáltság és az állami függőség ellen hatott volna.

Az oktatás folyamatos elsorvasztása ellenére a helyi magyar vállalkozók körében jó hírnévnek örvend a szerbiai közép- és felsőoktatás, s a magyarországi intézményekkel színvonalában még ma is állja az összehasonlítást, azonban műszaki és egyéb felszereltség tekintetében már jókora lemaradást mutat.

A helyiek körében megfigyelhető, hogy a magyarországi diploma megfelelő biztosítékot nyújt a szakmai tudást illetően, azonban szinte egyöntetűen

azt vallották a kérdezettek, hogy mindenképp szükséges a honosíttatása, hiszen csak így biztosíthatóak azok a juttatások és lehetőségek, amelyek a diplomával járnak. Az, hogy a piaci szférában általában nem bizonyult szükségesnek a külföldi diploma honosítása jelzi, hogy az állami szabályozás még mennyire erős és széles körűen kiterjedt Szerbiában.

Vélhetően a gyorsan változó gazdasági környezettel magyarázható, hogy a Vajdaságban a legfontosabb munkaerőpiaci tulajdonság a rátermettség, a gyakorlat, a rugalmasság, hiszen az utóbbi évtized egyik legfontosabb túlélési stratégiájává vált a változó feltételrendszerhez történő gyors igazodás. A gyakorlatorientáltság különösen azoknál kapott nagyobb hangsúlyt, akik már egyetemi, iskolai éveik alatt is részt vettek ilyen gyakorlati képzésben, s az interjúk azt jelzik, hogy a korábbi évtizedekben ennek komoly hagyománya volt Jugoszláviában.

A munkavállalók magyar nemzetiségi mivolta, vagy kétnyelvűségük szinte egyetlen válaszolónál sem jelent meg mint releváns szempont, ami azt jelzi, hogy a közel 10 éves háború sem tudta a korábbi évtizedekben kialakult hétköznapi szintjén megjelenő jó viszonyt szétrombolni a szerbek és magyarok között. A különbségtétel hiánya az alkalmazás során arra is visszavezethető, hogy nem észlelhető munkakultúrában, mentalitásban különbség a két nép között.

A nemzetközi izolációval magyarázható, hogy egyelőre még csak az elvek szintjén jelenik meg az angol vagy német nyelvtudás, vagy az informatikai készségek előnye, a gyakorlatban ez még nem jelentkezik ugyanilyen intenzitással.

A szakképzettségi preferencia a Vajdaságban:

- Képzettség (állami szférában elismert oklevél)
- Gyakorlati tapasztalat, rugalmasság
- Egyéb ismeretek, jártasságok: angol, német nyelvtudás, informatika

c) FELVIDÉK

Az 1990-es évek elején – még a közös csehszlovák államban – megkezdődött a kelet-európai országokra jellemző gazdasági szerkezetváltás, amely a két ország szétválása után is folytatódott. A szlovák gazdaság az évtized közepétől évről-évre növekedett, azonban a konjunktúra felemás képet mutat: 15%-ot meghaladó munkanélküliség, lassú és elhúzódó privatizáció, állandó egyensúlyi problémák, mindezt tetézték a gyakori kormányváltások, s a Meciar-kabinet euro-atlanti integráció ellenes politikája.

A bizonytalanságokkal tarkított gazdasági fejlődés, a néhol külföldellenes politika nem biztosított vonzó befektetői klímát a külföldi – köztük a magyarországi – befektetők számára, aminek következtében a kelet-közép-európai országok között egyik legalacsonyabb ilyen mutatóval rendelkezik Szlovákia: pl. 1997-ben a külföldi tőkebefektetések nagysága összesen 6 milliárd Ft (ugyanaz Magyarországon ekkor kb. 400 milliárd Ft) volt.

A külföldi befektetések további jellemzője, hogy 90%-ban kisvállalkozásokra irányultak, nagy stratégiai vállalatok az 1990-es évek végéig nem kerültek külföldi kézbe. A magyarországi befektetőkre is inkább a kisebb tőke kihelyezéssel járó vegyes vállalati forma a jellemzőbb, a nagyobb tőkebefektetők közül az Egis, illetve a MOL említhető.

A gazdaság átalakulásával nőttek a társadalmi és területi különbségek, a külföldi befektetők által is generált dinamikus növekedés csak a főváros környékére és az északi, nyugati területekre jellemző, míg Kelet-Szlovákia – a csődbe jutott Kassai Vasművel az élen – egyértelműen a szlovák gazdasági rendszerváltás vesztese, korszerűtlen iparral, 50%-os munkanélküliséggel stb.

A munkanélküliség a keleti területek mellett a magyar nemzetiségűek által lakott déli országrészeket sújtja leginkább, ahol nemcsak a jelenség magas száma, hanem annak tartóssága is problémát jelent.

A munkaerőpiaci kereslet drasztikus átalakulása a szakképzés területén követelte a legsürgősebb átalakítást: megerősödött a képzés gyakorlati oldala, bevezették mindenütt az idegen nyelv tanítását, kialakult a munkaerőpival kapcsolatban álló szaktanácsadás gyakorlata, nemzetközi programok honosodtak meg, vagy ilyen tapasztalatokra épülő kezdeményezések figyelhetők meg (pl. PHARE program keretében szakképzési reform kísérleti iskolákban, „vállalkozásra nevelés”, CAD, technológiai fejlesztés).

A felsőoktatás terén is bővült a képzés tartalmi és intézményi (pl. magán és egyházi) kínálata, előtérbe került az elhelyezkedés fontossága, ennek keretében a Munkaügyi Minisztérium évente végez elemzéseket egyes szakokra lebontva a diplomások elhelyezkedéséről. A legjobb munkaerőpiaci pozíciókkal a végzettség alapján a diplomások rendelkeznek, köztük a munkanélküliség 2,7% volt 1997-ben.

A magyarság oktatási helyzetére általánosságban az alulreprezentáltság jellemző, ennek a különböző iskolatípusokon belül eltérő okai vannak: a II. világháborút követő kitelepítések következtében a felvidéki magyar értelmiség eltűnése, a magyar lakosság falusi térségekben való összpontosulása,

a magyar nyelvű iskolák népszerűtlensége, a magyar egyetem hiánya, illetve a magyarországi képzés elszívó hatása.

Az oktatás és gazdaság közötti kapcsolatok a szocializmus időszakában elsősorban a felsőoktatási intézmények finanszírozását, annak kiegészítését segítették, a piaci szereplők nem szakmai megfontolásokból, hanem inkább „felsőbb utasításra” támogatták az egyetemeket. Ebből következően a rendszerváltás idején a források beszűkülése és számos vállalat tönkremenetele az oktatás támogatásának megszűnését jelentette. Az új típusú gazdasági-társadalmi környezetben már *kölcsönös előnyökre és racionális megfontolásokra épülő kapcsolatok* kialakulásának vagyunk tanúi: *technológia, innováció közvetítése, dolgozók továbbképzése* az egyik oldalon, *gyakorlatorientált képzés* biztosítása (szakmai gyakorlatok, vendégladók) a másik, az egyetemek oldalán.

Az interjúk tapasztalata alapján a vállalatok kapcsolata az oktatással legtöbb helyütt *szakmai gyakorlatokra* koncentrálódik, ami még nem feltétlenül szakmai előnyként, hanem régi bevett szokásként jelentkezik (sehol nem táltunk említést pl. arra, hogy alkalmaztak már olyat, vagy tervezik-e, akik náluk jártak gyakorlaton, holott hangsúlyosan merült fel szinte mindenhol a gyakorlat, tapasztalat fontossága). Az oktatással való kapcsolatkeresés leginkább az innovatívabb szakterületekre jellemző, itt *kutatási együttműködések* is megvalósulnak. A vállalati képzésekben csak eseti, egyéni jelleggel vesznek részt oktatási intézmények, többen is beszámoltak arról, hogy megkeresték konkrét oktatási, továbbképzési igénnyel az egyetemeket, azonban azok megegyezően elzárkóztak ettől. A szlovákiai felsőoktatás akadémiai zártságát jellemző képből arra lehet következtetni, hogy a gazdasági környezet, a piaci szereplők szintjén már megjelenik az igény az oktatás-gazdaság újszerű kapcsolataira, azonban az oktatási szféra, elsősorban a felsőoktatás még megegyezően elzárkózik, tehát vélhetően a közeledés akadályai inkább itt keresendők. Ezt erősíti meg az is, hogy *a kormányzati szerepvállalás* ebben a folyamatban igen intenzív, igaz ez *ma még csak a jogszabályok szintjén* jelentkezik, kiemelve a gazdaság és oktatás kapcsolatának fontosságát, hangsúlyozva, hogy a képzési és munkaerőpiaci elvárásokat összhangba kell hozni, azonban ilyen célokat szolgáló jelentős *forrásokat nem biztosítottak* erre. Ennek okai között lehet az ilyen típusú nemzetközi, elsősorban *EU-s programok nagy száma* (Tempus, Phare, Leonardo), amelyek támogatása révén sikerült ilyen kezdeményezéseket megvalósítani.

Az elkészült interjúk alapján a szlovákiai szakképzettségi igényekre, illetve a két szféra kapcsolatára általánosságban jellemző a kezdeti stádium: mind a magyarországi tőkekihelyezés, mind a befektetés ösztönzés még annyira

újszerű, hogy nincsenek általános tapasztalatok, a cégek jelen helyzetben piaci pozíciójuk megszilárdításával vannak elfoglalva, s még nem építettek ki szélesebb kapcsolatrendszer.

A cégek nagyságától, illetve profiljuk irányától függetlenül jelentős hasonlóságok mutatkoznak a humán erőforrás politikákban, ami mögött már feltételezhetőek a régióra jellemző gazdasági-társadalmi környezet sajátosságai: míg a középfokú szakképzett munkatársaknál a végzettség, s az adott szakma ismerete a döntő, a vezető beosztásban, ahol már kizárólag diplomásokat keresnek, a végzettség csak egy szükséges minimumot jelöl.

A szakképzettségi igények, szempontok általános preferencia sémája:

Középfokú szakképzés	Felsőfok	
	<i>Szükséges</i>	<i>Előnyt jelent</i>
1. Szakképzettség 2. Készségek, ismeretek: angol, informatika	1. Diploma (mint szükséges minimum) 2. Államnyelv ismerete 3. Készségek, ismeretek: angol, informatika 4. Magyar nyelv tudása	1. Adottságok (rugalmasság, rátermettség) 2. Szakmai gyakorlat 3. Nemzetiség

Az interjúkból jól kirajzolódik, hogy a szlovákiai vagy magyarországi egyetemi diploma közötti egyenértékűség nem a két ország felsőoktatásának egyenlő mértékű elismertségi fokából adódik, hanem a már említett okokkal magyarázható. A konkrét rákérdezés után már kiderült, hogy a magyarországi felsőoktatásnak nagyobb a presztízse, ezt sokan azzal magyarázzák, hogy a 80-as években az liberálisabb, piacorientáltabb volt, s a nemzetközi tudományos életbe jobban be tudott kapcsolódni a magyarországi felsőoktatás, s az ebből fakadó helyzeti előnyt, munkaerőpiaci szempontból (!) magasabb színvonalát meg tudta tartani. A diploma minőségi kritériumainak kevésbé jelentős voltából fakad, hogy a cégek vezetői sem a szlovákiai felsőoktatásról, sem a kihelyezett magyar felsőoktatásról szinte semmilyen információval nem rendelkeznek, s mindezeket megerősíti az az általános vélekedés, hogy teljes értékű diplomának fogadják el a nem akkreditált, illetve nem honosított oklevelet, köztük a magyarországi diplomákat is.

Az államnyelv ismeretének fontossága oly mértékben triviális, hogy szinte említésre sem került a szakképzettségi igényeknél. Ennek fontosságára

nem annyira a cégek, mint a szakképző intézmények körében történt vizsgálat során derült fény, hisz a szlovák tannyelvű intézmények preferálásánál az egyik leggyakoribb érv a könnyebb elhelyezkedés volt. Az államnyelvi oktatás előnyben részesítése rávilágíthat arra is, hogy a nemzetiségi önanonosság tudat megőrzése és racionális, egzisztenciális megfontolások egymást kizáró, vagy keresztező volta esetén az egyéni érdekek, tehát az utóbbi preferálása a gyakoribb.

A diplomához hasonlóan mind a szakképesítésnél, mind a vezető beosztásoknál az angol nyelv ismerete és az alapvető számítógépes ismeretek, jártasságok elengedhetetlenek az elhelyezkedéskor.

A munkavállalók nemzetiségi mivolta egyértelműen a legutolsó szempontnak bizonyult, sok helyütt szinte nem is tartják számon, hogy ki milyen nemzetiségű, s több helyütt alkalmaznak magyarul beszélő szlovákokat is. A diplomások alacsony munkanélküli rátájára és a munkaerőpiac – képzés viszonylagos egyensúlyára utal, hogy – szemben más határon túli régiókkal – Szlovákiában nem gyakori a túlképzettként történő elhelyezkedés, azaz pl. diplomásokat kizárólag szakmai vagy vezető beosztásokban alkalmaznak, s nem figyelhető meg tömeges jelenlétük más – kevésbé kvalifikált, ám anyagiilag előnyösebb – munkakörökben.

d) KÁRPÁTALJA

A Szovjetunió felbomlása, valamint a rendszerváltás időszaka hosszú és mély gazdasági, politikai és társadalmi válságot idézett elő Ukrajnában az 1990-es években. A piaci szabályok szerint működő nyugati társadalmakhoz képest Ukrajnára bizonytalan jogrend, minden szintet uraló korrupció, különböző oligarchák uralma volt jellemző, mindezt tetézték a meg-megújuló politikai válságok, valamint a nem ritkán hiperinflációval tarkított hosszan tartó és mély gazdasági recesszió.

A külföldi befektetők számára bizonytalan és kiszámíthatatlan terepnek bizonyult Ukrajna, így nem meglepő, hogy a térség államaihoz képest rendkívül alacsony volt a külföldi investíciók száma és nagysága (a legjobb években is alig haladta meg az 1 milliárd USA dollárt).

A külföldi befektetőket a hagyományos ipari ágazatok vonzották a leginkább: élelmiszeripar, vegyipar, belkereskedelem, gépészet és fémfeldolgozó ipar, valamint a pénzügyi, biztosítási és nyugdíjbiztosítási ágazat.

Regionális szempontból a legtöbb külföldi tőkét a főváros és környéke vonzotta, az egy főre számított külföldi tőkebeáramlás területi megoszlását tekintve – 1997. évi adatok szerint – Kárpátalja az ötödik volt a 24 régióból.

A privatizáció – a gazdasági háttér és a tőkehiány miatt – eddig mindenekelőtt a kis- és középvállalatokat érintette. Ukrajna függetlenné válása óta folyamatosan Magyarország a legnagyobb külföldi befektető Kárpátalján. A megye gazdaságába investált 26,8 millió dollárnyi tőkével, vagyis a Kárpátalján bejegyzett külföldi befektetések 20,6 százalékával Magyarország messze az első helyen áll.

Kárpátalja gazdasága – valamennyi ágazatát tekintve – mindmáig alacsony hatásfokú, műszaki színvonalát és szervezettségét elmaradottság jellemzi. A meglévő városi ipar tönkrement, leépült, ez a vállalatok 70,5%-át érintette a megyében, nagymértékben kihat a lakosság reáljövedelmének alakulására, amelynek átlaga másfélszer kevesebb az ukrainai átlagnál. Amint egész Ukrajna, úgy Kárpátalja is a tulajdonváltás időszakát éli. Az állami vagyron nagy része fokozatosan magántulajdonba megy át a kis- és nagyprivatizációk révén.

A külföldi befektetőket egy felmérés szerint leginkább az adórendszer fejletlensége, a külföldi befektetések védtelensége, a korrupció, a túlbujánzó bürokrácia tartja vissza.

2000. első negyedévében a munkanélküliség hivatalos aránya Ukrajna aktív lakosságához viszonyítva megközelítőleg 4,5% volt, ugyanakkor a valós számot a szakértők 14%-ra becsülik. Az alacsony életszínvonal és kaotikus gazdasági-politikai viszonyok egyre több magasan kvalifikált értelmiségit arra késztetnek, hogy elhagyják az országot. Kárpátalja a munkanélküliség nagyságát tekintve Ukrajna 24 megyéje között jelenleg így is az első helyet foglalja el.

A magyar kisebbség 75%-a kistelepeülésen él, s az anyanyelvű képzési lehetőség hiányosságai miatt döntően alacsonyabb társadalmi presztízst foglalkozást út, ezáltal nagyobb mértékben ki van téve a munkanélküliség veszélyének, mint az ukrán vagy orosz nemzetiségű állampolgárok.

A munkaerő-piaci kereslet és kínálat közötti egyenlőtlenség az oka az egyre jobban terjedő *munkámigrációnak* is. A vidék magyar lakosságának jelentős része számára a túlélést a jelenlegi helyzetben a határ menti kereskedelem jelenti. Sokan vállalnak feketén mezőgazdasági idénymunkát a szomszédos Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. A magyar férfilakosság jelentős része az év nagy részében különböző magyarországi építkezéseken dolgozik. (A szomszédos országokban főként illegálisan munkát vállaló kárpátaljaiak számát 100-150 ezerre becsülik.)

A helyi magyarság alapvető megélhetési formája a mezőgazdaság. Ezen belül a földművelés, állattenyésztés, élelmiszer-feldolgozás, piaci értékesítés.

A síkvidéki régiókban élő magyarok előnyben vannak a hegyekben élő ruszinnokkal, ukránokkal szemben, hiszen a földművelés területén kitorési lehetőségük van, ha átveszik a korszerű magyarországi, nyugati technológiákat, gépesítik háztáji munkát, mivel az élelmiszertermelés a legjelentősebb és legkifizetődőbb ágazat ma is.

A magyarországi tőkebefektetők általában volt állami üzemeket némi technológiai fejlesztés révén alakítanak át kis és közepes vállalatokká. Sok esetben nemcsak a gyártósról, az alkalmazottak, hanem a termelés piaca is ugyanaz maradt: Oroszország. Ezen vállalkozások szakképzettségi igényeire szinte egyöntetűen jellemző, hogy a külföldi érdekeltségek ellenére *csakis kizárólag helyi munkaerővel, diplomásokkal dolgoztatnak*, mert csak ők képesek a szétzilált ukrainai viszonyok között eligazodni. Ezért üdvözlük a helyi magyar felsőoktatás térnyerését, köztük a kihelyezett tagozatokat. Az interjúk alapján szintén nagyon általános jelenség, hogy a *helyi képzett munkaerőt Magyarországon részesítik tovább-, illetve posztgraduális képzésben*. Arra is történt említés, miszerint bizonyos magyarországi cégeknél megfigyelhető: *„egyre tipikusabbnak számít, hogy Kárpátaljáról kivándorolt szakemberek magyarországi befektetők oldalán jelennek meg, akiknek jó terepismeretük és élő kapcsolatrendszerük van”*. Általánosságban azonban inkább elmondható – más határon túli régiókban tapasztalathoz hasonlóan –, hogy a Magyarországon tanuló diákokat már nem tekintik potenciális munkaerőnek, úgy tudják róluk, hogy nem térnek vissza szülőföldjükre. Ettől függetlenül a rákérdezésünk nyomán kiderült, hogy *egy magyarországi cég számára a helyismerettel és kiváló kommunikációs kapcsolattal rendelkező Magyarországon végzett diplomás ideális munkaerő lehetne*.

A kárpátaljai magyar befektetőknél a magyar nyelvtudás általában alkalmazási feltétel, de ez általában azért említődik kevésbé a jó szakemberek ismerveinél, mert Kárpátalján egyre többen tanulnak meg az ukránok közül is magyarul, így egyre kevesebb problémát jelent a nyelvtudás. Más világnyelvek ismerete vagy a számítógépes jártasság kevésbé fontosnak bizonyul.

A 2000. évben számos pozitív fejlemény is megfigyelhető: 5%-os GDP növekedés, az ország javuló megítélése a külföldi befektetők szemében, stabilizálódtak az árak, beindult a nagyprivatizáció. Ugyanakkor a növekvő munkanélküliség és a külföldi tőke várható munkaerő-piaci igényei komoly feladatok elé állítják az oktatási rendszert, s mielőbb meg kell állítani a magasán képzett szakemberek, többek közt tanárok és oktatók nagyszámú kivándorlását.

A függetlenség kikiáltása óta Ukrajna oktatási rendszere nem ment át jelentős átalakuláson, bár bizonyos változások megkezdődtek, azonban számos

elemében még őrzi a szovjet rendszer merev, felülről irányított struktúráját. *Az oktatás-gazdaság kapcsolat korábbi jellemzői* figyelhetők meg abban a rendelkezésben is, hogy a vállalatok, intézmények kötelesek munkahelyet vagy oktatási-termelő területet biztosítani a szakiskolák tanulói, hallgatói számára a termelési képzés és szakmai gyakorlat elvégzése céljából.

A munkahely-biztosítás rendjét a kormány határozza meg. A szakiskolák rendelkezhetnek egy vagy több ún. bázis vállalattal, egyesülettel vagy szervezettel, amelyek számára közvetlenül képeznek munkaerőt.

A szakképzéshez hasonló rendelkezés biztosítja az elhelyezkedést a diplomásoknál is: az állam évről évre meghatározza az egyes képzettségi fokozatok keretszámait és elvileg tanulmányi szerződés megkötésére kötelezi az államilag finanszírozott képzésben résztvevő hallgatókat.

Ez az intézmény ilyen formában a szovjet oktatási rendszer újjáélesztése, amelyben a friss diplomásokat az egyetem, főiskola befejezése után kötelezték a kirendelt munkahely elfogadására. A végzősök munkavállalásának elősegítése céljából bevezetett szabályok értelmében az államilag finanszírozott képzésben részesülő hallgatók szerződéses kötelezettséget vállalnak arra, hogy a diploma megszerzése után három évig az egyetem által felajánlott munkahelyen fognak dolgozni, ellenkező esetben meg kell téríteniük az oktatásukra fordított teljes összeget. Az oktatási intézmény pedig a minisztériumokkal, közigazgatási szervekkel, intézményekkel (vagyis a megrendelőkkel) kötött megállapodások alapján köteles munkát felajánlani a végzős hallgatóknak. Az elméletileg is kivitelezhetetlen szabályozás az általunk megkérdezett egyetemi oktatók elmondása szerint a gyakorlatban sem működik, az interjúk során gyakran beszámoltak arról, hogy ezek a szerződések semmi garanciát nem jelentenek, s a vállalatok a gazdasági változásokra hivatkozva utasítja vissza a jelentkezőt. Jellemző az is, hogy az oktatással foglalkozó szakemberek egy része is még a régi szemlélet alapján közelít a probléma felé: egy javaslat szerint az állami felsőoktatásban részesülőket kötelezni kellene néhány évig az ukrajnai munkaerőpiacon maradásra, míg az önköltségesek már szabadon választhatnának.

A fentihez hasonló célt szolgálnak az oktatási-tudományos-termelő komplexumok: koordinálják a felsőoktatási intézmények, szervezetek és intézetek közös tevékenységét, elősegítik a szakember-képzés többfokozatú rendszerének bevezetését, biztosítják a tudományos műhelyek és a termelői háttér hatékony kiaknázását, közösen végeznek tudományos-kutató munkát, módszertani anyagokat dolgoznak ki. Egyes vélemények szerint ezek az

intézmények is csak növelik az oktatási rendszer átláthatatlanságát, fokozzák a felsőoktatás értékcsökkenését.

Mindezekből látható, hogy az *oktatás-gazdaság kapcsolat nem a piac változó követelményeihez* rugalmasan alkalmazkodó intézményrendszert hozott létre, hanem centralizált és bürokratikusán működő szervezeteket, amelyek azonban a *piaci mechanizmusok közepette már egyre inkább működésképtelenné* válnak.

Az *oktatási tárca* hangsúlyos funkciója az állami megrendelés kibocsátása a felsőoktatás és szakképzés területén nem más, minthogy a minisztérium egyértelmű állami reformpolitika hiányában *akadályok és korlátozások útján próbálja megtartani vezető szerepét*. Emiatt a felsőoktatási intézmények nem tudnak reagálni az üzleti élet szereplői és a helyi közösségek igényeire, partnerként bekapcsolódni a területfejlesztési feladatok teljesítésébe. A magán kezdeményezéssel működő felsőoktatási intézmények már sokkal rugalmasabbak ezen a téren, elég csak a magyarországi támogatásból működő beregszászi főiskola korszerű képzési kínálatára utalni.

A gazdasági és oktatási szféra valódi közeledését szolgáló európai támogatásból létesülő kezdeményezések még csak igen kezdeti, gyakorlatilag kísérleti stádiumban vannak, Kárpátalján például egyik szereplő sem említette ezek (pl. European Training Foundation, Tempus, Újjászülötés Nemzetközi Alapítvány) működését.

Összefoglalás

1. A humán erőforrás-fejlesztés résztvevői közül a képző helyek nagyobb részében *kialakult az igény az oktatásfejlesztés munkaerőpiaci tényezőinek* érvényesítésére. A *felhasználók* körében ugyanakkor ma még *kevésbé tapasztalni* a konkrét érdeklődést.

2. Az oktatás-gazdaság kapcsolatépítésre a *spontaneitás* jellemző, többnyire esetleges személyi kapcsolatokon és kezdeményezéseken alapul. Hiányoznak ugyanis a rendszeres és átgondolt együttműködések, a tartós, hatékony információcserét biztosító szervezeti megoldások.

3. A határon túli magyarok régióknak ez a helyzete az európai, tengerentúli és magyarországi humán erőforrás-fejlesztési tendenciákkal összevetve különösen problematikus. Ugyanis a fejlett világ oktatási politikája a képzés és gazdaság közti „új partnerség” jegyében a *szellemi tőke versenyképes hasznosításához koncepciózus programok szükségességét hangsúlyozza*, melyek a kis- és

középvállalkozások, illetve a multinacionális cégek vonzáskörébe emelik a képző intézményeket.

4. Egy ilyen program a gazdasági tendenciák és munkaerőpiaci folyamatok folyamatos figyelemmel kísérésén és a visszajelzések kezelésén nyugszik. Azonban még a munkaerőpiac igényeit érvényesíteni igyekvő határon túli magyar képző intézmények sem valósíthatják ezt meg a kellő hatásfokkal, ugyanis *nem rendelkeznek használható információs háttérrel* és kialakított menedzsment-technikával.

5. A magyar érdekeltségű cégek viszonylag csekély érdeklődést mutatnak a képzési intézmények iránt: ezek színvonalát vegyesnek ítélik, ugyanakkor velük kapcsolatban *sem érdemi informáltságot, sem tudatos humán erőforrás-stratégiát* nem tapasztalhatunk. Az elvárások megfogalmazása az általánosságok szintjén marad, ellentmondásos elemeket tartalmaz.

6. Információ-szolgáltatási és tartalmi szempontból is *elégetlen a magyarországi kormányzati segítő szerveződések és hivatalok nyilvántartásainak adatbázisa* és az érdemi munka esélyét *megkérdőjelezi munkájuk összehangolatlansága*.

IRODALOM

- Altbach, Philip G., Berdahl, Robert O., Gumpert, Patricia J.: *American Higher Education in the Twenty-first Century. Social, Political and Economic Challenges*. John Hopkins University Press, Baltimore és London, 1999.
- Bergquist, William H.: *Quality Through Access, Access with Quality. The New Imperative for Higher Education*. Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1999.
- Hirsch és Weber: *Challenges Facing Higher Education at the Millenium*, szerk. Werner Z. Hirsch és Luc. E. Weber, American Council on Education, Oryx Press, 1999.
- Duderstadt, James D.: „The Twenty-first Century University: A Tale of Two Futures”, in Hirsch és Weber, 4. fejezet.
- Williams, Harold M. „The Economics of Higher Education in the United States: What Can Other Developed Countries Learn from It?”, in: Hirsch és Weber, 6. fejezet.
- Hirsch, Werner Z. „Financing Universities Through Nontraditional Revenue Sources: Opportunities and Threats”, in: Hirsch és Weber, 7. fejezet.
- Aronowitz, Stanley: *The Knowledge Factory. Dismantling the Corporate University and Creating True Higher Learning*, Beacon Press, Boston, 2000.
- Tierney, William G: *The Responsive University. Restructuring for High Performance* (szerk.), John Hopkins University Press, Baltimore és London, 1998.

GYÖRGY FÁBRI – TAMÁS HORVÁTH

The demands of the investors and qualification realities in the Carpathian basin

The conception of the economical development and the training strategies in the Hungarian communities of the neighboring countries could have been considered separate subjects for research also some years ago. But today the connection between education and economics became so tight, that now this separation would be useless. The theoretical and empirical parts of the research which stands at the basis of this study shows that this is not only the tendency of the well developed world but also here in this Middle East European region is a daily problem and challenge.

The study deals with the educational needs of the Hungarian minorities in the neighboring countries studying a new assumption system, unexamined until now. Using the Hungarian minority's educational system's cultural and political-identity facts we tried to find the answer how can be understood the Hungarian education in the medium of the practice of the training. We found out that between the participants of the human resources development and in most of the training places there developed a need for the development of the education using the facts of the workforce market, but among the users there is a lack of interest until today. The connection building of economics and education is characterized by spontaneity in many cases it is build on personal connection and initiatives. There is a lack of well thought and systematic collaborations, there do not exist institutional solutions for an efficient and lasting communication.

CSÁKÓ MIHÁLY

Az ezredforduló munkaerőpiaci kihívásai a Kárpát-medencében¹

Bevezetés: a kérdés, jelentősége, megközelítése

A Kárpát-medencében élők munkaerőpiaci helyzete és az őket érő kihívások két szempontból lehetnek érdekesek politikai döntéshozók számára. Egyrészt azért, mert ha egy egységes Európában való részvétel mellett döntöttünk, akkor elkerülhetetlen, hogy bizonyos időn belül e szűkebb térségen belül is erősebb integrálódási folyamatok induljanak meg, amelyeknek hatása elsők között a munkaerőpiacot fogja érinteni. Ez a szempont független attól, hogy milyen az integrálódó országok lakosságának nemzeti összetétele. A téma másik, speciális érdekessége az, hogy a Kárpát-medencében egy több országhatárral széttagolt magyar lakosság él, amelynek részei nagyon különböző munkaerőpiaci helyzetben vannak, s amely anyanyelvi homogenitása miatt minden bizonnyal a legmozgékonyabb elem lehet ezen a téren. Ezzel a szemponttal elsősorban a magyarországi döntéshozóknak

1 Ez a tanulmány „Az ezredforduló munkaerőpiaci kihívásai a Kárpát-medencében” c. kutatás rövid összefoglalója. A kutatást a Márton Áron Szakkollégium és a JELTÁRS Jelenkor Társadalomkutató Műhely koordinálta. További közreműködő magyarországi intézetek: Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézete, TLA–Közép–Európai Tanulmányok Központja. A határon túli magyarlakta régiókban a következő kutatóműhelyek végezték az adatfelvételt és az interjúelemzést: Fórum Társadalomtudományi Intézet (Szlovákia), LIMES Társadalomkutató Intézet (Ukrajna), KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja (Románia), Trend Alapítvány Társadalomkutató Műhely (Románia). A kutatást az Apáczai Közalapítvány a Határon Túli Magyar Oktatásért támogatta. A résztanulmányok készítői ismerik az összefoglalást, az ő esetleges kiegészítései vagy éppen bírálatok azonban még nem jutottak el a szerzőhöz, aki minden ilyen természetű megjegyzést örömmel vár a következő címen: a) ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A; b) mcsako@ludens.elte.hu

kell foglalkozniuk, mivel ők gyakorolhatják a legerősebb politikai hatást e nyelvi-nemzeti egység számára adott munkaerőpiacra.

Az utóbbi szempont fontosságát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a magyar országgyűlés 2001. évi tavaszi ülészakájának végén elfogadott ún. státustörvény egyik legfontosabb célja a hivatalos magyar nyilatkozatok szerint éppen a munkaerőpiac politikai befolyásolása. A törvénynek ez az előtérbe állított vonatkozása azt jelzi, hogy a politikai döntéshozók szerint a magyar gazdaság további növekedéséhez olyan munkaerő-utánpótlás szükséges, amely az ország határán belül aktuálisan nem áll rendelkezésre, a közoktatás fejlesztése útján történő előállítás pedig túl hosszadalmas lenne.

A KUTATÁS TÁRGYA

A tanulmány alapjául szolgáló kutatás is e második, sajátosan magyar szemponthoz kapcsolódik. Célja azonban közvetlenül nem a hazai munkaerőpiac és a határon túli magyarság kapcsolatainak vizsgálata, hanem a határon túli magyarság munkaerőpiaci helyzetének és ezzel kapcsolatos attitűdjeinek felvázolása.

A térség valamennyi országa, régiója számára stratégiai fontosságú kérdés a munkaerőpiaci helyzet javítása. Az adott munkaerő szakmastruktúrája mindenütt fékező tényező lehet, megváltoztatása azonban erősen függ attól, hogy az egyes országok mennyire gyorsan tudják átalakítani oktatási intézményrendszerüket. A határon túli magyar kisebbség, amely mindeddig sok tekintetben hátrányban volt az oktatás, illetve az iskolázottság terén, csak akkor tud megfelelni az új társadalmi-gazdasági kihívásoknak, ha hatékonyan használja fel és az ezredforduló követelményeinek megfelelően fejleszti meglévő emberi erőforrásait.

Ez az összefüggés elegendő alap ahhoz, hogy a határon túli magyarok támogatására irányuló oktatáspolitikai döntések szempontjából is fontossá váljék a munkaerőpiaci helyzet megismerése. Ehhez nyújthat segítséget egy olyan, főleg szociológiai jellegű és jelentős részben empirikus vizsgálati módszereket alkalmazó kutatás, amely az egyes országok magyar nemzetiségű lakossága munkaerő piaci helyzetének, az azt meghatározó tényezőknek az összehasonlító elemzését tűzi ki célul. Ezzel több olyan kutatás sorába illeszkedik, amelyek révén az Oktatási Minisztérium (OM) a tudományosan megalapozott ismeretekre kíván támaszkodni döntéseiben.

Munkaerőpiaci szempontból a határon túli magyarok oktatáspolitikai támogatásának közvetlenül elsősorban az érintett egyének számára van

jelentősége, nem pedig a hazai gazdaság számára: a gazdaságilag aktív egyén – függetlenül attól, hogy magyar-e – nyilvánvalóan a számára legelőnyösebb formában (a legmagasabb fizetésért, a legalkalmasabb helyen, időben és feltételekkel stb.) fog munkát vállalni akár abban az országban, amelynek állampolgára, akár másutt, pl. Magyarországon. Az általunk vizsgált téma tehát „munkaerőpiaci” címe ellenére elsősorban „magyar” téma: a határon túli *magyarság* helyzetéről szól, az ő életük egy fontos részét igyekeztünk megismerni.

A PROBLEMATIKA SZERKEZETE

Kutatásunk valójában csak háttérként használta a tényleges munkaerőpiaci helyzet makroszintű képét – már amennyire egyáltalán meg lehetett rajzolni –, inkább arra koncentrált, hogy maguk a résztvevők hogyan látják és alakítják munkaerőpiaci helyzetüket, és hogyan irányítják munkaerőpiaci viselkedésüket.

Csakis abból az alapismeretből lehet kiindulni, hogy a munkaerőpiacon a kereslet és a kínálat uralkodik, amit azonban számos külső tényező gyakran erősen befolyásol. Míg a tőkéttől függő keresletet általában a környezeti adottságokon túl a gazdaság általános állapota, az ágazati szerkezet és annak változása, a regionális gazdasági különbségek, illetve a technológiai módszerek és eljárások fejlettsége határozza meg, addig az aktív népesség nagyságától függő munkakínálatot a szakpolitikák (pl. a bevándorlási politika), az oktatás, a szakképzés színvonala és fejlődése jelentősen befolyásolják. A keresletet a történelemben gyakran befolyásolták a társadalmi diszkrimináció különböző fajtái is (pl. a faji és a nemi diszkrimináció).

Konkrétan valamennyi tényező a közvetlen szereplők interakciójában fejt ki hatását, elsősorban a munkáltató és a munkavállaló közötti kapcsolatban. Az absztrakt piaci modell már csak azért sem működhet a maga tisztaságában, mert az emberek munkára fordítható *képességei* között igen nagy különbségek vannak. Ezek egy része feltehetőleg az öröklődés útján adódik tovább, és csupán kifejlődésük mértékét befolyásolják az élet környezeti tényezői. Társadalmilag azok a különbségek fontosak, amelyek befolyásolhatók.

Tudás és ismeret – általános és szakképzés

A munkaképességet érintő legfontosabb társadalmi hatás természetesen az általános és szakképzés, annak összes formájában. Ez részben információkat nyújt, részben pedig fontos készségeket fejleszt, amelyek a gyakorlati

munkavégzésben felhasználhatók. Különösen fontos az oktatás iskolai formája, amely Európában többnyire állami vagy államilag hitelesített (akkreditált) intézményekben folyik, mivel ez olyan bizonyítványokat ad ki, amelyek bizonyos határok között garanciát jelentenek a munkáltató számára tulajdonosuk képességeiről.²

Egyes nyugati kutatók azonban már a hatvanas években felhívták a figyelmet a „papírok” (diplomák) inflálódására³. Ezt az egyik részről az oktatás tömegessé válása, azaz a bizonyítványok iránti keresletnek és a kiadott bizonyítványok számának nagy növekedése okozza, a másik részről azonban a képző szervezetek is egyre jobban érdekeltek abban, hogy minél jobban növeljék tanulólétszámukat. A kilencvenes évek során ezek a hatások Magyarországon is egyre erősebben érezhetők. A bizonyítványok egyrészt egyre nélkülözhetetlenebbek, másrészt egyre kevesebbet érnek. A felsőfokú képzés tömegesedése Nyugaton is megrázkódtatásokat okozott – ezek a hatvanas évek végén tetőztek, látványos formát öltve az 1968-as diákmozgalmakban –, Közép-Európában pedig egybeesett a politikai és gazdasági rendszerváltással, ami szükségképpen még súlyosabb megrázkódtatást okoz. A bizonyítványok iránti keresletet itt felerősítette a hirtelen és erőteljesen fellépő munkanélküliségtől való félelem, miközben értékvesztésükhöz a tömegesedés mellett hozzájárult a megjelenő nyugati konkurencia, amely a régiókba települt intézmények és a külföldön való tanulás lehetőségeinek bővülése révén szélesebb körök számára nyitott utat nemzetközileg elfogadott tudáshoz és végzettséghez.

Ebben a helyzetben megnövekszik az oktatás és a gazdaság kapcsolatának, különösen a gazdaság hatásának jelentősége. Ahhoz, hogy az oktató szervezetek hasznos információkkal és szükséges készségekkel rendelkező munkaerőt állítsanak elő, a gazdasági szereplőknek – bizonyos értelemben – rá kell szorítaniuk őket rutinműködésük megváltoztatására. A rutinok feladásával szembeni természetes ellenállás egyébként szintén csökkenti a végzettséget igazoló papírok értékét.

Természetesen továbbra is léteznek oktatási intézmények presztízsrangosora, csak éppen könnyebben változik, és az intézményeknek „kapaszkodniuk” kell, hogy pozíciójukat megtartsák vagy növeljék. Ebbe a rangsorba belépnek a külföldi képző intézmények is.

2 Természetesen nemcsak az állam nyújthat ilyen garanciát. A hazai szakképzés történetében is találunk példákat arra, hogy egy-egy cég tanműhelyének jó híre elegendő alap volt az ott képzett szakmunkások foglalkoztatási biztonságához.

3 Lásd pl. S. M. Miller – P. Roby: A papírkórság csapdaja, in: *Az iskola szociológiai problémái*, vál. és bev. Ferge Zsuzsa és Háber Judit, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974., 109–121. old.

Ezek a megfontolások nemcsak Magyarországra érvényesek, hanem a környező országokra is. A magyar oktatási intézmények erőteljesebb határon túli megjelenése⁴ hasonlóképpen konkurencianövelő hatású azokban az országokban, mint a nyugati intézmények megjelenése.

Személyes tulajdonságok

Nem véletlen, hogy a képzés területén is egyre gyakoribbak az utóbbi évtizedben a különféle személyiségfejlesztő tanfolyamok. A szoros értelemben véve modern ipari társadalom változásával a szabványosítási törekvések mellett egyre nagyobb szerephez jutnak a munkafolyamatban és a munkaszervezetben a személyes elemek. A gazdasági élet gyors változásai közepette – amelyek ugyan régi-ónkban nem egy területen még viszonylag kevésbé érezhetők közvetlenül – a munkáltatók többnyire szívesen előnyben részesítik az alkalmazkodóképes, az újdonságok iránt érdeklődő és tanulni kész, kreatív és sokoldalú munkavállalót.

Ezeknek a tulajdonságoknak a kifejlődése csak részben köszönhető különféle iskolai és tanfolyami tanulmányoknak, jelentős részben egyéb, intézményesen nem ellenőrzött szocializációs hatások fejlesztik ki bizonyos öröklött alapokon.

Kétségtelen azonban, hogy amennyiben szükségességüket az egyén felismeri, tudatos önfejlesztéssel sokat tehet azért, hogy az ezekkel kapcsolatos elvárásoknak minél jobban megfeleljen.

Meghatározók, illetve mutatók

A munkaadók által elvárt és a munkavállalók által a munkaerőpiacon kínált tulajdonságok megléte természetesen a legritkább esetben „látható” közvetlenül. Jelzéseiikként, mutatóikként általában olyan dokumentumok és adatok szolgálnak, amelyek e tulajdonságok – a közhit és a társadalomtudomány által feltételezett – meghatározóinak működéséről tanúskodnak.

Az ismeretek és képességek esetében ilyenek az iskolai bizonyítványok, a szakképesítést igazoló oklevelek. Részben a korábbi munkahelyek is jelzésül szolgálnak, hiszen a szakmai gyakorlatban töltött idő a tudást növeli, a munkahelyek száma és neve alapján a megszerzett tudás változatosságára és minőségére nézve ad becslési támpontot.

4 Korlátozott mértékben természetesen mindig is jelen voltak, kétoldalú államközi szerződések keretei között.

Az előző munkahelyek alapján a munkáltató felbecsülheti némileg az olyan tulajdonságokat is, mint a tanulékonyság, a rugalmasság, a kreativitás, mivel általában tudja, hogy az egyes cégek tevékenységi köre mennyire változatos, felszereltsége mennyire modern stb. A rugalmasság és a tanulási készség jól kiolvasható az első munkába állás óta végzett tanulmányokból, és az intragenerációs mobilitás egyéb mutatóiból. A személyiség szintjén ezek a törekvés és a készség kifejezői.

Bizonyos személyi adatok egyes esetekben szintén közelítő tájékoztatást adhatnak, ha nem is a munkavállaló tulajdonságairól, de arról, hogy nem lesz-e korlátozva ezek kifejtésében. E megfontolás alapján szokták hátránynak tekinteni, ha egy nő terhes vagy kis gyereke van. Ez a nemek közötti munkaerőpiaci megkülönböztetés egyik szokásos alapja. Általában, minél kötöttebb a munkavállaló családi állapota, annál inkább csökkenti az aktuális rugalmasságát – nem az egyes munkafeladatokkal szemben, hanem annak körülményeivel, időbeosztásával, a munkavégzés helyével, az esetleg szükségessé váló továbbképzéssel szemben. Az életkor hasonló okból működik kritériumként a munkaerőpiacon. Az iskolából éppen kikerülők még semmi tapasztalattal nem rendelkeznek, 45 éves kor fölött pedig már sok munkáltató meggondolja, hogy megtérülhet-e még a „befektetés” egy ilyen idős munkaerőbe. (A válasz persze azon is múlik, hogy az adott munkahely milyen gyakran és mennyire kénytelen változtatni tevékenységén és a munkafolyamaton.)

Egész Közép-Európában jelentős tényező a munkahelyek merev és egyenlőtlen térbeli eloszlása. Ennek következtében a munkavállaló lakóhelye is fontos adat lehet, hiszen nagyon sok esetben naponta ingázni kell, vagy ideiglenes lakáslehetőséget kell találnia a munkahely közelében.

A munkaerőpiacon kívüli mutatók

A munkaerőpiacon keresett és kínált tulajdonságokra kisebb-nagyobb mértékben egy sor olyan másodlagos információból is következtetni lehet, amelyeket az érintettek nemigen tudnak figyelembe venni. Társadalomtudományi kutatásokban (amilyen ez a lényegében szociológiai kutatás is) azonban rendszerint ezeket is figyelembe veszik. Elsősorban mobilitási, főleg intergenerációs mobilitási adatokról van szó, amelyekhez vagy kérdőíves módszerrel vagy életútinterjúkban lehet hozzájutni. A tudás különböző dimenzióinak meghatározásához és a munkavégzéshez szükséges személyiség-

jegyek kialakításához egyaránt hozzájárulhatnak ezek a tényezők.⁵ Nem igényel további részletezést, hogy a felmenők kulturális, gazdasági, társadalmi vagy akár csak földrajzi mozgékonyasága (hiszen ez a mobilitás) teremthet olyan családi hagyományt, amely szocializációs közegként előnyös munkaerőpiaci tulajdonságoknak kedvez.

Munkaerőpiacon kívüli szempontok

Az előbbi, tudományos érdekű tényezőcsoporttól élesen meg kell különböztetni azokat a szempontokat, amelyeket egyes munkáltatók alkalmilag vagy akár rendszeresen figyelembe vehetnek a munkaerő-felvételnél, bár semmi köztük nincs a munkavégzési képességhez. Tipikusan ilyen a børszín szerinti diszkrimináció, a nők vagy az idősök vagy éppen a fiatalok elutasítása olyan munkakörök-ből, amelyeket minden további nélkül el tudnának látni. A kritérium az ilyen esetekben a munkáltató gazdaságon kívüli szempontja (szimpátia, antipátia, előítélet, politikai vagy vallási meggyőződés stb.).

Ebbe a körbe tartozik a témánkat lényegileg érintő kérdés: a magyarokhoz mint nemzeti kisebbséghez való viszony befolyásolja-e az őket érintő munkaerőpiaci döntéseket, s ezen keresztül munkaerőpiaci helyzetüket?

Az elméleti előfeltevéseket szemléletesen összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a munkaerőpiacon közvetlenül fontosnak tartott (keresett és kínált) javak mögött több rétegben feltételezünk feltárható meghatározókat, amelyek közül több viszonylag egyszerű adatokban is kifejezhető, és maguknak a munkaerőpiaci résztvevőknek a számára is szokásos jelzéstül szolgál a bonyolult konkrét javak tényleges meglétének vagy hiányának becslésére. A sémát az 1. ábra foglalja össze.

5 Például, a magyarországi szakmunkástanulók körében a hetvenes években azt találtam, hogy azokban, akik az általános iskolában jó tanulók voltak, és már a nagyapjuk is szakmunkás volt, háromszor akkora volt a precíz munka igénye, mint azokban, akik gyenge tanulmányi eredménnyel indulva a családban elsőként szereztek szakmunkásbizonyítványt. (Mivel kötetben nem engedték kiadni, a Valóság, a Szociológia, a Kritika és a Világosság c. folyóiratokban jelentettük meg Liskó Ilonával kutatás eredményeit, 1978 és 1982 között. Az itt hivatkozott tény első közlése: Csáky Mihály – Liskó Ilona: A szakmunkástanulók viszonya a szakmához, *Valóság*, 1982. 8. 51–61. old.)

1. ábra A munkaerőpiacon keresett–kínált javak és meghatározóik rétegei

KÉPESSÉGEK+ISMERETEK+TUDÁS+RUTIN+RUGALMASSÁG+TANULÉKONYSÁG	EGYÉB (bórszín, nem, kor, nemzet...)
Iskolázottság + szakképzettség + munkahelyek + családi állapot + intragenerációs mobilitás	Munkáltató
Lakóhely + nem + életkor	
Felmenők + intergenerációs települési / gazdasági / kulturális / társadalmi mobilitás	

Az ábra első sora a keresett–kínált tulajdonságokat tartalmazza, a második és harmadik a rendelkezésre álló mutatókat, illetve meghatározókat, a negyedik a tudományos érdekű mutatókat. Az ábra jobb szélén elkülönítve jelezzük a munkáltató esetleges nem-gazdasági szempontjait, amelyek esetében természetesen nem merülnek fel az ábra további sorainak megkülönböztetései.

A KUTATÁSI MÓDSZERRŐL

A módszereket egyrészt a kutatási téma, másrészt a terep sajátosságaihoz igazítottuk.

A Kárpát-medencében a magyar országhatáron kívül élő magyarok munkaerőpiaci helyzetének vizsgálatára nem alkalmazható egy reprezentatív mintavételre alapuló módszer, mivel ehhez előbb pontosan meg kellene határozni az alapsokaságot, amelyből azután mintát veszünk. A környező országokban egyrészt meglehetősen eltérő a statisztikai nyilvántartás módja, másrészt ritkán alkalmas a magyar nemzetiségűiek egyenkénti összeírására.⁶ Így azután a „sajátos helyzetek kategóriáival való megközelítés” módszerének alkalmazása tűnt a legcélravezetőbbnek. Ez azt jelenti, hogy minden helyszínen az ott alkalmazott és hozzáférhető kategóriákat használjuk, az összehasonlítás szintjét a részvizsgálatok eredményei adják.⁷

6 A projektben működő kutatók gyakorta panaszták, hogy céljainkra alkalmatlanul nagy közigazgatási egységekre vonatkozó adatok készülnek, és e szint alatt még ha engedélyt kapnának is a hozzáférésre, maguknak kellene előállítaniuk a szükséges adatbázisokat. Az egyenkénti összeírás egyébként is csak népszámlálási adatokból lenne lehetséges, hiszen más adatbázis nemigen tartalmazhatja a nemzetiségre vonatkozó szenzitív adatot.

7 Egyébként csak látszólag lenne problémamentes egy minden nemzeti terepre egységes felvétel készítése és elemzése: ebben az esetben már az adatfelvételnél előállhatnak ahhoz

Triviálisan valamennyi olyan környező országra ki kellene terjednie a kutatásnak, amelyben jelentősebb magyar kisebbség él. Lényegében technikai-nak tekinthetők azok az okok, amelyek miatt ezt nem lehetett elérni. Egyrészt egy akkora kiterjedésű kutatás költségvetése nagyobb a lehetőségnél. Ha választani kellett, akkor a választás a sok tekintetben „kritikusabbnak” tekintett keleti félkörre esett: az északi Szlovákiától Ukrainán és Románián át Jugoszláviáig. Ezekben az országokban egyértelműen azonosítható történelmi régiókban él a magyar kisebbség nagy része. Sajnos, a Kárpátalján és a Vajdaságban az adott időben nem sikerült olyan kutatási kapacitást találni, amely bázisul szolgálhatott volna a kutatás ottani részéhez, így kénytelenek voltunk megelégedni egy-két összefoglaló jellegű – vagy egyéb célra készült – tanulmány felhasználásával.

Igy a Felvidék és Erdély maradt a kutatás két fő területe. A „sajátos helyzet” módszerének alkalmazása itt azt jelentette, hogy országonként két kutatási terepet választunk: egy olyat, ahol magas a magyar kisebbség aránya és egy olyat, ahol legfőljebb átlagos⁸. A kiválasztást több technikai akadály nehezítette. Egyrészt, csak olyan terepek jöhettek számításba, amelyek hivatalos statisztikai egységként szerepelnek az adott országban, vagy legalább bizonyos igazgatási szinten összegyűjtött adatok állnak rendelkezésre róluk. Másrészt, a helyi kutatók számára megközelíthetőnek/elérhetőnek kellett lenniük. Mindezek figyelembe vételével végül Szlovákiában a Dunaszerdahelyi és a Tőketerebesi járás, Romániában pedig Hargita és Kolozs megye került bele a kutatásba.

A kutatás – nagy földrajzi kiterjedése és a problematika összetettsége miatt – az egyes terepeken szinte kismintás intenzív kutatásnak tekinthető. Ahhoz, hogy a munkaerőpiac szereplőinek minden fő csoportjáról képet lehessen alkotni, mind a munkáltatókat, mind a munkavállalókat, mind pedig a munkaközvetítőket képviseltetni kellett. A közvetítő rendszer fejletlensége miatt a közvetítőket minden helyszínen csak 2 fővel képviseltettük, míg 10-10 munkáltató és 40-40 munkavállaló került a mintába.

A mintavételi problémák mindenben a kutatási metodológia lágyabb eszközei felé tolták a kutatást. Az információgyűjtés fő eszköze a strukturált mélyinterjú volt. Az egyes terepeken szerzett tapasztalatok összehasonlíthatóságát nem statisztikai kritériumok alkalmazásával biztosítottuk, hanem egy minden terepen

hasonló természetű torzítások vagy nehézségek, amelyek esetünkben az elemzés utolsó szintjén jelentkeznek.

8 Ez valójában engedmény a módszer keretén belül, amit az indokol, hogy nagyon alacsony népességszám mellett a munkaerőpiaci szempont nagyon kevésbé követhető.

ugyanúgy alkalmazott interjútervvel, illetve a közös kérdőívrrel. Egy ilyen közös sémának ugyan hátránya, hogy az igazi helyi sajátosságok feltárására alkalmatlan, viszont legalább egy „lány” összehasonlítást lehetővé tesz. Ugyanakkor legalább az interjúknál kiegészíthető az egyes terepek sajátosságai szerint, s ezzel valamennyire korrigálni lehet a technika hiányosságait.

Emellett *A problematika szerkezete* című részben tárgyalt általános elméleti megfontolások alapján a munkáltatók, a munkavállalók és a közvetítők interjútervének szükségképpen különböznie kellett egymástól. A közös rész a személyes életút vázlatára szorítkozott, hiszen ebben mindenkinél szerepelnek azok az információk, amelyek általánosan elfogadott előfeltevés szerint a jelenlegi helyzet és viselkedés meghatározóira vonatkoznak. De a munkaerőpiacon játszott szerepük különbözősége miatt az interjútervek szerkezetükben és tartalmukban is eltértek.

A munkáltatók esetében fontosnak tekintettük a vállalkozás jövőjéről és stratégiájáról, munkaerőpiaci viselkedéséről kialakított elképzeléseket és elveket, valamint a jelenlegi és várható piaci helyzetről alkotott képet és várakozást. Az interjúterv fő speciális dimenziói ennek megfelelően a következők voltak:

- a potenciális munkaerővel szembeni elvárások;
- a munkaerő kiválasztásának módja;
- általános tapasztalatok a munkaerő alkalmazásában – különös tekintettel a nemzeti kisebbségekre;
- a munkaerő kereslet várható trendjei;
- szerepvállalás az átképzés, szakképzés területén;
- a multinacionális, illetve a magyarországi székhelyű cégek munkaerővel szembeni elvárásai, tapasztalatai.

A munkavállalók esetében természetesen csak a személyes és az általános helyzetkép iránt kellett érdeklődni, életútjuknak azonban fontos – és a munkáltatóknál csak esetlegesen szereplő – része a munkanélküliségről szerzett tapasztalat. Az ő interjútervük fő dimenziói:

- iskolázottság;
- szakképzés, továbbképzés;
- egyéni érvényesülési stratégiák a munkaerőpiacon;
- személyes konfliktusok a munkaerő piacon;
- a kisebbségi lét és az egyéni érvényesülés összefüggései;
- munkanélküliséggel kapcsolatos attitűdök;
- jövővel szembeni várakozások.

A közvetítők személyi információi másodlagos jelentőségűek. Ők elsősorban a munkaerőpiac mint intézmény működésével kapcsolatos információkat nyújthatnak, és az e működést meghatározó makrotényezőkről. A velük készített interjúk tervezett fő dimenziói:

- általános munkaerőpiaci tendenciák;
- munkaerőpiaci kereslet és kínálat főbb jellegzetességei;
- a magyar lakosság és általában a nemzeti kisebbségek munkaerőpiaci helyzete;
- a munkaadói oldal szempontjai, munkaerőpiaci stratégiái;
- a munkaerőpiac közvetítő intézményeinek stratégiái, alkalmazott módszerei.

Látható, hogy a kutatás nézőpontját erősen befolyásolja a konkrét időszak, amelyben folyik. Valójában nemcsak az eddig említett korlátok miatt nincs szó a munkaerőpiac átfogó felméréséről, hanem azért sem, mert a vizsgált területeken a vizsgált időszakban még az volt a legdöntőbb kérdés, hogy egyáltalán van-e a magyar népességnek munkája, nem pedig az, hogy milyen. A foglalkoztatottság és a munkanélküliség témája tehát különös súllyal szerepel a munkaerőpiac egyéb témáihoz – bérezés, munkafeltételek stb. – képest.

Az összefoglalás nyersanyaga

A terveket végül csak a két szlovákiai járásban és a két romániai megyében sikerült megvalósítani. Erről a résztvevő kutatóhelyek külön tanulmányokat készítettek.⁹ A Vajdaságból és Beregszászból – technikai nehézségek miatt – a témával kapcsolatos, de más keretben készült tanulmányokat, illetve egy összefoglaló tanulmányt tudunk felhasználni.¹⁰

9 Elemző tanulmány. Az ezredforduló munkaerő-piaci kihívásai Erdélyben. Elemzett régió: Hargita megye, [KAM, Csíkszereda, 2000. október]

J. Mészáros Károly-Lampl Zsuzsanna, A dunaszerdahelyi járás alapvető jellemzése a hozzáférhető geográfiai és demográfiai mutatók, valamint néhány fontosabb gazdasági mutató szerint, 2000. október, kézirat

Lampl Zsuzsanna: A Dunaszerdahelyi járás munkaerőpiaci helyzetének elemzése, 2000. október, kézirat

10 A Beregszászi járás alapvető jellemzése demográfiai és a fontosabb gazdasági mutatók szerint, h. n., 2000. november, kézirat

Dr. Gábrity Molnár Irén: A vajdasági gazdasági folyamatok főbb jellegzetességei, Magyarágkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 2000. november, kézirat

Gábrity Molnár Irén: A Jugoszláv munkaerő vándorlása külföldre, különös tekintettel a magyar nemzetiségűekre, Magyarágkutató Tudományos Társaság Szabadka, é. n., kézirat

Az országok, a régiók, megyék, járások gazdasági helyzetéről igen sok fontos információ gyűlt össze. Ezek azonban nehezen összevethetők, részben a hivatalos adatgyűjtési rendszerek különbözősége miatt, részben pedig kutatásszervezési nehézségek következtében.

A saját adatfelvétel a tervezett almintákban összehangoltan történt. A tényleges alminták fő mutatóit az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat Az alminták elemszáma és néhány fontos jellemzője

<i>Alminták:</i>	<i>Dunaszerdahelyi jár.</i>	<i>Tőketerebesi járás</i>	<i>Kolozs megye</i>	<i>Hargita megye</i>
MUNKAADÓ	10	10	10	9
• nő	6	3	1	n.a.
• <45	7	5	7	n.a.
• diplomás	6	4	10	n.a.
• mezőgazdaság	1	3	–	–
• ipar	–	5	7	6
• szolgáltatás	8	2	3	3
MUNKAVÁLLALÓ	27	29	24	n.a.
• nő	11	10	7	n.a.
• <36	16	15	15	n.a.
• szakma	10	15	4	n.a.
• érett +	21	27	14	n.a.
• közalkalmazott	7	10	n.a.	n.a.
• magán-alkalmaz.	13	–	n.a.	n.a.
Munkanélküli	6	13	10	n.a.
Közvetítő	3	1	3	3

A kutatási összefoglaló részben önálló megállapításokat is tartalmaz¹¹, amelyeket az összegyűjtött nyers információra való hivatkozások támasztanak alá, de nem törekedhet teljes újraelemzésre, mert az ehhez szükséges információ

A szabadkai Magyarorsággkutató Tudományos Társaság dokumentumaiból: Mirnics Károly magiszter és dr. Gábrity Molnár Irén feldolgozásában: A népesség helyzete a Vajdaságban 1945–1991 között, é. n., kézirat

11 Ezt az indokolja, hogy az egyes műhelyek különböző szinten dolgozták fel az összegyűjtött információt: a Tőketerebesi járásból az interjúk témakörönként kigyűjtött és röviden kommentált részletei állnak rendelkezésre, Hargita megyéből az elemzés és a tipikus válaszok kigyűjtése, Kolozs megyéből és a Dunaszerdahelyi járásból csak e tematikus elemzés összefoglalt eredményei.

nincs együtt. Így másrészt – természetesen – készen átveszi a kutatásban résztvevő műhelyek által végzett elemzések következtetéseit.

EREDMÉNYEK

1. Gazdasági háttér

A romániai és szlovákiai kutatási terepekről készült tanulmányok struktúráját az az előfeltevés határozta meg, hogy a helyi munkaerőpiacokat jelentős mértékben az ország általános gazdasági helyzete határozza meg. Ezért a területek gazdasági jellemzését az országos háttér vázlata előzte meg. A helyi tanulmányok igazolták azt a várakozásunkat, hogy bár az általános problémák tekintetében sok hasonlóság van az országok és a kutatásba beválasztott területek között, az utóbbiak azért sok szempontból eltérő képet mutatnak ezen belül.

Románia gazdasági helyzetének alakulása a kilencvenes években erősebben megterhelte a lakosságot – különösen a három számjegyű inflációval –, mint a szlovákiai gazdaság alakulása. A munkanélküliségi ráta azonban 1997-ig soha nem volt olyan magas, mint Szlovákiában: 1994-ben 10,9%-kal tetőzött, míg Szlovákiában mindvégig 10% fölött volt, és az évtized végére érte el a legmagasabb értéket (16,7%). A döntően magyarlakta Dunaszerdahelyi járásban minden évben kissé rosszabb volt a helyzet az országos átlagnál, a Töketerbesi járásban ugyan még súlyosabb a helyzet (több mint 10%-kal)¹², ez azonban jórészt abból adódik, hogy a magyarok lakta településeken sokkal magasabb, több helyen az országos átlag kétszerese, sőt – különösen 1999-ben – akár háromszorosa a munkanélküliségi ráta.

Romániában – talán az ország területének nagysága és földrajzi struktúrája miatt is – Hargita megye (pontosabban a megyét magába foglaló Központi régió) gazdaságának sokkal jobb helyezése van a romániai megyék sorában, mint bármelyik kiválasztott járásnak Szlovákiában. Az egyes vizsgált területek főbb adatait a helyi tanulmányok alapján – részben továbbszámolva – a 2. táblázatban foglaltuk össze.¹³

¹² Legalábbis a rendelkezésre álló 1998-as adatok alapján.

¹³ Ezek az adatok természetesen nem szigorúan összehasonlíthatók. Nemcsak az egy főre jutó GDP eltérően megadott és más időpontról rendelkezésre álló adatai miatt, hanem azért is, mert a két országban nem pontosan ugyanúgy számítják a munkanélküliségi rátát, sőt azt sem tudjuk pontosan, hogy helyi kutatóink hol mit tekintettek a vállalkozások számának. Bizonyos közelítő benyomást így is nyerhetünk.

2. táblázat: A kutatási terek főbb jellemzői

<i>Kutatási terep</i>	<i>Dunaszerdahelyi járás</i>	<i>Töketerebeszi járás</i>	<i>Kolozs megye</i>	<i>Hargita megye</i>
Lakosság:	112094	102341	736301	348335
aktív %	60,4	60*	45,8	43
magyar %	87,2	33	19,8	84,6
Vállalkozások száma:	1058	1073	32119	8444
GDP/fő:	184197 CK**	n.a.	3663 USD***	4089 USD***
Főbb gazdasági ágak:	MEZŐ- GAZDASÁG élelmiszer- ipar gépipar textilipar építőipar	MEZŐ- GAZDASÁG élelmiszer- ipar gépipar ruhaipar cipőipar faipar	FELDOL- GOZÓIPAR mezőgazda- ság szolgáltatások	n.a.

A Dunaszerdahelyi járás mintegy Pozsony árnyékába került: gazdasági mutatói – különösen a vállalkozások számának növekedési aránya – a kilencvenes évek során rendre elmaradnak az országos arányok mögött. A beruházások éppen 1995 után estek vissza drasztikusan (értékük 1996-ban mindössze 1/3-a az 1995. évinek), amikor országos szinten valóban jelentős növekedésnek indultak. (Az országos mutató szerint 1995-re az 1992. évi érték másfélszeresére nőttek a beruházások, 1998-ra pedig csaknem 1,9-szeresét érték el az 1995. évinek.) Döntően mezőgazdasági terület lévén, az ipari ágak közül elsősorban a feldolgozóipar van jelen, de súlyos válsággal küzd.

A Töketerebeszi járás – amely szintén elsősorban mezőgazdasági terület – még nehezebb helyzetben van. A vállalkozói aktivitás 1996 és 1998 között lényegében változatlan (csekély ingadozással). Az ipari tevékenység – akárcsak másutt – itt is összehúzódott, bár ezzel is egyre nagyobb hányadát foglalkoztatja a járás munkavállalóinak. A fellendülést először a gépiparban és a ruhaiparban remélik, de még csak remélik. Az eddigi mutatók itt is romlanak.¹⁴

A vállalkozási kedv tekintetében (az 1000 lakosra jutó vállalkozások számán mérve) Erdély megfelel a romániai átlagnak (32,6% ill. 33,2%), a vizsgált megyék

14 Kutatóink általában az 1998. évi (kivételesen az 1999. évi) adatokhoz jutottak hozzá legfrissebbként.

adatai azonban jelzik, hogy Erdélyen belül jelentős különbségek vannak. Hargita megyében jóval kevesebb, Kolozs megyében jóval több vállalkozás van: alig 8 és fél ezer a több mint 32000-hez képest, ami azt jelenti, hogy a vállalatok átlagos mérete (a foglalkoztatottak száma szerint) Hargita megyében csaknem kétszer akkora, mint Kolozsban.¹⁵ Nem tudni, hogy a különbségek összefüggenek-e azzal, hogy Hargita megyében a magyar népesség aránya alig marad el a 85%-tól, míg Kolozs megyében nem éri el a 20%-ot sem. Az azonban bizonyos, hogy Hargita megye a GDP termelésben második legjobb Központi régióban van (csak Bukarest előzi meg), míg Kolozs a hátulról harmadik Északnyugati régióban – ami az elemzés makroszintjén nem utal általános negatív diszkriminációs hatásra ebben a tekintetben. A gazdasági eredmények különbözősége két okból is meglepő. Egyrészt, a szokásos kulturális mutatók tekintetében (pl. felsőfokú végzettségűek aránya), amelyeket a modern gazdasági fejlődés előfeltételének is szoktak tekinteni, Kolozs megye kiemelkedik. Másrészt, a külföldi tőkével is rendelkező vegyes vállalatok száma¹⁶ Kolozs megyében több mint a háromszorosa a Hargita megyeinek, valutában jegyzett törzstőkéjük pedig több mint a négyszerese. Hargita megye ugyan a helyi kutatók szerint is „egyfajta periféria az országon belül”, mégis „sok helyi, regionális és önkormányzati kezdeményezés tekinthető sikeresnek”.¹⁷ Ezzel együtt a kutatói vélemény sem támasztja alá, hogy Hargita megye erősen hozzájárulna a régió jó gazdasági eredményéhez.

A munkanélküliséget tekintve az egyértelműnek látszik, hogy bármekkora legyen is az eltérés számítási módjában országonként, ez a gond a szlovákiai területeken nagyobb, mint Erdélyben. A különbségek jól láthatóan a nemzetgazdaságok állapotához kapcsolódnak, nem regionális vagy helyi okokra – vagy akár nemzetiségi okokra – mennek vissza. Szembetűnő viszont, hogy a felvidéki járásokban a magas munkanélküliség az aktív népesség magas

15 A vállalkozások nagyságáról csak régióként vannak adataink, de ezek óvatosságra intenek: a kis- és középvállalatok száma a Hargita megyét magában foglaló Központi régióban 1997-ben 20000-rel kevesebb volt (70687), mint az Északnyugati régióban (90906), amelybe Kolozs megye tartozik.

16 Sajnos, a Magyarországról történt befektetésekről csak országos szintű adatunk van (3384 magyar érdekeltségű vállalat van, ami 4,3%-a az összes vegyes vállalatnak, ezzel Magyarország mind a lejben, mind az USD-ban jegyzett összes tőke 3,1%-át vitte be Romániába). Nyilvánvaló, hogy ez a magyar tőke és az érintett vállalatok nem egyenesen oszlanak el Romániában, hanem a magyarlakta területekre koncentrálnak.

17 Sajnos, a hivatkozott kezdeményezésekről nincs közelebbi információ, hogyan áll az arány ott sincs, hogy milyen a megye helye a régió belül. Lehetséges, hogy Hargita megye messze elmarad a régió Románián belül jónak mondható gazdasági helyzetétől.

hányadával jár együtt, az erdélyi megyékben jóval alacsonyabb aktivitási ráta mellett 10% alatt marad a munkanélküliség.

Mindemellett e tekintetben is fontos lenne, hogy képet kapjunk a magyar tulajdonú vagy részben magyar tulajdonú vállalatokról, hiszen részükről pozitív diszkrimináció tételezhető fel a magyar munkavállalókkal szemben. Erre vonatkozó háttéradatunk azonban egyedül Kolozs megyéből van. Itt a 2 millió lejen felül jegyzett tőkével rendelkező cégeknek kerekén 13%-ában van magyar tulajdonrész (ami egyébként alatta marad a magyar lakosság arányának a megyében – azaz a magyar vállalkozói aktivitás valamilyen okból alatta marad a románnak). Ugyanakkor várható, hogy Hargita megyében és a Dunaszerdahelyi járásban, ahol magyarok alkotják a lakosság többségét, más arányokat találjunk. Igaz, az is várható, hogy ebben a többségi helyzetben csekélyebb legyen – vagy egyáltalán ne jelenjen meg – pozitív diszkrimináció.

A munkaerőpiac működésének segítésére Szlovákiában és Romániában egyaránt nemzeti szinten irányított állami munkaközvetítő intézményrendszert állítottak fel. Ez a rendszer azonban egyelőre csekély hatásfokkal működik, legalább az általunk vizsgált területeken, miközben magán viseli a központosított bürokrácia számos negatív jelét. (Ilyen például, hogy helyi szintű érdeklődésünk megválaszolására is többnyire csak a magasabb szintű vezetőt tekintették illetékesnek.) Az alsóbb szintű apparátus viszonylag nagy ahhoz képest, hogy hány esetben múlik rajta a munkaadó és a munkavállaló összehozása.

Ezt persze nem lehet nagyon felróni, hiszen nem a közvetítő (akár közintézmény, akár magánszolgáltató) teremti a munkaalkalmakat, és ismeretes az az általános tendencia, hogy szűk munkakereslet esetén a helyek betöltésében a személyes kapcsolatok játsszák a legfőbb szerepet. Kissé túlzó talán egyik helyi kutatónak az a feltevése, hogy az egyik pozsonyi kerületi munkaközvetítő hivatal jó munkáján múlt a munkanélküliség jelentős csökkenése azon a területen. Mivel a kutatás helyszínei közül csak az erdélyi megyékben jeleztek munkaerőhiányt¹⁸, nem csoda, hogy mindenütt a *személyes kapcsolatok állnak az első helyen a közvetítő csatornák között*. Második helyen az újsághirdetések jönnek, és csak ez után következnek a különféle munkaközvetítők.

Szlovákia és Románia vizsgált területei között a munkaközvetítés szempontjából az látszik az egyetlen különbségnek, hogy Romániában az állami munkaközvetítő hálózat nincs monopolhelyzetben: egyrészt más közintézmények is végeznek közvetítő tevékenységet (pl. a Babeş-Bolyai Tudományegyetem), másrészt magán

18 Egy sajtós vonatkozásban a Dunaszerdahelyi járás környékén is.

közvetítő cégek is működnek (ilyeneket Szlovákiából nem említene¹⁹). Ez a különbség azonban ma még nem jár komolyabb következményekkel: a tényleges munkaerőpiaci helyzetük nagyjából hasonló.

A „szórás” azonban egy országon belül is nagy lehet. Jellemző ebből a szempontból, hogy kutatóink szerint Hargita megyében „gyakorlatilag hiányoznak” a közvetítő szerepet vállaló intézmények, a létezők pedig „alig működnek”, annak ellenére, hogy a közvetítés rendszerét Romániában már 1998-ban felállították²⁰. A rendszer alsó szintjein működő vezetőket nem képezték ki még alapszinten sem, személyes ambícióból, jórészt gyakorlatban tanulják a közvetítői mesterséget. Ezzel szemben a Kolozs megyei Munkaerő-közvetítő Hivatalnak hat városban van kirendeltsége, összesen 91 alkalmazottal, akiknek többsége felsőfokú végzettséggel rendelkezik. Ezen intézmények tevékenységi köre a közvetítésen és az információáramlás segítségével a képzési stratégiák alkalmazására és társadalombiztosítási feladatokra is kiterjed, de nem ismeretes, hogy ezeket milyen mértékben és módon végzik. Szerepük Kolozs megyében növekvőben van.

A szlovákiai közvetítő hivatalok a hasonló funkciók teljesítése érdekében egyéni szaktanácsadást nyújtanak, klubokat szerveznek a munkanélküliek egyes csoportjai (kisgyermekes anyák, első munkahelyet keresők stb.) számára, 2000. augusztusa óta pedig a közhasznú munkát is szervezik.

A munkaközvetítők egyik országban sem diszkriminálnak nemzetiségük szerint. Mivel azonban a közvetítő csatornák között nem a munkaközvetítő hivatalok, hanem a személyes kapcsolatok a legjelentősebbek – azok viszont sokkal erősebbek a nemzeti közösségeken belül, mint nemzetiségek között –, ez másodlagos hatással bír a munkaerőpiaci információk terjedésére és az egyes megüresedő állásokhoz való hozzájutásra is.

2. A munkáltatók

A munkáltatói magatartást mindenben a gazdasági környezet határozza meg, amelyhez a cégnek alkalmazkodnia kell. A véleményekben és magatartásokban a legnagyobb különbséget az országok gazdasági helyzete közötti különbségek okozzák, elsősorban a foglalkoztatottság, illetve a munkanélküliség szintje. Érthetően másképpen reagálnak a munkaadók egy olyan helyzet-

19 Egyetlen kivétel a szlovákiai tanulmányban az az utalás, hogy az állami hivatalok úgy jutnak információhoz, hogy „tartják a kapcsolatot a piacon működő különböző munkaadókkal és munkaközvetítő ügynökségekkel”. Az utóbbiakról azonban nem tudunk többet.

20 145/1998. törvény.

ben, amelyben a munkanélküliség sok helyütt 20% fölött van, mint ott, ahol tartósan 10% alatt marad.

A nagy arányú munkanélküliség miatt mind a Dunaszerdahelyi, mind a Tőketerebesi járásban bőséges a munkaerőkínálat a piacon. Egyedül a mezőgazdaságban van munkaerőhiány, ahol a nehéz munka és az alacsony kereset még ebben a helyzetben is visszatartja a munkavállalókat az ágazattól.²¹ Felvétel azonban sehol sincs, a cégek igyekeznek megtartani bevált alkalmazottaikat, bővítésben, növekedésben pedig nem gondolkodnak.

Az erdélyi munkáltatók ezzel szemben mindenütt munkaerőhiányról panaszkodnak. Ennek csak egyik tényezője a viszonylag alacsony munkanélküli arány. Legalább ilyen fontos az is, hogy a gazdaság élénkebb, a cégek inkább aktív túlélési stratégiákat követnek, azaz újabb és újabb profilú kis- és középvállalatok alapításával, a meglévők profilváltásával vagy profiltisztításával igyekeznek alkalmazkodni a gazdasági helyzet nehézségeihez. Ennek következtében, ők is igyekeznek ugyan megtartani kulcsembereiket, de viszonylag gyakran keresnek újakat is. A nagyvállalatok lényegében mindig hajlamosak felvenni jó szakembert, a kisebbek természetesen ritkábban, viszont rendszeresen keresnek idénymunkásokat.

Erdélyben jelentősen hozzájárul a munkaerőhiányhoz a magyarországi munkahelyek elszívó hatása is, amely éppen a legmozgékonyabb, legfogékonyabb és legképzettebb munkaerőt érinti. Így a hiány nem egyszerűen általános hiány, hanem minőségi hiány: minden szakmában jól felkészült, képzett munkaerőből kellene több. Ha szlovákiai kutatóink nem jeleztek ilyen problémát, annak a probléma kisebb súlyán és a gazdasági depresszió kivül oka lehetne még az ott élő, gazdaságilag aktív magyar népesség esetleges alacsonyabb vagy nem megfelelő iskolázottsága és szakképzettsége is. Ezt az utóbbi feltevést azonban adatok, különösképpen pedig összehasonlítható adatok hiányában jelen kutatás keretében nem tudjuk ellenőrizni.

A munkaadó és a munkavállaló mint alkalmazott közötti viszony egyes vonatkozásai szintén visszahatnak a cég munkaerőszükségletére. Az alapvető különbség itt a tankönyveket követi: a nagyvállalatokban a viszony formalizált, nagy mértékben személytelen, a kis- és középvállalatokban még jobbára informális, gyakran patriarchálisnak nevezhető. A gazdasági helyzet különbözőségének következtében azonban erre az alapra kissé eltérő viszonyok rakódnak a vizsgált területeken. A szlovákiai járásokban a veszélyben való összetartás

21 Sajnos, erről csak a Tőketerebesi járásból van információnk, mivel a Dunaszerdahelyi járásban nem került a mintába mezőgazdasági munkáltató, bár a járás alapvetően agrárjellegű.

biztonságot nyújtó – és hangsúlyozó – közösségi kapcsolata, illetve a kockázatos magatartástól tartózkodó fegyelmezetttség épül fel, nem annyira a bért, mint inkább a béren kívüli tényezőket és a biztonságot hangsúlyozva. Az erdélyi megyékben – legalábbis a kis- és közép vállalatoknál – inkább a munkaerőnek az a fajta megbecsülése, amely az alkalmazottaknak nagyobb szabadságot hagyva járul hozzá a cég stabilitásához és eredményességéhez. Ennek következtében viszont nem egyszer az alkalmazott időleges távolmaradásához is hozzájárulnak, különösen akkor, ha attól az alkalmazott szakmai tudásának növekedése is várható – mint pl. magyarországi munkavállalás esetén. Ilyenkor azonban felép az ideiglenes pótlás szükséglete, ami nem mindig oldható meg házon belül.

Az alkalmazottakhoz való viszony természetesen ugyanarra az elvárásra megy vissza, amely a munkaerő keresésében és felvételében irányítja a munkaadót. Ezt az elvárást a négy helyszínen kissé eltérő kifejezésekkel írták le (3. táblázat).

3. táblázat A munkaadók elvárásai a munkaerővel szemben a munkaerőpiacon

<i>Dunaszerdahelyi járás</i>	<i>Tőketerebesi járás</i>	<i>Kolozs megye</i>	<i>Hargita megye</i>
hozzáértés	szakképzettség	felkészültség	rugalmasság*
hozzáállás	tapasztalat	megjelenés	tanulási készség
viselkedéskultúra	fegyelmezetttség	kommunikáció	munkakultúra
lojalitás		kiegészítő tudások	gyakorlati tudás
pozitív diszkriminálás	pozitív diszkriminálás	pozitív diszkriminálás	pozitív diszkriminálás

* A helyi tanulmány az *alkalmazkodókészség* kifejezést használja, a kontextusból azonban világos, hogy ez nem azt a gyakran negatívan értékelt személyközi viszonyt jelenti, amit az anyaországi magyar nyelvben értünk rajta, hanem az új helyzetekhez és problémákhoz való alkalmazkodás készségét, amit a *rugalmasság* talán jobban kifejez.

A kifejezések eltérését részben az magyarázza, hogy Kolozs megyében olyan munkaadókat kérdeztek meg, akik közül még az iparban működők is inkább modern, szolgáltatás-közeli tevékenységet folytatnak, amelyben az általános és a munkakultúra köréből a jó megjelenés és a kommunikációs készség kiemelten fontos. Ugyanezt jelzik a táblázatban „kiegészítő tudások” címen szerepeltetett elvárások, amelyek az idegen nyelvtudásra, a számítógépes ismeretekre stb. vonatkoznak. Jellegében azonban ez a kolozsi igény na-

gyon hasonló ahhoz, amit Hargita megyében és Dunaszerdahelyt tapasztaltunk a „munkakultúra” vagy „viselkedéskultúra” iránt.

Kutatási terepeink tapasztalatai azt a benyomást keltik, hogy első ízben ezen a ponton nem a két ország gazdasági helyzetének különbözősége, hanem a legújabb gazdálkodási és szervezési trendekhez való igazodás foka vált fő rendező elvvé. Ennek rendjében az erősebb nyugati kapcsolatokkal rendelkező erdélyi munkaadók állnak az élen, őket követi a főváros-közei Dunaszerdahelyi járás, míg a legtradicionálisabb – a formális képzettség, a tapasztalat és a fegyelem hangsúlyozásával – a Töketerebes járás. A változás trendje mentén minden kész, adott tudás értéke relatívvá válik, így a már megszerzett képzettségnél nagyobb értéke lesz a tanulási készségnek, a fegyelemnél a megértésen alapuló lojalitásnak – azaz általában felértékelődik a munkavállaló mint személyiség.

Ennek apró, korai jeleként értékelhető, hogy a munkaadókat többnyire nem érdekli, hogy középfokú szakképzettségét valaki melyik oktatási intézményben szerezte (sőt, néha az sem, hogy megszerezte-e a papírt), de ha magasabb, azaz felsőfokú végzettségről van szó, érdekessé válik a diplomát kibocsátó intézmény is. A munkavállaló mint személy felértékelődése felé haladó változás természetesen eltérően érinti a különböző helyzetben lévő munkaadókat: esetünkben is érezteti hatását a közgazdaságtani tankönyvekből ismert különbség a nagy és a kisebb szervezetek között. A nagyvállalatok, elsősorban pedig az állami vállalatok és intézmények a vizsgált területeken sokkal rugalmatlanabbak a magáncégekénél, és kevésbé alkalmasak az új elvek alkalmazására. Nem csoda, ha az elvárásoknak leginkább megfelelő munkaerő nem is az ő irányukba megy. A nagyok szükségképpen formalizált eljárásokat követnek, tehát szigorúbban veszik a dokumentumokat, míg a kisebbek inkább személyes interjúkkal veszik fel alkalmazottaikat, akikről kapcsolataikon keresztül úgyis minden fontos információt el tudnak érni. Nekik jut a mozgékonyabb, rugalmasabb, kreatívabb munkaerő. Egyedül a gazdasági válság súlyossága, a személyes ambíciók túlzott kockázatossága tart vissza vagy térít vissza egyeseket az állami szférába az önállóbb gondolkodású munkavállalók közül – minden valószínűség szerint – ideiglenesen.

A gazdasági változásnak e fő iránya érdekes módon azzal a nem várt melékhatással is jár, hogy nehezíti az újonnan felállított munkaközvetítő hivatalok tevékenységének stabilizálódását. A vállalkozók ugyanis egyik országban sem fordulnak szívesen a munkaközvetítőhöz, ha munkaerőt keresnek. A nagy cégek és az állami intézmények hagyományosan inkább hirdetésekkel

dolgoznak, a kisebbek pedig a személyes kapcsolatokra hagyatkoznak, amelyek – többnyire kis településekről lévén szó – mind a munkaadók között, mind pedig a munkavállalók között jól működnek. Ennek visszahatásaként mind Szlovákiában, mind pedig Romániában eléggé közkeletű az a vélemény, hogy a munkaközvetítőől nem lehet igazán megfelelő minőségű munkaerőt kapni, hiszen aki jó, annak nem kell a közvetítőhöz fordulnia. A közvetítők útja ebben a helyzetben csak az egyének munkaerőpiaci esélyeit javító egyéni szolgáltatások fejlesztése lehet, és a munkaadókkal való együttműködés keresése, elsősorban a képzés terén. Ez azonban – a szlovákiai klubok és egyéb kezdeményezések ellenére – még elég távolinak látszik.

Az erdélyi munkaadók a munkaerő minőségének növelése érdekében egyértelműen hajlamosak a képzés támogatására és az abban való aktív közreműködésre is, de egyelőre nem sikerült partneri kapcsolatot kialakítaniuk a képző intézményekkel.

A magyar munkaadók általában elismerik, hogy munkán kívüli tényezőket is figyelembe vesznek a munkaerőfelvételnél: nevezetesen *előnyben részesítik a magyarokat*. Egyesek csupán a magyar nyelvtudást tartják fontosnak (amivel persze leginkább a magyar munkavállalók rendelkeznek), sokan nyíltan pozitív diszkriminációt folytatnak. A kutatás során azonban az is kiderült, hogy ez a magatartás a nem magyar munkaadóknál is gyakori a maguk nemzetisége iránt, csak kevésbé beszélnek róla. Kizárólagossággal viszont csak elvétve lehet találkozni.

3. A munkavállalók

A munkavállalóknak a munkaerőpiacról alkotott véleményét sokkal kevésbé differenciálja a gazdasági helyzetben leírt különbség, mint a munkaadókét.²²

Az *elhelyezkedési lehetőségeket* mindenütt „rossznak” mondják, és ezt még az sem befolyásolja, hogy saját maguk félnek-e a munkanélküliségtől vagy nem. Kolozs megyében, ahol a munkaadók és a munkaközvetítők munkaerőhiányról beszélnek, a munkavállalók között egységes vélemény, hogy az elhelyezkedési lehetőségek „nagyon rosszak”. Abban is meglehetősen egyetértés

22 Sajnos, a dunaszerdahelyi alminta elemzéséből ez a rész hiányzik, és a tóketerebesi alminta elemzésében is csupán pár szó esik róla.

van²³, hogy leginkább a pályakezdők, az idősebbek (45 év fölöttiek) és a nők találkoznak nehézségekkel a munkaerőpiacon; legfőljebb az említés sorrendje tér el itt-ott.

Az *elvárásokat*, amelyekkel a munkavállaló a munkaerőpiacon találkozik, szintén másképp látják, mint a munkaadók. Míg azok azt hangsúlyozták, hogy nem a formális végzettség, hanem a tényleges tudás a fontos, a munkavállalók fordítva érzik: a munkaadók inkább nézik a papírt, mint a tudást. Sőt, gyakran megfogalmazzák – talán öngazoló ideológiaként is –, hogy sok esetben a külsőségek (megjelenés, rámenősség stb.) számítanak a legtöbbet. Nyilvánvaló, hogy ez a munkaadók kulturális és kommunikációs igényeinek más előjelű megfogalmazása is lehet, azaz annak a jele, hogy a munkavállalók talán még kevésbé értették meg a folyamatban lévő gazdasági változások irányát és következményeit a munkaerővel szembeni elvárásokra.

Személyes tulajdonságaik közül a munkavállalók általában szakmai felkészültségükben és tapasztalatukban bíznak a leginkább, amikor elhelyezkedésre gondolnak. Ezek persze életkorfüggő tulajdonságok is, ezért a fiatalok, pályakezdők tudatosan hangsúlyozzák ezek helyett jó fellépésüket.

A megkérdezettek többsége úgy látja, hogy *magyarokkal szembeni diszkrimináció nem befolyásolja a munkaerőpiaci viszonyokat*. Itt-ott előfordulnak konfliktusok a munkahelyeken belül, és arról is beszámoltak, hogy elbocsátásoknál hamarabb sor kerülhet a magyarokra (főleg állami vállalatoknál). Ugyanakkor azt tapasztalják, hogy a nem magyar munkaadók is elismerik a magyar munkaerő minőségét, és számítanak rá. Bár a megkérdezettek többsége magyar nyelven végezte mindazokat a tanulmányait, amelyeket lehetett, ebből legfőljebb annyi hátránya volt, hogy nehezebben sajátította el a többségi nyelv szükséges minimumát. Azt azonban többnyire megerősítik, hogy a többségi nyelv ismerete fontos.

Az *állami és a magáncégek* között a munkavállalók jelentős különbséget látnak, ugyanúgy, mint a munkaadók. A magáncégek „hajtják” az alkalmazottait, kihasználják őket, jobban fizetnek, de kockázatosabbak – az állami cégek kevesebb bért fizetnek, nyugalmasabb tempót és kisebb minőségi követelményt diktálnak, ám nagyobb biztonságot nyújtanak. A munkaadóktól eltérően a munkavállalók ehhez még azt is hozzáteszik, hogy a magáncégek gyakran jogilag is bizonytalanabb, kiszolgáltatottabb helyzetben tartják alkalmaz-

23 Nem tudjuk ellenőrizni, hogy ebben mennyire játszanak szerepet a média által terjesztett elméleti és tényszerű gazdasági ismeretek.

zottaikat.²⁴ Az állami és magáncégek különbségei természetesen megosztják a munkavállalókat saját ambíciójuk és temperamentumuk mentén: a kreatívabb, ambiciózusabb, gyakran fiatalabb munkavállalók hajlamosabbak a magánszférához kötődni, míg az idősebb, megrögzült rutinokkal rendelkező elem szívesebben választja a kevesebbet, de biztosabbat.

A *munkavállalók elvárásai* között egyébként ezzel együtt – nem meglepő – mindenütt a jó kereset áll az első helyen. Hargita megyében kiemelik, hogy a második helyen a lakóhelytől való távolság (illetve közelség) számít, és csak ez után következik a szakmai érdeklődés és minden egyéb. Feltehető, hogy ez nemcsak Hargita megyében van így, mivel az ottani munkavállalók jelentős része ingázik, és jónak tartja a közlekedési feltételeket, ezzel szemben tudjuk, hogy mindkét szlovákiai járásban nagyon rosszak az ingázási feltételek.

A *munkanélküliség megítélése* csaknem egyöntetűen negatív a munkavállalók között. Túlnyomó többségük úgy véli, hogy a munkanélküliség az egyénre és a társadalomra nézve is káros, negatív és nem szükségszerű jelenség. Csak a Dunaszerdahelyi járásban tapasztaltunk árnyaltabb megközelítést: ott az is fölmerült, hogy minden társadalomban előfordul valamilyen formában, és elkerülhetetlen. A személyes attitűdök azonban a tényleges munkanélküliség kockázata szerint alakulnak. Míg a Töketerebes-i járásban, ahol kutatási terepeink között a legmagasabb a munkanélküliek aránya, mindenki fél a munkanélküliségtől, és úgy gondolja, hogy az egyén vajmi keveset tehet ellene, addig Hargita megyében, ahol a legalacsonyabb az arány, és a kérdezettek közül még senki sem volt „igazán” munkanélküli²⁵, senki nem is fél tőle. Azért sem fél, mert Erdélyben a munkavállalók szerint a képzettség némi biztosítékot ad a munkavállalónak, és érdemes aktívan fellépnie a munkanélküliség ellen: részben a továbbképzési és átképzési lehetőségek kihasználásával, részben azzal, hogy bármiféle munkát el kell vállalni, ha az ember netán munka nélkül marad, mert ez egyúttal társadalmi elvárás is. A tartós munkanélkülről itt nemigen hiszik el, hogy valóban akar dolgozni – de hát ezen a vidéken valamilyen munka mindig akad, legföljebb nem kellemes és rosszul fizet. Az erdélyi munkanélküliekben a magyarországi munkavállalás gondolata is

24 Pl. a próbaidő csaknem teljes ledolgozása után küldik el a jelentkezőt. A munkaadók ezzel szemben a munkavállalókról állítják ugyanezt, vagyis azt, hogy akkor gondolják meg magukat, amikor már sokat „beléjük fektettek”.

25 Csak betegség, tanulás, önkéntes munkahelyváltás közben fordult elő, hogy egyesek rövid időre munka nélkül maradtak.

meg szokott fordulni. Ebben a kérdésben láthatóan ismét a szlovák és a román gazdaság, illetve munkaerőpiac különbségei érvényesülnek.

4. A munkavállalók jövőképe

A jövővel kapcsolatos kérdések sajnos csak a munkavállalói interjúkban szerepeltek. A válaszok ismét arra figyelmeztetik a társadalomkutatókat, hogy az általános vélemények és életérzések ellenőrizhetetlenül sok áttételen keresztül kapcsolódnak a megkérdezettek tényleges életének mutatóihoz. Az utóbbiak különbségei, amelyeket kutatási terepeink között és azokon belül is találtunk, alig okoznak eltéréseket a jövőre vonatkozó véleményekben, reményekben és várakozásokban.

Az ország és a környék jövőjét mindegyik helyszínen legtöbbször nagyon sötétten, pesszimistán látják. Kolozs megyében éppúgy „kilátástalanságot sugallnak” a jövőképek, mint a Töketerebes-i járásban. Egyes válaszok szóhasználatára alapján felvethető az a sejtés, hogy míg Erdélyben csak gazdasági tényezők jutnak a válaszolók eszébe (pl. más országok húzó hatása), addig a szlovákiai járásokban az EU-csatlakozás és a külföldi tőkebeáramlás reménye mellett felmerül, hogy a pozitív változásnak esetleg politikai feltételei is lennének.²⁶

Ha árnyalatokat keresünk, akkor a fekete árnyalatait próbáljuk azonosítani. A négy almlinta véleménye tulajdonképpen két szélső pont – Töketerebes és Hargita – között rendeződik el, de az erdélyi megyék között talán kisebb a különbség, mint a két szlovákiai járás között. Hargita megye pesszimizmusának sajátossága az, hogy nem várnak lényeges változást semmiben, de mint már tudjuk, az aktuális helyzetet elviselhetőnek érzik. A Töketerebes-i járásban ezzel szemben az látszik alapérzésnek, amit az egyik alany így fogalmazott meg: „*A mi környékünk elhagyott környék...*”. Ad hoc skálánknak mintegy a közepén, Dunaszerdahelyt érdekes – szinte skizofrén – kettősség tapasztalható: miközben az ország és a környék helyzetét és jövőjét teljesen sötétnek látják a legtöbbször, maguk és családjuk jövőjével szemben nincsenek aggályaik. Az általánosabb fellendülést illetően a szlovákiai magyarok gyakran Alexander Dumas romantikus regénycímét idézik vissza: talán „20 év múlva”.

Ebben a szubjektív perspektívában nem csoda, ha a munkába állók túlnyomó része sehol sem tervez munkahelyváltoztatást, hanem ragaszkodik megszokott munkahelyéhez. Mivel a munkaadóknak is az a törekvésük, hogy megtartsák bevált alkalmazottaikat, e kettő együtt csekély

26 Egy-két ilyen utalás van csak, és ezek is megmaradnak teljesen általános szinten.

munkaerőmozgásra ad kilátást a közeljövőben. Más szóval: ha lesz ilyen mozgás, akkor az inkább új vállalkozások megjelenésétől, külső gazdasági hatásokból indulhat ki.

A Kolozs megyei tanulmány összefoglalója találóan írja le a fekete kép legvilágosabb árnyalatát. Ez a romániai gazdasági szerkezetváltás azon sajátosságához kapcsolódik, hogy hosszan elnyúló folyamatá vált. Ennek következtében „már nem/még nem” helyzetek sora jött létre: „mintha megszűnt volna a gondoskodó állam szerepe, de azért mégsem, hiszen továbbra is létezik erre vonatkozóan igény, mintha a munkaközvetítés betöltené a szerepét, de a munkavállalók és a munkaadók is nagyobbrészt személyes szálakon találják meg egymást, mintha a szakmai felkészültség garanciája lenne a munkahely megszerzésének és megtartásának, de a tudás igazából csak külföldön van megfizetve, mintha az állami szféra biztonságosabb lenne, „de jobb elmene-külni belőle”, mintha szakmát váltani ígéretesebb lenne, de nincsen hozzá kellő rugalmasság és bátorság”.

Összefoglalás

A térség országai, régiói számára stratégiai fontosságú kérdés, hogy a munkaerőpiaci helyzet javítása érdekében mennyire gyorsan tudják átalakítani oktatási intézményrendszerüket. A határon túli magyar kisebbség csak akkor tud megfelelni az új társadalmi-gazdasági kihívásoknak, ha hatékonyan használja fel és az ezredforduló követelményeinek megfelelően fejleszti meglévő emberi erőforrásait. Ehhez kívánt segítséget nyújtani ez a jelentős részben empirikus vizsgálati módszereket alkalmazó kutatás, amely az egyes országok magyar nemzetiségű lakosságának munkaerőpiaci helyzetével kapcsolatos véleményeit és attitűdjeit kívánta elemezni.

1. A Kárpát-medencében a Magyarországon kívüli magyarság Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia, Horvátország, Szlovénia *nemzeti* munkaerőpiacain kell, hogy megéljen. Témánk tehát nem egyetlen egységes munkaerőpiac feltételeinek vizsgálatát kívánja (ez csak egy egységes Európában válik majd valamennyire lehetségessé), hanem több nemzeti piacét. Ennek következtében nem véletlenül tapasztaljuk, hogy alig adódnak általánosítások a Kárpát-medence egészére, e piacokon elsősorban a nemzeti gazdasági helyzetek hatása érvényesül.

Bár általános jellemzője ezeknek az országoknak, hogy a kilencvenes évek során fordultak a piacgazdaság és a demokratikus politikai

berendezkedés felé, ez a fordulat köztudottan országokként jelentősen eltérő változatokban ment végbe, és eltérő következményekkel járt a foglalkoztatásban és a munkaerőpiacon. A határon túl élő magyarok munkaerőpiaci helyzetében ezért elsősorban az okoz különbségeket, hogy melyik országban élnek.

2. Ami e témában biztosan közös az érintett országokkal, illetve az ott élő magyarokkal kapcsolatban, az nem gazdasági, hanem politikai természetű: a hazai magyarság érdeklődése, illetve az azt kifejezni kívánó kormánypolitika. A téma átfogó keretét éppen a jelenlegi magyar kormányzatnak az a szándéka adja, hogy a maga eszközeivel javítsa a Kárpát-medencében élő magyarság munkaerőpiaci helyzetét.

3. A határon túl élő magyarok általában nincsenek jobb helyzetben a munkaerőpiacon az országok többi polgáránál. Sőt, az országoként ugyan eltérő jellegzetességeket mutató, ám mind kiélezettebb munkaerőpiaci versenyben a nemzeti kisebbségek (köztük a magyarok) sok esetben alacsonyabb szintű képzettségűk, iskolázottságuk miatt, illetve a különböző mértékű – részben az előbbiekből is fakadó – előítéletek következtében gyengébb pozíciókkal rendelkeznek. Ez utóbbihoz hozzájárul még az a demográfiai tény is, hogy a kisebbségben lévő magyar lakosság korösszetétele általában igen kedvezőtlen (mind kisebb az aránya az aktív népességnek).

4. A magyarságot mint nemzeti kisebbséget a munkaerőpiacon nem éri rendszeres diszkrimináció, a magyar munkaadók viszont többnyire pozitív diszkriminációt alkalmaznak. A magyar munkavállalóknak az adott nemzeti munkaerőpiacon való versenyképességét elsősorban képzési/szak-képzési támogatással és fejlesztő tréningekkel lehet támogatni.

A magyarországi munkalehetőség biztosítása kisegítő megoldásnak tűnik, mivel elsősorban a legjobb minőségű munkaerőből von el, az itt szerzett új tudás visszacsatolása pedig egyelőre az egyes munkaadók helyzetfelismerésén és humánpolitikáján múlik.

5. Jelen kutatásban is elsősorban azon tényezők hatását tapasztalhattuk, amelyekkel rendszeresen találkozunk a munkaerőpiaci folyamatok, különösen a foglalkoztatás vizsgálatánál: a munkakör betöltéséhez szükséges formális és informális képzettség, a rugalmasság megléte a munkavállaló oldalán, a makrogazdasági hatások (szerkezetváltás, ágazatok helyzetének és súlyának változása, regionális egyenlőtlenségek stb.), a vállalatok technológiája, fejlesztési és piaci értékesítési lehetőségei, valamint stratégiái.

A közvetlenül ható tényezők azonban köztudottan mindegyik országban magukon viselik a korábbi évtizedek és az utóbbi, kilencvenes évtized nemzetiségi politikájának hatásait. (Ismeretesek a regionális fejlesztési politikák, oktatáspolitikák, nyelvpolitikák, foglalkoztatási politikák stb. kisebbségeket hátrányokkal sújtó elemei.) Ma azonban ezek nem diszkrimináció formájában, hanem tárgyi–szervezeti feltételek, adottságok formájában jelennek meg a bennünket érdeklő területen. Így pl. valószínű, hogy a magyar lakosság formális képzettségének általános szintje egyik szomszédos országban sem elegendő ahhoz, hogy a várható gazdasági változások elé biztonsággal tekintessen. Ezt az állítást a jelen kutatás nem erősíthette meg, de az biztosra vehető, hogy a formális képzésnek még tartósan nagy jelentősége lesz, ha formái és szerkezete változik is.

6. A kisebbségben élő magyarság rugalmas munkaerőt képez, de rugalmassága elsősorban informális képzettségből származik. Ez nem elég biztos alap az elhelyezkedéshez, különösen a nagyvállalati körben. A kisebb munkahelyeken, különösen a vizsgált területek elhúzódo „átmeneti helyzetében” még keresett és megbecsült lehet. Bár a piacgazdaság megjelenése mindenütt csökkentette a formális képzettség jelentőségét, ez a hatás jórészt átmenetinek bizonyul (Magyarországon belül már meg is szűnt), és erre fel kell készülni. A „fusizó ezermester” kiszorulása azonban nem az életre szóló szakma visszatérését jelenti, hanem a többféle, igazolt specializációval is rendelkező szakember kifejlesztését. Ezt a fajta biztonságos rugalmasságot csak az át- és továbbképzések formalizált rendszere nyújthatja.²⁷

7. A munkaközvetítő intézmények rendszere mind Szlovákiában, mind Romániában kiépült, de gyakorlati hatása eddig csekély. Ez egyrészt a gazdasági depresszió miatt van így, jórészt azonban a munkaerőpiac erős területi tagozódása okozza, ami tartósítja más közvetítő csatornák, elsősorban a személyes kapcsolatok hatékonyságát. Ez viszont másodlagosan ismét csökkenti a közvetítő hivatalok eredményességét, mivel csak a gyengébb minőségű munkaerőt tudják közvetíteni. Ezt a piac résztvevői is tudják, s ezért még inkább tartózkodnak a közvetítő igénybevételétől.

27 Lásd ezzel kapcsolatban a kutatásunkkal jórészt azonos időben folytatott Kárpát-medencei *Gazdaság és szakképzés kutatást*, amelynek beszámolója szintén olvasható e lapszámunkban: Fábri György–Horváth Tamás *Befektetői igények és szakképzettségi realitás a Kárpát-medencében* (szerk. megj.)

A megoldás csak a komplex személyes szolgáltatások és a képzés irányába való fejlesztés lehet mind a munkavállalók, mind a munkaadók felé. Ehhez azonban valószínűleg a gazdasági fellendülés nagyobb fokára van szükség.

8. A Kárpát-medencében, Magyarország határain kívül élő magyarság jövőképe sötét, függetlenül attól, hogy a munka szempontjából biztonságosabb erdélyi vagy a kevésbé biztonságos szlovákiai területeken él. E jövőképet elsősorban az ország és a környék általános gazdasági helyzetéről alkotott benyomások formálják, és ettől még a saját családi kilátások is függetlenedhetnek egyes esetekben.

9. A munkaerőpiaci elvárások prognosztizálható változásait elsősorban a munkaadók kezdik átlátni, a munkavállalók még alig. Ez azonban éppen a munkaerőpiaci helyzet változásától és ismét csak a gazdaság tényleges fellendülésétől függ majd.

MIHÁLY CSÁKÓ

The challenges of the workforce market at the turn of the millennium in the Carpathian basin

For the countries of the area, of the regions is a strategic question how fast they can change their educational system for improving the situation on the workforce market. The Hungarian minority will be able to fit into the new social-economical challenges if they will use their human resources taking into account the demands of the turn of the millennium. This study was intended to help them, which is based on mostly empirical research methods that tried to analyze the opinions and attitudes of the Hungarian minorities towards the workforce market in the different countries. Taking into account the results of the study we can say that the Hungarian minorities are not in a better position on the workforce market as their fellow citizens. Moreover the minorities (also the Hungarians) because of their level of qualifications, education and because of the different kinds of prejudices get poorer positions but this bears different characteristics in the case of the different countries. There is another problem linked to this, a demographical fact from the point of the age of the minorities, which is very unfavorable (the percentage of the active population is lesser and lesser). The Hungarians as national minorities are not subjects to discrimination on the workforce market, but the Hungarian employers use a positive discrimination usually.

SZENTANNAI ÁGOTA

A Magyarországon tanult fiatalok karrierkövetése

A Magyarországon határain túl élő magyar kisebbségekhez tartozó fiatalok jelenléte az anyaországban ismert jelenség. Tanulni, dolgozni, „szerencsét próbálni” jönnek, életútjuk különböző, mégis hasonló tényezők határozzák meg. Hogyan alakul azon fiatalok sorsa, karrierje, akik a szomszédos országokból tanulni jöttek Magyarországra a kilencvenes évek elején, milyen életstratégia része ez a fajta migráció, melyek azok a motivációs tényezők, amelyek erre a lépésre készítetik őket, illetve mitől válik időszakkossá, vagy mitől állandósul a magyarországi életük? – ezek a kérdések indították el kutatásunkat¹ 2000 szeptemberében.

A mai társadalomtudományok központi témái között szerepelnek a nemzetiséggel és a migrációs tendenciákkal foglalkozó kutatások. Az anyaországba történő migráció jelensége speciális esetnek számít, hiszen itt az etnikai homogenizációs folyamatok látszanak érvényesülni. Tagadhatatlan, hogy a nemzeti identitás, az egymáshoz tartozás érzése befolyásolja ezt a jelenséget, azonban a kérdés jóval összetettebb.

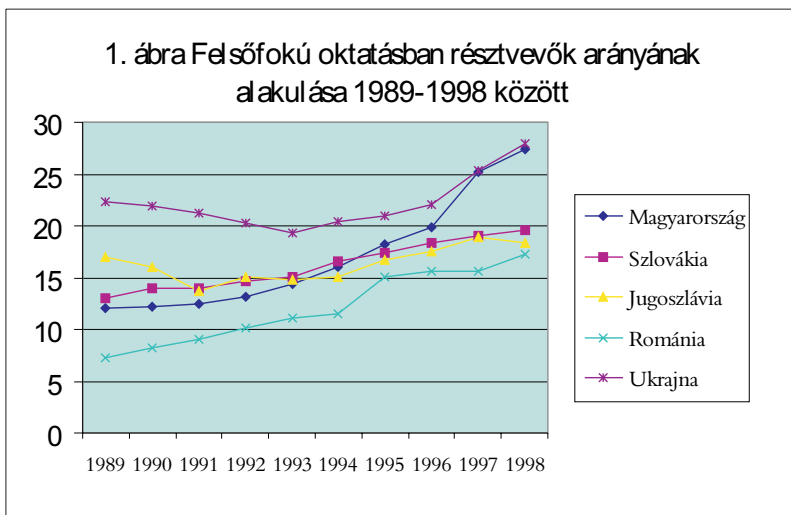
1 Az 1998-ban és 1999-ben Magyarországon végzett határon túli *Magyar fiatalok életpályája* c. kutatás vezetői Kelemen Emese szociológus és jómagam, szakmai tanácsokért Dr. Gábor Kálmánhoz fordultunk, Horváth Tamás, a Márton Áron Szakkollégium (MÁSZ) igazgatója felelt a kutatásért. Az infrastruktúrát a MÁSZ Karrier Irodája biztosította, támogató az Apáczai Közalapítvány volt. Együttműködő határon túli kutatók és kutatócsoportok: Trend Társadalomkutató Műhely (Románia), Lampl Zsuzsanna szociológus (Szlovákia), a Vajdasági Módszertani Központ és Cigler Mónika (Jugoszlávia). Köszönjük Súlyom Andreának és Kiss Tamásnak a szervezésben nyújtott segítséget. A Magyarországon készült interjúkat készítették: Bujdosó Judit, Kékesi Márk, Kiss Tamás, Oblath Márton, Súlyom Andrea, Székely Katalin, Vasas Dóra, Wágner Krisztina. Ezúton is köszönjük munkájukat.

Elméleti kiindulási pontjaink, a téma sokrétűségéből fakadóan, többoldalúak. A célcsoportbeli fiatalokat olyan individualizált alanyoknak tekintettük, akik saját sorsukat illetően a legfőbb döntéshozó és jövőtervező személyek. Ezért egyéni élet-interjúkon keresztül igyekeztünk feltárni a motivációkat, az egyéni, illetve tipikus stratégiákat. Szem előtt tartottuk mindenekelőtt, hogy migrációs életutakról van szó, és noha ez nem, vagy csak kisebb mértékben párosul nyelvtanulással, valójában egy más kultúrával való találkozásnak számít, és az alanyok számára is megkülönböztetett (régio)identitással jár együtt. Ugyanakkor, ha migrációról beszélünk, az is nyilvánvaló volt, hogy a kibocsátó közegben, illetve a fogadó társadalomban már létező network-ok, baráti vagy ismerősi körök hozzájárulnak a döntés meghozatalához². Mindezeket próbáltuk figyelembe venni az adatfelvételünk során.

Kutatásunkban mind a makro-, mind pedig a mikroszociológiai megközelítéseket, illetve ezek összekapcsolását felhasználtuk. Az interjúalanyok kiválasztásához szükségünk volt a célcsoportunkat leíró adathalmazra. Az 1997-ben és 1998-ban végzett ösztöndíjas határon túli hallgatókról az ösztöndíjat utaló szervektől beszerzett adatok azonban megbízhatatlanok, kuszák voltak. Néhány interjú és sok-sok „nyomozás” után is legfontosabb következtetésünk csak az lehetett, hogy a spontánul megjelenő, Magyarországon tanulni vágyó fiataloknak a befogadása, beíratása és ösztöndíjazása rendszertelenül, ad hoc módon történt.

A magyarországi, illetve a szomszédos országok oktatási rendszere expanziójának kontextusában mára már szinte közhelyszerűnek számít az, hogy az ifjúsági életszakasz meghosszabbítása együtt jár a diákélet meghosszabbításával, ugyanakkor a különböző oktatási formák munkaerőpiachoz való kapcsolódása és alkalmazkodása kiemelkedően fontos szerepet hárít a „megfelelő” iskola kiválasztására. A felsőfokú oktatásba beiratkozottak száma világviszonylatban növekedési tendenciát mutat, ugyanezt bizonyítják a magyarországi statisztikák is. A felsőfokú oktatás expanziója, valamint piac-orientáltsága azonban különböző struktúrák mentén, különböző szinteken, illetve eltérő módon valósult meg a régió országaiban. (Lásd 1. ábra.) A térség országainak oktatási rendszerei közötti átjárhatóság viszont többnyire politikai akarat kérdése. Magyarország és a vele szomszédos államok közötti oktatáspolitikai egyeztetések már a kilencvenes években elkezdődtek, és máig tartanak. Kétoldali ösztöndíj-egyezmények kötettek, a magyar állam pedig ösztöndíjat és lehetőséget biztosított több száz külföldi magyarnak az anyaországbeli továbbtanuláshoz.

2 Lásd Massey et. al., *Theories of International Migration. A Review and Appraisal.* (1993)

Az általunk vizsgált öt országban – Szlovákia, Románia, Jugoszlávia, Ukrajna és Magyarország – a felsőoktatásra vonatkozó UNESCO statisztikák szerint 1989–1998 között Magyarországon volt tapasztalható a leglátványosabb növekedés a tömegesedés irányába: 12,1 százalékról 27,4 százalékra nőtt a hallgatók aránya³, ezzel az öt ország összehasonlításában negyedik helyről második helyre lépett, csupán fél százalékkal maradt le Ukrajnától. Itt azonban tudjuk, hogy az érettségi két évvel fiatalabb életkorra tevődik, mint a többi államban, így az összehasonlítás nehézkessé válik. Romániában szintén nagy volt a növekedés, azonban még mindig utolsó helyet foglal el a régióban ebből a szempontból. Az is látható a fenti ábrán, hogy a növekedés üteme és fordulópontjai más-más évre esnek az egyes országok esetében. Jugoszláviában 1992-ben volt a fordulópon, amikortól a hallgatók aránya, az azelőtti csökkenés után csigalassúsággal növekedni kezdett. Ukrajna 1994-ben érte el ugyanezt, a növekedés azonban 1996 után felgyorsult. Románia számára 1995 jelentette azt az évet, amikor megugrott a hallgatók aránya, utána pedig tovább növekedett ugyanolyan ütemben, mint 1995 előtt. Magyarországon 1997-ben történt egy hasonló változás, Szlovákia viszont konstans növekedési ütemet tartott fenn.

3 A felsőoktatáskorú (rendszerint 18–23 éves) korosztályon belül számított hallgatói arányról van szó.

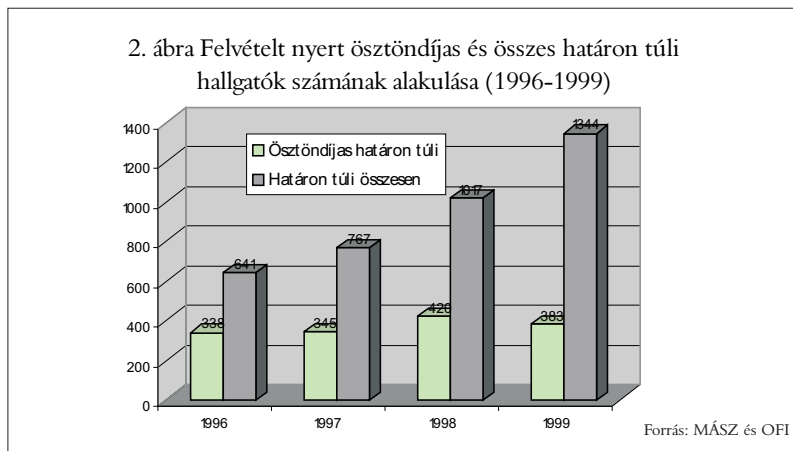
A határon túli hallgatók már a '90-es évek elejétől jelen vannak a magyarországi felsőoktatási rendszerben, hozzávetőleg 1,5%-át teszik ki a hallgatóknak. Noha a határon túli szakmai szervezetek támogatásának politikája sok szempontból és többször is változott, egyre inkább érezhető szigorítás és korlátozás jellemezte. Ennek ellenére a hallgatók teljes számaránya nem változott jelentős mértékben, ami arra enged következtetni, hogy a hallgatókat elsősorban nem az ösztöndíj megszerzése, megléte ösztönzi, vagy esetleg korlátozza abban, hogy tanulmányaikat Magyarországon végezzék. Interjúk vizsgálatunkban többek között éppen azokra az okokra kívántunk fényt deríteni, amelyek a kivándorlást serkentik. Hipotézisünk szerint a határon túli hallgatók az általános magyarországi trendeket igyekeznek követni, ebben az ösztöndíj fontos segítséget nyújt, azonban nem feltétlenül kivándorlást elősegítő tényező.

Az ösztöndíjas hallgatók számának alakulása a magyarországi oktatási intézményekben nagyjából követi a szomszédos országok felsőoktatási tendenciáit. Noha pontos adataink nincsenek a különböző határon túli régiókból érkezők létszámáról, de az Országos Felvételi Iroda (OFI) adatai, ahol összesítve regisztrálják a magyar nemzetiségű határon túli, felsőfokú intézménybe bejutottakat, rávilágítanak a nem ösztöndíjas hallgatók rendkívül magas arányára, mely ezt a látszólagos „rendet” megbontja. Továbbá a tudatosan kontrollált rendre cáfolnak rá interjúink, illetve az Ösztöndíj Tanácsok információi is, melyek azt mutatják, hogy az ösztöndíjazási rendszert elsősorban nemzetpolitikai (illetve kisebbségpolitikai) érvek irányították, mintsem a reális trendek felmérése. Ezekre a trendekre legfennebb utólagos reakciók fordultak elő – szintén nemzeti, ideológiai megalapozással –, mint például az erdélyi szakmai szervezetek kérése 1993-ban, miszerint a magyar állam korlátozza az ösztöndíjazást 20 ösztöndíjra, és koncentrálja ezeket az úgynevezett hiányszakmákat tanulókra. Az is kiderült interjúinkból, hogy az oktatási rendszerbeli sajátosságok és lehetőségek (beleértve ezúttal az ösztöndíjazást is) csak *egyik* változó a fiatalok döntését meghatározó összetett tényezők közül. Azonban nem szabad alulbecsülni fontosságát, mivel a diploma megszerzése a későbbi munkaerőpiaci érvényesülés, a karrierbeli lehetőségek utáni hajsza egyik fontos lépcsőfoka.

A határon túli hallgatók szakok szerinti megoszlása érdekes és lényegesnek tűnő képet vázol fel. A kilencvenes évek folyamán megduplázódott létszámuk nem oszlik el egyenletesen a különböző szakcsoportok között. A kezdetben is legnagyobb létszámú műszaki és természettudományi hallgatók

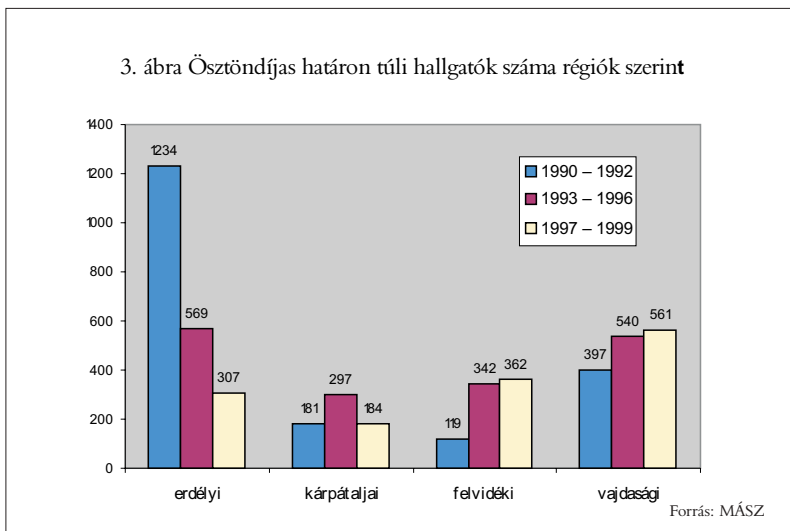
aránya több mint kétszeresére növekedett, azonban a legdinamikusabb növekedés a közgazdasági szakokon tanuló hallgatóknál figyelhető meg, akiknek létszáma megnégyszereződött ez idő alatt. A bölcsész és társadalomtudományi területek hallgatóinak létszáma hirtelen növekedett, 1999-re érte el a csúcst, akkor 1996-hoz képest megduplázódott a létszámuk. A pedagógia szakterület hallgatóinak létszáma az 1996-os magas létszámhoz képest csak enyhén növekedett, és 2000-re megegyezik a közgazdasági szakokon tanulókkal.

Ha ugyanezt a megoszlást csak az ösztöndíjasok esetében vizsgáljuk, akiknek teljes létszáma a kilencvenes években csupán 8,6%-kal növekedett, teljesen más kép tárul elénk. Míg 1996-ban az összes határon túli hallgatóknak több mint fele volt ösztöndíjas, 1999-ben már csak alig több mint egyharmada. (2. ábra) Az ösztöndíjas hallgatók számának változásait a különböző régiókban külön-külön vizsgáljuk, mivel lényeges eltérések tapasztalhatók az ösztöndíjazásban.⁴ Először is, mint már említettük, Erdélyben 1992 óta folyamatosan csökken az odaítélt ösztöndíjak száma, de ez különösen érvényes a pedagógia, egészségügyi valamint a műszaki és természettudományi szakokra. De érvényesnek mondható a bölcsész és közgazdasági szakokra is, noha a felvett hallgatók száma ezeken a szakokon jelentősen megnőtt.

4 Sajnos a teljes – tehát nem csak az ösztöndíjas – határon túli létszámára vonatkozólag nincsenek ilyen adatok. Valószínűleg ott is eltérések mutatkoznak régióként, noha azt kevésbé irányítja kizárólagosan egy mesterségesen kialakított rendszer, mint ahogy ez az ösztöndíjak esetén történik.

3. ábra Ösztöndíjas határon túli hallgatók száma régiók szerint

Kárpátalján kiegyensúlyozottabb az ösztöndíjak odaítélése, de itt is kevesebb lett a pedagógus és több a műszakis ösztöndíjas. Felvidéken egyre több ösztöndíjat ítélnék oda, itt is a bölcsészkarok és a műszaki és természettudományok kerültek a lista élére, de nagy a pedagógia szakosok aránya is. A Vajdaságból érkező ösztöndíjasok is megsokasodtak, az ő esetükben a műszaki és természettudományok a legnépszerűbbek, de növekedik a bölcsészek és gazdasági szakosok száma is.

A kilencvenes évek második felétől tehát jelentősen nő az ösztöndíjjal támogatott hallgatók és az összes határon túli hallgató száma közötti különbség. Ez többek közt abból adódik, hogy egyes népszerűvé váló szakokat (gazdasági, jogi és államigazgatási szakok – melyek iránti növekvő érdeklődés közép-európai jellemző) a határon túli Ösztöndíj Tanácsok nem részesítenek előnyben. A határon túli hallgatók létszámának szakterületenkénti alakulása különösen 1998-tól követi a magyarországi hallgatók létszámalakulásának változását. Ugyanígy a különböző képzési típusokban résztvevők aránya is ezt követi, azal a kis eltéréssel, hogy az alapképzést még mindig kissé nagyobb arányban veszik igénybe a határon túli hallgatók.

Amint láttuk, a határon túli hallgatók jelenléte a magyar oktatási rendszerben fokozatosan követi a magyarországi trendeket. Gyakori az – és ezt az interjúk is jól illusztrálják –, hogy egy már elvégzett képzési forma után

továbbtanulnak, vagy szakmájukon belüli továbbképzésen, vagy pedig más, piacorientáltabb szakot választanak. Mindezt azon az áron is megteszik, ha az újabb képzést fizetniük kell, és nem részesülnek ösztöndíjban, ugyanis a továbbtanulás esetükben több célt szolgál:

- Lehetővé teszi a magyarországi legális tartózkodást, amennyiben nem szeretnének visszamenni szülőföldjükre, vagy úgy érzik, hogy ott nincs lehetőségük érvényesülni.

- Olyan diplomára tehetnek szert, amelyet sikeresebben hasznosíthatnak a munkaerőpiacon (ez még nem lévén szakválasztási szempont első diplomájuk esetében).

- Fiúk esetében szempont lehet a katonaság elkerülése a diákstátus által. Ez értelemszerűen főleg a vajdaságiak esetében volt meghatározó, de az ukrán, illetve a román hadsereget is több fiú próbálja ily módon elkerülni.

- A továbbtanulás a „visszamenni vagy maradni” dilemma eldöntésének elodázásában is szerepet játszik.

- Segít megteremteni az átmenetet a munkavállalás, illetve a letelepedés előtti időszakban, biztonságosabbá teszi ezt a bizonytalanságokkal teli fordulóponthoz, melyet a fiataloknak a család segítségével kell megélnie.

- Nem utolsósorban a diákélet meghosszabbításával fenntartható az ifjúsági életstílus, ezáltal ennek az életszakasznak a meghosszabbítása is.

A felsorolt tényezők némelyike nem kifejezetten abból a tényből fakad, hogy határon túli fiatalokról van szó, hanem ugyanúgy egyre hangsúlyozottabban szerepet játszanak a magyarországi fiatalok életében is.

A beszélgetések során megfigyeltünk egyfajta időbeli változást is az itt tanulók összetételében és cselekvési mintájában. Eleinte egyetemre, illetve kiegészítő képzésre jöttek, majd pedig a felsőoktatás tömegesedésével, a felvételiztetés és ösztöndíjrendszer letisztázódásával élesebbé váló konkurencia miatt egyre fontosabbá vált a beilleszkedés, és ezzel összhangban egyre korábbi életkorra tevődött a kivándorlás. A letelepedési hajlam tehát nem állt le, hanem életkorban korábbra tevődött, a középiskola idejére. Figyelembe véve a generációváltást is, elmondhatjuk, hogy az otthonmaradtak második generációja az azóta középiskolás korba cseperedett gyerekeiket küldi ki Magyarországra tanulni. Bizonyos szempontból erősödő tendenciáról van szó, mivel elsősorban Erdélyben és Kárpátalján kialakult egyfajta „sietség”, melyet az egyre romló gazdasági helyzet, a lakosság által átérzett kilátástalanság, a határok lezárásától, a határátlépések megnehezítésétől való félelem stb. befolyásol.

Mindezek alapján arra következtettünk, hogy az 1997/98-ban, illetve 1998/99-ben végzett határon túli magyar hallgatók zöme a tanulni jövő határon túli fiataloknak az első generációjához tartozik. Ők, úttörő jellegüknel fogva, és létszámukat is tekintve másfajta csoportot alkotnak, mint az őket követő generációk. Az általuk szerzett tapasztalatok viszont igen fontosak a következő korosztályoknak, ők váltak referenciacsoporttá a fiatalabbak számára.

A vizsgált fiatalok generációjának úttörő jellegét azonkívül, hogy a magyarországi tanulási lehetőségeket ők aknázták ki elsőként, és az ő hatásukra rendeződött mára a határon túli magyar diákok státusa, az is szemlélteti, ahogyan a szakmájukhoz, karrierjükhöz viszonyulnak. Legtöbb esetben az igazi döntés, vagy az igazi választóvonal azok között, akik Magyarországon maradnak, illetve akik hazamennek tanulmányaik befejezése után, áttevéódik egy személyesebb szférára, mégpedig a magánélet és a szakmai érvényesülés közötti dilemmára. Megfigyelhető, hogy a hazatértek túlnyomó többsége házas, családos, míg azok, akik Magyarországon maradtak nagy arányban egyedülállók. Ez utóbbiak inkább a szakmai előremenetelben látják, illetve keresik a boldogulásukat, míg a hazamenők, mint már említettük, a családi együttlétet részesítik előnyben. Ez nem azt jelenti, hogy az utóbbiak csoportja esetén a szakmai kihívások nem jelentenek annyit, mint az első csoportba kerülő fiatalok számára. A hazamenők körében talán több is a szakmáját hivatásként művelő fiatal, hiszen közülük sokan pedagógusok, teológusok. Elképzeléseik a jövőről azonban sokkal inkább tartalmazzák a családot is, vagy talán az is elmondható, hogy pontosabb jövőképpel rendelkeznek. Ez egyrészt – az erdélyiek esetében – abból is adódhat, hogy a hazakerültek átlagéletkora jóval magasabb a Magyarországon maradtakénál. Érdekes ugyanakkor az, hogy az összes többi régió esetében a kor szerinti megoszlás fordítottan jelentkezik: a tanulmányaikat befejező, hazament – megkérdezett – alanyok általában fiatalabbak a Magyarországon maradtoknál. Azt azonban még az interjúkból is nehéz lenne megállapítani, hogy a „családcentrικusság” előzi meg a hazatérési szándékot, vagy fordítva, ugyanis az életpályák között mindkét esetre találunk példát.

Tipikus életutak

A kulcsfontosságú életeseményeket figyelembe véve az interjúk alapján különböző életút-típusokat lehet körvonalazni.

Egyik, tipikus elemekből összeálló életút a következőképpen nézhet ki:

Érettségi után több helyre felvételizik, ha felveszik egy magyarországi intézménybe is, akkor ezt választja, mert jobbnak tartja a magyarországi képzést. Eleinte saját régióbeli fiatalokkal, egyetemistákkal barátkozik, később, az egyetem utolsó éveiben kezd a magyarországi évfolyamtársakkal is szorosabb kapcsolatba kerülni. Párhuzamosan szakmai téren is kezd elmélyülni a tanulmányokba, illetve kezdi felmérni lehetőségeit a munkaerőpiacon. Újra beiratkozik egy kiegészítő képzésre, vagy egy sikeresebben konvertálható diploma megszerzése végett más szakra, esetleg doktori képzésre. Ezzel párhuzamosan már dolgozik. Közben lazulnak a barátságok az addigi barátokkal, a munkahelyi kapcsolatok fontosabbakká válnak.

Természetesen ritka esetben találunk meg minden elemet, illetve az egyéni sorsokban sok különböző, látszólag mégis erősen befolyásoló motívum van.

Jellemző az az igyekezet, hogy a változást, változtatást fokozatosan éljék meg a fiatalok. A diákstátus maga kitalálja azt a kényszert, hogy az új környezetbe hirtelen integrálódjanak, és teljesen új életmódot, úgynevezett „felöltött életmódot” folytassanak. Az ösztöndíj és a szülői segítség legtöbb esetben felmenti a megkérdezetteket a pénzkérésről, illetve a teljes önállósodás kényszerétől. Sokan fokozatosan „szivárognak be” a munkaerőpiac világába, előbb kisebb, diákstátusban végzett munkákat vállalnak. Akinek ez a fokozatosság nem sikerül az első diploma megszerzésének utolsó éveiben, igyekszik diákéveit kinyújtani, és kényszerű döntés elé kerül.

Akkor tudatosodott bennem, hogy én Pestre megyek dolgozni. Ez egyszerűen döbbenetes volt. Hihetetlen volt, mert a szívem majd megszakadt, hogy a kedvesemet ott kell hagynom, a szívem majd megszakadt, hogy idejövök egy rohadt nagyvárosba, ahol senkit nem ismerek, és a szívem majd megszakadt, hogy véget ért a diákságom és beállok a sorba, és innen kezdve vagy 65 éves korig húzom az igát. Ez így nagyon sok volt. Elég nehezen emésztettem meg a dolgokat. (M20, Debrecenben végzett lány)

Mivel a döntés nem teljesen problémamentes, legtöbbször a tanulmányok meghosszabbítását választják stratégiként, a döntés kitolásaként.

Pályaválasztás

1990 óta a pályaválasztás közvetve összefügg a határok megnyitásával, a megnövekedett mobilitási lehetőségekkel. Elsősorban a humán tudományok iránt érdeklődő fiatalokat vonzották a magyarországi lehetőségek,

párosulva azzal az előnnyel, hogy anyanyelven tanulhattak. A magyar oktatási rendszer igen magas presztízse külön meghatározó okként szerepel. Jobb minőségű oktatás, fejlettebb infrastruktúra, világszinten nevesebb diploma, gyakorlatiasabb, használhatóbb képzést nyújtó intézmények – ilyen a határon túliakban kialakult kép a magyar oktatásról.

Válahonnan, de most nem tudom megmondani honnan, olyan kép élt bennem, meg még ma is, (ez aztán meg is erősödött bennem), hogy a magyarországi felsőoktatás és úgy általában az oktatás egy színvonalas oktatás. Ezzel elégedett is voltam, és úgy érzem, hogy helytálló. (J7)

Az oktatás színvonala mellett választásukat sokan motiválják azzal, hogy így magyarul tanulhattak.

Az, hogy Szlovákiából is jönnek át diákok Magyarországra az sokkal inkább a nemzetiségi probléma eredménye, míg nálunk sokkal inkább gazdasági. Megfigyelhető egy ilyen ellentét, hogy a romániaiak többnyire anyagi okokból, tehát álláslehetőségek miatt, az ottaniak meg hogy magyarul tanulhassanak. A szlovák felsőoktatási rendszerbe nem nagyon akarnak beilleszkedni, mivel magyar továbbtanulási lehetőségeik nem sok van. (M20, erdélyi lány, akinek barátja felvidéki)

A környező országok oktatási rendszere is erősen befolyásolja az oktatási forma kiválasztását. A romániai magyarokra különösen jellemző, hogy már kialakult pályaválasztási stratégiákkal rendelkeznek. Itt már a középiskola meghatározta a pályát, már a középiskolai felvételik idején létrejött egy funkcionális kiválasztódás, szűrés. Akinek sikerült bejutni egy jó nevű magyar gimnáziumba (amiből legtöbbször csak egy volt minden nagyobb magyarlakta városban, abban is erősen hierarchizált osztályokkal), akkor szinte biztosítva volt a felsőfokú diploma. Erős konkurencia jellemezte ezeket az osztályokat, és „természetes” volt, hogy minimum 90 százaléka az itt tanulóknak már első felvételin bejut egy egyetemre. Ez a funkcionális kiválasztódás részben átöröklődött az új rendszerbe, azzal a különbséggel, hogy az osztályok száma megnőtt, és ez fellazította a versenyt. Létrejötték ugyanakkor a humán és reál profilú osztályok, melyek a versengést nem egyetlen vertikálisan hierarchizált rendszerbe szervezték. Ezzel párhuzamosan fokozatosan elterjedtek a magyarországi tanulási lehetőségek is, illetve az erről szóló információk, ami tovább gyengítette a versengési mezőnyt, és helyet adott alternatív érvényesülési stratégiáknak is.

Rangsorolva volt, hogy ki hol tanul tovább. Rangsorolva voltak, hisz be volt határolva ahova mehettünk. (...) Magyarországra fel se merült, nem volt benne a rangsorban. Akkor kezdett bejönni. (...) Az alsóbb évesek többen lettek, mint mi. Mindenképpen elérhetővé vált a dolog, kitaposott ösvénnyé, és mint alternatíva egészen természetessé vált az otthoniak számára (M20)

Az egyetem kiválasztásánál szerepet játszottak többek között a félelmek a többségi (román, szerb, szlovák, ukrán) nagyvárosokba való költözéstől. Ez többnyire nyelvtudásbeli hiányosságokból, valamint a kisebbségi identitás által megnehezített, vagy legalábbis bonyolultabbá tevő integrálódásból fakad. Ilyen szempontból a Magyarországra való költözés nem jelentett nagyobb, megerőltetőbb változást, sőt, bizonyos esetben a könnyebbik „változatnak” bizonyult, hiszen ösztöndíjasként tanulhattak tovább.

Főleg az idősebb interjúalanyokra jellemző, hogy az otthon megtapasztalt kudarcok, kiábrándulások után „új életet” kezdhettek Magyarországon, a továbbtanulást az önérvényesítés eszközeként, újabb lehetőségként élték meg. Az otthoni kilátástalan helyzetre kézenfekvő, egyszerűbb megoldást nyújtott.

Nagy általánosságban elmondható, hogy a vajdaságiak nagy arányban a műszaki és természettudományi, valamint gazdasági és egészségügyi szakok fele irányulnak. A felvidékiek viszonylag nagy számban jelentkeznek pedagógus, vagy hitoktatói képzésekre, a kárpátaljaiaknál viszont nehéz megállapítani egy erősebb tendenciát (talán a hittudományi és a mezőgazdasági szak jellemző). Az erdélyiek preferálják leginkább a gazdasági szakokat.

Általánosan jellemző, hogy pályaválasztáskor ennél a generációnál a személyes tényezők az elsődlegesek, és csak másodsorban számít a munkaerőpiaci kereslet.

De ha így nézzük, akkor szakmát kellett volna mást választanom, nem országot. Ennek ellenére nem bántam meg, hogy ezt választottam. (J5)

Az ilyen fajta döntés azonban a legelső egyetem kiválasztásakor játszik nagyobb szerepet, a későbbi döntések, főleg a letelepedni kívánó fiatalok körében, már a piaci viszonyokhoz való konformálódást tükrözik. Ez diskurzív szinten ugyanúgy megfigyelhető, mint tettekben. A szakmaválasztáson kívül a munkahely keresése, kiválasztása, fölfele törekvő társadalmi mobilitás illusztrálja ezt leginkább: a kapcsolatokat többé-kevésbé tudatosan kezdik

kiépíteni, a régi „de már nem hasznos” kapcsolatok pedig elkopnak. Ezzel elmentéses érzéseket jelentenek a származási országhoz való kötődés, a régió-identitás megőrzésére tett kísérletek.

A határon túli magyar fiataloknál tehát megfigyelhető a piackonform viselkedési mintáknak, a nemzeti és egyéb identitások által vezérelt ideológiáknak, valamint ezek versengésének egy furcsa kombinációja.

A Magyarországon való maradást a legkülönbözőbb formában élik meg, így nagyon sokféle magyarzatot is találnak rá. Tudjuk, hogy a Magyarországra való migrációs potenciál a határon túli magyarság körében elég magas, mivel a környező országok gazdasági-társadalmi lemaradásához képest az anyaország fellendülése kihangsúlyozódik. Ez abban nyilvánult meg az általunk készített interjúkban, hogy a szülők kitelepedése sem ritka, de általában is a szülők pártolják gyerekeik magyarországi tanulmányait, illetve letelepedésüket, még akkor is, ha ez a tőlük levő távolélést jelenti.

A szüleim akkor tervezték a külföldre való letelepedést, mikor bátyámmal mind a ketten Magyarországon voltunk. Akkor többet emlegették, hogy milyen jó volna, ha a házat át tudnák tolni a másik oldalra, Szegedre. De most, hogy itthon vagyok, azt gondolom, hogy nem forgatják a fejükbe, meg elmúlt már az a hisztéria. De hát volt egy ilyen időszak, mikor mindenki letelepedési engedélyt és útlevelet akart, de az időszak már elmúlt. (J6)

A fiatalok egy része határozottan, tudatosan tervezi és szervezi letelepedését, és olyan racionálisnak tűnő érveket sorakoztat fel, mint például a szakmai-, karrier-lehetőségek, anyagi boldogulás, nyelvhasználat stb.

Itt meg az a jó, hogy mindenki egyéniség, mindenki próbálja önmagát megvalósítani. Olyan energikusabb, dinamikusabb a társadalom. Látszik, hogy van benne erő. Előre megy, vannak tervei. (...) Nincs az az ember, aki ép eszű és józan gondolkodású és ne érezné, hogy itt három szinttel jobban érzi magát, jobban van, mint ott-hon. Ha ezt nem fogja fel ép ésszel, akkor egyszerűen nem lehet rajta segíteni. Nem igazán ismerek olyat, aki ezt ne fogja fel. (M.)

Mások nehezen döntenek el, igazából vonakodnak a döntés meghozatalától, ők nagyrészt szubjektív, a körülményeikhez igazodó érveket sorakoztatnak fel.

Nem volt olyan elképzelésem, hogy Magyarországon maradok. Még csak azt sem mondhatnám, hogy szépen fokozatosan döntöttem így, hiszen nem gondolkodtam ezen. Első évtől negyed-ötödév elejéig nem gondolkodtam azon, hogy mit fogok csinálni, és hogy mi lesz a későbbiekben. Ez ötödév végére dőlt el, hogy maradok, amikor már a szüleim is elég sűrűn érdeklődtek, hogy most mi lesz. „Most maradni akarok, hazamegyek mi lesz. De találjak ki valamit, mert állás után kell nézni, bár-hogy döntök”. Azt szerették volna, ha én kijelentem, hogy ezt vagy azt csinálom, de miután látták, hogy semmit nem jelentek ki, és azt sem tudom, mi lesz, próbálták sürgetni a döntést. Ez borzasztóan zavart, hisz annyira tanácstalan voltam, és nem tudtam, hogy most... Az még egy plusz teher volt, hogy el kellett dönteni, hogy maradok, vagy hazamegyek, amellett, hogy az ember az egyetemmel a saját végét érezte. Ez egy nehéz korszak volt. Végül is totálisan egyszerű a döntés magyarázata: a barátom egy évvel később fejezte be az egyetemet és egyértelmű volt, hogy szeretnék vele maradni. (...) Abszolút nem tudtam hosszútávra gondolkodni: „jó most egy év Debrecen és utána lesz valami”. (M20)

Azok száma is meglehetősen nagy, akik tanulmányaik közben megváltoztatják szándékukat, és egyik változat után egy másik életutat terveznek meg, vagy éppen a tehernek tűnő határozatlanságot győzik le úgy, hogy meghoznak egy döntést.

A fokozatosság, a túl drasztikus életmódbeli változások elkerülése minden esetben fontos tényező, még az igazán kalandvágó fiataloknál is. Azok az erősen individualizált fiatalok is, akik inkább hajlamosak a kockázatvállalásra, előtte mérlegelnek, irracionális, emocionális okok miatt kevesen vállalnak kockázatokat. Érvelésük, racionális döntésük gyakran tartalmazza az alábbi élethelyzeteket:

A szülők elszegényedése, az otthonról jövő segítség csökkenése gyakran arra készítette a megkérdezetteket, hogy munkát vállaljanak, mivel az ösztöndíjuk az utóbbi években nem biztosította a megfelelő, általuk elvárt életszínvonalat. A munkavállalás által tehát már megismerkedtek egyrészt az ezzel járó életmóddal, másrészt pedig megszűnt, illetve lehetetlenné vált az, hogy határon túli csoportokban elkülönüljenek a magyarországi társadalomtól.

Elfoglaltságuk folytán addigi barátságaik fellazultak, kopni kezdtek, és új, munkahelyi ismeretségekkel egészültek ki. Amennyiben munkahelyükön sikeresek (és az interjúk alapján az tapasztalható, hogy a magyar társadalom befogadó, illetve a határon túli fiataloknak sikerül szakmai színvonal szempontjából versenyre kelni Magyarországon nevelkedett társaikkal),

természetes módon integrálódnak a magyar társadalomba, szakmai körökbe. Mivel szakmai kapcsolataik nagyjából Magyarországon alakultak ki, itt eleve szélesebb lehetőségek nyílnak meg előttük ezen a téren, mint szülőföldjükön. Ezáltal legtöbbször elkerülhetetlenül abba a helyzetbe kerültek, hogy amennyiben máshol (otthon) akarnak boldogulni, élni, az általuk Magyarországon kialakított biztonságot feladnák. Természetesen ez már nagyon függ a szakmához való viszonyulástól, elhivatottság-érzéstől, illetve magától a szakmától. Amennyiben olyan szakot és szakmát választottak, amely szűkebb körű és egyfajta kapcsolatrendszer határozza meg az érvényesülés sikerességét (mint a művészi, bölcsész, kutatói pályák, ellentétben a manapság „sikerszakmáknak” számító [köz]gazdasági, informatikai, vagy műszaki pályákkal), az a veszteség, amit itt hagyának, felülmúlhatja a hazamenetelből származó nyereséget.

A Vajdaságba vagy Erdélybe visszatérők közül sokan később megfontolták magukat, és mégis Magyarországon, vagy Nyugaton próbálták szerencsét. A visszamenetel csak nagyon kevés esetben végleges. Sokan „lebegő” életmódot folytatnak otthon, készen arra, hogy bármikor visszatérjenek Magyarországra, vagy nyugati országokba vándoroljanak. Ezért intenzíven ápolják szakmai és személyes kapcsolataikat, melyeket diákéveik alatt teremtettek.

A visszatérők legtöbb esetben tanári, hitoktatói, teológiai diplomával rendelkeznek. Tudatosul bennük, hogy abban a szakmában a magyar közalkalmazotti státusban is alacsony a fizetés, amihez még hozzáadódna a lakásrendek is.

Itt nehéz élni. De ott sem láttam nagy értelmét a maradásnak. Olyan pályát választottam, ahol a fizetés Magyarországon is ugyanolyan alacsony, mint itthon. Vágy is magasabb, mint itthon, de az árakhoz, az élethez képest alacsony. Lehet, ha valamilyen más foglalkozást választok, akkor ott maradtam volna. Ha kutató, közgazdász vagy programozó lennék, akkor nem érte volna meg hazajönni, mert ott magas fizetést kaptam volna, de így majdnem mindegy, hogy hol maradtam volna. (J5)

Amint a migrációk elemzésével foglalkozó szakirodalomból is kiténik, a családnak rendkívül nagy szerepe van a döntéshozatalban, még ha nem is mindenképpen közvetlen módon. A szoros családi kötelékek sokféleképpen befolyásolhatják a visszaköltözést.

Egyrészt hatással vannak a fiatalok magyarországi életmódjára. A szorosabb otthoni kötelékek arra készítik a diákokat, hogy gyakrabban járjanak haza, így kevesebb idejük marad dolgozni, kapcsolatokat, barátságokat kötni.

Ez nehézkessé teszi a beilleszkedésüket, és ők is kívülállóknak, másoknak érzik magukat a magyarországiakhoz képest. Ezáltal a magyarországi kötelékek meggyengülnek.

Egy másik út, amin keresztül a család visszavonzza a fiatalokat, az érzelmi ráhatás. Sokan úgy érzik, szüleiknek szükségük van rájuk, érzelmi támaszként is, nemcsak megélhetésben.

Tehát hazatérésemnek főleg családi vonatkozása volt, valamint az, ha már a bátyám Magyarországon van, akkor legalább én legyek itt. Így a családnak ott is van egy része, meg itt is, és ha neki rosszul megy, akkor talán nekem jól, és fordítva. Tehát ne gyűnjünk egy országban, mert akkor egyszerre lehet rossz. (J6)

Talán a legfontosabb tényező a saját maguk által alapított család. A már kialakult párkapcsolatok, hosszú távú tervek, házasságok döntőek, illetve legtöbb esetben, amennyiben dilemmák merülnek fel ezzel kapcsolatosan, a partnernek az életútja a meghatározó. Ugyanakkor az ifjúsági életút meghosszabbodásával, a tanulási időszak nagymértékű kitolódásával, valamint az életter-váltással együtt jár a nehezen stabilizálódó magánélet jelensége is. Ezáltal a döntés kényszerűsége is kitolódik, tehát elmondhatjuk, hogy egymást erősítő tendenciák váltják ki az úgynevezett „lebegő” életmódot.

Gyakran, ha erős hivatástudat társul a szakmához, a megkérdezettek úgy érzik, hivatásukat legjobban szülőföldjükön tudják teljesíteni, bár tudják, hogy ott nehezebb. Ez sokszor csalódással jár. Gyakran említik a bátorságot, azt, hogy nem mernek új életet kezdeni, olyan végleges döntést hozni, amiből nincs visszaút. Ezért a szakmai hivatástudat, néha kisebbségi magyarságtudattal párosulva, még jobban felerősödik. Ugyanakkor a bátortalanság a másik oldalon is megjelenik, olyan formában, hogy az értelmiségieknek bátorság kell ahhoz, hogy otthon megállják a helyüket, és kitartsanak, visszatérjenek.

Azok, akik tudnak tenni valamit. Nem merik vállalni ezt a hozzáállást, és inkább elhagyják az országot. (R7)

A munkaerőpiacon jól konvertálható, magas anyagi körülményeket biztosító szakot végzett fiatalok közül rendkívül kevesen térnek vissza szülőföldjükre.

A megkérdezettek által mesélt életutak, és az általuk megfogalmazott motivációk természetesen a saját értelmezésüket fejezik ki. Nehéz olyan „objektív” társadalmi okokat felfedezni, illetve kiszűrni, melyek a különböző karriertípusokat determinálják. Valójában azonban mi azt szeretnénk volna megtudni, hogy melyek azok a motivációk, amiket a *kérdezettek tulajdonítanak* saját cselekedetüket befolyásoló tényezőinek, illetve ahogy ők értékelik a saját cselekvéseiket.

Ezek a motivációk viszont már sokfélék. Vannak „racionálisabb”, az egyéni sorsból kiinduló, egyéni érdekeket tükröző magyarázatok, illetve olyanok is, melyek az illető határon túli (kisebbségi) társadalom ideológiáit, közösségi normáit fejezik ki. Ez a kettősség gyakran együtt jelentkezik, illetve tudatosodik.

Azt, hogy a határon túliak így egyben vannak, NEI-ben is, Mártonban is, nem tartom jónak. Inkább tartanám, hogy akkor... Végül is az a kérdés, hogy mi a cél. Ha az a cél, hogy szépen kitanulod magad, hazamész és a helyi közösséget próbálsz támogatni, akkor szerintem egy optimális megoldás a Márton-élet, mert egy kicsit bezár, s az egzisztenciádat nem tudod megalapozni annyira ahhoz, hogy itt maradj. Tehát ilyen szempontból jó. De hogyha az egyéni célokat előbbre helyezzük, mint a közösségi célokat, akkor mindenki képesítse ki magát és csináljon karriert, és esetleg innen támogassa a határon túliakat, mert hosszú távon szerintem a határon túli közösségek megmaradási esélyei nem túl jók. Attól függ tehát, hogy mi a cél. (M37)

Itt lényeges megjegyezni, hogy az individuális értékek elterjedése a Kárpát-medence társadalmában nyomon követhető az interjúkban. Kialakulónak látszik egy olyan társadalmi norma, amely szerint az egyéni érdekeknek meghatározó, legitim szerepük van a cselekedetek irányításában. Ez akkor válik nyilvánvalóvá, amikor a hazatért fiatal diplomások úgy érzik, magyarázkodniuk kell, amikor hazatérésükről beszélnek, hiszen úgy látják, hogy ők azok, akik ezáltal különlegessé válnak. Ugyanakkor lemondásként értékelik ezt a cselekedetüket, sokan bevallják, hogy az egyéni boldogulásuk ellenére, valamint az általános tendenciák ellenére cselekedtek így. Sokan emiatt a „hibát” keresik magukban, azt, hogy mik lehetnek azok az egyéni hiányosságai, amelyek a visszatérésre készítették őket.

Ha nagyon cinikus lennék, azt mondanám, hogy nem tudjuk magunkat úgy föltalálni, amennyire az szükséges a külföldi élethez. Apukám is nagyon jó szakember, és jó diplomája van, de nem tudjuk úgy föltalálni magunkat, hogy minél több pénz

keressünk, és minél több mindenünk legyen, és hogy megvalósítsuk álmainkat. Szerintem nagy bátorság kell ahhoz, hogy valaki kint maradjon idegenben. Az összes többi barátomnak is a szülei itt vannak, a házuk is, ők pedig albérletben laknak és dolgoznak. Egyrészt egy ilyen kalandvágy, bátorság is kell hozzá, én hazajöttem a biztosra. Itt biztos, hogy lesz hol lakni, kapok munkát... (J5)

A hazatérők néha személyes vonásokra is utalnak, mint életútjukat eredendően meghatározó tényezőkre. A személyes biztonság, az előreláthatóság lehetősége, a személyes viszonyok azok a tényezők, melyek hatására a fiatalok – elmondásuk szerint – hazamennek.

...a négy legjobb matematika szakos hallgatónak felajánlották, hogy átíratkozhatnak az egyetemre [a főiskoláról]. Én is köztük voltam. Én nem akartam átmenni, mert akkor már úgy éreztem, hogy végre valahol kezdenek elfogadni, tudom, hogy mit kérnek tőlem, tudom azt teljesíteni, most mért ugorjak bele valami másba? Nem tudom, hogy jó döntés volt-e? Szerintem jó, és utólag is azt mondom, hogy jó. (J6)

Néha az az érzésem, hogy nem mindenki futotta be azt [a pályát Magyarországon], ami neki járt volna. Nem is annyira a karrier, mint a személyes életük szempontjából. (J6)

Eléggé meg is voltak lepődve a többiek, amikor kiderült, hogy megpróbálom. Furcsa valami volt. Biztos, hogy sokakban negatív kicsengése is volt a dolognak. Volt ez a nagy magyar érzelem, ami sokakban most is megvan. Ebbe a képbe nem feltétlenül fért bele, hogy az első adandó alkalommal az ember meglép és a jobb lehetőségek reményében a könnyebbik utat választja. Ez benne volt a levegőben, de az osztálytársaktól inkább a megdöbbenés, az egészen a furcsa vonatkozása jött vissza. (M20)

Ott rendezkedtek be, egy olyan társadalomban, ahol jobb a jövő, pozitívabb a jövőkéjük. (J5)

Az elkészített mélyinterjúk nemcsak életutakat, egyéni sorsokat mutatnak be, hanem egyben átgondolt értelmezéseket is nyújtanak arról az időszakról, melyet a kérdezettek megélték magyarországi diákéveik során, illetve közvetlenül ezt követően. Az egyéni sorsokon túl felfedezhetők tipikus viszonyulások, magyarázatok, melyeket több interjúalánynak sikerült tömören megfogalmazni. Úgy éreztük, ezek az élő szövegek szinte „magukért beszélnek”, szinte felbe-

csülhetetlen megfigyelés- és tapasztalattömegre épülnek. Amellett, hogy megismerjük általuk a megkérdezettek életpályáját, akár azt is mondhatjuk, hogy az elmondott motivációkban benne van az illetők ismeretségi körének motivációja, cselekvési mintája, normája is.

Legnagyobb segítséget az interjúalanyok megkeresésében mégis az informális úton megszerzett adatok jelentették, olyan fiatalok révén, akik a kilencvenes évek derekán aktív hallgatói önkormányzati vagy ifjúsági szervezeti tevékenységet láttak el.

Az empirikus kutatás előkészítésénél nagy figyelmet szenteltünk annak, hogy az interjúvázlatban szereplő bizonyos kérdéskörök által kiváltott elutasító jellegű reakciókat elkerüljük. A kutatási téma érzékenysége miatt óhatatlanul felmerült az igény egy előzetes vizsgálatra, melyben a kérdezettek reakcióját, őszinteségét és nyíltságát mérhettük le, amelynek tapasztalatait felhasználhattuk az interjúzás során. Egy zártkörű, kis létszámú (9 fős) fókuszcsoporthoz beszélgetés alkalmas volt arra, hogy előzetes aggodalmainkat eloszlassa: a válaszolók, amint elfogadták felkérésünket, hajlandóak voltak személyes dolgairól is beszélni, feltárni gondolataikat, céljaikat, és a kényesebbnek számító témákról is relatíve nyíltan, őszintén beszélni.

A kutatás menetét segítő kiegészítő módszerként használtuk a hólabda módszert is, mely az ismeretségi körök, baráti társaságok felgöngyölítését segítette. Minden egyes megkérdezett interjúalanytól a beszélgetés végén további személyek elérhetőségét kértük, mely kérésünket általában készségesen teljesítették. Az interjú alanyok szakok, állampolgárság, illetve felsőoktatási intézmény szerinti megoszlására felállított előzetes arányszámok figyelembevételével a hólabda módszer segítségével kerestük meg a végzett hallgatókat.

Összefoglalás

Interjúinkból kitűnik, hogy amint a kilencvenes években Magyarországon tanulók száma jelentősen megnőtt, lassan nyilvánvalóvá vált, hogy nemcsak a magyar nyelvű felsőfokú (és középfokú!) oktatás hiányosságai készítetik a hallgatókat arra, hogy a magyarországi intézményeket válasszák, hanem ennél sokkal többértébb jelenség-együttesről van szó. Az itt tanuló hallgatók számának változásai egyaránt függenek a szomszédos országok oktatáspolitikájától, szociálpolitikájától, gazdasági helyzetétől, a munkanélküliek arányától, az országokban uralkodó társadalmi légkörtől, és a magyar oktatási rendszer nyitottságától, befogadó-képességétől, valamint a magyar társadalom viszonyulásától. Jó okunk volt azt

feltételezni, hogy a nemzetközi trendek lényegesek a régió fiataljai számára, tehát a globálisan eluralkodó élet- és karrierideálok mintaként lebegnek akkor is, ha például a külföldön tanulás, az utazás és a biztos megélhetést nyújtó állás nehezebben elérhető ebben a régióban mint más, mintaként szolgáló országokban. A határon túli régióknál figyelembe vettük, hogy mindegyik régió Magyarországhoz viszonyítva a fiatalok életkarrierjét tekintve hátrányos helyzetben van. A hátrányok történetileg különbözők, de minden országban tovább növekedtek a kilencvenes években. Egyedül a Vajdaságban szereztek a hallgatók gyermekkorukban pozitív élményeket, akiknek helyzetét viszont a dél-szláv háborús összeomlás döntő módon meghatározza. A régiók között azonban a magyarság mint közösség mást és mást jelent. Ez jelentős módon befolyásolja a fiatalok élettervezésének, életkarrierjének alakulását, és az anyaországgal kapcsolatos elvárásait. Döntő mértékben befolyásolja továbbá a fiatalok életkarrier-törekvéseit az otthon és Magyarország közelsége is, valamint a számukra otthont jelentő település vagy kisebb régió magyarságának számaránya.

ÁGOTA SZENTANNAI

The following of the carriers of the youth who learnt in Hungary

The presence of the Hungarian youth from across the borders of Hungary in the mother country is well known. They come to learn, to work, to try their luck, their course of life is different but it is determined by the same facts. The study analysis the fates, carriers of these youth who came from the neighboring countries to Hungary at the beginning of the 90', to what kind of life strategy belongs this kind of migration, which are the motivating facts that urged them to make this step and what makes these to be periodical or what makes permanent their life in Hungary?

The results of the research conducted in September 2000 show that as the number of those studying in Hungary increased in the 90', it became slowly obvious that not only the lack of the Hungarian higher educational system (secondary education) made the students to leave the country but also there stood a much more complex collective phenomenon at its basis. The number of the students studying in Hungary varies according to the educational policy, social policy, economic situation, the rate of the unemployment of the neighboring countries and also according to the ruling social atmosphere in those countries and depending on the openness of the Hungarian educational system, on its capacity and on the attitude of the Hungarian society.

FÁBRI ISTVÁN

Magyar nyelvű felsőoktatás és tudományosság a Kárpát-medencében

A kisebbségi oktatás, illetve tudományművelés és a szakmai presztízs összefüggései

*Bevezetés*¹

Az utóbbi évtized a határon túli magyar nyelvű felsőoktatási szférában is jelentős változások, kísérletek időszakát jelenti: új intézmények alapítása, egyes állami nyelvű egyetemeken és főiskolákon magyar nyelvű tagozatok beindítása, magyarországi székhelyű felsőoktatási intézmények kihelyezett tagozatainak megjelenése, az évtized végén pedig magyar nyelvű egyetemek létrehozásának kezdeményezése. Az intézményi szintű kísérletekkel párhuzamosan, és természetesen azoktól közel sem függetlenül,

1 A kutatást a Márton Áron Szakkollégium koordinálta. További magyarországi közreműködő intézetek: Magyar Tudományos Akadémia Nemzeti-Etnikai Kisebbségkutató Intézet, TLA–Közép–Európai Tanulmányok Központja, JELTÁRS Jelenkor Társadalomkutató Műhely. A felsőoktatási és tudományos intézmények körében végzett adatgyűjtést és mélyinterjúzást magyarországi és határon túli magyar szociológusok, doktoranduszok és egyetemisták végezték. A közoktatási intézmények felmérése során a következő intézmények és szervezetek munkatársai működtek közre: Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége (Románia), Szlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetsége (Szlovákia), Nemzeti Dokumentációs Központ (Szlovákia), Kárpátaljai Magyar Pedagógusok Szövetsége (Ukrajna), Vajdasági Magyar Pedagógusok Szövetsége (Jugoszlávia), Vajdasági Módszertani Központ (Jugoszlávia), Horvátországi Magyar Pedagógusok Szövetsége (Horvátország), Lendvai Ifjak Egyesülete (Szlovénia), Burgenlandi Magyarok Népfőiskolája. A kutatást az Apáczai Közalapítvány támogatta.

folyamatosan kiépült a szomszédos országok magyar nyelvű felsőoktatási intézményhálózatának – közvetlen vagy közvetetett – támogatását célzó, magyarországi és határon túli alapítványi (közalapítványi) rendszer. Mindezek a folyamatok egy lényegesen átalakult politikai mezőben és az érintett közép-kelet-európai országok (Ausztria kivételével) különböző ütemű, ám mindenféleképpen jelentősnek tekinthető gazdasági szerkezetváltozásai mellett zajlottak, illetve zajlanak le. És ha ezenkívül még figyelembe vesszük, hogy maga az európai felsőoktatás, és benne a közép-kelet-európai országok felsőoktatása (bár ez utóbbi igen komoly fáziseltolódással) szintén lényeges változásokon ment, illetve meggy keresztül, akkor nyilvánvaló lesz, hogy a határon túli magyar nyelvű felsőoktatással összefüggő folyamatok tanulmányozásához igen sokszempontú, összetett elemzésekre van szükség.

Az erre irányuló kutatómunkák alapját kell, hogy képezze maguknak az érintett intézményeknek a szisztematikus számbavétele. Több magyarországi és határon túli magyar kutatóműhely és szakmai szervezet közreműködésének eredményeként 2001 tavaszára létrejött a szomszédos országok magyar közoktatási, felsőoktatási és tudományos intézményeinek egységes adatbázisa. A többelemű kutatási program keretében lebonyolított adatgyűjtés az intézmények szakmai tevékenysége, oktatói/kutatói és hallgatói/diák létszáma, infrastruktúrája és gazdálkodása legfontosabb paramétereinek feltérképezését tűzte ki célul. Az intézménytípusonként egységes szempontú felmérés lehetőséget ad arra, hogy a legfontosabb jellemzők mentén megrajzolhassuk a határon túli magyar oktatási és tudományos intézményhálózat többelemű és különböző „léptékű” térképét. Természetesen közel sem beszélhetünk egységes intézményhálózatról, hiszen a magyar nyelvű oktatás és tudományosság a szomszédos országok sok esetben igen eltérő törvényi szabályozási keretei között, országonként, illetve régióként más és más intézménytörténeti folyamatok eredményeképpen és jelentősen különböző kulturális hagyományokba ágyazódva van jelen a térségben. Éppen ezért van nagy jelentősége annak, hogy a szóban forgó adatgyűjtés egységes szempontrendszer szerint kísérelje meg leírni az érintett intézményi szférát.

A magyar nyelvű képzést (is) folytató oktatási intézmények és magyar tudományos intézetek, kutatóműhelyek száma a Magyarországgal szomszédos országokban (2001. december)

	Ausztria	Horvátország	Jugoszlávia	Románia	Szlovákia	Szlovénia	Ukrajna	összesen
közoktatási intézmények*	4	3	94	1013	344	5	104	1567
felsőoktatási intézmények	1	2	12	39	14	1	3	72
tudományos intézmények	1	1	12	22	16	1	5	58
összesen	6	6	118	1074	374	7	112	1697

* *Elemi (1-4 osztály), általános és középiskolák együitt.*

Forrás: A Kárpát-medence magyar oktatási és tudományos intézményeinek adatbázisa.

Az adatbázisban szereplő több mint másfélezer általános- és középiskola, főiskola, egyetem (pontosabban egyetemi kar és tanszék), kutatóműhely egy régióként és intézménytípusonként jelentősen tagolt intézményi struktúrát alkot. Ennek az intézményi struktúrának a részletes elemzésére itt most nincs mód, de jelen tanulmány témája megköveteli, hogy a felsőoktatási és tudományos intézményhálózat legfontosabb elemeit, és ezzel mintegy az adatgyűjtés alapelveit vázlatosan ismertessük. Az adatgyűjtés alapelveire felsőoktatási intézmények besorolása, vagyis azok magyar nyelvű képzést folytató felsőoktatási intézménnyé történő „minősítése” két alapvető jellemző együttes meglétét feltételezi: a magyar nyelven folyó képzést és a felsőoktatási intézményi jelleget. Olyan felsőoktatási intézményeket tekintünk a határon túli magyar felsőoktatás részének, amelyekben a magyar nyelvű képzés eredményeként kapott oklevelet, diplomát az adott országban hivatalos felsőfokú végzettségnek ismer-

rik el, illetve a képzés állami elismertetése (akkreditálása) folyamatban van. Ezen kategorizálás alapján a következő intézménytípusokkal találkozhatunk:

- 1. teljes egészében magyar nyelvű képzést folytató felsőoktatási intézmények (pl. Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola – Beregszász, illetve ide tartoznak a magyarországi felsőoktatási intézmények kihelyezett tagozatai is)
- 2. párhuzamosan magyar nyelvű képzést is folytató felsőoktatási intézmények (pl. Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyar tagozattal, „vonallal” rendelkező karai – Kolozsvár)
- 3. magyar irodalmi és nyelvi, illetve hungarológiai tanszékek (pl. Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék)

A magyar tudományos intézmények, kutatóműhelyek esetében is két jellemző együttes megléte szükséges: a magyar nyelvű tudományművelés és az intézményesülés. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy mind a felsőoktatási intézmények, mind a tudományos intézmények, kutatóműhelyek vonatkozásában – az intézményesülés általános követelménye okán – nem tekintettük elegendő feltételnek több magyar nemzetiségű (vagy éppen egyénileg magyar nyelvű tudományosságot művelő) oktató, illetve kutató együttes jelenlétét egy oktatási vagy tudományos intézményben. Ennek értelmében ha pl. egy felsőoktatási intézményben mégoly sok magyar nemzetiségű tanár oktat, illetve számos diák vesz részt a (nem magyarnyelven folyó) képzésben, a szóban forgó intézmény akkor sem képezi részét a magyar felsőoktatási intézményhálózatnak; ehhez hasonlóan, ha egy tudományos kutatóintézetnek több magyar nemzetiségű kutatója, tudósa van, mindaddig nem tekinthető magyar tudományos intézetnek, amíg szervezett – akár az intézményen belül – és intézményesült formában nem folytatnak magyar nyelvű kutatásokat, nem jelentetnek meg magyar nyelvű szakmai publikációkat. Mindezek figyelembevételével a tudományos intézmények esetében az alábbi típusokat különíthetjük el:

1. önálló magyar tudományos intézmény, kutatóműhely (pl. Fórum Társadalomtudományi Intézet – Galánta)
2. felsőoktatási intézményhez kapcsolódó magyar kutatóműhely (pl. Max Weber Társadalomkutató Központ – Kolozsvár)
3. magyar szakmai szervezet, egyesület, tudományos ismeretterjesztő társulat (pl. Magyarországtudató Tudományos Társaság – Szabadka)

4. jelentősebb tudományos tevékenységet folytató magyar múzeum, könyvtár, közművelődési intézmény (pl. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet – Lendva)

Az intézmények fenti kategorizálása mellett természetesen más jellegű tipológiáknak is létjogosultsága van attól függően, hogy egy adott vizsgálat milyen szempontból kívánja meg leírni az érintett intézményi szférát. Az adatok lehetővé teszik pl. a fenntartó, a tulajdonos vagy az alapító szerinti csoportosítást is.²

E rövid „módszertani” kitérő után kanyarodjunk vissza bevezető gondolatainkhoz. A határon túli magyar nyelvű felsőoktatási szférában zajló folyamatok természetesen közel sem függetlenek az európai felsőoktatást jellemző átalakulásoktól. A „felsőoktatás expanziója”, a felsőfokú képzésnek az „eltömegesedése”, majd „általánossá” válása, a felhasználói szféra (a gazdaság) és az oktatás egyre sokrétűbb kapcsolatrendszerének a kialakulása, új képzési formák (elsősorban a távoktatás) térhódítása (*Ladányi, 1996.*), magán felsőoktatási intézmények megjelenése (különösen Romániában – ld. *Papp, 1998 és Erdei-Papp, 2001.*) stb. ugyan még országonként, illetve régióként jelentősen eltérő mértékben, de már éreztetik hatásukat a kelet-közép-európai térség országaiban is. Bizonyos esetekben pedig ezek a folyamatok, jelenségek éppen a magyarországi intézményeken keresztül „közvetítődnék” a magyarlakta régiók felé – legnyilvánvalóbb módon a magyarországi főiskolák és egyetemek kihelyezett tagozatainak megjelenésével. A szomszédos országok magyar nyelvű képzést folytató intézményeinek ugyanakkor – amellett, hogy a magyar nyelv és kultúra, a magyar nyelvű tudományosság ápolása is általában deklarált célként, egyfajta felvállalt küldetesként jelenik meg – még egy további elvárásrendszernek kell megfelelniük: a térség „öshonos kisebbségeinek” (*Välimaa, 2000.*) meghatározó oktatási és tudományos intézményeiként ki kell elégíteniük a magyar nyelvű képzés iránti társadalmi igényeket, biztosítaniuk kell a közoktatási intézmények pedagógus utánpótlását és megfelelő szintű szakembereket kell képezniük a magyar tudományos és kulturális élet

2 Érdemes összevetni a fentebb leírt kategorizálást a Magyar Tudományos Akadémia „Magyar Tudományosság Külföldön” Elnöki Bizottságának állásfoglalásával, amely a „magyar tudományos műhelyek” körét az adatgyűjtés során általunk használt definíciónál némiképp szélesebben értelmezi. A külföldi magyar tudományosság ügyét „gondozó”, több tudományos szervezési elemből álló akadémiai program egyrészt a magyar tudományos műhelyek közé a folyóirat szerkesztőségeket is beleérti, másrészt a nem magyar nyelvű tudományosságnak is helyet biztosít a „magyar tárgyú kutatások” fogalmának beemelésével (Berényi, 2000.).

számos szereplője (közművelődési intézmények, média, kutatói-tudományos intézmények és szervezetek stb.) számára.

Az intézményhálózat konkrét adatsorokra épülő elemzése vagy éppen a hivatalos intézményfejlesztési elképzelések tanulmányozása során sem tekinthetünk el azonban attól, hogy – mintegy a szociológiai vizsgálatok „puhább” változóiként – feltérképezzük az érintett szféra intézményeinek társadalmi beágyazottságát, a szakmai reputációt meghatározó tényezőket, illetve mindezekkel összefüggésben az intézmények oktatóinak, kutatóinak és hallgatóinak a vizsgált problémakörrel kapcsolatos egyéni attitűdjeit. A kutatási program keretében lehetőségünk nyílt arra, hogy a szomszédos országokban működő, magyar nyelvű képzést folytató egyetemek és főiskolák, továbbá a magyar tudományos intézmények vezetőinek³ körében összehasonlító mélyinterjú vizsgálatot folytassunk. Mivel minden egyes régióban és intézménytípusban sikerült megfelelő számú interjút készítenünk (összesen hetvenegy), így átfogó képet kaphattunk a vizsgált problémakörök országonként, illetve felsőoktatási-tudományos intézménytípusonként eltérő, specifikus megjelenéséről. A vizsgálat során az intézmények legfontosabb funkciójáról, felvállalt küldetéséről, szakmai elismertségéről és beágyaztságáról, az intézményi önállóságról, a magyarországi kapcsolattartás jellemzőiről, a jövőre vonatkozó intézményfejlesztési elképzelésekről és stratégiákról és az infrastruktúrális- gazdasági problémákról kérdeztük az intézmények vezetőit. Tervezési korlátok miatt jelen tanulmányban csak a korábban jelzett problémakörrel, az intézmények szakmai presztízsével, elismertségével és társadalmi beágyazottságával kapcsolatos kutatási eredmények ismertetésére és vázlatos elemzésére kerül sor. Ezzel összefüggésben ugyanakkor röviden kitérünk azokra a kérdésekre is, amelyek a kisebbségi nyelvű oktatás és tudományművelés és az intézményi autonómia kapcsolatának a szakmai reputáció vonatkozásában releváns összefüggéseit érintik. A magyar nyelvű felsőoktatás és tudományművelés sokrétű összekapcsolódása, illetve kölcsönös egymásrautaltsága is indokolta a felsőoktatási és tudományos intézmények együttes vizsgálatát, ezért az alábbiakban mindkét intézménycsoport vezetői körében készült interjúk elemzésére kitérünk.

3 Amennyiben olyan intézmény, szervezet került a mintába, amelynek nem magyar oktató/pedagógus, illetve kutató az első számú vezetője (igazgató, elnök stb.), abban az esetben az adott intézmény vagy szervezet legmagasabb beosztásban lévő magyar tagjával (igazgatóhelyettes, dékánhelyettes, „magyar tagozat-vonal” megbízott vezetője, elnökhelyettes stb.) készítettük el az interjút.

Szakmai presztízs és intézményi vonzerő

Egy felsőoktatási vagy tudományos intézmény szakmai megítéléséről, az ország vagy a nemzetközi oktatási-tudományos szférában kivívott szakmai presztízséről ugyan feltehetőleg maguk az intézményvezetők rendelkezhetnek a legtöbb információval, ám egyben természetesen ők azok, akik esetében a legkevésbé számíthatunk egyetemük, főiskolájuk, tanszékük, kutatóműhelyük „objektív” rangsorolására. A személyes életút elbeszéléséhez hasonlóan ebben az esetben is valójában saját intézményvezetői – sok esetben intézményalapítói – tevékenységüket értékelték (közvetlenül vagy közvetve), így feltételezhető volt, hogy a véleményalkotás egy többé-kevésbé koherens önbemutatói stratégia részét (is) képezi. Az interjúszituációk során a kérdezettek részéről kialakított „homlokzaton” (*Goffmann, 1981.*) ily módon egy olyan felsőoktatási-tudományos presztízsrangsor „olvasható”, amelynek összeállítói maguk a minősített intézményi szereplők elsőszámú képviselői. Feltételeztük, hogy az így kialakított szakmai rangsorban általában igen előkelő helyre kerülnek a vizsgált intézmények. Ezen hipotézisünket nem csak a vizsgálatba bevont interjúalanyok felsőoktatási, illetve tudományos intézményvezetői pozíciójából adódóan megfogalmazódó, várhatóan pozitív „önértékelésre”, olykor egyfajta önismerésére alapoztuk, hanem arra a gyakran tapasztalt jelenségre is, miszerint a kisebbségben lévő csoportok – és ez a felsőoktatási és tudományos szférában talán még nagyobb hangsúllyal merül fel – a nemzeti identitástudat megerősítésének részeként erős késztetést éreznek a többségi, illetve általában a többi nemzethez képest is nagyobb szellemi potenciál (teljesítmény) bizonyítására, felmutatására (*Bibó, 1986.*).

Mindezek ismeretében az adott oktatói és tudományos közösség teljesítményének viszonylag részletes jellemzése alapján megfogalmazódó minősítések mellett legalább ennyire relevánsnak tartottuk azoknak az értékelési szempontoknak a vizsgálatát, amelyek a konkrét véleményalkotás rendszerező elemeit jelentik a válaszadóknál. Az interjúk során általában igen egyértelműen kirajzolódott az értékelési szempontoknak az a három típusa, amelyet az intézményvezetők figyelembe vettek. Ebben a tekintetben várakozásunknak megfelelően a tudományos és a felsőoktatási intézmények vezetői esetében is az adott tudományos diszciplína művelését űző szakmai körök részéről (feltételezett) minősítés volt a meghatározó értékelési szempont (1). Ez utóbbiak önértékelésében viszont több alkalommal megjelennek egyrészt a „felhasználói szféra”, vagyis a gazdaság és (elsősorban) a közoktatási

intézményhálózat, illetve ezzel összefüggésben a munkaerőpiac visszajelzései (2), másrészt a felsőoktatási képzési szolgáltatást igénybevevő kör, vagyis a hallgatók elvárásai (3) is. Második hipotézisünkben feltételeztük, hogy egyrészt az értékelési szempontok fontossága, másrészt az azok alapján megfogalmazódó minősítések esetében különbségeket lehet majd kimutatni mind a vizsgálatba bevont egyes országok (régiók), mind a tudomány- és képzési terület specifikumai mentén.

1. A szakmai elismertség vonatkoztatási pontjai

Az interjúkérdésekre adott válaszadás során azt tapasztaltuk, hogy az első értékelési szempont esetében egyúttal viszonylag egyértelműen kijelölésre került az a szakmai-tudományos közösség, amelyet egyfajta mércének, általános vonatkoztatási pontnak tekint az adott egyetemi-főiskolai intézmény, illetve tudományos kutató műhely. A szakmai presztízs „mérceje” így a következők szerint változik a különböző intézményeknél:

- a) általában a magyar nyelvű tudományosság és felsőoktatás*
- b) az adott ország tudományos élete és felsőoktatási képzése*
- c) a nemzetközi tudományosság és felsőoktatási képzés*
- d) két vagy három vonatkoztatási pont együttes jelenléte (az előzőek keveréke)*

Mint ahogy az alábbiakban majd látni fogjuk, a felsőoktatási intézmények képzési színvonalát, illetve az ott folyó kutatói munkát és a tudományos intézmények szakmai teljesítményét sok esetben nem egy, hanem két-három vonatkoztatási szempont szerint mutatják be az intézményvezetők. Ennek ellenére mégis fontosnak tartottuk az intézmények ilyen jellegű tipizálását, mivel azt tapasztaltuk, hogy a határon túli magyar felsőoktatási és tudományos intézmények egy jelentős része viszonylag egyértelműen megkülönböztethető aszerint, hogy a szakmai önértékeléskor melyik vonatkoztatási pont mutatkozik nála dominánsnak. Ezért csak azokat az intézményeket soroltuk a d) kategóriába, ahol megközelítőleg hasonló súllyal van jelen két vagy három vonatkoztatási pont.

Anélkül, hogy részletesen elemeznénk a vizsgált intézmények alaptervekenysége, illetve szakmai önmeghatározása („küldetése”) és az adott területen kivívott szakmai presztízse közötti viszonyrendszert, mindössze néhány trendre hívnánk fel a figyelmet. Egyik oldalról a meghatározott szakmai, infrastrukturális és személyi feltételek (legalábbis Kelet-Közép-Európában), másik oldalról a tudatosan felvállalt szakmai küldetés sok esetben eleve kijelö-

lik a kisebbségi nyelvű tudományművelés és felsőoktatási képzés szakmai vonatkoztatási pontjait, amelyek egyúttal gyakran viszonylag szűk határokat jelentenek. Ebből adódóan egyrészt a kiségiók (Muravidék, Horvátország magyarlakta részei, Burgenland) és Kárpátalja – eleve kevészámú – felsőoktatási intézményében (főiskola, egyetemi tanszék) és tudományos kutatóműhelyében, szakmai társaságában találkozunk a magyar (nyelvű) tudományosságot, mint legfontosabb vonatkoztatási pontot szakmai mércének tekintő önmeghatározással (*a*). Másrészt az intézmény jellege, vagyis a tanított, illetve művelt szakterület kultúraspecifikus vonásai (pl. egyetemi magyar irodalom és nyelvi tanszék, hungarológia tanszék, magyar néprajzi társaság) a nagyobb régiók (Erdély, Felvidék, Vajdaság) meghatározott tudós és oktatói közösségei számára is a magyar (nyelvű) tudományos közeget involválja szakmai mércéként. A kiségiók esetében ugyanakkor több intézményvezető nyilatkozott úgy, hogy (a magyar tudományosság mellett) az adott ország (Horvátország, Szlovénia, Ukrajna) szakmai-tudományos közvéleményének megítélésére is figyel. Ez utóbbi, kettős vonatkoztatási szempontú intézményi önmeghatározáson alapuló tudományművelés és felsőoktatási képzés jellemzi a nagyobb régiók nem magyar kultúra-specifikus intézményeinek többségét is: az intézmények alapvető fontosságúnak tartják – a magyar nyelvű tudományművelésből és oktatásból adódóan természetesen általában a magyar tudományossághoz való kapcsolódás mellett –, hogy az adott ország (Románia, Szlovákia, Jugoszlávia) meghatározott szakmai életének elismert, lehetőség szerint minél magasabb presztízsű intézményeként működjenek (*d*). Elsősorban a természettudományi, műszaki és pénzügyi-gazdasági szakterületeken jellemző az adott ország tudományosságát legfontosabb vonatkoztatási pontként megjelölő önértékelés (*b*). A természettudományi képzést nyújtó felsőoktatási intézmények és szakmai-kutató műhelyek egy része viszont kifejezetten a nemzetközi tudományosságot tekinti mércének, ahol is a magyar tudományosság lényegében „pusztán” a magyar nyelvű képzés biztosításában, illetve a kutatók magyar nemzetiségének (és a részben magyar nyelvű tudományművelésének) meglétében van jelen (*c*). Terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőségünk kitérni a vizsgált határon túli magyar intézményi kapcsolatrendszerek elemzésére, az azok mentén kirajzolódó személyes oktatói és kutatói network-ök bemutatására, de jelezzük, hogy a kutatás ezzel a problémakörrel kapcsolatos eredményei szerint egyértelmű megfeleltetések mutathatók ki az intézmények szakmai vonatkoztatási pontjai, valamint a létrejött és működő országokon belüli és nemzetközi szakmai kapcsolati hálók között.

A kisebbségi nyelven folyó tudományművelés és felsőoktatási képzés kutató és oktató műhelyeinek nem csak a magyar kultúra és tudományosság – és ezzel összefüggésben az adott magyarlakta régió szakember utánpótlása – szemszögéből kell megfelelni a kialakult elvárásrendszernek, hanem egyúttal folyamatosan bizonyítaniuk kell legitimitásukat az általános szakmai-tudományos szféra irányában is. Természetesen egy ilyen jellegű szakmai legitimáció megteremtése nem független attól, hogy milyen vonatkoztatási pontokat jelöl ki magának a szóban forgó intézmény (lásd fentebb). Az interjúalanyok gyakran érezték szükségét annak, hogy az intézmény, tudós közösség tagjainak, mint a helyi magyar szellemi élet képviselőinek magas felkészültségét, megfelelő szakmai reputációját különböző módon szemléltessék.

A vizsgálatba bekerült intézmények egy csoportjánál ez a fajta „önigazolás” explicite is a kisebbségi nemzet tagjainak, kiművelt emberfőinek rátermettségét, intellektuális egyenrangúságát (néhány esetben fölényét) hangsúlyozó véleményekben jelenik meg.

(...) na és ennek a szerb Matica könyvtárnak megvan ez az adatbázisa, és kétszer megvizsgálták, kikutatták, hogy a vajdasági tudományos fokozattal rendelkező kutatók közül kit hányszor idéztek. Mindkétszer kitűnt, hogy a tíz legtöbbit idézett kutató közül három magyar, az első helyen magyar áll személyemben, véletlen folytán személyemben. A negyedik helyen szintén egy magyar ajkú, G. F. professzor, és hetedik helyen Gy. Z. Tehát ez mutatja, hogy nem vagyunk kevésbé alkalmasak, mint a többségi nemzet.

(JT-04)

A megalapozott szakmai munka, az igényes tudományos tevékenység igazolásakor gyakran nem csak az adott ország tudományossága, hanem a magyarországi tudományos élet is komoly mérceként jelenik meg.

A magyarországi egyetemi oktatóknak egy nagyon szerencsés mintája, élvonalának egy része vállalta azt, hogy eljött hozzánk vendégtanárnak. Ilyen értelemben ezek a diákok olyan tanárokkal együtt tanultak, akik azt hiszem, hogy az ELTE hallgatóinak kivételével máshol nem adatnak meg Magyarországon. Itt nem csak az ELTE-ről vannak oktatók, de valahogy a színvonala az ELTE...Csak a saját kutatásaim, amelyek bizonyos témákban Romániában párját ritkítják, pl. a rétegződés és kapcsolatháló rendszere, közösségi identitás társadalmi rétegződési perspektívákban, ifjúságszociológia. ezeknek nincsenek megfelelői a román mezőnyben, nincs

ismeretszint, szakirodalom. Vannak területek, ahol elől járunk. (...) Azokon a területeken, amelyekre koncentrálnak, biztosan piacépesek leszünk, már az eddigiekben is bebizonyosodott. A mi embereink adták a szakembereket más alapítványok projektjeihez is. (...) Ez a műhely a versenyben biztosan meg fogja állni a helyét, az is lehet, hogy bizonyos területeken monopoll helyzetben lesz.

(RT-09)

Az a helyzet, hogy van ez a diák tudományos kutatási terület, és a diákok foglalkoznak ezzel és részt vesznek a tudományos kutatásokban és ott több magyar vezetőjük van, úgyhogy nincs probléma. (...) a magyar gyerekeket elküldték kiküldetésre. Közöttük a Budapesti Műszaki Egyetemen és az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen is vannak. Évente összesen hat diákot. Mondhatom, hogy nálunk nagyon magas a szint, és akik jobban tanulnak (a magyarok közül is), azok Magyarországon, Csehországban, Szlovákiában, és az utóbbi évben pedig ötven Magyarországon folytatják .

(UF-01)

Egyes intézmények esetében – általában a kistérségekben – viszont gyakorlatilag kizárólag a magyar tudományosság, illetve a magyarországi tudományos élet szereplőinek elismerése jelenti a mértékadó szakmai kritikát.

(...) a másik szempont az, hogy azért szerettünk volna – és ez főleg a kutatás, ami ezt meghatározza – olyan intézménnyé válni már korábban, ami a Kádár-rendszerben is megállta volna a helyét. És ezért nagy eredménynek tartjuk, közös eredménynek, hogy a Magyar Tudományos Akadémia beszervez minket a tudományos intézmények listájára, ami egyfajta garancia arra, hogy nem csak itt, ebben a hatvan kilométeres sávban, hanem szélesebb dimenziókban is tudunk értéket termő tevékenységet végezni. Hát ezek a fő szempontok....

(SZIT-01)

2. A munkaerőpiac visszajelzései, mint a szakmai elismertség meghatározó elemei

A tudományos kutató műhelyekhez hasonlóan a főiskolák, egyetemi tanzsékek vezetői is a különböző „kiterjedtségű” szakmai közösségek (magyar tudományosság, az ország tudományos élete, nemzetközi szakmai szféra) értékelését, a szakmai-tudományos életben elfoglalt helyet, az ily módon kivívott szakmai tekintélyt tekintették a szakmai presztízs, az intézményi elismertség legfontosabb összetevőjének. A magyar nyelvű képzést folytató felsőoktatási

intézmények esetében azonban – mintegy intézmény specifikus vonásként – új, néhány intézménynél pedig különösen fontos szempontként jelennek meg a munkaerőpiaci tapasztalatok, mint a szakmai munka színvonalát, az oktatási-képzési tevékenység hatékonyságát jelző szempontok.

Az oklevél megszerzése után a „felhasználói szférában” (elsősorban a gazdaság és a közintézmények vonatkozásában) való nagyarányú és gyors elhelyezkedés, vagyis a sikeres hallgatói karrier utak bemutatása több intézmény szakmai öngazolásának fontos elemét jelenti. A különböző cégek, gazdasági vállalatok így egy olyan katalizátorként jelennek meg az oktatási intézmény számára, amelyek folyamatosan jelzik a szakmai képzés hatékonyságát, színvonalát. Nem mondhatjuk azonban, hogy a munkaerőpiaci visszajelzések valamennyire is rendszerezett formában kerülnének az intézményvezetők többségének asztalára, vagyis semmiképpen sem beszélhetünk egy olyan folyamatos és szisztematikus karrierkövetésről, amely valamifajta intézményi „minőségbiztosítás” részét képezhetné. Fontosnak tartjuk továbbá felhívni a figyelmet arra, hogy a munkaerőpiac pozitív visszajelzéseinek „felvillantása” mellett mindig jelen van a szakmai „referenciaként” szolgáló, hasonló képzést nyújtó intézmények elismerésére való hivatkozás is.

Úgyhogy elég szerény anyagi körülmények között működik ez, de elég sok projektünk még folyik, úgyhogy a tudományos kutatások szintje hát mondjuk európai szinten van, vagy mondjuk úgy, hogy még mindig tudunk publikálni külföldi, nyugati folyóiratokba, úgyhogy megvagyunk még. De ezen gyorsan változtatni kellene, mert kiöregedik ez a nemzedék. Az egyetem egyik legnagyobb problémája, hogy fiatal elég kevés van az egyetemen. Ez persze anyagiaktól is függ. Hát az egyetem szeretne mindig nőni, az állam mindig csökkenteni akarja, és akkor itt már azon harcolnak. Úgyhogy van valami kevés fiatalunk, de szeretnénk, hogy ha sokkal több fiatal asszisztens és kezdő jönne az egyetemre. Az utóbbi években elég sok tehetséges hallgatónk nyugatra ment, Amerikába, Németországba és mondhatom, hogy nagyon jól felvették őket. Szóval nincs problémájuk, hogy elismerjék őket, mindjárt állást kapnak, ösztöndíjat, mennek magisztrériumra, doktorátusra. Sokan mentek főleg az informatikáról Németországba és elég sokan elmentek a fizikáról is Amerikába. Úgyhogy szeretnénk, hogy ha ezek visszajönnének. Hát most visszajönnék, vagy nem, majd meglátjuk. Ez is azt jelenti, hogy a képzésünk jó szinten van. Mert mondom, a mi egyetemistánk a diplomákkal majdnem minden egyetemre a világon tudnak kapni ösztöndíjat, továbbtanulni, doktorálni stb.

(JF-04)

A kimeneten azt tapasztaljuk, hogy a hallgatóinkat elkezdték keresni Erdélyben. És itt el szeretnék mondani egy lényegbevágó kérdést, amelyben mi (...) egy bizonyos szempontból különbek vagyunk a magyarországihoz [anyaintézményhez] viszonyítva, és majd megmutatom Önöknek, hogy az itteni hallgatóknak a munkájában egy saját, önálló program kell hogy legyen, és ha ez nincs, akkor nem kapja meg az államvizsgáján az átmenő jegyet. Mert én azt mondom, hogy őneki el kell tudnia adni magát itt egy tudással. (...) A végzőseinknek a 95%-a a szakmában dolgozik, és abban a városban, ahol van. (...) Tudok olyat, hogy a hallgatóink kemény versenyvizsgán megállták a helyüket, van olyan, aki kutatóintézetben dolgozik, felsőoktatási intézményben, bár mondom, hogy főiskolai képzésben részesült. Van olyan, aki középiskolában tanít, van olyan, aki főiskolán tanít.

(RF-20)

A kifejezetten a magyar kultúra (avagy a „hungarológia”) területén tevékenykedő egyetemi tanszékek, illetve a magyar középiskolai és általános iskolai tanárokat képző főiskolák munkaerőpiaci referenciáinak forrásai nagymértékben eleve adottak. Itt egy nyilvánvaló társadalmi igény kielégítése történik: egyrészt a magyar kulturális élet szakember- és káderigényének, másrészt a magyar nyelvű közoktatási intézményhálózat pedagógus utánpótlásának biztosítása a deklarált cél. Az intézmények részéről önmagában az ezeknek az igényeknek való, többé-kevésbé elfogadható szintű megfelelés – különösen a képzés sokszor emlegetett pénzügyi és infrastrukturális nehézségei mellett – már egyfajta sikerként értékelődik.

Ezenkívül ugyanakkor az egyéb területeken történő, egyre nagyobb mértékű elhelyezkedés is mint a képzés színvonalának egyfajta pozitív mutatója nyer meghatározást.

Mert mi kibocsátottunk – ezzel az évvel együtt – összesen 647 magyar szakos hallgatót. Ez azt jelenti, hogy nincs olyan falu, ahonnan ne lettek volna diákok. Többen dolgoznak iskolákban, de dolgoznak szerkesztőségben, magyar nyelvű újságoknál, tévénél, rádiónál és így tovább. Mindenhol a mi szakosaink dolgoznak. Én is, amikor gyűjtöttem az anyagot a kárpátaljai magyar nyelvlataszhoz, és amikor megyek a falvakba, és valahol el kell bújniom, hogy ne lássanak engemet, mert mindenki magához visz, hogy vendégül lásson, és akkor nem tudok dolgozni, de úgy estére azért megtalálnak. Gondolom, hogy ez a tanszék nagyon sokat tesz, mert például itt Kárpátalján, akik írók, költők, azoknak a 90%-a mind a mi végzősünk. (...)

(UF-02)

Mondtam, hogy nem csak magyar tanárokként helyezkedhetnek el a hallgatóink. Nagyon sokan nem is tanári pályára készülnek, amikor ide beiratkoznak, hanem már eleve más pályaképiük van. Vagy másképpen tervezik a karrierjüket, sokan újságírónak készülnek, szerkesztőnek, tolmácsnak, fordítónak, könyvtárosnak, a művelődési élet szervezőinek, és ezek nagyjából azok a munkaterületek, ahol a tanszék hallgatói elhelyezkednek. Az elmúlt több mint negyven év alatt a tanszékről több mint 400 hallgató került ki. Ezeknek jelentős része még mindig munkában van, és azt hiszem, hogy az utóbbi évtizedben már nem csak a hazai oktatásban és művelődési életben, hanem külföldön is számottevő tapasztalatra tehettek szert, mert elég sokan dolgoznak Magyarországon (...). És zárójelben hadd mondok el azt is, hogy bizonyos értelemben előnyben voltak a mi hallgatóink a Magyarországon végzett hallgatókkal vagy tanárokkal szemben, mert húsz vagy huszonöt évvel ezelőtt itt egy korszerű irodalomszemléletet és nyelvsemleletet sajátíthattak el. És amikor a rendszerváltozás után átalakult a magyarországi általános- és középiskolai képzés, akkor ezek a hallgatók természetesen előnyben voltak azokkal szemben, akik csak egy – hogy eufemisztikusan fejezzem ki magam – hagyományos egyetemi képzésben részesültek.

(JF-03)

Jelentős számú csoportját képezik a határon túli magyar nyelvű felsőoktatási képzésnek az egyházi főiskolák, teológiák, egyetemi fakultások. Mivel az egyházi felsőfokú intézmények általában is egy sajátos szelétét képezik a felsőoktatási intézményrendszernek, így az ő esetükben természetesen speciálisabb szempontból merülnek fel a „munkaerőpiac” igényei. A lelkészképzés számára valójában még csak nem is a konkurens intézményekkel való szakmai versengés jelenti az igazi kihívást, hanem a lelkész utánpótlásra vonatkozó társadalmi igények kielégítése az elsődleges szempont.

A mi hallgatóink, amikor végeznek, eddig mindegyiket befogadta egyházunk és lelkészi állást kapott. (...) pontosítsunk: a múlt évben volt az első végzős évfolyamunk. Vannak, akik még nem mentek szolgálatba, mert mondjuk, mert én nem tudom, Németországban vagy valahol másutt Európában még tanulnak, ösztöndíjat kaptak – ilyenek vannak, de elvándorlásról itten nincs szó. Még azt esetleg hozzá kell, hogy fűzzem, hogy azok a hallgatók, akik Magyarországról, Erdélyből, Kárpátaljáról jönnek hozzánk, azoktól mindig az illető püspökétől kapunk egy ilyen nyilatkozatot, hogy ezt a hallgatót végig figyeli, a teológia elvégzése után saját diákjának tekinti, ő fogja a saját egyházkerületében, tehát Magyarországon, Kárpátalján, Erdélyben szolgálatba állítani. (...) A mi végzőseinket Szlovákiában, Magyarországon,

Kárpátalján stb. alkalmazták mint lelkeseket tehát. Az egyetemeken pedig befogadják, fölveszik őket.
(SZF-03)

A magyar nyelvű képzést folytató határon túli felsőoktatási intézményeket eltérő mértékben érintik a munkaerőpiac új kihívásai, és ezzel szoros összefüggésben azok eltérő módon befolyásolják az intézményfejlesztést, a képzés átalakítására és bővítésére vonatkozó rövid és hosszú távú stratégiákat. Egyes intézménytípusok az oktatott szakterület jellegéből (pl. műszaki, közgazdasági) adódóan a képzési kínálat kialakítása során sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek a felhasználói szféra igényeire, a munkaerőpiac terén előre jelezhető trendek legfontosabb jellegzetességeinek a figyelembevételére. A tudatos tervezés, a különböző képzési formák eladhatóságának vizsgálatára irányuló „piackutatás” azonban csak elvétve jellemző néhány intézményre. Kutatási eredményeink meggyőzően igazolják, hogy szinte csak a magyarországi székhelyű felsőoktatási intézmények határon túli kihelyezett tagozatainak esetében találkozhatunk a képzési kínálat ilyen jellegű tudatos kialakításával. Ahol viszont a képzési kínálatnak ez a fajta átgondolt fejlesztése jelen van, az egyúttal az intézmények szakmai image-ának szerves részét képezi.

(...) Én... a privatizáció első vonalában dolgoztam, mint alapító tag, az említett intézményeknél (tehát Privatizációs Ügynökség, Állami Vagyonalap), természetesen hozzáférhettem, és rálátásom volt a gazdaság fejlődésére és világos volt számunkra, hogy a gazdasági reform, amit Romániának is meg kell valósítania, feltétlenül egy menedzser, új menedzser nemzedéket igényel. Fel is mértük a szükségleteket, és kiderült bizonyos szociológiai felmérésekből, hogy az elkövetkező években – ezt a felmérést a kilencvenes évek elején végeztük – több mint kétezer fiatal menedzserre lesz szükség. Ebben a térségben, amiről beszéltem, tehát Brassó, Kovászna, Hargita megyében. Természetesen máshol is, de mi ezt a szűkebb régiót mértük fel. Tehát világos volt számunkra, hogy ez a profil, ez a szakirány, a menedzserképzés társadalmilag feltétlenül indokolt. A gazdasági élet indokoltá teszi ezt a fejlesztést, tehát nem véletlenül, hanem megalapozva indítottuk ezt a kart, és az élet már most igazol minket. (...) mindenki álláshoz jut, ez bizonyítja azt, hogy a felméréseink valóban tárgyilagosságok és megfelelőek voltak.
(RF-21)

3. Intézményi autonómia és szakmai presztízs

Fentebb már utaltunk arra, hogy a magyar nyelvű képzést folytató felsőoktatási intézményeknek nemcsak, hogy meg kell felelniük azoknak a kihívásoknak, amelyek – különös tekintettel a szférában tapasztalható új jelenségekre – általában a térség egyetemeivel és főiskoláival szemben megfogalmazódnak, de mindezt a kisebbségi nyelvű képzéssel és tudományműveléssel összefüggő sajátos, országonként (és régióként) eltérő oktatás- és tudománypolitikai, illetve szakmapolitikai erőterben kell megtenniük. Itt a szűken vett szakmai szféra „erőviszonyainak” figyelembevétele mellett elsősorban az országban hatalmon lévő kormányzat, vagy éppen az adott város, megye, régió aktuális kisebbségi oktatáspolitikájára, a nagyobb intézményi szervezeti egység (pl. egy egyetemi tanszék esetében a kar, az egyetem) vezetése részéről megnyilvánuló intézménypolitikára, továbbá a magyar kisebbség legitim (vagy kevésbé legitim) politikai érdekképviseletét ellátó szervezetekkel kialakult viszonyrendszerre is gondolhatunk. Kutatási eredményeink alapján azt mondhatjuk, hogy mindezek a szempontok kiegészülnek az adott időszak magyarországi minisztériumi és közalapítványi szféráját jellemző határon túli támogatáspolitikával is. Nem kétséges, hogy a szakmai presztízs, az intézményi elismertség problémakörének – különösen a kisebbségi nyelvű oktatási és tudományos intézmények esetében – részét képezik ezek a körülményrendszerek. Úgy gondoljuk, hogy ha most nincs is módunk kitérni az egyes régiókra jellemző egyetemi és tudományos intézményi autonómiák, illetve a szakmai presztízs, a társadalmi elismertség történeti összefüggéseire, az interjúk feldolgozása alapján mégis érdemesnek tűnik mintegy szemelvénytájként bemutatni az e téren általunk legfontosabbnak tartott jelenségeket.

Várakozásainkhoz képest némileg meglepő arányban, az esetek nagy részében az intézményvezetők nem számoltak be sem szakmapolitikai, sem „általános” politikai nyomásgyakorlásról, az intézmény működését akár szakmai, akár politikai alapon megkérdőjelező viszonyokról.

Erről beszéltünk, hogy magyar jellegű a tanszékiünk, lényegében. Mivel a hallgatóknak a matematikát teljes mértékben, szinte száz százalékosan, minden órát magyarul tanítunk a tanszéken, tehát ez az egyetemen az egyedüli olyan hely, ahol gyakorlatilag egy-két tantárgytól eltekintve mindent magyarul oktatunk. Ilyen értelemben a tanszékiünknek nincs problémája, tehát akadályoztatása ebből a szempontból. Tehát a magyar jelleg szempontjából nem érnek bennünket támadások sem más ilyesmi. Tehát egy normális szakmai kapcsolatban dolgozhatunk. (...) Egyetemen belül

nem érzek különösebb problémát. A másik matematika tanszékkal és vezetőjével ki-tűnő az együttműködésünk. Tehát az, hogy itt egy magyar többségű tanszékről van szó, ez pillanatnyilag semmiféle bonyodalmat nem okoz számunkra.

(SZF-07)

A magyar tanszék az egyetemen belül ugyanannyira önálló, amennyire önálló bár-milyen más tanszék. Azok a döntések, amik a tanszékre tartoznak, azokat a tan-szék hozza meg. Vannak olyan döntések, amelyeket aztán valakiknek még jóvá kell hagyni: rektornak, szenátusnak. Ez nem a két magyar tanszéknek a sajátossága, ha-nem ez a tanszékek sajátossága általában. Olyan, hogy mondjuk valamiféle nyo-másgyakorlásnak lenne a tanszék kitéve, hát én őszintén szólva én olyan nagy nyo-mást nem tapasztalok.

(RF-10)

Az intézmény szakmai önállóságának, nyugodt működésének érzékeltetése során több esetben – a korábban már megfigyeltékhez hasonlóan – regio-nális munkaerőpiaci szempontokra való hivatkozással találkozunk. Az intéz-ményi működés városi, régió szintű szükségességének a hangsúlyozásával ugyanakkor egyfajta helyi szakmai legitimációs érv is megfogalmazódik.

Szóval az egyetem támogatja, tehát az egyetemnek is érdeke, hogy ezt a főiskolai há-lózatot kiépítse. Ez egy világ, nem mi találtuk ki. Ehhez érdekek is fűződnek, ez a jövő, és ilyen értelemben minden elképzelésünket általában támogatja az egyetem vezetősége is. (...) Mondtam, itt a lényeg az, hogy az érdekeket egyeztessük. Tehát itt érdekek fűződnek ehhez az intézményhez, a tudományi, az anyagegyetem részéről. Ezt a területi főiskolai hálózatot fejleszteni kell, ez a jövő. Érdekeltsége van az ön-kormányzatnak, aki ebben a tanuló ifjúságban, a felsőfokú oktatásban részesülő ta-nuló ifjúságban egy komoly hajtóerőt lát, egy szellemi hajtóerőt. Tehát ebben a kis kö-zösségben (...), a megyében, ahol körülbelül 230.000 lakos van, ez a néhány száz hallgató értelmiségi egy komoly hajtóerőt jelent, a helyi szellemi hajtóerőt, és ezért együttműködünk, támogatjuk. Nem, nem léptünk konfliktus helyzetbe. Tehát sem az önkormányzattal, sem az egyetemmel ilyen helyzetünk nem alakult ki. Tehát mi együttműködésre törekszünk.

(RF-21)

A szomszédos országok magyar politikai szervezeteinek a magyar kisebbség érdekében tett lépései, kezdeményezései igen gyakran az oktatási szférát

érintő törvények felülvizsgálatára vagy éppen konkrét intézményfejlesztési elképzelések keresztülvitelére irányulnak. A kisebbségi érdekképviselőten túl az ilyen jellegű javaslatoknak, követeléseknek szükségszerűen szakmai vonatkozásai is vannak. Az alábbi interjúrészlet szemléletesen mutatja egy kisebbségi nyelvű képzést folytató oktatási intézmény szakmai álláspontja és helyzetértékelése, illetve az intézmény fejlesztése érdekében különböző lépéseket tevő, a kisebbség érdekeinek képviselőjét felvállaló politikai szervezet követelése közötti ellentmondásokat. Az intézménytörténeti sajátosságok következtében egyes jelentős múlttal rendelkező, magyar nyelvű képzést folytató felsőoktatási intézmények (intézményi egységek, tanszékek) gyakran igen erős szervezeti és szakmai beágyazottsággal rendelkeznek mind az adott intézmény, mind az adott szakmai szféra vonatkozásában. Ebből adódóan az intézményi és szakmai autonómia adta lehetőségek a megkérdozett intézményvezetők egy része szerint maximálisan elegendőek ahhoz, hogy a munkaerőpiaci tendenciák figyelembevétele mellett a reálisnak tekinthető társadalmi igényeket kielégítsék. Ezekben az esetekben jól érzékelhető a szakmai kompetencia és a politikai érdekérvényesítés sajátos feszültsége.

Tudniillik ez két önálló tanszék, ezt már mindenki megszokta, normálisnak tartja, hogy van ez a két tanszék, és ugyanolyan tanszék mint a többi. Tehát ilyen szempontból megvan neki az önállósága, mint tanszéknek. (...) Mert másrészt meg kívülről van egy olyan elvárás, hogy mi a létszámot tartjuk, növeljük, mert az a fontos, hogy legyen minél több stb. Az, hogy milyen, az nem számít, csak minél több legyen. Hát erre most tudok mondani egy egészen elretentő példát. Valamikor a 90-es évek elején, nem is tudom, '92-'93-ban, mikor a dékán felháborodva lekérte a mi tanszékvezetőnk (...), és elé teszi a minisztériumból érkezett papírt azzal, hogy ez mi? S abban az van, hogy a nem tudom melyik – illetve tudom, de nem mondom melyik – hazai magyar szervezet, jelentős magyar szervezet, beadvánnyal fordult a tanügyminisztériumhoz, hogy tekintve a katasztrofális magyar tanár hiányra, kérik, hogy ebben az esztendőben háromszáz helyet hagyjanak jóvá a magyar szakra, hogy a minisztériumban azt kérdik, hogy erre milyen reális lehetőséget látnak ők. Ami azért volt érdekes, mert soha, amióta megvan ez az egyetem, összesen háromszáz felvételiző nem volt. Tehát hogy mondjam? Úgy évente... Tehát ha mi mindegyiket felvettük volna, kétszáz-kétszázötvennél többet akkor sem vehettünk volna fel, de hát mit is tudtunk volna vele csinálni. Na most erről senki a mi véleményünket meg nem kérdezte. Itt egyetemi ügyekhez mindenki hozzászólhat, mindenki javasolhat, a minisztériumi beadvány, mindenféle. De az, hogy ez akkor most hogy is

nézne ki a gyakorlatban, arról nem gondolkoznak, és hogy egyáltalán mi lesz velük. Hogy lehet annyi embert egyszerre elhelyezni? Mert úgy menetközben ellehet. De az, hogy most egyszer csak végez háromszáz ember, és azoknak én keressek háromszáz helyet, szóval ilyen abszurd dolgok is előfordulnak.
(RF-10)

Már az eddigi példákból is jól látható – és a következő interjúidézetekből még nyilvánvalóbb lesz –, hogy a jelenlegi határon túli magyar nyelvű felsőoktatás és tudományos élet szereplőinek általában egy összetett, ugyan döntően szakmai szempontú, ám politikai-ideológiai szálakkal is átszótt elvárásrendszernek kell megfelelniük. Úgy tűnik, hogy bizonyos esetekben a politikai alapú intézményi legitimációnak a súlyát különösen megnöveli az utóbbi évek egyre intenzívebb magyarországi szerepvállalása a határon túli magyar oktatási (és részben tudományos) szféra támogatásában. Az érintett intézmények egy csoportja esetében a magyarországi támogatáspolitikai kisebb-nagyobb mértékű marginalizációt, adott esetben egyfajta szakmai legitimációs válságot eredményezett. Egyértelművé vált ugyanis, hogy azoknál az intézményeknél, amelyek számára meghatározó szerepe van általában a magyar nyelvű tudományosságnak, mint vonatkoztatási pontnak, különösen megnőhet a szerepe – a magyarországi szakmai reputáció szempontjain túl – az „anyaországgal” való szakmapolitikai, politikai és „támogatáspolitikai” elemeket is magukban hordozó kapcsolatoknak. Különösen igaz ez a kisebb régiók vizsgált intézményeire.

Meg kell mondanom, hogy nagyon nem tetszik nekem egy dolog. A magyar minisztériummal majdnem 10 éve nincs jó kapcsolatunk (...). Válahogy ez az ember nem úgy viselkedett, ahogy kellett, az az ember, aki a határon túliakkal foglalkozik. Volt olyan, hogy kértek tőlünk beszámolót, hogy mit csináltunk. Leírtuk, elküldtük vagy 10 oldalas volt. Akkor ő beszámolót ír, hogy igen, L.-től kaptam azt és azt, ezt mondja, hogy csináltak, de Beregszászon egészen másképp beszélnek, hogy ő olyan, ő olyan, ő olyan. Hát ha egy minisztériumi vezető pletykákra építi a beszámolót, akkor annak nincs helye. Mondtam neki ezt személyesen is, nem máshogy, személyesen. (...) Mert mondom, nem szabad, hogy egy tudós, minisztériumi munkatárs úgy viselkedjen egy határon túli tanárral, aki mindent megtesz azért, hogy a magyarok érezzék magukat jól, a kultúrát képviseli. Én bevezettem a magyar történelmet az iskolákba, nem más, csak én változtatom a magyar faluneveket, mert egy magyarra a parlamentben nem hallgatnak, semmiképpen, én meg hozzáálltam nem politikailag, hanem tudományos szempontból. Most már nincs olyan, hogy

Strumkivka és Sziürte, Sziürte van ukránul és magyarul is, nincs Téglás és Cjehlivka, hanem csak Téglás, Téglás. Ezt egy környező országban sem csinálták meg. Mikor voltam ezen a Tudósok 2000 találkozón, beszéltem P.J. romániai professzor úrral, kérdezte: „Péter, hogy tudtad megtenni, hogy a magyar falvak ukránul is hangzanak, mint magyarul? Nálunk ez nem lehetséges”. Hát mondom, azért, mert te nem tudsz foglalkozni, mert magyar vagy, de ha román foglalkozna, aki szereti a magyarságot és a magyarokat, ő megcsinálná. Nálunk is így van. Én tudom megcsinálni, magyar nem.

(egy nem magyar nemzetiségű intézményvezetővel készült interjúrészlet) (UF-02)

Speciálisnak tekinthető eset, amikor egyrészt egy alapvetően jelentős autonómiával rendelkező, másrészt egyértelműen magas magyarországi presztízt felmutatni képes intézmény éppen az adott ország magyar politikai-érdekképviselési szervezeteinek folyamatos kritikáját váltja ki, vagy éppen teljes érdektelenségébe ütközik, s ezzel lényegében (közvetve) a kisebbségi nemzet politikai képviselői részéről kérdőjeleződik meg a szakmai legitimitása.

Bent minden rendben van. (...) meg kell mondani, hogy a politikai pártok, társadalmi szervek részéről irányunkba megmutató érdeklődés nem tapasztalható. A magyarországi együttműködést személyesen ismerem, a fordulat előtt is és azóta is nagyon jó a kapcsolat a különböző hivatalokkal, a Határon Túli Magyarok Hivatalával, az Oktatási Minisztériummal, az alapítványokkal, az Illyés Alapítvánnyal szintén dolgoztam. Tehát azt mondhatnám, hogy itt a kapcsolatok és a magyarországi támogatások csak csak. Hogy mondjam, a legpozitívabban tudok nyilatkozni e tekintetben, amikor csak lehet, meghallgatnak és segítik, mindig. A belső, tehát a szlovákiai politikai és társadalmi szervezet részéről Nyitra irányában és a tanszékiünk irányában is, mint jeleztem, nem tapasztalható ez a pozitív viszonyulás és, és mintha nem is léteznénk...

(SZF-07)

A szakmai presztízs megteremtése mellett sok esetben pusztán a legális működésért küzdő kisebbségi nyelvű intézmények vezetői természetesen egészen más prioritásokat fogalmaznak meg a minél szélesebb szakmai elfogadtatás problémakörének vonatkozásában. Nem nehéz belátni, hogy az intézményi autonómia hiánya, a magyar nyelvű képzés és tudományművelés törvényi akadályoztatása hátráltatja egyúttal a szakmai legitimitációt is, és nehezíti az intézmény társadalmi beágyazódását. Vizsgálati eredményeink szerint egyértelmű különbségek mutathatók ki az egyes országok között az

intézményi, szervezeti autonómia mértéke, illetve az ezzel összefüggő szakmai legitimáció foka szerint. Ebben a tekintetben a negatív póluson található Szlovákia és Jugoszlávia, a pozitív póluson pedig a három kiségió.

Az említett két országban természetesen különböző történelmi és politikai előzményekkel összefüggésben (és itt elég, ha csak az elmúlt évek jugoszláv polgárháborús állapotaira gondolunk) tárul eléink a szakmai legitimáció és a politikai nyomásyakorlás viszonya. A felvidéki magyar nyelvű felsőoktatási intézmények egy része (különösen a magyarországi főiskolák és egyetemek kihelyezett tagozatai, konzultációs központjai) az aktuálisan érvényben lévő oktatási törvényi rendelkezések következtében folyamatos harcot folytat a törvényes elismertetésért, s ezzel egyúttal az országos szakmai elfogadtatásért is.

(...) úgyhogy végeredményben nagyon vonzó annak ellenére, hogy nem egyszerű ugye az oklevelek elismertetése itt Szlovákiában, ennek ellenére nem csappan az érdeklődés az intézmény iránt. Elismertsége? Nagyon nehéz erre válaszolni (...).hogy milyen tortúrákon kell keresztülmennie a hallgatóknak, amíg elfogadtatják az oklevelet, mert hogy a hatalomnak nem igazán tetszik ezeknek a konzultációs központoknak a működése, az előző időszakban Meciár és Szalkovszka idejében mindent meg is tettek, hogy ezeket megfojtsák (...) Mindent meg is tettek, hogy ezt megfojtsák, az alatt az idő alatt pl. nem is tudtuk az ipari iskola területén működtetni ezt a konzultációs központot, hanem a saját épületünktől nem nagyon messze lévő közgazdasági egyetem épületében tartottuk a konzultációkat, kihasználva az egyetem dékánjának, aki magyar származású, tehát az ő jóindulatán múlott, hogy befogadott bennünket akkor, amikor egyszerűen a középiskola igazgatójának megtiltották, hogy egy ilyen konzultációs központot beengedjen az épületbe.

(SZF-02)

Névváltozáson mentünk keresztül elsősorban, mert a Meciár harmadik kormánya idején a fasisztoid Szlovák Nemzeti Párt alelnökéből oktatási miniszterré avasztált Szalkovszka asszony hozott egy rendeletet, végül is a szlovák parlament törvényerőre emelte ezt, és a felsőoktatási törvény kimondta, hogy csak az állami felsőoktatási intézmények használhatják a főiskola, illetve az egyetem megnevezést, ha más intézmény használja, akkor tízmillió szlovák koronával kell gazdagítania az állami költségvetést. S így azután mi visszanyúltunk egy régebbi intézménynévhez

(...)

(SZF-01)

A vajdasági magyar nyelvű oktatási intézmények, fakultások, illetve tudományos szervezetek, intézmények egy része hasonló szakmai legitimációs problémákkal küzd, jóllehet az ő esetükben egy rendkívül gyorsan változó politikai-törvényi környezettel találkozunk. Ennek a politikai környezetnek a sajátosságaiból adóan igen jellemző az állami adminisztrációs akadályok folyamatos jelenléte. A politikai-ideológiai indíttatású, az ország többségi nemzetének szakmai körei részéről is tapasztalható szembenállás azonban olykor az intézményi autonómia nyílt megkérdőjelezését is jelentheti.

Az egyedüli, amiért büntetnek megállás nélkül az az (eddig még csak szóval büntettek), hogy könyvtárként funkcionáljunk a jövőben. Tehát könyvtárként vagy múzeumként, mert arra van törvény, és abban a pillanatban azok a rendelkezések lépnek hatályba, hogy a felügyeleti szerv Belgrád, Újvidék, Nagyikinda stb., és nyilvánvalóan egy egészen más kép alakulhat ki, és egészen más munkát lehetne végezni. Tehát ebben a pillanatban ilyen szempontból nem igazán tudnak velünk mit kezdeni. (...) Itt a lényeg az, hogy ez az intézmény tartja a hátát (...) Nagyon érdekes, hogy a hétvégi konzultációk, azok úgy néznek ki, hogy a rendőrségnek bejelentünk minden összejövetelt, mint nyilvános fórumot, összejövetelt. (...) Volt egy pillanat, amikor megtiltották az intézménynek, hogy ezt végezze, most látszólag belenyugodtak ebbe a helyzetbe. Egyelőre nem bántanak bennünket. (JT-03)

A kilencvenes évek elején ezt az akadémiát – itt van a székhelye, ahol éppen most vagyunk – a milosevići sovín rendszer, az ún. joghurtforradalom után – nem tudom hogy tudják-e, hogy mit jelent, ha hallották, hallották ezt a kifejezést, hogy a joghurtforradalom, amikor a föld, hát a csöcselék, a megfizetett csöcselék eljött Újvidékre, és akkor itten joghurttal dobálták meg a Központi Bizottság épületét, és lemondásra kényszerítették az akkori vajdasági vezetőket. Megszüntették az autonómiánkat, és kényszerítették bennünket, hogy egyesüljünk a Szerb Tudományos Akadémiával. Na és azóta a Szerb Tudományos Akadémia tagja vagyok, három héttel ezelőtt választottak meg rendes taggá. De én abban vagyok, hogy visszaállítsuk a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémiát, ugyanis amikor egyesítettek bennünket kényszerrel a Szerb Tudományos Akadémiával, akkor a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémiának kb. 30 tagja volt. Időközben elhaláloztak, és újakat nem választottak. Nagyon nagy az ellenállás a vajdasági szakkáder iránt. Úgyhogy ebből kifolyólag én hiszem, hogy a többi tagok is azon lesznek, hogy visszaállítsuk, ha megváltoztak a törvények, mert vissza kell állítani. (JT-04)

Záró gondolatok

Mivel a mélyinterjú vizsgálatok alapvető funkciója nem az, hogy segítségével statisztikai érvényű következtetések levonására tegyünk kísérletet vagy bizonyos „változók” közötti kapcsolatokat keressünk, így a fentiekben vázlatosan ismertetett kutatási eredmények alapján sem kívánunk egyfajta általános helyzetképet lefesteni a szomszédos országok magyar nyelvű felsőoktatási képzést nyújtó intézményeiről vagy magyar tudományos kutatóműhelyeiről, szervezeteiről. A viszonylag nagyszámban elkészített interjúk feldolgozása azonban lehetővé tette, hogy a kisebbségi nyelvű felsőoktatás, illetve tudományművelés és a szakmai presztízs bizonyos összefüggéseivel kapcsolatban bemutassunk néhány tipikus jelenséget. Az egyes válaszok értelmezéséhez természetesen figyelembe kell venni, hogy azok egyrészt az érintett intézmények önértékelésének (is) a részét képezik, másrészt kirajzolódnak bennük az egymással versengő tudományos (és oktatói) közösségeknek a szakmai presztízs kivívása, illetve megtartása és általában a társadalmi elfogadottság megerősítése érdekében megfogalmazott sajátos hitvallásai, „küldetésnyilatkozatai”.

A térség országaiban az utóbbi évtizedben végbemenő gazdasági és társadalmi változások a felsőoktatási szféra átalakulási folyamataiban is tetten érhetőek. Az egyes országok felsőoktatási (és tudományos) intézményrendszereinek egyfajta alrendszeriként értelmezhető magyar nyelvű egyetemi karokra, főiskolákra, tanszékekre és tudományos intézményekre, szervezetekre semmiképpen sem tekinthetünk úgy, mint egy országhatárokon átnyúló, egységes „magyar intézményhálózat”-ra. A kutatási eredmények is megerősítették, hogy többek között az országonként (régióként) eltérő kisebbségi helyzet, a kisebbségi magyar társadalom részéről jelentkező elvárásrendszer, az oktatás- és intézménytörténeti előzmények, az aktuális törvényerejű szabályozások és politikai környezet, valamint a magyarországi támogatási rendszer olyan fontos befolyásoló tényezőknek számítanak, amelyek hatásai rendkívüli változatosságot és sokszínűséget eredményeznek a szóban forgó intézményi „hálózatban”. Az „oktatott”, illetve „kutatott” tudományterület sajátosságaiból adódóan minden bizonnyal ezek az eltérések is hozzájárulnak ahhoz, hogy az érintett intézmények nem csak egyszerűen különböző fokú szakmai elismertségről és legitimitásról számolnak be, hanem ezen önértékelés megfogalmazásakor eleve különböző szakmai vonatkoztatási pontokat jelölnek meg, úgymint a hazai (romániai, szlovákiai, ukrán stb.) szakmai szféra, a magyar tudományosság vagy a nemzetközi tudományos élet.

Hipotézisünknek megfelelően az eleve „magyar tárgyú” kutatásokkal és képzéssel foglalkozó intézmények mellett elsősorban a kisebb régiók szakmai közösségei jelölték meg legfontosabb vonatkoztatási pontként a magyar tudományosságot. Az interjúk során kirajzolódó „magyar tudományosság” fogalma azonban az intézmények számára szinte kizárólag a „magyarországi tudományosságot” jelenti. Vagyis az volt a benyomásunk, hogy a többi határon túli magyar szakmai és tudományos kör, felsőoktatási intézmény általában nem jelent „mérécet” a szakmai reputáció vonatkozásában. Ennek a jelenségnek az okait mindenféleképpen érdemesnek látszik részletesebben megvizsgálni, különösen azért, mert úgy tűnik, hogy a nemzeti tudomány fogalmának, eszményének egyfajta újraértelmezési-újjaéledési korszakát éljük.

A kutatás eredményei egyrészt meggyőzően igazolják a szakmai presztízs és az intézményi autonómia sokrétű összefüggéseit, másrészt azt, hogy mind az egyes országokat jellemző (oktatás-) politikai állapotok, mind az egyes intézménytörténeti előzmények a szakmai és politikai viszonyrendszerek eltérő típusait, illetve különböző szakmai legitimációs stratégiáit eredményezik. Ebben a tekintetben egy rendkívül változatos kép tárul elénk: szinte minden egyes régióban éppúgy jelen vannak a teljes intézményi autonómia keretei között tevékenykedő (pontosabban az adott ország törvényei szerint maximális autonómiával rendelkező) és komoly szakmai presztízzsel bíró magyar egyetemi karok, tanszékek és tudományos intézmények, mint ahogy a szinte az intézményi létükért küzdő, a szakmai legitimáció minimális megteremtésén fáradozó felsőoktatási intézmények és kutatóműhelyek is. Ennek ellenére nyilvánvalóak a nagyobb régiók (Erdély, Felvidék, Vajdaság) és a kisebb lélekszámú magyar nemzetiségű lakossággal rendelkező térségek közötti különbségek. Az általános politikai-közéleti viszonyok és intézménytörténeti sajátosságok mellett minden bizonnyal érzetik hatásukat azok a regionális adottságok, amelyek a többségi és kisebbségi (magyar) nemzet közötti, történelmileg kialakult – és természetesen az aktuális politikai helyzet által is befolyásolt –, eltérő mértékű ellenérzésekből, előítéletességből, konfliktusos létmódból adódnak (*Csepeli-Örkény-Székely, 1999.*).

A térség egyetemei, (szak)főiskolái (elsősorban a nagyobb, és egyúttal általában elmaradottabb régiókban), és a felhasználói szféra között még nem alakult ki intenzív kapcsolat. Jellemző tapasztalat, hogy egy intézmény szakmai presztízsében viszonylag kis szerepe van a munkaerőpiaci visszajelzéseknek, mint ahogy csak elvétve találkozunk tudatos, az adott ország vagy régió társadalmi és gazdasági elvárásaira hangsúlyosan építő intézményfejlesztési stratégiák kialakításával is.

A régió magyar nyelvű képzést nyújtó felsőoktatási intézményei, karai sok esetben – általában a többségi nyelvű képzést folytató intézményekhez, intézményi egységekhez hasonlóan – igen komoly finanszírozási, infrastrukturális és emberi erőforrás nehézségekkel küzdenek. Ennek ellenére mégis úgy véljük, hogy van esély a sokak által többször hangsúlyozott, a kisebbségi oktatásban rejlő „modernizációs többlet” kiaknázására (*Kozma, 1997.*). Éppen a magyarországi kihelyezett tagozatok többségének sikeressége mutatja, hogy hatékony intézményfejlesztési stratégiát jelenthet egyrészt a képzési kínálatnak a munkaerőpiac, a felhasználói szféra igényeinek figyelembevételére építő tudatos kialakítása, másrészt az egyre határozottabban változó gazdasági és társadalmi elvárásoknak a kielégítését célzó új képzési formák (távoktatás, posztszekunder képzés) széleskörű bevezetése. A határon túli magyar kisebbségek szülőföldön való megmaradását és boldogulását segíteni szándékozó mindenkori magyarországi támogatáspolitiká akkor lehet csak eredményes, hogyha a hagyományos egyetemi-akadémiai értékek megőrzése mellett olyan intézményi és képzési fejlesztéseknek ad prioritást, amelyek a felsőoktatással szemben megfogalmazódó új típusú kihívásokra is hatékony választ tudnak adni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arato, Andrew-Cohen, Jean, 1992 *Civil society and Social Theory*. Cambridge: MIT Press.
- Berényi Dénes, 2000 *Magyar Tudományosság Külföldön*. Az MTA „Magyar Tudományosság Külföldön” Elnöki Bizottságának kiadványa. Budapest.
- Bibó István, 1986 A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: *Bibó István válogatott tanulmányok*. Budapest: Magvető.
- Bíró A. Zoltán, 1992 A regionális identitás kialakításának néhány vonásáról. *REGIO*, 3. évf. 4. sz. 61-71. p.
- Csepeli György-Örkény Antal-Székely Mária, 1999 Konfliktusok Erdélyben és Dél-Szlovákiában. *Szociológiai Szemle*, 1999/4. 100-113. p.
- Erdei Itala – Papp Z. Attila A romániai magyar hallgatók a felsőfokú képzésben. In Bodó Barna (szerk.) *Romániai magyar évkönyv*, Temesvár – Kolozsvár 104-131.
- Fedinec Csilla, 1997 A magyar iskolahálózat Kárpátalján. In Gábrityné Molnár Irén - Mirnics Zsuzsa: *Anyanyelvű oktatásunk*. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság.
- Goffmann, Erving, 1981. *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest, Gondolat.
- Kozma Tamás, 1997 Universitas – tegnap, ma, holnap. *Korunk*, 8. évf., 92-103 p.
- Ladányi Andor, 1996 Felsőoktatási intézményrendszerek. *Educatio*, 5. évf. 4. sz. 1996/4. 575-584. p.
- László Béla, 2000 A szlovákiai magyar oktatásügy a kilencvenes években. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2. évf., 2. sz. 3-30 p.
- Papp Z. Attila, 1998 A romániai magyar oktatás helyzete 1989 után. *Magyar Kisebbség*, 4. évf., 13-14. sz., 1998/3-4. 277-303. p.
- Tóth Lajos, 1997 A magyar tannyelvű oktatás a Vajdaságban. In Gábrityné Molnár Irén - Mirnics Zsuzsa: *Anyanyelvű oktatásunk*. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság.
- Välilmaa, Jussy. 2000. Öshonos kisebbségek a felsőoktatásban. In Szabó Zoltán (szerk.): *Felsőoktatás, kisebbségek, Európa*. Komárom, Selye János Kollégium.

ISTVÁN FÁBRI

Hungarian higher education and academic life in the Carpathian basin – Minority education, the connection between the scientific work and the professional reputation

The study briefly presents the institutional typology of data collection regarding the Hungarian educational and scientific institutions in the neighboring countries. Parameters of more than one and a half thousand of institutions are to be found in the data base. As part of the project there was an extensive interview among the leaders of the higher education institutions and of the scientific institutions. At the publishing of the results of the study dealing with several topics, the author concentrated on the problems of the professional prestige of the institutions and on their embedment in the society. The results show that the professional recognition of the institutions is determined according to some reference points. In many cases, the most important scale is the Hungarian academic life. This doesn't mean a national academic life which consists also the academic life across the borders, but it is more a comparison to the professional Hungarian workshops.

The institutional autonomy differs from country to country, and in the same time it is closely linked to its history. In some countries the institutions are not prevented in their work, but many Hungarian speaking colleges, universities, faculties and scientific institutions have to fight continuously for their professional legitimation.

The feed-backs of the workforce markets stand just for a group of these institutions in their professional recognition. The connection between the users and the universities and faculties is not very strong yet. In this respect there is no difference between the minority Hungarian and the national institutions. The affiliated departments of the Hungarian institutions make an exception because they offer a much more market oriented training. The author thinks that the Hungarian funding policy of the government should concentrate more on those Hungarian higher education institutions across the borders, which beside preserving the original university-academic values, concentrate on the fulfilling of social and economic demands and introduce new and efficient trainings (open universities, post-secondary trainings).

SZORVÁNYSTRATÉGIÁK

OROSZ ILDIKÓ

Anyanyelvi / anyanyelvű oktatás szórványban

Kárpátaljai helyzetkép

A nemzeti kisebbségek tipologizálása általában három ismerv – szármosság, térbeli elhelyezkedés, identitástudat – alapján történik, melyek befolyásolják és meghatározzák az érdekérvényesítés lehetőségeit a többségi társadalomban, azaz azt, hogy mennyire tudja a kisebbség biztosítani kulturális életének folyamatosságát, kulturális értékeinek és az értékeket hordozó, továbbvivő nemzeti elitjének reprodukcióját (Joó 1988, Kiss Gy. 1993.) Ha a fenti ismérvek tekintetében egy-egy nemzeti kisebbség erős pozíciókkal rendelkezik, akkor képes önálló közösségi életre, és közösségként integrálódik a többségi nemzetbe, vagyis kollektív jogokkal rendelkezik. Bármelyik ismerv gyengülése hátrányosan befolyásolja az érdekérvényesítést, ami végső soron szétzilálja a közösséget, tagjai – a kisebbségi lét kihívásaira adott válaszként – egyre inkább az egyéni megoldásnak tekinthető asszimiláció irányába mozdulnak el.

A nemzeti kisebbségek helyzetét meghatározó ismérvek mértéke állandóan változik. Fontos, hogy figyelemmel kísérjünk a változások folyamatát, fázisait. Az előbbiekből következik, hogy egy-egy kisebbség helyzetének meghatározásakor bizonyos térbeli és időbeli korlátok figyelembe vételével vonhatunk le érvényes és hiteles következtetéseket. Ugyanakkor az államoknak is figyelembe kellene venni a határain belül élő nemzeti kisebbségek pozícióját az őket érintő törvények elfogadásánál.

A nemzeti kisebbségek helyzetének leírásakor (különösen Kelet-Európában) fontos megkülönböztetni és definiálni a következő fogalmakat: *etnikum*, *szórvány*, *diaszpóra*.

Szórványnak tekintjük azt a nemzeti kisebbséget, amely több generáción keresztül egy adott térségben letelepedve él, és valamely történelmileg meghatározott társadalmi-gazdasági folyamat hatására az adott régiókban elvesztette társadalmi befolyását, abszolút és relatív számaránya egy meghatározott – a nemzeti kisebbségek erős helyzete szempontjából – „billenőpont” alá került, érdekérvényesítési potenciáljának csökkenése következtében kulturális, anyanyelvi intézményeinek nagy részét elvesztette, vagy már nem képes azokat önmagától fenntartani, ugyanakkor identitása még erős és anyanyelvéhez köti, bár a nyelvcsere folyamata előrehaladott.

Diaszpóra alatt azt a többségi társadalmon belül élő nemzeti kisebbségi csoportot értjük, amely valamely történelmi, társadalmi, gazdasági esemény, folyamat hatására, politikai egzisztenciális, gazdasági okokból személyes egyéni döntés alapján választotta azt a közeget, amelyben él, de ragaszkodik anyanyelvének kultúrájához.

Etnikum alatt azt a népcsoportot értjük, amely egy adott többségi társadalmon belül huzamosabb ideig a többségekkel együtt élve nemzeti ismérveinek főleg néprajzi jellegű kulturális örökségét őrizte meg, identitásának mássága nemzeti mentalitásában, gondolkodásában, logikájában nyilvánul meg, részben vagy teljesen integrálódott a többségi társadalomba, esetenként a nyelvcsere túl van, de még mint csoport különállását igyekszik megőrizni, ellenállni az előrehaladott asszimilációs folyamatnak.

A kisebbségek fenti ismérvei alapján az ukrain magyarság szórványnak számít. De részben az már Kárpátalja területén is, vagy legalábbis a „billenőpont” határán lévő veszélyeztetett kisebbségnek tekinthető.

Amennyiben a kárpátaljai magyarságot területi szinten vizsgáljuk, úgy Kárpátalján főleg számosságuk relatív aránya alapján szórványként kell kezelnünk a következő települések magyar lakosait: Ungvár, Munkács, Nagyszőlős, Beregrákos, Perecsény, Nagyberezna, Órdarma, Szerednye, Huszt, Těcső, Szolyva, Aknaszlatina, Visk, Bilke, Rahó, Kőrösmező, Gyertyánliget, Tiszabogdány, Terebesfejérpatak, Nagybocksó, Bustyaháza, valamint ide sorolható a magyar–ukrán nyelvhatár peremvidéke a volt Ungban és Ugocsában.

A szórványban élők számáról nem állnak rendelkezésünkre reális adatok, a legutóbbi, 1989-es népszámlálás adatait fenntartásokkal kell kezelnünk. Ahol ez lehetséges, egyéb forrásokkal összevetve mérlegelhetjük a kisebbségi arányokat. A torzításokra jó példa az általunk közlőről ismert Csongor (Munkácsi járás), ahol csak egy-két százalékban laknak ukránok, viszont a statisztikai hivatal kimutatása szerint 1989-ben itt a 2239 lakosból mindössze 312 volt magyar.

A kárpátaljai szórványok térbeli elhelyezkedése, számossága, identitása és az azt erősen meghatározó történelme vidékenként eltérő. Nem egyformán fejlődött a magyar anyanyelvű intézményrendszer sem, így nem lehet egységesen leírni anyanyelvű oktatási helyzetüket.

A háború után a nagyobb településeken – ahol a magyarság még kellő pozícióval rendelkezett (Munkács, Ungvár, Nagyszőlős, Técső, Aknaszlatina), illetve a nyelvszigeteken (Beregrákos, Visk), ahol a falvakon belül is külön utcákban, negyedekben éltek a magyarok – szervezett magyar tannyelvű iskolákat külön csoportként kell kezelni, mivel sem az itt élők, sem a kárpátaljai magyarok nem szórványként határozzák meg helyzetüket.

A hetvenes években az oktatás intézményi hátterének optimalizálását célul tűző állami törekvések főleg a városok magyar iskoláinak ártottak, melyek önállóságukat elveszítve az úgynevezett internacionalista iskolák részeivé váltak. Ezekben a tanintézetekben egy irányítás alatt ukrán, orosz, magyar tannyelvű párhuzamos osztályok működtek. Így például a magyar tannyelvű Nagyszőlősi 3. Számú Középiskolát összevonták az 5-ös számú ukrán tannyelvű iskolával, és így lett belőle a 8. számú, immár internacionalista (több oktatási nyelvű) tanintézet. Aknaszlatinán az orosz, az ukrán és a magyar iskolát vonták össze egy háromnyelvű intézménnyé. Munkácson a magyar iskolán belül indítottak orosz tannyelvű párhuzamos osztályokat, melyekben a magyart fő tárgyként tanulták. Ungváron, Técsőn, Visken, Beregrákoson iskoláink megőrizhették önállóságukat. A tanulólétszám az internacionalista intézmények magyar osztályaiban egyre fogyatkozott. A '80-as évek végére az osztályok tanulólétszáma megközelítette a bezáráshoz szükséges kritikus határt. 1989-ben megalakult a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ), amelynek tevékenységében az volt az első nagy siker, hogy sikerült elérni a nagyszőlősi és az aknaszlatinai iskolák önállóságának visszaállítását. A működésükhöz szükséges feltételek biztosításának megszervezése a kárpátaljai magyarok összetartozásának jelképe lett. Az aknaszlatinai iskola számára kiutalt, nagyon rossz állapotú óvodaépület felújításához például az alföldi magyar falvakból is szervezett segítséget a KMKSZ. Ez az összefogás a tantestület véleménye szerint azóta is példátlan az iskola életében. A kárpátaljai magyarság köztudatában viszont ezek a városok nem minősülnek szórványnak.

Az anyanyelvű oktatás szempontjából szórványhelyzetben az ugoccai, ungvideki, beregvideki tömbmagyarság nyelvhatárán elhelyezkedő települések – Királyháza, Fancsika, Mátyfalva, Tekeháza, Feketeadó stb. – vannak.

Szórványban a magyar nyelv iránti érdeklődés, az anyanyelven tanulás igénye a nyolcvanas évek végén kapott lendületet, amikor Bilics Éva, a Rahói KMKSZ-alapszervezet elnöke Petőfi Anyanyelvi Klubbot szervezett a Rahói Kartongyár klubtermében. A klubba főleg nagymamák jártak, akik magukkal vitték unokáikat is. A nagymamák kezdtek foglalkozni a gyerekcsoportokkal. Magyar népi játékokra, versekre, mondókákra tanították őket. 1992-től lehetőség nyílt arra, hogy az iskolákban fakultatív órakeretben bevezessék az anyanyelv oktatását. A magyar nyelv státusza, presztízse a határ átjárhatóságával megnőtt, így nagy lelkesedéssel még azok is beírátkák a gyerekeiket ezekre a foglalkozásokra, akiknek nem voltak magyar gyökereik.

Budapesten „Kinyílik a világ” néven alapítványt hoztak létre a szórványban élő gyerekek magyarországi üdültetésének megszervezésére. Azóta 40-100 gyereket tudnak üdültetni.

A gazdasági helyzet gyors romlása következtében az iskolákban megszüntették a fakultációkat. A KMPSZ az MKM Határon Túli Magyarok Főosztályán és az Illyés Közalapítványnál nyert pályázatok révén vasárnapi iskolákként működtette tovább a csoportokat a plébániák és iskolák termeiben.

1999-től államilag elismert és szabályozott oktatási forma a vasárnapi iskola. Az állam a költségvetés függvényében a bejegyzett iskolákat támogatásban részesítheti, de a költségvetési hiány miatt a járásokban erre nincs mód. A kárpátaljai magyar szórvány ezidáig óvatosságból, vagy bizalmatlanságból fakadóan nem élt a lehetőséggel, a vasárnapi iskolai foglalkozásokat az Illyés Közalapítvány és az OM támogatásával továbbra is a KMPSZ szervezi.

Az anyanyelv-élesztést felkarolták a római katolikus egyház papjai is, akik szintén fontosnak tartják, hogy a hívek megtanuljanak magyarul írni és olvasni. Egyelőre a legtöbb helyen magyar nyelven miséznek, bár egyre kevesebb azok száma, akik ilyen alkalmakkor tudnak felolvasni vagy ministrálni. Az ungvideki magyarok már át is tértek a szláv nyelvű – szlovák vagy ukrán – szolgálatra.

Magyarországi támogatással, a KMPSZ szervezésében 1995-től évente anyanyelvi táborra kerül sor Beregszászban a szórványban élő gyerekek számára. A tapasztalatok alapján a gyerekek szívesebben utaznak Beregszászba, mint Magyarországra, mert itt nincs akkora nyelvi kontraszt. 1997-től a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola diákjai nyári szakmai gyakorlatukat szórványvidéken töltik. Napközis foglalkozásokat szerveznek a helyi közösség által biztosított körülmények között, általában a plébániák udvarán.

Kárpátalján szórvány alatt az ott élő magyarság a Tisza, a Latorca, az Ung, a Borzsa folyók felső folyásának környékén élő magyarokat érti. Ebben a

megközelítésben vizsgáljuk meg a kárpátaljai szórványok, mindenekelőtt anyanyelvű oktatásuk helyzetét. A leírásunkban S. Benedek András kárpátaljai történeti és kultúrtörténeti munkáira, P. Punykó Mária erre a vidékre vonatkozó néprajzi, Perduk János nyelvészeti kutatásaira, az 1989-es népszámlálás adataira, a Bagu Balázs által gyűjtött adatokra, a KMPSZ adatbázisára, a Türogtató Kiadó által az utóbbi években megjelentetett, a kárpátaljai történelmi egyházak templomait bemutató könyvsorozatra, illetve az egyházak saját bevallásain alapuló, részben publikált rövid, egyházközösséget leíró anyagokra, valamint a Botlik József – Dupka György szerzőpárosnak a kárpátaljai magyar településeket bemutató munkáira támaszkodtunk.

A Felső-Tisza-vidék

A legnagyobb lélekszámú magyar szórvány a Felső-Tisza-vidéken, a jelenlegi közigazgatási felosztás alapján a Huszti, Tücsői, Rahói járásokban a követező településeken él: Kőrösmező (Jaszinya), Rahó (Rahiv), Gyertyánliget (Kobilecka Poljana), Tiszabogdány (Bohdany), Terebesfejérpatak (Gyilove), Nagybocksó (V. Bicskiv), Bustyaháza (Bustino), Taracköz (Tereszva), Kerekhegy (Okruhla), Tücső (Tjacsv), Huszt (Huszt), Aknaszlatina (Szolotvina), Visk (Viskove).

A *Felső-Tisza-vidéken* az anyanyelvhasználat színtere a család és a templom. Az itt élő magyarok számára nem szerveztek anyanyelvű oktatást, mivel elmagyarosodott németekként tekintettek rájuk. Identitásuk erősen vallási kötődésű, és így kapcsolódik az anyanyelvhasználatukhoz. A magyar nyelv számukra az Isten nyelve, ezen a nyelven imádkoznak, beszélnek egymással a templomban, a vallási ünnepeken. A templomban egymás között magyarul beszélnek a gyerekek is, de az udvaron már áttérnek az ukránra. Magyarul nem káromkodnak, azt „szovjetül” teszik, ahogy ők mondják. A nyelvcsere előrehaladott stádiumban van. A nagyszülők még megtanítyják imádkozni unokáikat magyarul, de már ők is inkább ukránul szólnak hozzájuk, különösen közterületen (P. Punykó, 1999).

Kőrösmező (Jaszinya), melynek része Kevele (Szvidovec) a legtávolabbi település Kárpátalján, ahol még számottevő magyarság él. A település mintegy 250 km-re van a terület székhelyétől, Ungvártól. Az 1989-es népszámlálás adatai alapján a 8594 lakosból 943 vallotta magát magyarnak. A Kárpátaljai Római Katolikus Egyház által 1997-ben kiadott *Kárpátalja templomai* című kiadvány szerint a hívek száma 1000. A templomban magyarul miséznek.

A szovjet rendszerben itt nem működött semmilyen intézményes anyanyelvi/anyanyelvű oktatás. Az 1991/92-es tanévtől kezdve működik magyar fakultáció. A KMPSZ által szervezett vasárnapi iskolában a 2000/2001-es tanévben 4 csoportban 74 gyerekek foglalkoztak. A gyerekek zöme már nem vagy csak alig beszél magyarul. A törvények szerint ha legalább 10 szülő kezdeményezi, magyar tannyelvű osztályt lehet nyitni bármelyik ukrán oktatási intézményben. A magyarság létszáma alapján elképzelhető magyar általános/középiskola fenntartása. Amennyiben a magyar nyelven tanulni kívánók száma kevesebb lenne mint 10 fő, úgy anyanyelvű oktatásukat beutaztatással lehetne megoldani a településtől mintegy 35 kilométerre fekvő Rahó magyar tannyelvű osztályaiban. Ehhez autóbust kellene bérelni.

Rahó (Rahiv) 35 km-re van Kőrösmezőtől és 209 km-re Ungvártól. A római katolikus egyház szerint a hívek száma 1500 fő. A mise nyelve magyar. Az 1989-es népszámlálás adatai szerint a település 15 812 lakosából 1282 vallotta magát magyarnak. Magyar nyelvű/nyelvi oktatás 1945 óta nincs. Az 1991/92-es tanévben a Rahói 1. Számú Középiszkolában 254 tanuló önálló tantárgyként, 114 fakultációként tanulta a magyar nyelvet. A gazdasági romlás miatt ezt nem finanszírozták, így folyamatosan leépült a hivatalos magyar oktatás. Az 1998/99-es tanévtől a szülők kezdeményezésére szerveztek magyar tannyelvű osztályt. Az iskolának azóta 3 ilyen osztálya van és a szülők a következő tanévben is kérik fogják új osztály indítását. Egy év múlva azonban már gondot fog okozni a tanteremhiány. Megoldásként kínálkozik a Római Katolikus Egyház tulajdonát képező épület, mely felújítás és átalakítás után alkalmas lenne egy magyar tannyelvű általános iskola számára. Ez az intézmény helyet adhatna a környékbeli falvak magyarul tanulni kívánó diákjainak, amennyiben a beutaztatásuk, vagy helyi elszállásolásuk megoldható lenne. A felajánlott épület tetőtere alkalmas kollégium kialakítására. A gyerekek beutaztatásának költsége falvanként változó. Az 1999/2000-es tanévben a magyar osztályokban tanuló 45 gyereken kívül 111 gyerek tanult magyart fakultációként (9 csoportban havi 112 órában). A helyi, magyarul tudó pedagógusok számára magyar nyelvi/szaknyelvi továbbképzéseket kellene szervezni. Néhány tárgy oktatására, főleg a magyar nyelv és irodalomra, illetve az alsó tagozatos tanítóokra van szükség. Amíg saját pedagógusaikat ki nem nevelik, fizetés kiegészítéssel Kárpátalja alföldi részéről lehetne pedagógusokat szerződtetni.

Tisza bogdány (*Bohdany*) a Fehér-Tisza két partján terül el mintegy 15 km-re Rahótól. A három társközségből álló Bogdány közigazgatási területén az 1989-es népszámlálás szerint az 5924 lakosból 193 vallotta magát

magyarnak. 1945 óta nincs magyar nyelvű intézményes oktatás a faluban. Az 1991/92-es tanévben 45 gyerek tanulta a magyart fakultatív keretben a helyi ukrán iskolában, míg az 1999/2000-es tanévben magyarul 36 gyerek tanult, 2 csoportban havi 8 órában. A tiszabogdányi római katolikusok a rahói plébániához tartoznak és az ortodoxok kezén lévő görög katolikus templomban miséznek magyarul. Anyanyelvű oktatásuk igény szerint elemi szinten helyben, a későbbiekben Rahón valósítható meg.

Terebesféhérpatak / Trebusaféjérpatak (Gyilove) 20 km-re fekszik Rahótól a Tisza jobb és bal partján az Ungvár–Rahó országút mentén. Az 1989-es népszámlálás szerint a település 2952 lakosából csak 20-an vallották magukat magyarnak. 1989-től kérik római katolikus templomuk visszaadását. 1990-ben római katolikus kápolnát építettek a hívek. Magyar oktatás 1945 óta nem volt a településen. Ma a KMPSZ szervezésében 25 gyerek egy csoportban foglalkozik havi 16 órában a magyar nyelvvel. Magyar intézményes oktatás esetleg összevont elemi osztályban lehetséges. A továbbtanulásra Rahón lenne lehetőség vagy beutaztatással, vagy bentlakás biztosításával.

Nagybocskó (V. Bicskiv) az Ungvár–Rahó főút mentén fekszik a Tisza jobb partján. A település balparti része Romániához tartozik. A község 35 km-re fekszik Rahótól és 15 km-re Aknaszlatinától, így ez utóbbi nagyközség vonzáskörzete, bár közigazgatásilag más-más járáshoz tartoznak. Az 1989-es népszámláláskor a 8968 lakosból 424-en vallották magukat magyarnak. A római katolikus templom romániai területre került, mivel a Tisza bal partján áll. Az 1991/92-es tanévben a KMKSZ kezdeményezésére 15 tanuló fakultációként tanulta a magyart. Az 1999/2000-es tanévben egy csoportban, havi 16 órában 28 gyerek részesül magyar oktatásban a KMPSZ által szervezett vasárnapi iskolai keretek között. Anyanyelvű oktatásuk elemi iskolai szinten helyben megoldható, továbbtanulásra az aknaszlatinai iskolában beutaztatással lenne lehetőség.

Gyertyánliget (Kobilecka Poljana) 36 km-re van Rahótól, 15 km-re Aknaszlatinától és 12 km-re az Ungvár–Rahó főútvonaltól a hegyekben a Soporka (Szapurka) folyó két partján. A római katolikus hívek szám 700, a mise nyelve magyar. Az 1989-es népszámlálás szerint a 3025 lakosból 421-en vallották magukat magyarnak.

Az 1991/92-es tanévben a szülők kérésére 15 tanuló magyar fakultációban vett részt a helyi iskolában, amit két év múlva anyagi okokra hivatkozva megszüntettek. Az 1999/2000-es tanévben a KMPSZ szervezésében és támogatásával 35 gyerek 2 csoportban, havi 24 órában tanulta a magyar nyelvet.

A 2000/2001-es tanévben a szülők magyar osztály indítását kezdeményezték. A 2001/2002-es tanévre kaptak engedélyt, amikor elindulhatott az elemi oktatás. Van lehetőség általános iskola kiépítésére, továbbtanulásuk biztosítható helyben, vagy beutaztatással Aknaszlatinán.

Aknaszlatina (Szolotvina) ukrán-magyar-román bányásztelepülés. A település a Tisza mentén az ukrán-román határon terül el 25 km-re a járási központtól, Técsőtől. Római katolikus egyházában 3500 hívőnek magyarul miséznek. Az 1989-es népszámlálási adatok szerint a település 9651 lakosából 2723 vallotta magát magyarnak. 1945-től három önálló – ukrán, magyar és román tannyelvű – iskolát nyitottak, 1965-ben azonban összevonták a magyart és az ukránt, majd orosz osztályokat is nyitottak az intézményen belül, ahová főleg magyar nemzetiségűek jártak. 1989-ben a KMKSZ kezdeményezésére a magyar iskola visszanyerte önállóságát. Az 1991/92-es tanévben 282 tanulóval és 24 oktatóval kezdték meg a munkát egy elhanyagolt, rossz állagú volt óvoda átalakított épületében. A 2001-es évben a szülők kérésére és a KMPSZ szervezésében a román középiskolában három csoportban magyar fakultációt vezettek az iskola tanárai. A római katolikus egyház magyar óvodát működtet.

Taracköz (Tereszva) Aknaszlatina és Técső között helyezkedik el az Ungvár–Rahó főútvonal mentén mintegy 10 km-re Técsőtől. A település római katolikus gyülekezete a técsői plébánia filiája. A legutóbbi népszámlálás szerint a település 7204 lakosa közül 94 vallotta magát magyarnak. Anyanyelvi oktatás nem folyik a településen. Igény és támogatás esetén vasárnapi iskolát, fakultációt lehetne szervezni. Továbbtanulásuk biztosítható Técsőn a középiskolában és a líceumban, melynek van kollégiuma.

Kerekhegy (Okruhla) kis falu a hegyek közé szorulva a Técsői járásban. Impozáns római katolikus temploma van. Az egyházközség a Técsői plébániához tartozik és mindössze 120 hívet számlál. A mise nyelve magyar, anyanyelvű iskolai oktatás nincs. A faluban katolikus óvoda működik, melyben magyarul is foglalkoznak a gyerekekkel. Vasárnapi iskola és fakultáció szervezésének van realitása. A továbbtanulás a Técsői Középiskolában és líceumban biztosítható, ahol kollégium is van. Az 1989-es népszámlálás adatai szerint a település 625 lakosából 1 vallotta magát magyarnak.

Técső (Tyacsiv) Ungvártól 136 km-re, a Tisza jobb partján az ukrán-román határ mentén terül el. 1946-tól magyar tannyelvű általános, 1957-től önálló magyar tannyelvű középiskola működik a városban. 1991-ben magyar óvodai csoport is indult. A KMPSZ koncepciója szerint ez a település adottságai alapján – a vidék legnagyobb települése, megközelíthető közúton,

vasúton, jelentős a magyarok száma, mindkét magyar egyháza erős – a vidék magyar szellemi központja lehetne, vagyis átválthatná Máramarossziget egykori szerepét. Ebből kiindulva a KMPSZ is támogatta, hogy Técsőn az Illyés Alapítvány támogatásával líceumot (gimnáziumot) hozzanak létre. Az 1992-ben kezdődött mintegy 40 millió forintos beruházást 1999-ben fejezték be. Az oktatást a 2000/2001-es tanévben kezdték meg. Egyelőre sajnos nem tölti be a vállalt szerepet. A líceumban a técsőieken kívül alig van máramarosi gyerek. Sokan a terület alföldi részéről iratkoztak be, nagy részben olyanok, akik nem nyertek felvételt valamely síkvidéki református líceumba. Az intézmény 2001-től kérte felvételét a református líceumok sorába. Amennyiben ez jogilag is megvalósul, úgy annak fenntartási költségeit teljes mértékben az egyháznak kell vállalnia, csak az országosan kötelező minimális tantárgyak óradíját finanszírozza az állam. Ez esetben, ismerve a helyi körülményeket, elképzelhető a továbbiakban, hogy csak az anyaország támogatásával lesz működtethető és fenntartható. Fontos lenne az önálló magyar állami óvoda megnyitása.

Bustyaháza (Bustino) A falu 8 km-re fekszik Técsőtől az Ungvár–Rahó főútvonal mentén. Az alaposan megrongált templomot 1989-ben összefogással felújították. A hívek száma 350. A mise nyelve magyar. Az 1989-es népszámláláskor a 8147 lakosból 396 vallotta magát magyarnak. Vasárnapi iskolaként, fakultációként oktathatnánk magyart, esetleg elemi iskola létesülhetne. Továbbtanulásuk megoldható beutazással a mintegy 8 km-re lévő Técsőre, vagy az 5 km-re lévő, de a főúttól félreeső Viskre.

Visk (Viskove) 25 km-re fekszik Huszttól, és közigazgatásilag is a Huszti járáshoz tartozik. Római katolikus egyháza híveinek száma 1000. A mise nyelve magyar. A református gyülekezet 2000 lelket számlál. Önálló magyar és ukrán középiskolája van. A településhez több társközséget csatoltak. A mintegy 8000 lakosból 4000 magyarnak vallja magát. A településnek nincs magyar óvodája. A KMKSZ helyi alapszervezete az Illyés Közalapítvány támogatásával óvodát épített, ami nincs befejezve, és fenntartásának költségei nem biztosítottak.

Huszt (Huszt) Szilcén keresztül 109 km-re, Beregszászon át 132 km-re van a terület központjától Ungvártól. A római katolikus egyháznak 1500, a reformátusnak 500 híve van. Az 1989-es népszámlálás adatai szerint a 31 287 lakosból 1759 vallotta magát magyarnak. A településnek a szovjet rendszerben magyar nyelvű iskolája nem volt. 1992-ben a szülők kezdeményezésére újra-indították a magyar általános iskolát egy nagyon romos épületben, aminek a teteje 1998-ban a nagy havazáskor beszakadt, és csak 2000-ben,

magyarországi segítséggel sikerült rendbehozni. Az általános iskolát középiskolává lehetne fejleszteni, és magyar óvodát, vagy óvodai csoportokat volna célszerű indítani állami vagy egyházi fenntartásban. Néhány szaktanárra lenne szükség. A tanárok az alföldi területekről toborozhatók lakásbérleti támogatás, ellátási, valamint útiköltség hozzájárulás biztosításával.

Tisza menti települések Ugocsában

Az anyanyelvű oktatás szempontjából szórványhelyzetben vannak az ugocsai tömbmagyarság nyelvhatárán elhelyezkedő települések is: Királyháza, Fancsika, Mátyfalva, Tekeháza, Feketeardó.

A Tisza, Huszt után kiérve a síkságra a volt Ugocsa megyén halad keresztül, és napjainkra mintegy nyelvhatárt is képez. Míg a tömbmagyarság részeként a kárpátaljai Tiszántúl homogén magyar közeg maradt, addig a Tiszán innen és Nagyszőlős környékén a tiszántúli rész is az ukrán–magyar nyelvhatárt jelenti. A települések vallási szempontból vegyesek. A magyar lakosság római katolikus, református és görög katolikus vallású. A zömében görög katolikusok által lakott településeken 1945 után nem is nyitottak magyar osztályokat. A fél évszázad eredményeként helyenként az identitástudat módosulását, a nyelvcsereét észleljük. A KMKSZ megalakulása után, az aktivisták közbenjárásával ezekben a falvakban összevont elemi osztályokat nyitottak, de a továbbtanulási lehetőségek megoldatlansága miatt – a tanulónak a negyedik osztály után az ukrán tannyelvű oktatásban kellett folytatni tanulmányait – a kezdeményezések zöme elsorvadt. Bármilyen anyanyelvű program esetén ezt figyelembe kell venni, és abban az esetben maradhatnak meg a különböző képzési formák, ha egyidejűleg biztosítva van a magasabb szintű továbbtanulás lehetősége.

Nagyszőlős (Vinohragyiv) A volt Ugocsa megye székhelye, most a Nagyszőlősi járásé. A népszámlálás szerint 25 663 lakosából 3174 volt magyar. A település 100 km-re fekszik Ungvártól. 900 református és 2000 római katolikus lakja. A városban 1945-től magyar általános iskola, majd 1956-tól középiskola működik. A hetvenes években összevonták egy ukrán iskolával, aminek eredményeként majdnem elsorvadt. 1990-ben az iskola önállóságát visszaállították Milován Jolánnak és a KMKSZ kiállításának köszönhetően. Az 1991/92-es tanévet új épületben, a volt Ugocsa vármegyeházában kezdték meg. A patináns épület megfelelő otthont biztosít a körzet egyik szellemi központjaként számon tartott intézménynek. Az épület maga, de főleg a tetőszerkezete alapos felújításra szorul.

Csepe (Csepa) Nagyszőlőstől 28 km-re fekvő ukrán-magyar település. 1989-ben az 1883 lakosból 555 vallotta magát magyarnak. A lakosság többsége görög katolikus. A misét magyar és ukrán nyelven tartják. Az elmúlt évtizedekben a magyar görög katolikusokat ukrán nemzetiségűként tartották számon, így magyar oktatást nem szerveztek számukra. A faluban ukrán középiskola működik, ezen belül a kilencvenes évek derekán magyar tagozatot indítottak. Az iskola tanári kara igényli a szaknyelvi átképzést, a magyar szakirodalmat, tankönyveket és segédkönyveket, szemléltetőeszközöket, korszerű felszereléseket. A faluba szeretnének egy magyar szakos tanárt hozni. Ez ellátási költséggel és lakbér, valamint utazási támogatással megoldható.

A falu társközségei *Csomafalva (1946-tól Zatyiszovka)* és *Tiszahetény (1946-tól Hetenyi)*. Mindkét település lakossága ukrán, de a szülők megtanítják gyermekeiket magyarul kommunikálni. Magyar vasárnapi iskolák fenntartása ebben segítségükre volna.

Fancsika (Fancsikove) A Tisza bal partján fekszik, 8 km-re Nagyszőlőstől. Tiszaújhely előtt bekötőúttal kapcsolódik az Ungvár–Beregszász–Rahó országúthoz. Elszlávosodott, valaha magyar település. Az 1989-es népszámláláskor a 2015 lakosból 620-an vallották magukat magyarnak. A mintegy 200 római katolikus hívőnek magyarul miséznek. A plébánia filiája Mátyfalva. A református templomot a 300 lelkes gyülekezet tartja fenn. 1989 után újjászervezték görög katolikus egyházát. Anyanyelvűi intézményhálózata nincs. Az 1991/92-es tanévben magyar fakultációt vezettek be a helyi ukrán tannyelvűi középiskolában, a következő tanévben elemi osztályt is szerveztek, de ez elsorvadt. A 2000/2001-es tanévben a középiskola 738 tanulója közül 337-en tanulták a magyart választott tantárgyként az 1-6. osztályokban. A 60 tanárból 10 magyar nemzetiségű. Magyar óvodai csoport és elemi oktatás szervezése lenne célszerű. Megfelelő tanulólétszám esetén továbbtanulásuk helyben megoldható, ellenkező esetben biztosítani kellene a negyedik osztály után a beutaztatást a nagyszőlősi magyar középiskolába.

Mátyfalva (Matyijeve) A falu lakosainak száma az 1989-es népszámlálás szerint 1046, közülük 322 magyar. Az 1-4. osztályokban 20 gyerek jár magyar tagozatra. Nincs első osztály. Megoldandó problémának tartják a tanulók beutaztatását a legközelebbi 10 km-re fekvő Tiszaújlaki Középiskolába.

Feketeardó (Csornotisziv) A Tisza jobb partján terül el, 13 km-re Nagyszőlőstől. 1945-ben önálló magyar elemi iskolája, majd 1947-től általános iskolája volt. 1974-ben az ukrán középiskolához csatolták, azóta folyamatosan sorvad. 1991-ben több éves kihagyás után indítottak újra magyar osztályt.

A 2000/2001-es tanévben 92 tanuló járt magyar tagozatra. Az iskola tantestületét szakmailag kellene támogatni, beiskolázási programmal a tanulólétszámot növelni lehetne. Ez az iskola a körzetnek egyik bázisiskolájává válhatna, ahová az elemi után bejárhatnának a gyerekek. A környező falvakból a beutaztatást biztosítani kellene.

Gödényháza (Hugya) 1991-ben a református hívek száma 400 fő körül volt. Szórványban római katolikusok is élnek itt. Görög katolikus egyházát 1989-ben újrászervezték. 1989-ben az 573 lakosból 393 volt magyar nemzetiiségű. Magyar iskoláját a hetvenes években megszüntették. Fakultációként 1991-ben indult újra a magyar oktatás. Az iskola 13 tanítójából 4 magyar. A magyar elemiben nagyon kevés a tanuló. Problémát okoz a helyi közösségnek az elemi iskola fenntartása, amit beiskolázási programmal, illetve a tanítók támogatásával lehetne segíteni.

Karácsháza (Karacsin) Görög katolikus lakossága magyarnak vallja magát, de magyar elemi iskoláját bezárták az 1970-es években. 1991-től fakultációként tanították a magyart, majd megnyílt az elemi iskola. A görög katolikus egyház, egyik volt tulajdona ellenében, megkapta az 1990-es évek elején be nem fejezett általános iskolát. Az épületben görög katolikus magyar gimnáziumot szeretnének indítani, amely a görög katolikus magyar közösség szellemi központjává válhat, és értelmiségi utánpótlásának képzését is biztosíthatná. A faluban házakat terveznek vásárolni az idehívott pedagógusok számára szolgálati lakásként. A településnek a népszámlálás adatai alapján 397 lakosa volt, és ebből mindössze 122 magyar. Valószínű, hogy csak az itt élő reformátusokat és római katolikusokat számították magyarnak. A gimnázium beindítása pozitívan hatna a magyar nyelvű képzésre az adott vidéken, hiszen a gimnázium kollégiuma révén biztosítaná a továbbtanulást.

Királyháza (Koroleve) A népszámlás 7702 lakosból 568 magyart tartott számon. A település társközsége *Vérce (Verjaca)*, ahol az 1907 lakosból 587, illetve *Horki (Feketetiszahegy)*, ahol az 572-ből 178 magyar. A nagyközség területén a népszámlálás 1333 magyart tart számon. 1944 óta nincs magyar iskolája. Esetleges magyarországi támogatással a 2000/2001-es tanévben 111 gyerek tanulta a magyart fakultációként. Célszerű lenne bekapcsolni a KMPSZ által szervezett vasárnapi iskolák hálózatába, majd idővel magyar elemi működtetni és megoldani a gyermekek beutaztatását Nagyszőlősrre, esetleg továbbtanulásuk helyben is elképzelhető lenne, ha tíznél több tanuló volna osztályonként. A településnek jelentős magyar ajkú cigány lakossága van.

Tékeháza (Tékove) Nagyszőlőstől 6 km-re fekvő, ma már nem magyar többségű település. 1945-től magyar elemi iskolája, 1948-tól általános volt, az 1970-es években bezárták, azóta nem tudják újraindítani. Óvodájában is csak ukrán csoport működik. Az iskolában fakultációként tanulnak magyart. Megoldás lenne magyar óvodai csoport szervezése, valamint elemi iskola indítása. Továbbtanulásuk megoldható a 4 km-re lévő feketeadói középiskolában, vagy a 6 km-re lévő nagyszőlősi középiskolában beutazási lehetőség biztosításával.

Hetenyi, Csomafalva, Szaszovo ukrán falvak, ahol az idősebbek beszélnek magyarul, és a fiatalok számára igény esetén vasárnapi iskolákat lehetne szervezni.

A Borzsa völgye

Ilosva (Irsava) járási székhely. Az 1910-es évek elején még fele-fele arányban éltek itt magyarok és rutének. Az 1989-es népszámlálás adatai szerint a 10 583 lakosból mindössze 108 vallotta magát magyarnak. Néhány református család él a településen, akik a bilkei gyülekezethez tartoznak. Intézményes anyanyelvi képzés nincs, vasárnapi iskola indítása egy csoporttal elképzelhető.

Ilonca (Ilnica) 4 km-re fekszik Ilosvától, a járási székhelytől, abszolút ukrán többségű település. Az 1989-es népszámlálás szerint a 8988 lakosból mindössze 13 vallotta magát magyar nemzetiségűnek. Szórványban élnek római katolikusok és reformátusok. A helyi magyarok többsége adventista. A hittagok száma 1990-ben 280 volt (Botlik-Dupka). Intézményes anyanyelvű oktatásuk nincs. Vasárnapi iskola igény esetén indítható.

Dolha (Dovhe) A járás székhelyétől, Ilosvától 28 km-re fekszik a Munkács-Kovácsrét (Kusnica) műút mentén. A római katolikus hívek száma 1990-ben 1000 lehetett. Az istentisztelet ekkor még szlovákul és magyarul folyt. Az egyház szerint 1997-ben már csak 300 lélek tartozott hozzá. A miséket szlovákul tartják. Vasárnapi iskola egy csoport számára elképzelhető.

Bilke (Bilki) Ilosvától 8 km-re fekszik a Borzsa és a Bilke patak mentén. 1991-ben a mintegy 100 hívőből álló újjáalakult gyülekezet templomot épített. A KMPSZ szervezésében 2000-től vasárnapi iskolában nyugdíjas pedagógusok foglalkoznak a gyerekekkel, akik zöme már nem magyar anyanyelvű.

Nagybakta (Bakta) a Beregszászi járásban, már az alföld és a szőlőhegyek lábánál fekszik, mintegy 8 km-re Beregszásztól a Beregszász–Nagyszőlős–Rahó főút mellett. A korábbi tanya, illetve uradalom helyén Állami

Mezőgazdasági Kísérleti Állomást szerveztek. A kísérleti állomás vonzotta a Szovjetunió különböző nemzetiségeit az ott kínált lakások és kedvezmények révén. 1989-re a falu 900 lakosából 400 volt magyar. A magyarok főleg reformátusok, akik 1999-ben holland segítséggel templomot építettek. A településen ukrán tannyelvű elemi iskola működik, ahol fakultációként a KMPSZ szervezésében magyart is oktatnak. Igény mutatkozik rá és reális esélye van összevont magyar elemi osztályt indítani. A továbbtanulás beutazással megoldható a 3 km-re fekvő Mezőgecei Általános Iskolában.

Bakos (Bakos), Badó (Bado), Szvoboda (Szvoboda), Danyilovka (Danilivka). Az adott kis fálvak volt uradalmi tanyákból kialakult erősen vegyes lakosságú települések. A csehszlovák megszállás idején 1938 előtt telepítettek ide csehek és ruszinokat. A Magyarországgal való újraegyesítéskor a csehek elhagyták a településeket. A megüresedett házakba és földekre magyar vitézeket és nagycsaládosokat költöztettek. Az 1989-es népszámlálás szerint Szvobodán 979 lakosból 198, Badón 535-ből 108, Bakosban 928-ból 188, Danyilovkán 503-ból 102 volt magyar. Ukrán középiskolája van, amely helyileg Nagybakos településen (ma már Szvoboda egyik utcája) található. A nagybakosi magyarok római katolikusok, a kisbakosiak reformátusok. Mindkét felekezet templomot épített magának. A római katolikus hívek száma 180. A két felekezet közösen vasárnapi iskolát tart fenn, ahol két csoportban 32 gyerekkel foglalkoznak szombatonként, heti 6 órában. Az egyik nevelő református, míg a másik római katolikus. Reális lenne magyar elemi osztályt indítani az ukrán tannyelvű iskolában. Továbbtanulásuk akár helyben is megoldható lenne saját tanárok kinevelésével vagy a KMTF végzőseinek delegálásával, kedvezőtlenebb esetben beutaztatással a mintegy 10 km-re fekvő Bátyúti Középiskolába.

A Borzsa vidékéhez tartozik néhány olyan ukrán település, amelyek közigazgatásilag a Beregszászi járás részét képezik és a hagyományok szerint egyes szülők megtanítják gyermekeiket a magyar nyelvre. Ezek a települések: *Kováászó (Kvaszove), Alsőremete (N. Remeti), Felsőremete (V. Remeti), Somitanya (Kasztanove)*. Kovászón, amely Nagyberég–Bene–Sárosoroszi között fekszik és görög katolikus ukrán település, a misén magyar énekeket is énekelnek. Ezek a településeken lenne igény vasárnapi iskolákra.

A Latorca völgye

Szolyva (Szvaljava) A város a Szolyvai járás székhelye, a Felső-Latorca völgyében terül el az Ungvár–Munkács–Lemberg országút mentén, Ungvártól

72 km-re. Az 1989-es népszámlálás adatai alapján a 18 980 lakosból 324 magyart regisztráltak. A római katolikus hívek száma 1991-ben 1500 körül volt. Az istentisztelet magyarul, szlovákul és németül folyik. Reformátusok is élnek a településen. Egyházukat újjászervezték, és óvodát tartanak fenn. Az óvodásokkal és az első osztályosokkal ketten foglalkoznak, heti két alkalommal. A foglalkozásokon mintegy 52 gyerek vesz részt. Vasárnapi iskola működik közel 30 gyerek számára. A vasárnapi iskola kiterjesztése, esetleg a magyar napi fakultáció vagy tantárgy bevezetése elképzelhető az iskolákban.

Polena (Poljana) Polena Szolyvától 12 kilométerre fekvő ásványvízforrásáról és üdülőiről híres nagyközség, amely az 1980-ban megépített új Ungvár–Lemberg nemzetközi országút átadása óta kissé félreeső helynek számít a régi műút mentén. A legutóbbi népszámlálás adatai szerint a 4314 lakosból 28 magyar volt. Polenán a KMPSZ szervezésében mintegy 12 gyerek számára vasárnapi iskola működik.

Munkács (Mukacseve) Ma a mintegy 80 település közigazgatási központja és megyei jogú város. A városban a magyarság száma az 1989-es népszámlálás szerint 80-ezerből 15 ezerre tehető. Az elmúlt tíz évben erőteljes a magyarság kitelepülése. A város magyarságának nagyobbik fele római katolikus, de jelentős a reformátusok száma is. A római katolikus hívek száma 6500. Főleg magyarul, de szlovákul is miséznek. A városban van a Római Katolikus Apostoli Kormányzóság székhelye. A Kárpátaljai katolikus püspök, Majnek Antal két éve magyar tannyelvű katolikus gimnázium indítását kezdeményezte. Az intézmény a helyi magyar tannyelvű II. Rákóczi Ferenc Középiszkolában mint tagozat kezdte meg a munkáját, önállósodása most van folyamatban. Gondot okoz az elhelyezés, mert az egyház tulajdonát képező számos épületből nagyon keveset sikerült visszaszerezni. A református gyülekezet mintegy 900 hívet tart számon. Lelkipásztoruk Gulácsi Lajos, a Kárpátaljai Református Egyház korábbi püspöke. (Az ő püspöki tevékenységének eredménye a három kárpátaljai református gimnázium megalapítása és bejegyzése.) A városban egy magyar középiskola és egy magyar általános iskola működik, ahová főleg cigány gyerekek járnak. Fontos az önálló magyar óvoda működtetése, a magyar iskola felszereltségének és körülményeinek javítása, a katolikus gimnázium önállósítása és működésének biztosítása, épületgondjának megoldása, a cigány iskola profiljának kialakítása a tanulók és szülők igényei szerint. Ezek a feladatok külön tanulmányt igényelnek.

Beregrákos (Rakosin) Nyelv- és nyelvjárássziget a Latorca jobb partján, 9 km-re Munkácstól az Ungvár–Munkács műút mentén. A község része

Benediki (Benedikivci), Ruzkóc (Ruszke), Csapolc (Csopivci). Kajdano (Kajdanove) 1992-ben kivált a településből. 1991-ben a református hívek száma mintegy 1000 fő volt. A faluban 1945-ben megmaradt az általános iskola. Külön magyar óvodája van. Az iskola felszerelésének, és állagának felújítására lenne szükség.

Kajdanó (Kajdanove) Beregrákoshoz tartozott 1992-ig. Főleg ukránok lakta település. Mintegy 2000 lakosából 300 magyar nemzetiségű. A görög katolikus egyház, amely visszakapta jogait, helyben már csak ukránul misézik. Református egyháza 1815-ben keletkezett. 1991-ben híveinek száma mintegy 200. A gyerekek, ha magyarul akarnak tanulni, a közeli beregrákosi iskolába járhatnak. Helyben, igény szerint magyar összevont iskolát lehetne létesíteni, a gyerekek beutaztatását meg kellene szervezni.

A Latorcához közeli területen, főleg Munkács vonzáskörzetéhez tartozó számos településen élnek római katolikusok, akik német származásúak, de a magyart is használják. A misék nyelve még a nyolcvanas években is magyar, illetve német volt. A kilencvenes években már inkább magyar és szlovák, vagy magyar és ukrán. Ezen települések némelyikében esetleg elképzelhető magyar vasárnapi iskola működtetése.

Ungvidék

Közigazgatásilag ez a földrajzi egység a Nagybereznai, Perecsenyi és Ungvári járásokra oszlik. Azokat a településeket vizsgáljuk meg, ahol nem csak ortodox és görög katolikus egyház működik, mert ezeken a helyeken esetleg élhetnek magyarok, akik igényelhetik az anyanyelvi képzés valamilyen formáját.

Nagyberezna (V. Bereznij) A járási székhelyként működő városka a közigazgatásilag hozzácsatolt Zábriggallyal együtt 8334 lakosú. 1989-ben a népszámlálás szerint 29 magyar volt a városban. Az ukrán tannyelvű gimnáziumban 1994-ben még tantárgyként tanították a magyart, aminek oka a kereskedelem élénkülése is lehetett, de esetleg a helybeli magyar származásúak kezdeményezése. A szájhagyomány szerint a hetvenes években még magyar volt a temetkezési és más szertartások nyelve. 1991-ben a kettős magyar-szlovák anyanyelvűek számát 600-ra becsülték a településen.

Perecseny (Perecsin) A járási székhelyen a hozzá csatolt Szemir községgel együtt mindössze 8989 lakost számláltak, akik közül 90-en tartották magukat magyarnak. Az 500 hívőnek ma már szlovákul miséznek, de a nyolcvanas években még magyarul is tartották a szertartásokat.

Turjaremete (Turji Remeti) A Perecsényi járáshoz tartozik a Turja völgyében. A népszámláláskor a 3585 lakosból 48 magyarnak tartotta magát. Az 1961-ben bezárt katolikus templomot 1989-ben adták vissza. A hívek száma 300, akik szlovákul miséznek. 1991-ben a hívek száma még 850 volt, akiknek magyarul és szlovákul tartották a misét.

Antalóc (Antalovci) A községben a népszámlálás szerint az 1125 lakosból 347 magyarnak tartotta magát, bár a magyar oktatás iránt ezidáig nem mutatkozott igény. A római katolikusok a községben 1993-ban építették fel 100 ülőhelyes templomukat. A hívek száma 2000, a misét szlovákul tartják.

Mélyút (Hliboke) A kis falu 605 lakosából 186 magyarnak vallotta magát az 1989-es népszámláláskor. Egyházilag Szerednye filiája. Római katolikus templomát az 1960-as években bezárták, és 1967-ben ateista múzeumot nyitottak benne, de újraalapították 1989-ben. A hívek száma 300, akik a szertartásokat szlovákul tartják.

Onokóc (Onokovci) A településnek 2682 lakosa volt az 1989-es népszámláláskor. Ekkor 827 magyarnak tekintette magát. A magyar oktatás iránt még nem érdeklődtek a községből. A római katolikus hívek száma 100, akik szlovákul miséznek.

Órdarma (Sztorozsnica) A településen ukránok, szlovákok és magyarok élnek. A népszámlálás adatai szerint 2050 lakosból 632 magyarnak vallotta magát. A hívek száma 500, akik magyarul és szlovákul miséznek. A községben az ukrán középiskolában az elmúlt évtizedben szlovák osztályt nyitottak. A lakosság nagy része háromnyelvű.

Szerednye (Szerednye) Nagyközség az Ungvár-Munkács főúton, és félúton található a két város között. A hívek száma 500, akik szlovákul miséznek, és csak néhányan vallják magukat magyarnak. A magyar nyelvet inkább a cigányok beszélik, akik viszont az oktatás iránt nem érdeklődnek. A népszámláláskor a település 3440 lakosából 2761 ukránnak, 47-en pedig magyarnak vallották magukat.

Unghuta (Huta) A településen a népszámláláskor 264 lelket számoltak, melyből 84 magyarnak tartotta magát. A katolikus egyház szerint 700 szlovák és néhány magyar család lakja. Templomukat 1935-ben alapították, de 1958-ban bezárták, majd 1989-ben újraalapították. Az istentiszteletet elsősorban hutai, nevicsei, és ókemencei szlovákok látogatják. A hívek száma 90, a misét szlovákul tartják.

A felsorolt települések lakosságának zöme szlovák vagy ukrán nemzeti-ségű és anyanyelvű, így már nagyon csekély a valószínűsége bármilyen intézményes magyar nyelvi oktatás (akárcsak vasárnapi iskola) beindításának.

Ungvár (Uzshorod)

Megyei jogú város, Kárpátalja közigazgatási központja, amely az utóbbi fél évszázadban terebélyesedett a betelepülések révén, így a magyarság elvesztette pozícióját. Az 1989-es népszámláláskor a 117 061 lakosból még 9179 magyar volt. Az külföldre települők száma a városban az utóbbi években nagymértékben nőtt. A magyarok római katolikusok és reformátusok, illetve görög katolikusok. A római katolikus egyház híveinek száma 6500. A nagymise magyar, de néhány éve már a kismisét néha szlovákul tartják. A görög katolikusok magyar nyelven, vasárnaponként a székesegyházban tartják a kismisét. A magyar görög katolikusok számáról nincsenek adataink. A reformátusok gyülekezete 1000 főre tehető.

Anyanyelvi oktatási intézménye a Dayka Gábor Középiskola. Egy óvodában működik magyar csoport. A Közművelődési Szakközépiskolának magyar tagozata, az Ungvári Nemzeti Egyetem Filológiai Karának pedig magyar tanszéke van, ahol magyar nyelv és irodalom szakos tanárokat képeznek. 1990 óta tart a huzavona az Ungvári Állami Magyar Gimnázium megnyitásával kapcsolatban. A város vezetése arra hivatkozva, hogy nem találnak szabad épületet az intézmény számára, a kérdésben a döntést elodázza. Időközben több gimnáziumot és líceumot is nyitottak a hatóságok, melyek számára tudtak szabad épületet biztosítani. A gimnázium az Ungvári járás magyarsága számára lenne fontos. Ez lehetne a körzet szellemi elitjét képező és az értelmiségi utánpótlást biztosító intézmény. A város nagy kiterjedése miatt önállósítani kellene a mostani magyar középiskola tagozataként működő új lakónegyedbe li úgynevezett kisiskolát. Ez erősítené a magyarság pozícióit a városban.

Az Ungvári járásban a népszámlálás szerint sok településen jelentős a magyarok száma: Baranya – 407, Barvinok – 106, Hosszúmező – 174, Hegyfark – 128, Nagyláz – 573, Cigányóc – 144, Alsoszlatina – 265, Oroszkomoróc – 471, Dubrovka – 255, Irljava – 361, Csabanyivka – 167, Kibljari – 304, Hajdos – 151, Linci – 259, Kereknye – 465 Kincses – 74, Dimicső – 122, Nevicke – 313, Kamjanica – 560, Packanyove – 367, Hudlove – 482, Felsőszlatica – 104, Csertezs – 217, Járok – 208, Sztripa – 147. A fentebb leírtak miatt ezeket az adatokat erős kételkedéssel kell fogadnunk, esetleg elképzelhető, hogy a cigányok vallották magukat magyarnak a népszámláláskor.

IRODALOMJEGYZÉK

- A KMKSZ történetéből. Dokumentumok, tények. Budapest–Ungvár, Intermix.
- A Kárpátaljai Református Egyház 1996. Beregszász, kézirat.
- Az etnikumok közötti viszony Kárpátalján című konferenciáról. *Kárpátaljai Szemle* 1997. 5. sz. 2.
- Bagu Balázs: A kárpátaljai magyar óvodák és óvodai csoportok adatai és címlistája. *Közoktatás* 1995/3. 19–21.
- Bagu Balázs – Dr. Deák Ferenc: Anyanyelvi oktatás a szórványban. *Közoktatás* 1997/3. 11–13.
- Bagu Balázs – Dr. Deák Ferenc – Bagu Géza: A magyar nyelv tanítása nem magyar iskolában. *Közoktatás* 1997/4. 13–15.
- Bagu Balázs – Dr. Deák Ferenc: *Anyanyelvi oktatás Kárpátalján*. Kézirat.
- Bilics Éva: „... biccen a szó már a száj szögletén”. *Közoktatás* 1995/4. 8–9.
- Botlik József – Dupka György: *Ez hát a hon ... (Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéről, 1918 - 1991)*. Mandátum – Univerzum, Bp., 1991.
- Bottlik József – Dupka György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1993.
- Csáti József – Dióssi Géza Kornél: A Kárpátaljai Római Katolikus Egyház. *Extra Hungariam. A Hatodik Síp antológiája*, 176–182. Budapest–Ungvár: Hatodik Síp Kiadó, 1992.
- Csernicskó István: A számok tükrében. Kárpátalja lakosságának nemzetiségi megoszlása a legutóbbi szovjet népszámlálás (1989) adatai alapján, némi kitekintéssel. *Forrás* 1997/5: 70–76.
- Csernicskó István: Kétnyelvűség és iskola. *Kárpátaljai Szemle* 1994. 9. sz. 17–19. p.
- Csernicskó István: A tannyelv szerepe az egy-, illetve kétnyelvűség kialakításában. *Közoktatás* 1995/4. 6–7. p.
- Csernicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest, Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely, 1998.
- Csernicskó István: A kárpátaljai magyar nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről. *Közoktatás*, 1999/2. 19–20.
- Csernicskó István: Jogok és jogtalanságok. A kisebbségek anyanyelvi oktatásához való jog a nemzetközi és az ukrán kisebbségvédelmi dokumentumokban. *UngBereg 2000. Második Pánsíp-almanach*, 114–118.
- Csernicskó István – Orosz Ildikó: A magyar nyelv (és nyelvet éltető közösség) jelenéért és jövőjéért folytatott tevékenység Kárpátalján, In *Anyanyelvünkéről, anyanyelvünkért. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból*. NKÖM, Budapest, 2000.
- Czébely Lajos: *A viski magyar iskola története*. KMKSZ, 1998.
- Dupka György: A magyarság számának, összetételének és települési területeinek változása Kárpátalján (1910-től napjainkig). In: Kovacsics József (szerk.)

- Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990)*, 164–174. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1994.
- Fedinec Csilla: *A magyar tan nyelvű iskolahálózat Kárpátalján*. Anyanyelvű oktatásunk, MTT Könyvtár 1, Szabadka 1997.
- Gereben Ferenc: Nemzeti és kulturális identitás Kárpátalján. *Pro Minoritate* 2000/tavaszi, 166–170.
- Grozdova, I. N.: Etnokulturális folyamatok napjainkban a kárpátaljai magyar lakosság körében. In: Ortutay Gyula (szerk.) *Népi kultúra – népi társadalom*. Az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának évkönyve V–VI., 457–466. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.
- Gulácsy Géza: Az önálló nemzetiségi oktatási rendszerről. *Kárpátaljai Szemle*, 1993. 2. sz. 7–12.
- Hrancsák Ivan: Uhorci Zakarpattya v pizsljavojennyi roki: kiljksznij analiz (1945–1996 rr.) In *Matyeriali naukovoprakticsnoji konferenciji „Gyerzsavne rehuljuvannya mizsetnyicsnih vidnoszin v Zakarpattyi”*, Uzshorod, p. 83–97. 1997.
- Józan Lajos – Gulácsy Lajos: A Kárpátaljai Református Egyház múltja és jelene. In *Extra Hungariam. A Hatodik Síp antológiája*, 156–162. Budapest–Ungvár, Hatodik Síp Kiadó. 1992.
- Joó, Rudolf: *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Budapest, Gondolat. 1988.
- Kacsur Gusztáv: Tiszaújlaki nyomorpedagógia. *Kárpátaljai Szemle*, 1993. 2.sz. p. 4–5.
- Kacsur Gusztáv: Meddig csökken még a létszám? *Kárpátaljai Szemle*, 1995. 5. sz. 13–14.
- Kárpátalja településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941)*. Budapest Központi Statisztikai Hivatal, 1996.
- Kész Rita: Iskola a nyelvhatáron. *Kárpátaljai Szemle* 1996. 1. sz. 18–19.
- Kész Rita: Rahói mozaik (Interjú Bilics Évával a KMKSZ Rahói alapszervezetének elnökével.) *Kárpátaljai Szemle* 1996. 4. sz. 14–15.
- Kiss Gy. Csaba: Vázlat a nemzeti kisebbségekről. *Educatio* 1993 - nyár, 174–178.
- Kocsis Károly-Kocsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében*. Budapest, Tankönyvkiadó. 1991
- Dr. Kocsis Károly: A Kárpát – Balkán régió változó etnikai-vallási arculata – Az etnikai-vallási struktúra átalakulása (1920–1980) Részlet. *Kárpátaljai Szemle* 1995. 1–2. sz. 24–25.
- Kovács Elemér: Így látjuk mi. A kárpátaljai magyarság értékrendje. *Kárpátaljai Szemle* 1996. 6. sz. 18–19.
- Kovács Elemér: Vízválasztó. Ugocsei magyar kisiskolák. *Kárpátaljai Szemle* 1998. 4. sz. 10–11.
- Kovácsné Marton Erzsébet: KMPSZ – az elismerés rögös útján. *Közoktatás* 1996/1. 21.

- Kovácsné Marton Erzsébet: Alapszervezeti elnökök találkozója. *Közoktatás*, 1996/3. 26.
- Kovácsné Marton Erzsébet: „Növeli, ki elfedi a bajt”. *Közoktatás*, 1997/4. 4-7.
- Kozma Endre: Áldozat a fennmaradásért (Kárpátaljai magyar iskolaügy, 1986-1989). *Kárpátaljai Szemle* 1995. 4. sz. 19-21, 5. sz. 20-21.
- Kozma Endre: *Észrevételek a kárpátaljai magyarságnak és helyzetének állapotáról*. Kárpátaljai Minerva 1.kötet, 2. Füzet. P. 79-90. (é.n.)
- Lajos Mihály: A görögkatolikus egyház tegnap ... és ma. *Kárpátaljai Szemle* 1996, IV/2: 15.
- Maco, N. O. – Luc, O. M.: Nacionalnij szklad naszelewnya Zakarpatszjkoi oblasztyi (zhidno perepiszu 1989 r.). In *Matyeriali naukowo-practicsnoji konferenciji „Gyerzsavne rehuljuwnya mizsetnyicsnih vidnoszin v Zakarpattyi”*, 214-234, UZSDU, Uzshorod. 1997.
- Marton Erzsébet: Hogy megmaradjon az anyanyelvű élettér. A KMPSZ VII. közgyűlésén. *Közoktatás*, 1999/2. 3-4.
- Médam Alian: A diaszpóra archetipusai, tipológiája. *Kisebbségkutatás*, 1994/3.
- Mihovics I.I.: Problemi szocializaciji osznovnih etnoszociálnih szpiljnot Zakarpattya, In *Matyeriali naukowo-practicsnoji konferenciji „Gyerzsavne rehuljuwnya mizsetnyicsnih vidnoszin v Zakarpattyi”*, Uzshorod, p. 46-57. 1997.
- Olekszjenko Anatolij (szerk.): *Oszvita Ukrajini u perehidnij period*, Mizsarnodnij Fond Vidrodzsennya Kijiv. 1997.
- Orosz Ildikó: Non scholae, sed vitae ... *Hatodik Síp*, 1990. 2. sz.
- Orosz Ildikó: Magánvélemény (Gondolatok egy újságcikk és egy „válóper” kapcsán). *Kárpátaljai Szemle* 1994. 7. sz. 13-14.
- Orosz Ildikó: *A magyar nyelvű oktatás esélyei Kárpátalján (Dokumentumgyűjtemény)*. Ungvár-Budapest, Intermix. 1995.
- Orosz Ildikó: A társadalmi szervezetek szerepe az államalkotó folyamatok stabilizálásának biztosításában a közoktatás szemszögéből. *Közoktatás* 1998/3-4.
- Orosz Ildikó: Anyanyelvről, oktatásról egy koncepciótervezet kapcsán. *Közoktatás*, 1998/2. 3-5.
- Orosz Ildikó: A kárpátaljai magyar nyelvű oktatás távlati fejlesztésének lehetőségei. *Kárpátaljai Szemle* 1994. 5. sz. 8-9.
- Orosz Ildikó: Kisebbségi oktatás Kárpátalján. *Nyelvünk és kultúránk*, 1999. 106. sz. 61-77.
- S. Benedek András: *Kárpátalja története és kultúrtörténete*. Bp., Bereményi Könyvkiadó. (é.n.)
- S. Benedek András: *A tettenérhető történelem. (Kárpátaljai nemzetiség - és kultúrtörténeti vázlat.)* Ungvár – Budapest, Intermix, 1993.
- S. Benedek András: *„Itt élned, halnod kell...” Kárpátaljai honismereti olvasókönyv*. Ungvár-Budapest, Intermix. 1994.

- S. Benedek András: *A megmaradás esélyei. (Tanulmányok, esszék, kritikák)* Hatodik Síp Alapítvány, Mandátum Kiadó, 1996.
- Dr. Szabó László: *Kárpátaljai demográfiai adatok.* Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó, 1993.
- Dr. Veress Gábor – Popovics Vladimir: *Nemzetiségi iskolák Kárpátalján 1919-1991,* Beregszász, 1999.

ILDIKÓ OROSZ

Mother tongue/native speaker teaching in the scattered region. A general survey of Ukraine (Sub Carpathian region)

The author takes into account that the typologizing of a national minority is made based on three criteria – number, spatial position, identity - which influence and determine its interest enforcement possibilities in the majoritarian society, namely how the minorities can assure the continuance of their cultural life, and the reproduction of their national elite which bears its cultural values and hands over these values. If some minorities have strong positions, in the light of the above mentioned criteria, then they can have an independent community life and they integrate as a community in the majoritarian nation so they possess collective rights. The weakening of whichever criterion affects negatively the interest enforcement, which finally destroys the community, its members – responding to the challenges of the minoritarian being – move toward the assimilation, which appears as a possible solution for the individual. The Hungarian minority in Ukraine, taking into account the above mentioned criteria, can be considered a scattered minority, and it can be regarded as an endangered minority being on the “turning point” also in Ukraine.

The spatial position, the number, the identity of the Ukrainian scattered minorities, and their histories, which differ from region to region, the Hungarian mother tongue educational system didn't develop in the same way so their Hungarian native speaking education can not be uniformly analyzed. The author, because of this, deals separately with the present and possibilities of the Hungarian language teaching in the case of the different regions, settlements. In the same time, the study sketches a strategy for the development of the Hungarian language teaching in Ukraine.

HEGYELI ATTILA

A moldvai csángók magyar nyelvi oktatásának szükségességéről

*Borbáth Erzsébetnek ajánlom,
hálás köszönettel mindazért, amit tőle tanulhattam*

Az itt következő tanulmányt egy tanár írta. Minden pedagógus – köztük magam is – sokkal szívesebben foglalkozna módszertani, oktatási kérdésekkel, magukkal a gyerekekkel, mint a politikával, az oktatás politikai vetületeivel. A moldvai csángó gyerekek magyar nyelvre tanítása mégis mélységesen politizált kérdés: ez így volt az 1950-es években is, az lett 1990 után is.¹ Én is – akár 12 másik tanártársam, akik 2002 januárjában még mindig az iskola keretein kívül kénytelenek a magyar nyelvet tanítani csángó gyerekek számára szülőföldjükön – szívesen tanítanám szaktárgyamat (a magyar nyelvet és irodalmat) a hivatalos román állami iskolában. De ez sok csángó szülő akarata ellenére a mai napig nem lehetséges. Sőt, a román hatóságok mindent elkövetnek, hogy ilyen iskolán kívüli formában is megszűnjön a magyar nyelv oktatása.²

A tanárok dolga azonban az, hogy tanítsanak, így aztán megkerestük mi is Moldvában annak a lehetőségét, hogy mégis taníthassuk a gyerekeket szüleik nyelvére, ahogyan megkeresték ezt a lehetőséget azok az erdélyi tanárok is, akiknek keze alatt az elmúlt tíz esztendőben sok csángó fiatal tanult magyarul.

Az itt következő tanulmányban megpróbálom összefoglalni a jelenlegi helyzet előzményeit, illetve felvázolom a magyar nyelv oktatásának mai esélyeit, lehetőségeit.

1 A politizáltság kérdését megerősíti Kapalo 1993 és Pálffy 1997 is.

2 Összefoglalóan a 2001-es év ilyen tárgyú eseményeit l. Gazda 2001.

Szükségesnek mutatkozik néhány történeti tény megemlítése, hogy világosabb legyen, milyen előzményekre épült a most kialakult oktatásszervezési elképzelés. Így meg kell említenünk az ötvenes években, a Magyar Népi Szövetség által kezdeményezett oktatási kísérleteket. 1948–49-ben Moldova-szerre beindultak magyar nyelvű osztályok. Volt olyan falu, ahol csak magyarul lehetett tanulni, voltak olyan települések is, ahol párhuzamosan létezett a román és magyar nyelvű oktatás. Bákóban létezett magyar nyelvű tanítóképző is. Mindezeket az ötvenes évek közepétől kezdődően rendelettel megszüntették. 1953 őszén felszámolták a legtöbb ilyen iskolát, majd 1956-ban sok településen a magyar nyelvet tantárgyként bevezették a román tannyelvű iskolákban, de két év múlva, 1958–59-ben teljesen felszámolták az iskolán belül még létező magyar szót.³ Ettől a dátumtól máig nem lehetséges a moldvai román tannyelvű iskolákban a magyar nyelv tanítása, illetve évtizedeken keresztül tiltott volt annak használata még az iskola udvarán is. Számátalan olyan emberrel találkozhatunk ma is moldvai csángó falvakban, akik arról mesélhetnek, hogy milyen brutális agresszióval büntették a magyar nyelv használatát az iskola falán belül.⁴

Az a néhány évig létező magyar nyelvű oktatás azonban tanulságos lehet számunkra is, főleg azért, mert köztünk vannak még az akkori diákok. Immár nagyapák lettek, de az iskolai éveket nem felejtették el. A velük való beszélgetések alapján világosan leszűrhető a tanulság: azok az emberek, akik ma is kedvesen emlékeznek vissza akkori tanáraikra, ma is jó tanárnak mondják hajdani oktatóikat (elsősorban tanítónőkről, tanítókról van szó), a mai napig megmaradtak olyanoknak, akik vállalják magyar identitásukat, hajlandóak tenni is azért, hogy anyanyelvük megmaradjon, kultúrájuk ne vesszen el.⁵ Természetesen egy-egy eset elemzésekor sok más tényező is számításba jöhet. Fontos a családi hagyomány, a rokonok hozzáállása, a munkahelyi lehetőségek, a kárpát-medencei kapcsolatok stb. Mégis a fent leírt trenddel szemben megfigyelhető az ezzel ellentétes folyamat is: azokban a falvakban, ahol nem éppen lelkiismeretes magyar pedagógus dolgozott, az akkori diákok nagy százalékban lettek a román ideológia kiszolgálói, a mára már teljesen világosan

3 Jó adatokat szolgáltat az ötvenes években zajló moldvai magyar oktatással kapcsolatosan Vincze Gábor történész (Vincze 2000). A megjelölt helyen hiteles dokumentumok másolatait is közli a szerző.

4 Sok beszédes visszaemlékezést kötetbe szedve is olvashatunk Sylvester Lajos munkájában (Sylvester 2000).

5 Itt nem áll módunkban részletezni a csángóság identitásának egyedülálló vonásait. Erre vonatkozóan lásd pl. Hegyeli 2000.

körvonalazódott román csángók identitásának szószólói. Tehát a tanulságot le kell vonnunk, kötelességünk tanulni a fenti jelenségből.

Aztán 35 év után ismét napi téma lett a csángók magyar nyelvű/nyelvi oktatása. A kommunizmus elnémító évtizedei után a felszabadult magyar törekvések kaotikus csángómentő akciósorozata következett.

Mivel sokáig nem létezett a csángóknak semmiféle érdekvédelmi szervezete, majd amikor létre is jött, igen alacsony hatékonysággal dolgozott, nem volt egy olyan szerv sem, amely összehangolhatta volna többek közt az oktatási tennivalókat. A magyarországi kormányzati, illetve civil szféra segítőkészsége létezett, akár a nyugati és erdélyi magyarság segíteni akarása is. Ez a segítőkészség a kilencvenes évek elején – nagyon erőteljesen átítatva nemzeti érzelmekkel – minimális szakmai szempontrendszer mentén támogatott bizonyos próbálkozásokat. Nézzük, melyek is voltak ezek?

I. Létezett Moldvában egy naiv kezdeményezés, amely nem szaktanárokkal, rendszerszerűség nélkül (pedig ez hosszú távon lehetetlenné tesz minden oktatási folyamatot) próbált válaszolni azokra a minimális igényekre, amelyek a magyar nyelv oktatását kérték csángó falvakban. Ilyen próbálkozás volt Szabófalván Perka Mihály részéről, Lészpeden pedig Fazakas Józsi és Fehér Kati akaratából, majd rövid ideig Klézsén Duma András kísérlete. Mindezek fokozatosan megszűntek részben a tényleges román karhatalmi ellenállás miatt, részben pedig az oktatási folyamat csődjé miatt is. Az itt befektetett energiák nem térültek meg. Az oktatás hatékonyságát vagy inkább hatástalanságát az is mutatja, hogy a fent említett tanítók keze közül kikerült tanítványok minimális hányada folytatta tanulmányait magyarul.

II. A fent említett oktatással semmilyen viszonyt nem tartott fenn az Erdélyben zajló csángóoktatás. A kilencvenes évek elején indult és napjainkig is tartó rendszer lényege az, hogy moldvai csángó falvakból gyerekeket hoztak ki különböző erdélyi iskolákba, ahol magyarul zajlott az oktatás. Ez a forma már sokkal hatékonyabb volt, hiszen itt szaktanárok tanították a gyerekeket. Azonban ezek a tanárok nem voltak felkészülve, felkészítve erre a speciális oktatási feladatra. Ennek a korszaknak a kiemelkedő képviselője Borbáth Erzsébet, aki ezekben az években a csíkszeredai József Attila Általános Iskola igazgatónöje volt. Az ő szakmai tudása és elhivatottsága, szervezőkészsége mentette meg ezt a jelenséget a teljes csődtől. Természetesen nagy szerepe volt itt sok más tanárnak is, de az a tény, hogy egyáltalán fennmaradhatott ez a folyamat ennyi éven át, elvitathatatlanul Borbáth tanárnő érdeme. Ő volt az első, aki felismerte, hogy ez egy speciális oktatási feladat, amelyet nem lehet, és nem

szabad nem külön kezelni. Ugyancsak az ő nevéhez fűződik az a felismerés is, hogy az oktatási folyamatba bekapcsolt gyerekek sorsát is követni kell, nem elég a szakórákat megtartani nekik. Így elsősorban Csíkszeredában, de Udvarhelyen, Kovásznán, Régenben, Sepsiszentgyörgyön, Gyulafehérváron, Bukarestben is tanultak magyar nyelven moldvai csángó gyerekek százai egy évtizeden át. Ennek az oktatási folyamatnak óriási költségei voltak, amelyet az egyház, a mindenkori magyar kormányzat, itthoni és külföldi magánszemélyek, vállalkozók álltak. A szervezés illetéktelenül a pedagógusok kezébe került, éppen azért, mert nem volt egy elég erős csángó érdekvédelmi szervezet, amely ezt a munkát felvállalta volna. Szándékosan nem említék pontos statisztikákat arra vonatkozóan, hogy hány diák került magyar tannyelvű osztályokba, illetve közülük hányan morzsolódtak le, hányuk esetében beszélhet a szakma sikertörténetről. Szinte irrelevánsak a számok, ha azt mondom, hogy egyáltalán létezett olyan gyerek (és ilyen sajnos nem egy, nem egy tucat, nem is száz, hanem több volt), akinek az életében ez a kísérlet törést okozott. Nagyon sokan voltak, akik nem bírták el a meggondolatlan lépést, amelyet fejük fölött a felnőttek, a csángómentők eszközöltek: beírátták őket a gyenge román tannyelvű iskolák után valamelyik (általában igen jó) magyar tannyelvű iskolába. A gyerekek toborzása is esetleges volt, ma már meg se tudjuk mondani pontosan, hogy kik győzték meg a szülőket, kik szedték össze ezeket a gyerekeket. Az igazi előválogatás (amely szülőfalujukban zajlott) nem a gyerekek képességei szerint történt, hanem a családi, rokonsági kapcsolatok, illetve sok esetben szociális szempont szerint. Így a Borbáth tanárnőék által szervezett (néhány olyan tanév után, amikor teljességében hiányzott az előválogatás) anyanyelvi előkészítő táborok is már egy behatárolt társaságból válogatták ki a gyerekeket.

Jó esetben csángó osztályokat hoztak létre, rosszabb esetben pedig a csángó diákokat egyenesen betették a székely gyerekek közé tanulni. Az átmenet, a felkészülés egy magyar tannyelvű képzésre azonban mindkét esetben hirtelen történt. A pedagógusok csak mellékfoglalkozásként tudtak figyelni a kötelező tanmenet mellett a csángó gyerekek nyelvi, szociális, kulturális felzárkózására. Ilyen körülmények között csak az igazán jó képességű gyerekek tudták felvenni a versenyt a követelményekkel.⁶

A csángó gyerekek számára a magyar nyelv tanítása speciális módszerrel igényelne, és sok külön foglalkozást, azaz kellő időt és felkészült

6 Az erdélyi középiskolai és gimnáziumi oktatásról összefoglalók: Borbáth – Eröss 1993; illetve Pálffy 1997.

pedagógust mindehhez. A tapasztalatok is azt mutatják, hogy minél komplexebb egy ilyen oktatási probléma, annál inkább a tanárt is próbára teszi, azaz minél nagyobb a gond a nyelv elsajátítása terén, annál felkészültebb pedagógusra van szükség.⁷ A moldvai csángó gyerekek az asszimilációs folyamat előrehaladottsága miatt mára (falvanként változó módon) a magyar nyelv csángó nyelvjárását is sok esetben rosszul beszélik. Akár családonként is, de falvanként biztosan változó az, hogy a magyar nyelv kapcsán hol beszélhetünk anyanyelvűségről, hol kétnyelvűségről, hol kevertnyelvűségről, hol pedig nyelvvesztésről.⁸

A pedagógiai kudarc ára itt a legnagyobb, ezáltal a szervezők és tanárok felelőssége is megsokszorozódik. Ugyanis a moldvai csángók otthon román tannyelvű iskolába járnak. Ezek az iskolák – talán tudatosan is – nagyon gyengék. Az innen kikerülő diákok tudása messze alább marad a követelményektől. Tehát a magyar nyelv tanítása, a magyar nyelvű helyesírás, olvasás elsajátítása, a hungarológiai ismeretek bepótlása csak az egyik probléma. Ezeket a gyerekeket fel kell zárkóztatni megfelelő versenyképes szintre az összes többi tárgyból is. Tehát gyengék ezek a moldvai iskolák, mégis működik bennük egy törvény: ha egy gyerek, mondjuk 12 éves korában elmegy tanulni magyar nyelven, ösztöndíjjal, és valamilyen ok miatt tanulmányait abbahagyja, többé soha nem kerülhet vissza a kibocsátó román tannyelvű intézménybe. És ez az a törés, amelyet nem szabad elfogadnunk egyetlen esetben sem. Ilyen példa pedig nagyon sok van, főleg a sepsiszentgyörgyi, kovásznai próbálkozások végződtek sikertelenül.

Minden kudarc ellenére a felsorolt helységekből olyan felkészült csángó fiatalok kerültek ki, akik megállták helyüket különböző romániai és magyarországi egyetemeken, és a jövőben a csángóság magyar nyelvű értelmiségi rétegét fogják alkotni. A székelyudvarhelyi tanítóképzőben magyar nyelvű csángó tanítónőket képeztek, kiknek nagy része Erdélyben tanít, de hárman Pusztinára és egy Dioszénbe is hazakerült.⁹

7 A gyerekek sokszor gyenge magyar nyelvű tudásuk ellenére is igen gyorsan fejlődnek, ha felkészült pedagógusok lelkiismeretesen dolgoznak velük: igen jól tükrözheti ezt egy olyan szöveggyűjtemény, amely Csíkszeredában tanuló csángó diákok magyar nyelvű szabad fogalmazásait tartalmazza. Borbáth 1994a.

8 L. Borbáth 1994b.

9 Ők a hivatalos állami rendszerben románul kénytelenek tanítani. Pusztinán így jelenleg Scripcaru Silvia és Nyisztor Margit tanítanak a hivatalos iskolában csak román nyelven, Barnat Simona pedig csak magyar nyelven, de az iskolán kívül tanít. Dioszénben Farkas Mónika dolgozik: az állami iskolában románul tanít, saját lakásán magyarul.

III. Egy harmadik oktatási vonal a magyarországi középiskolai oktatás volt. Ilyen eset viszonylag kevés van, mégis, úgy tudjuk, hogy ezek a próbálkozások még inkább hatástalanok voltak, mint az erdélyiek, hiszen a gyerekekkel nem foglalkoztak külön, beilleszkedésük a magyarországi városi iskolák világába még nehezebben ment.

IV. A kulturális idegenség és a környezetek közti szakadék miatt sok veszteséggel dolgoztak a Nemzetközi Előkészítő Intézetbe került diákokkal is. A lemorzsolódás itt is nagyon magas volt, különösen az első években. Azonban akárcsak a csíkszeredai oktatást, ezt is megmentette a teljes csódtól az itteni szakemberek hozzáállása. Ide évente 10 diák jutott be, de voltak olyan időszakok, amikor a 10 magyar állami ösztöndíjas hely nem telt be a gyenge szervezés miatt. Az előkészítő intézetben nyelvi és szaktárgyi előképzés után a diákok szabad választásuk szerint, reális felvételi nélkül kerültek be a különböző magyarországi egyetemek és főiskolák szakjaira. Az igazi lemorzsolódást itt tapasztalhatjuk: noha nem konkuráltak a felvételikor majdani csoporttársaikkal, mégis az egyetemi, főiskolai követelmények mindenkire nézve azonosak voltak. Ez pedig komoly megpróbáltatást jelentett a különben tárgyi tudás szintjén hátrányban levő csángó diákok számára. Mindehhez társul még az a kulturális idegenség, amellyel ők szembetalálták magukat Budapesten, Debrecenben, Szegeden vagy máshol.

Az oktatási próbálkozások deklarált célja egy évtizeden át a csángómagyar értelmiség létrehozása volt. Minden kudarc ellenére néhány értékes ember mégis elhagyta az egyetemek, főiskolák padjait. Egy részük hazatért, nagyobbik részük nem tért haza szülőföldjére, hiszen diplomájukat otthon semmire sem használhatják. A diploma megszerzése után gyakorlatilag az addig érvényesülő gondoskodás, hosszú évekig kapott ösztöndíj megszűnik, marad azonban az elvárás, hogy hazamenjenek és valamit otthon tegyenek a magyar kultúra, a magyar identitás érdekében. Az utat maguknak kell megkeresni.

Ennek a folyamatnak köszönhető a szülőföldön való jelenléte Bartha András szövetségi elnöknek, Bilibók Jenő alelnöknek és tanárnak, Róka Szilvia és Ghiurca Valentin tanároknak, illetve Nyisztor Tinka néprajzkutató, a Moldvai Csángómagyarok Szövetsége pusztinai vezetőjének. Az ő munkájuk ma már pótolhatatlan lenne a csángóság érdekképviselése szempontjából.¹⁰

10 Közülük Bilibók Jenő, Róka Szilvia és Ghiurca Valentin vesznek részt az iskolán kívüli oktatási programban magyartanárként.

A moldvai csángómagyarok oktatásának helyzete az ezredfordulón a következő fontosabb változásokon esett át:

1. Borbáth Erzsébet nyugdíjazásával megszűnt a csángó gyerekek iskoláztatásának csíkszeredai központja. Ez a központ spontán módon, Berszán Lajos gyimesfelsőlaki plébános (azóta iskolaigazgató) kezdeményezésére átkerült Gyimesfelsőlokra, ahová immár harmadik éve érkeznek moldvai csángó gyerekek tucat számra.

2. Megszűntek Moldvában az amatőr oktatási próbálkozások, ehelyett a 2000–2001-es tanévben Klézsén és Pusztinán szaktanárok irányításával megindult a gyerekek iskolán kívüli oktatása. Ez elsősorban magyar nyelvi oktatást jelent, magánoktatási formában, a román állami rendszer szempontjából illegálisan.

3. Szerencsére megszűnt a magyarországi középiskolákba irányuló gyerektoborzás.

4. Több moldvai faluban (Magyarfalu, Külsőrekecsin, Somoska stb.) olyan nyári oktatás alakult ki, amelyben elsősorban magyarországi egyetemisták részvételével zajlik a magyar nyelv oktatása.

5. Kialakult, de nincsen még összehangolva a moldvai csángó gyerekek nyári táboroztatása is. Több ilyen tábornak kimondottan oktatási jellege is van.

6. Megerősödött a magyarországi felsőoktatás iránti érdeklődés a jobb népszerűsítés, illetve a csíkszeredai folyamat „beérése” által.

Néhány mondatot kell szólnunk a hivatalos román oktatási rendszerbe való beilleszkedés esélyeiről vagy inkább esélytelenségeiről. Az 1990 utáni években Klézsén, Pusztinán, Lészpeden több ízben kérték a szülők gyerekeik részére a magyar nyelv oktatását. Ezt hol fakultatív tantárgyként, hol anyanyelvként szerették volna bevezettetni heti 1–4 órában. Tehát nem magyar nyelvű, hanem magyar nyelvi oktatást kértek. Kérvényeiket jó esetben iktatták, de legtöbbször semmibe vették a szülők ilyen irányú kérelmeit. A megfélemlítés és megalázás számos formájával élve, a moldvai román nacionalista triumvirátus (egyház, világi hatalmak, iskola) elérte, hogy a 2001–2002-es tanévre már egyetlen moldvai faluban se tegyék le kérvényeiket a szülők. Látna annak az esélyét, hogy megszervezhető iskolán kívül is a magyar nyelv oktatása, lemondtak arról a már évek óta tartó megalázó kérvényezési sorról, amely csak gondot hozott a nyakukra. A Csángószervezet vezetőségének álláspontja ebben a kérdésben továbbra is az, hogy kérni kell azokat a jogokat, amelyek

megilletik a közösséget, azonban a szülők esetében ez az elhatározás sokkal gyengébb. A Bákó megyei tanfelügyelőség vezetősége, akár a prefektúra vagy a papság is, világosan elmondta egy gyűlésen, hogy nem akarnak esélyt adni a magyar nyelv hivatalos oktatásának moldvai csángó falvakban.¹¹ Az ő meglátásuk szerint a csángók román eredetűek és a magyar tanításra vonatkozó szórványos kérvények csak a kárpát-medencei magyar törekvések lecsapódása, nem pedig igazi szülői szándék.

Milyen céllal és mit akarunk tanítani mi, magyar pedagógusok a moldvai csángó gyerekeknek?

A tanítás célja kettős lehet: minél szélesebb körben magyar alapélményt kell adni, aminek elégnek kell lenni ahhoz, hogy ha egy gyerek nem is vesz részt magyar nyelvű tanításban a későbbiekben, képes legyen saját maga eldönteni, hogy milyen identitást akar választani. Tehát ez esetben alternatívát nyújtunk, a román kultúra mellett magyar kulturális hatásokat is beindítunk. Ennek elsősorban élményszerűnek és pozitív megerősítő erejűnek kell lennie. Egy másik lehetséges cél a kiválasztás és továbbtanulás általi tudatos elitképzés. Kellő előkészítésre építve ez a variáns, amint látni fogjuk, a gyerek sorsát felnőtté válásáig intézményesen támogatja és figyelemmel kíséri. Ez igen komoly szakmai munkát jelent mind a gyerek, mind a tanár számára. Megvalósítását csakis a tutoriális rendszer teszi lehetővé.

A fenti két célnak megfelelően az oktatási tematika is tágul. A magyar ábécé tanításától hungarológiai ismeretek átadásáig mindenről szó kell eszen. Az oktatás különböző szintjein ezért a gyerek lesz a főszereplő, nem pedig a tanterv. A gyerek ritmusát kell követni a felkészítésben, és azok, de csakis azok, akik esetében ez a ritmus magától is felpörgetődik, azok vehetnek részt az elitképzésben.

És itt térnék rá annak a rendszernek a bemutatására, amelynek megvalósítása, figyelembe véve az adott lehetőségeket, meglátásom szerint elengedhetetlen követelménye a moldvai csángó gyerekek sikeres magyar nyelvű

11 A Dumitru Martinus Egyesület alakuló üléséről van szó, melyen e tanulmány szerzője is részt vett (inkognitóban). Ennek az Egyesületnek célja a csángóság román kultúrához való minél hamarabbi közelítése, azaz a teljes asszimiláció a többségi nemzetbe. Az Egyesület vezetői maguk is csángó emberek, a tagság pedig az egyház közreműködésével igen széles körűnek mondható és vajmi keveset tud az Egyesület tulajdonképpeni céljairól. Ennek az Egyesületnek céljait nyíltan, deklaráltan is támogatja a ma hatalmon levő román kormány, maga a kormányfő is leszögezte ezt nyilvános tévéinterjúban.

oktatásának. Az egész rendszer a magyar erőkre számít, hiszen a moldvai csángók esetében a román állami segítségre számítani egyelőre illúzió. Amennyiben valós esélyek lesznek a rendszer átgondolására, azonnali hatállyal bevonható a hivatalos oktatási forma is, amely csak erősítené az itt leírt folyamatot.

Óvodás kortól hatodik osztályig kizárólag csak otthon ajánlott a gyerekek oktatása. Meg kell szerveznünk minden fontosabb csángó faluban annak a lehetőségét, hogy iskolán kívül tanítható legyen a magyar nyelv. Bérelt házakban szakképzett, kint tartózkodó tanárok tanítják majd a gyerekeket. A 2001–2002-es tanévben kilenc faluban tudjuk ezt megszervezni. Itt a gyerekeket, koruk és nyelvtudásuk függvényében csoportokra osztja az illető tanár, és így foglalkozik velük. Lehetőség van ugyanakkor a felnőttekkel való foglalkozásra is. Az itt zajló oktatást egy meghatározott kerettanterv szerint szervezzük meg, de ennek a kerettantervnek minden egyes falu esetében a megfelelő stílusát, ritmusát a tanár alakítja ki. Hangsúlyozni szeretném, hogy ezek az oktatási pontok állandó kapcsolatban lesznek majd egymással, gyakori módszertani felkészítőket és beszélgetéseket fogunk szervezni. Reméljük, hogy csak ideiglenesen kell bérelt házakban folytatnunk ezt az oktatást, talán el fogjuk érni, hogy minden faluban kialakuljon egy-egy közösségi ház, amely majd ott-hont adhat az oktatási folyamatnak is, de ugyanakkor kellő felszereléssel lesz ellátva.

Az ilyen jellegű oktatás alapelveit, módszertanának lényegét a következőkben foglalhatnám össze:

1. A tanítás kitűzött célja, hogy egy tanév után a gyerekek ismerjék a magyar ábécét, tudjanak maguktól, önállóan írni és olvasni magyarul a maguk szintjén, illetve a megfelelő szinten egy év alatt észlelhető legyen beszéd-készségük javulása. Másodlagos cél a tanítás folyamatában az alapfokú hungarológiai ismeretek megtanítása, illetve a magyar nyelvű vallásos nevelés (imaszövegek, miserend, vallásos énekek stb.).

a. Az ábécé ismerete: II-VIII. osztályos tanulók számára előírt módszertanának lényege, hogy a már ismert román ábécéhez hasonlítva, megfigyeljük egyszer a magánhangzók esetében (rövid-hosszú), majd a mássalhangzók esetében (rövid-hosszú), hogy melyek egyeznek hangzásban és írásképben egyaránt, illetve melyek különböznek. Viszonylag gyorsan (az illető csoport fogékonyságától függően) végig lehet vizsgálni az ábécé egészét, majd az év hátralevő részében állandó gyakorlással rögzíteni kell az új ismereteket.

- b. Az íráskészség kialakítása az ábécé tanításával párhuzamosan zajlik, figyelniünk kell arra, hogy megfelelő mennyiségben írjanak le magyar szövegeket (másolás útján akár), hogy ne legyen idegen számukra az íráskép, majd fokozatosan figyeltetünk az írás helyességére. Kezdetben a gyerekeket nem javítjuk ki, csak ha (súlyos) hangzásbeli hibát ejtettek. Pl. nem javítjuk ki az a-o összetévesztését, hiszen a moldvai csángók nyelvében ezek igen közel álló hangzók, megkülönböztetésük sok gyakorlattal érhető el. A problémásabb hangok írása esetében külön gyakorlatokkal kell megerősíteni a gyerekek ismereteit. Minden esetben a lassú fokozatosság elvét kell alkalmazni, hogy ne tűnjön soknak, kuszának az elsajátított új ismerethalmaz.
- c. Az olvasáskészség az ábécé felületes ismerete után kezd kialakulni gyakorlás, gyakoroltatás révén. Kezdetben egyszerű, de szép hangzású verseken gyakorolunk közös erővel, oly módon, hogy mindenki recitálja azt. Egy-egy ilyen versike megzenésített változatát megtanulhatjuk énekelni még akkor is, ha nem mindenki érti tökéletesen annak tartalmát. Akár az íráskép esetében, a hangzás idegenségét kell elsőnek barátokozással alakítanunk (a gyerekek szeressék a magyar nyelv hangzását, dúdolgatva visszacsengjen számukra az). Az együttes olvasáshoz természetesen minden gyerek előtt szövegnek kell lennie (lehetőleg színes rajzocskákkal is ellátva). A szöveg bonyolultsága is fokozatosan növelhető, ez által a szókincs-gyarapítás problémáját is megkezdjük, hiszen a szövegben előfordulnak olyan szavak (mindig csak egy-két ilyen szó legyen!), amelyeket ők még nem ismernek (pl. nyelvújítási szavak, modern korban bekerült más szavak). Ajánlott ezeket egy szöszedetbe külön jegyeztetni velük.
- d. A beszédkészség kialakításban a hangsúly a gyerek önbizalmának megadásán van: azok a gyerekek, akik értik a magyart, de ritkán beszélnek, vagy azok, akiknek csak a passzív nyelvtudása hordozza ezt a nyelvet, segítségünkkel megtanulhatnak önbizalommal szólni is, kezdetbe egy-két szavas feleleteket megfogalmazva, majd mondatokat szerkesztve.
2. A gyerekeket a tanítás folyamatában külön kell választani korosztály, illetve nyelvtudás szerint. Ajánlott csoportosítás:
- Óvodások és első osztályosok;
 - II-IV. osztályosok;
 - V-VIII. osztályosok;

- Felnőtt csoport: ott, ahol erre igény mutatkozik, csoport alakítható felnőttek számára is.

Annak függvényében, hogy a beiratkozás pillanatában milyen tudással rendelkezik már a gyerek, illetve, hogy mikor iratkozik be (hiszen sokan év közben jelentkeznek), valamint, hogy egy-egy gyerekek milyen a tanulmányi előmenetele a tanfolyam előrehaladtával meg lehet különböztetni kezdő és haladó csoportokat.

Az óvodásokat és első osztályosokat lehetőleg szakképzett óvónőnek kell tanítania, ahol erre nincsen lehetőség, ott pedig a tanárnak kell óvodai módszerekhez nyúlva velük foglalkoznia. Ebbe a csoportba a magyar nyelv tanulására nagyon fogékony korú gyerekek kerülnének, akikben még nincsenek előítéletek, illetve akiket az iskolában sem tudnak még rossz irányba befolyásolni, továbbá az első osztályosok, mert ők még nem ismerik a román ábécét. Később alapvetően a román ábécé ismeretére alapoznánk, azzal összehasonlítva tanítanánk a magyart is.

3. Alapelv kell, hogy legyen – mivel fakultatív oktatási folyamatról van szó –, hogy a gyerekek akarjanak az órákra eljárni, azokon jól érezzék magukat.

4. Ellenjavallt az oktatás menetében a frontális oktatási módszer alkalmazása, mely az új anyag leadását mintegy adatközlésként kezeli: kreatív, szórakoztató együttműködés kell szülessen diák és tanár közt minden egyes megtartott foglalkozás alkalmával.

5. Hangsúlyosan jelen kell lennie a nevelési jellegnek is: főleg azokat a gyerekeket, akik majd magyar iskolába, magyar tannyelvű osztályokba kerülnek, fel kell készítenünk egy számukra idegen, magyar környezetet jellegré.

6. A helyi hagyományok megismertetése, megtanítása is prioritást kell élvezzen, ez helyi énekesekkel, zenészekkel minden faluban megszervezhető.

Itt tehát a legfontosabb szempont az, hogy pozitív megerősítést érijünk el a gyerekeknél: legyen kedvük hozzá (játékosság), legyen élmény számukra (felkészültség), meggyőződjenek arról, hogy az általuk beszélt nyelv magyar nyelv (pozitív visszajelzés), megismerjék a magyar kultúrának olyan elemeit is, amelyeket eddig nem ismerhettek (hungarológiai ismeretek, kirándulások, versenyek stb.), illetve fokozatosan felkészüljenek mindezek által egy teljes magyar nyelvű képzésben való részvételle.

A hatodik osztályos diákokkal kezdődően elindítható – felkészültségük, családi helyzetük, rátermettségük stb. alapján – a diákok kiválasztása és magyar iskolába küldése valahova Erdélybe.

Amennyiben VI.–VII. osztályos tanulókat választunk ki és küldünk valahova magyarul tanulni, ez esetben elsődleges szempont a célállomás fogadókészsége. Amennyiben a jövőben pedagógiailag, infrastruktúra szempontjából Gyimesfelsőlokon kialakul egy ilyen központ, természetesen oda fogjuk irányítani a gyerekeket. Úgy gondolom, hogy a gyerekek felvétele egy ilyen iskolába VI.–VII. osztályos korban a következő feltételekkel történhet:

1. Lehetőleg azokból a falvakból kerüljön ki, ahol már létezett a fent vázolt magánoktatási forma, a gyerek rendelkezzen az illető tanár ajánlásával.

2. Vegyen részt anyanyelvi előkészítő táborban a beiratkozása előtti nyáron. Ezt a tábort szakképzett tanárok segítségével kell megszervezni, időtartama legyen legalább egy hónap. Ez alatt minden tantárgyból, amelyet majd tanulni fog az iskolában, hallgasson leckéket magyarul is: így elsajátíthatja a megfelelő szakkifejezéseket, de tárgyi tudását is elmélyítheti. A táborban részt vevő gyerekeket tesztelni kell a tábor végén és a tesztek alapján, illetve a tanárok döntése alapján juthat majd be egy gyerek az illető magyar nyelvű iskolába.

Cikluszáró (VIII. és XII.) osztályokba nem jelentkezhetnek gyerekek.

Kilencedik osztállyal kezdődően az eljárás ugyanaz lehet mint a kisebbekkel, de ez esetben már nem beszélhetünk központról: minden diákot érdeklődésének és képességének megfelelően olyan iskolába kell irányítanunk, ahol a diák megállhatja helyét. Így akár a gyimesfelsőlóki központból, akár Moldvából kerül valamely gyerek kilencedik osztálytól kezdődően magyar tannyelvű intézménybe, annak meg kell adni az esélyt, hogy szakmunkásképzőbe, elméleti líceumba, különböző szakprofilú iskolákba iratkozhasson be.

A magyar iskolába bekerült csángó diák esetében két fő szempontnak kell érvényesülnie:

1. Meg kell kapnia tanulmányai során legalább az első két évben a napi plusz foglalkozást, amelyet szaktanároknak kell tartani.

2. Kikerülése pillanatától mellé kell rendelnünk erre külön fizetett nevelőt, *tutort*, aki életének alakulását figyeli, gondjait ismeri, segíteni tud tanulmányai befejezéséig, egyszerűen: sorsát nyomon követi.

Erre a körülményekről óvatosságra éppen azért van szükség, hogy egyetlen gyereket se veszítsünk el a folyamat közben, mert ez a gyerek számára a tanulmányai végleges befejezésével, sorsában beállt töréssel lenne egyenlő. Olyan

élményben részesítené a gyereket, amely a későbbiekben éppen a magyarság ellen hangolná őt, semmint hogy a magyarság szószólója legyen közösségében (negatív kompenzáció).

Következő lépés lehet az érettségi utáni egyetemi képzés, amely szintén szabadon választható kell legyen a diák számára: felkészültsége és képességei szerint akár romániai magyar egyetemen, akár Magyarországon megtörténhet.

Természetesen a rendszer anyagi költségeit is ki kell dolgozni. Amennyiben nem sikerül fedezni a teljes költséget, inkább a gyereklétszámról kell lemondani, de a csökkentés soha ne érintse az oktatás minőségének gyengülését. Ugyanígy garanciát kell keresnünk arra is, hogy a támogatás hosszú távon is létezzen. Oktatási programról, rendszerről lévén szó – gondolom – különösebb oktatáseméleti ismeretek nélkül is könnyen belátható, hogy csakis akkor lehet eredményes a munkánk, ha annak van legalább egy 5–8 éves biztonságos támogatottsága. Ezt a támogatottságot pedig intézményesíteni kell, anélkül, hogy minden pedagógust, minden civil szervezetet állandó stresszre és koldulásra ítélnénk.

A rendszer jó működése céljából létre kell hoznunk egy olyan oktatási bizottságot, amelynek a támogatási politika által minden csángóoktatással foglalkozó romániai civil, egyházi vagy állami szervezetet alá kell rendelni. Természetesen ezt a bizottságot a támogatókon túl éppen a rendszerben dolgozó tanárok és vezetők kell alkossák.

Bízom benne, hogy sikerül a kaotikus összevisszaság helyett olyan rendszert kialakítani, olyan oktatási folyamatokat beindítani, amelyeknek főszereplője és nyertese is a moldvai csángó diák lesz. És bízom abban is, hogy az az ország, amelynek mi kisebbségi állampolgárai vagyunk, belátja előbb-utóbb, hogy a csángók magyar nyelvi oktatása európai érték, Románia egyik gazdagsága továbbéltetésének elengedhetlenül fontos eleme.

BIBLIOGRÁFIA

- Borbáth Erzsébet – Eröss Péter: *Általános tájékoztató az Erdélyben tanuló moldvai csángómagyar gyermekek anyanyelvi oktatásáról és neveléséről*. Csíkszereda, Domokos Pál Péter Alapítvány 1–2. 1993
- Borbáth Erzsébet (szerk.): *Szebb falu földön; moldvai csángó gyerekek vallomásai a szülőföldről*. Csíkszereda, József Attila Általános Iskola 1990–1994. 1994a

- Borbáth Erzsébet: A moldvai csángó gyerekek kétnyelvűsége. In: *Édes anyanyelvünk* 1. sz. 1994b
- Csapó György: Hogyan ásta alá Fehér Kati az államrendet... In: *Erdélyi Napló* 1994. júl. 6.
- Hegyeli Attila: Hat nemzetiség egyetlen faluban? Egy moldvai csángó falu etnikai identitásáról. In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkből*. Magyarságkutatás könyvtára XXIII. Kiadja a Teleki László Alapítvány. Bp. 2000. p. 83–96.
- Gazda Árpád: Általános európai ügy a csángóké. In: *Krónika*, 2001. dec. 29.
- Kapalo James: Közelebb a csángókhoz. In: *Művelődés* 1993/3. p. 30–31.
- Pálfy Zoltán: Moldvai csángó diákok erdélyi iskolákban. In: *Regio* 3–4. sz. Budapest. 1997 p. 58–79.
- Sylvester Lajos: Csupa csapás az élet. Az elsorvadt moldvai magyar oktatás és a csángó szétraajzások emlékkönyve. Sepsiszentgyörgy. 2000
- Vincze Gábor: In: Pozsony Ferenc szerk.: *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkből*. Magyarságkutatás könyvtára XXIII. Kiadja a Teleki László Alapítvány. Bp. 2000 p. 203–210.

ATTILA HEGYELI

About the Hungarian language teaching need of the csangos (Hungarian speaking native of Moldavia)

According to the author of the study, the Hungarian language teaching process of the csango children is a deeply politicized problem: the situation was the same in the 1950' and after 1990. The secondary teachers are still obliged to teach the Hungarian language to the csango children outside the borders of the school in their native country and beside of the willingness of the parents, it is still not possible to study in the Romanian governmental state school. The author of the study says that the officials make everything possible to stop this Hungarian language teaching form.

The author presents the antecedents of the present situation and then speaks about the chances and possibilities of the Hungarian language teaching. In the author's opinion, the Hungarian language teaching for the csango youth would be possible only with the help of Hungary because the Romanian state help is just an illusion.

SZEMLE

ABLONCZY BALÁZS

Emeletek

– látogatás a berlini Zsidó Múzeumban –

A második világháború és a holokauszt óta ugyancsak neki kell gyűrőköznie annak, aki Németország és a zsidóság viszonyáról érvényeset, újszerűt és legfőképpen: az érzékenységeket kellőképpen figyelembe vevőt akar mondani. A német szellemi életben vagy a berlini utcaképből mindenestre folyamatosan jelen van az állandó számvetés igénye. Az idegen, ha jár-keel a birodalmi fővárosnak épült és most megint azzá váló metropolis utcaín, szüntelenül belebotlik a kollektív emlékezet jeleibe. A wittenberg-platzi U-Bahn megálló mellett emlékkövek őrzik a koncentrációs és megsemmisítő táborok nevét, az Unter den Lindenen egy NDK-s „kezelésbe” vett mauzóleum ma ismét a totalitárius diktatúrák áldozatainak állít emléket. A műszaki egyetem menzájával szembeni forgalmas kis téren emlékkövek állítják meg a látogatót: az egyik a náci diktatúra, a másik pedig a kommunizmus áldozataira emlékeztet. A 2001. december eleji, szélsőbal- és szélsőjobboldali tüntetés, majd a menetrend szerinti tömegoszlatás mellett újra megnyitott *Wehrmacht bünei*-kiállítás előtt kígyózó, javarészt disztingvált középosztálybeliekből álló sor, illetve a könyvruházak „soá-holokauszt” polcainak bősége jelzi, hogy a német közvéleményt, vagy legalábbis annak befolyásosabbik részét továbbra is foglalkoztatja a második világháború.

A Zsidó Múzeum valamiképpen a németiség és a zsidóság kapcsolatáról eddig felhalmozott tudást és közvélekedést kívánja megjeleníteni. A 2001. szeptemberi megnyitón mindenki ott volt, aki számít valamit Németország szellemi vagy politikai életében. Michael Blumenthal múzeumigazgató mellett Johannes Rau szövetségi elnök mondott beszédet, és Stefan Heymtól Gerhard Schröderen át Angela Merkel CDU-elnökig minden politikai irányzat képviseltette magát. A Bunte oldalaira kívánczó társasági kivonulás

mellett a megnyitást követő napot az emlékezésnek szentelték a szervezők, míg szeptember 11-ét a diákok napjának nevezték ki. Egy hónappal a megnyitás után már a százezredik vendéget regisztrálták a múzeumban, és a látogatók sora azóta is szakadatlan.

Berlin kiválasztása nem véletlen. Bár egyes német városok (Frankfurt am Main vagy München) zsidósággal való kapcsolata sokkal intenzívebb és távolabbra nyúló, de éppen a német főváros a helyszíne a német zsidó szellemi élet páratlan kivirágzásának az elmúlt tíz-tizenkét évben. 1990-ben húszezer zsidó élt az egyesített Berlinben, nagyjából valamennyien holokauszt-túlélők, vagy azok leszármazottai. Ma százezren élnek Berlinben, és számuk évről-évre nyolc-tízezer fővel gyarapodik, elsősorban az Oroszországból és a szovjet utódállamokból jövő bevándorlóknak köszönhetően. Új lapok, folyóiratok születtek, könyvesboltok, éttermek, kávézók, színházak nyitlak, hogy kiszolgálják a gyorsan gyarapodó közösség igényeit. A múzeum kertjében álló negyvenkilenc óriási betonoszlop (a „Száműzetés kertje”) is ezt a megújulást jelképezi, az építész kissé szájbarágós, ám kérdéseket bőven felvető magyarázata szerint ebből negyvennyolc utal Izrael állam alapítására (1948), míg a negyvenkilencedik Berlint jelképezi, benne egy maréknyi jeruzsálemi földdel.

A múzeum két részből áll: a finom vonalú XIX. századi palota mellé felhúztak egy hatalmas, leginkább páncélos fregattra emlékeztető épületet, amelyről csak tüzetesebb vizsgálódás után derül ki, hogy alaprajza valójában villám alakú. Ez a villám szerepel a múzeum brosúráin, ajándéktárgyain, a múzeumi vezetők kendőjén, anélkül azonban, hogy a didaktikát szerfelett kedvelő kiállítási útmutatók a legcsekélyebb felvilágosítást adnák eredetéről.

Meglehet szubjektív, de megszenvedett tapasztalat: a múzeum első két szintjét nagyrészt jobb lenne elfelejteni. A föld alatt kezdődő látogatást Daniel Libeskind Lengyelországban született, amerikai építész (ő tervezte többek között a San Franciscó-i Zsidó Múzeumot is) az emlékezésnek kívánta szentelni. Ezért a „Folytonosság tengelyén” (egy hosszú folyosón) először eljutunk a Rafael Roth Oktatási Központba (a múzeum egyik támogatójáról elnevezett multimédia-terem). A folyosóból leágazik a „Száműzetés tengelye”, (amelynek végén található a már említett száműzetés kertje), majd ezt radikálisan metszi a „Holokauszt tengelye”, végén a „Holokauszt tornyával”. Libeskind egy pillanatra sem hagyja magára a látogatót, elmond mindent: a „Holokauszt tornya” például „bezártságával a megsemmisítő tábor világtól való elszigeteltségére” emlékeztet.

A Roth Központban néhány tárló a zsidó mindennapok egy-egy fontosnak ítélt tárgyát mutatja be. Festmények, könyvek, hanuka-gyertyák és a Fromm-féle szépségkenőcs dobozkái teremtik meg a ... mit is? A CD-rom-ra vitt oktatóprogram azonban tényleg érdekes. Elviszi használgját Breisach-ba, a Rajna jobbpartján levő baden-württembergi kisvárosba, hogy az egyetlen túlélő, Louis Dreyfus sorsán és életén keresztül mutassa be a városka zsidó közösségének életét. Ismereteket lehet szerezni a zsidó könyvtáról, Berlin és a zsidók kapcsolatáról, a kereszténység zsidó-képéről, Goethe és Hermina Herz viszonyáról és még sokminden egyébről. A bemutató tematikája kissé széteső, céljai sem teljesen világosak, de nagy erénye, hogy a hagyományos múzeumi megjelenítési formáktól ódzkodó látogatóját is magával tudja ragadni. A központból kilépve ismét eltűnődhetünk a szájbarágás és a megválaszolatlan kérdések dialektikus egyensúlyán. A „Holokauszt tengelyén” jó néhány tárlóban szívszorító dokumentumok sorakoznak: az Auschwitzban elpusztult, huszonéves Peter Grumbacher rajzai szerelmének, egy 18 éves francia lánynak, Marie-Louise Steinschneidernek; a Naftalie-család kiirtásának naplókba, és a bajt elfedő, szemérmes levelezőlapokba sűrített története, Charlotte Ochs, az idős berlini matróna Theresienstadtba kerülésének dokumentumai: míg itt minden tárló tartogat valami elementárisan megindítót, a „Száműzetés tengelyén” néhány Európán kívüli városnév, útlevelek és vulkánfíber bőröndök idézik fel az emigrációt. A „Folytonosság tengelyén” végképp felbillen a megérteni vélt koncepció: a feliratok szerint errefelé a mosdóba, a büfébe és a múzeumi boltba lehet eljutni, és itt tárolják a poroltókat is. A második szint semmi mást nem mutat be, mint Dénes István aacheni gyűjtő ajándékát, egy óriási, gyertyák helyett tévékészülékekben végződő menórát, Siegmund Freud bécsi lakásának óriásposzterre nagytított bejáratát, valamint az elmélkedésnek szentelt sarkot, amelynek földjén vasmaszkok hevernek, és az európai zsidók hiányára kell, hogy emlékeztessenek, mint ahogy erre felirat is figyelmeztet. A látogatónak valójában az az érzése támad, hogy Daniel Libeskind inkább a német szellemi életben évek óta dúló berlini holokauszt-emlékmű vitájához akart hozzászólni a maga eszközeivel.

Mi tagadás: ilyen kezdés után hamar elveszítheti bárki a reményt. Különösen azért, mert a felső két emeleten látható kiállításnak már a címe is gyanúra ad okot: *„Kétezer év német-zsidó történelem”*; kétezer évvel ezelőtt egészen biztosan voltak zsidók (a kiállítás készítői szerint Augustus légióival érkeztek Germániába), de németekről ebben az időszakban csak bajosan

beszélhetünk. Maga a kiállítás azonban monumentalitásával, sokrétűségével, árnyalt megközelítéseivel a szó minden értelmében kimerítő élményt nyújt. Bár az ókori és a kora középkori anyag tálalását jelentősen nehezíti a forráshiány, de a szűkös anyagból is izgalmas kiállítás kerekedett: térképen lehet követni, hogy milyen összefüggésben voltak egymással a kereszteshadjáratok és a középkori zsidóüldözések. Látható, hogyan menekültek meg a Rajna-menti zsidó közösségek épületei a pusztításoktól. Némelyiket csak évszázadokkal később találták meg egy-egy középkori lakóház pincéjében. Az is jól követhető, hogy miképpen született meg a középkorban a zsidóság évszázadokig tartó kivetettsége, amelyet csak a XIX. század első felében a különböző német államokban hozott emancipációs törvények enyhítettek. Még a napóleoni korszakban is volt visszalépés: a francia császár bukása után a német államok sora vont a vissza a zsidók egyenjogúsítását tartalmazó törvényeket. Az Északnémet Szövetség 1869-ben emancipálta a zsidókat, 1871-ben pedig az egész birodalom területén egyenjogúságot nyertek. 1879-ben aztán Wilhelm Marr berlini újságíró már ki is találta az „antiszemitizmus” fogalmát, és többek között Istóczy Győző szellemi apportjával kialakult a modern antiszemitizmus ideológiája. Adolf Stöcker keresztényszocialista pártja pedig hamarosan politikai erővé is tette az eszmét.

A kiállítás gondosan végigkíséri a középkor és a kora újkor zsidóságát: az udvari, hadiszállító zsidókét, akik egy-egy fejedelem pártfogásának köszönhették felemelkedésüket, vagy a lócsiszárokat. 1965-ös hangfelvételen svájci jiddis argóban zajló lóvásárt hallgathatunk meg: az érzés olyan, mintha gael, albán vagy baszk szöveget hallgatnánk, a legteljesebb nyelvi homály ereszkedik ránk. Felvillan a pénzváltók, a handlék sorsa, és külön pannók emlékeznek meg a zsidóság jeleiről: Moses Mendelssohnról, a filozófusról, Schabbtai Zvi-ről, a XVII. századi hamis messiásról, Löb Straussról, a farmer kitalálójáról, és a dicsőségtáblán sorra felvonulnak azok, „akikre büszkék vagyunk”: Meno Burg (1790-1853), az első zsidó származású porosz katonatiszt, Edwin Oppler (1831-1880), az első zsidó származású német mérnök, a neves zsidó nőknek szentelt arcképcsarnokban pedig ott függ Regina Jonas (1902-1944), az első német női rabbi képe is. A leglátványosabb rész az 1871 és 1933 közötti időszakot mutatja be, a modern Berlin kiépülését, amely részben a zsidóknak is köszönhető. 1895-ben 94 ezer zsidó élt Berlinben, 1925-ben már 172 ezer, jelentős szerepük volt a kereskedelmi életben (Albert Ballin, a Hapag Lloyd hajózási vállalat vezetője, a zsidó nagypolgárság egyik reprezentánsa 1918. november 9-én, az összeomlás napján öngyilkos lett)

vagy a sajtóban (az Ullstein-ház, Rudolf Mosse, Theodor Wolff), a művészetben (Arnold Zweig, Max Liebermann, akinek emlékkiállítása novemberben nyílt meg a Brandenburi Kapu mellett) és a gazdasági életben: Emil Rathenaunak, az AEG alapítójának fia, Walter, a külügyminiszter, a vallását firtató kérdésre 1922-ben azt írta egy ívre: „a kérdés alkotmányellenes”.

Az 1933 és 1945 közötti időszakot tulajdonképpen egy nagyobb terem mutatja be, visszafogott drámaisággal. A rendezőket láthatóan jobban érdekelték a tragédia utóhatásai: a perek és a lassan ocsúdó német zsidó közösség újrabeillesztése-illeszkedése a német társadalomba. Leo Baeck, a Német Rabbiegyesület elnöke 1933-ban, egy, már a nemzetiszocialista fordulat után kiadott könyvben más zsidó vezetőkkel együtt hitet tett amellett, hogy a német „nemzeti forradalom” törekvései egybeesnek a zsidóság törekvéseivel is: ez a „nemzeti megújulás”, és a „bolsevizmus elleni harc”. 1945 után mélyseges csalódásról árulkodnak szavai: „A zsidók ideje Németországban egyszer és mindenkorra lejárt”. A bűnök számonkérésének időszakát szemlélve hirtelen magyar szavak ütik meg a fülünket. A hangszórókból folyamatosan az Auschwitz-per hangfelvételei szólnak: Gisella Böhm és Ella Salomon, a tájékoztató szerint Romániából jött tanúskodni; egy pillanatra kihagyhatott valamelyikük német tudása „na, hogy mondják, erdélyi szász volt az az orvos”, fordult egyikük a közönséghez, majd tovább folytatta németül. Apró rés, amelyen keresztül felsejlik e német-zsidó történet elmondhatatlan szövevényessége. Az 1945 utáni időszakot bemutató vitrinek publicisztikusabb, mozaikszerűbb, de tanulságos képet adnak: a közelmúltban elhunyt építési vállalkozó, Ignatz Bubis ellentmondásos személyisége, Fassbinder egyik színházi rendezése kiváltotta viharok ugyanúgy szerepelnek benne, mint mikiegeres kipák (változó hagyomány), és ismert vagy kevésbé ismert zsidó származástúak vallomása a zsidósághoz való viszonyukról.

A két emelet végignézése legalább három óra, nemcsak a képek, a magyarázatok és a kiállított tárgyak okán. A kiállítás felvonultat mindent, ami a múzeumpedagógia mai állása szerint egyszerre szórakoztat és oktat. Leírhatjuk a nevünket héber betűkkel, felvehetjük a zsidó házaló átalvetőjét, a gyerekek faházikókba bújhatnak, rajzolhatnak, a felnőttek pedig közben szavazhatnak a számítógépeken arról, hogy szabad-e zsidó vicceket mesélni Németországban, az ország multikulturális-e, és választhatnak-e zsidó kancellárt Berlinben. Mindent meg lehet fogni, ki lehet hajtogatni. Be lehet ülni a jesiva padjába, filmeket lehet nézni és hanganyagokat lehet hallgatni. Minden interaktív, megszólít, megérint és átváltoztat. Daniel Libeskind tett ugyan még néhány

kísérletet, hogy elbizonytalanítsa a látogatót: a világítóudvarra nyíló, termék közti átjárók fekete festése szintén a zsidók soá utáni hiányára figyelmeztet, legalábbis a minden ablakban elhelyezett gondos magyarázat szerint. A gondolat szép, ha magunktól jöhetnének rá, tán jobb lenne: azzal azonban végképp nem lehet mit kezdeni, hogy ezekből az átjárókból öt van, de csak három látogatható. Miért öt, miért három, és miért van lezárva? Nyilván a szkeptikusok büntetése az, hogy a kiállítás végén csak hosszas keresés után találják meg a kijáratot. Fáradtan ballagunk le a múzeumi boltba, ahol a Nyugat-Európában szokott bőségben tenyésznek az igényes giccsek és a szerényebb tudományos munkák.

Gondolatainkat a „vegyes érzések” közhelyével zárhatnánk, ez azonban igazságtalan lenne. A berlini Zsidó Múzeum épületének szimbólumrendszerre gyermekded és következtelen, a benne lévő kiállítás azonban alapos, ötletes és tisztelettudó. Lehetne kötözködni ugyan azon, hogy miért nem szerepelnek benne az olyan zsidó származású gondolkodók, mint Marx vagy Rosa Luxemburg: a rendezők szerint ők nem reflektáltak zsidóságukra (ami csak részben igaz), de a téma talán éppen a reflektálatlanság miatt lehetett volna érdekes. Arról nem is szólva, hogy Spinoza például szerepel, pedig őt kivetette magából a közössége. Mindez mégsem érdekes. Friss, komoly és becsületes kiállítást láttunk.

Egy kiállításnak ugyanis ilyennek kell lennie.

BEREZNAY ANDRÁS

Pornográfia a Regioban?

A király(nő) meztelen

Katherine Verderynek a Regio 2001/2 számában megjelent írása olvasásakor kézenfekvő Geoffrey Barraclough észrevételeire gondolni, azokra, melyeket *A történetírás fő irányzatai*¹ című könyvében a történetírás egyes, a mű megírásakor újnak számító megközelítéseinek taglalása alkalmából tett: „Fönnáll a veszélye annak, hogy a társadalomtudomány fogalmait és nyelvezetét a módszeres elemzés behelyettesítésére használják. (...) semmit sem lehet nyerni, de rengeteget lehet veszíteni olyasmi által, ha például Du Guesclinnek a százéves háború alatti hadjáratait félkatonai fölszabadítási impulzussal társult védelmi operációs stratégiaként írják le. (...) az áltudományos terminológia ilyenféle használata az egzakt pontosság és tárgyilagosság hamis benyomását kelti”.²

Az, hogy Katherine Verdery *A szülő-államtól a családi patriarcháig: társadalmi nem és nemzet napjaink Kelet-Európájában*³ című írása ebben az áltudományos terminológiákkal manipuláló szellemben fogant, úgy gondolom az írás legtöbb olvasója előtt nagyon hamar nyilvánvalóvá lesz, de a nyelvileg érzékenyebbek ezt valószínűleg már címének láttán is azonnal gyanították. Aligha lehet itt célokom egy, a Regio előző számában megjelent írás ismertetése, inkább azt a véleményemet szeretném kifejtteni, hogy ez az írás, annak ellenére, hogy rangosnak számító szerző tollából származik, nem érdemelte meg, hogy bármely, a Regio szintjén álló kiadványban helyt kapjon. Ez az írás tisztességtelen. Bármely tudományos jellegű vagy annak szánt írás ugyanis csak akkor és annyiban lehet tisztességes, ha célja szakmai vonatkozású gondolatok, vagy

1 Geoffrey Barraclough *Main Trends in History*, Holmes & Meier, New York, 1979

2 i.m. 91. o.

3 Regio, 2001/2

fölfedezések közlése, a rájuk vonatkozó, azokat alátámasztó adatok lelkiismeretes kiválogatásával és bemutatásával egyetemben. Verdery célja, ezt nehéz félreérteni, nem a gondolatközlés. Számomra legalábbis rendkívül nehezen követhető, és úgy tűnik, belső kohézió nélküli szövegeiből (mondanivalóról nem mernék beszélni) talán semmi olyasmi, amit hasznosítható gondolatnak, tartalomnak lehetne nevezni, nem derült ki. Ez összhangban lehet Verderynek magának azzal az óhajával, hogy „Inkább vitatémákat szeretnék fölvetni, nem pedig lezárt gondolatmenetet nyújtani.”⁴ Saját elvárása második részének Verdery föltétlenül megfelelt, sőt egyébként is sikkerel járt, akkor is, ha mint az gyanítható, a vitát nem mostani észrevételeim formájában képzelte el. Verdery valódi célját közelebbi információ híján csak sejteni, illetve kikövetkeztetni lehet. Lényege, úgy tűnik, öncélú: saját szakmai aktivitásának formális, tehát látszólagos fönntartása. Igazi értelme így aligha több, mint kiadványai számának növelése. Ezzel párhuzamosan nehéz nem észrevenni, hogy a szerző céljai közé tartozik személyes ideológiai vagy egyéb elfogultságainak az olvasóval, nem érvelés és bizonyítékok által, hanem megalapozatlan, igazolatlan, illetőleg keresetten hamis állítások, kijelentések vagy éppen álreferencia útján történő elfogadtatásának kísérlete. A szerző célja, más szóval, az olvasó véleményének, történeti képének, álláspontjának manipulálása. Hozzászólásom értelme, ha sikerrel járok, nem egyszerűen egy – a szerző rangja és hírneve ellenére színvonalatlan – írás elmarasztalása, hanem sokkal inkább annak az általános jellegű aggodalmamnak a fölvetése, és a bemutatott írás példáján keresztül történő illusztrálása, hogy milyen káros torzulásokhoz vezethet a tudományos életben az a világszerte észlelhető jelenség, hogy a tudományos fokozatokat és pozíciókat, vagyis a formális szempontokat a tartalmi érdem rovására túlbecsülik, a szakmai szempontoknak, módszereknek történő formai megfelelés érdemeit abszolutizálják⁵ és mindezek velejárója, a tekintélytiszteltet és tekintélyelvűség. E jelenségek nemcsak elméletileg problematikusak, de amint azt Verdery írása is tanúsítja, elkerülhetetlen gyakorlati következményeik közé tartozik, hogy utat nyitnak az áltudományos

4 i.m. 3. o.

5 Személyesen voltam tanúja amikor egy neves angliai egyetemen az ott működő amerikai oktató (lecturer), akit aztán később sajnos más – gazdasági – okból zártak börtönbe, azzal készítette föl diákjait küszöbönálló írásbeli vizsgájukra, hogy „kilencven százalékban az számít, hogy hogyan mondják, és csak tíz százalékban az, hogy mit”. Ez természetesen nem a kérdéses oktatót minősíti elsősorban.

visszaélésnek is. Végkövetkezményében ez azután csak a tudományosságnak magának a lejárataához vezethet, illetve általános kulturális hanyatláshoz⁶.

Alaptónusa tekintetében Verdery írása szociálintropológiai megközelítésű. Ebben a vonatkozásban tartozok annak a beismerésével, hogy területén sem otthon nem vagyok, sem nem is foglalkoztat különösebben. Hozzászólásom ennek ellenére nem tekinthető dilettánsénak, azért nem, mert ahogyan erre már utaltam, nem Verdery (egyébként szerinte sem föltétlenül létező) gondolatmenetének bemutatására törekszek, hanem arra, hogy írásának általános hiteltelenségét leleplezzem. A nacionalizmus és a nemi szerepek fogalmát úgy tűnik nagyon erőszakoltan és hasznosíthatatlanul egybemosó, de mindenesetre egy adag feminizmussal megtűzdelt, és ezáltal az amerikai tudományos körökben a tanulmány megírásakor még uralkodónak tekinthető alapállásnak, az úgynevezett „political correctness”-nek köszönhetően (vagyis a tudományosságon kívülálló eszközökkel) úgyszólván támadhatatlanná tett írásában a szerző sűrűn tesz más szakterületek körébe tartozó, elsősorban történelmi vontakozású, nagyon különös észrevételeket. Ezek antropológiai érvelésének esetleges érdemei mellett is olyanok, hogy szerzői integritását a legmesszebbmenőkig kétségessé teszik.

Bármit is gondoljon az ember Verderyről és módszereiről, annyit mindenképpen el kell ismerni, hogy helyt nem álló adatközlései korántsem mindig szándékosak. Több olyan eset fordul elő, amikor pontatlansága könnyebben magyarázható egyszerű tudatlansággal, illetve azzal, hogy adatai ellenőrzésével nem zavartatta magát. Már a fordítónak is föltűnt⁷, hogy nehézség van Verderynek azzal az említésével, mely szerint Sztálingrádnál⁸ történt volna Magyarország történetének egyik legnagyobb katonai veresége. A fordító észrevétele, hogy ugyanis Verdery „föltehetőleg... a doni”, tehát a voronyezsi katasztrófára „kívánt utalni”, lehet helytálló, azonban anélkül, hogy helyreigazító közlését a legkisebb mértékig is kifo-

6 Ide tartozhat az a visszatért tapasztalatom, hogy amikor különbözt brit történelmi atlaszok térképeinek tervezésének során még a kiadás elttt kezembe kerültek a kiadók által a térképek tartalmának szöveges magyarázatára fölkért tekintélyes történész professzorok írásai, nem ritkán találtam bennük döbbenetes mértékű és jellegű hibás adatközléseket. Tapasztalataim arra látszanak mutatni, hogy ez a fajta, akármilyen okból történt fölszínesség, az adatok megbízhatósága iránti közömbösség inkább tekinthető szabálynak, mint kivételnek. Aggodalomra ad okot, hogy a hazai tudományosság irányítói, amikor a magyarországi problémák kiküszöbölésére törekednek – úgy látszik – ezt a mintát kezdik mechanikusan követendő példának tekinteni.

7 i.m. 39. o., 80. jegyzet

8 i.m. 28. o.

gásolni akarnám, úgy vélem, hogy aligha ideális körülmény, ha a fordítóra hárul, hogy a tudós szerző adatainak kijavítására kényszerüljön. Az amerikai olvasót is meglepné, ha olyan, tegyük föl, közép-európai kutatótól származó adattal találkozna, amely a bostoni teadélután eseményeit előadva philadelphiai teadélutánról szólna⁹. A kérdéses kutató szakmai fölkészültségéről ennek nyomán kialakuló véleménye aligha lenne hízelgő. Tévedések azonban mindig előfordulhatnak. Ha más pontatlanság nem volna a Regio által közölt írásban, gondolhatnánk – akármennyire nyugtalanító is az idézett példa – szerencsétlen mellényúlásra. Hogy azonban ennél többről van szó, az már az esetből magából is sejthető. Verdery ugyanis úgy utal a kérdéses ütközetre, hogy általa közelebből meg nem nevezett úgynevezett magyar nacionalistákra hivatkozik, abban az értelemben, hogy szerintük a (közelmúltban) elabortált magyarok száma a magyar történelem során elszenvedett legnagyobb vereségek áldozatainak együttes számát is fölülmúlja. Függetlenül attól, hogy került-e valójában magyar nacionalisták részéről bármi is Verdery szájába, önkényes eljárás egy efféle kijelentést minden referencia nélkül, automatikusan nacionalistáknak tulajdonítani. Aki ilyesmit föltehetően tényleg mondott (olyan formában, ahogyan azt Verdery, úgy látszik, csak saját hiányos ismereteinek kútfejére támaszkodva fogalmazta meg, persze ez alig valószínű, különben gyaníthatólag Mohács és „Sztálingrád” mellett Muhiról is esett volna szó), az nyilvánvaló, hogy lehetett egyszerűen abortusz ellenes, függetlenül attól, hogy ez párosult-e, vagy nem nacionalizmussal. Verdery kényére-kedvére csúsztatgatja a tényeket, sőt a nem tényeket is. Hasonló összefüggésben, ez még az előzőnél is jobban kiderül abból, ahogyan nacionalistáként utal ugyanott azokra, akik Abasáron az abortusz áldozatainak emlékművet állítottak, noha ez minden, csak nem kézenfekvő. Verderynek lehet az a saját nézete, hogy aki ilyen emlékművet állít az *par excellence* nacionalista, de ezt, ha tisztességesen óhajtott volna eljárni, meg is kellett volna mondania, esetleg érvelnie kellett volna emellett, nem pedig tényként utalni rá. Azt, hogy Abasár falut Verdery tévesen mondja városnak, a föntiek után az ember, magát mintegy kicsinyesnek érezve, szinte szégyenkezve meri már csak szóvá tenni.

Hogy Verderynél az adatok megbízhatósága iránti közömbösség nem kivételes, az kiderül egy másik, még ezúttal is a fordító¹⁰ által azonosított esetből. Itt

9 A Sztálingrád-Voronyezs távolság ugyanis hasonló, légvonalban kb. 500 km.

10 A fordító, akit mint ez látható volt, tartalmi vonatkozásban is dicséret illet, úgy tűnik általában megfelelő színvonalon végezte munkáját (ennél biztosabban nem mondhatok, minthogy nem

a szerző a megfelelő formai hivatkozást már nem nélkülözve tulajdonít egy kijelentést – tartalma számunkra közömbös – Preobrazsenszkijnek. Kár, hogy a vonatkozó lábjegyzetből kiviláglik, hogy a „forrás” szerint a kérdéses mondás más-tól ered. A fordító, aki úgy látszik az olvasóval szembeni kötelességének érezte, hogy erre rávilágítson, saját szerepét talán szükségtelenül túllépve (a helyzetet érezhetően mintegy a szerző helyett is kínosnak találva), a szerzőt – igyekezetével némi mosolyt fakasztóan – azzal mentegeti, hogy azért „természetesen akár Preobrazsenszkij szájából is elhangozhatott ez a mondat”¹¹. Kétségtelenül. „Ha a nagymamámnak kereke volna...”¹². Ugyanakkor egy formailag legalábbis tudományos igényű írással állunk szemben, ahol az ilyenfajta vonatkoztatások elfogadhatatlanok.

Ha a fenti álidézet föltehetően szándékolatlan volt is, olyan, amely mind-össze a szerző fölszínességével magyarázható, sokkal nagyobb kételyem van Verdery egy másik elfogadhatatlan referenciájának véletlenszerűségével kapcsolatban, mely minden jel szerint saját ideológiai elfogultságát volt hivatott, az olvasó tudatos megtévesztése árán, legalább látszólagosan alátámasztani.

„A szocialista rendszerek azzal az állítással legitimálták magukat, hogy az általános jólét érdekében hajtják végre a társadalmi termék újraelosztását.”¹³ Így Verdery. A kijelentés figyelemre méltó. Az ugyanis, hogy a magukat szocialistaként jellemző rendszerek önlegitimizációs törekvései egészen más jellegűek voltak¹⁴, közismert volt mindenki előtt, aki e rendszerek valamelyikében élt. Ennek ismeretét tehát a térség és a téma tudós kutatójától is el lehetne várni. E rendszerek legitimizációja¹⁵ természetesen nem az állampolgárok jólétének kérdése körül forgott, hanem a marxizmus-leninizmus tanaira épült, vagyis hatalmi szempontokra összpontosult¹⁶. E tanok olyan fogalmakkal operáltak, mint az „osztályharc”, mely „elkerülhetetlen”, és melyben

hasonlítottam össze a fordítást az angol eredetivel), de nem tudom nem szóvá tenni azt a rendkívül különös és persze teljességgel elfogadhatatlan gyakorlatát, hogy a két történeti román állam nevét, mely magyarul „Moldva”- illetve „Havasalföld”, esetleg „Havaselve”-ként közismert (az utóbbira nézve az „Oláhország” variáns is létezik), mely szavakat gyaníthatóan, de annál meglepőbben nem ismert, „Moldávia”-ként, illetve „Walachia”-ként adta vissza (17. o.). Ebben a vonatkozásban a szerkesztőt is nyilvánvaló mulasztás terheli.

11 i.m. 8. o, illetve 34. o. 14. jegyzet

12 Jaroslav Hašek, *Svejk*, Madách, Pozsony, 1971, 309. o.

13 Regio, 2001/2, 7. o.

14 Leonard Schapiro (szerk.) *Political Opposition in One-Party States*, Macmillan, London, 1972, 17. o.

15 T.H. Rigby, A. Brown, P. Reddaway (szerk.) *Authority, Power and Policy in the USSR*, Macmillan, London, 1983 10. o.

16 R. Hatton (szerk.) *A History of European ideas*, C. Hurst & Co., London, 1971. 259-260. o.

a munkásosztály győzelme „történelmi szükségszerűség”, elérésében pedig szükséges és kívánatos lépcsőfok a „proletárdiktatúra”, aminek letéteményesei a marxista-leninista pártok, mivel ők képezik a munkásosztály „élcsapatát”. Vezetőinek ebben a minőségükben joguk, sőt hivatásuk a társadalom egyéb, „hamis tudat”-tal rendelkező részei helyett gondolkodni, és azokat, ha kell, a szocializmus építése érdekében olyan áldozathozatalokra is kényszeríteni, melyek – ahogyan az meg is történt – az életszínvonal általános csökkenésével is járhatnak. Ez akkor is tény, ha e rendszereknek a bizonytalan távoli jövőbe, a majdan elérendő kommunizmus korszakába vetített céljai között van olyan, melyet az általános jólét fogalmával kapcsolatba lehet hozni. Mindenesetre még ez („mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint”) sem tekinthető közvetlenül az újraelosztás fogalmi körébe tartozó célnak. A szocialista rendszereket jellemezhetette az újraelosztás gyakorlata, de ez nem jelenti azt, hogy ennek köze volt legitimizációjukhoz. Ugyanígy igaz az is, hogy amikor e rendszerek, vagy legalábbis egyes változataik erőfeszítéseket tettek a jólét viszonylagos növelésére, az különféle politikai stratégiai megfontolásokkal volt magyarázható, nem pedig legitimizációjukkal. Azonban számomra most elsősorban nem a letűnt úgynevezett szocialista rendszerek legitimizációjának részletei érdekesek, hanem annak kiderítése, mi készíthette Verderyt arra, hogy mást kíséreljen meg az olvasóval elfogadtatni, mint a közismert igazságot? Indítékainak megértéséhez mindenképp azzal kell tisztában lennünk, hogy Verdery marxista antropológus. A másik szempont melyet lényegesnek tartok az, hogy Verdery közléseit eredetileg amerikai közönségnek szánta. Ilyen közegben, ha választott ideológiája volt képviselőit népszerűsíteni kívánta, aligha jutott volna messzire az osztályharc szükségességének bármennyire is lelkes ecsetelésével. Gyaníthatóan úgy találta, hogy árucikke kedvezőbb fogadtatásra számíthat, ha azt olyan jellegűnek tünteti föl, ami iránt az amerikai közeg várhatóan több érdeklődést mutat. Az általános jólét keresése tagadhatatlanul ilyen fogalom. Még visszatekintve is hízelgőbb e rendszerekre nézve, ha sikerül az olvasóval azt elhitetni, hogy legitimizációjuk a jólét növelését célozta, nem pedig, ahogyan volt, nyers hatalmi szükségleteket elégített ki. Ez akkor is lehetséges, ha cikke egyébként nem különösebben ilyen irányultságú. Józan ésszel az efféle eljárás – amolyan veszett fejsze nyele – értelmetlennek tűnhet, hiszen Verdery e cikkét 1992-ben, tehát már a kérdéses rendszerek bukása után írta. Hogy az emberi pszichétől az ilyen utódlagos, tehát gyakorlati célt már nem szolgáló szerezmenyítés mégsem idegen, azt mutatja a holocaust tagadók igyekezete is.

Pedig nem lehet kétséges, hogy akik ilyesmihez folyamodnak, maguk is tisztában vannak azzal, hogy a náci rendszert, melyet jobb színben próbálnak beállítani, már aligha tudják visszahozni. Eljárásának inkorrekttségével Verdery is tisztában kellett, hogy legyen. Ennek tulajdonítható, hogy ő, aki mint láttuk, nem tartotta szükségesnek, hogy egyes általa idézett konkrét kijelentések eredetét megvilágítsa, ezúttal, amikor általános érvényű (persze amennyiben igazat mondott volna) kijelentést tesz, amelynek forrását jellegénél fogva nem lett volna föltétlenül szükséges megadni, nem múlasztotta el azt álreferenciával gondosan alátámasztani¹⁷. Jómagam Verdery kijelentését nagyon meglepőnek találva lettem kíváncsi az azt várhatóan majd valahogyan igazoló forrás részleteire. Semmi ilyesmi nem történt. A megjelölt hat oldalnyi szövegben sok szó esik ugyan a fogalmakról, melyekkel a szerző operál, de mindez egészen más megközelítésben és értelemben hangzik el. Így a szöveg forráskénti megjelelése indokolatlan és nem elfogadható. Egyáltalában nem derül ki belőle semmi olyasmi, mintha a szocialista rendszerek legitimizációja az lett volna, amit Verdery állít. Az összefüggés csak látszólagos, a tárgyhoz nem tartozó, tartalmilag közömbös, vagyis a megadott referencia valójában álreferencia.

Mindenesetre a fenti nem az egyetlen olyan kitétel a tanulmányban, melynek igazságtartalma kétségbevonható. A szerző a tőle már ismerős egyszerű határozottsággal jelenti ki például, hogy „Mivel a nyilvánosság előtt egész Kelet-Európában a kommunista pártok többnyire csatlakoztak a Szovjetunió internacionalista vonalához, a nemzeti érzés egyfajta anti-kommunizmussá vált.”¹⁸ Tetszetős? Föltétlenül. Igaz? Aligha. Egészen különös bátorságra illetve arroganciára, amennyiben nem tudatlanságra mutat a téma kutatójától, hogy minden indoklás nélkül efféle kijelentés megételére vállalkozik. Módszerére ugyanakkor jellemző, hogy miközben a legitimizáció kérdéséről szólva zavartalan önkényességgel tette félre annak egész elméleti, tehát hirdetett tartalmát (noha ebben a kérdésben természetesen csakis ez számít), ugyanakkor amikor egy másik, ezúttal a gyakorlatra történő koncentrálást igénylő kérdést tárgyal, a gyakorlatot teszi nem kevesebb önkényességgel és bármilyen arra történő utalás nélkül félre. Ellentmondásos eljárásában következetességet csak annyiban lehet föllelni, hogy minden esetben megbízhatóan azt választja, ami valamilyen személyes törekvésének éppen megfelel.

17 Regio, 2001/2, 34. o. 13. jegyzet
18 i.m. 31. o

Ami a Szovjetunió internacionalista vonalát illeti, az kétségkívül létezett – a hivatalos propagandában. Ugyanennyire kétségtelen viszont, hogy a gyakorlatban az internacionalizmus jelszava egyszerűen az orosz, illetve az ezzel – amennyiben nem a birodalom belső ügyeiről volt szó¹⁹ – nagyjából azonosítható szovjet nacionalista törekvések előmozdítását szolgálta²⁰. Egyrésről az történt, hogy a Szovjetunióknak a nemzetköziség éllharcosává történt önkényes deklarása alapján a nemzetköziség szempontjait automatikusan azonosították az orosz érdekekkel. Eszerint a szovjet érdekek szolgálata egyszerűs mind az internacionalizmus érdekeit szolgálta volna, ami által az – ebben a minőségében – megtámadhatatlanná vált. Másrészt pedig ugyanez alkalmas volt arra is, hogy kihúzza a talajt más, vagyis nem orosz nemzeti igények érvényesítésének lába alól, amennyiben, és ezt fontos hangsúlyozni, azok szempontjai szemebekerültek a szovjet illetve orosz érdekekkel. A fentieknek megfelelően, amikor egyes nemzeti érdekek orosz érdekekkel ütköztek, azonnal meg lehetett azokat bélyegezni azzal, hogy a nemzetköziség elvével kerültek szembe. Mindez még akkor is igazolhatná valamennyire Verdery állításának legalább egy részét, ha a föntiek értelmében elfogadhatatlan kijelentésének az az összetevője, mely a Szovjetunióra, illetve „vonalára” eleve mint internacionalistára utal. A valóság azonban jóval öszetettebb volt. Hangsúlyoztam, hogy nagy jelentősége volt az egyes nacionalizmusok megítélésében annak, hogy azok potenciálisan mennyiben fenyegettek vagy nem szovjet érdekeket. Ez volt az igazi kritérium. Nem igaz tehát, amit Verdery állít, még egyszerűsítésnek is kevés, hogy magát a nemzeti érzést mint olyat tekintették Kelet-Európában antikommunizmusnak. Ez még akkor sem igaz, ha eleve eltekintünk Jugoszlávia különleges esetétől. A Szovjetunió a második világháború folyamán, illetve annak eredményeképpen igazi internacionalistához méltóan szomszédainak hatalmas területeit kebelezte be, amennyiben per se nem olvasztotta mindjárt magába egész országukat, amint azt a balti államok esetében tette. A területi változásoknak megvan az a természete, hogy amikor egy nagyobb nemzetközi megrázkódtatás után a határoknak a korábbi állapothoz képest új rendszere jön létre, ez az új rendszer addig tekinthető igazán stabilnak, amíg valahol rés nem ütődik rajta. Ha ez megtörténik, ha csak egy ponton változás áll be, könnyebbé válik az egész új rendszernek a lebontása, úgy valahogy, ahogyan egy pulóver is hamar lebomlik, ha a formáját adó kötés egy helyen elszakad. Ennek fölismerése vezette az új szerzeményei

19 Ivan Dzyuba *Internationalism or Russification?* Monad Press, New York, 1974

20 C.D. Jones *Soviet Influence in Eastern Europe*, Praeger, New York, 1981. 9. o.

elvesztését kockáztatni nem kívánó Szovjetuniót arra, hogy a status quo legmerevebb fönntartására törekedjen. Magatartását ezért az ellenőrzése alatt álló, úgynevezett kelet-európai nemzetek körében megnyilvánuló nemzeti érzéssel szemben az határozta meg, hogy amennyiben ezek területi igény formájában fogalmazódnának meg, az potenciálisan milyen veszélyeket hordozhat a staus quo-ra nézve. Úgy tűnik, hogy a saját erejében biztos Szovjetuniót sokkal kevésbé aggasztotta a területi vonatkozású elégedetlenség közvetlenül vele szembeni esetleges megnyilvánulása, mint az olyan, mely általánosságban hordta magában a status quo fölbörítésének a lehetőségét. Ez pedig a kérdéses országok vontakozásában csak a magyar nemzeti érzésről volt elmondható. Valóban, amit Verdery az összes kelet-európai nemzeti érzésről szólva állít, az kizárólag a magyar nacionalizmusra nézve igaz. Különlegesen meglepő Verderytől, aki a Ceaușescu-kori romániai viszonyokat ismeri, hogy elmúlasztott itt rámutatni arra, hogy amit általánosságban állított, vagyis, hogy „a nemzeti érzés egyfajta antikommunizmussá vált”, az legalábbis Romániára talán mégsem vonatkoztatható. Ez annál is meglepőbb, mert ugyanerre, máshol, más összefüggében, mégiscsak rámutatott.²¹ Zavaros előadása egyes pontjainak olvastán az ember időnként nem tudja eltagadni azt a benyomását, hogy a szerző, olyankor legalábbis, amikor közvetlenül éppen nem próbálja manipulálni az olvasót, talán nem is nagyon tudja, hogy miről beszél, vagy csak nem törődik vele. A térség államai közül kizárólag Magyarországra érvényes, hogy a nemzeti érzést már önmagában antikommunizmusnak tekintették. A román, csehszlovák és lengyel nemzeti törekvéseket területi szempontból noha csorba érte a Szovjetunió részéről, de igényeik máshol éppen szovjet segítséggel nyertek kielégítést. Ennyiben tehát inkább a satus quo mellett voltak, mint ellene, más potenciális igényük pedig mint közvetlenül a Szovejetunióval szemben nem, vagy alig lehetett. Megnyilvánulásait szovjet részről ennek megfelelően nehézség nélkül túrték, míg ami a bulgár nacionalizmust illeti, mely ha területi igény formájában fogalmazódott meg, más ellen mint Jugoszlávia ellen alig irányulhatott és így alkalmas volt az ideológiailag renitens Jugoszlávia időnkénti nyomás alá helyezésére, róla elmondható, hogy szovjet részről olykor még bátorítást is élvezett. Ez annál is inkább lehetséges volt, mert a bolgár nemzeti érzésnek, hasonlóan, legalábbis 1968-ig, a cseh és a szlovák nacionalizmushoz, történelmi okokból jelentős oroszbarát, illetőleg pánszláv felhangja is volt, amit a Szovjetunió a maga részéről minden hirdetett internacionalizmusa mellett is nehézség nélkül

21 Regio, 2001/2, 14. o.

szívesen látott. Még az NDK esetében is, ahol ugyan nagynémet megnyilvánulások persze szóba sem jöhettek, a Szovjetunió még ott is bátorította egy speciális NDK-öntudat kialakulását és megnyilvánulásait. Az, hogy Verderynek ez az újabb kijelentése sem igazolható, ugyanakkor kihát tanulmányára, amennyiben egyes következtetéseit és érvelését a nők helyzetére nézve éppen ebből a magyar vonatkozásban, ha az övétől eltérő fogalmazásban is de még igazolható, azonban más nemzetek esetére a föntiek értelemben kivethetetlen, tehát általánosságban már mindenképpen csak ál-igazságból vezette le. Ebből világos képet lehet alkotni írásának intellektuális értékéről.

Verdery azonban további, más természetű meglepetésekkel is szolgál. Egy ponton²² kijelenti, „Romániának csaknem minden határa problematikus, de különösen ilyen a nyugati, a Magyarország felőli, mivel sok magyar vitatja Románia fennhatóságát a soknemzetiségű Erdély fölött: mindkét oldal „bizonyítékok” arzenálját vonultatja föl jogosultságának igazolására”. Verdery e sorait nem 1940-ben, hanem 1992-ben írta. Ez nem kevesebbet jelent mint, hogy itt már nyíltan valótlanságot állít. Kizártnak kell tekinteni ugyanis, hogy Verdery ne lett volna tisztában azzal az egyszerű ténnyel, hogy Magyarországnak Romániával szemben semmiféle területi követelése sincs²³. Ezt a képtelenséget mégsem lehet a kérdésben akármennyire is csak fölszínesen mozgó kutatóról föltételezni. Állításának egyetlen lehetséges magyarázata van, a legádázabb, legmagyarfalóbb szélsőséges román nacionalisták politikai törekvéseivel való azonosulás. (Ez még meglepőbb annak fényében, hogy írása egyik részében az ilyenféle etnonacionalista meggondolásokat általánosságban is „rögeszmé”-nek tekinteni.²⁴) Közismert ugyanis, hogy szélsőséges román nacionalisták igyekeznek különböző, a romániai magyarságjogainak és lehetőségeinek korlátozását célzó intézkedéseiket illetve azok tervét arra a szerintük Romániát Magyarország részéről fenyegető veszélyre hivatkozva igazolni illetve elfogadtatni, mely, ahogyan ők állítják, Románia területi állományát fenyegeti és melyben szerintük a romániai magyarság afféle ötödik hadoszlop szerepét játssza. Ilyen Romániát fenyegető veszély azonban nem létezik. Mióta Magyarország és Románia határait az 1947-es párizsi békeszerződés megállapította, annak érvényességét egyik fél sem vitatta. A román-magyar határra nézve tehát nem igaz az, hogy problematikus. Ez melles-

22 i.m. 14. o.

23 Gideon Biger (szerk.) *The Encyclopaedia of International Boundaries, Facts On File, New York, 1995, 268. o.*

24 i.m. 122., 385., 449-450. o.

leg Románia egyéb hatáira nézve sem igaz²⁵, kivéve esetleg a Moldvával húzódó határt, amennyiben Moldova függetlenségének elnyerése után (azóta nálunk a vonatkozó angol szó indokolatlan átvételével helytelenül Moldáviaként is emlegetik) egy ideig tényleg szó volt a két ország egyesítéséről, s így e határ eltörléséről. Ettől azonban Romániának még nem problematikus „csaknem minden határa”. Ami tényleg problematikus, az Verderynek a főnti állítása, és az azt igazolni kívánó igyekezete. m maga sem meri azt állítani, amit egyébként sugall, ti. hogy Magyarország fenyegetné Románia határait. Annyit mond, hogy „sok magyar” vitatja e határt. Ez lehet igaz. Hogy pontosan mennyi az a sok, azt a tudós szerző elfelejti olvasóival közölni. Az ebben az összefüggésben ha mással nem is, de indulati töltéssel rendelkező, így érzelmi manipulálásra kiválóan alkalmas, de valójában semmit sem jelentő „sok” szó bevetése világosan azt a célt szolgálja, hogy a megfelelően kondicionált olvasóban valamiféle jelentős probléma fönnállásának látszatát keltse. Az igazi kérdés ezzel kapcsolatban persze nem a szám nagysága, hanem az, hogy a valóság tudatos meghamisítását jelenti, ha akárhány magyar, esetleg borozgatás közben tényleg elhangzó magánvéleményét a szerző mint tényleges államközi vitát igyekszik bemutatni. Ilyen vita azonban nincs. Ha talán olyan magyar terrorista szervezet működne, melynek vallott célja a határ Románia kárára történő elmozdítása volna, akkor esetleg lehetne beszélni e határ problematikus voltáról, még akkor is, ha azt a magyar állam nem vitatja, csak egyes, e szervezetben aktív magyarok. Dehát ilyen körülmény sem áll fenn. Ezek folytán úgy tűnik, hogy a szerző állításának egyetlen lehetséges értelmezése az, amire már utaltam, hogy Verdery a legszélsőségesebb román sovinszta körök propagandistájának szerepét vállalta magára. Hasonló rosszhiszeműséggel terhelt a folytatás. Magyar részről persze eleve nem jöhet szóba, hogy bármilyen bizonyítékot vonultathatna föl bárki az Erdély iránti magyar jogosultság igazolására, ha egyszer, mint láttuk, nem is létezik olyan igény, amit így igazolni lehetne. Amit Verdery mond, talán igaz lehetett az 1920–47 közötti időkre nézve, de nem igaz azóta, vagyis nem igaz. Ami Erdéllyel kapcsolatos magyar-román vita tényleg létezik, az pusztán tudományos jellegű és a terület történetének részleteivel kapcsolatos. Verdery ismét csak a legsovénabb román nacionalisták álláspontjával azonosul, amikor magyar történeteseknek a tárgyban olvasható érveléseire mint valamilyen magyar területi igényjogosultság kifejezésére utal. Állítása rágalmazás jellegű, és a szerzőt

25 Dumitru Almas *A románok története*, Editura didactică și pedagogică, R. A. Bukarest, 1997. 25. o.

azoknak a közelebbről nem azonosítható román nacionalistáknak a szintjére süllyeszti, akik a háromkötetes Erdély történetének 1986-os budapesti megjelenése fölötti fölháborodásukat jónak látták a londoni Times-ban közzétett egész oldalas, tehát rendkívül költséges, szélsőséges nyelvezetben fogalmazott fizetett hirdetésben a világ tudomására hozni, az angol olvasó (már amennyiben akadt) nyilván nem kis derülésére. E körök, meglehet, azóta is találtak csatornákat tudományos vitákban elfoglalt álláspontjaiknak hasonló eszközökkel történő terjesztésére.

Annak, hogy Verderytől magától nem idegen a román nacionalista törekvések szolgálata, illetve az ilyen törekvések szellemében elkövetett szándékolt történelemhamisítás, írásában egyéb jelei is vannak. Éppen a fenti idézet kapcsán vázolta föl a következőképpen az amerikai olvasó épülésére Erdély történetének alapelemeit: „Erdélyt a mai magyarok elődei hódították meg, ők telepedtek meg ott a XI-XII. század folyamán. Speciális kvázi-autonóm státust élvezett a Magyar Királyságon belül, s csak még nagyobb autonómiára tett szert, miután török csapatok 1526-t követően elfoglalták a magyar Alföld döntő részét. Ám amióta csak létezik népesedéssziszitika, a régió népei között a románok vannak többségben...” Fogadjuk el egyszerű tényként, hogy amikor Erdély történetéről tájékoztat, Verdery kizárólag hivatalos román forrásokra támaszkodik. Figyelemre méltó azonban és sokat elmond tudományos tisztességéről, hogy még annak az említésével sem fárasztja magát illetve olvasóit, hogy másfajta álláspontok is léteznek az általa tárgyalt kérdésben mint a sajátjai, vagy a hivatalos román történetíráséi. Ő, akinek annyira kapóra jött magyar történészeknek a románokétól eltérő álláspontja, mikor láthatóan belőlük vezette le nem kevés önkényességgel magyar területi követelések főnnállását Romániával szemben, hirtelen mit sem tud róluk amikor tényleg történeti kérdésekről szólva bemutatásuk tudományos szempontból legalábbis indokolt lenne. De talán nem vagyok egészen tárgyilagos Verderyvel szemben, amikor úgy találok, hogy csak a hivatalos román történetírás adataira támaszkodik. Ugyanis azt, hogy a magyarok csak a XI-XII. században hódították meg Erdélyt, még a román történetírók sem állítják. Szerintük a magyar hódítás azáltal és akkor történt, hogy az álláspontjuk értelmében román jellegű erdélyi államot melyet Gelu vezetett, Szent István saját országához csatolta a XI. század legelején. Nyíltan persze Verdery sem mond mást. Gondja van arra, hogy a magyar hódítás ideje csak általánosságban hangozzon el, de ugyanakkor arra is, hogy a kérdésben közelebbről tájékoztatlan olvasó a magyar megtelepedésről szóló adatközlését lehetőleg mindjárt a

magyar hódítás idejeként is olvashassa, sőt egyéb adat híján ne is nagyon olvashassa másként. Szükségtelennek tűnik e helyt ismertetni magyar és persze nemcsak magyar kutatók nézeteit akik Erdély magyar birtokbavételének idejét 895-re teszik, még akkor is, ha létezik körükben olyan álláspont is, mely szerint legalábbis a terület déli részének magyar birtokbavétele, és az ottani magyar megtelepedés csak ennél későbbi, a X. század közepét kevéssel megelőző esemény. Ennél érdemesebbnek tűnik azonban rámutatni, hogy amit Verdery a magyarság megtelepedésének idejeként jelöl meg, az csak a székelysége nézve lehet igaz, és azt talán ő sem mondaná, hogy a székelyek voltak Erdély első magyar lakói. Mindezzel azért nem érdemes részleteiben foglalkozni, mert nyilvánvaló, hogy nem hiteles tudóstól származó, tehát kiigazításra szoruló tévedéseket is tartalmazó írással állunk szemben, hanem politikai és talán egyéb, mindenesetre nem tudományos szempontoktól motivált tollnok művével. Az sem igaz persze, hogy Erdély a középkorban valamiféle autonómiát élvezett²⁶. Ehhez is csak a Ceaușescu-kor hivatalos és egyben nacionalista román történetírása ragaszkodott, hogy – ahogyan meg is tette – ezt az autonómiát a terület (pusztán általa föltételezett) román jellegével magyarázhatta. Valójában csak annyi adminisztratív különállóság létezett mindenféle autonómia nélkül, amennyit az állam dunántúli központjától való földrajzi távolság szükségessé tett. A székely és szász területeknek persze lehetett autonómia jellegű öngazgatásuk, ez azonban egészen más kérdés. Verdery itt is kétségtelenül a román hivatalosságot képviseli. Talán kevésbé magyarelles az a fölszínes adatközlése, mely szerint a magyar Alföldet „1526 után” foglalták el a török „csapatok”, hacsak abban a türelmetlenségben nem lát az ember ilyesmit, mely a török foglalás idejét mintegy nem tudván kívárni, azt legalább látszólag korábbi időpontra helyezi. Szigorúan véve persze az „1526 után” megjelölés nem inkorrekt, mert hiszen igaz lenne az is, ha mondjuk „1300 után” szerepelne. Ez a dátum tehát mindössze értelmetlen. Bármekkora volt ugyanis a magyar vereség Mohácsnál, az Alföldön történt török terjeszkedés kezdete csak Budának a Török Birodalomhoz csatolásához, vagyis 1541-hez köthető. Ennél sokkal jelentősebb következtetésekre kényszerít Verdery következő mondata: „Ám amióta csak létezik népesedéssziszatika, a régió népei között a románok vannak többségben.” A szerző, mint eddig is, most is zsonglőrmutatványokat végez az információval. A románok (most mindegy mikor) nem többségben voltak Erdélyben, hanem, ezt érdemes

26 Kristó Gyula (főszerk.) *Korai magyar történeti lexicon*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 189. o.

közletről megfigyelni, „ám” többségben voltak. A súlyosan manipulatív de semmilyen más töltettel nem rendelkező szónak (bármilyen nyelvi alakzat volt is eredeti angol megfelelője) eltéveszthetetlenül az a föladata, hogy a kérdésben föltehetően járatlan célhallgatóságban, vagyis az amerikai olvasóban – akinek megnyerését a román nacionalista szempontok számára Verdery kitapinthatóan föladatának tekinti –, azt a benyomást keltse, hogy valami nagy hiba volt azzal, hogy a terület annak ellenére volt magyar uralom alatt évszázadokon keresztül, hogy (amit a szerző nyíltan állítani ugyan nem mer, de mégis félreérthetetlenül sugall) lakosságának többsége mindig román volt. A sugallás eszköze a szerzőnek a népesedésszisztiára történő, szintén bűvészmutatvány jellegű, és mint annyiszor, most is csúsztatásos utalása. A románság, mely magyar (és más) kutatók szerint a XII–XIII. század fordulója táján jelent meg először Erdélyben²⁷, szerintük is valamikor a XVIII. század első felében került abszolút többségbe. Ami a népesedésszisztiát illeti, az első népszámlálás ugyan a XVIII. század végén volt, pontosabban 1787-ben, ez azonban aligha jön szóba a Verdery által használt értelemben, mivel nyelvi-nemzetiségi adatokat még nem tartalmazott. Az első olyan népesedésszisztiák, melyek ilyen adatokat már tartalmaztak a XIX. század közepét csak kevéssel előzték meg. E szisztiák lehetnek tehát csak azok, melyekre Verdery utal. Ennyit akár el is árulhatott volna. Persze ha megteszi, közlése nem lett volna alkalmas a különben tájékozatlan olvasó nézeteinek manipulálására. Ami Erdély múltbeli vitatott etnikai viszonyait illeti, róluk Verdery a népesedésszisztiára történő utalásával semmit sem mondott, hiszen e szisztiák eredményeit senki sem vitatja, jelentőségük viszont a korábbi állapotokra nézve nincs. De ugyanúgy nem mond semmit Verdery közlése Erdély történeti, etnikai viszonyairól sem. Információértéke egy lényegében modern adatra történt utaláson túl, mely azonban tárgyalt összefüggésében lényegileg oda nem tartozó, egyáltalán nincs. Mégsem tekinthető véletlennek, hogy ezt annyira hangsúlyozta. Közlése, minthogy mérhető, konkrét adatokról szól (bármennyire is minden jelentőség nélküliekre az adott kérdésben) valamiféle perdöntő információ benyomását kelti és az „ám” szócska tanúsága szerint – már láttuk milyen meggondolásból – kétségtelenül azt is hivatott kelteni. Érdemes visszaemlékezni Barraclough észrevételére: „az áltudományos terminológia ilyenféle használata az egzakt pontosság és tárgyilagosság hamis benyomását kelti”.

27 i.m. 579. o.

Erről van szó. Amiről kezdetben lehetett azt hinni tévedéseket tartalmaz, esetleg fölszínességeket, majd amiről úgy tűnt híjján van a kellő tudományos gondosságnak, amiről kiderült, hogy tele van önkényes megközelítésekkel és következtelen módszerekkel, amitől nem volt idegen a csúsztatás gyakorlata, ami általában zavaros, önellentmondó és logikátlan, ahol tetszetős, de az ellenőrzés próbáját ki nem álló állítás szolgál további elemzés alapjául, ott az olvasónak hol ideológiai, hol más meggondolásból már hamis tényeket is el kellene fogadnia valóságosként. Mindennek föltétlenül van valamilyen magyarázata. Saját álláspontom, amit indokoltam, arra hajlik - bármennyire is nem okoz örömet ezt rangos szerzőről föltételezni, hogy Verdery egyes elfogadhatatlan adatközlései tekintetében szándékosságra gondoljon. Az alternatíva, hogy ti. közönséges, de jóhiszemű tudatlanságról lenne szó, arra kényyszerítené az embert, hogy esetében az ismeretek és a minimális szakmai töredés hiányának olyan fokával, sőt ezen túlmenően még bizonyos véletlenekkel is számoljon, ami így együtt az elképzelhetőség határát súrolja. Akárhogyan is legyen, a következtetést nehéz elkerülni: aki így ír, az sarlatán.

Kelet-közép-európai emlékezés és felejtés könyve

R. Breckner–D. Kalekin–Fishman I. Miethe(ed.):
Biographies and the Division of Europe
Experience, Action and Change on the 'Eastern Side'
Lesket+Budrich, TU, Berlin, 2000

A modern európai társadalmak meghatározó jellemzője az individualizmus. Miközben a társadalom, annak különböző intézményei látszólag az egyénhez igazodnak, annak érdekeit szolgálják, létre is hozzák annak tárgyát, a modern individuumot. Az egyén, Simmel szavaival élve, „társadalmi körök metszéspontján” elhelyezkedve, a modern társadalmi funkciók nélkülözhetetlen elemévé válik. Ugyanakkor az egyéni, individuális cselekedetek akkor nyernek határozott, tiszta jelentést – legalábbis a kutató számára –, ha azok különböző társadalmi rendszerekhez és hálókhoz köthetőek.

Az egyén helye a modern társadalomban a szociológiai, pszichológiai konceptualizáció számára is központi kérdés lett. Az egyéni biográfiák, élet-történetek rekonstrukciója lehet a kutatás célja, de ugyanakkor fontos kutatási eszközzé is vált, amelynek segítségével a társadalmi makro-folyamatoknak korábban ismeretlen aspektusai világhatározhatók meg. A szóban forgó tanulmány-kötet kelet-európai biográfiákat kelt életre. Az egyéni élet narratíváin keresztül kísérel meg rekonstruálni a rendszerváltás előtti, „kettéosztott” Európa mentális, kulturális reprezentációit, majd Kelet és Nyugat viszonyának átalakulását a rendszerváltást követő megváltozott társadalmi, politikai kontextusban. Más szóval, a kötetben szereplő tanulmányok a Keletre és Nyugatra osztott Európa, és a hozzá kapcsolódó múlt-képek, történelem szemléletek, identitások több szálon futó, tanulmányonként változó, és mégis számta-

lan közös elemet felmutató újragondolását, egyéni életutakban rejlő lenyomatait, valamint azok gondos, értő és elemző felfejtését tárják az olvasó elé.

Kelet és Nyugat különállása majd újraegyesítése adja a kötet kiindulópontját és elsődleges fogalmi keretét. Központi kérdése, hogy ezt a dichotómiára épülő képet hogyan képes az egyén feldolgozni, milyen mentális határ-feloldások, újraegyesítések, vagy éppen határ-megerősítések játszódnak le mikro szinten, a kisközösségek vagy éppen a világ egyéni értelmezésének szintjén. Tudva-lévő, hogy mind a kettéosztottság, mind az újraegyesítés Kelet-Közép-Európában sokkal mélyebb és drámaibb hatásokkal járt, ezért a kötetben szereplő írók is inkább a „keleti oldal” narratíváit elemzik: Magyarország, Lengyelország, Románia, Oroszország, a volt Jugoszlávia és a volt Német Demokratikus Köztársaság adja a történetek tágabb társadalmi politikai kontextusát. A könyv különböző fejezeteiben vizsgált visszaemlékezések, biográfiák által megjelenített történelmi időszak pedig az Októberi Szocialista Forradalomtól, vagyis 1917-től napjainkig terjed, amelyről egy eddig kevésbé ismert perspektívából, a mindennapi életet és az egyes embert előtérbe állítva kapunk képet.

Módszertanilag az írások döntő többsége narratív interjúkon alapszik, azok részletes elemzése, szakirodalmi keretbe ágyazott értelmezése egyszerre hozza az elméleti munkák általánosabb érvényű következtetéseit, ugyanakkor a számos narratíva-részlet, interjú-helyzet elemzése az empiria sajátos, megjelenítő és hitelesítő erejét adja e tanulmánykötet írásainak. A modernitás velejárójaként emlegetett, a kelet-közép-európai társadalmakra is jellemző differenciálódás jelenségkörét járják körül a kötetben szereplő tanulmányok. A „társadalmi valóság” széttöredezését, sokféle individuális életútra való szétesését helyezik a figyelem középpontjába. Ebből a perspektívából azt hangsúlyozzák, hogy az egyén olyan képet épít fel magának a valóságról és rendről, melyben meghatározó szerepe van az időszakosságnak, a szinkronitásnak és az átmenetiségnek.

A kötet három fő részből áll: az első részben Közelítések Európához – elméleti megközelítések címmel, a legfontosabb elméleti kérdésekre választ kereső írások kapnak helyet: például a kelet-nyugat szembeállítás történeti kialakulását, kollektív használatát és utóéletét tárgyaló elemzés (Stölting), vagy éppen Peterson cikke a közös Európáról, mint mentális reprezentációról, illetve az európai identitás egyéni értelmezéseiről, alapjairól. A kötet második részében Múlt és jövő között címmel háborúk, diktatúrák és a zsidó holocaust egyéni visszaemlékezésekben és családtörténetekben tükröződő emlékezetét vizsgálja. Ebben a részben a zsidó identitás generációnként elté-

ró variációi, valamint a múltra való reflektálás igénye jelenik meg az elbeszélők narratíváiban. A kötet harmadik, *Kihívások határátkeléskor* című befejező része a konkrét fizikai, politikai határok megélését, tudati tükröződéseit, e mentális reprezentációk szülte cselekvéseket elemzi. A határ okozta elválasztottság érzése, a határokon átívelő kapcsolatok, az újratalálkozások, látogatások élménye alkotják e rész témáját.

A továbbiakban, a teljesség igénye nélkül, talán megengedhető részrehajlással, kicsit részletesebben ismertetem a kötetben szereplő tanulmányokból azokat, amelyek úgy gondolom különös érdekességgel bírnak.

Kovács Éva és Váжда Júlia tanulmányukban – Zsidók és nem-zsidók együtteleése a rendszerváltás utáni Magyarországon – abból az általános megállapításból indulnak ki, hogy a Magyarországon történt politikai átalakulás magával hozta az identitáspolitikák, az identitásról szóló diskurzusok felerősödését. Az előző rendszer alatt elfojtott, tabuizált, megtagadott traumatikus események emlékezete, mint amilyen a holocaust volt, visszatér, illetve a nyilvánosság különböző szintjein újratematizálódik, és a hozzá kapcsolódó identitások (áldozatok és elkövetők) újrafogalmazódnak. A holocaust emlékét közvetve, szüleik élettörténetén keresztül öröklő másodgenerációs házaspárok narratíváit elemzi a tanulmány. A múlttal való szembesülés különösen nehéz a számukra, hiszen e generáció tagjai nem sajátítottak el olyan stratégiákat, melyek segítségével megbirkózhatnának ezzel a terhes örökséggel, és, épp ellenkezőleg, szüleiktől csak negatív énképet, elfojtásokat, hallgatást sajátíthattak el. Az előző rendszerben elfe(le)dett zsidó identitás újrafelfedezését értelmezi a tanulmány az iskolaválasztásból kiindulva. Az interjúalanyok egy zsidó közösségi értékeket és liberális értékrendet követő budapesti magániskolába járó gyermekek szülei.

Hogy az egyén miképpen tudja feldolgozni a holocaust történelmi traumáját (akár áldozatként, akár közvetlen vagy közvetett elkövetőként), és hogyan kommunikálja azt, a szerzők egy kettős identitás-moddellel magyarázzák. Elsődleges identitásként kezelik a korai szocializációból, a gyermek-anya kapcsolatból fakadó, rigiditást vagy nyitottságot eredményező magatartást, melyre ráépül a későbbi szocializáció tudásanyaga, a fokozatosan elsajátított, az adott család történelmi szerepéből és múltfeldolgozó stratégiáiból (elfojtásból, „felejtésből”, vagy éppen nyílt vállalásból) fakadó másodlagos identitás. A tanulmányban négy identitásípust különböztetnek meg a szerzők. Az elsőt „megcserélt identitásoknak” nevezik, és egy példán keresztül a következőképpen jellemzik: az apa egy holocaustot túlélő család fia, ellenérzéssel van

saját zsidósága iránt, mely érzés öngyűlöletbe fordul, és asszimilációpártivá teszi őt. Ezzel szemben, meglehetősen paradox módon, a keresztény családból származó anya testesíti meg a családban a zsidó identitás iránti lelkes odaadást, szemében férje és gyermeke legfőbb értéke éppen zsidóságukból fakad. A zsidóságot elnyomó férj és az ezt az identitást felkaroló feleség eltérő irányultságai feszültségekkel terhes kapcsolatot eredményeznek.

A tanulmányban elemzett második típus a „társadalmi zsidó” identitás. Az ezt illusztráló példa egy zsidó családból származó anya, aki első, zsidó férjével kötött házasságából született gyermekét válása, és egy katolikus családból származó férfival kötött második házassága után zsidó iskolába írattja. Az új férj stabil én-képpel rendelkezik, önmagát „szabad, liberálisan gondolkodóként” definiálja, ennek ellenére nehezen integrálódik felesége zsidó családjába. A zsidó nő második választása szakítást jelent apjával, és az apja által közvetített zsidó identitásával. Fia iskolaválasztásán keresztül, valamint egy nem-zsidóval kötött házasságában saját zsidó identitását konstruálja újra, immár önálló alapokon (katolikus) férje pedig úgy tud azonosulni a zsidó kultúrával, hogy eközben nem kényszerül feladni saját identitását. Ezt a típust komplementer, párhuzamosan futó identitásokként is jellemezni lehetne.

„Pseudo-zsidók” a harmadik eset szereplői, mindketten nem-zsidó családból származnak, ennek ellenére ebbe a zsidó iskolába járatják gyermeküket. Az apa kvázi-zsidó biográfiát konstruál magának, ezzel mintegy kompenzálja felmenői holocaust-bűneit, illetve zsidó „köpönyegbe bújva” próbál bekerülni egy intellektuális elitbe. Mindkét házastárs narratíváiban a szerzők antiszemitizmust jeleznek, továbbá rámutatnak a család kettős identitás-sztenderdjére: míg a külvilág számára zsidó identitást kommunikálnak (zsidókkal barátkozik az apa, gyermeküket zsidó iskolába járatják), családon belül ezek az értékek fordított előjelet kapnak. Az apa rejtett antiszemita érzéseit zsidó-barát magatartásba csomagolja, ugyanakkor egy nyíltan antiszemita házastárs választásával tudatalattijának ezt az irányultságát is kielégíti.

A „búvópatak identitások” névvel illetett negyedik típust egy zsidó identitását és családját megtagadó nő történetén keresztül mutatják be. Egy színes bőrű férfival kötött házasságát korábbi, zsidó énjével való szakításként éli meg, az ebből a nemsokára válással végződött házasságból született gyermek zsidó iskoláztatása az identitás újra felvállalását jelzi. Az első fázisban a rassz-jegyekből adódó stigmával próbálta a zsidó anya elfedni gyermeke, s rajta keresztül saját zsidó identitását, a második fázisban pedig éppen ezt a rejtett zsidó stigmát fedi fel, és gyermeke „másságát” (színes bőrségéből adódóan) nem létezőnek tekinti.

Ezzel szemben zsidó származásukat, a zsidósághoz, a zsidó kultúrához való kötődését hangsúlyozza.

Ina Dietzsch írása a „kelet-” és „nyugat-németek” határokon átívelő és évtizedeken át a körülmények nehézségeivel dacoló levelezési és ajándékozási szokásait elemzi. A szerző azt állítja, hogy a kelet-nyugat distinkció kulturális értékítéletekkel terhelt sajátosságai egyértelműen kimutathatóak ezekben a kapcsolatokban. Bár a kelet(iek) és nyugat(iak) közötti kommunikáció sorozatos félreértéseket teremtett, és a két fél között egyfajta hierarchiát hozott létre, illetve tartott fenn, a szerző úgy látja, hogy mégis el tudott látni egy határon átnyúló, közösségfenntartó és közösségteremtő funkciót.

Kürti László A szocializmus cirkusza: titkok, hazugságok és autobiografikus család-narratívák című írása rendkívül izgalmas olvasmány. A szerző a felejtés nyomába ered, emlékezet-lyukak, elhallgatások és homályban „felejtett” részletek után kutat. Kürti saját családtörténetét veti vizsgálat alá, mindezt az államszocialista Magyarország társadalmi, politikai kontextusába ágyazva. Egy családi napló felbukkanása indítja be a kutatói érdeklődést, és egészen új fényben kezd el láttatni korábban hallott családtörténet-részleteket, jellemrajzokat, gyermekkori epizódokat. Feltárul a kishűg halálának „valódi” története, az apa „valódi” jellemrajza, helyére kerülnek gyermekkori epizódok. Ezen emlékező-elemző folyamat során, melyet a rendszerváltás utáni időszak és a hazatelepülés, mint élethelyzet jellemez a szerzőnél, megkonstruálódik egy másfajta – nem „jó” vagy „rossz”, hiszen ilyen állításokat tenni ugyancsak nehéz és morálisan erősen problematikus lenne – de mindenképp teljesebb, új értelemmel teli realitás és múltkép. Az elemzés végére a szerző egyfajta egyéni és történelmi meg/feloldáshoz érkezik: mint ahogy azt vallomásszerű zárszavában kifejti, az emlékezés folyamata nehéz, gyötrő „művelet” (érdekes össze- csengés pl. Milan Kunderával vagy Dubravka Ugresicel). Ám minél többet kutatjuk, minél gyakrabban szembesülünk vele, annál könnyebb az elfogadása, a megfelelő kontextusba kerülése, énünk részeként való vállalása. Ilyen aprólékos, gyűjtő-feldolgozó hangyamunkát igényel úgy egyéni, mint kollektív szinten ez a megváltozott Köztes-Európa, szögezi le tanulságként Kürti.

Gabriel Rosenthal Társadalmi átalakulás családi tapasztalatok tükrében: a megtagadott múlt biográfiai következményei címmel számos hasonlatosságot mutat az előbb ismertetett tanulmánnyal. A szerző tételmondata, hogy a múlt lehetséges jelentéseinek pontosabb ismeretéhez hozzájárulhat, ha megvizsgáljuk annak jelenbéli reprezentációt, valamint e narratíváknak a múlt eseményeihez való kötődését. Rosenthal egy több generáción át

húzódó családi „titok” után ered, s annak felbukkanását vagy éppen elleplezését követi nyomon három generáció narratíváin keresztül, az orosz forradalom, a sztálini éra, majd a második világháború eseményeire való emlékezésen és jelentés-társításokon keresztül.

Lena Inowlocki A zsidó lét megélése: a normalitás megkonstruálása kitelepített zsidó családok esetében Nyugat-Németországban című cikke azt mutatja be, hogy egy, a zsidó holocaustot túlélő család leszármazottja miképpen képes továbbadni zsidóságát gyermekeinek, mindvégig arra törekedve hogy azt „normalitás”-ként éljék meg, úgy, ahogy az neki nem adatott meg. Az elemzés az egyéni identitások (re)konstrukciós folyamataira mutat rá, ahol az identitás folyamatos egyeztetések és igazodások tárgya, melynek célja a mindennapi „itt és most”-hoz igazodni, egy élhető társadalmi lét reményében.

Mirjana Morokvasic-Müller írása a volt Jugoszlávia interetnikus házassági mintáit elemzi. Az egyre erősödő nacionalizmusokkal terhelt Jugoszláviában ezek a vegyesházasságok fokozott terhelésnek lettek kitéve. Azok az emberek, akik korábban többnyire a semleges „jugoszláv” identitás jegyében élték mindennapjaikat, egyik napról a másikra „ellenséges” etnikai, nemzeti csoportok tagjaivá, illetve az etnikai erőszak elsődleges célpontjaivá váltak. Morokvasic-Müller következtetése a gender tudomány jól ismert tézisére emlékeztet, nevezetesen arra, hogy háborúban az erőszak gyakran kap „nemi jelleget”, ugyanis a nőként megjelenő nemzet ellen elkövetett erőszak maskulin.

*Ingrid Mieth*e a nyilvános és a privát szféra eltérő tartalmait, jelentéseit, határait és szerepeit elemzi kelet-nyugati viszonylatban. Kelet-európai ellenzéki nők narratíváit elemezve arra a megállapításra jut, hogy a társadalmi terek, a nyilvános és privát szféra fogalma és a hozzájuk kötődő eltérő nemi szerepek meghatározó változásokon estek át. A szerző a nyilvános/privát fogalom-pár társadalomtudományokbeli átértékelésére, körütekintő használatára ösztönöz, felhívja a figyelmet a nyugati (például feminista) kritika kategóriáinak és értelmezési kereteinek feltétel nélkül, átvételének és alkalmazásának az elkerülésére a térség poszt-szocialista társadalmainak megértésekor. A nemi szerepek megosztása a két szférában nem volt annyira egyértelmű a szocialista országok esetében. Az úgymond nyilvános szférában valójában „mindenki szolgává és szolgáló-lánnyá degradálódott” (Mieth)e, így a férfi dominancia, illetve a nemi különbségtétel másként merült fel. Ugyanakkor a privát szféra, bár ugyanaz az egyenlőtlen hatalom és erőmegosztás jellemezte mint Nyugaton, nem volt politika-mentesnek és femininnek nevezhető. Néhány biográfiát részletesen bemutat a szerző,

melyek közül álljon itt egy szemléltetésképpen. Anna Weber az egyház égisze alatt fejtett ki ellenzéki politikai tevékenységet a volt Kelet-Németországban. Az első interjújában ezt a kariertörténetet mondta el. A második interjú-alkalommal azonban privát életének sikertelenségei, házasságának keserősége kerül felszínre. Mint az a beszélgetés során kiderül, Anna rendszeres erőszaknak, válogatott brutalitásoknak volt kitéve, melyek minél jobban erősödtek, annál inkább menekült ki belőle a külvilág irányába, a félnyilvános szféra politikai történései-be. Mindeközben férje brutalitását Anna gondosan titkolta. Az ő példája azt mutatja, hogy a privát szféra erőszaka elől a félnyilvánosság politizáltsága miképpen jelenthetett menedéket egy, mind politikailag, mind egyéni szinten embert próbáló helyzetben.

Oroszországi zsidók németországi és izraeli beilleszkedésének stratégiái, modelljei a témája *Tamar Rapaport és vonne Schütze* tanulmányának. A szerzőpáros elsősorban a befogadó társadalomban tapasztalt különbségek kommunikálását, kimondott vagy kimondatlan kulturális konfliktusok kezelését vizsgálja a bevándorlók narratíváinak tükrében. Az elbeszélők baráti kapcsolatain, személyes kapcsolathálóján, a „másokról” kialakított reprezentációin keresztül betekintést nyerhetünk a bevándorlók beilleszkedési, vagy éppen ellenkezőleg, szegregációs stratégiáiba, öndefiníciós kísérleteibe. Mint az várható, a két befogadó közegben (Németország és Izrael) eltérő stratégiák bizonyultak kézenfekvőnek, részben a többségi társadalom jellegéből, a bevándorló iránt tanúsított állami és társadalmi szintű magatartásából adódóan, részben maguk a bevándorlók eltérő elvárásaiból és céljaiból eredően. Az oroszországi zsidók Izraelben, legalábbis a hivatalos ideológia szerint, „hazatérőknek” számítanak. Ugyanakkor ezek a bevándorló zsidók sokszor csalódottan veszik tudomásul a „visszatérés” elidegenítő érzését, a látszólag „közeli” távolságát. Ez fejeződik ki narratíváik csalódott hangvételében. Az idegenség-érzés mellett létezik azonban egy meglehetősen erős közösség-érzés is Izraelben, mely a közös haza gondolatán alapszik. Így az is nyilvánvaló, hogy az Izraelbe vándoroló zsidókat sokkal erősebben hajtja a beilleszkedés, beolvadás vágya, mint a Németországba települteket.

A szerzőpáros három beilleszkedési modellt különböztet meg: az „elkerülés” modelljét, amelyet az integrációs motiváció hiánya, valamint a befogadó közeg zártsága jellemez (az Oroszországból bevándorolt berlini zsidók esete). A második típust a „várakozó magatartás” jellemzi, Schütz szavaival élve, „egy olyan nézelődőről van szó, aki felugrik már ugyan a színpadra, de még latolgatja, hogy is kellene átugrania a meglévő mentalitásbeli különbségeket”. Ez a magatartás jellemzi az izraeli bevándorlók egy részét. Végül a harmadik, az

asszimilációs modell kifejezetten az izraeli zsidókat jellemzi. Ezen belül megkülönböztethető több változat: van olyan, aki tudatosan keresi az asszimilációt, és van olyan, aki csak enged a történéseknek, nyitottan fogadja a változásokat. Az asszimilációs modellt választók általában a saját kultúra ismert mintái és az új, befogadó közeg között egyensúlyoznak, azonban mint az az egyéni narratívákból kitűnik, nem minden egyensúly-mutatvány végződik sikeresen.

Rositha Breckner írása *A Vasfüggöny jelentése a kelet-nyugati migrációról* szóló biográfiák tükrében címmel tanulságos olvasmány. Két, a hetvenes években Romániából elszármazott, a kivándorlását, majd sok évvel későbbi hazalátogatását felelevenítő emigráns elbeszélésében a korábban éles elkülönülést jelentő Kelet és Nyugat közötti válaszvonal sajátos román szemszögből jelenik meg. A szerző rámutat az (állam-, rendszer-, politikai) határ fontos szerepére a migráns életutak megalkotásában és utólagos újrafogalmazásaiban.

A közelmúlt társadalomtudományi gondolkodásának meghatározó korszakában a(z) (etnikai) közösség, csoport, nemzet fogalma szerepelt kiemelt kategóriaként, tükrözve a kor társadalmi ideálját, kognitív kereteit, s nem utolsósorban politikai konstellációját (gondoljunk csak F. Barth, A. Cohen, vagy akár E. Hobsbawm és B. Anderson korszakalkotó munkáira). E megközelítés későmodern alternatíváját jelenti az az irányzat, melyben az individuum kerül a tudományos érdeklődés és megismerés középpontjába, s válik egyre fontosabb tényezővé a múlttól, történelemtől, társadalmi folyamatokról, az individuum szerepének megítéléséről való gondolkodásban. Ennek a folyamatnak a tettenéréséhez pótolhatatlan módszer a biográfia, amely e kötetben új megvilágításba helyezi a kelet-európai társadalmak közelmúltjának történetét.

Árendás Zsuzsa

Demokrácia orosz módra

*Az oroszok útja a „szovjet demokráciától”
az „erős elnöki rendszerig”*

Włodzimerz Marciniak: *Rozgrabione Imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej.* (A szétrabolt Birodalom. A Szovjetunió szétesése és az Orosz Föderáció létrejötte.) Wydawnictwo Arcana. Kraków 2001. 591. o.

A kremlinológia amúgy is gazdag irodalma egy újabb könyvvel gazdagodott: Włodzimerz Marciniak lengyel politológus kötete a szovjet birodalom szétrablásáról szól – a szó legszorosabb értelmében. Mint a könyv előszavában írja, a kötet azt a folyamatot próbálja leírni, ahol a kommunista időkben felhalmozott hatalom és anyagi javak nem a társadalmi racionalitás szabályainak, hanem a gazdasági érdekeknek (és az azokat képviselő személyeknek) lettek alárendelve. Kronologikusan tekintve, a kötet az 1991–1993-as korszakot öleli fel, mivel Marciniak szerint az 1993. októberi események tették véglegesé a Szovjetunió szétesését, és egyúttal egy új állam formálódása kezdődött meg Borisz Jelcin orosz elnök kvázi-autoriter kormányzása alatt. A szerző a könyv megírásakor zömében az orosz szakirodalomra támaszkodott, s munkáját könnyítette, hogy az 1990-es években diplomataként dolgozott Moszkvában.

Természetesen az elemzést hosszú bevezető előzi meg, ahol a szerző a cári Oroszország kialakulását veszi végig; itt utal arra, hogy a Moszkvai Nagyfejedelemség és az Aranyhorda nemcsak fizikailag, hanem szellemileg is hatottak egymásra. A középkori ökumenikus hatalom előtt, ahol a származás vagy a vallás nem játszott elsőrangú szerepet, új geopolitikai lehetőségek nyíltak meg. Moszkva nemcsak a Harmadik Róma, hanem Batu kán örökösének is vallhatta magát, s a szerző szavaival élve, Ázsia behatolt Oroszországba, hogy végül az orosz állam meghódíthassa Ázsia nagy részét. Nagy Péter reformjai ugyan az ország európaizálását és a Nyugathoz való közeledését szolgálták, de mindezek a keleti hatalomgyakorlási formák további megerősödését hozták magukkal. Oroszország mint tudatos, a saját erejében hívó és azt kihasználó nagyhatalom a 19. században született meg – a területi expanzió-

val együtt civilizációs fejlődésen is keresztülment, kibontakozott az orosz nacionalizmus, ami nem maradhatott visszhang nélkül a Birodalom nem-orosz nemzetiségű népei között.

Az 1917-es hatalmváltás után a bolsevikok nem kívánták újjáépíteni a Birodalmat, hanem az új berendezkedést hozzáigazították az ország gazdasági, társadalmi és kulturális helyzetéhez. A bolsevikok törekvéseit jól adják vissza az emigrációban élő orosz történész, Adurhaman Avtorhanov szavai: „Lenin, aki nem azért harcolt a Birodalom ellen, mert Birodalom volt, hanem azért, mert cári volt, a világméretű szovjet birodalom híve volt”. A szovjet totalitarizmus, írja a szerző, megpróbálta visszaállítani az archaikus alávetettséget ott, ahol a polgári társadalom csírái kezdtek kibontakozni, emiatt az állandó terror eszközéhez kellett nyúlnia.

A kommunizmust azonban nem sikerült abban a formában megvalósítani, ahogyan azt az „alapító atyák” megálmodták. A szovjet rendszer, a látszat ellenére, nem volt elég erős ahhoz sem, hogy az ország perifériáin a vérségi viszonyon alapuló politikai (érdek)közösségeket semlegesítse (jól látszik ez jelenleg a volt muzulmán tagköztársaságokban), de egyben a modern nemzetek születését is akadályozta. Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a Szovjetunió etnikai értelemben túlnőtte magát, ugyanis túl sok olyan területet olvasztott magába, amelyek távol álltak Moszkvától – földrajzi, kulturális, történelmi szempontból egyaránt (pl. a Baltikum, Nyugat-Ukrajna, Moldova). Ennek a különállásnak a jelentősége igazán az 1980-as évek végén mutatkozott meg. A szerző szerint a szovjet állam széthullását territóriumának összetettsége belülről idézte elő. A brezsnyevi korszakot Marciniak az ókori Rómához hasonlítja, ahol a „szénátorok” a „császár” tudtával a meghódított „provinciák” elrabolt javait addig osztogatták, míg az a Birodalom bukásához vezetett. Ez a hasonlat persze túl egyszerűnek tűnhet, mindenesetre jól visszaadja az akkori elit viselkedését.

Ma már lehet tudni, hogy a peresztrojkát a központi hivatalnokok azért indították el, hogy a gazdaságban bekövetkező kisebb változásokkal a szovjet birodalom technikai modernizálódását érvéjék el; a politikai rendszer megváltoztatásáról szó sem lehetett. De egyre jobban nyilvánvalóvá vált, hogy a doktrína és a hatalom egyidejű megőrzése nem lehetséges. A szovjet nomenklátúra viszont eljutott abba a stádiumba, hogy a központ nem tudott a hivatalnokok érdekeivel ellentétes reformot keresztülvinni. Az 1980-as évek végén, s ezt ki kell hangsúlyozni, ha tisztán akarjuk látni a szovjet rendszerválás jellegzetességeit, a vállalati vezetők és a helyi notabilitások, akik kezében *de facto*

az állami vagyon javarésze koncentráldott, arra törekedtek, hogy megszerzett előjogaikat tőkére és tulajdonra „váltsák át”. Mindeközben a kommunista ideológia már ballaszttnak mutatkozott. A nomenklatúra által megvalósított privatizáció hasonlóképpen zajlott, hangsúlyozza Marciniak, mint a keleti despotikus államokban, ahol „a starapiákat titokban maguk a satrapák rabolták szét”.

Jurij Jaremienko, az egyik legismertebb szovjet közgazdász szerint a Szovjetunió azért esett szét, mert az ország „öngyilkos gazdaságpolitikát folytatott”. A szovjet birodalom alapját a katonai ipar képezte és az egész gazdaság hadijellegű volt. Csak úgy lehetett volna megmenteni a Szovjetuniót, ha leállt volna a fegyverkezési hajsza és a katonai hatalom gazdasági hatalommá alakul. Mindez a gyenge politikai irányítás miatt nem valósulhatott meg, noha Gorbacsov az ország katonai erőinek gazdasági modernizációját akarta. Azt lehet mondani, hogy az utolsó „szocialista iparosítás” próbájába a szovjet költségvetés belerokkant. Ez a teória ugyan jó alapot szolgál a birodalom gazdasági ellehetetlenüléséhez, állítja a szerző, de figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy 1991-ben egy olyan erős központi hatalom jött létre, amely kész volt a gazdasági folyamatokba beleavatkozni.

A szerző a következő rövid sémát állítja az olvasó elé: 1985 előtt a Szovjetunió számos hatalmi (párt-, ipari, regionális) hierarchiából épült fel. A rendszer azonban változni kezdett, és a helyi főnökök a központ engedélye nélkül egymással egyezkedtek. Így a hierarchián belül is meggyengültek az alá-fölé rendeltségi viszonyok, és emiatt megerősödött a vízszintes kapcsolatok hatékonysága: a helyi boss-ok egyre több dolgot tudtak elintézni maguk között. Az egész folyamat arra irányult, hogy minden vezető a maga tulajdonába vegye át az általa irányított vállalatot, üzemet. Magyarán: a nomenklatúra önmagát privatizálta volna. Ha mindez megtörténik, állítja Marciniak, a piacgazdaság gyorsan kifejlődhetett volna, de ezt megakadályozták az 1990-es évek eleji Jegor Gajdar-vezette reformok. Kiderült ugyanis, hogy az állam (a központ) visszaszerezheti régi pozícióit, ha nem anyagi javakat osztogat, hanem pénzt. A nomenklatúra vezette privatizáció félúton megrekedt.

Milyen szerepet játszott Gorbacsov a Birodalom összeomlásában? Annyit érdemes tudni róla, hogy amikor 1985-ben átvette az SZKP vezetését, talán ő volt az egyetlen, aki hitt még a kommunista tanokban, és magatartásával azt a látszatot kelthette, hogy az ellenzékiek (disszidensek), a cinikusok és a hülyék mellett még léteznek igazi kommunisták. Naiv módon vissza akart térni az ideológia gyökereihez, de ezzel lavinát indított el – a főtítkár

tragédiája azon alapult, hogy egyszerre akart „konzervatív” és „reformista” lenni, márpedig, ahogy a szerző írja, nem lehet egyidejűleg a pápa és Luther szerepét játszani. (Persze, lényeges az is, hogy Gorbacsov semmiféle tervvel nem rendelkezett a peresztrojkrát illetően.)

Gorbacsov reformjai a párton belül is megosztottsághoz vezettek: a „reformisták” a pártapparátus hatalmát és befolyását védelmezték, és ideológiai alapon közelítették meg az eseményeket. A „reformisták” viszont megértették, hogy a kommunista struktúrák szétkorhadtak, és hajlandók voltak lemondani a párt kirakatszeréről, azon az áron, hogy az új intézményrendszerben legalizálhassák a régi hatalmukat. Arra törekedtek, hogy a pártapparátus leglojálisabb és legrugalmasabb része ne essen ki a hatalomból, miközben megszerzik az államvagyon fölötti tulajdonjogot.

A politikai változások tekintetében a szerző a Szovjetunió (politikai) szétbomlását három fázisra osztja. Az elsőben (1986–1988 tavasza) a peresztrojka jegyében „amatőr” politikai tevékenység vált lehetővé (pl. különböző klubokban), és erre a korszakra tehető a központ és az egyes tagköztársaságok közötti ellentét megjelenése. A második fázist (1988 tavasza–1988/1989 tele) a „népfrontosodás” jellemezte, amelynek során több olyan politikai mozgalom született, amelyeknek a társadalmi bázisát a sztrájkok, a tiltakozások, agitációs akciók résztvevői adták. A harmadik fázisban (1989 tavasza–1991 augusztusa), a formális egypártrendszer keretében, a politikai pártok megszaporodásának lehetünk szemtanúi. A folyamat végére a Baltikumban, a Kaukázusban és Moldovában erős koalíciók jöttek létre, amelyekben helyet kaptak a pártreformerek, a demokratikus (sőt, helyenként a nacionalista) mozgalmak képviselői is.

Borisz Jelcin megválasztása az orosz elnöki székbe (1991. június 12-én már az első fordulóban megszerezte a szavazatok 57,3%-át) már az erőteljes dezintegráció felé mutatott, hiszen pár hónapig Moszkvában két elnök is hivatalban volt – Gorbacsov személyében a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségéé, illetve az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaságé. A két hatalmi centrum összeütközése elkerülhetetlen volt. 1991. augusztus 19-én a Rendkívüli Állapot Állami Bizottsága „konzervatív forradalmat” próbált végrehajtani, a puccsisták célja minden bizonnyal a demokratikus mozgalom megfélemlítése és a kommunista párt további szétesésének megállítása volt. A kiélezett helyzetben a nomenklatúrának választania kellett a legálisan hatalomra jutott Jelcin és a puccsisták alkotmányon kívül álló hatalmi központja között. Eközben a központi (tehát a szövetségi) szervek ténylegesen megszűntek létezni, és funkcióik egy részét az oroszországi hatalmi ágak

vették át. Jelcin nem maradt tétlen: az ezekben a napokban kibocsátott rendeleteivel megteremtette az erős elnöki rendszer alapjait (pl. hatáskörébe vonta a KGB, illetve a belügyi és a fegyveres alakulatok irányítását). Az augusztusi puccs legfontosabb következménye az volt, hogy Gorbacsov lemondott a pártfőtitkári posztjáról, s egy nappal később az SZKP Központi Bizottsága is feloszlatta önmagát. A szovjet és az oroszországi kommunista párt területi szervezeteinek feloszlásáról szóló dekrétumot Jelcin 1991 novemberében írta alá. A 17 millió főt számláló „hadsereg” egy szempillantás alatt olyan tömeggé változott át, amely a birodalmi vagyon rablásával és az új életbe való beilleszkedéssel volt elfoglalva.

A szerző foglalkozik az ún. Jelcin-jelenséggel is. Kreml új ura egyrésről – személyiségének pozitív és negatív vonásait tekintve – mindenben hasonló volt Oroszországhoz, népszerűségét nem csak spontán populizmusának és konjunkturális antikommunizmusának köszönhetette, hanem vérmes természetének is. Másrészről az orosz elnök garancia volt arra, hogy a régi elit új politikai és gazdasági elitte formálódása nem feneklik meg. Egyes vélemények szerint Jelcin tekintélyelvű politikája eleinte, főleg krízishelyzetekben, pozitív szerepet játszott, de az idő múlásával ez átalakult önmagában való értéké.

Közben a szövetségi állam is roskadozni kezdett: a balti, a kaukázusi államok egymás után deklarálták függetlenségüket, 1991. december 1-jén Ukrajnában pedig a szuverenitásról szóló népszavazáson a szavazók 92%-a támogatta az önálló ukrán állam létrejöttét. Ennek tudatában nem sok értelme volt egy újabb konföderáció megalakításával próbálkozni, amint az 1991 során történt. Ez év december 8-án a lengyel határ melletti Bjelorovezsában Jelcin orosz, Leonyid Kravcsuk ukrán és Sztanyiszlau Suskjevics belorusz elnök, miniszterelnökeik jelenlétében aláírták azt a dokumentumot, amelyben helyet kapott a következő mondat: „... megállapítjuk, hogy a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, mint a nemzetközi jog alanya és geopolitikai tényező megszűnt létezni.” Azaz, a három ország vezetője nem szüntette meg a Szovjetuniót, hanem csak jelezték a kialakult helyzetet. Egyúttal életre hívták a Független Államok Közösségét. A történehez tartozik, hogy a szovjet állam formálisan 1991. december 25-én szűnt meg, amikor Gorbacsov, mint szovjet elnök, aláírta a lemondásáról szóló nyilatkozatot. A Kreml bástyáján a sarló-kalapácsos vörös lobogót felváltotta az orosz trikolor. A Birodalom széthullását nem követték tömegdemonstrációk, de az elit sem tiltakozott a kontinensnyi ország megszűnése miatt – ennek okát Marciniak abban látja, hogy a régi birodalmi államiság kimerítette történelmi lehetőségeit.

Az átalakulás természetesen nem ment akadályok nélkül. A szerző az oroszországi transzformáció paradoxonjai között tartja számon, hogy a gazdaság liberalizációja és szerkezetváltása gyakran autoriter politikai jelleget öltött. Ez annak a helyzetnek volt az eredménye, hogy két nagy csoport állt egymással szembe. Az első érdekközösség (a „liberális” opció, amit Gajdar vagy Anatolij Csubajsz neve fémjelez) minél gyorsabb gazdasági nyitást akart, az állam szerepének csökkenését és Oroszországnak a világgazdaságba való bekapcsolását. A másik csoport, amelyhez az ipari és a mezőgazdasági vállalatok vezetőit sorolhatjuk, nem voltak ebben érdekeltek, sőt ellenezték a liberalizációt és a modernizációt, nem véletlenül, mert az ide tartozó vállalatok nem állták volna ki a konkurenciaharcot. Az utóbbi csoport a demokrácia korlátozására törekedett, mert a gazdasági javak újraelosztásában volt érdekelt, míg a liberálisok programjának végrehajtása stabilitást igényelt, amit viszont nem lehetett koncentrált politikai erőfeszítések nélkül végrehajtani. A két ellentétes törekvés az erős elnöki rendszerben oltódott ki, amely mindkét érdekközösséget – megfelelő eszközökkel – ellenőrizni tudta.

A Gajdar, majd a lemondását követően a Viktor Csernomirgyin vezette kormány számos reformintézkedést léptetett életbe, amelyek – részben – stabilizálták a gazdaságot, s a gyorsuló inflációt is sikerült megállítani. Az 1993-ig terjedő időszakban a rubel árfolyama egyre jobban külföldi tényezőktől kezdett függni, főképp a Világbank kölcsöneitől. De a Nyugat segítsége nem a megfelelő időben érkezett: nem akkor nyújtottak Moszkvának mentőövet, amikor az orosz vezetés leginkább hajlamos lett volna a reformok végrehajtására, hanem akkor, amikor a belső politikai konfliktus (elnök kontra parlament, amely *nota bene* maga sem volt egységes) veszélyeztetni kezdte a poszt-szovjet térség biztonságát és stabilitását. 1993-ban az állami segítséget leginkább a hadiipari komplexum, a mezőgazdaság és az energetikai szektor igényelte, s mivel az említett konfliktus a hadsereg (s vele együtt a „szövetséges” gazdasági szektorok) megerősödését eredményezte, Jelcinnek a fegyver-export tekintetében komoly engedményeket kellett tennie. Nem véletlen, hogy Oroszország fő devizaforrása a gáz- és a kőolajkivitel mellett a fegyverszállításból származik.

A könyv egyik legnagyobb fejezete a tulajdonváltásról szól. Az orosz gazdasági szerkezetváltás következményeként létrejött szisztémát a szerző oligarchikus rendszernek nevezi, más szóval nomenklátúra- vagy bürokratakapitalizmusnak. Ez a tervgazdálkodásos rendszer több évig tartó erjedésének a gyümölcse, amely végül is 1989–1991-ben hullott darabjaira, s az 1992-es

reformok lehetővé tették a magánvagyon legalizációját és az államtól való elkülönítését. Figyelembe kell venni azt a tényt is, mindezen folyamatok *azelőtt* indultak el, hogy kialakult volna a hatékonyan működő demokratikus intézményrendszer. Ez ahhoz vezetett, hogy piaci elemekkel tarkított, többszintes gazdaság jött létre, valamint, jellegzetességeiből ítélve, „csak” látszatdemokrácia alakult ki.

A privatizáció azonban egyben jogi kérdés is, hiszen a magánosítás folyamatában (normális esetben) a vevő a vagyonhoz legálisan jut hozzá. Oroszország esetében viszont azzal kell szembesülnünk, hogy a Szovjetunióban nem létezett legális tulajdon, mert 1917-ben a bolsevikok azt törvénytelenül sajátították ki. Egy orosz szociológus a következőképpen jellemezte ezt a helyzetet: „a Szovjetunióban és az utódállamaiban felhalmozódott összes vagyont elzabrálták, minden egyes jövedelmet hozó négyzetméter valakinek a névtelen sírja és valakinek az elrabolt élete. Maga az állam mindenki és minden kifosztásával foglalkozott: rabolta saját polgárait, más államokat, a környezetet, az időt. És az állampolgárok az államtól ellopott javak eladásával foglalatoskodtak.”

1987-ben kezdődött az a folyamat, amelyet a következőképpen írhatjuk le: az állam elkezdte saját magát privatizálni. A szerző a folyamatot három fázisra osztja: az első (1987–1991) kereskedelmi jellegű volt, amely során új intézményesített gazdasági infrastruktúra születhetett meg. A második fázisban (1992–1994) ez a fiatal tőke belépett a pénzügyi szektorba, és sok olyan bank jött létre, amely állami előjogokat szerzett meg, s így módon állami tőke áramolhatott ki a privát szektorba. 1995-ben megkezdődött a harmadik, az iparinak nevezhető fázis, amikor az első két szakaszban felhalmozódott tőke elkezdte felvásárolni az orosz ipart.

Az első fázist „komszomol-fázisnak” is nevezhetjük, hiszen annak főszereplői az SZKP ifjúsági szervezetének tagjai voltak. Ebben az időszakban – szervezett formában – a komszomoltagok felsőbb utasításnak megfelelően az állami szektorból pénzt vontak ki, amelyet később illegális operációk során forgattak meg. Ezek az új módszerek mindenekelőtt a féllegális párttőke befektetését szolgálták, s az ekkor megszerzett tapasztalatokat hasznosítani lehetett a Gajdar-reformok ideje alatt. Ez a korszak kísérleti jellegű volt, amikor már látszott a fiatalok sikere, a nagyobb formátumú és idősebb elvtársak is beléptek a magánosítás folyamatába. Marciniak négy új intézményesített gazdasági infrastruktúraformát említ meg: a minisztériumok konszernné való alakítása; az állami bankok kereskedelmi pénzügyintézetekké való avanzsálása; az

újraelosztórendszer felváltása tőzsdékkel és üzletházakkal; valamint a legnagyobb állami vállalatok részvénytársaságokká való átalakítása.

Álljon itt két példa a tőkekoncentráció bemutatására, és arra, hogyan lehetett legális és fellegetális módon gigantikus vagyonokhoz jutni: egy vállalat bel-földi áron hulladékfémet vásárol fel, azt világgiazi áron külföldön értékesíti, az így megszerzett pénzen számítógépeket vásárol, amelyeket – nagy haszonnal – elad a hazai piacon. A vállalat működésének első három hónapjában 500 befektetett dollár 500 ezer dollár hasznot hozott! A másik tanulságos precedens: 1981-ben egy állami nyomdában dolgozó műhelyfőnök 7 kilogramm nyomdafesték felhasználásával illegálisan jelentette meg a Bibliát, amiért két év börtönbüntetést kapott. Pár év múlva már olyan gazdag volt az illető, hogy 53 kilogramm aranyat ajándékozott a pravoszláv egyháznak az újonnan felépített Megváltó Krisztus-székesegyház kupoláinak díszítésére.

A gazdasági reformok első éveiben az orosz ingatlanpiacot kizárólag olyan cégek uralták és irányították, amelyeket közvetlenül a nomenklátúra birtokolt. Moszkva legjobb és legdrágább belvárosi épületeit olyan vállalatok bérelték, amelyek nomenklátúra-gyökerekkel rendelkeztek, és a cégek székhelyeinek alapján meg lehet állapítani, hogy vezetőik milyen kapcsolatban álltak a pártelittel. A zavarosban való halászás a szürkegazdaság megerősödését is magával hozta. Ennek nagyságát csak megsaccolni lehet, egy 1993 májusi adat szerint a bűnözők kezében felhalmozódott tőke az Orosz Föderáció akkori költségvetésének 30–40%-át alkotta. 1991–1992-ben ezek a csoportok kb. 18–20 milliárd dollárnyi vagyonhoz jutottak, s 1992–1993-ban a moszkvai Nemzetközi Valutatőzsde forgalma meghaladta a 11 milliárd dollárt, így valószínűsíthető, hogy ennek az összegnek egyharmada különböző maffiacsoportok zsebébe jutott. Az oligarchia létrejötté csak azt bizonyítja, hogy Oroszországban nem jött létre nyílt piacgazdaság, csak az adminisztratív piac alakult át, s emiatt az nem a termelésre, hanem a vagyon elosztására van „beszabályozva”.

A könyv utolsó fejezete az Augusztusi köztársaság bukása címet viseli. A klánok, amelyek a kommunista párt és az állami szervek szétesésének eredményeként jöttek létre, önállóságra tettek szert, befolyási eszközei és érdekei összetett helyzetet teremtettek. Az erőegyensúly nagymértékben a „bíró” hatékonyságától függött, aki eldöntötte a vitás kérdéseket és figyelt arra, hogy ne essen csorba a privilegizált kasztok érdekein, miközben az egyik klánt sem favorizálta jobban a másikinál. Az ilyen „bíró” szerepét 1993 előtt az elnök játszotta, de színre lépett a parlament (Legfelső Tanács), amely nem csak

törvényhozó szerepét kívánta betölteni, hanem bele akart avatkozni a végrehajtó hatalom ügyeibe is. A két hatalmi központ közötti rivalizáció arról szólt, hogy ki gyakorolja a Nemzeti Bank, a költségvetésen kívüli alapok és a gazdaságirányítás feletti kontrollt. A második „bíró” megjelenése a legtöbb klán érdekeit sértette, mert felboríthatta az addig kialakult rendszert.

Mint említettük, az 1991-es puccsból Jelcin megerősödve került ki, és 1993-ig maga alá tudta rendelni az erőszakszerveken kívül például az adórendőrséget is. Tovább gyarapította befolyását azzal, hogy a végrehajtó hatalom káderpolitikájában előjogokra tett szert, azaz a kormánytagok kinevezése nagymértékben Jelcintől függött. 1993 áprilisában népszavazás zajlott le, amelynek során négy kérdést tettek fel: az első három gyakorlatilag az elnök iránti bizalomról szólt, míg a negyedik megválaszolásával a parlament munkáját lehetett véleményezni. Az orosz választók a két hatalmi centrum közül határozottan az elnök mögé sorakoztak fel. A népszavazás eredményeinek kihirdetése után Jelcin azonnal alkotmánytervezetet hozott nyilvánosságra, amely erős elnöki hatalmat rögzített. Az új alaptörvényt illetően egyeztetések kezdődtek el az elnök, a parlament, a kormány, a regionális szervek, a pártok, a szakszervezetek, a vállalkozók szövetsége és a tudományos akadémia képviselői között. Az egyeztetések azonban zsákutcába jutottak. Eközben Jelcin Ruszlán Haszbulatov parlamenti elnök, Alekszandr Ruckoj alelnök és Valentyin Styepankov főügyész ellen a korrupcióellenes harc jegyében lépett fel, de a megtámadott oldal sem maradt adós az elnököt érintő hasonló vádakkal.

1993 őszére az orosz gazdaság a krach szélére sodródott, a szövetségi költségvetés hiánya 20%-os volt. Ebben a helyzetben Jelcin saját hatáskörébe vonta a gazdaság irányítását – még a kormány véleményét sem kellett kikérnie ezekben a kérdésekben. A közvélemény azon az állásponton volt, hogy az elnök tekintélyelvű kormányzása megtöri a korrupciót és megszünteti a tátongó társadalmi ellentéteket. De ez nem történt meg, hiszen a bürokrácia és az oligarchia alkotta az elnöki kormányzás „társadalmi” bázisát. 1993 szeptemberére kiéleződött a helyzet Jelcin és a Legfelső Tanács között – a két centrum összecsapása elkerülhetetlennek látszott. Haszbulatov azzal számolt, hogy megismétlődik az 1991-es szituáció, Jelcin viszont arra törekedett, hogy ne ismétlje meg a puccsisták hibáit (ok nélkül ne vezényelje ki a hadsereget a főváros utcáira), és a parlamentet csak a hatalomgyakorlástól fossa meg.

Jelcin több dekrétumával (a leghíresebb az 1400. sorszámot viselte) gyakorlatilag a törvényhozó szervtől elvette jogköreit, új parlamenti választásokat írt ki, hatáskörébe vonta a Központi Bankot és az ügyészséget. A kormány

az elnök mellett állt ki, míg a Legfelső Tanács – Jelcin tévébeszédét követően, ahol mindezen döntéseit bejelentette – az elnök visszahívását szavazta meg. A parlament mögé azonban nem sorakozott fel a társadalom nagyobbik része. A Szovjetek Házában (vagy másképpen: a Fehér Házban) ülők a konfliktust a hadseregre, a titkosszolgálatokra és a rendőrségre is át akarták terelni, de a fegyveres erők Jelcint támogatták.

Az elnök-parlament ellentét október elején fegyveres jelleget öltött: a Fehér Ház ostromát, vagy pontosabban szétlövetését, az osztankinói tévétorony elleni támadás előzte meg. Marciniak megjegyzi, hogy a tévéadó elleni támadás provokatív jellegűnek tűnhet, és a parlament székháza elleni fellépés – feltehetően – egy előre megtervezett akció része volt. Mindkét szembenálló fél Oroszországot a polgárháború szélére juttatta, s ebben az esetben, az október 3-án és 4-én lejátszódott drámában, igen nehéz győztesekről vagy vesztesekről beszélni. A „Szovjet Oroszország” („Szovjetszkaja Rosszija”) című lap betiltása jelképesen azt demonstrálta, hogy az idézőjel nélküli Szovjet-Oroszország ezekben a napokban szűnt meg létezni.

Oroszország az 1991-től 1993-ig terjedő időszakban a „szovjet demokráciától” eljutott az „erős elnöki rendszerig”. Az ország előtt álló nagy kérdések egyike – fejezi be könyvét Włodzimierz Marciniak –, hogy létét továbbra is a szovjet államiság maradványaira alapozza-e vagy a jövőjét biztosabb alpra építi fel?

Lagzi Gábor

Egy meg nem írt országtörténet

Balogh László: *Románia története*.

Aula (XX. század sorozat), Budapest, 2001, 505 o.

A közelmúltban megjelent egyik könyvkritikámban¹ azt hánytorgattam fel, hogy még mindig hiányoznak azok a kelet-közép-európai országok, nemzetek történelmét színvonalasan összefoglaló munkák, amelyek az egyetemi oktatásban is használhatóak. Időközben ugyan megjelent egy-egy Albánia és Jugoszlávia XX. századi történelmét áttekintő alapos szintézis², azonban ami Romániát illeti, a helyzet rosszabb, mint 5 évvel ezelőtt. Létezik a piacon egy francia történész műve (amelyről kritikám végén azt írtam, hogy kár volt lefordítani), és most megjelent egy magyarországi szerző munkája is – ám az egyetemi oktatásban ez sem használható. Hogy Catherine Durandin-nel mi a gondom, azt már kifejtettem az említett kritikámban. Hogy Balogh László munkájával szemben melyek a kifogásaim, azt az alábbiakban próbálom meg összefoglalni. Mivel azonban a kifogásaim, kritikai megjegyzéseim mennyisége jóval nagyobb, mint az „átlagos” szakmunkákban, részletesebben csupán a III–V. résszel foglalkozom.

Ismeretes, hogy a történészek egy (talán nagyobb) részének a stílusa – bár igen pontosan, precízen fogalmaz, alany, állítmány a helyén van – igen száraz, a laikusok számára olykor kevésbé élvezhető. Akadnak azonban olyanok is, akik szinte szépírói erőnyeket csillogtatnak meg, és könyvük olvasása élményszámba megy. Balogh László sajnos nem az utóbbiak közé tartozik. De az előbbieket sem. Ilyen stílussal rég nem találkoztam. Leginkább a múlt ködébe vesző munkásmozgalom-történeti, és különböző „tud-szocós” munkákban találkozhatunk ehhez foghatóval. Hogy értse az olvasó, mire is gondolok, álljon itt ízelítőül egy mondat: „[Az Ekésfront] a mezőgazdaság szocialista átszervezését [sic!] azonban bírálta, s megpróbálta megakadályozni a tulajdoni viszonyok körében tárgyalt politikai, gazdasági és kulturális okok következtében.” Az még hagyján, hogy helyenként nem érteni, mit is akar mondani a szerző (például a 132. oldalon: „politikai tartalmú

1 *Tartalom nélküli forma. Gondolatok Catherine Durandin könyvéről.* = Limes, 2000. 3. sz.

2 Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia – a délszláv állam története.* Budapest, 1999. Aula (XX. század sorozat), 376 p. és Réti György: *Albánia sorsfordulói.* Budapest, 2000. Aula (XX. század sorozat), 419 p.

osztálytartalom”), de fogalomhasználata azt mutatja, hogy az elmúlt rendszer uralkodó ideológiája mélyen belevésődött az agyába. Csak ezzel magyarázható, hogy amikor az 1945 utáni eseményeket taglalja, lépten-nyomon *világi és egyházi arisztokráciáról* ír (még az ortodox és zsidó egyház esetében is!) – politikai, gazdasági és egyházi elitek helyett. Az erőszakos kollektivizálás helyett is a „létező szocializmus” idején használt *a mezőgazdaság társadalmisítása* színtagmát használja – amivel egyszerűen elfedi a lényegét.

Ami a kötet bibliográfiáját illeti, első ránézésre impozáns mennyiség: pontosan 281 tétel. Ha azonban közelebbről is megvizsgáljuk a listát, kiderül hogy annak mintegy 15%-a 1989–2000 közt megjelent Romániai Magyar Szó-, Népszabadság-, Népszava- és Magyar Hírlap-cikk, valamint 1990-es, lefordított pártprogram és egyéb dokumentum. Ugyancsak terjedelmes mennyiséget (kb. 15%) tesznek ki az RMP- és RKP-dokumentumok, valamint Gheorghe Gheorghiu-Dej és Nicolae Ceaușescu összegyűjtött „munkái”. (Ez önmagában nem lenne baj, hiszen egy-egy Dej-beszéd is forrásértékű lehet, ám – mint alább még kitérek rá – a szerző sokszor mintha öncélúan citálná ezeket az avított textusokat...)

A másodlagos forrásoknak tekinthető különféle *feldolgozások* (folyóiratokban megjelent, vagy könyvekben kiadott elemzések, tanulmányok) nem teszik ki a listán szerepelt tételeknek a felét sem, de nem ez a fő probléma. Ha ugyanis alaposan végig nézzük a listát, több dologra is felfigyelhetünk. Például arra, hogy olyan munkákat is megemlíti, amelyeket semmiképp sem használhatott a szerző, ugyanis azzal az adott kérdéssel vagy egyáltalán nem foglalkozott, vagy csupán nagyvonalakban.³ Ráadásul elgondolkodtató, hogy a szövegben olyan, már igencsak elavultnak tekinthető munkákból idéz, mint az évtizedeken (!) át használt Arató–Niederhauser–Perényi–I. Tóth-féle *A kelet-európai országok története* c. egyetemi jegyzetből az I. Tóth által 1956 előtt (!) írt Románia-rész, vagy az ugyancsak több kiadást megért *A nemzetközi munkásmozgalom története (1830–1945)*. Mi értelme volt akkor az újabb román és nyugati szakirodalom feltüntetésének a bibliográfiában?

A könyv áttanulmányozása után sajnos az a gyanúm, hogy a felsorolt, impozáns mennyiségű bibliográfia csupán azt a célt szolgálta, hogy a szerző az olvasóval el tudja hitetni: a témába alaposan beleásta magát, és jól ismeri a legfontosabb, Magyarországon, Romániában és Nyugaton megjelent

3 Többek közt ilyen W. O. Oldson egyébként kiváló munkája: *A Providential anti-semitism: Nationalism and Polity in Nineteenth-century Romania* és V. Alexandrescu: *Romania in World War I.*, című könyve.

szakirodalmat. Ha ez valóban így lenne, minden bizonnyal tükröződne a szintézis színvonalán is. Ez azonban – mint majd alant kitűnik – koránt sincs így.

Az első részben a szerző a román nép etnogenezisével foglalkozik, majd a középkori és újkori történelmét tekinti át mintegy 20 oldalon. Erről röviden csak annyit mondhatok, hogy az elsősorban politikátörténetre leegyszerűsített munka igen egyenetlen, helyenként túlteng benne az idézet. Feltételezhető, hogy a szerző alapjában véve nem mozog otthonosan a témában, ezért fordulhat elő az, hogy például a kontinuitás-kérdés egyik – végre magyar nyelven is olvasható – alpmunkája helyett egy meglehetősen dilettáns történet, Kosztin Árpád könyvére hivatkozik.

A második rész foglalja (pontosabban: foglalná) össze a századfordulótól 1944-ig terjedő majd' fél évszázad főbb eseményeit. Mindjárt az elején a szerző bátran kijelenti, hogy „a társadalom valamennyi más szociológiai alaprétege is egyetértett abban, hogy elérkezett az idő minden román (!) terület egyesítéséhez”. (32. o.: a szerző kiemelése!) Kíváncsi volnék, hogy ezt melyik román szakmunkából vette át Balogh László, ugyanis számos rész kutatás alapján elmondható, hogy a „hatalmi eliten” (B. L. kedvenc kifejezése) kívül a társadalom „más szociológiai alaprétege” nemigen foglalkozott ezzel a problémával.

Az első világháború alatti fejleményeket, majd az impériumváltást Szász Zoltánnak a három kötetes *Erdély történetében* megjelent összefoglaló tanulmánya alapján ismerteti a szerző (ezért is fölösleges a bibliográfiában Alexandrescu könyvét feltüntetni). Itt ismét olvashatunk egy meglepő kijelentést: „a romániai hatalmi elit egy része nagyon merész (!) álmokat szövögetett: [...] igényt formált nemcsak a Duna-Tisza közére, a Tiszántúlra, hanem Budapestre, egész Szlovákiára...” (41. o.) Hogy ezt honnan vette a szerző, nem tudom. Az azonban a szakirodalom ismeretében bízvást állítható: ilyen „merész álmokat” a „romániai hatalmi elit” egyik része sem szövögetett – még akkor sem, amikor megszállva tartották Budapestet!

A két világháború közti hatalmi-politikai viszonyok összefoglalása kétségkívül igen gyengére sikeredett. Balogh László ugyanis bőven ismerteti a pártrendszert, a jelentősebb pártokat, azonban számos lényeges probléma említetlen marad. (Például: az erdélyi román politikai elit és a regáti liberális oligarchia ellentétének lényege; a román szellemi elit szélsőjobbra tolódása a harmincas években; a szociáldemokrata párt és a kisebbségi kérdés; az illegális Kommunisták Romániai Pártja manőverei a kisebbségi kérdés kapcsán, a nemzeti kisebbségek eltérő helyzete stb.) Jó néhány kiugró tévedés azonban

azt jelzi, hogy a szerző valójában nem igazán járatos a 2. világháború előtti Románia történetében. Egy helyen azzal lep meg bennünket ugyanis, hogy az az A. C. Cuza, aki a XX. századi, modern típusú nacionalizmus és antiszemitizmus egyik legjelentősebb reprezentánsa (kezdetben Zelea-Codreanu atyámes-tere, majd szembefordulásuk után konkurense) „azért érdemel tiszteletet, mert megjelenítette azt a román nemzeti érzést és öntudatot, amelyet hosszú évszázadokon keresztül különböző etnikai-nagyhatalmi elemek [sic!] (török, lengyel, orosz, magyar stb.) elnyomtak.” Ahogy mondani szokás: no comment. (Egyébként amit a román fasiszta mozgalmakról, szervezetekről ír a szerző, számomra azt bizonyítja, hogy Armin Heinennek a bibliográfiába bevett munkáját nem ismeri...) Az 1937-es választások kapcsán (amikor a liberálisok már nem voltak olyan erősek, mint egy évtizeddel korábban, amikor véres terrorral és durva csalással megkapták a mandátumok többségét, ezért a szavazatoknak „csak” a jó harmadát tudták „megszerezni”) pedig azt olvashatjuk, hogy „a romániai körülmények között megvalósítandó [sic!] liberális értékek politikai súlyát az 1937-es választás is jelzi”, ugyanis a legtöbb szavazatot „a Nemzeti Liberális Párt kapta”. Az az érzésem, ebben az esetben ugyan-csak nem ártott volna néhány – a bibliográfiában egyébként feltüntetett – művet valóban el is olvasni, mielőtt ezt a badarságot leírta volna.

A harmadik rész címe: *Hatalmi harc Romániában 1945–1948*. Kár, hogy erről valójában igazán keveset mond nekünk a szerző. Például a Petru Groza 1945. március 6-i hatalomra kerülése előtti fél évről Balognak egy szava sincs. Így aztán azt sem tudjuk meg, hogy kik vezették az első 3 jobboldali koalíciós kormányt, abban milyen pozíciókat foglaltak el a baloldali pártok, és hogyan, miért bukott meg február végén a Rădescu-kormány. Ugyancsak egy szó sincs arról, hogy mi történt 1944 őszén Erdélyben: a román polgári köz-igazgatás (részleges) visszatérése, a különböző szabadcsapatok és a csendőrség garázdálkodása (Szárázajta, Egeres stb.) úgy látszik, nem kerültek a szerző látókörébe. Pedig a hatalmi harc részét alkotja az ún. észak-erdélyi köztársaság története is, hiszen ott a szovjet katonai fennhatóság alatt megtörtént a kommunisták hatalomra kerülése, a királyt pedig a régió státusának lebegtetésével lehetett rábírní arra, hogy tavasszal kinevezze miniszterelnöknek Moszkva jelöltjét, Grozát. Ehelyett a szerző részletesen (jó 2 oldalon keresztül) ismerteti az 1944. szeptember 12-i szovjet – román fegyverszüneti egyezmény rendelkezéseit. Arra már nem futotta az energiájából, hogy megismertesse az olvasót azzal: milyen körülmények közt erőszkolták a román delegációra Moszkvában a fegyverszüneti egyezmény szövegét.

A hatalmi harc ismertetése csupán odavetett, brosurázú általánosságokban merül ki. Például: „Az 1944. augusztus 23. után megindult hatalmi küzdelem nem egyszerűen csak pártok közötti küzdelemként, hanem társadalmi rendszerek, társadalmi modellek harcaként fogható fel elsősorban.” (108.) Ezt követően a szerző ismerteti a „társadalmi modellek” közt folyó harc résztvevőit – amiben ugyancsak nincs sok köszönet. A két nagy polgári pártról, a nemzeti liberális és a nemzeti parasztpártról azt olvashatjuk, hogy értékrendjüket az azonosság, ill. hasonlóság jellemezte, ám „más szociológiai rétegek” álltak a két párt mögött. Csakhogy sem a tényleges befolyásukról, sem programjaikról, jelentősebb politikusaikról nem tudunk meg semmit. Ehelyett olyan zagyvaságot vetett papírra a szerző, hogy „az elit egy kis része továbbra is a betiltott fasiszta, fasiszta jellegű, illetve szélsőségesen tekintélyelvű szervezetek mögött állt.” Vajon mire gondolt Balogh László? Azt akarja ezzel mondani, hogy a két világháború közti politikai osztály egy töredéke még mindig vasgárdista érzelmű? Valószínűleg az, ám hogy lehet betiltott szervezetek mögött állni?

A kormánypártokat ugyancsak sommásan intézi el a szerző. Ezért aztán az olvasó nem tudhatja meg, hogy milyen kemény harc folyt a szociáldemokrata párton belül az RKP-hoz való viszony (a közös választási lista) kérdésében. Érdeemes lett volna azt is megemlíteni a magyarországi olvasónak, hogy az RSZDP-n belül a magyar tagság külön szervezkedett, és 1945 december közepén megalakították az Országos Magyar Bizottságot, amely 1946 tavaszán-nyarán egy rövid ideig a Magyar Népi Szövetség alternatívájának tűnt. Az RKP-n belüli törésvonalak felvázolásából megint kimaradt a lényeg: a Pătrășcanu nevével fémjelzett „jobboldali”, nacionalista szárny, a Gh. Gheorghiu-Dej köré tömörülő ún. „munkás-frakció” és a moszkovita szárny (Ana Pauker – Luka László – Teohari Georgescu) a magyarkérdés kezelésén túl a taktikai-stratégiai kérdésekben milyen eltérő nézeteket képviselt.

A koalíció „társutas” (Gheorghe Tătărescu neo-liberális pártja) és szatellit-pártjaival csak felsorolás szintjén foglalkozik a szerző. (Egyébként itt is téved, ugyanis a Hazafiak Szövetsége és a Nemzeti Néppárt valójában egy és ugyanaz – utóbbi az előbbi átalakulásával keletkezett!) Hogy milyen szerepet játszottak az 1945 és 47 közti pár évben, az már Balogh szerint nem fontos.

A magyar kisebbség kommunista irányítás alatt álló érdekvédelmi szervezetéről, a Romániai Magyar Népi Szövetségről (MNSz) végképp nem tudunk meg semmit. Arról sem olvashatunk, hogy kik, milyen csoport vezeti, és arról sem, milyen belső ellentétek feszítik, mi volt a kisebbségpolitikája,

milyen metamorfózison ment keresztül 1944 és 1948 között. Egy helyen ugyan azt olvasni, hogy az MNSz-nek volt egy szárnya, amely a földreform „radikális polgári” és egy másik, amely a „mérsékelt polgári alternatívát” támogatta. Ez jókora tévedés, ugyanis a szövetségen belül épp a földreform kapcsán volt a legnagyobb egység: a szélsőbalosok (a volt madoszosok) ugyanúgy sérelmesnek tartották a kisajátítás és földjuttatás magyarelles jellegét, mint a „jobbszárny”.

A Groza-vezette koalíciós kormány ténykedése úgy látszik, kimerült a földreform megalkotásában és végrehajtásában (bár ennek következményeiről hallgat a szerző), mert sem a béke-előkészítő tevékenységről, sem a politikai jellegű népbírósági perekről (amelyeken nem csak az Antonescu-rezsim prominens képviselőt ítélték el, hanem több száz ártatlan magyart is!) nem tesz említést Balogh László. A magyar baloldali sajtóban „magyar-barát” politikusként népszerűsített Groza viszonylag toleráns kisebbségpolitikájával szintén nem foglalkozik, pedig erre már csak azért is ki kellett volna térnie, mivel épp ez állt Bukarest külföldi propagandája középpontjában. (Egyébként a trianoni békediktátummal román uralom alá kényszerített magyarság életében ez a pár esztendő bizonyult a legelviselhetőbbnek.)

A szerző tájékozatlansága nem csak akkor érhető tetten, amikor átsiklik lényeges eseményeken, hanem akkor is, amikor kitér bizonyos dolgokra. Két példával szeretném ezt illusztrálni. Az 1946. november 19-i választások kapcsán azt írja, hogy „utólag már nehéz bizonyítani”, mennyire hitelesek a hivatalos eredmények. (115. o.) Nem igaz, nagyon is könnyű, ugyanis a romániai levéltárak kutathatóvá vált iratanyagából jól megismerhető a kommunisták arcátlan csalás-sorozata. (2000-ben *külön kötetet* szenteltek ennek a választásnak!⁴) Ugyancsak jókora melléfogásnak tekinthető Balogh azon állítása, miszerint „1947 folyamán formálissá vált” az MNSz működése. Ez valójában az 1948-as évtől igaz, amikor a szövetség már csupán transzmissziós szíj-szerepet töltött be a kommunista párt és a „pártonkívüli magyar tömegek” között. A szerző itt Stüle Andrea munkájára hivatkozik – csak hát az elmúlt 11 évben megjelent az MNSz-ről néhány tanulmány, amelyből jobban tájékozódhatt volna.

A jobboldali ellenzék felszámolása nem egyszerűsíthető le arra, hogy Maniuékat 1947 októberében (egy tipikus koncepciós perben) elítélték. A „reakció” elleni támadások ugyanis már az év tavaszán megkezdődtek,

4 *Strategii și politici electorale în alegerile parlamentare din 19 noiembrie 1946.* Cluj-Napoca, 1998.

amikor a parasztpárt és a liberális párt híveit (sőt, a magyar értelmiségnek a kommunistákkal nem szimpatizáló jó egynehány tagját is) bírósági ítélet nélkül internálták. Ekkor nőtt meg egyébként a hegyekben bujkáló különböző antikommunista fegyveres csoportok (Sumanele Negre, Haiducii lui Avram Iancu stb.) létszáma is. Ez utóbbiak történetének kutatása napjainkban nagy lendülettel folyik Romániában – szinte egy új mítoszépítésnek („a kommunizmussal fegyveresen szembeszálló román nép”) lehetünk tanúi. Már csak azért is érdemes lett volna egy rövid bekezdésben kitérni erre, mert magyar nyelven e témáról semmit sem lehet olvasni.

A pártegyesülés leírása (118–119. o.) sem szűkölködik tévedésekben, elhallgatásokban. Az RSZDP-ben először az 1945. december 1–3-i bukaresti országos konferencián vitatták meg a kommunisták javaslatát a közös választási listáról, ám ekkor még a Constantin Titel-Petrescu főtitkár vezette „jobboldali” csoport győzött, mert a többség rendkívüli kongresszus elé utalta a kérdést. Az 1946. március 17-i rendkívüli kongresszuson – „természetesen” csalással – a közös lista hívei győztek, Titel híveivel kivonult a kongresszusról, és ezt követően kizárták a pártból. A győztesek egy része aztán az 1948. februári „egyesülési kongresszuson” (amelyen Balogh László szerint „a volt [sic!] kommunista” Gheorghiu-Dej választották meg főtitkárnak, és ahol kizárták a pártból Lucrețiu Pătrășcanut) jutalmul bekerült az akkor létrehozott Román Munkáspárt szűkebb vezetőségébe – erről azonban ismét nem ír semmit a szerző.

A hatalmi harcról szóló fejezet azzal végződik, hogy 1948 márciusában újabb parlamenti választásokat tartanak az országban, amelyet természetesen az RMP-vezette Népi Demokrácia Frontja nyer meg. Ekkor még futja a szerző idejéből, hogy egy fél mondatral kitérjen arra, hogy 1947 utolsó előtti napján lemondatták a királyt trónjáról, majd sebtiben kikiáltották a népköztársaságot. Hogy ez a puccs miként történt, arról azonban semmit sem tudunk meg, pedig igencsak tanulságos lett volna: a korábbi, vagy későbbi kommunista módszerek itt is szépen tetten érhetők. Végezetül – nem tudni, milyen megfontolásból – a szerző itt tartja érdemesnek ismertetni a Rădescu-kormány által kiadott nemzetiességi státútumot, és a korszak kisebbségpolitikáját. Komolyabb elemzés helyett azonban a szerző a Nemzetiességi Minisztérium (valójában ez államtitkárság volt!) brosrúája alapján ismerteti a „vívmányokat”.

A IV. rész a *Gheorghiu-Dej-korszakot* tekinti át. Ez az időszak sem szűkölködik fontos eseményekben, ám ezekről a szerző csak olykor tájékoztat minket.

A tulajdonviszonyok átalakulása, és a sztálinista típusú (illetve a szerző szerint „szocialista”) iparosítás kapcsán egy nagy rakás idézetet kapunk. Olykor az az érzésem, hogy a szerző az erőszakos kollektivizálásnak és iparosításnak a propagandistája, ugyanis a korabeli párthatározatok egyszerű idézésén, vagy ismertetésén kívül alig találni mást. Semmit sem tudunk meg a kollektivizálás első hullámának végrehajtásáról, tényleges eredményeiről, módszereiről. Ugyancsak hallgat Balogh a különböző ellenállási formákról is. Ez utóbbi pedig igencsak izgalmas téma, ugyanis Romániában a fegyveres ellenállás, illetve az ellenállókkal szembeni fegyveres fellépés sokkal sűrűbben fordult elő, mint Magyarországon. Azt már csak csendben jegyzem meg, hogy az iparosításról (sem) tudhatunk meg semmi lényegeset, ugyanis a szerző ismét csak a korabeli párthatározatok parttalan citátumával operál.

A politikai-hatalmi viszonyok alakulásának, párt élén dülő frakcióharcok mozgatórugóinak ismertetése helyett Balogh megint csak idézetekkel fárasztja az olvasót. Ezért nem tudjuk meg, hogy valójában miért tartóztatták le Lucrețiu Pătrășcanut 1948-ban, és miért „csak” 1954-ben ítélték el? És miért végezték ki – Sztálin halála után egy évvel? Egyébként ebből a könyvből az sem derül ki, hogy az 1952-es frakcióharcból miért Gheorghiu-Dej került ki győztesen, és hogy Lukát miért ítélték (ugyancsak 1954-ben) halálra (őt azonban nem végezték ki, mint Pătrășcanut, valamikor 1963 körül máig is tisztázatlan körülmények között halt meg a nagyenyedi fegyházban), amikor „frakciózó társai”, Pauker és Georgescu „csak” a hatalomból estek ki, de nem kerültek bíróság elé.

Azért ebben a fejezetben is találni néhány jókora tévedést. Például megtudhatjuk azt, hogy 1949-ben az RKP szatellitpártja, az Ekésfront „osztály és pártidegenné” [sic!] vált! (149. o.) Ugyanitt a szerző azt állítja, hogy az 1948-as alkotmány „az együtt lakó nemzetiségek”-nek „szentesítette [a] teljes egyenjogúságukat”! Amelynek szellemében az MNSZ (amely „önálló szociológiai érdekeket megjelenítő szervezet” – Balogh szerint) „politikai tevékenysége teljesen megszűnt.” Mit lehet erről mondani? A szerző ezek szerint nem tudja, hogy az MNSZ-t 1953 márciusában „önfeloszlatták” – méghozzá úgy, hogy semmiféle hivatalos indoklást sem tettek közzé?

Egyébiránt az ötvenes évekről szóló fejezetben semmit sem tudunk meg a sztálinista oktatás- és kultúrpolitikáról, a párt egyházpolitikájáról. Ami az utóbbit illeti, mindazok az olvasók, akik nem ismerik az erdélyi történelmi egyházak helyzetét a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején, az alábbi mondatot egyszerűen nem tudják értelmezni: „Történelmi hagyományaikra

támaszkodva a római katolikus, református, az evangélikus és az unitárius egyház aktív, megalkuvásoktól mentes politikája komolyan konfrontálódott a hatalom modell-átalakító törekvéseivel, [sic!] amit »színezett« az etnikai-nemzetiségi kisebbségek mérsékeltlen erőszakos asszimilációjára irányuló [sic!] elméleti-gyakorlati politika.” Ha a szerző valóban birtokában lenne a szükséges ismereteknek, egy oldalban össze tudná foglalni azt, hogy a kommunista párt miként kényszerítette partnerévé a protestánsokat, hogyan sikerült megnyernie az ortodox klérust (a görög-katolikus egyház erőszakos felszámolásával), és miért tudott az erdélyi római katolikus egyház – Márton Áron zsenialitásának, karizmatikus személyiségének köszönhetően – sikeresen ellenállni a kommunista párt „bekebelező” törekvéseinek.

A hiány-lista igen hosszú. A megfelelő fejezeteknél semmit sem olvashatunk az 1956-os magyarországi forradalom romániai kihatásairól,⁵ ugyanis a szerző szerint „egy-egy elszigetelt, politikai jellegű megmozdulás történt”, például „marosvásárhelyi, zömmel magyar diákok, értelmiségiek rokonszenvekciói [...], amelyek persze a romániai totalitárius rendszer bírálátát is magukban hordozták...” (186. o.) Először is Marosvásárhelyen nem történt semmi komolyabb demonstráció – ez ugyanis Temesváron volt, ahol nem mondhatni, hogy „zömmel magyar diákok” tanultak volna. Másodszor pedig nem ártott volna kitérni arra, hogy – az esetek többségében – a magyar kisebbség szervezkedéseit, különböző akcióit első sorban nem az antisztalinizmus, vagy antikommunizmus motiválta, hanem különféle kisebbségi sérelmek.

Egyébként a IV. résznél található az a fejezet, amely a „nemzeti kérdés egyes összefüggéseit” kellene taglalja – helyett néhány, a *nemzeti kisebbségekkel* kapcsolatos információt olvashatunk – de ez is hemzseg a hibáktól. A legdurvább talán az a mondat, miszerint a Magyar Autonóm Tartomány „korlátozott autonómiáját maga az Alkotmány is rögzítette”. (217. o.) Ezek után a szerző „elfelejtett” tájékoztatni minket arról, hogy az alkotmányban csak *kilátásba helyezték*, hogy a tartománynak lesz egy külön statútuma, ám ezt – bár a Fazekas János-vezette nemzetiségi bizottság elkészítette – sohasem emelték jogerőre. Egyébként pedig egy sztálinista politikai rendszerben *eleve elképzelhetetlen bármiféle autonómia*. Ezzel szemben a 216. oldalon a Magyar Autonóm Tartomány kapcsán a szerző „korlátozott autonómia megadásáról” ír. Mit lehet ezek után mondani? Hogy a szerző nem ismeri az autonómia szó jelentését?

5 Lásd Tófalvi Zoltán: Az 1956-os forradalom visszhangja Erdélyben, Romániában. *Századok*, 1998. és *1956 Explozia. Percepții române, iugoslave și sovietice asupra evenimentelor din Polonia și Ungaria*. București, 1996.

De térjünk át a *Ceaușescu-korszak* elemzésére – elvégre a szerző is ebből írta a kandidátusi disszertációját 1990-ben.⁶ Ha ezt a fejezetet egybevetjük a disszertációval, nyilvánvalóvá válik, hogy Balogh egyszerűen – tömörítve – *átültette* a tíz évvel ezelőtti szövegét a mostani kötetbe. Ez a „transzplantáció” – egyhén szólva – nem vált a kötet javára, ugyanis a szerző elmulasztotta beledolgozni azokat az újabb szakmunkákat az alapszövegbe – amelyekre egyébként hivatkozik a bibliográfiában.

Egyébiránt itt is rengeteg idézettel találkozunk (az sem ritkaság, hogy több, mint egy oldalon keresztül az RKP KB határozatát kell olvassuk) – ahelyett, hogy a szerző alaposan *elemzte* volna azt a folyamatot, amelynek végén a hetvenes évek elejére Ceaușescu a totális hatalom birtokosa lett, és elkezdődött a Sztálinhoz fogható személyi kultuszának kiépítése. Az események felszínes bemutatása egyébként is jellemző erre a fejezetre (is). Például amikor az oktatás alakulásával foglalkozik, kizárólag a mennyiségi oldalt vizsgálja, a *tartalmi részt* nem. Nem ismerjük meg sem azt, hogy miként jelenik meg a hetvenes évektől az „autochonista” ideológia a tankönyvekben, nem tudjuk, milyen – szinte folyamatos – szerkezeti változásokon megy át ez a terület, és hogy a nyolcvanas évek végére hová sikerül lezúllasztani.

A neosztálinista gazdaságpolitika mélyebb elemzése helyett a hivatalos – propagandisztikus, a valóságot meghamisító – statisztikákat közli a szerző, valamint felszínes bemutatását annak az elhúzódó gazdasági krízisnek, amely egyik oka volt a diktátor-házaspár bukásának. Nagy kár, hogy Balogh nem használta fel azt a – belső használatra készült, de hozzáférhető – alpmunkát, amely ennek a kérdésnek magyar nyelven a legjobb elemzéseit tartalmazza.⁷

A szerző részletesen ismerteti az 1965-ös alkotmányt (korábban az 1923-ast, 1948-ast és az 1952-est), és néhány fontosabb jogszabályt. Ez egy demokratikus jogállam esetében természetesnek tekinthető. Ám abban az esetben, amikor egy totalitárius hatalomról van szó, amelyben az alaptörvény előírásai „frott malasztanak” tekinthetőek, és a jogalkotás, valamint a joggyakorlat közt semmiféle összefüggés sincs – igazából értelmetlen.

Meglehetősen sajátos az is, ahogy Balogh László a Ceaușescu-korszak külpolitikáját ábrázolja. Hiányzik ugyanis annak a sajátos „román függetlenségi politikának” az árnyalt bemutatása, amelynek egyik következménye az

6 Balogh László: *Egy fasisztoid politikai rendszer anatómiája. (A ceaușescui Románia politikai rendszere)*. Budapest, 1990. gépelt kézirat, 375 o.

7 *Románia – a szélsőséges eset.* (Szerk. Hunya Gábor). Bp., 1987. az MTA Világgazdasági Kutató Intézet Tudományos Tájékoztató Szolgálatának Közleményei, 309 o.

volt, hogy a rezsim a hetvenes évek végéig komoly nyugati támogatást tudhatott a háta mögött. (Ez csak a gazdasági összeomlás, a terror fokozódása hatására változott meg.) A magyar-román párt- és államközi kapcsolatok bemutatása is elmarad. Nem ismerjük meg az ellentétek *valódi* okát, és azt, hogy miként, és miért változik meg a hetvenes évek végi, látszólag probléma mentes viszony a nyolcvanas évek végére nyílt konfrontációvá.

Áttérve a korszak kisebbségpolitikájára, a szerző az 1977-es népszámlálás nemzetiségi adatait közli – anélkül, hogy felhívna a figyelmet arra: a nyilvánosságra hozott adatok *manipulatívak*, nem a valóságot tükrözik. (A népszámlálás kritikáját egyébként magyar részről már 1983 körül elvégezte Nyárády R. Károly.⁸) Ezt követően az 1965-ös alkotmányt citálja, valamint Ceaușecut – ahelyett, hogy bemutatná: az új főtitkár hatalomra kerülését követő években változott-e Gheorghiu-Dej-hez képest a kisebbségpolitikai gyakorlat? (A „gyöngyszem” ezúttal sem marad el: az 1968-as meggyésítést „követően nem volt autonóm területe a magyaroknak.” A többi nemzetiség pedig egyáltalán nem rendelkezett autonómiával.” 337. o. No comment.)

Az 1968–69-ben létrehozott (magyar és német) Nemzetiségi Dolgozók Tanácsa nevű kirakatintézményről sem tudhatunk meg a könyvből semmi lényegeset. Sem arra nem tér ki, hogy kezdetben kik reprezentálják a tanácsban az adott kisebbséget, sem arra, hogy a nyolcvanas években miként alakul át a kezdeti „panaszforum” a Conducător propagandagépezetévé. (Megjegyzendő, az RMDSZ megalakulásakor számos olyan ismert személyiség bukkan fel vezető pozícióban, aki már a MNDDT-ban is aktivizált – míg ki nem szorították onnan a Gere Mihály-szerű gátlástalan figurák.)

Egyébként a szerző ebben a fejezetben (is) kizárólag a magyar kisebbséggel foglalkozik. Sem a német kisebbség, sem a zsidóság exodusáról, annak kiváltó okáról nem ír semmit Balogh László. Úgy látszik, ez lényegtelen kérdés számára.

A nyolcvanas évekről szólván a szerző közli velünk, hogy „a konzervatív-nacionalista [sic!] rendszer gyorsítani kívánta az erőszakos asszimilációt.” Hogy ennek lényege miben állt – nos, arról már hallgat. Nem ír a nemzetiségi tannyelvű iskolák felszámolásának folyamatáról (odavetett, semmit mondogó megjegyzéseken kívül), a kisebbségellenes terror fokozásáról (aminek többek közt katolikus és protestáns lelkészek is áldozatául estek), a központilag irányított, vad, antiszemita és magyarellenos propaganda „felpörgetéséről”

8 Erdély etnikai arculatának változása. Nyárády R. Károly és Varga E. Árpád elemzése az 1977. évi romániai népszámlálásról. Bp., 1996. TLA. (Kisebbségi Adattár).

sem. Ehelyett azzal lepi meg az olvasót Balogh László, hogy a kulturális területen „néha nyíltabban, de inkább burkoltan lehetett bírálni a ceaușescui rendszer nemzetiségi politikáját.” Vajon mire gondolt a szerző? Hiszen a nyolcvanas években még az olyan igen áttételes „kritikákat” sem túrték meg, mint Sütő András drámái!

Hosszan sorolhatnám még, hogy miről nem ír Balogh László, lehetne citálni a különböző meglepő kijelentéseit, kapitalis tévedéseit, ám úgy gondolom, hogy az eddig előadottak elégségesek bizonyos következtetések levonására.

Először is úgy gondolom, hogy szerzőnk nem volt képes megbírkózni azzal a feladattal, hogy színvonalasan összefoglalja Románia XX. századi történelmét. Ehhez nem csak a tárgyi tudása hiányzott, hanem az analízáló képesség is. A mélyfolyamatok elemzését ugyanis nem lehet „helyettesíteni” idézethalmazokkal.

Nem kerülhetem meg sajnós a lektor és a kiadó felelősségét sem. Ugyanis a lektor is felelős azért, hogy napvilágot láthat-e egy – finoman szólva – kétes értékű mű. A kiadó pedig *becsapta* a potenciális vásárlókat, ugyanis – a sorozatban korábban megjelent munkák alapján – ők joggal gondolhatták azt, hogy értékálló munkára adtak ki 3500 forintot. Ehelyett vettek egy országtörténetet – amely nincs is megírva...

Vincze Gábor

REGIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 12, 2001, No. 4

MICHAEL MANN	
The Autonomous Power of the State: its Origins, Mechanisms and Results	3
ATTILA Z. PAPP – NÁNDOR BÁRDI	
‘Minorities compose the majority’ Interview with <i>Antal Örkény</i>	34
GYÖRGY FÁBRI – TAMÁS HORVÁTH	
The demands of the investors and qualification realities in the Carpathian basin	51
MIHÁLY CSÁKÓ	
The challenges of the workforce market at the turn of the millennium in the Carpathian basin	85
ÁGOTA SZENTANNAI	
The following of the carriers of the youth who learnt in Hungary	113
ISTVÁN FÁBRI	
Hungarian higher education and academic life in the Carpathian basin – Minority education, the connection between the scientific work and the professional reputation	132
ILDIKÓ OROSZ	
Mother tongue/native speaker teaching in the scattered region. A general survey of Ukraine (Sub Carpathian region)	159
ATTILA HEGYELI	
About the Hungarian language teaching need of the csangos (Hungarian speaking native of Moldavia)	181
REVIEWS	216

SZEMLE

ABLONCZY BALÁZS

Emeletek

– látogatás a berlini Zsidó Múzeumban –

A második világháború és a holokauszt óta ugyancsak neki kell gyűrőköznie annak, aki Németország és a zsidóság viszonyáról érvényeset, újszerűt és legfőképpen: az érzékenységeket kellőképpen figyelembe vevőt akar mondani. A német szellemi életben vagy a berlini utcaképből mindenestre folyamatosan jelen van az állandó számvetés igénye. Az idegen, ha jár-keel a birodalmi fővárosnak épült és most megint azzá váló metropolis utcaín, szüntelenül belebotlik a kollektív emlékezet jeleibe. A wittenberg-platzi U-Bahn megálló mellett emlékkövek őrzik a koncentrációs és megsemmisítő táborok nevét, az Unter den Lindenen egy NDK-s „kezelésbe” vett mauzóleum ma ismét a totalitárius diktatúrák áldozatainak állít emléket. A műszaki egyetem menzájával szembeni forgalmas kis téren emlékkövek állítják meg a látogatót: az egyik a náci diktatúra, a másik pedig a kommunizmus áldozataira emlékeztet. A 2001. december eleji, szélsőbal- és szélsőjobboldali tüntetés, majd a menetrend szerinti tömegoszlatás mellett újra megnyitott *Wehrmacht bünei*-kiállítás előtt kígyózó, javarészt disztingvált középosztálybeliekből álló sor, illetve a könyvárúházak „soá-holokauszt” polcainak bősége jelzi, hogy a német közvéleményt, vagy legalábbis annak befolyásosabbik részét továbbra is foglalkoztatja a második világháború.

A Zsidó Múzeum valamiképpen a németiség és a zsidóság kapcsolatáról eddig felhalmozott tudást és közvélekedést kívánja megjeleníteni. A 2001. szeptemberi megnyitón mindenki ott volt, aki számít valamit Németország szellemi vagy politikai életében. Michael Blumenthal múzeumigazgató mellett Johannes Rau szövetségi elnök mondott beszédet, és Stefan Heymtól Gerhard Schröderen át Angela Merkel CDU-elnökig minden politikai irányzat képviseltette magát. A Bunte oldalaira kívánczó társasági kivonulás

mellett a megnyitást követő napot az emlékezésnek szentelték a szervezők, míg szeptember 11-ét a diákok napjának nevezték ki. Egy hónappal a megnyitás után már a százezredik vendéget regisztrálták a múzeumban, és a látogatók sora azóta is szakadatlan.

Berlin kiválasztása nem véletlen. Bár egyes német városok (Frankfurt am Main vagy München) zsidósággal való kapcsolata sokkal intenzívebb és távolabbra nyúló, de éppen a német főváros a helyszíne a német zsidó szellemi élet páratlan kivirágzásának az elmúlt tíz-tizenkét évben. 1990-ben húszezer zsidó élt az egyesített Berlinben, nagyjából valamennyien holokauszt-túlélők, vagy azok leszármazottai. Ma százezren élnek Berlinben, és számuk évről-évre nyolc-tízezer fővel gyarapodik, elsősorban az Oroszországból és a szovjet utódállamokból jövő bevándorlóknak köszönhetően. Új lapok, folyóiratok születtek, könyvesboltok, éttermek, kávézók, színházak nyitlak, hogy kiszolgálják a gyorsan gyarapodó közösség igényeit. A múzeum kertjében álló negyvenkilenc óriási betonoszlop (a „Száműzetés kertje”) is ezt a megújulást jelképezi, az építész kissé szájbarágós, ám kérdéseket bőven felvető magyarázata szerint ebből negyvennyolc utal Izrael állam alapítására (1948), míg a negyvenkilencedik Berlint jelképezi, benne egy maréknyi jeruzsálemi földdel.

A múzeum két részből áll: a finom vonalú XIX. századi palota mellé felhúztak egy hatalmas, leginkább páncélos fregattra emlékeztető épületet, amelyről csak tüzetesebb vizsgálódás után derül ki, hogy alaprajza valójában villám alakú. Ez a villám szerepel a múzeum brosúráin, ajándéktárgyain, a múzeumi vezetők kendőjén, anélkül azonban, hogy a didaktikát szerfelett kedvelő kiállítási útmutatók a legcsekélyebb felvilágosítást adnák eredetéről.

Meglehet szubjektív, de megszenvedett tapasztalat: a múzeum első két szintjét nagyrészt jobb lenne elfelejteni. A föld alatt kezdődő látogatást Daniel Libeskind Lengyelországban született, amerikai építész (ő tervezte többek között a San Franciscó-i Zsidó Múzeumot is) az emlékezésnek kívánta szentelni. Ezért a „Folytonosság tengelyén” (egy hosszú folyosón) először eljutunk a Rafael Roth Oktatási Központba (a múzeum egyik támogatójáról elnevezett multimédia-terem). A folyosóból leágazik a „Száműzetés tengelye”, (amelynek végén található a már említett száműzetés kertje), majd ezt radikálisan metszi a „Holokauszt tengelye”, végén a „Holokauszt tornyával”. Libeskind egy pillanatra sem hagyja magára a látogatót, elmond mindent: a „Holokauszt tornya” például „bezártságával a megsemmisítő tábor világtól való elszigeteltségére” emlékeztet.

A Roth Központban néhány tárló a zsidó mindennapok egy-egy fontosnak ítélt tárgyát mutatja be. Festmények, könyvek, hanuka-gyertyák és a Fromm-féle szépségkenőcs dobozkái teremtik meg a ... mit is? A CD-rom-ra vitt oktatóprogram azonban tényleg érdekes. Elviszi használgját Breisach-ba, a Rajna jobbpartján levő baden-württembergi kisvárosba, hogy az egyetlen túlélő, Louis Dreyfus sorsán és életén keresztül mutassa be a városka zsidó közösségének életét. Ismereteket lehet szerezni a zsidó könyvtáról, Berlin és a zsidók kapcsolatáról, a kereszténység zsidó-képéről, Goethe és Hermina Herz viszonyáról és még sokminden egyébről. A bemutató tematikája kissé széteső, céljai sem teljesen világosak, de nagy erénye, hogy a hagyományos múzeumi megjelenítési formáktól ódzkodó látogatóját is magával tudja ragadni. A központból kilépve ismét eltűnődhetünk a szájbarágás és a megválaszolatlan kérdések dialektikus egyensúlyán. A „Holokauszt tengelyén” jó néhány tárlóban szívszorító dokumentumok sorakoznak: az Auschwitzban elpusztult, huszonéves Peter Grumbacher rajzai szerelmének, egy 18 éves francia lánynak, Marie-Louise Steinschneidernek; a Naftalie-család kiirtásának naplókba, és a bajt elfedő, szemérmes levelezőlapokba sűrített története, Charlotte Ochs, az idős berlini matróna Theresienstadtba kerülésének dokumentumai: míg itt minden tárló tartogat valami elementárisan megindítót, a „Száműzetés tengelyén” néhány Európán kívüli városnév, útlevelek és vulkánfíber bőröndök idézik fel az emigrációt. A „Folytonosság tengelyén” végképp felbillen a megérteni vélt koncepció: a feliratok szerint errefelé a mosdóba, a büfébe és a múzeumi boltba lehet eljutni, és itt tárolják a poroltókat is. A második szint semmi mást nem mutat be, mint Dénes István aacheni gyűjtő ajándékát, egy óriási, gyertyák helyett tévékészülékekben végződő menórát, Siegmund Freud bécsi lakásának óriásposzterre nagyított bejáratát, valamint az elmélkedésnek szentelt sarkot, amelynek földjén vasmaszkok hevernek, és az európai zsidók hiányára kell, hogy emlékeztessenek, mint ahogy erre felirat is figyelmeztet. A látogatónak valójában az az érzése támad, hogy Daniel Libeskind inkább a német szellemi életben évek óta dúló berlini holokauszt-emlékmű vitájához akart hozzászólni a maga eszközeivel.

Mi tagadás: ilyen kezdés után hamar elveszítheti bárki a reményt. Különösen azért, mert a felső két emeleten látható kiállításnak már a címe is gyanúra ad okot: *„Kétezer év német-zsidó történelem”*; kétezer évvel ezelőtt egészen biztosan voltak zsidók (a kiállítás készítői szerint Augustus légióival érkeztek Germániába), de németekről ebben az időszakban csak bajoson

beszélhetünk. Maga a kiállítás azonban monumentalitásával, sokrétűségével, árnyalt megközelítéseivel a szó minden értelmében kimerítő élményt nyújt. Bár az ókori és a kora középkori anyag tálalását jelentősen nehezíti a forráshiány, de a szűkös anyagból is izgalmas kiállítás kerekedett: térképen lehet követni, hogy milyen összefüggésben voltak egymással a kereszteshadjáratok és a középkori zsidóüldözések. Látható, hogyan menekültek meg a Rajna-menti zsidó közösségek épületei a pusztításoktól. Némelyiket csak évszázadokkal később találták meg egy-egy középkori lakóház pincéjében. Az is jól követhető, hogy miképpen született meg a középkorban a zsidóság évszázadokig tartó kivetettsége, amelyet csak a XIX. század első felében a különböző német államokban hozott emancipációs törvények enyhítettek. Még a napóleoni korszakban is volt visszalépés: a francia császár bukása után a német államok sora vont a vissza a zsidók egyenjogúsítását tartalmazó törvényeket. Az Északnémet Szövetség 1869-ben emancipálta a zsidókat, 1871-ben pedig az egész birodalom területén egyenjogúságot nyertek. 1879-ben aztán Wilhelm Marr berlini újságíró már ki is találta az „antiszemitizmus” fogalmát, és többek között Istóczy Győző szellemi apportjával kialakult a modern antiszemitizmus ideológiája. Adolf Stöcker keresztényszocialista pártja pedig hamarosan politikai erővé is tette az eszmét.

A kiállítás gondosan végigkíséri a középkor és a kora újkor zsidóságát: az udvari, hadiszállító zsidókét, akik egy-egy fejedelem pártfogásának köszönhették felemelkedésüket, vagy a lócsiszárokat. 1965-ös hangfelvételen svájci jiddis argóban zajló lóvásárt hallgathatunk meg: az érzés olyan, mintha gael, albán vagy baszk szöveget hallgatnánk, a legteljesebb nyelvi homály ereszkedik ránk. Felvillan a pénzváltók, a handlék sorsa, és külön pannók emlékeznek meg a zsidóság jeleiről: Moses Mendelssohnról, a filozófusról, Schabbtai Zvi-ről, a XVII. századi hamis messiásról, Löb Straussról, a farmer kitalálójáról, és a dicsőségtáblán sorra felvonulnak azok, „akikre büszkék vagyunk”: Meno Burg (1790-1853), az első zsidó származású porosz katonatiszt, Edwin Oppler (1831-1880), az első zsidó származású német mérnök, a neves zsidó nőknek szentelt arcképcsarnokban pedig ott függ Regina Jonas (1902-1944), az első német női rabbi képe is. A leglátványosabb rész az 1871 és 1933 közötti időszakot mutatja be, a modern Berlin kiépülését, amely részben a zsidóknak is köszönhető. 1895-ben 94 ezer zsidó élt Berlinben, 1925-ben már 172 ezer, jelentős szerepük volt a kereskedelmi életben (Albert Ballin, a Hapag Lloyd hajózási vállalat vezetője, a zsidó nagypolgárság egyik reprezentánsa 1918. november 9-én, az összeomlás napján öngyilkos lett)

vagy a sajtóban (az Ullstein-ház, Rudolf Mosse, Theodor Wolff), a művészetben (Arnold Zweig, Max Liebermann, akinek emlékkiállítása novemberben nyílt meg a Brandenburi Kapu mellett) és a gazdasági életben: Emil Rathenaunak, az AEG alapítójának fia, Walter, a külügyminiszter, a vallását firtató kérdésre 1922-ben azt írta egy ívre: „a kérdés alkotmányellenes”.

Az 1933 és 1945 közötti időszakot tulajdonképpen egy nagyobb terem mutatja be, visszafogott drámaisággal. A rendezőket láthatóan jobban érdekelték a tragédia utóhatásai: a perek és a lassan ocsúdó német zsidó közösség újrabeillesztése-illeszkedése a német társadalomba. Leo Baeck, a Német Rabbiegyesület elnöke 1933-ban, egy, már a nemzetiszocialista fordulat után kiadott könyvben más zsidó vezetőkkel együtt hitet tett amellett, hogy a német „nemzeti forradalom” törekvései egybeesnek a zsidóság törekvéseivel is: ez a „nemzeti megújulás”, és a „bolsevizmus elleni harc”. 1945 után mélyseges csalódásról árulkodnak szavai: „A zsidók ideje Németországban egyszer és mindenkorra lejárt”. A bűnök számonkérésének időszakát szemlélve hirtelen magyar szavak ütnek meg a fülünket. A hangszórókból folyamatosan az Auschwitz-per hangfelvételei szólnak: Gisella Böhm és Ella Salomon, a tájékoztató szerint Romániából jött tanúskodni; egy pillanatra kihagyhatott valamelyikük német tudása „na, hogy mondják, erdélyi szász volt az az orvos”, fordult egyikük a közönséghez, majd tovább folytatta németül. Apró rés, amelyen keresztül felsejlik e német-zsidó történet elmondhatatlan szövevényessége. Az 1945 utáni időszakot bemutató vitrinek publicisztikusabb, mozaikszerűbb, de tanulságos képet adnak: a közelmúltban elhunyt építési vállalkozó, Ignatz Bubis ellentmondásos személyisége, Fassbinder egyik színházi rendezése kiváltotta viharok ugyanúgy szerepelnek benne, mint mikiegeres kipák (változó hagyomány), és ismert vagy kevésbé ismert zsidó származástúak vallomása a zsidósághoz való viszonyukról.

A két emelet végignézése legalább három óra, nemcsak a képek, a magyarázatok és a kiállított tárgyak okán. A kiállítás felvonultat mindent, ami a múzeumpedagógia mai állása szerint egyszerre szórakoztat és oktat. Leírhatjuk a nevünket héber betűkkel, felvehetjük a zsidó házaló átalvetőjét, a gyerekek faházikókba bújhatnak, rajzolhatnak, a felnőttek pedig közben szavazhatnak a számítógépeken arról, hogy szabad-e zsidó vicceket mesélni Németországban, az ország multikulturális-e, és választhatnak-e zsidó kancellárt Berlinben. Mindent meg lehet fogni, ki lehet hajtogatni. Be lehet ülni a jesiva padjába, filmeket lehet nézni és hanganyagokat lehet hallgatni. Minden interaktív, megszólít, megérint és átváltoztat. Daniel Libeskind tett ugyan még néhány

kísérletet, hogy elbizonytalanítsa a látogatót: a világítóudvarra nyíló, termék közti átjárók fekete festése szintén a zsidók soá utáni hiányára figyelmeztet, legalábbis a minden ablakban elhelyezett gondos magyarázat szerint. A gondolat szép, ha magunktól jöhetnének rá, tán jobb lenne: azzal azonban végképp nem lehet mit kezdeni, hogy ezekből az átjárókból öt van, de csak három látogatható. Miért öt, miért három, és miért van lezárva? Nyilván a szkeptikusok büntetése az, hogy a kiállítás végén csak hosszas keresés után találják meg a kijáratot. Fáradtan ballagunk le a múzeumi boltba, ahol a Nyugat-Európában szokott bőségben tenyésznek az igényes giccsek és a szerényebb tudományos munkák.

Gondolatainkat a „vegyes érzések” közhelyével zárhatnánk, ez azonban igazságtalan lenne. A berlini Zsidó Múzeum épületének szimbólumrendszerre gyermekded és következtelen, a benne lévő kiállítás azonban alapos, ötletes és tisztelettudó. Lehetne kötözködni ugyan azon, hogy miért nem szerepelnek benne az olyan zsidó származású gondolkodók, mint Marx vagy Rosa Luxemburg: a rendezők szerint ők nem reflektáltak zsidóságukra (ami csak részben igaz), de a téma talán éppen a reflektálatlanság miatt lehetett volna érdekes. Arról nem is szólva, hogy Spinoza például szerepel, pedig őt kivetette magából a közössége. Mindez mégsem érdekes. Friss, komoly és becsületes kiállítást láttunk.

Egy kiállításnak ugyanis ilyennek kell lennie.

BEREZNAY ANDRÁS

Pornográfia a Regioban?

A király(nő) meztelen

Katherine Verderynek a Regio 2001/2 számában megjelent írása olvasásakor kézenfekvő Geoffrey Barraclough észrevételeire gondolni, azokra, melyeket *A történetírás fő irányzatai*¹ című könyvében a történetírás egyes, a mű megírásakor újnak számító megközelítéseinek taglalása alkalmából tett: „Fönnáll a veszélye annak, hogy a társadalomtudomány fogalmait és nyelvezetét a módszeres elemzés behelyettesítésére használják. (...) semmit sem lehet nyerni, de rengeteget lehet veszíteni olyasmi által, ha például Du Guesclinnek a százéves háború alatti hadjáratait félkatonai fölszabadítási impulzussal társult védelmi operációs stratégiaként írják le. (...) az áltudományos terminológia ilyenféle használata az egzakt pontosság és tárgyilagosság hamis benyomását kelti”.²

Az, hogy Katherine Verdery *A szülő-államtól a családi patriarcháig: társadalmi nem és nemzet napjaink Kelet-Európájában*³ című írása ebben az áltudományos terminológiákkal manipuláló szellemben fogant, úgy gondolom az írás legtöbb olvasója előtt nagyon hamar nyilvánvalóvá lesz, de a nyelvileg érzékenyebbek ezt valószínűleg már címének láttán is azonnal gyanították. Aligha lehet itt célokom egy, a Regio előző számában megjelent írás ismertetése, inkább azt a véleményemet szeretném kifejtteni, hogy ez az írás, annak ellenére, hogy rangosnak számító szerző tollából származik, nem érdemelte meg, hogy bármely, a Regio szintjén álló kiadványban helyt kapjon. Ez az írás tisztességtelen. Bármely tudományos jellegű vagy annak szánt írás ugyanis csak akkor és annyiban lehet tisztességes, ha célja szakmai vonatkozású gondolatok, vagy

1 Geoffrey Barraclough *Main Trends in History*, Holmes & Meier, New York, 1979

2 i.m. 91. o.

3 Regio, 2001/2

fölfedezések közlése, a rájuk vonatkozó, azokat alátámasztó adatok lelkiismeretes kiválogatásával és bemutatásával egyetemben. Verdery célja, ezt nehéz félreérteni, nem a gondolatközlés. Számomra legalábbis rendkívül nehezen követhető, és úgy tűnik, belső kohézió nélküli szöfűzéseiből (mondanivalóról nem mernék beszélni) talán semmi olyasmi, amit hasznosítható gondolatnak, tartalomnak lehetne nevezni, nem derült ki. Ez összhangban lehet Verderynek magának azzal az óhajával, hogy „Inkább vitatémákat szeretnék fölvetni, nem pedig lezárt gondolatmenetet nyújtani.”⁴ Saját elvárása második részének Verdery föltétlenül megfelelt, sőt egyébként is sikkerel járt, akkor is, ha mint az gyanítható, a vitát nem mostani észrevételeim formájában képzelte el. Verdery valódi célját közelebbi információ híján csak sejteni, illetve kikövetkeztetni lehet. Lényege, úgy tűnik, öncélú: saját szakmai aktivitásának formális, tehát látszólagos fönntartása. Igazi értelme így aligha több, mint kiadványai számának növelése. Ezzel párhuzamosan nehéz nem észrevenni, hogy a szerző céljai közé tartozik személyes ideológiai vagy egyéb elfogultságainak az olvasóval, nem érvelés és bizonyítékok által, hanem megalapozatlan, igazolatlan, illetőleg keresetten hamis állítások, kijelentések vagy éppen álreferencia útján történő elfogadtatásának kísérlete. A szerző célja, más szóval, az olvasó véleményének, történeti képének, álláspontjának manipulálása. Hozzászólásom értelme, ha sikerrel járok, nem egyszerűen egy – a szerző rangja és hírneve ellenére színvonalatlan – írás elmarasztalása, hanem sokkal inkább annak az általános jellegű aggodalmamnak a fölvetése, és a bemutatott írás példáján keresztül történő illusztrálása, hogy milyen káros torzulásokhoz vezethet a tudományos életben az a világszerte észlelhető jelenség, hogy a tudományos fokozatokat és pozíciókat, vagyis a formális szempontokat a tartalmi érdem rovására túlbecsülik, a szakmai szempontoknak, módszereknek történő formai megfelelés érdemeit abszolutizálják⁵ és mindezek velejárója, a tekintélytisztlet és tekintélyelvűség. E jelenségek nemcsak elméletileg problematikusak, de amint azt Verdery írása is tanúsítja, elkerülhetetlen gyakorlati következményeik közé tartozik, hogy utat nyitnak az áltudományos

4 i.m. 3. o.

5 Személyesen voltam tanúja amikor egy neves angliai egyetemen az ott működő amerikai oktató (lecturer), akit aztán később sajnos más – gazdasági – okból zártak börtönbe, azzal készítette föl diákjait küszöbönálló írásbeli vizsgájukra, hogy „kilencven százalékban az számít, hogy hogyan mondják, és csak tíz százalékban az, hogy mit”. Ez természetesen nem a kérdéses oktatót minősíti elsősorban.

visszaélésnek is. Végkövetkezményében ez azután csak a tudományosságnak magának a lejárataához vezethet, illetve általános kulturális hanyatláshoz⁶.

Alaptónusa tekintetében Verdery írása szociálintropológiai megközelítésű. Ebben a vonatkozásban tartozok annak a beismerésével, hogy területén sem otthon nem vagyok, sem nem is foglalkoztat különösebben. Hozzászólásom ennek ellenére nem tekinthető dilettánsénak, azért nem, mert ahogyan erre már utaltam, nem Verdery (egyébként szerinte sem föltétlenül létező) gondolatmenetének bemutatására törekszek, hanem arra, hogy írásának általános hiteltelenségét leleplezzem. A nacionalizmus és a nemi szerepek fogalmát úgy tűnik nagyon erőszakoltan és hasznosíthatatlanul egybemosó, de mindenesetre egy adag feminizmussal megtűzdelt, és ezáltal az amerikai tudományos körökben a tanulmány megírásakor még uralkodónak tekinthető alapállásnak, az úgynevezett „political correctness”-nek köszönhetően (vagyis a tudományosságon kívülálló eszközökkel) úgyszólván támadhatatlanná tett írásában a szerző sűrűn tesz más szakterületek körébe tartozó, elsősorban történelmi vontakozású, nagyon különös észrevételeket. Ezek antropológiai érvelésének esetleges érdemei mellett is olyanok, hogy szerzői integritását a legmesszebbmenőkig kétségessé teszik.

Bármit is gondoljon az ember Verderyről és módszereiről, annyit mindenképpen el kell ismerni, hogy helyt nem álló adatközlései korántsem mindig szándékosak. Több olyan eset fordul elő, amikor pontatlansága könnyebben magyarázható egyszerű tudatlansággal, illetve azzal, hogy adatai ellenőrzésével nem zavartatta magát. Már a fordítónak is föltűnt⁷, hogy nehézség van Verderynek azzal az említésével, mely szerint Sztálingrádnál⁸ történt volna Magyarország történetének egyik legnagyobb katonai veresége. A fordító észrevétele, hogy ugyanis Verdery „föltehetőleg... a doni”, tehát a voronyezsi katasztrófára „kívánt utalni”, lehet helytálló, azonban anélkül, hogy helyreigazító közlését a legkisebb mértékig is kifo-

6 Ide tartozhat az a visszatért tapasztalatom, hogy amikor különbözt brit történelmi atlaszok térképeinek tervezésének során még a kiadás elttt kezembe kerültek a kiadók által a térképek tartalmának szöveges magyarázatára fölkért tekintélyes történész professzorok írásai, nem ritkán találtam bennük döbbenetes mértékű és jellegű hibás adatközléseket. Tapasztalataim arra látszanak mutatni, hogy ez a fajta, akármilyen okból történt fölszínesség, az adatok megbízhatósága iránti közömbösség inkább tekinthető szabálynak, mint kivételnek. Aggodalomra ad okot, hogy a hazai tudományosság irányítói, amikor a magyarországi problémák kiküszöbölésére törekednek – úgy látszik – ezt a mintát kezdik mechanikusan követendő példának tekinteni.

7 i.m. 39. o., 80. jegyzet

8 i.m. 28. o.

gásolni akarnám, úgy vélem, hogy aligha ideális körülmény, ha a fordítóra hárul, hogy a tudós szerző adatainak kijavítására kényszerüljön. Az amerikai olvasót is meglepné, ha olyan, tegyük föl, közép-európai kutatótól származó adattal találkozna, amely a bostoni teadélután eseményeit előadva philadelphiai teadélutánról szólna⁹. A kérdéses kutató szakmai fölkészültségéről ennek nyomán kialakuló véleménye aligha lenne hízelgő. Tévedések azonban mindig előfordulhatnak. Ha más pontatlanság nem volna a Regio által közölt írásban, gondolhatnánk – akármennyire nyugtalanító is az idézett példa – szerencsétlen mellényúlásra. Hogy azonban ennél többről van szó, az már az esetből magából is sejthető. Verdery ugyanis úgy utal a kérdéses ütközetre, hogy általa közelebből meg nem nevezett úgynevezett magyar nacionalistákra hivatkozik, abban az értelemben, hogy szerintük a (közelmúltban) elabortált magyarok száma a magyar történelem során elszenvedett legnagyobb vereségek áldozatainak együttes számát is fölülmúlja. Függetlenül attól, hogy került-e valójában magyar nacionalisták részéről bármi is Verdery szájába, önkényes eljárás egy efféle kijelentést minden referencia nélkül, automatikusan nacionalistáknak tulajdonítani. Aki ilyesmit föltehetően tényleg mondott (olyan formában, ahogyan azt Verdery, úgy látszik, csak saját hiányos ismereteinek kútfejére támaszkodva fogalmazta meg, persze ez alig valószínű, különben gyaníthatólag Mohács és „Sztálingrád” mellett Muhíró is esett volna szó), az nyilvánvaló, hogy lehetett egyszerűen abortusz ellenes, függetlenül attól, hogy ez párosult-e, vagy nem nacionalizmussal. Verdery kényére-kedvére csúsztatgatja a tényeket, sőt a nem tényeket is. Hasonló összefüggésben, ez még az előzőnél is jobban kiderül abból, ahogyan nacionalistáként utal ugyanott azokra, akik Abasáron az abortusz áldozatainak emlékművet állítottak, noha ez minden, csak nem kézenfekvő. Verderynek lehet az a saját nézete, hogy aki ilyen emlékművet állít az *par excellence* nacionalista, de ezt, ha tisztességesen óhajtott volna eljárni, meg is kellett volna mondania, esetleg érvelnie kellett volna emellett, nem pedig tényként utalni rá. Azt, hogy Abasár falut Verdery tévesen mondja városnak, a föntiek után az ember, magát mintegy kicsinyesnek érezve, szinte szégyenkezve meri már csak szóvá tenni.

Hogy Verderynél az adatok megbízhatósága iránti közömbösség nem kivételes, az kiderül egy másik, még ezúttal is a fordító¹⁰ által azonosított esetből. Itt

9 A Sztálingrád-Voronyezs távolság ugyanis hasonló, légvonalban kb. 500 km.

10 A fordító, akit mint ez látható volt, tartalmi vonatkozásban is dicséret illet, úgy tűnik általában megfelelő színvonalon végezte munkáját (ennél biztosabban nem mondhatok, minthogy nem

a szerző a megfelelő formai hivatkozást már nem nélkülözve tulajdonít egy kijelentést – tartalma számunkra közömbös – Preobrazsenszkijnek. Kár, hogy a vonatkozó lábjegyzetből kiviláglik, hogy a „forrás” szerint a kérdéses mondat más-tól ered. A fordító, aki úgy látszik az olvasóval szembeni kötelességének érezte, hogy erre rávilágítson, saját szerepét talán szükségtelenül túllépve (a helyzetet érezhetően mintegy a szerző helyett is kínosnak találva), a szerzőt – igyekezetével némi mosolyt fakasztóan – azzal mentegeti, hogy azért „természetesen akár Preobrazsenszkij szájából is elhangozhatott ez a mondat”¹¹. Kétségtelenül. „Ha a nagymamámnak kereke volna...”¹². Ugyanakkor egy formailag legalábbis tudományos igényű írással állunk szemben, ahol az ilyenfajta vonatkoztatások elfogadhatatlanok.

Ha a fenti álidézet föltehetően szándékolatlan volt is, olyan, amely mind-össze a szerző fölszínességével magyarázható, sokkal nagyobb kételyem van Verdery egy másik elfogadhatatlan referenciájának véletlenszerűségével kapcsolatban, mely minden jel szerint saját ideológiai elfogultságát volt hivatott, az olvasó tudatos megtévesztése árán, legalább látszólagosan alátámasztani.

„A szocialista rendszerek azzal az állítással legitimálták magukat, hogy az általános jólét érdekében hajtják végre a társadalmi termék újraelosztását.”¹³ Így Verdery. A kijelentés figyelemre méltó. Az ugyanis, hogy a magukat szocialistaként jellemző rendszerek önlegitimizációs törekvései egészen más jellegűek voltak¹⁴, közismert volt mindenki előtt, aki e rendszerek valamelyikében élt. Ennek ismeretét tehát a térség és a téma tudós kutatójától is el lehetne várni. E rendszerek legitimizációja¹⁵ természetesen nem az állampolgárok jólétének kérdése körül forgott, hanem a marxizmus-leninizmus tanaira épült, vagyis hatalmi szempontokra összpontosult¹⁶. E tanok olyan fogalmakkal operáltak, mint az „osztályharc”, mely „elkerülhetetlen”, és melyben

hasonlítottam össze a fordítást az angol eredetivel), de nem tudom nem szóvá tenni azt a rendkívül különös és persze teljességgel elfogadhatatlan gyakorlatát, hogy a két történeti román állam nevét, mely magyarul „Moldva”- illetve „Havasalföld”, esetleg „Havaselve”-ként közismert (az utóbira nézve az „Oláhország” variáns is létezik), mely szavakat gyaníthatóan, de annál meglepőbben nem ismert, „Moldávia”-ként, illetve „Walachia”-ként adta vissza (17. o.). Ebben a vonatkozásban a szerkesztőt is nyilvánvaló mulasztás terheli.

11 i.m. 8. o, illetve 34. o. 14. jegyzet

12 Jaroslav Hašek, *Svejk*, Madách, Pozsony, 1971, 309. o.

13 Regio, 2001/2, 7. o.

14 Leonard Schapiro (szerk.) *Political Opposition in One-Party States*, Macmillan, London, 1972, 17. o.

15 T.H. Rigby, A. Brown, P. Reddaway (szerk.) *Authority, Power and Policy in the USSR*, Macmillan, London, 1983 10. o.

16 R. Hatton (szerk.) *A History of European ideas*, C. Hurst & Co., London, 1971. 259-260. o.

a munkásosztály győzelme „történelmi szükségszerűség”, elérésében pedig szükséges és kívánatos lépcsőfok a „proletárdiktatúra”, aminek letéteményesei a marxista-leninista pártok, mivel ők képezik a munkásosztály „élcsapatát”. Vezetőinek ebben a minőségükben joguk, sőt hivatásuk a társadalom egyéb, „hamis tudat”-tal rendelkező részei helyett gondolkodni, és azokat, ha kell, a szocializmus építése érdekében olyan áldozathozatalokra is kényszeríteni, melyek – ahogyan az meg is történt – az életszínvonal általános csökkenésével is járhatnak. Ez akkor is tény, ha e rendszereknek a bizonytalan távoli jövőbe, a majdan elérendő kommunizmus korszakába vetített céljai között van olyan, melyet az általános jólét fogalmával kapcsolatba lehet hozni. Mindenesetre még ez („mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint”) sem tekinthető közvetlenül az újraelosztás fogalmi körébe tartozó célnak. A szocialista rendszereket jellemezhetette az újraelosztás gyakorlata, de ez nem jelenti azt, hogy ennek köze volt legitimizációjukhoz. Ugyanígy igaz az is, hogy amikor e rendszerek, vagy legalábbis egyes változataik erőfeszítéseket tettek a jólét viszonylagos növelésére, az különféle politikai stratégiai megfontolásokkal volt magyarázható, nem pedig legitimizációjukkal. Azonban számomra most elsősorban nem a letűnt úgynevezett szocialista rendszerek legitimizációjának részletei érdekesek, hanem annak kiderítése, mi készíthette Verderyt arra, hogy mást kíséreljen meg az olvasóval elfogadtatni, mint a közismert igazságot? Indítékainak megértéséhez mindenekelőtt azzal kell tisztában lennünk, hogy Verdery marxista antropológus. A másik szempont melyet lényegesnek tartok az, hogy Verdery közléseit eredetileg amerikai közönségnek szánta. Ilyen közegben, ha választott ideológiája volt képviselőit népszerűsíteni kívánta, aligha jutott volna messzire az osztályharc szükségességének bármennyire is lelkes ecsetelésével. Gyaníthatóan úgy találta, hogy árucikke kedvezőbb fogadtatásra számíthat, ha azt olyan jellegűnek tünteti föl, ami iránt az amerikai közeg várhatóan több érdeklődést mutat. Az általános jólét keresése tagadhatatlanul ilyen fogalom. Még visszatekintve is hízogóbb e rendszerekre nézve, ha sikerül az olvasóval azt elhitetni, hogy legitimizációjuk a jólét növelését célozta, nem pedig, ahogyan volt, nyers hatalmi szükségleteket elégített ki. Ez akkor is lehetséges, ha cikke egyébként nem különösebben ilyen irányultságú. Józan ésszel az efféle eljárás – amolyan veszett fejseje nyele – értelmetlennek tűnhet, hiszen Verdery e cikkét 1992-ben, tehát már a kérdéses rendszerek bukása után írta. Hogy az emberi pszichétől az ilyen utódlagos, tehát gyakorlati célt már nem szolgáló szerezmenesmosdatás mégsem idegen, azt mutatja a holocaust tagadók igyekezete is.

Pedig nem lehet kétséges, hogy akik ilyesmihez folyamodnak, maguk is tisztában vannak azzal, hogy a náci rendszert, melyet jobb színben próbálnak beállítani, már aligha tudják visszahozni. Eljárásának inkorrekttségével Verdery is tisztában kellett, hogy legyen. Ennek tulajdonítható, hogy ő, aki mint láttuk, nem tartotta szükségesnek, hogy egyes általa idézett konkrét kijelentések eredetét megvilágítsa, ezúttal, amikor általános érvényű (persze amennyiben igazat mondott volna) kijelentést tesz, amelynek forrását jellegénél fogva nem lett volna föltétlenül szükséges megadni, nem múlasztotta el azt álreferenciával gondosan alátámasztani¹⁷. Jómagam Verdery kijelentését nagyon meglepőnek találva lettem kíváncsi az azt várhatóan majd valahogyan igazoló forrás részleteire. Semmi ilyesmi nem történt. A megjelölt hat oldalnyi szövegben sok szó esik ugyan a fogalmakról, melyekkel a szerző operál, de mindez egészen más megközelítésben és értelemben hangzik el. Így a szöveg forráskénti megjelelése indokolatlan és nem elfogadható. Egyáltalában nem derül ki belőle semmi olyasmi, mintha a szocialista rendszerek legitimizációja az lett volna, amit Verdery állít. Az összefüggés csak látszólagos, a tárgyhoz nem tartozó, tartalmilag közömbös, vagyis a megadott referencia valójában álreferencia.

Mindenesetre a fenti nem az egyetlen olyan kitétel a tanulmányban, melynek igazságtartalma kétségbevonható. A szerző a tőle már ismerős egyszerű határozottsággal jelenti ki például, hogy „Mivel a nyilvánosság előtt egész Kelet-Európában a kommunista pártok többnyire csatlakoztak a Szovjetunió internacionalista vonalához, a nemzeti érzés egyfajta anti-kommunizmussá vált.”¹⁸ Tetszetős? Föltétlenül. Igaz? Aligha. Egészen különös bátorságra illetve arroganciára, amennyiben nem tudatlanságra mutat a téma kutatójától, hogy minden indoklás nélkül efféle kijelentés megételére vállalkozik. Módszerére ugyanakkor jellemző, hogy miközben a legitimizáció kérdéséről szólva zavartalan önkényességgel tette félre annak egész elméleti, tehát hirdetett tartalmát (noha ebben a kérdésben természetesen csakis ez számít), ugyanakkor amikor egy másik, ezúttal a gyakorlatra történő koncentrálást igénylő kérdést tárgyal, a gyakorlatot teszi nem kevesebb önkényességgel és bármilyen arra történő utalás nélkül félre. Ellentmondásos eljárásában következetességet csak annyiban lehet föllelni, hogy minden esetben megbízhatóan azt választja, ami valamilyen személyes törekvésének éppen megfelel.

17 Regio, 2001/2, 34. o. 13. jegyzet
18 i.m. 31. o

Ami a Szovjetunió internacionalista vonalát illeti, az kétségkívül létezett – a hivatalos propagandában. Ugyanennyire kétségtelen viszont, hogy a gyakorlatban az internacionalizmus jelszava egyszerűen az orosz, illetve az ezzel – amennyiben nem a birodalom belső ügyeiről volt szó¹⁹ – nagyjából azonosítható szovjet nacionalista törekvések előmozdítását szolgálta²⁰. Egyrésről az történt, hogy a Szovjetunióknak a nemzetköziség éllharcosává történt önkényes deklarása alapján a nemzetköziség szempontjait automatikusan azonosították az orosz érdekekkel. Eszerint a szovjet érdekek szolgálata egyszerűs mind az internacionalizmus érdekeit szolgálta volna, ami által az – ebben a minőségében – megtámadhatatlanná vált. Másrészt pedig ugyanez alkalmas volt arra is, hogy kihúzza a talajt más, vagyis nem orosz nemzeti igények érvényesítésének lába alól, amennyiben, és ezt fontos hangsúlyozni, azok szempontjai szemebekerültek a szovjet illetve orosz érdekekkel. A fentieknek megfelelően, amikor egyes nemzeti érdekek orosz érdekekkel ütköztek, azonnal meg lehetett azokat bélyegezni azzal, hogy a nemzetköziség elvével kerültek szembe. Mindez még akkor is igazolhatná valamennyire Verdery állításának legalább egy részét, ha a föntiek értelmében elfogadhatatlan kijelentésének az az összetevője, mely a Szovjetunióra, illetve „vonalára” eleve mint internacionalistára utal. A valóság azonban jóval öszetettebb volt. Hangsúlyoztam, hogy nagy jelentősége volt az egyes nacionalizmusok megítélésében annak, hogy azok potenciálisan mennyiben fenyegettek vagy nem szovjet érdekeket. Ez volt az igazi kritérium. Nem igaz tehát, amit Verdery állít, még egyszerűsítésnek is kevés, hogy magát a nemzeti érzést mint olyat tekintették Kelet-Európában antikommunizmusnak. Ez még akkor sem igaz, ha eleve eltekintünk Jugoszlávia különleges esetétől. A Szovjetunió a második világháború folyamán, illetve annak eredményeképpen igazi internacionalistához méltóan szomszédainak hatalmas területeit kebelezte be, amennyiben per se nem olvasztotta mindjárt magába egész országukat, amint azt a balti államok esetében tette. A területi változásoknak megvan az a természete, hogy amikor egy nagyobb nemzetközi megrázkódttatás után a határoknak a korábbi állapothoz képest új rendszere jön létre, ez az új rendszer addig tekinthető igazán stabilnak, amíg valahol rés nem ütődik rajta. Ha ez megtörténik, ha csak egy ponton változás áll be, könnyebbé válik az egész új rendszernek a lebontása, úgy valahogy, ahogyan egy pulóver is hamar lebomlik, ha a formáját adó kötés egy helyen elszakad. Ennek fölismerése vezette az új szerzeményei

19 Ivan Dzyuba *Internationalism or Russification?* Monad Press, New York, 1974

20 C.D. Jones *Soviet Influence in Eastern Europe*, Praeger, New York, 1981. 9. o.

elvesztését kockáztatni nem kívánó Szovjetuniót arra, hogy a status quo legmerevebb fönntartására törekedjen. Magatartását ezért az ellenőrzése alatt álló, úgynevezett kelet-európai nemzetek körében megnyilvánuló nemzeti érzéssel szemben az határozta meg, hogy amennyiben ezek területi igény formájában fogalmazódnának meg, az potenciálisan milyen veszélyeket hordozhat a staus quo-ra nézve. Úgy tűnik, hogy a saját erejében biztos Szovjetuniót sokkal kevésbé aggasztotta a területi vonatkozású elégedetlenség közvetlenül vele szembeni esetleges megnyilvánulása, mint az olyan, mely általánosságban hordta magában a status quo fölbörítésének a lehetőségét. Ez pedig a kérdéses országok vontakozásában csak a magyar nemzeti érzésről volt elmondható. Valóban, amit Verdery az összes kelet-európai nemzeti érzésről szólva állít, az kizárólag a magyar nacionalizmusra nézve igaz. Különlegesen meglepő Verderytől, aki a Ceaușescu-kori romániai viszonyokat ismeri, hogy elmúlasztott itt rámutatni arra, hogy amit általánosságban állított, vagyis, hogy „a nemzeti érzés egyfajta antikommunizmussá vált”, az legalábbis Romániára talán mégsem vonatkoztatható. Ez annál is meglepőbb, mert ugyanerre, máshol, más összefüggében, mégiscsak rámutatott.²¹ Zavaros előadása egyes pontjainak olvastán az ember időnként nem tudja eltagadni azt a benyomását, hogy a szerző, olyankor legalábbis, amikor közvetlenül éppen nem próbálja manipulálni az olvasót, talán nem is nagyon tudja, hogy miről beszél, vagy csak nem törődik vele. A térség államai közül kizárólag Magyarországra érvényes, hogy a nemzeti érzést már önmagában antikommunizmusnak tekintették. A román, csehszlovák és lengyel nemzeti törekvéseket területi szempontból noha csorba érte a Szovjetunió részéről, de igényeik máshol éppen szovjet segítséggel nyertek kielégítést. Ennyiben tehát inkább a satus quo mellett voltak, mint ellene, más potenciális igényük pedig mint közvetlenül a Szovejetunióval szemben nem, vagy alig lehetett. Megnyilvánulásait szovjet részről ennek megfelelően nehézség nélkül túrték, míg ami a bulgár nacionalizmust illeti, mely ha területi igény formájában fogalmazódott meg, más ellen mint Jugoszlávia ellen alig irányulhatott és így alkalmas volt az ideológiailag renitens Jugoszlávia időnkénti nyomás alá helyezésére, róla elmondható, hogy szovjet részről olykor még bátorítást is élvezett. Ez annál is inkább lehetséges volt, mert a bolgár nemzeti érzésnek, hasonlóan, legalábbis 1968-ig, a cseh és a szlovák nacionalizmushoz, történelmi okokból jelentős oroszbarát, illetőleg pánszláv felhangja is volt, amit a Szovjetunió a maga részéről minden hirdetett internacionalizmusa mellett is nehézség nélkül

21 Regio, 2001/2, 14. o.

szívesen látott. Még az NDK esetében is, ahol ugyan nagynémet megnyilvánulások persze szóba sem jöhettek, a Szovjetunió még ott is bátorította egy speciális NDK-öntudat kialakulását és megnyilvánulásait. Az, hogy Verderynek ez az újabb kijelentése sem igazolható, ugyanakkor kihát tanulmányára, amennyiben egyes következtetéseit és érvelését a nők helyzetére nézve éppen ebből a magyar vonatkozásban, ha az övétől eltérő fogalmazásban is de még igazolható, azonban más nemzetek esetére a föntiek értelmében kivethetetlen, tehát általánosságban már mindenképpen csak ál-igazságból vezette le. Ebből világos képet lehet alkotni írásának intellektuális értékéről.

Verdery azonban további, más természetű meglepetésekkel is szolgál. Egy ponton²² kijelenti, „Romániának csaknem minden határa problematikus, de különösen ilyen a nyugati, a Magyarország felőli, mivel sok magyar vitatja Románia fennhatóságát a soknemzetiségű Erdély fölött: mindkét oldal „bizonyítékok” arzenálját vonultatja föl jogosultságának igazolására”. Verdery e sorait nem 1940-ben, hanem 1992-ben írta. Ez nem kevesebbet jelent mint, hogy itt már nyíltan valótlanságot állít. Kizártnak kell tekinteni ugyanis, hogy Verdery ne lett volna tisztában azzal az egyszerű ténnyel, hogy Magyarországnak Romániával szemben semmiféle területi követelése sincs²³. Ezt a képtelenséget mégsem lehet a kérdésben akármennyire is csak fölszínesen mozgó kutatóról föltételezni. Állításának egyetlen lehetséges magyarázata van, a legádázabb, legmagyarfalóbb szélsőséges román nacionalisták politikai törekvéseivel való azonosulás. (Ez még meglepőbb annak fényében, hogy írása egyik részében az ilyenféle etnonacionalista meggondolásokat általánosságban is „rögeszmé”-nek tekinteni.²⁴) Közismert ugyanis, hogy szélsőséges román nacionalisták igyekeznek különböző, a romániai magyarságjogainak és lehetőségeinek korlátozását célzó intézkedéseiket illetve azok tervét arra a szerintük Romániát Magyarország részéről fenyegető veszélyre hivatkozva igazolni illetve elfogadtatni, mely, ahogyan ők állítják, Románia területi állományát fenyegeti és melyben szerintük a romániai magyarság afféle ötödik hadoszlop szerepét játssza. Ilyen Romániát fenyegető veszély azonban nem létezik. Mióta Magyarország és Románia határait az 1947-es párizsi békeszerződés megállapította, annak érvényességét egyik fél sem vitatta. A román-magyar határra nézve tehát nem igaz az, hogy problematikus. Ez melles-

22 i.m. 14. o.

23 Gideon Biger (szerk.) *The Encyclopaedia of International Boundaries, Facts On File, New York, 1995, 268. o.*

24 i.m. 122., 385., 449-450. o.

leg Románia egyéb hatáira nézve sem igaz²⁵, kivéve esetleg a Moldvával húzódó határt, amennyiben Moldova függetlenségének elnyerése után (azóta nálunk a vonatkozó angol szó indokolatlan átvételével helytelenül Moldáviaként is emlegetik) egy ideig tényleg szó volt a két ország egyesítéséről, s így e határ eltörléséről. Ettől azonban Romániának még nem problematikus „csaknem minden határa”. Ami tényleg problematikus, az Verderynek a főnti állítása, és az azt igazolni kívánó igyekezete. m maga sem meri azt állítani, amit egyébként sugall, ti. hogy Magyarország fenyegetné Románia határait. Annyit mond, hogy „sok magyar” vitatja e határt. Ez lehet igaz. Hogy pontosan mennyi az a sok, azt a tudós szerző elfelejti olvasóival közölni. Az ebben az összefüggésben ha mással nem is, de indulati töltéssel rendelkező, így érzelmi manipulálásra kiválóan alkalmas, de valójában semmit sem jelentő „sok” szó bevetése világosan azt a célt szolgálja, hogy a megfelelően kondicionált olvasóban valamiféle jelentős probléma fönnállásának látszatát keltse. Az igazi kérdés ezzel kapcsolatban persze nem a szám nagysága, hanem az, hogy a valóság tudatos meghamisítását jelenti, ha akárhány magyar, esetleg borozgatás közben tényleg elhangzó magánvéleményét a szerző mint tényleges államközi vitát igyekszik bemutatni. Ilyen vita azonban nincs. Ha talán olyan magyar terrorista szervezet működne, melynek vallott célja a határ Románia kárára történő elmozdítása volna, akkor esetleg lehetne beszélni e határ problematikus voltáról, még akkor is, ha azt a magyar állam nem vitatja, csak egyes, e szervezetben aktív magyarok. Dehát ilyen körülmény sem áll fenn. Ezek folytán úgy tűnik, hogy a szerző állításának egyetlen lehetséges értelmezése az, amire már utaltam, hogy Verdery a legszélsőségesebb román sovinszta körök propagandistájának szerepét vállalta magára. Hasonló rosszhiszeműséggel terhelt a folytatás. Magyar részről persze eleve nem jöhet szóba, hogy bármilyen bizonyítékot vonultathatna föl bárki az Erdély iránti magyar jogosultság igazolására, ha egyszer, mint láttuk, nem is létezik olyan igény, amit így igazolni lehetne. Amit Verdery mond, talán igaz lehetett az 1920–47 közötti időkre nézve, de nem igaz azóta, vagyis nem igaz. Ami Erdéllyel kapcsolatos magyar-román vita tényleg létezik, az pusztán tudományos jellegű és a terület történetének részleteivel kapcsolatos. Verdery ismét csak a legsovénebb román nacionalisták álláspontjával azonosul, amikor magyar történeteseknek a tárgyban olvasható érveléseire mint valamilyen magyar területi igényjogosultság kifejezésére utal. Állítása rágalmazás jellegű, és a szerzőt

25 Dumitru Almas *A románok iörténete*, Editura didactică și pedagogică, R. A. Bukarest, 1997. 25. o.

azoknak a közelebbről nem azonosítható román nacionalistáknak a szintjére süllyeszti, akik a háromkötetes Erdély történetének 1986-os budapesti megjelenése fölötti fölháborodásukat jónak látták a londoni Times-ban közzétett egész oldalas, tehát rendkívül költséges, szélsőséges nyelvezetben fogalmazott fizetett hirdetésben a világ tudomására hozni, az angol olvasó (már amennyiben akadt) nyilván nem kis derülésére. E körök, meglehet, azóta is találtak csatornákat tudományos vitákban elfoglalt álláspontjaiknak hasonló eszközökkel történő terjesztésére.

Annak, hogy Verderytől magától nem idegen a román nacionalista törekvések szolgálata, illetve az ilyen törekvések szellemében elkövetett szándékolt történelemhamisítás, írásában egyéb jelei is vannak. Éppen a fenti idézet kapcsán vázolta föl a következőképpen az amerikai olvasó épülésére Erdély történetének alapelemeit: „Erdélyt a mai magyarok elődei hódították meg, ők telepedtek meg ott a XI-XII. század folyamán. Speciális kvázi-autonóm státust élvezett a Magyar Királyságon belül, s csak még nagyobb autonómiára tett szert, miután török csapatok 1526-t követően elfoglalták a magyar Alföld döntő részét. Ám amióta csak létezik népesedéssziszatika, a régió népei között a románok vannak többségben...” Fogadjuk el egyszerű tényként, hogy amikor Erdély történetéről tájékoztat, Verdery kizárólag hivatalos román forrásokra támaszkodik. Figyelemre méltó azonban és sokat elmond tudományos tisztességéről, hogy még annak az említésével sem fárasztja magát illetve olvasóit, hogy másfajta álláspontok is léteznek az általa tárgyalt kérdésben mint a sajátjai, vagy a hivatalos román történetíráséi. Ő, akinek annyira kapóra jött magyar történészeknek a románokétól eltérő álláspontja, mikor láthatóan belőlük vezette le nem kevés önkényességgel magyar területi követelések főnnállását Romániával szemben, hirtelen mit sem tud róluk amikor tényleg történeti kérdésekről szólva bemutatásuk tudományos szempontból legalábbis indokolt lenne. De talán nem vagyok egészen tárgyilagos Verderyvel szemben, amikor úgy találok, hogy csak a hivatalos román történetírás adataira támaszkodik. Ugyanis azt, hogy a magyarok csak a XI-XII. században hódították meg Erdélyt, még a román történetírók sem állítják. Szerintük a magyar hódítás azáltal és akkor történt, hogy az álláspontjuk értelmében román jellegű erdélyi államot melyet Gelu vezetett, Szent István saját országához csatolta a XI. század legelején. Nyíltan persze Verdery sem mond mást. Gondja van arra, hogy a magyar hódítás ideje csak általánosságban hangozzon el, de ugyanakkor arra is, hogy a kérdésben közelebbről tájékoztatlan olvasó a magyar megtelepedésről szóló adatközlését lehetőleg mindjárt a

magyar hódítás idejeként is olvashassa, sőt egyéb adat híján ne is nagyon olvashassa másként. Szükségtelennek tűnik e helyt ismertetni magyar és persze nemcsak magyar kutatók nézeteit akik Erdély magyar birtokbavételének idejét 895-re teszik, még akkor is, ha létezik körükben olyan álláspont is, mely szerint legalábbis a terület déli részének magyar birtokbavétele, és az ottani magyar megtelepedés csak ennél későbbi, a X. század közepét kevéssel megelőző esemény. Ennél érdemesebbnek tűnik azonban rámutatni, hogy amit Verdery a magyarság megtelepedésének idejeként jelöl meg, az csak a székelysége nézve lehet igaz, és azt talán ő sem mondaná, hogy a székelyek voltak Erdély első magyar lakói. Mindezzel azért nem érdemes részleteiben foglalkozni, mert nyilvánvaló, hogy nem hiteles tudóstól származó, tehát kiigazításra szoruló tévedéseket is tartalmazó írással állunk szemben, hanem politikai és talán egyéb, mindenestre nem tudományos szempontoktól motivált tollnok művével. Az sem igaz persze, hogy Erdély a középkorban valamiféle autonómiát élvezett²⁶. Ehhez is csak a Ceaușescu-kor hivatalos és egyben nacionalista román történetírása ragaszkodott, hogy – ahogyan meg is tette – ezt az autonómiát a terület (pusztán általa föltételezett) román jellegével magyarázhatta. Valójában csak annyi adminisztratív különállóság létezett mindenféle autonómia nélkül, amennyit az állam dunántúli központjától való földrajzi távolság szükségessé tett. A székely és szász területeknek persze lehetett autonómia jellegű öngazgatásuk, ez azonban egészen más kérdés. Verdery itt is kétségtelenül a román hivatalosságot képviseli. Talán kevésbé magyarelles az a fölszínes adatközlése, mely szerint a magyar Alföldet „1526 után” foglalták el a török „csapatok”, hacsak abban a türelmetlenségben nem lát az ember ilyesmit, mely a török foglalás idejét mintegy nem tudván kívárni, azt legalább látszólag korábbi időpontra helyezi. Szigorúan véve persze az „1526 után” megjelölés nem inkorrekt, mert hiszen igaz lenne az is, ha mondjuk „1300 után” szerepelne. Ez a dátum tehát mindössze értelmetlen. Bármekkora volt ugyanis a magyar vereség Mohácsnál, az Alföldön történt török terjeszkedés kezdete csak Budának a Török Birodalomhoz csatolásához, vagyis 1541-hez köthető. Ennél sokkal jelentősebb következtetésekre kényszerít Verdery következő mondata: „Ám amióta csak létezik népesedéssztaisztika, a régió népei között a románok vannak többségben.” A szerző, mint eddig is, most is zsonglőrmutatványokat végez az információval. A románok (most mindegy mikor) nem többségben voltak Erdélyben, hanem, ezt érdemes

26 Kristó Gyula (főszerk.) *Korai magyar történeti lexicon*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 189. o.

közletről megfigyelni, „ám” többségben voltak. A súlyosan manipulatív de semmilyen más töltettel nem rendelkező szónak (bármilyen nyelvi alakzat volt is eredeti angol megfelelője) eltéveszthetetlenül az a föladata, hogy a kérdésben föltehetően járatlan célhallgatóságban, vagyis az amerikai olvasóban – akinek megnyerését a román nacionalista szempontok számára Verdery kitapinthatóan föladatának tekinti –, azt a benyomást keltse, hogy valami nagy hiba volt azzal, hogy a terület annak ellenére volt magyar uralom alatt évszázadokon keresztül, hogy (amit a szerző nyíltan állítani ugyan nem mer, de mégis félreérthetetlenül sugall) lakosságának többsége mindig román volt. A sugallás eszköze a szerzőnek a népesedésszisztiára történő, szintén büvészmutatvány jellegű, és mint annyiszor, most is csúsztatásos utalása. A románság, mely magyar (és más) kutatók szerint a XII–XIII. század fordulója táján jelent meg először Erdélyben²⁷, szerintük is valamikor a XVIII. század első felében került abszolút többségbe. Ami a népesedésszisztiát illeti, az első népszámlálás ugyan a XVIII. század végén volt, pontosabban 1787-ben, ez azonban aligha jön szóba a Verdery által használt értelemben, mivel nyelvi-nemzetiségi adatokat még nem tartalmazott. Az első olyan népesedésszisztiák, melyek ilyen adatokat már tartalmaztak a XIX. század közepét csak kevéssel előzték meg. E szisztiák lehetnek tehát csak azok, melyekre Verdery utal. Ennyit akár el is árulhatott volna. Persze ha megteszi, közlése nem lett volna alkalmas a különben tájékozatlan olvasó nézeteinek manipulálására. Ami Erdély múltbeli vitatott etnikai viszonyait illeti, róluk Verdery a népesedésszisztiára történő utalásával semmit sem mondott, hiszen e szisztiák eredményeit senki sem vitatja, jelentőségük viszont a korábbi állapotokra nézve nincs. De ugyanúgy nem mond semmit Verdery közlése Erdély történeti, etnikai viszonyairól sem. Információértéke egy lényegében modern adatra történt utaláson túl, mely azonban tárgyalt összefüggésében lényegileg oda nem tartozó, egyáltalán nincs. Mégsem tekinthető véletlennek, hogy ezt annyira hangsúlyozta. Közlése, minthogy mérhető, konkrét adatokról szól (bármennyire is minden jelentőség nélküliekre az adott kérdésben) valamiféle perdöntő információ benyomását kelti és az „ám” szócska tanúsága szerint – már láttuk milyen meggondolásból – kétségtelenül azt is hivatott kelteni. Érdemes visszaemlékezni Barraclough észrevételére: „az áltudományos terminológia ilyenféle használata az egzakt pontosság és tárgyilagosság hamis benyomását kelti”.

27 i.m. 579. o.

Erről van szó. Amiről kezdetben lehetett azt hinni tévedéseket tartalmaz, esetleg fölszínességeket, majd amiről úgy tűnt híjján van a kellő tudományos gondosságnak, amiről kiderült, hogy tele van önkényes megközelítésekkel és következtelen módszerekkel, amiktől nem volt idegen a csúsztatás gyakorlata, ami általában zavaros, önellentmondó és logikátlan, ahol tetszetős, de az ellenőrzés próbáját ki nem álló állítás szolgál további elemzés alapjául, ott az olvasónak hol ideológiai, hol más meggondolásból már hamis tényeket is el kellene fogadnia valóságosként. Mindennek föltétlenül van valamilyen magyarázata. Saját álláspontom, amit indokoltam, arra hajlik - bármennyire is nem okoz örömet ezt rangos szerzőről föltételezni, hogy Verdery egyes elfogadhatatlan adatközlései tekintetében szándékosságra gondoljon. Az alternatíva, hogy ti. közönséges, de jóhiszemű tudatlanságról lenne szó, arra kényyszerítené az embert, hogy esetében az ismeretek és a minimális szakmai töredés hiányának olyan fokával, sőt ezen túlmenően még bizonyos véletlenekkel is számoljon, ami így együtt az elképzelhetőség határát súrolja. Akárhogyan is legyen, a következtetést nehéz elkerülni: aki így ír, az sarlatán.